

КИЩОКЪУЭ АЛИМ

ТХЫГЪЭХЭР
ТОМИХЫМ
ЩЫЗЭХУЭХЪЭСАУЭ

II
ТОМ

ХЪУЭПСЭГЪУЭ
НУР

*ИыхьитIу зэхэль
роман*

НАЛШЫК
«ЭЛЬБУС»
2005

Редколлегия:

Бицу А. М., Гьут I. М., КхьуэIуфэ Хь. Хь.,
Тхьэгъэзит Ю. М., ЩоджэицIыкIу Н. I.

Литературно-художественное издание

Кешоков Алим Пшемахович

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ШЕСТИ ТОМАХ

Том 2

ЧУДЕСНОЕ МГНОВЕНИЕ

*Роман
в 2-х частях*

На кабардинском языке

Заведующий редакцией *А. Х. Мукожеев*. Редактор *П. М. Хатуев*.
Художник-редактор *Ю. М. Алиев*. Технический редактор *Л. А. Тлупова*.
Корректор *Ф. Б. Кодзокова*. Компьютерная верстка *А. З. Тхаитловой*.
Лицензия ИД 05895 от 21.09.01. Подписано к печати 06.06.05. Формат
84х108^{1/32}. Бумага офсетная №1. Гарнитура литературная. Печать
офсетная. Усл. п. л. 25,62. Уч.-изд. л. 30,04. Тираж 1000 экз. Заказ №77.
ГП КБР «Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6.
ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года»
Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33

Кешоков А. П.

К Собрание сочинений: В 6 т. Т. 2. Чудесное мгновение: Роман. – Нальчик: Эльбрус, 2005. – 488 с.

ISBN 5-7680-2023-3

Во второй том собрания сочинений классика кабардинской литературы Алима Кешокова вошел роман «Чудесное мгновение». В романе нашли отражение важнейшие исторические события: первая мировая война, Октябрьская революция, гражданская война, показанные автором через судьбу небольшого кабардинского народа. Том 1 вышел в 2004 г.

К **4803240100-017-2005**
М 125(03)-05

ISBN 5-7680-2023-3

© «Эльбрус» тхыль тедзапIэ, 2005

Псалъацхьэ I

ЩХЬЭЛМЫВЭКЪУЭПС, ЩХЬЭЛМЫВЭКЪУЭ КЪУАЖЭ

Щалэ нэ цІу цІыкІуу Лу кыщальхуа махуэм къуажэм ягу имыкІыжын Іэджи кыщыхьуаш.

Абы дытепсэлтыхьыным дынэмыс щІыкІэ, япэрауэ, ЩхьэлмывэкъуэкІэ зэджэ къуажэр Щхьэлмывэкъуэпс зэры-Іусыр зэдгъэщІэн хуейщ. Пасэ зэманым а къуажэм дэсыр щхьэл мывэкІэ Іэзэу шытащ, ищхьэкІэ удэкІмэ, щхьэл мывэ гъуээзджэ кызыхэпх хьуну мывэр гъунэжу бгъуэтырт, е бгы лъапэм деж щылъу, е псым кърихьэхуау псыхьуэм дэлъу. Къэбэрдей псор щхьэл мывэ щыхуейм деж, Щхьэлмывэкъуэ къакІуэрти яшэрт. Ямышэххэми, Щхьэлмывэкъуэ дэхэр щІагъуэу гузавэртэкъым, сыту жыпІэмэ Налшык къалэр благъэ тІэкІути, шууэ уежъмэ, сыхьэтым унэсырт, выгукІэ укІуэмэ, сыхьэтитІи утеттэкъым. Блыщхьэ къэс къалэм бэ-зэр ин щызэхуэсырти абы яшэрт щхьэл мывэ зэмылІэужьы-гъуэхэр – ини, ику ити, цІыкІуи – сыт хуэдэ ухуейми. Щхьэл мывэр зыщэхум иращэрт, ахьшэ зимыІэм хьэжыгъэкІэ, пхьэбгъукІэ е лыкІэ ирахьуэжырт.

ЩхьэлмывэкъуэпскІэ зэджэ псыри цІэрыІуэ хьуами, псы бэлыхь дыдэу щыттэкъым. Гъэмахуэ бадзэуэгъуэм деж къуршым илэ уэсыр ткІумэ, е уафэгъуагъуэ уэшх къешхмэ, ин хьурт, бэлыхьу къиурт. Гъатхэм, бжьыхьэм мащІэ дыдэу къежэхырт, щІымахуэр къэсмэ, щыгъужыпэр нэхьыбэт. Псыр къимыуамэ, сабий цІыкІухэр псыхьуэм дэзу дэтт, бдзэжьей ещэу е адэкІэ-мыдэкІэ дагъуэхэрэ псы щхьэл цІыкІу трагъуэувэу.

Бдзэжьей къуэлэн къапэщІэхуэмэ, я тхьэжыгъуэт.

Зэзэмызэ псыр къиуамэ, дунейр икътэтэжу, нэри пэри ехь жыхуаІэм хуэдэ хьурт.

Лу кыщальхуа махуэм псыр къиуат.

Уафэгъуагъуэ уэшхышхуэ кыщешхым къуажэр умы-лъагъуу кІыфІ хьуат, уэшх Іэуэлъауэм фІэкІа зыри зэхыу-мыхыу, джэд, къаз, хьэ сытхэри гъуащпІэ гуэрым щІэпщхьауэ щІэст, жьыбгъэр жыг хадэм илэздауэ мыІэрысэ цІынэр къыпигъэлъэлырт. Уэшхым хиубыда зырыз щыІэми, къэ-

пыр ятепхъуауэ жэрыгъэкIэ я унэ кIуэжырт... Уэшхыр зэрытеужу, Исраф мыхъуауэ пIэрэ хадэр, жаIэу зыкъом гузавэрт. ЦIыхухъухэр псыхъуэмкIэ щIэпхъуаш, псы кyiуам псыхъэлъахуэ къыхахыну.

ЦIыхур дэрт псыхъуэм.

Хъэсэпэхъумэ Астемыр и унэгуашэ Думэсарэ уэндэгъути, унэм кышщIэкIыну Iэмал иIэтэкъым, и гуащэм бгъэдэсу щIэст. Езы Астемыри, псыхъэлъахуэ псы кyiуам къыхэсхынщи сыунэнщ, жиIэртэкъым, къуэ къыхуалъхуну шыгугъырт. Зышыгугъа дыдэри къехъулIаш... Думэсарэ а махуэм щIалэ кыльхуаш.

Дунейри къабзэ хъужауэ, дыгъэр аргуэру къуажэм кытепсэрт, жьы тIэкIу фщIезгъэхуу уэшхми фезгъэлъэсыжа, жиIэ хуэдэу. Псэущхъэ псоми я макъхэр къэIуаш, щIалэ цIыкIухэм я гъуэншэдэж лъапэр дэгъэджэрэзеяуэ псыхъэлыгъуэ къехым кълъэ-нелъэу хэту къажыхъу зэрызехъэрт, зэрыгъэкIийрт. Щхъэлмывэкъуэпси кyiуати, батэкъутэр игъэшырт, псыр къуэм дэмышуэжу къехырт, псыхъэлъахуэр хэзу кыхъу. Псыхъуэм дэт къомри зэрызехъэрт, псым и макъыр инти, цIыху зэрыгъэкIийм жаIэр зэхэпхыртэкъым.

Жылэм зэбграхым зыхэзгъэнынкъым, жиIэри Мусэ выгуитI кыхури къэсаш, лIыщIэ сытхэри и гъусэу. Бэтокъуэ, Нурхъэлий, Мэххуд – арат абы и IупэфIэгъухэри, нобэ ахэри Мусэ дэлэпыкъуэгъу хуэхъуаш. Фызабэ къулейсыз Дисэ и хъыджэбз дахэ цIыкIу Саримэ кyiшэри псыхъуэм къэкIуаш. И щIалитIри и гъусэу Бэлацэ лIыжьри псыхъэлъахуэ ишэну къэмыкIуэу хуэшэчакъым. Псыхъуэм дэт къомым яхэту плъагъурт фыз Iэзэ Чачи, и бостеикIэр и бгырыпхым диупщIарэ и лъэнкIапIэ гъуритI фагъуэр кышщIэшу. Къуажэ молэуэ Сэид, мест хъарзынитI лъыгъыр имыгъэуцIынын и хысэпу, зы мывэм текIмэ, адрей мывэм теувэу и лIыщIэ Елдарым унафэ хуищIырт. Езы Елдари щIалэтанэфIт, есыкIэкIэ Iээти, псы кyiуам зыхидзэу и ныбжьэгъухэм япеуэну и гуапэт. Елдар, щIэшхъу ин кышщIами, и къару илгъыгъуэти, жант.

Абы и адэ Пашэ Муратыр, Дзэлыкъуэ зауэм ухэташ, жаIэри, Сыбыр зэрагъакIуэрэ мазэ хъуатэкъым. Езы щIалэми и анэр нэхъапэм лIати, и адэр зэрагъэтIысу зеиншэ къабзэу къэнаш. Пашэ Мурат бгъэдэлъа мылкъу тIэкIури судым шыIыхым, Елдар ишхыни сыти къыхуэнатэкъым, шы, жэм сытхэр Щэрданхэ ялгысаш. Зыр лIа щхъэкIэ, зым зилIэжрэ, Елдар и щхъэ Iуэху зэрихуэжын хуей хъуаш. Думэсарэ мызэ-мытIэу Сэид деж кIуэурэ елъэIуаш, щIалэр Iэпыдзлэпыдзу пщIантIэм дигъэтыну, молэми фыз лъэщыджэр куэдрэ зримыгъэлъэIуу щIалэр лIыщIэу кyiшщIаш.

– Елдар, плъагъурэ? Бжей ин къехъ! Хэлъадэ! – жиІэрт Сэид мывэ иным тету.

– Сихъмэ, дауэ хъуну, Сэид? – жиІэрт Елдар, псым хэлъэдэныр фІэфІыжъу.

– Алыхьыр зыщумыгъэгъупщи, уихьынкъым. Епхъуэ. Ибогъэхъри дыхогъэкІыж. ПсынщІэу!

Елдар зымытІэщІу псым зыхидзауэ йос.

– Лло, уимыхьын уи гугъэ. Уоджэгъури уэ, молэ, – жаІэрт зыкъомым, – согъэпщІ фІыщІагъэ лъапІэр, упщІэ пыІэжъым хуэдэу уимыхъмэ. Елдар и адэр хэкІуэдащ, езыри псым хэкІуадэмэ...

– Сыт жыпІэр? Къыхелъэф! – жиІэу гуфІэрт молэр.

– Уи мыІуэху зепхуэмэ, уи щхъм баш техуэнщ. Мурат зытекІуэдар аракъэ! – жызыи яхэтт.

– Ей, физэмыдауэ. УзытекІуэдэнур пщІэнукъым.

– Зи, уи ажал къэсамэ.

– Псы къиуам уитхълэн жыхуэпІэр зыми щыщкъым. ФщІэжыркъэ Щэрдан Берд и къуэш Мухъмэд зэритхълар? СогъэпщІ, и псэр занщІэу Іуимыудамэ.

Щхълмывэкъуэм щыщу Пашэ Мурат и закъуэт, Дзэлыкъуэ зауэм хэтащ, жаІэу, Сыбыр ягъэкІуари, ауэ ар щІагъэкІуари, Дзэлыкъуэ зауэ жыхуаІэр зищІысри къызыгурыІуэр мащІэт. Нэгъабэ, нобэ хуэдэ махуэу, псыр къиуарэ нэри пэри щихьым, Налшык щефауэ Щэрдан Мухъмэд шууэ къэкІуэжырт. Къуажэм дэс псори къыщышынэрти, псыри къыщышынэн и гугъа хъунт, Мухъмэд и шыр псым къыхихуэу щалъагъум, псыхъуэм дэта цІыхухэр зэщІэкІиящ, арщхъэкІэ игъээзжу ауан зригъэщІынт, къыхыхъэри, псым и кум къэмысу шур щІигъэмбрыуащ. Шы лъэпэрэпар къызэфІэуэжри, къызэпрысыкІыжат, шым тесар темысыжу. Мухъмэд и щІакІуэр зэ-тІэу ялъэгъуами, ари псым щІилъэфэжри, Мухъмэдыр псыхэкІуадэ хъуащ. Ар зи нэгу щІэкІами щІэмыкІами нобэ къэс шыгъупщэжакъым.

Къуажэ старшынэр псым зэритхълам и хъыбар ящІыхукІэ, Елдар бжей жыг ин къиубыдри, псым къыхэсыкІыжащ. Бжей жыгым къыкІэлъыкІуэу псым зыгуэр кыхъу илъэгъуати, Мусэ темыпыІэжу къижыхьырт:

– Мэхъуд, Нурхълый, иІэт, маржэ. Зыхэвдзэ. Бэтокъуэ хуэмыхужъым фыпэмыплъэ. ПсынщІэу, псынщІэу. Флъагъуркъэ псым кыхьыр, – жиІэу.

Мэхъудрэ Нурхълыйрэ куэд лъандэрэ Мусэ хуэлажъэрт, пщІэ сыт жамыІэу. Бэтокъуи ещанэу а лІитІыр Мусэ и пщІантІэм дэтрейт, я щхъэ Іуэху къагъэнауэ, хамэ щхъэІуо Мусэ хуэхьырт.

Мусэ и фейдэ зыхэлъ илъэгъуауэ игъэкІуэдынт, лІищри игъэделауэ зыдигъэІэпыкъырт. ВыгуитІ кыхуам пхъэбгъу,

пхъэ дакъэжъ хуэдэхэр из ищІауэ псыхъуэм деш. ИщхъэмкІэ зи щхъэл псым ихъар зыми ищІэртэкъым, ауэ а пхъэбгъу къомыр щхъэлым хэлъу зэрыщытар ІупщІт. Делэр бейм догуашэ, щІыжаІэр, делэр хамэ мылкъум шыгугъыурэ къулейсыз дыдэу къонэри аращ. Мэсхъуд сыми зыщыгугъыр пщІэнутэкъым, ауэ я шыгъын тІэкІур псыф хъужауэ заукІыжырт, Мусэ жыхуиІэр хуашІэу.

Нурхъэлий, ажэ жьакІэ хъужауэ, шыгъым фІэкІа хъэм щичын имыІэми, зефыщІыж. Бжьыхъэ къэс сэджытым кыыхэкІыу и пщІантІэм нартыху тІэкІу къыдашэрэ къыдакІутэмэ, ар ешхри мэпсэу. Пэжу, Нурхъэлий зыгуэркІэ гулъатащ, ауэ ар жылэм яфІауану топсэлъыхъ.

Мусэ ІупэфІэгъу хуэхъуам ящыщт Мэсхъуди. И щхъэ закъуэ и лъакъуитІу мэпсэу, физи быни имыІэу, ауэ хъэрычэт ещІэ: Іэщ къищэхуурэ еукІри ещэж, фейдэ щІагъуэ къримыгъэщІми, Іэщ иукІамэ, и кІуэцІыр, и щхъэ-лъакъуэр кыыхуонэри, абыкІэ мэпсэу. АтІэ адреихэри зыгуэрщ, Мэсхъуд щхъэ зиукІыжрэ?

Езы Мэсхъуд Мусэ елъэІурт, псыхъэлъахуэ псым кысхухэх, жиІэу. ИгъашІэкІэ шымыгъупщэжын хуэдэу къыкъуимылъхъэмэ си Іуэхущ. ИтІани Мэсхъуд емышу мэлъаІуэ. Лажьэмэ, ар зыгъэлажъэ гуэри щыІэу къыщІэкІынщ. КІэщІу жыпІэмэ, Мэсхъуд ещІэ, Мусэ и гъусэу ахэр псыхъуэм дэкІыжмэ, ирагъэблэгъэнщи, ягъэфІэжынщ. Мусэ и физ дахэ Мэрят кыыхуэпщафІэу унэм зэрыщІэсыр псоми ящІэ, псом хуэмыдэжу Мэсхъуд ар и гурыфІыгъуэщ. Имыгъэшхапэми, Мэрят зэ уІуплъэн жыхуэпІэр Мэсхъуд дежкІэ гурыфІыгъуэшхуэт.

Мэсхъуд мэжалІэ лІэртэкъым, жьэнфэнкІэ псэурт, абы кыыхэкІкІэ «ТхъэмщІыгъуныбэкІэ» къеджэрт жылэр, а дзыр къыфІащами, щхъэкІуэ шыхъуртэкъым, ауан къащІ щхъэкІэ, къэмыгубжъу и щхъэр зериІыгъыжыным и ужь итт.

– Ей, Мэсхъуд, Нурхъэлий! ГъуэлъыпІэ! ФІагъурэ гъуэлъыпІэр? ИІэт, маржэ, фымышхъэхыт, – жиІэу аргуэру Мусэ къэпІейтеящ, – Бэтокъуэ хъэдэр егъей. ИІэт, маржэ.

Псы къиуам щІиупскІэу, щІигъэмбрыуэм-къыдэуеижу пхъэ гъуэлъыпІэ хъарзынэ къехъ. Ар зи гъуэлъыпІэри хэт ищІэрэ. Шэч хэлъкъым ищхъэмкІэ къущхъэ гуэрым и унэр псым зэрыхэкІуэдам. Псыдзэм зи унэр ирихъэжъар хэт, жыпІэу зыпІэжъэ хъунутэкъым, гъуэлъыпІэ хъарзынэр пІэщІэкІынкІэ хъунути, Нурхъэлий сымэ, дуней мылкъур алыхъым къарита хуэдэу, псы къиуам хэлъэдащ, тІури толъкъуным уамыгъэлъагъуу псыкум нэсри, гъуэлъыпІэр къаубыдауэ кыыхэсыкІыжырт. Мусэ гуфІэу псы Іуфэм Іутт унафэ ищІу.

– Елдар, уей, хуэмышу. ИІэт, ядэІэпыкъут уэри!

Елдари жыг иныр кыыхильэфауэ тІэкІу зигъэпсэхуу здэщытым, занщІэу зричри, псым хэлъэдащ. ЛІищри зэдеІэурэ гъуэлъыпІэр кыыхахри, Мусэ и пашхъэм кърагъэуващ.

– ГъуэлъыпІэ хъарзынэ алыхъым къуитащ, Нурхъэлий, – жиІэу Елдар гуфІэрт, – дыщэр мывэкІэшхъым хуэдэу псыхъуэм дэлъу щыІэщи, абы сыкІуэнущ, жыбоІэ. УщІэкІуэххэни щыІэжкъым, псым хэлъыр кыыхэх закъуэ. Сыту гъуэлъыпІэфІ икІи...

Нурхъэлий пІыщІауэ мэкІэкуакуэ, и жъэкъыр щІоуэ, ажэ жьакІэм псыр кыпыжу. И нитІыр гъуэлъыпІэм тенауэ жеІэ:

– СогъэпцІ, мыкъущхъэм мыр зи гъуэлъыпІэр. Хэту пІэрэ, ярэби, алыхъыр зэуар? Хэт насыпынщэ хэхъухъами, уи насыпым кыихъащ, Мусэ.

– Насып зиІэм и насыпым хохъуэ, – жиІэрт езы Муси, пхъэ гъуэлъыпІэр зэпиплъыхъу.

Иджыри къэс гу лъамытауэ, Дисэ занщІэу къабгъэдыхъащ:

– Алыхъ талэм и нэфІ кыпщыхуащ, Мусэ, и хъер уल्याгъу. Сыту гъуэлъыпІэ хъарзынэ, на! – жиІэу Дисэ и псалъэр кыыхиІуащ.

Дисэ и лІыр нэгъабэ лІэри фызабэу къэнащ, хъыджэбз цІыкІуитІым ябгъэдэсу. Фызабэр гъуэлъыпІэм емыхъуапсэу къэнэнт, адэкІэ-мыдэкІэ къекІуэкІыурэ еплъырт, мыр Мусэ лъымысу сэ кысылъысащэрэт, жиІэу. АрщхъэкІэ а гъуэлъыпІэр псым кыыщихъым езым япэ къилъэгъуатэми, кыыхухэхынутахъым. Псыхъуэм къэкІуа щхъэкІи ипхъу Саримэрэ езымрэ, къуэщІий тІэкІу зэхуахъэс фІэкІа, яхуэз-фІэкІ щыІэтэкъым.

– Уи насып зыхэлъыр пщІэнукъым.

– Уехъуэпса, Дисэ? Уехъуэпсамэ, узот, – жиІэри Мусэ фызабэм дежкІэ къеплъэкІащ, кыпыгуфІыкІыу.

– Сыт, на, жыпІэр? Ехъуэпсащ жыпІэу, абы хуэдэ гъуэлъыпІэ дауэ птын? Алыхъ, пІызмыхын. Сэ унэ лъэгум силъми мэхъу.

– Уэлэхъи, узотмэ. ЛІо, сыткІэ сыхуэныкъуэ абы?

Дисэ ищІэнур ищІэртэкъым, гъуэлъыпІэр кыыІехри, фІэемыкІущ, кыыІимыхщи, и гум пыкІыркъым. Саримэ цІыкІуи зыкыкІэрекухъ и анэм и бостеикІэр иІыгыу, къуэщІий тІэкІу иІыгъари ІэщІэхуауэ.

Дисэ и унэм гъуэлъыпІэ лъэккъ щІэмыту, псори унэ лъэгум зэрилъыр зымыщІэ жылэм дэстэкъым.

– КъеІых, къуцаткІэ, – жиІэрт Елдар.

– КъеІых, зиунагъуэрэ. Махуэ къэс псым гъуэлъыпІэ кыихъ уи гугъэрэ?

Молэри гъунэгъуу къабгъэдыхъащ.

– Тобэ Истофрилэхь. Алыхьым и ней зыщыхуар хэту пIэрэ?

– НакIуэ, Дисэ. Сэ ныпхуэсхьынщ, – жиIэри Елдар фызабэм дежкIэ екIуэкIащ, молэм хуеплэкIыгурэ. Ар абы хуемпылэкIыу хьунт, и лыщIэт. Молэм имыдэнкIэ хьунут, арщхэкIэ Сэид зыри жиIэртэкьым.

– Муслъымэныр муслъымэным дэIэпыкьуну и борщ, – жиIэри молэм кьабыл ищIащ Мусэ и мурадыр.

– КьущаткIэ, зи кьыщIыIыумыхын щыIэкьым, – жиIэрт Нурхэлий, а гьуэлъыпIэм езыр зэрехуэпсар IупщIу.

– Кьащти хьы адэ. Унэр ятIэ щызэрихьэкIэ Мэрят кьыдэIэпыкьуи, нэгьуэщIкIэ сыпщыгугьыркьым, – жиIэри Мусэ пхэ гьуэлъыпIэр фызабэм дежкIэ илъяф хуэдэу ищIащ.

– Алыхьым нэхьыбэ кьуитыж. Тхьэм нэхьри хигьахьуэ уи мылкъум. Сыбгьэунащ, жыпIэр сыт. НакIуэ, Саримэ, дыгьэхь мыр. Сыту махуэ телъыджэт нобэ. Хэт кьуэ кьыхуальху, хэти гьуэлъыпIэ хьарзынэ алыхьым кьрэт, – жиIэу гуфIэрт Дисэ.

Пхэ гьуэлъыпIэр кьылъысыну имыщIэу Дисэ псыхьуэм кьыщыкIуэм, Ботэщхэ дежкIэ дэлъэдати, кьыщIащ а махуэ дыдэм Думэсарэ щIалэ кьызэрильхуар, уеблэмэ сабий кIий макъыр зэхихащ. Думэсарэ и гуащэ фызыжьри, гьунэгьу фызыжьу хьэблэм дэсри кьызэхуэсауэ зэрызехьэрт. Иджы Дисэ ахэм яжреIэж илъягьуахэми, гьуэлъыпIэ кьылъысами я хьыбар.

Кьуэ кьызыхуальхуар хэту пIэрэ, жиIэу Мусэ щIэупщIэн фIэфIакьым, уеблэмэ зэхимых хуэдэу зищIащ. Псы кьыуам аргуэру пхээбгьу кьыхьу ялъягьуати, цIыхухьхэр зэрехьэжьауэ псы Iуфэм Iульэдауэ зэрыгьэкIийрт, Дисэ зыми фIэмылуэхужу. Бэлацэ, и щIалитIыр тригьэгущхуэу, гушыIэрт. Модрей щIалитIри, пылым пэува хуэдэу, зэбгьурыту псым хэту плъэрт, мор кьыхэфх, жыхуаIэр кьыхахьыну, езы Бэлаци, и гьуэншэдэж лъапэ лъэныкьуэр дигьэджэрэзеяуэ, лъапэ лъэныкьуэр пыутыкIауэ, и кьамэри гуэлэлу, кьыуныхьырт.

– Кьудамэм епхьуэ! Кьекьу мыдэ! Кьекьу! ИIэ, хуэмыху, хьэдэр умыгьей. Кьекьу лIы хуэдэу. Псым тIэкIу дех! ИIэ, маржэ. Пхэ хьарзынэщ! Кьекьу! Ы-ы. Адыгэм «Ы-ы» жиIэмэ, Iуэхур хьуащ, «аIы-ы» жиIакьэ – зэIыхьащ. Кьытелъафэ ныджэм. Иумыгьэхь псым. Кьекьу. Ы-ы. Зэхэфхрэ сэ жысIэр? Ы-ы! – Бэлацэ ар жиIэурэ и щIалитIыр игьэлажьэрт, езыри ядэIэпыкьурт, псы Iуфэм Iуту.

ЗэкьуэшитIым, Аслъэнрэ Кьазджэрийрэ, ялъякI кьамыгьанэу я адэм жиIэр ящIэрт.

Псыхьуэм дэт кьомым щхьэж и щхьэ Iуэху зэрихуэжьрти, кьуажэ старшынэ Гьуумар шуэу кьызэрыкIуэр зыми

ильэгъуакъым. Яльэгъуами, абы зыри хэльтэкъым. Къуажэм куэд лъандэрэ полицэуи, хабзэуи, судуи ялэр Гъуумар и ІэштІымыр арат, ауэ нобэ хабзэм къемызэгъ зыми ищІэртэкъым. ИтІани старшынэм унафэ зытрищІыхьын игъуэтырт.

– Щхъэж и самэм дамыгъэ тефщІэ, зэхэвгъэгъуэщэнщ, – жиІэрт старшынэм.

Пэжу жыпІэмэ, Гъуумар ищІэрт къуажэм дэсыр мыхъэнэншэ гуэрхэм папщІэкІэ зэрызауэр. Нобэ псыхъэльахуэр зэпаубыду зэфІэнэнкІи хъунут.

– Хьэм ещхъу физэрофыщІ. Чачэ, уэ къызыхэпхыр хэт и самэ?

Фыз Іэзэ Чачэ гъумэтІымэу самэ ин гуэрым бгъэдэтт, и бостейкІэр дэхъеяуэ. Чачэ гъунэгъуу цІыху щыту ильагъумэ, къурІэныбзэ жиІэ хуэдэу зыгуэр къибжырт, и закъуэмэ, гыбзэу дунейм тетыр и бийм къатехуэну тхъэм елъІурт. Псым щІива баш зырыз къыхих хуэдэу ищІ щхъэкІэ, самэ ин зэтелъым бгъэдыхъэрти, зыхуейр къыхихырт. Абы гу лъимытэу къэнакъым старшынэми. Старшынэм и макъыр щызэхихым, Чачэ тхъэм ещІэ жиІар, ауэ абы и жьэм нэмэзыбзэ къызэрыжъэдэмыкІар ІупщІт. Езы старшынэри фызыжъым къызэрегугъуаи щыІэтэкъым. Гъуумар лъэныкъуэкІэ еплъэкІащ, къуажэм гъукІэу дэсым я нэхъ Іэзэу Бот щхъэ гъуаплъэр ильэгъуати.

– Мы къомыр ууей, Бот?

– Ахъай сысей. – Бот нэжэгужэу, мафІэм пхисыкІа фэ кІэпхыныр щІэпхауэ, пхъэ къищыпырт.

– Уи закъуэ зэхуэпхъесаи?

– Сыт сыщІизакъуэр? Уи закъуэ пхузэхуэхъэсрэ апхуэдиз?

– АтІэ уумей щхъэ къапщтэрэ? Къракъутэхынщ уи щхъэ гъуаплъэр. Старшынэр гъунэгъуу щыт уи гугъэ?

– Къракъутэхынкъым, старшынэ. ГъукІэр зыхуейр пщІэркъэ? Жыгейщ. Жыгейм хуэдэу фІамыщІ хъу щыІэкъым. ГъукІэм и кІыщым хэти къокІуэ. Ягъэ кІынкъым, – жиІэрт Бот, зыкІи мыгузавэу.

– АтІэ хъунщ. Ауэ уаубэрэжъмэ, тхъэусыхакІуэ укъэмыкІуэ. СогъэпщІ, пхушщІызмыгъумэ.

Абдеж дыдэм нэгъуэщІ зы шуи къыкъуэкІащ. ЕтІуанэрей шум щхъэрыгъыр хъурыфэ пыІэ дахэтэкъым, упщІэ пыІэт, лъыгъри гуэншэрыкът. ЕтІуанэрей шур лъагъугъуафІэт, лы къекІут, пащІэ фІыцІэ тІэкІур щІэщат, упщІэ пыІэ щІагъым нэ дахитІ къыщІэплъырт. ЩІакІуэ фІыщІэ псыф щыгъым езыри шыри щІигъанэрт. А шур хъэсэпэхъумэ Ботэщ Астемырт. И унэгуащэр зэрылхуэн хуейри махуэ зыбжанэ дэкІати, махуэ къэс, нобэ лхуауэ срихъэлІэжынщ, жиІэу

Астемыр гугъэрт. Щалэу пІэрэ, хьэмэ хьыджэбзу пІэрэ, жиІэу гупсысэрт.

ЗэкъуэшитІрэ дзитІ зыІут къамэрэ, жыхуаІэр Астемыр, дауи, ищІэрт. ТемботкІэ еджэу зы щалэ цІыкІу иІэти, абы къуэш цІыкІу къыхуальхумэ, и гуапэт, езы Думэсарэ хьыджэбз къыщІэхьуэмэ фІэфІ щхьэкІэ, Астемыр зыщІэхьуэпсыр къызэрехьулІар имыщІэу унэм нэсыжыным хуэпІащІэу къакІуэрт.

Астемыр ищІакъым, я унэм къэсыжу и къуэ къыхуальхуа цІыкІум Іуплэным и пэкІэ, емынэунэ гуэрым зэрыхуэзэнур.

Ар зыхуэзам и гугъу дымышІуи хьунукъым, сыту жыпІэмэ дяпэкІи Іуэхум къыхэщынууц а иджыпсту дызылуиІэ-нур, мо псыхьуэм дэту тлээгъуа къомым хуэдэ къабзэу.

ЗЫЗЫШЫПЭФЫМРЭ ЗЫЗЫМЫШЫПЭФЫМРЭ Я ХЪЫБАР

Хьэсэпэхьумэр шууэ псыхьуэм дэту къыщехым, Мусэрэ старшынэмрэ нэмыплъ ирату ауэ сытми къаблэкІакъым. Щхьэлмывэкъуэ зызыгъэуэркъыу дэс псоми ялъягъу хьуртэкъым хьэсэпэхьумэр. Ар ялъягъу щІэмыхьури къыбгурыІуэн щхьэкІэ, жыжбэ дымыІэбэу хьуркъым...

Щхьэлмывэкъуэ дэсыр цІэрыІуэ зэрыхьуар щхьэл мывэфІ ящІу зэрыщытам и закъуэкъым. Абыхэм нэгъуэщІ зы хьыбар гуэри яІэщ. Бээрым щхьэл мывэ яшауэ пуду ятын ямыдэмэ, мывэр зыщэхум мывэр зейр зэгуйгъэпынумэ, къещырт: «А-а, Іэнэежэм ящыщц, абы ухэзэгъэн», – жаІэри Щхьэлмывэкъуэ дэсыр ауан ящІырт. Псалгэ гуауэр жызыІам щхьэл мывэ ирамышцэ дэнэ къэна, я къамэр кърахьрти ирахужьэрт. Къуажэ псом «ІэнэежэкІэ» еджэрт.

Ар щІыхужаІари мырат.

Зэгуэр Щхьэлмывэкъуэ дэсыр зэхуэсауэ Абхазым къикІыу хьэщІэ къахуэкІуэну пэплъэрт. А лъэхъэнэм адыгэхэмрэ абхазхэмрэ я хабзэт гъэ къэс хьэщІэу зэхуэкІуэу.

ЦІыкІуи ини жылэм дэсыр зэхуэсауэ псыхьуэм дэтт. МафІэр ящІарэ лэгъуп куэдкІэ лыр ягъавэу, пІастэри абы хуэдэу шыуанкІэ ящІу, Іэнэ лъакъуищу жылэм дэлъыр къызэхуахьэсарэ ягъэувауэ, а Іэнэ къомым кхьуей, лэкъум, хьэлү, бжбын, пІастэ бзыгъэ, шыгъу сытхэр телъу. ЩІакІуэ фІыщІэ инхэр яшыхьри тетІысхьэпІэ папщІэу Іэнэхэм кърагъэтІы-лъэкІауэ бгъэдэлът. Фызхэр емышу хэт жэмыкуэ ищІу, хэти шыпс ищІу, джэд зыгъажьэм игъажьэу, лыр зыгъавэри умыщІэу зэхэтт. Нэхъ хуэкъулейхэми щытхьу къахьын щхьэкІэ, гъэлъэхьу нэхьыфІыр хьэщІэныш ящІауэ Абхазым нэс шууэ къикІыну хьэщІэм пэплъэу уэршэру зэхэтт. БгъуэнщІагъ

хуэдэу яшлaм махъсымэ чейр, аркъэ зэрыт кхъуэщын Iэлъэ-
ныкъуэр екIуэкIыу щIэтт.

ХьэщIэ лъапIэ къакIуэр фIыуэ кърагъэблэгъэну арат
къуажэм я мурадри, псоми загъэщIэрэщIащ, щыгъын нэ-
хъыфIу яIэр зыщатIэгъащ, я сабийхэр ягъэпскIащ, зи жъакIэ
зыупсыпхъэми иупсащ. ЩIалэ, хъыджэбз къызэхуэсам Iэгур
щIауду джэгу ящIащ, пшынэ еуэри еуэу, бжъамийм епщэри
епщэу, шыкIэпшынэри абы хуэдэу, жылэр зэхэтт, хьэщIэм
пэплъэу, зэрызэпсэлъамкIэ, хьэщIэхэр къуажэ гъунэм щыт
щхъэлым деж къекIуэлIэн хуейт. ЩIалэ цIыкIу мэжэлIахэр
лэкъумым хэпхъуэрти, лэкъум зырыз яIыгъыу щIэпхъуэ-
жырт, фызыжхэр ягъэшхыдэу.

Ауэрэ пщыхъэщхъэ мэхъу. Махуэ псом къэфа щIалэхэри
ешащ, пшынауэми щхъэусыгъуэ къигъуэту хуежъащ.
ЦIыхухэр ешат, пцIы хэмылъу. Шхынри хъэзыр зэрыхъурэ
мащIэ щIатэкъым, арщхъэкIэ хьэщIэр къэмысу псори зэхэтт.
Мызэ-мытIэу шу ягъэшэсурэ хьэщIэм прагъэжъащ, арщхъэ-
кIэ хьэщIэр ягъуэтакъым. Гъэлъэхъу зыукIа нэхъ бейхэм
загъэгусэ хуэдэуи хъуащ, щIегъуэжауэ. Иужьым нэхъыжхэр
зэхуэсри зэчэнджэщащ: «Дауэ тцIыну?» – жаIэри. «Дауэ
тцIын, дытIысынщи дышхэнщ». Аращ унафэу ящIар. Ар
къабыл зымышцIу къэнар Ботэщ Айтэч и закъуэт. «ЕмыкIуш,
хьэдэгъуэдахэщ, – жиIэри Айтэч тIысын идакъым. – Унафэм
си щхъэкIэ сеувалIэркъым», – жиIэри мывэкIэ нэхъ Iэзэ ды-
дэр еуэри ежъэжаш.

А махуэм нэхъ зызышыIэфу жылэм къахэкIар Астемыр
и адэ Айтэчт.

Жылэ унафэм зылI емыувалIэ щхъэкIэ къагъэнэнт, Iэнэр
хъэзырт, фадэри абы хуэдэт, унафэр зэрызэхыху, псори
зэрызэхъэу Iэнэм ежаш, Ботэщ Айтэчыр ауан ящIу, щыды-
хъэшхыу, хуэхъушIэу.

Махуэ псом мэжэлIа къомыр бжъэ зырыз ефэу шхыным
зэрынэсу – ушхэнумэ, къеблагъэ. Лы нэхъ Iыхъэ инхэр
къащтэрэ напIэзыпIэм къупщхъэр къабзэ ящIу, щхъэгъэ-
рытым фадэр ирагъахъуэу, шыпсылъэм мычэму шыпсыр из
ящIу псори щэху хъуауэ шхэрт.

ТIысыгъуэр тыншми, тэджыгъуэр гугъуш. Псоми за-
гъэнщIа пэтми, къэтэдж къахэмыкIыу уэрэд къыхадзэу къа-
ублащ. Нэхъыжхэри здэщысым щысу хъыбархэм я щхъэфэ
иIэбэу къыщIадзэри, я нэгу щIэкIа Iэджэ я гум къагъэкIы-
жаш. Нэхъ зызыгъэлущхэр блэгъу иплъэрт, а зэманым блэ-
гъуаплгъэр мащIэтэкъым.

И жъакIэр уэсым хуэдэу зы лIыжъ гуэр тхъэмадэу
лIыжхэм яхэсти, абы блэгъу ин иIыгъыу и нэ лъэныкъуэр
щIиукъуанцIэу блэгъур дыгъэм хуигъэзауэ щIэплъурэ
жиIэрт:

- Къаплъэ-къэдаIуэ, зауэ къэхъунщ.
- Ар дауэ къапщIэрэ, тхэмадэ?
- Iуэ, ар умышщIэу дауэ хъун? Плъагъурэ лъы щIэтыр?
- Ар зи фIэщ хъум къищтэрти щIэплъырт.
- Пэжщ. КIэгъэпшагъэщ.
- Къаштэт мыдэ.
- Етыж блэгъур тхэмадэм.
- ДевгъэдаIуэ абы жиIэм.

Тхэмадэм блэгъур иратыжати, лIыжбыр аргуэру щIэ-
плъащ:

– Сыту дзэшхуэ, ярэби. Тхэм дыщихъумэ, – жиIэрт
лIыжым, – дзэшхуэм зыкъаIэтащ.

– Уа, дэнэ къикIыну а дзэр? Ярэби, абхаз дызыпэплъэр
армырауэ плэрэ блэгъум итлъагъуэр? – жиIэри зыгуэр щIэ-
упщIащ.

– Iуэ, апхуэдэу щхъэ жыпIэрэ? Абхазхэмрэ адыгэхэмрэ
игъащIэм дызэкъуэщщ. Дэ къыттеуэмэ, къыттеуэнур кърым
хъаныр арагъэнщ. Абы хъэзаб мащIэ ттригъэлъа сытми? –
жиIэрт тхэмадэм.

– Кърым хъан щыIэж иджы, – жиIэри чэф зиIэ гуэри
тхэмадэм и псалъэр зэпиудаш. – Кърымыр урыс пащты-
хъым иубыдакъэ. Си фIэщ хъуну Iэмал иIэкъым блэгъум
къыгъэлъагъуэр пэжу.

– Iуэ, нэхъыжым жиIэр жебгъэIэркъэ.

– ЛIо блэгъум итыр? КъурIэнккъым е сыткъым.

– Ей, абы хуэдэу жумыIэ, шынэхъыщIэ, – жиIэри тхэма-
дэм идакъым, – блэгъур, хъеуан блэгъу щхъэкIэ, абы куэд
уегъащIэ. Догуз, псыдзэ зыдзэуэну къуэм хъумпIэцIэджыр
щхъэ дэкирэ? Псым щилъэфэну кхъухъым дзыгъуэ исыр
щхъэ икирэ? Зи бзэ мыпсалъэм псэкIэ къешIэ къэхъунур,
хужымыIэр и лъым хэлыщи. Къаплъы-къэдаIуэ, зауэ къэ-
мышъумэ.

– АтIэ, зауэ къыщыхъунукIэ, и анэр игъэлыгъуэж, ивгъа-
хъуэ. Тэтэрхэми Ботэщхи зыри къахуэмынэжын хуэдэу
девгъафэ, – жиIэу зы жьэрэIурэ гуэр псалъэрт.

– Ботэщхэ къагъээзэжынкIи хъунщ...

– Кърегъээзэж, фадэр дыуха нэужь.

– Нэхъыжхэм къахуэфхыт. Ей, щхъэгъэрыт, бгъуэщIэс!
Нэхъ пшэрыIуэу!

– Шыпс жыфIэт, уанэмахуэрэ! ИIэт, тхэмадэ, блэгъум
зэ иплъэжыт...

Ефэ-ешхэ яублар екIуэкIырт, зызымышыIэфхэр ефэрт хьэр
гъыуэ. ЛIыжхэми сыт ящIами къаIуэтэжырт, уэрэд жызыIэ-
фым уэрэд жиIэу, езэшу къэнэщхъея къомыр нэжэгужэ къэ-
хъужауэ къызэщIэнат. Тхэмадэм блэгъур игъэтIыльри,
Бзукъан къуажэу кхъузанэм текIуэдам и хыбарым щидзат.

– ЖэмыхьэтитІ хьурти, зы псэууэ къэнакъым, – жиІэрт дадэм, езым илгъэгъуа хуэдэ, – къуажэр хэкужъ хъужаш. Зы жэмыхьэтым кхъузанэ закъуэ къаІэрыхьат, ар къыздрахари, тхьэм ешІэ. АтІэ пасэрейр делэтэкъэ, кхъузанэм и мыхьэнэр ямышІэу зыкъомрэ яІыгъа нэужь, абы и сэбэпагъыр къащІа-ти, икІэм-икІэжым зыІэпахыу хуежыаш. Кхъузанэ закъуэм-кІэ жылэр ирикъуа хьунт, зым иухуэнщІыху, адреир попльэ. Кхъузанэр зей жэмыхьэтыр къэтэмакькІэщІаш, ди кхъуза-нэр модрейм ехьри егъэхьэулей, жаІэри. Ар ищхьэрэ жэмы-хьэтыр арати, ипщэ жэмыхьэтри тэмакькІыхьу къыщІэкІын-тэкъым, тІуми зызэрадзащ. Іэжыэгъуи сыти ямышІэу къуажэр хьэлэч зэрыгъэхьуаш. Мо къуажэбгъум деж щыт кхьэм кхъузанэкхьэкІэ щІеджэр аращ.

– Уа, сыту делэт пасэрейр!

– МащІэт къагурыІуэр.

– Ей, дунейри хьэхущ, хуэмыхури куэдщ, фІыр дэ тхуэдэ зырызщ, – жиІэри нетІэрей жьэрэІурэм псори игъэды-хьэшхаш.

– Догуэ, а кхъузанэр къыздрахам нэгъуэщІ щымышІэу пІэрэт?

– Ер вы бжъакъуэм къокІ, жи. Алыхь Іэмырти, кхъузанэм жылэр текІуэдащ.

Къуажэхьэу псыхьуэм зэрышхыу дэта къомыр мыбэ-нэжыфу щылыт загъэнщІауэ. ДэнэкІэ уплъами къупщхьэт, шхын ныкъуэшхыр зыми къищыпыртэкъым. Зи ныбэ из хьуа цІыхухэми ящыгъупщэжат нобэ щІызэхуэсари, тхьэ-лъэІур зытращІыхьари. Абхаз хьэщІэ жыхуэпІэми я гугъу ящІыжыххэртэкъым. Абдеж дыдэм щІалэ цІыкІу зыбжанэ зэрызехьэу къажэу къальэгъуаш, арщхьэкІэ щІалэ цІыкІухэр пыІзэфІэхь джэгуу къальытати, зыкІи яфІэІуэхуакъым.

– Абхаз хьэщІэ, абхаз хьэщІэ! – жиІэу кІийрт зыр.

– Нышэдибэ лъандэрэ...

– Щхьэлыжъым деж щытщ! – жаІэу зэрыгъэкІийрт щІалэ цІыкІу къомыр.

– Хэт и хьэщІэ, жьыныбэ къом?

– Абхаз хьэщІэ, уэлэхьи!

– Ди нитІкІэ тлгъэгъуаш.

– Дауэ щхьэлыжъым деж зэрыщытыр? Абы шу дгъэ-кІуатэкъэ?

– Шур здэкІуар арат сытми? Ищхьэрэ щхьэлымкІэ кІуа-тэкъэ?

– ХьэщІэ, жыфІа, тІасэ?

– Ы-ы.

– Абхазуи?

– Уэлэхьи, абхазым. Шущ псори. Яшхэм къепсыхауэ ягъашхэ. Нышэдибэ лъандэрэ щытщ, – жиІэу Ботэщ Айтэч

и щІалэ цІыкІу Астемыр кыжьэдэлъэлырт псалъэр, адрей-хэри зэрыгъэкІийрт, жаІэм шыщу зыри кыбгурымыІуу.

– Щывгъэт! Зыр ирепсалъэ. ИІэт, Астемыр. Уэ кыджеІэ плъэгъуар.

– ШкІэхуж дыкІуауэ шу гупыфІ щхьэлыжьем деж кыщепсыхауэ даІуцІаш. «Дэнэ фыкыкІа, хэтхэ фарей?» – шыжаІэм, «Щхьэлмывэкъуэшхуэ дыкыкІаш, сэ Ботэщ Айтэч срикъуэщ». «Дэнэ шыІэ фи къуажэр?» «Шытхым ущхьэдэхмэ, плъагъунущ. ФынакІуэ, шкІэр шытхужкІэ фэдгъэлыагъунущ», – жытІати, ядакъым, «ФыкІуи фи нэхъыжхэм хыбар евгъащІэ, абхазым кыкІа хьэщІэр къэсащи, я шым уанэ шытрахын хуейр ящІэркъым, жыфІи. КыбгурыІуа?» – жаІэри.

ЩІалэ цІыкІум кыхьа хыбарыр псоми шэуэ ятехуэри, я чэфыр щхьэщихуаш.

– Дыунэхъуаш, ди напэр текІаш.

– Ди напэр ди ІэкІэ тетхыжаш. Ар дауэ? Дыщызэхуэзэну щхьэлыр гурыІуэгъуэу щхьэ жывмыІарэ? Жылэм щхьэл мащІэ дэт?

– КъуажэкІэм тет щхьэлыр араш зи гугъу сщІар.

– А-а, щхьэл-мэл, жыфІэурэ вгъэщхьэрыуаш.

– СогъэпцІыр нахуэу, уэрмырам зыгъэщхьэрыуар!

– Сыт кыубжыр?

– Ей, щывгъэт! Бзукъан къуажэм я махуэр кытхуэкІуаш, – жаІэр лыжхэм, – ди напэ тхьэщІыжа зэрыхъунум и ужь дивгъэти нэхъыфІщ.

– Алыхь-алыхь, ди напэр текІаш. Ботэщ Айтэч фІэкІа зызышыІэфын кытхэкІакъым, – жаІэурэ лыжхэр зэхэтт, я щхьэм бжъэ еуа хуэдэу.

– Ей, Іуфх псынщІэу Іэнэр. Шхын-фадэ къэнар Ботэщ Айтэч деж нэфхь. Абы щедгъэблэгъэнщ хьэщІэр. Нышыр псынщІэу фыукІ, – жиІэри тхьэмадэм унафэ ищІаш.

Къуажэ кызэхуэсари хьэщІэм пежъаш. Жылэм щхьэкІуэ яхуэхъуа хыбарыр Ботэщ Айтэч деж щынэсым, и гум щІы-хьаш емыкІу иныр. ЗызышыІэфауэ а зым фІэкІа къуажэм кыдэкІакъым, жаІэри нэхъыжхэр кыщытхъуаш, арщхьэкІэ нэхъ зызыгъэІэтащхьэу жылэм дэсхэм ядакъым: Айтэч зыкыфІэщІыжынщ, узригъэпсэлъэнкъым, жаІэри. А махуэм куэдым «Іэнэежэ» фІащами, Айтэч «зызышыІэкІэ» къеджэу ежъаш, ар нэхъыбэм яфІауану. ИтІани «ІэнэежэкІэ» къоджэныр куэдкІэ нэхъ Іеишти, ар зыжраІэр и къамэм епхъуэрт. Щхьэл мывэ ищэхуну къакІуэм Іэмал иІэткъым а хыбарыр и гум кымыгъэкІыжыну. Псалъэм кыдэкІуэуи: «Ботэщхэ я закъуэщ зызышыІэфар, уеблэмэ уэркъ напэри текІаш», – жаІэрт, уэркъыр а псалъэм дунейм

трихурт.

ХЬЭСЭПЭХЬУМЭ АСТЕМЫР

Къытедгъээжынщи Ботэщ Астемыру псыхъуэм шууэ къыдыхьам и гугъу тццынщ. ЗызымышыІѳа къомым я лъэпкъым къыкІам а махуэм псыхъэлъахуэ къыхахырт, зызышыІа закъуэм ящыщ Астемыр псы къыуам къызэпрыкІауэ я унэ кІуэжырт.

Хэт хуэзэми идэрт Астемыр, ауэ къуажэ старшынэм хуэзэну фІѳІтэкъым. Джэдгын зи жагъуэм и Іупэм къытокІэ, жыхуаІэр арати, шокъу жиІу старшынэм хуэзащ, арщхъэкІэ сэлам ирихыу, къызэтемыувыІу зыблригъэхыну арат и мурадыр. Астемыр, «зэ сынэсыжащэрэт», жиІу, кІуэжырты, зыхуэзэм сэлам ярихыурэ блэкІырт. Мест дэгъуэ лъыгъыу Мусэ псы Іуфэм Іутци, абы Астемыр фІѳІуэху, Мэсхьудрэ Нурхъэлийрэ псыр къапож, молэ Сэид и лыщІэ Елдар и гъусэу псыхъэлъахуэ йошэ. Елдар, шу блэкІыр щилъагъум, зыгуэр жиІу кІиящ, арщхъэкІэ Астемыр зыри зэхихакъым, псы къыуам и макъыр инти. Бэлаци и къуэ ахьырзэманхуэ Къазджэрийрэ Аслъэнрэ егъэлажъэ, езыри темыпыІу ядоІэпыкъу, Боти жыгей дакъэ зэхуехъэс, Дисы, фызабэ къулейсызщи, ипхъу нэхъыжъ цыкІур къишауэ, «пхъэ гъэсын тІэкІу», жєІэри, мэульэпхъащэ. Алыхьым и шыкуркІэ гъуэ-лъыпІэ хъарзыни къылыбсащ.

Астемыр къуажэ старшынэм щыхуэзэм, сэлам ирихаш:

- Сэлам алейкум, Гъуумар.
- Уалейкум сэлам. Сыт хъыбар?
- Губгъуэм хъыбар щыІэ?
- Псым дэнэ деж укъыщызэпрыкІа?
- Щхъэлыжъым ипщэкІэ.
- Аргуэру къуэ къыпхуалъхуа си гугъэщ.
- СщІэркъым. Алыхьым къыдитыр хъарзынэщ.
- «Алыхьым къыдитыр хъарзынэщ!» Сыту Іэдэб ухъуа!

Бэлыхъ гуэр ухэмышуащэрэт, – жиІэри старшынэр къэувыІакъым.

Старшынэм жыхуыІам Астемыр хуэзащ.

Уэрам зэв цыкІу гуэркІэ Астемыр къыдэкІыжырт я унэ къэкІуэжу. Уэшхышхуэм и ужькІэ ятІэ бзаджэти, шым лъэбакъуэ ичыху, фІалъэкІэ ятІэр иупцІырт. Уэрамыбгъу лъэныкъуэр бжыхът, гъуанэпщІанэ хъужауэ, адрей лъэныкъуэр мывэ сэрейуэ екІуэкІырт. А гъуэгур шым фІуэ иццыхурти, къызэтемыувыІу кІуэжырт, зэзэмызи щІэцІэнтхъукІу.

Уэрам зэвым дэту зыгуэр абэ щхъуантІэ щыгъыу къа-кІуэрт. Астемыр плъэмэ – Инус хъэжыр елъагъу. «Сызыхуэмей защІэм сыту сахуэуэзэт нобэ», – жиІурэ Астемыр и шым елъэдэкъуащ. Инус хъэжыр цыху къуэбэбжабэ гуэрт,

хъэжыщІ кІуэуэ хъэж ищІа щхъэкІэ, и хъэлыр зыхинакъым, игъащІэм зыгуэрым фІэмынэм ишхар и дзажэ дэмышхъэу арати, зэрыщытауэ къэнэжат.

Инус башышхуэ иІыгът мыжурэ пылгу, езыри ятІэм хэмыувэн щхъэкІэ, башыр зыщІигъакъуэурэ къакІуэрт, мывэ зырыз ятІэпсым къыхэщым тегу.

Хъэжыр апхуэдизкІэ ерыщти, гъатхэм вакІуэ дэкІынухэр дзейуэ щызэгухъэкІэ, Инус къыгухъэн имыгъуэту и витІым-кІэ езыр-езыру вэжырт, «ЦІыху къуэбэбжыабэщ, банэ Іура-улъэф», – жаІэрти. Инус абы хуэдэу емынэунэ щхъэкІэ, дунейм ехыжа и фыз Іуизэ хуэдэу цІыху дыщэ гъуэтыгъуейт. Абы дагъуэ хуэзыщІ щыІэтэкъым, езы хъэжым фІэкІа. Пэжу Іуизэ сабииншэт, лъхуэртэкъым, абы папщІэкІэ езы хъэжы-ри нэхъ бзаджэж хъуат. Хъэжымрэ Астемыррэ зэтеплъэ мыхъуу арат.

Абы и хъыбарыр кІыхьми кІэщІми зэдмыгъащІэу хъуну-тэкъым, ауэ мысыхъэткІэ а лІитІ зэхуэзам къащыщІым дев-гъэплъ.

Инус хъэжыри зэгупауэ къокІуэ. Дауи зэгуэмыпынрэт, Астемыр къуэ къызэрыхуальхуар зэхиха къудейщ. И гъащІэ псор щІитынти хъэжым, зы къуэ къыхуальхуауэ ищІатэмэ, арщхъэкІэ абы хуэдэ насып а гъуамэм хуэфашэ? Астемыр гъунэгъу кыщыхуэхъум, сэлам гуапэ кърихаш:

– Сэлам алейкум, хъэжы, – жиІэри.

– Уалейкум сэлам, алыхьым иужэгъужа! Дэнэ укыикІ-рэ? – жиІэри Инус къэгурымаш.

– Дэнэ сыкыикІын, псым сыкыикІаш. Хъэсэпэ сохъумэ.

– Сыту зэ Іуш умышхурэ? Уи дунейр хъэсэпэхъумэу пхьы-ну? Напэ уиІэкъэ?

– Іэу, ар щхъэ жыІэрэ, хъэжы?

– КъурІэныр ІэщІыб пщІыри хъэсэпэхъумэу уежъэжаш. ФІыщІагъэ лъапІэр нарыхукІэ пхъуэжаш, итІани умыукІы-тэу укыиспопсэлъэж. Сыту тэмакъкІыхъ, ярэби, уэ узышэч алыхъ талэр.

– Нартыху тумысэ жиІэркъым къурІэным.

– АтІэ сыт мыдрисэм ущыщІэсам уэ пІыгъар, къурІэн хъэмэ нарыхушхъэ? Мэжджытым кІуэнри убгынаи, алы-хьым къыбгынэн!

– Псори мэжджытым щІэсмэ, хэт нарыху къэзыгъэ-кІыну?

– Ар къэзыгъэкІыни щыІэщ. Тобэ ярэби, уэ узытет щІым сыту уишэчрэ?..

– Уигу щхъэ кызэбгъа, хъэжы?

Астемыр и шыр хуэмыубыду еІэрт, удз цІынэ зыдэль пщІантІэм нэсыжыным хуэпІащІэу. Астемыр и шыр кы-жъэдикъуэри кІэбдзкІэ игъэтхъуаш.

– Эх, уэ пхуэдэ къуажэм дэсу дэ фЫ дыхуэзэн, – жиІэрт хъэжым, – нобэ къоуэлІа насыпыр уэ пхуэфашэт? Уэ пхуэфашэр старшынэм и щІопщыр уи щІыбым...

Хъэжыр апхуэдизкІэ кыызэщІэплъати, и псалъэр хуэмыухуу гурымащ. Абы и нитІыр плъыжь къэхъуат, и жьакІэ хужьыр зэщІэсысэрт. Астемыри къэгубжьащ.

– Сэ схуэфашэр алыхьым ещІэ. Къуэ зыхуэмыфашэм алыхьым къритыркъым. Уэ, хъэжы, абэ щыптІагъэ щхъэкІэ, уи гур алыхьым хуэкъабзэкъым.

– Дауэ жыпІа, фызабэкъуэ? – жиІэри хъэжыр мафІэу кыызэщІэнащ.

– Зэхэпхар бжесІащ.

Астемыр шыр щиутІыпщымрэ хъэжым башыр щиІэ-тымрэ зэтехуэри, шыр щилъым, хъэжым и хъэжыцей щхъуантІэм ятІэр хъэлэчу къриупщІащ.

– Зи унагъуэбжэр хуэзыщІыжын, – жиІэщ хъэжыми, мыжурэмкІэ Астемыр и щІакІуэ щІагъым щІэпыджаш. Астемыри къапхъуэри, и джабэм кыыхиІуа мыжурэм еІа щхъэкІэ, башыр хъэжым кыІэпыщІичыфакъым. Баш дакъэм фэ кІапсэ тІэкІу ищІауэ, а кІапсэр хъэжым и Іэпщэм илъыжт, и шыр илъри, хъэжыр псы ятІэм хэджэлауэ илъэфырт.

– Ей, сауки. Алыхьым и нэлатьр зытехуэным сыхуэзащ. Къэсэхыжыным сеукІ.

Хъэжым и кІий макъыр зэрызэхихуу, хъэ къуацэ ин, бжыхъ гъуанэм къилъэтри, кыжьбэхэлъащ. Астемыр и шым къелъэтэхри, кыигъэтэдджыну щекІуалІэм, аргуэру къеуэри и щхъэ джабэр кыыхузэгунудащ. УпщІэ пыІэр мыхъуамэ, Астемыр дыркъуэшхуэ къытрищІэнт, насып иІэти, мыжурэр упщІэ пыІэм къытехуащ.

– Укыызбгъэдэмышъ! Уи кІэтийр къызгъэунщ! – жиІэу кІийрт хъэжыр.

Хъэ банэ макъым хъэблэм дэт хъэр кыызэщІигъэвауэ уэрам зэв цыкІум дэз къэхъуати, хъэ банэ макъымрэ хъэжым и кІий макъымрэ зыри зэхуагъэхыжыртэкъым. Инус и щхъэр зэрыфІэпхыкІа напэлэлъэщІри ятІэпсым хэлът.

Астемыр, кыызэгупами, хъэжым дэлэпыкъуну арат и мурадыр. Гъунэгъуу зэрыбгъэдыхъэу, аргуэру къеуащ. ИтІа-нэ Астемыр бжыхьым ирипха шым бгъэдэлъадэщ, шхуэ пщІэхэлъыр къыпщІэхихри, хъэжыр уубэрэжынымэ, къеблагъэ. Шыр хуит зэрыхъуу хъэ къомыр и ужь иту щхъэхъу ежьэжащ. Астемыр хъэжым мыхьыр иригъэхьырт.

– Ей, сауки! – жиІэу кІийрт Инус.

Астемыр уэныр щигъэтащ.

– Мэ, фІэпхыкІ уи фэлъыркъэбыщхъэр, – жиІэри Астемыр ятІэм хэлъ напэлэлъэщІыр зейм хуидзыжащ.

Езы Астемыри лъыр къежэхырт, и щыгъынри хъэлэчу

ятІэ защІэ хъуат.

ЕшаелІауэ Астемыр здэкІуэм, хъэжым жиІэу зэхихырт:
– Уэ сэ сыпхурикъункъэ, хъэ зэрахуэм кыльтхуа. Уи Іэм-
кІэ уи псэр хозмыгъэхыжмэ, уэ сыпхуэдэщ сэри. Уи щІапІэм
псы изгъэжыхыжынщ, алыхым и нэхъэлатьыр зытехуэн
Іимансыз.

Астемыри хъэкъкІэ и фІэщ хъуат ар хъэжым кызырэ-
хуимыгъэгъунур икІи хущІегъуэжат абы зэрыфІэнам. «Еплъ
сэ кысщыщІам, зызышыІэфкІэ ди лъэпкъым къеджэу, сэ
щхъэ зыпысша а къуэбэбжыабэм», – жиІэу, Астемыр и щхъэм
мыгъуагъэ хуихыжырт.

Унэм занщІэу щІэмыхъэжу, Астемыр хадэмкІэ ежэх
псымкІэ иунэтІащ. Шыр шэщым щІыхъэжауэ шхэуэ щІэтти,
Астемыр кыдыхъэжауэ гу кыльтытэри, къэщыщаш. Джэд
сытхэри уэшхыпсым ефэу пщІантІэм дэтт, жыгыщІэ цІыкІу-
хэм мыІэрысэ, кхъужь ин зырызхэр хъэлъэ-хъэлъэу фІэлът.

УІэгъэ кыитехуар зэрыузыр Астемыр зыхищІэ щыхъуар
иджыпстут. Удзхэм хэплъэурэ тхъэмпэ гуэрхэри кыигъуэтащ.

«Унэр щхъэ Іэуэлъауэншэ? – жиІэри Астемыр къэгугъ-
ващ. – Нобэ лей зесхъам папщІэ тхъэм игу кызыэбгъами
сщІэркъым. Дауэ хъуауэ пІэрэ Думэсарэ?»

ТІэкІу зигъэкъабзэщ, зитхъэщІщ Астемыри, унэмкІэ
кыигъэзэжа къудейуэ, и анэжым бжэр кыІуихри кыыщІэ-
кІауэ илъэгъуащ. Астемыр занщІэу и пІэм инащ, адэкІэ мы-
кІуэфу.

– Уэра ар, Астемыр? – жиІэри нанэ къеупщІащ.

– Сэращ. ЛІо, ди анэ, сыту щым фыхъуа! Сыт зыщІэву-
щэхуар?

– Дэри дыбгъэгугъэвай. Уи шыр уанэгу нэщІу щытлъа-
гъум, зыхуэтхынур тщІакъым. Дыщым дэ сытми? КъакІуэ
кыыщІыхъэ. Зэхэпхрэ и макъыр? Тхъэм къупщхъэ тхуищІ, и
хъер улъагъу. Сэри жьы сыхъуащ, сыщІэзылтхъэжын тхъэм
ищІ. Гуэгугъ гъэхъуныр щызгъэту сабий згъэджэгум, нэхъ
насып сыхуейкъым.

Нанэ гуфІэщати, и нэпсым кызыэпижыхъащ. Жьы дыдэ
хъупами, нанэ гуэгугъ игъэхъуу Іуащхъэм тесу махуэр игъа-
кІуэрт, ауэ зыбжанэ лъандэрэ Думэсарэ бгъэдэст, уэндэгъу
зэрыхъуам папщІэкІэ.

– Ди анэ, – жиІэри Астемыр фызыжым ІэплІэ хуищІащ, –
сэ насып кызыэхъулатэмэ, арати насыпыр.

– Тхъэм къуигъэхъулІэ, тІу. КъохъулІэнщ.

ІУЗИЗЭ ТХЪЭМЫЩКІЭМ И ХЪЫБАР

Псалъэм и пэр умышІІэмэ, и кІэр пщІэркъым, щыжаІэкІэ,
кыытедгъэзэжынщи, Инус и гугъу тщІынщ. Астемыррэ

хъэжымрэ бий щыгъэхуэхуар зэдмыгъаштэу адэкIэ дыкIуэ хъункъым. А тIум игъаштэм къамэ кыгъэхурахакъым, псалтэ мыхъумышIи зэжраIакъым, зэгъунэгъуу псэурти, кхъузанэ хъэху шыгъэху е мафIэхъэ шыгъэхуэкIуэ куэдрэ къэхъурт. Уеблэмэ тIум языхэзым мэл иукIмэ, щхъэ лъэныкъуэр, тхым и ныкъуэр щыгъуу, гъунэгъу Iыхъэу зэхурагъэхъурт.

ЗэгъунэгъуитIыр дауэ зэхуштытми, Инус хъэжыр зэрыкъуэбэбжъабэр псоми ящIэрт. Ар зыщIыху псоми, кыыхуэзэм кыппикIухъырт.

Хъэжым мыр сытIэ ещхъ хужыпIэнт и фыз Iуизэ. Абы нэхърэ нэхъ цыхубз Iэдэб гъуэтыгъуейт, езыри дахэт, щхъэц фыщIэ кIыхъыр щIакIуэм хуэдэу и щыбагъымыкIэ кыителът. И щхъэгъусэм сыт жиIэми игъэзаштэу, гъунэгъухэми гуялътэу, нэщхъыфIэт, цыху лъагъугъуафIэт, зы псалтэ дыдж зыми жрымытэу.

Инус хэт хуэзами хуэтхъэусыхэрт:

– Лъхуэркъым, фэнд нэщым хуэдэщ си фызыр, сытIэмэ, си щIэиныр кызыыхуэзгъэнэн сиIэкъым.

– Алыхъ талэм ещIэ: зэран сиIэкъым, – жиIэрт езы Iуизэ, сабий зэрымытэр и гум щыгъэхуэ. Абы бэлыхъ лажъэу имышэчын шыIэтэкъым, хъэжым къуэ хуигъуэтыну ищIатэмэ. А гузэвэгъуэм кыыхэкIкIэ Iуизэ хушхъуэ мащIи зрихъэлIа, е Iэзэу зрымыгъэплъаи къэна? Хэт кыжриIари ищIэрт – зы закъуэ фIэкIа кымыгъанэу: Iэджэм кыжраIэ пэтми, щIасэлI лыхъуакъым.

Инус къуэ кыгъэхуыхуамыльхур насыпыншагъэшхуэу тхъэм кыыхуигъэкIуауэ илътытэрт, гуэныхъ ищIахэм кыыхэкIыу. ХъэжыщI сыкIуэрэ псапэ сщIэмэ, си гуэныхъыр тхъэм сщхъэщыхынщи, си лъэпкъым къупщхъэ хуэхъуну къуэ кызитынщ, жиIэри Инус Мэккэ кIуащ. Абы кыикIыжа нэуж, илътэситIкIэ хъэжыр гугъэу псэуащ, арщхъэкIэ къуэ кыхуалъхуу щимылъагъум, и гугъэр хыхъжри, ежъэжащ.

Си лIым сригъэкIыжмэ, жиIэу гузавэурэ, Iуизэ хъэжым зыкIи пэмыпсэлъэжу, сыт кыжриIэми зиущэхуу, бэлыхъу кыитрильхъэр ишэчырт. Уеблэмэ Инус жимыIауэ лъэбакъуэ имычын дэнэ къэна, абы и Iизыныншэу бауэркъым жыуигъэIэнт. Ауэрэ уз бэлыхъ лажъэ къеуалIэри, мо фыз Iэхульэху дахэшхуэр уи нэм илъагъуурэ ткIууэ хуежъащ. МащIэ-мащIэурэ Iуизэ и нэкIу дахэр къэпщу, и фэр пыкIыу, Iэпкъ-лъэпкъыр хъэлъэу, зигъэзэн къехъэлъэкIыу, тIысамэ тэджыжын щхъэх хъуащ. Уэндэгъу сохъу, жиIэри зэи абы шыгуфIыкIащ, арщхъэкIэ Iуизэ шыгугъэм Iуэхур шыщыIэтэкъым.

Хъэжыри, и фызым кIэлъыплъыху, кыпыгуфIыкI хъуащ, хъэжыщI сызэрыкIуар пщIэншэу кIуэдакъым, си

мыльку абы тезгэкIуэдари псапэу згъуэтыжынщ, жиIэрт. Емызэшыжу Iэуэлъауэу пщIантIэм дэта Iуизэ пIэм гъуэлъа иужыи Инус и фIэш хъуакъым и фызыр сымаджэу. Пэжу, езы Iуиззи и лIым жрилакъым къеузIауэ зэрыщытыр.

Махуэ къэс Iуизэ и узыр хэкIуатэ фIэкIа нэхъыфI хъуртэкъым, езыри мычэму бэгырт, зимыгъээжыфу пIэм къыхэнэжауэ, и щIыфэми зыхимыщIэжу апхуэдэт. Зэгуэр, лъэпэд ищIу пIэм здыхэлъым, лъэпэд мастэр имыщIэу зыхигъэуэжаш. Сымаджэм мастэр къыхичыжати, лъым и пIэкIэ уэтэпс кыжу щилъагъум, гужъеяуэ и щIыфэм епIэскIужаш, ар зэрымыузыр фIэгъэщIэгъуэну. Дэнэ деж еIэбами, щIыфэр имей хуэдэт. Iуизэ зэрыгузавэр и щхъэм дэуеижауэ зимыгъэхъеифу гъыуэ куэдрэ хэлъаш.

Хъэжыр пщыхъэщхъэм къыщIыхъэжри, мафIэ зэхэкIы-
жар зэщIигъэсту жьэгум дэтIысхъауэ здэщысым, и фыз сымаджэм и гъы макъ зэхихаш. Iуизэ хэлът и гушIыIур дэгъэзеяуэ, и нитIыр унащхъэм тенауэ. Щызэщыджэм деж и ныбэ къэбэгар шхылэныр зэрытепIауэ уфафэрт.

Инус куэд щIауэ хихыжат и гугъэр, иджы, зиущэхуауэ, жьэгум илъ яжъэр зэбгритхъуэрэ дэп зытIуш кыигъуэтар зэхуихъесауэ, къуэщIий гъур цIыкIухэр ириупсейрт. Дэпыр мыункIыфIыжыпэн папщIэ, хуэм дыдээрэ епщэмэ, плъыжыбзэу къызэщIэнэрт, Iугъуэ мащIэ къыдрихуейурэ. ПщыIэ цIыкIум ещхъу къуэщIий зэригъэпцIам мафIэ бзий къыхэлъэтри хъэжым и нэкIу зэщIэкIэжар, и пэ папщIэ кIыхъыр, и набдзэ ныкъуэтхъур кыигъэнэхуаш.

– Хъэжы, напэ хужькIэ тхъэм дызэхуихыж, – жиIэри къэпсэлъаш Iуизэ. – Си дуней Iыхъэ мыгъуэр сухаш...

– Умыгужьей, тхъэм гушIэгъуншэу укыигъэнэнкъым, – жиIэрт Инус.

– Тхъэм и пащхъэми щыжысIэнщ къуэ кыизэрыпхуэз-мыгъуэтыфар.

– ШейтIаныр зытумыгъакIуэ. Алыхъым къуимытар бегъымбарым къуитын? Езы алыхъырщ зыщIэр бын кышщIыдимытыр.

– Уи емыкIу къэсхъакъым, си напэр къабзэщ...

Сымаджэм кыигъэгүзэвауэ Инус молэм елъэIуаш, къакIуэу тIэкIу къепщэну, дыуи къыхуитхыну. Сэид къэкIуауэ Iуизэ щыIуплъэм, хэпщIыкIыу къэуIэбжъаш. Фыз къамылыфэ нэжэгужэу япэм илъагъуу щыта Iуизэ иджы Iей дыдэ хъуауэ, и ныбэр лъагэу, и нэ дахитIу щытари иуэжауэ хэлът. Iуизэ дахагъэу иIам щыщу къэнэжар и щхъэц фIыцIэшхуэр-рати, иджы абы щхъэнтэр щIиуфауэ уигъэлъагъуртэкъым. Сэид ар и гум щIыхъауэ еплъыфыртэкъым.

– Тхъэм узыншэ уищIыж, ди шыпхъу, тхъэр уи дэлэпы-къуэгъущ, – жиIаш Сэид, шэнтщхъэгүэ къыхуагъэувам

тетЫсхьэурэ.

– Тхьэр арэзы кыпхухъу.

Иуизэ и щхьэр молэм дежкІэ кыгъазэри нур зыщІэмытыж и нитІымкІэ кьеплъащ, мы узым сыкьегъэл, сумыгъалІэ Іэмал иІэмэ, жиІэу и плъэкІэм кыикІ хуэдэу. Сэид ар кыгурыІауэ шэнт зытесым тезагъэртэкъым. И шэнтщхьэгуэр гъунэгъуу бгъэдигъэкІуэтауэ, нэмэзыбзэр щэхуу кыибжурэ сымаджэм зытришашІэрти епщэрт, Іупэр хьэлыгъуанэм ещхъу хьурей ищІырт. Молэм гъуэжъ хъуа и дзэхэм дзэкугъуанэ куэд яІэти, жьы кыжъэдэкІыр пхуэмышшэчыну мэ Іейт, арщхьэкІэ Сэид и жагъуэ имыщІын щхьэкІэ, Іуизэ и щхьэр иримыгъээкІыу молэр зригъапщэрт. Сэид сымаджэм епщэу щысыху, Инус цІутІ жимыІэу бжэм деж щытащ, и ІитІыр и ныбэм телъу.

Тхьэм ещІэ апщІондэхукІэ Инус зэгупсысар. Абы и гур жагъэнкІэ хъунщ Мэккэ икІыу Мэдинэ щыкІуэм зыхуэзауэ щыта сымаджэм. Инус мызэ-мытІэу иІуэтэжаш абы щыгъуэ хьэрып гуэрым и фыз сымаджэр выфэ цІынэм кІуэцІидэу жин фІыцІэр фызым зэрыщхьэщихуар. Ар кыыщыхъуар пшахъуэ къуму зы къэкІыгъэ лъэпкъ здэщымыІэ губгъуэм кыина къуажэ цІыкІут. Инус, гъусэ зыбжанэ иІэу, а къуажэ тІэкІум зы жэщ-зы махуэ зыщигъэпсэхуат.

Епщэн-кьепщэн сытхэр зэфІигъэкІа нэужь, Сэид и шэнтыр къригъэкІуэтыжри, уэршэрын и хьисэпу, нэхъ жьантІэмкІэ тІысыжаш. АрщхьэкІэ хьэжым зэреупщІын кыыхуэгъуэтыртэкъым, езым къеупщІами, «хьэуэ», «пэжщ» фІэкІа хужымыІэу апхуэдэт. А тІум къагурымыІуэрэ ямыщІэрэ дунейм темыт хуэдэт, зы псалъэ жаІэмэ, щым хъужыр-ти, зыкъомрэ щыст. Уэршэрыныр щымыхъум, Сэид тэджыжаш, дыуэр пщэдей пхуэстхынщ, жиІэри. Инус абы кІэ-лъыкІуэтэну тэджаш. Молэм псалъэ дахэ тІэкІу жиІэри, хьэжыр и гъусэу щІэкІыжаш.

– Жин узщ, – жиІаш молэм, – тхьэм гущІэгъу кыы-хуищІ...

– Арат сэри си гугъар, – жиІаш Инус хуабжъу гупсысэу, – жинщ зэгуэзыудыр.

– ШейтІан узыр бэлыхъщ, гъэхъужыгъуафІэкъым, и щхьэм дэуеинкІи мэхъу, – Сэид, игу къэкІар жимыІэн щхьэкІэ, псчэ нэпцІ зищІри, тІэкІу дигъэкІа иужь жиІаш: – НыщІыхъэ пщэдей, дыуэ пхуэстхынщ. Лъахъстэн тІэкІу кІуэцІыди сымаджэм пщІэхэлъхъэ. ШейтІаныр хуабжъу цошынэ дыуэм.

– Тхьэм фІыуэ укыिल्гагъу, пщэдджыжъ нэмэз нэужьым сынэкІуэнщ.

– Іэмал имыІэу.

Молэр пщыхьэщхъэ кІыфІым хэкІуэдэжа нэужь, хьэжыр

абы кІэлъыплъу зыкъомрэ щытри, я куэбжэр хуищІыжаш. Хъэжыр хьэлгъэ-хьэлъэу, ину хэгупсысыхъу унэмкІэ кыгъэ-зэжауэ, куэбжэмрэ унэмрэ я кум лъэбакъуэ дапщэ дэльми кыищ хуэдэу, къэкІуэжырт, и щхьэр кыфІэхуауэ. Я хъэжми и джабитІыр иуауэ зыкыкІэрикухырт, унэгуащэр щІэх хъужу зэ сигъэшхэну пІэрэ, жиІэ хуэдэу. АрщхьэкІэ хьэм хъэжыр зыкІи еплъыртэкъым, езым и щхьэм итыр нэгъуэщІи.

Молэм и нэмэзыбзи и дыуи Іузизэ сэбэп зыкІи хуэхуакъым. Щымыхъужым, хъэжыр Чачэ еджащ. А фыз Іэзэр къэзымыщІыху щІагъуэ щыІэтэкъым. Чачэ гъурт, фІыщІэт, цІыхухъуфэт, и пэр иныщэти, и Іупэ зэльам кыителалэрт, пащІэ фІыщІэ тІэкІуи тетт, номин жьэпкъым ещхь и жьэпкъым хьэмцІыракІэ, цы кІыхь зырызи кыыхэпІиикІырт. Уэрамым дэту плъагъумэ, Чачэ хьэнцигуащэм ещхьт. Іэ-лъэщІ фІыщІэ ин тепхъуам и итІыр зэи кыщІихыртэкъым, хущхъуэри ІэзапщІэу къратари ІэлъэщІ щІагъым щІэлъу кърихьэкІырт. Чачэ кызырэсу нэмэзыбзэм хуэдэу зыгуэр кыибжу щІидзащ.

– А си псэ тІэкІу мыгъуэр зышхын. Сыту узыфэ Іей мыгъуэ къофыкІыр. Уи фэр ирихай, тІасэ. Умыгузавэ, узгъэхъужынщ сэ, си хущхъуэр пхуэхъунщ сэбэп. Ар псоми яхуохъу, – жиІурэ фыз Іэзэм зиплтыхырт, сымаджэр згъэхъужмэ, сыт кыызатыфыну пІэрэ, жыхуиІэ щІыкІэу. Чачэ тыншу ищІэрт сымаджэр хуэмыгъэхъужми, ар гугъу зэрехъыр пщІэншэу зэрымыкІуэдынур, итІани гъэхъужыпщІэр нэхь и гуапэт.

– ГъащІэ кІыхь тхьэм уищІ, уолъагъу псори, – жиІэри Іузизэ ерагъуу къэпсэлъащ.

– Уи узыр уз хъужыным ящыщщ, тІыкІуэ. Уэркъ ТІалиб и гуащэм къеузати, згъэхъужаш, абы кыищынэмыщІауэ лафкІэтет ФІыщІэ и пхъум ефыкІати, тхьэрщ, тхьэм и ужькІэ си хущхъуэр арщ зыгъэхъужар, – жиІэу Чачэ сымаджэм и гъуэлъыплэ кІапэм хуэм дыдэу, мастэ кыыхъуэн хуэдэу, тетІысхъащ.

– Узу зыри кызэузыркъым, итІани къару лъэпкъ сиІэ-къым. Тхьэм ещІэ, къэса си гугъэщ... – жиІэрт Іузизэ.

– ХэбгъэтІэсащ, тІасэ, узыр. НэбгъэкІуэн хуеящ зыгуэр. Ана мыгъуэ, щхьэ зыбукІыжрэ? Жыжъэ мыгъуэтэкъыми сэ сыздэщыІэр. Къысхуейм сыкъегъуэт.

– Си гугъакъым апхуэдэу хъуну. Хъэжыр тІэу-щэ нежъат уи деж нэкІуэнуй, нэзгъэкІуакъым. Иджы сыщІегъуэж щхьэкІэ, нейІэмал, къару зи цІэ къысхуэнэжакъым.

Чачэ сымаджэр тригъэун хысэпми е нэгъуэщІ зыгуэр и мурадми, хъыбархэм Іузизэ щІигъэдэлъу хуежъащ. Япэ дыдэ Чачэ тепсэлъыхъащ лІэным нэсауэ сымаджэ гуэрым деж ар

яшау зэриггэхъужам. Хушхъуэ уасэу зы мэл кызырэритари щыгъупщакъым. Абы иужькIэ Чачэ игу кымыггэкIыжу хуэшчакъым зыгуэрым фыз кышар мазитху фIэкIа дэмыкIыу зэрылхуар, пхъур зейм ар кыыщищIэм, хыджэбзыр кылырадзэжу и напэр темыкIын щхьэкIэ, кы-лIхар зэрыритыжари псалъэм кыдиггэкIуаш. Псом хуэмыдэу кыытриггызэ-нытриггызэу, тепсэлъыхьын зэры-фIэфIыр IупщIу, Чачэ зы фыз гуэрым и гугъу ищIаш. ТIэкIу хуэшхыдэ хуэдэу зищIми, Чачэ зи гугъу ищI фызым щIасэлI иIэу кызырэрыщIэщар къемызэгъыу кыилытакъым. АтIэ сыт щIэн, уи щхьэгъусэм сабий щыдумыгъуэткIэ, езыр узын-шэм, сабий щIэхъуэпсу и дунейр ихьын? И лIыр мэз е губгъуэм кIуэмэ, я гъунэгъу лIыр кыишэрти, и деж щиггэ-Iэт... Иджы щIалэ цыкIу тхьэм къаритащи, тхьэлухудщ, дыггэ нуру. Чачэ и макъыр нэхъ щэху ищIри, жиIаш фыз мылхуэм и лIым гурышхъуэ имыщIын папщIэ, езы фызыр хушхъуэ ириггафэ хуэдэу ищIу зэрыщытар. «Лъэпкъым къупщхьэ хуэхъун зыгъуэта лIыри гуфIэщауэ мы Iэлъэ-щIышхуэр кысхуишэхуаш IэзапщIэу», – жиIэри Чачэ тIэкIуи дыхьэшхыжаш, кыIунэжа и дзитIыр кыIуиггэпсу.

Фыз Iэзэм нэгъуэщI хыбар гуэри жиIэнут, арщхьэкIэ хьэжым и Iэуэлъауэ макъ пщIантIэмкIэ кыщыIуати, кIэщIу трилггэфажаш. Хьэжыр унэм кызырэрыщIыхьэжу, тIэкIу зытриIэтыкI хуэдэу зищIри, хъушIэ нэпцIу жиIаш:

– Дыныппэплгэ мыгъуэурэ дешаи, хьэжы. Iузизэ дуней нэху имылгагъужу хьэзабыр телъщ. КъакIуи нысашIэр кызыэфIэггэтIысхьэт, – жиIэщ Чачи адреи унэмкIэ кIуаш.

– Алыхъу талэм кыыттрилхьаш, тшэчынщ, – жиIэри Инус и Iэр Iузизэ и плIэм щидзщ, сымаджэ бэгар ерагъыу кызыэфIиггэтIысхьэри, щхьэнтэ нэхъ иныр щIэггэкъуэн кыыхуищIыжаш. АпщIондэху Чачэ къэсыжаш, къэнжал тепщэч гуэрым дэп Iэтэ цыкIу илху кыхьри. Фыз Iэзэм тепщэчыр гъуэлъыплIэм и гъунэгъуу иггэууш, нэмэзыбзэм ешхъу зыгуэр жиIэурэ, Iузизэ упщIэшхуэ кыытрипIэжри, Iугъуэ щIиггауэу хуежъаш. Дэным трикIута хушхъуэ гъуа-бжафэмрэ цы тIэкIумрэ исырт, мафIэ къэмылыду, Iугъуэм мэ IэфI кыыпыхьрт. Iузизэ гугъу ехьми, зыри жимыIэу, кыыжраIэр ищIэрт, арщхьэкIэ, упщIэ щIагъым Iугъуэр щIэз хъуати, бэуэжыфыртэкъым. Дакъикгэ дэкIыху Iузизэ ишэчаш, иужьым и щхьэр уназэри, и къэжын къэкIуауэ, кIиинуи хуэфIэмыкIыу упщIэр зытридзыну кыIэбэрэбы-хьырт, арщхьэкIэ и къарур хурикъуртэкъым, мыдэкIэ Чачэ упщIэр иыгъыу щытти.

– Куэдщ, сомэх, – жиIэри, къару кыыхуэна тIэкIур зэ-хуихьэсри, ерагъыу къэпсэлъаш.

– А дуней нэху, шэч а тIэкIур, уиггэхъужынщ нэхъ

щІэху, – жиІэурэ Чачэ и щхьэр упщІэ щІагъым зы дакъи-къэкІэ щІиІури, дэпхэр зэбгريدзаци, Іугъуэр нэхъ ину къыпиху хьуаш.

– Алыхъым хьэтыр иІэм, – жиІэщ Іуизиз, хуэмышэчыжу къыщыджалэм, хьэжыр къэІэбэри къыгъэтІысыжаш. Чачи упщІэжьыр къыщытрилъэфым, унэм щІэз хьуаш Іугъуэр. Іуизизэ и фэр пыкІыпауэ, мыбэуэж жыхуаІэм хуэдэу хьуати, хуэсакъыпэу щхьэнтэм трагъэгъуэлъхьэжаш. Іуизизэ лІа къыфІэщІу хьэжыр зэрыгъыпэм Чачэ гу лъытауэ игу дахэ къыхуищІырт.

– Ягъэ кІынкъым, хьэжы. НэхъыфІ хьунщ.

Фыз Іэзэм тепщэчыр адреи унэм ихьри къыгъэзэжаш, щхьэгъубжэри бжэри зэІуихаш, Іугъуэр унэм псынщІэу щІигъэкІыну. Хьэжым и нитІыр тенауэ сымаджэм еплъырт, зыкъищІэжыну пІэрэ жиІэу, арщхьэкІэ сымаджэр хьэдэм хуэдэу щылът, зымыгъэхьейуэ.

ЕтІуанэ махуэм Іуизизэ къызэщыужу и нэр къыщызэтрихым, Чачэ и къуаргъынитІыр мафІэм хуэдэу къылыдыкІыу къылъагъури: «Аргуэру Іугъуэ къысщІигъэуэнщи сигъэмэхынщ», – жиІэри къэшынэжат, икІи и гур къызэфІэнащ.

– Си гугъу къэвмыщІ... хьэзаб къыстевмылъхьэу сывгъалІэ... – жиІэу лъаІуэрт сымаджэр.

Махуэ къэс Чачэ къакІуэрт, къэкІуэху къэси хущхьуэ гуэр ІэлъэщІышхуэ щІагъым щІэлъу къыхьырт, арщхьэкІэ сымаджэр зикІ нэхъыфІ мыхьу дэнэ къэна, хэпщІыкІыу узым нэхъ зиубгъурт. Чачэ къыгурыІуаш Іуизизэ сэбэп зэрыхуэмыхьунур, къэкІуэни машІэ-машІэурэ щигъэтыжаш, щхьэусыгъуэ гуэрхэр къыгупсысурэ.

Іуэхур зэрымыхьур Инус щилъагъум, мурад ищІаш езыр еІэзну. Еуэщ-еІэри витІым нэхъ лъэрымыхьыр къытридзэри, я гъунэгъур зыдигъэІэпыкъуурэ, фІигъэжыжаш. Выфэ цІынэр тІэкІу илъэсщ, унэм къыхьри, гушэм хэль сабийм хьыдан зэрыщІадзым хуэдэу, и фызыр лъэныкъуэкІэ игъэкІуатэри, гъуэлъыпІэм выфэр ириубгъуаш. Іуизизэ, зэрыджанэщІанэу, выфэм кІуэцІишыхьщ, фэдэнкІэ зэкІуэцІидэжщ, шхыІэн хуабэр трипІэжри, игъэгъуэлъыжаш. Лыр молэм хуигъэхьаш, тхы сытхэр нэгъуэщІ духьэшы дэсым, къулейсызхэм тІэкІу-тІэкІуу яхуигуэшаш.

– Молэи Іэзи къомыплъа къэнакъым. Сэбэп хьуакъым. Иджы, нэгъуэщІ къысхуэмыгупсысу, сэ сщІэ хущхьуэр узохьэлІэ, – жиІэри Инус сымаджэм бгъэдэтІысхьаш.

– Зи, узыхуейр щІэ, мыхьэнэ иІэжкъым... – жиІэри Іуизизэ нэщхьыфІэ-нэщхьыфІэу хьэжым къеплъаш, сымаджэм, дауи, пщІыхьэпІэуи игу къэкІыртэкъым абы бэлыхьлажьэу къыпэщылъыр.

Іуизэ и щІыфэм мащІэ-мащІэурэ выфэр кІэрыпщІэрт, лъымэ, ебзымэ фэм кыкІэрихырти, щхьэр игъэуназэрт, бэуапІэ иритыртэкъым. Фэ цІынэм щІыфэр игъашхэрт, арщхьэкІэ уелэб хьуртэкъым. Іуизэ адэкІэ-мыдэкІэ зигъазэурэ шхэм деж етІэхьуну хуежьэрт, Іэмал хуимыгъуэтуи щигъэтыжырт.

Фэр гъуху, сымаджэ бэгар икъузурэ, Іуизэ нэхъ Іеижу егъэгумэщІ, арщхьэкІэ хьэжым кытІэтэжын и мурадыххэтэкъым. Пщыхьэщхьэ хьуху Іуизэ зишыІэфами, шхыІэн хуабэм выфэр псынщІэу игъэгъурти, хуэмышэчыжыххэ хьуащ. Зыгуэр кысхуэшэ, жиІэу сымаджэр дапщэрэ лъэІуами, хьэжым зыщІыпІэ кІуэн идакъым, гъунэгъуми еджакъым.

Жэщым Іуизэ гъы-гурыму, лъаІуэ-тхьэусыхэурэ зыкъомрэ хэлъащ, итІанэ зымышцІэж хьури, жиІэр кыбгурымыІуэу, ауэ хьэзаб зэрытелъыр пщІэуэ пІэм ІупщІу щыгурыму хуежьащ. Нэхущым деж тІэкІу кызызщыужри:

– Я сэ си тхьэ, сыт мыгъуэр уэсщІа? Си псэр щхьэ хымыхрэ, щхьэ сыбгъэмэхрэ, – жиІэу хьэжым зэхихащ. Іуизэ гъушцІ къраІулІэкІа хуэдэти, зигъэхьей хьуртэкъым. Мис иджы жин фІыцІэр мэхынщи, щхьэщыкІынщ, итІанэ сымаджэм жьы игъуэтыжынщ, жиІэу арат хьэжыми и гугъэр.

– Умыгужьей, зытумыгъакІуэ жин джаурыр, – жиІэурэ абы кыбфІигъэкІыртэкъым Инуси, ари сымаджэм зэхимыщІыкІыжу, и фэр пыкІарэ хьэдафэ кытеуауэ хэлът.

Гъунэгъу фызхэр Думэсарэ я пашэу шІэупщІакІуэ кыщыкІуам, Іуизэ цІыху хьуну ущымыгугъын жыхуалэм хуэдэу хьэлът. И щхьэр уназэрт, дунейр кІэгъапшагъэу фІэкІа имылгагъу пэтми, Іуизэ гу лъитэрт зыгуэрхэр унэм кыщІыхьауэ зэрыщІэтми, зэхэпх кьудейуэ псалъэрт:

– Зэзакъуэ мыгъуэ... зэзакъуэпщІий сывгъэбауэ... хьэжы, умуслъымэнщ... сызэрылъыр мащэщ... а зы бэуапІэ закъуэ мыгъуэ...

– А тхьэмышцІэжь мыгъуэ, уи фэр пыкІаи... – жиІэри Думэсарэ сымаджэм бгъэдыхьауэ и натІэм Іэ дилъэрт. Думэсарэ алъандэрэ кыыхуэшІатэкъым ебзымэр кыыздикІыр, иджы Іуизэ выфэм кІуэцІыдауэ щилъагъум, занщІэу кьэуІэбжьащ.

– А алыхьыр кызыэмыуи. Мыр сыт, на? – жиІэри шхыІэныр мащІэу кыІэтатщ.

– И гугъу умышцІ, – жиІэри хьэжым идакъым.

– ГуІэгъуэжь мыгъуэти, умыгъэмэх, хьэжы, мыр. Гуэныхьщ. Хьэж пщІар дауи къабыл хьун, на, гушэ, апхуэдиз хьэзаб цІыхум тебгъэлъу, – жиІэу Думэсарэ Инус ешхыдэрт.

– Фи Іуэху зыхэмылъ фи бэлагъ хэвмыІу, – жиІэрти хьэжым зыхигъэзагъэртэкъым.

Фызхэр зыр зым пэрыуу псалъэрт:

– Гуэныхыщ, тхьэмышкІэ.

– ЕмыкІуш, хьэжы, ар. ЕмыкІушхуэщ...

– Залымыгъэ зумыхэ, кьэутІыпщыж. Мэха мыгъуэщ...

– Гуэныхъмэ, си гуэныхыщ, фымыгузавэ.

– Си хьэдэ мыгъуэр ихуашэрэт, сыт а жыпІэр, гушІэгъу щхьэ уимыІэрэ?

– МылІэжын щыІэкъым, уи фыз и гуэныхь кыумышь.

– А тельыджэ. ГуІэгъуэжь мыгъуэр кьытхуэкІуаш. ФынакІуэ модэ. Уэ пхуэфашэ хъун кьэдгъуэтынкьэ, – жиІэри Думэсарэ гъыуэ икІи кьэгубжъауэ кьызэщІэнауэ пщІантІэм фызхэр дишырт, – алыхь, ди нэм илъягъуу фыз лажьэ зимыІэр дымыгъэлІэн...

– Тхьэуэ дыкьэзыгъэщІам дыкьелъягъу. ФынакІуэ.

– А Іузизэ мыгъуэ, сыту унасыпыншэт, си дахэшхуэ...

– ФыкІуэ, зэпыту фыкІуэ. Си адэр здэкІуам фыкІуэну арщ сызыхуейр. Зэхэфха? Ы? – жиІэу хьэжыри кьэгубжъат.

– Уэ укІуэ уи адэр здэкІуам. Уи гыбзэр кьыптехуэжынщ. Алыхьу тэхьэлам кьыпхуигъэгъункъым уи залымыгъэр, – жиІэурэ Думэсарэ кьемыплъэкІуу куэбжэм дэкІыжаш.

Хьэжыри кьэгубжъауэ якІэлъыплъырт. ГурыІуэгъуэт а фызхэр фІыкІэ зэрыдэмыкІыжыпар, мурад бэлыхь гуэри зэрашлар, арщхьэкІэ хьэжыри ерыщ екІуати, кьимыкІуэтын дэнэ кьэна, выфэр кьитІэтэн и гугъэххэтэкъым.

«Мы гъунэгъу фызхэм зыгуэр я гум илщ», – жиІэри хьэжым бжэр хуищІыжаш, хамэ кьыщІимыгъэхьэну. Хьэжым кьызэрилъытэмкІэ, Думэсарэ зэран фІэкІа сэбэп хъунутэкъым. Вы хьарзынэр кьытридзэу щІиукІар ара сытми? Иджыпсту а фэр зэгубгъэжмэ, сымаджэр жин фІыщІэм ІэщІэкІуэдэнкьэ? ИтІанэ выфэри кІуэдакьэ? Хьэуэ, хьэжым кьигъазэ хъунукъым, дауэ хьуми, выфэр сэбэп хуэхъунумэ, игъэхъун хуейщ.

Инус матэ ищІу тІысыжаш, арщхьэкІэ и гур лэжыгъэм хьхьэртэкъым, чы цІыкІу дихуэри мычэму зэпошІыкІ. КуэбжэмкІэ плъэмэ, фызхэр зэрызехьэу кьокІуэж, лІитІи япэм иту. Хьэжыр занщІэу кьыщылъэтащ, лІитІ кьакІуэмрэ абырэ зэрызызэрадзынур хьэкъыу и фІэщ хъуауэ. «Емынэм зэрихуэ фызхэр щхьэ кьысщыхъауэ си ужь имыкІрэ?» – жиІэу Инус а кьакІуэхэмкІэ плъэрт, ищІэнур имыщІэу. ЛІитІым языр Астемырт, адреири Елдарт. Фызищыр зэкІэлъхьэужьу а лІитІым я ужь итт, я жьэр ямыгъэувыІэу псалъэу.

– Фызыхуейр сыт? Щхьэ фыкьыскІэрыхьыжъа, фи адэр сыукІа? ЖыфІэт? – жиІэу Инус кьапэуващ.

– ФыщІыхьи феplъ а тхьэмышкІэм. Хьэм нэхь гушІэгъу иІэщ Инус нэхьрэ, – жиІэрт Думэсарэ, Инус жиІэри и тхьэ-

кIумэм нимыгъэсу.

– Сыту алыхбым идэрэ ар? Ана, щыблэр кьоуэнщ, хъэжы, а дыды-ды-д мыгъуэ, а Iуизэ...

– Нахуэу согъэпщI, фыщIэзгъэхъэм. Сыт фхуэмыгъуэтыр? ФыIукI! ФыIукI, вжесIакъэ! – жиIэу хъэжыр ихъу-илъырт.

– ФыIукI, жи, атIани, а хъэжы, ана...

– ФыIукI!

– Зэ бэяу, Инус. Ди зэран екIынкъым, бэяу, – жиIэурэ Астемыр унэм щIыхъэну еIэрт.

– Сывмыгъэунэхъу, сывмыгъэунэхъу...

– Хъэжы, дегъэплъ, и гугъу тщIынкъым, – жиIэрт Елдар. Лищыр зэрызекъуэу бжэщхъэIум Iутыху, фызхэр унэм щIэ-лъэдащ, Iуизэ хэпщIыкI къудейуэ бауэрт, иныкъуэми и псэр хэкIри бэуэн щигъэтащ жыпIэнт, апхуэдэу зэпигъэурт и бэуэнри. Фызхэр гужбэяуэ Iуизэ еплъырт. Думэсарэ и макъ унэм къыщIэIукIащ:

– МалIэ мыгъуэ, щIэхыу...

– Еууей, Iуизэ.

Фыз псалъэмакъхэр зэрызэхихыу, Астемыр, хъэжым зыкъыIэпыщIиудри, унэмкIэ къежъащ:

– Убыди Iыгъ мыр, – жиIэри.

Елдар хъэжым епхъуэри зэщIиубыдащ, адэкIи мыдэкIи имыгъакIуэу. Инус зифыщIыжырт, зыкъыIэщIиуду къежъэ-ну и ужь итт, арщхъэкIэ Елдар кыигъакIуэртэкъым. Астемыр псынщIэу и къамэр кърипхъуэтщ, Iуизэ шхыIэныр къы-тридзри, выфэр зэрызэгуга фэдэныр зэпигъэлъэлащ. АдэкIэ Iуэхур фызхэм къахуигъанэри, хъэжымрэ шIалэмрэ щызэрызекъуэ бжэIупэм къэкIуэжати, хъэжым кыгурыIуащ Iуэхур зэрыикIэр. Асыхъэтуи сымаджэр зыкIуэцIылъа хъэкхъуафэм ещхъу гъуа выфэр Думэсарэ унэм къыщIихри, лIы зэфIэнахэм я пашхъэм къридзащ.

– Уигу гъэзагъэ иджы, Инус. ЛIащ, – жиIэри.

– Дауэ жыпIа? Ы?

– Алыхбым къыпхуигъэгъункъым...

– Сывгъэунэхъуащ! – жиIэу хъэжыр унэм щIэлъадэмэ, и фызыр мыхъейуэ щылъщ. Инус кыигъээжри бжэIупэм къэ-кIуэжаш, зыгуэр къыщыгъупща хуэдэу, арщхъэкIэ и щхъэм бжэ еуауэ аргуэру хъэдэм деж игъээжри, занщIэу ещэтэхащ.

Iуизэ и щхъэр мыдэкIэ къэгъэзауэ хэлът, и нэр къы-зэтрихынщ иджыпстуи, си щхъэнтэр нэхъ лъагэ схуэщIыт, жиIэу хъэжым къелъэIунщ, жыпIэну.

– Алыхбым и пашхъэм ихъэжаш, – жиIэри Думэсарэ гъыуэ, хъэдэм бгъэдыхъэри, шхыIэн кIапэр лIам и нэкIум трипхъуащ.

– Уэращ насыпынщэ сызыщIар, фызабэкъуэ, – жиIэри

хъэжыр къешаш Астемыр, – пхуэзгъэгъункъым. СылІэху пхуэзгъэгъункъым.

ЕтІуанэ махуэм Іуизэ щІалъхъаш. Абдеж щыщІэдзауи

Инусрэ Астемыррэ бий зэхуэхъуаш.

НЭХЪЫЖЪ УНАФЭ

Мэрем махуэм нэмэз зыщІынухэр нэхъ пасэу зэхуэсат. Мывэ сэрей лъахъшэмкІэ къэщІыхъа мэджыт пщІантІэм дэу цІыхур дэтт. А махуэм ахэр зытепсэлтыхъыну Іуэхур куэдым яфІэхъэлэмэтти, сытым деж зэзауахэр къыщысынур, жаІэу зэплъыжырт. Лыжъ жьакІэ хужьхэм я лъэнкІапІэр драгъэджэрэзэуэ псы хуабэ тІэкІу мэджытым пэмыжыжъу ежэхым Іусу андез ящтэрт: лъакъуэр псым хагъэлъадэрти, хуэм-хуэму, псалъэ зырызи зэпадзу, Іуэхушхуэ гуэр ялэжъ хуэдэу затхъэщІырт, я вакъэ гъурхэми псы нагъэсырт. Гъэмахуэ дыгъэр дзакъэми, андез зыщтэр зыкІи пІашІэртэкъым.

– АтІэ, насыпыншэм махъшэм тесми хъэ къодзакъэ, жи, – Исхъэкъ и башыр зыщІигъакъуэурэ ерагъыу тэджыжаш, мэджытымкІэ кІуэну.

– Тэмэм. Псори зи ІэмышІэ илъыр алыхъыр аращ, – жи-Іэри Муси абы кІэлъытэджащ.

Нэхъ псэлъэрейуэ, жьы мыхъуами, я бынхэр ин зэрыхъуам къыхэкІкІэ лэжъэн щызыгъэтыжахэр мэджытым Іут кІэлындор кІыхъым тетІысхъауэ езыр-езыру зэныкъуэкъухэрт. Мэхъуд нэхъ тэмакъкІэщІти, къыщылъэтурэ тхъэ иІуэу дэлъейрт, къелъыхырт. Нурхъэлий хъэсэпэхъумэр игъэкъуаншэрт. Бэлацэ сымэ жаІэжырт хъэжы «къуэбэбжъабэм» уфІэкІыну Іэмал имыІэу. Псоми заплъыхырт, Инусрэ хъэсэпэхъумэмрэ къэса я гугъэу. А тІур гъуэгум щызэхуэзэм, мэджытым къэмыс щІыкІэ аргуэру зызэрадзынщи зэрыукІынщ, жаІэурэ дыхъэшхырт нэхъ гушыІэрейхэр.

Куэбжэр гъушІ хъару щІат, зэи зэхуашІыртэкъым. Инус а куэбжэм къыдыхъэу щалъагъум, а лІыр игъашІэм я щыпэлъагъу хуэдэу, псори къэтэджащ. Езы Мухъэмэд бегъымбарыр къахыхъауэ щытыгъатэмэ, абы хуэдиз гулъытэ хуамыщІынкІэ хъунт.

Инус хъэжым хуэдэу алыхъым хуэлажъэ жылэм дэмысу езым къилъытэжми, нэмэзыбзэ дэнэ къэна, зы Іэлыф ищІэртэкъым. Нэмэз ящІыну мэджытым щІыхъэмэ, и Іупэр игъэпІэжъажэрт, нэмэзыбзэ къибж къыпфІигъэщІыну. Зээмызи и нэр щІригъэлъафэрти и Іэ фІыщІитІыр цы кІыр зытет и нэкІум щихуэжырт.

Мэджыт кІуэцІым дэтым хъэжыр къащыхыхъэм, дуней

хъэзабыр диным папщIэ ишэчауэ, диным щхъэкIэ и псэри тыну а фэр зытригъауэрт. И абэ щхъуантIэм бжъыгъэ куэд иджыри телът, и нэпкълэпкъым лъыр тегъуэжат. Ар апхуэдэу щалъагъум, зыкъомри къэуIэбжъащ икIи хъэжыр яфIэгуэныхь хъуащ.

– Дэнэ деж а гъуэгу мыгъуэм ежъам дыркъуэ къыщыптридзар, хъэжы? – жиIэри зи лъакъуэ псыгъуэр рессорэм хуэдэу зэфIэщIэ Бэтокъуэ кIыхьыжъ щIэупщIащ.

– А-а, дыркъуэр Iуэху? Диным папщIэ уIэгъэ уащIыныр насыпышхуэщ. Хъэжы щыгъыну Мэккэ къытхар хэутэн ищIащ а гъуамэм, ебзым хикухъащи, аращ Iуэхур, – жиIащ Инус, щытыныр къехъэлъэкI хуэдэу зищIщ, нэхъ тIысыпIэфIым деж щысыр щигъэлъэтри, башыр зыщIигъакъуэурэ зригъэцэтэхаш.

– Ай, ай, ай, – жиIэурэ Мусэ и щхъэр игъэкIэрахъуэрт, – алыхьым и нейр зыщыхуэн.

Мусэ мылъкуу иIэр куэд дыдэ хъуртэкъым, мэлищэ зытIуэщт, шымы вымы зыбгъупщIт, ауэ дахэу зихуапэрт, ишхыр мащIэт. Шхын зыхуигъэныкъуэми щыгъынкIэ фIыт. Езым зэрызихуапэм хуэдэу псори зыхуенэцIэкI и фыз дахэри ихуапэрт. Мусэ и къамэм хуэдэ зиIэ, и шыгум хуэдэу жыгъыру зиIэ къуажэм зыри дэстэкъым.

– А нэлатыр зыдэлъ кхъэм ущIалъхъэнуи ухуейкъым. А гъуамэр ар цIыху? Иблисщ, – жиIэурэ Инус гъумэтIымэрт, – абы алыхьым и фIыщIагъэ IэщIэлъу хэт жиIэн? Ар диным зэрикIар нэрылъагъукъэ?

Молэр къакIуэу ялъэгъуащ. Сэид щыгъ цеишхуэм и бгъэр пхатэкъыми, къэптал щIыхур къыщIэщырт, и бгырыпхым тет метхэр дыщэпскIэ лат. И жбакIэ фIыщIэр тхъуэу хуежъат. Ар щIыклафIэу, зигъэбжъыфIэу, мыпIащIэу къакIуэрт, жбы зыщIригъэху хуэдэу. ГъущIхъар куэбжэм къыщысым, и башыпэр хъархэм дилъэфэхри, игъэпIэнкIыу макъ игъэIуащ. Сэид мычэму апхуэдэу ищIырт куэбжэм къыщыдыхъэкIэ, а макъымкIи цIыхум къащIэрт молэр къызэрысар, молэм фIэфIыр адреихэм ящIэм къемызэгъыу къалъытэрт.

– Сэлам хъэлейкум, – жиIэри Сэид, псоми сэлам ярихри, къызэтемыувуIэу мэджжытымкIэ игъэзащ.

– Уалейкум сэлам, – жаIэри адреихэми жэуап къратыжаш, икIи молэм и ужь иувэри, ар здэкIуэмкIэ гупышхуэу ежъащ.

Сэид дэкIуеипIэмкIэ кIэлындор кIыхь екIуэкIым дэкIуейри щIэгъэкъуэн къомым ящыщ зыр IэкIэ иIыгъыу къригъэжъащ псэлъэн:

– СолъэIур тхъэм ди гуэныхь къытхуигъэгъу жытIэу дызэрелъэIум папщIэ губгъэн къытхуимыщIыну. Езы алыхъу тэхъэлам елъагъу: къуаншагъэр зыбгъэдэлъыр дэракъым,

цыху цыхум ар кызэрытетхыну? – жиэри Исхэкыи щэупщаш.

– Игъашэм а тум нэхъ зэныбжыэгъуфI тлъэгъуакъым, – жиэрт Бэлацэ хуэмышытэу, – иджы зы къуощхэ зэпэзыбуда хытIым ещхэ хуаш.

– Апхуэдэу щыхуар хэжым и фызыр дунейм ехыжа иужыц, и ахэрэт тхэм дахэ ищI, – жиэри Исхэкъ лIыжыым и псалгэр аргуэру кыхиIуаш.

– Исхэкъ и джэдур си уIэгъэм кьрегъэпIэстхъ, – жиэри хэжыр дэщысым къыщылъэтац, – алыхъ талэм и Iэмырти, Исхэкъ зи гугъу ищIыр дунейм ехыжаш, ауэ хэт абы и гъашцэр кIэщI зыщIар? Фымыштэу плэрэ сытми? Ар хэт хуигъэгъун и гъунэгъум? Уи гъунэгъууи дауэ упсэуну? Сымаджэ мыхъужыну щытат ар? Сымаджэ ягъэхъужым телъадэри ягъэллэц... Iузизэ мыгъуэм и лIэкIэр зылъэгъуам а лIыр имыукIыу къелынтэкъым... – хэжым и гур кызэфIэнати, и псалгэр зэпигъуаш.

– ЩIэдывгъэху мэджытым! – жиэри Мусэ губжыауэ псэлъац.

– Арац нэхыфIри, – жиэри Бэтокъуэ арэзы хуаш, дыгъэм хэтурэ и щхэр къигъэвауэ.

Молэр пIашцэртэкъым Iуэхум кIэ иритыну. Абы хэт нэхъри нэхыфIу ищIэрт Iузизэ и лIэкIэ хуар, езыри Iэджэрэ хэжым и унэ шылэц, я шыгъупIасти ишхаш. Инус и фызыр щIэллар и гъунэгъум трилъхэ щхэкIэ, езым къуаншагъэ бгъэдэлъри ящIэрт.

Инус и Iуэхум кIэ имыгъуэту къэнац.

ЩIымахуэр къэсри, уае хуаш. Щхэлмывэкъуэ дэхэр къалэм кIуэни пачауэ я унэ дэст, Инус фIэкIа пщIантIэм дэмызагъэ щымытэу. Абы тхэлъанэ ищIат и бийм и нэвагъуэр иримыгъэлъагъужауэ мыувыIэнуи, тепыIэжыртэкъым.

Блыщхэу Инус бэзэрым кIуэри, сату тIэкIуи ищIауэ къыщIэкIынти, ахъшэ къыщIихамкIэ зыхуей къищэхуаш. ЩыIэ уае гъуэгу нэхъ кIэщI лыххуэрти, Инус пощт гъуэ-гумкIэ мыкIуэу ШыхуэфэпскIэ кызэпрыхIыу занщIэу къиунэтIыжаш.

Инус кызэрыкIуэж гъуэгумкIэ гъэмахуэ дыдэми кIуэ-къэкIуэжыр машIэт. Езы хэжыми хэлъэ телъу къэкIуэжырт. Шыхуэфэпс и кыдыхэпIэр мыл хуат, арщхэкIэ хэжы къуэбэбжыабэм игъэзэжынт. Пэжу езыри пIыщIат, щIымахуэ махуэ кIэщIэри хэкIуэтати, хэлъакъуиплIу уври и хэлъэр и щIыбым илъу къуэ куум къыдэпщхэу хуежыаш. Хуэсакъыпэурэ хэжыр къехырт, Iумылым къигъэша къуац-чыцэр иыгъыурэ. АрщхэкIэ уунэхъунумэ, куэдрэ? Хэжыр цIантхуэщ, чыпэ дияри къыпичри, къуэм дэхуаш...

Пшэдджыжым к'алэм к'уэуэ зыгуэрхэм к'уэ куум дэлъ хьэдэр к'альэг'уаш.

– Iэу, зиунаг'уэрэ, мыр хьэжыр арай, – жиIаш Бот, занщIэу к'эуIэбж'ауэ. – Уэлэхьи, арамэ. Ярэби, дауэ х'уа?

ЕжалIэрэ еплъмэ – хьэжыр дык'аш. КIарзинкIэ иIыг'ым лы г'эг'уа ил'ами, нэг'уэщI сыт: шыг'у, хугу, браныч, кIэнфет иIыг'ами уэсым хэлът.

– Еуей, к'уэбэбж'абэжъ. Абы и к'уэдыжыкIэ х'уам еплъ, – жиIэрт Бот. – И бзаджаг'эм ихыжаш.

А махуэм Инус хьэжыр Iэжъэ цIыкIукIэ яшэжри щIалъхьэжаш.

Псалъащхьэ II ЗЭIУЩIЭ, УЭРКЪ ШЫДЫГ'У

Щхьэлмывэк'уэ к'уажэр здэщысщIыпIэм хуэдэ г'уэтыг'уейуэ дахэщ. А щIыпIэм бгыр еухри тафэ иным тохъэ, жыжъэу Iуащхьэмахуэ плъаг'уу. К'уршым узэрыкIуэн г'уэгури мыбы к'ыщыщIедзэ.

Бгы нэхъ л'ахъшэм тезу мэзыр тетщ, абы я щIыбаг'ым к'урш щхъэ хужъу г'эмахуэми щIымахуэми уэс зытел'ыр щол'аг'у, дунейр к'абзэмэ, нэхъыбэм пшэм щIах'умэри, к'уршыр плъаг'урк'ым, ауэ дыг'эр щык'ухъэм е к'ыщык'уэкIым плъыжыфэ мащIэ мэх'ури, ущепл'кIэ зумыг'энщIу удехъэх.

Пщыхъщхъэ пшاپэр зэхэуати, махуэ хуабэм иужькIэ щIыIэтыIэ х'уауэ псых'уитIу псы тIэкIу-тIэкIу зыдэтым кIэг'эпшаг'э к'ыдыхъэрт. Псым и мак'ыр мащIэ дыдэут к'ызырыIури. Бгы г'унэг'ухэм я щIыбаг'ым к'урш хужь л'агэхэм я к'уапэ-кIапэхэр пшэм щIэг'эк'уэн хуэхъа хуэдэт. Нэхъ кIыфI х'у пэтми, Iэуэлыауэр нэхъ кIащхъэ хъурт, хьэхэри зэзэмызэ фIэкIа бэнэжыртэк'ым, жэмхэми махуэ псом зыхуэг'умэщIа шкIэхэр яг'уэтыжа иужь буун щаг'этыжат, губг'уэм щылажъэу гуг'у ех'ахэми, фIыуэ шхэжауэ, я фызхэм хуал'уэтэжырт хэт и к'экIыг'э нэхъыфIми, шыр еыр нартыхум зэрыхыхъа сытхэри к'амыг'анэу.

Абдеж к'уажэ г'уо Ерул и мак'ыр к'эIуаш:

– Ей, к'уажэ махуэ х'ун, фык'эдаIуэ. Пщэдей балиг' х'уар правленэм фынекIуалIэ, немыкIуалIэм етхэк'унуш.

Г'уом и мак' зэрызэхыху, цIыхухэр унэм к'ыщIэжырти даIуэрт, абы и джэ мак'ым имыг'эг'уазавэри мащIэт.

Цыхухъухэр, гъуо джа нэужь, шлэх гъуэлъыжыфьртэкъым, аргуэру сыту плэрэ зэлущлэ шлыщылэр, жалэу гупсысэрт, я жагъуи хъурт хадэ пщлэн, мэкъу еуэн е нэгъуэщлэ луэху къагъанэу зэлущлэм зэрыклуэнур.

Ерул ар и луэхут? Гъуоути, и къалэн зэфлигъэклырт. Шы пщлэгъуалэжь цыклуу ар зытесыр есат лыжь цыклуу и шлыбым ису кърихъэклыуи, клуэру уэрэм зэв цыклухэм дэклырт. Ерул джэну лъэрыгъым иувэрэ зытрилэтыкымэ, сархъ, пщлэгъуалэр езыр-езыру къэувылэрти, «емыклуалэм етхъэкъунущ» жилю Ерул и псалъэр иухмэ, ежъэжырт.

Къуажэм молэуэ тхурэ зы старшынэрэ дэсти, абы я унафэр зыхэмылэ луэху шлагъуэ къыдэхъуэртэкъым. Молэхэм ящлэрт хэт сымаджэми, хэт ллэнуми; нысэ къэзышэнур, зипхъу яшэнур ящыгъупщэнэу лэмал илэтэкъым. Старшынэм ищлэрт хэт дыгъуэми, хэт шыхуэ телъми, зэтхъэкъун хуейр хэтми, ауэ цырибон шлэзыгъэжу жылэм дэсым щетхъэкъунум и деж нэхъапэ шыкылэ хыбар яригъащлэрт езым и шхъэкылэ зэрыклуэнур. Цырибон зыщлу зыщэ фыз бзаджэхэм я лэмэпсымэр ягъэпщклурти, старшынэр ирагъэблагъэрт, нэгъуэщлэ къуажэм къыщашэхуауэ жалэрти, цырибони кърэгъафэрт.

Ерул жилахэр къызыгурымылуахэр зыр зым еупщлыжырт:

- Сыту плэрэ къэхъуар?
- Сыт абы жилар?
- Тхъэклымэ ящэ, жи.
- Акъыл тлэклу къамышауэ плэрэ уэр шхъэкылэ?
- Уи адэм имылар хэт къуишэн?
- Фэтыджэн къашаш, жылла?
- Нтлэ.
- Сыт и уасэр? Ахъшэкылэ ящэрэ хъэмэ джэдыкылэ?
- Нобэ ахъшэщ, пщэдей джэдыкылэщ.

Нэхъ гузэвапэхэр уэрэмым къыдэклырти, гъуом елъэлурт абы жилар нэхъ лупщлу зэ къыжилэжыну, аршхъэкылэ Ерул куэбжэ къэс зэ джэуэ уэрэмым дэтынт. Зэхыумыхамэ, уи хъэр умыгъэбанэ е шлалэ цыклуу клэлъыгъажи гъуом егъэдалуэ. Армырмэ, къуажэр псори къыпхуэклухэрэ уклийуэ. Псалъэ къэси ущлэдэлэуэн шылэххэкъым, гъуо шыджэкылэ, зэлущлэ клуэн хуейши, клуэ, абы къыщыбжалэнщ къыщлэджэр. Игъащлэм зэрыщытыр аращ.

– Ей, къуажэ махуэ хъун, фыкъэдалуэ, – жилю Ерул и макъыр нэхъ къуажапщэмкылэ къыщылуати, хъэхэри мыувылэжу, гъуом и макъыр здэклуэм хъэ банэ макъри клэлъыклуэрт.

Пщэдджыжьым цыхухъуу балигъ хъуар зэлущлэм клуэуэ уэрэмым дэз хъуаш. Нэпкъым тету унэ зэпэпллимэ гуэрт

правленэр здэшыІэр. ЗэІушІэм кІуэхэр зыкІи мыпІашІэу, зым зыр пэплъэу, зэчэнджэшу, унафэ ящІыным тепсэлыыхьурэ кІуэрт, гьушІ гуахьуэхэр я блэгушІэм щІэлъу, хьыбархэри зэраІуэтылІэу. УщІэлпІэшІэни щыІэт сытми, аргуэру «мор кьэфт», «модрейр кьытхуэфшІэ» жаІэнци, бэлыхь ухадзэнщ, аращ старшынэр кьыщІыдэджэри, ар ухуеймэ уи гьунэгьум кьыбжиІэж хьунуш. Кьуажэм ящІэжыртэкьым гуфІэгьуэ папшІэ зэІушІэ ящІауэ, иджы дэни зауэ щокІуэкІри, фІыкІэ ущІэгугьэн лъэпкь щыІэтэкьым.

ЛЫ гуп зэпсалъэрт:

– Россейм нэмышэр хигьэзыхьу зэхэсхащи, пэжу пІэрэ?

– Россиер – кьаруушхуэщ, ей, абы кьыпэлъэщын щыІэкьым. Шы тІахыну ара хьунщ.

– Уи щхьэ кьэпщэхуж хьуми аратэкьэ. Ахьшэ уиІэмэ, гьакІуэ нэгьуэщІ уи пІэкІэ, уимыІэмэ, сыт, алыхьым кьыптрильхьэм, фошыгьу шей уефэнщ.

– Тыркур ара си гугьэщ зэІушІэ щІащІыр.

– ЛІо Тыркур? ТекІуэм ейщ.

ЛЫжхэр уэршэру кІуэрт, хэт сыт жиІами зэдауэртэкьым. Щхьэж и акьыл кьызэрихьу псалъэрт.

Правленэ пщІантІэм кьуажэм дэсыр щызэхуэсат гупышхуэу. КІарц жыгышхуэ жьауэм лЫжхэр щІэуващ, адреихэр мывэ сэрейм кІэрыуващ е тетІысхьащ. Правленэ унэм и щІыхьэпІэм деж нэхь бейхэр, нэхь зызыгьэуэркьхэр унэ жьауэм щІэту иувыкІащ. Абыхэм ящыщ зыбжанэм шырыкьу ялыгыт, гьэмахуэ хуабэм щхьэкІэ кьамыгьанэу кІэлош телыжу, зэрыбейр, зыхуей зэрагьуэтыр абыкІэ кьагьэлъагьуэу. Хуэныкьуэу псэухэм я ушщІэ пыІэр пхыудыжауэ, гуэншэрыкь гьур ялыгыгыу дыгьэм хэтт.

Беймрэ кьулейсызымрэ псом нэхьрэ нэхьыфІу зэрызэхэбгьэкІыну я кьамэрт, дамэтелыым хуэдэу абы щхьэж и мылькур здынэсыр кьыгьэлъагьуэрт. Нэхь бейхэм я кьамэр инт, зэщІэцІууэу дыщэкІэ лат, кьамэм и щІыбым тетт ар зейм и лъэпкь дамыгьэр, и унэцІэр; витІ-жэмитІ фІэкІа зимыІэм я кьамэр фІыщІэт, кьамэкІыр дыжьыным кьыхэщІыкІауэ; нэхь щІалэ зыкьизыххэм якІэрыщІар кьамэ кьуаншэ цІыкІут, сэшхуэм ещхьыфэу. Кьулейсызхэм якІэрыщІар кьамэ бгьуфІэт, кьамапІэр уфэкьарэ кьамэдзэр щыплъагьу щыІэу, абы я кьамэр, нарыху жэпкь ирыпаупщІми, чы ираухьуэнщІми, дзагуэ ящІат. ЛЫж кьамэр инт икІи кІыхьт, и лъэгуажьэм нос жыпІэну, джатэ хуэдиз зыкІэрыщІа яхэтт. Хэт сыт хуэдэ кьамэ иІэми, правленэ пщІантІэм кьызэхуэса гупышхуэм зылІ яхэттэкьым «бгырых пщІанэу», дэтхэнэ зыми кьамэ гуэр кІэрыщІат.

Псыхьуэ лъэныкьуэм кьилукІыу цІыхухэм зэхахщ шыщыщ макьи, асыхьэту кьалъэгьуащ кьекІуу зэгьэпэщауэ шу

гуэр, шым екIуу тесу. Шы кьарэ лъэ псыгъуэ фэкъушхуэм и бгъэгу иным бгъэрыщIэ дахэр илъу, къафэу фIэкIа умышIэ-ну, и щхьэр лъагэу иIэтауэ къакIуэрт. Шум дежкIэ цIыхухэм загъазэу а къакIуэр шалъагъум, яфIэтелъыджэ зэрыхъуар IупщIт: жьыри щIэри зэIущащэрт шу ялъэгъуам дежкIэ плъэурэ. Лпыжь пэ папцIэ цIыкIу гуэр, жыг щIагъым хъэмбыIуу щIэсти, къэтэджри, шур занщIэу кыщицIыхум, и жьэм кыжьбэдэлъэтащ:

– Жыраслъэн!

Уэркъ лъэпкъым кыыхэкIа а дыгъуакIуэшхуэр зэIущIэм къэкIуауэ зылъэгъуа жылэм дэстэкъым. Жыррэ аслъэнрэ зэхэту «Жыраслъэн» жаIэу абы фIэзыщар щыуатэкъым. Тхьэм ещIэ ар мыбы къэзыхур, жаIэрт цIыхухэм, зы мэ гуэр кыщицIыха хъунщ, армырмэ Жыраслъэн зэIущIэ кIуэ и хабзэкъым.

Пэжу, Жыраслъэн илъэс плыщI кыигъэщIам IэпэкIэ еIусатэкъым уи бели, уи пхъэлэщи, зы хьэгъуэлIыгъуи блигъэкIакъым ар хэмыту, хьэгъуэлIыгъуэр кыыщыхъуа унагъуэр игу ирихъу щытмэ. Гуп хэсмэ, Жыраслъэн нэщхьыфIэщ, хыбар гъэщIэгъуэнхэр жеIэ, тхьэмадэу Iэнэм ягъэ-тIысмэ, нэхъ тхьэмадэфI уигъэлъыхъуэнщ, абы щIыкIэ дахэу хэлъымрэ и хьэл-щэнымрэ зыхалъхьэмэ яфIэфIу Iэджэ доплъей.

Гуп зыгъэгупыр гуп и уасэщ, жаIэу Жыраслъэн Iэджэрэ кыыщотхъу, сыту жыпIэмэ гупыр зэшу, жаIэн ямыгъуэту зэхэсу Жыраслъэн къахыхьэмэ, псори нэжэгужэ мэхъу. Лпыжьхэм щIыхъ яхуищIу, нэхъыщIэхэр тригъэгущхуэу Жыраслъэн хыбар гъэщIэгъуэнхэр жеIэ, абы шы кыызэрихуа, ПсыжькIэ уэркъ хьыджэбз зэрыпылъа, абрэджим яхуэзэу зэрэзэуа – мащIэ ищIэрэ абы хыбару. Хьыджэбзхэм ядэгущыIэу сыт яжриIами, кыыщогуфIыкI, ар зэпсэлъа хьыджэбзым и анэри мэгуфIэ, гъунэгъухэм яжреIэж, мэуэ Жыраслъэн си пхъум зыкыппригъэхьу кыыпылъащ, жеIэри.

Ауэ Жыраслъэн шэсакъэ – нэгъуэщI зыгуэр мэхъу, псалъэ куэд жимыIэу, шым тесу умышIэу, бгыщхьэ бгъэжь плъэкIэу плъэуэ, и занщIэу здэплъэм ищIыбагъымкIэ щыIэри илъагъуу, зэщIэдэлукIмэ, дэнэ щыщырхъри зэхихьу.

Фыз кыщишэми Жыраслъэн адреихэм я къэшэкIэу кыишакъым. Зыбжанэрэ щымыIауэ зэгуэрым Жыраслъэн кыигъэзэжащ зи ныбжь хэкIуэта хьыджэбз и гъусэу. Жыраслъэн кыидэкIуэнут я нэхъ дахэр, абы кыщIэбэг къомым щыщ кымышшэу уэркъ хьыджэбзыжь кыщишэм, жылэм дэс тхьэIухудхэм ар шэуэ ятехуащ. Фызхэм щхьэусыгъуэ гуэр къагъуэтырти, Жыраслъэн и абджыпс унэ абдж зэмыфэгъу зыхэлъым плъакIуэ кIуэрт. Беслъэней гуащэр шалъагъум, и мылькум щхьэкIэ кыишагъэнщ жаIэрт, абы Жыраслъэн

щІыдихьэхын кѣахуэмыгъуэту.

Езы Жыраслѣэн кѣызерыфІэщІымкІэ, фызу абы кѣыхи-
хам теплѣхьэр и хьэлѣуу шытын хуейщ, мазэ дапщэкІэ
кѣикІухьами зы псалѣи жимыІэу. АрщхьэкІэ дунейм цІыху-
бзу тетыр зыкІэ зэщхьщ: я лЫр ежьэрэ фызхэм я закъуэу
унэм кѣыщІэнамэ, я гуапэ хьуну Іэмал иІэкъым. Жыраслѣэн
и фызри адреѣ псоми ещхьт. Зэгуэр Жыраслѣэн Псыжѣ
лѣэныкѣуэкІэ мазэ зытІуц кѣыщыхэтауэ кѣыгъэзэжат, ауэ
фызыр бгъуэтым кѣащтэ: унэр нэщІу кѣыгъанэри, макІуэ-
мэлѣй, ежъэжаш. Жыраслѣэн фызым кІэлъыкІуакъым,
щІэупщІэни и щхьэ трилѣхьакъым. ИкІыжамэ, икІыжаш,
жиІэри ежъэжаш.

Къуэбжэм кѣызерысу Жыраслѣэн, сархѣ, кѣельэтэхщ шы-
ми, ІэкІэ и шы кѣарэм теуІуаш:

– Гъэзэж, – жиІэри шыр иутІыпщыжаш.

Шым занщІэу игъэкІэрахьуэри кѣыздикІамкІэ игъэзэ-
жаш. ЗэІущІэм кѣрихьэлІа кѣомыр ягъэщІагъуэу а шы
кѣарэм еплъырт, нэкІэ яшхыным хуэдэу. Жыраслѣэн и шым
кѣригъэхьуэпсэнуну и гугъэххакъым, ауэ лѣэсу кѣэкІуэфакъ-
къым, шы зытесын иІэти. Шы кѣарэр гъуэбжэгъуэщуну зэры-
кІуэдыжам ещхьу, езы Жыраслѣэни цІыху гупышхуэм
хэкІуэдэжаш.

Гъуумар бжэщхьэлум кѣытеуаш, и кѣамэжьыр гуэлэлуну.
ЦІыхухэм ар кѣызэралѣагъуу, кІарц жыг жьауэм щІэсхэри
кѣэтэдждри нэхъ гъунэгъуу кѣекІуэллаш, нэхьыжьхэм я щІы-
багъ нэхьыщІэхэр кѣыдэту. Старшыне кІыхьыжьыр, тІэкІу
зигъэщхьауэ, жылэ зэхуэсам кѣахэплъэрт, Іуэху хьэлѣэ
зэрихьэм щІыбышэ ищІа кѣыпфІигъэщІу. Гъуумар и Іэ
хьэнцэжьымкІэ и пыІэр щхьэпхэтІыгумкІэ игъэкІуэташ, зы
кѣехыпІэкІэ нэхъ лѣахьшэу кѣехри, абы и ужь ит афицарым
гъуэгу иритащ.

Старшыне и ужь иту унэм кѣыщІэкІаш цей хужѣ
щыгъуу, и хьэзырыр дыщэпскІэ ларэ лэрыпскІэ зэпхыжауэ,
и шхужьым деѣи зы «маузерыжѣ» гуэлѣу, афицар. Ар псоми
фІыуэ яцІыхуу полицэ ушаскІэм и тету «кѣэрал джатэ»
зыфІэзыщыжа Аралп Залымджэрийт. Езыр гъуру, и нэр
кѣйжу, и ныбэр игъуэжауэ, сытым деѣ бгъэтІысми зы мэл
гъэва ишхыфынут, цырибон шэтвэр абы дрифу. Афицарым
мычэму и нэм Іугъуэ кѣыщІрегъэх, ар кѣыпыгуфІыкІыурэ
уи пэр пиупщІын, уи нэр ирищІын жыхуэпІэр зыуи кѣри-
дзэртэкъым, ухуеймэ, цІыхум и фэр зэрытрахыр мыпхуэ-
дэуц жиІэурэ, кѣыпщыдыхьэхщ зищІурэ уи фэр трихынуц.

Залымджэрий гъуэгу зытетым гуэгуш хуэзэмэ, лЫукІ
маузерыжьымкІэ яхэуэрти, зы кѣиукІырт, кѣиукІари ип-
хьуатэрти, цырибон щІэзыгъэж гуэрым иритырт. Абдежыр
хэщІаплэ ищІынти, гуэгушыр ягъавэу цырибони кѣытра-

гъэууэху унэр зэищІэрт, шхум шэ хикІэрт, лы игъуэтмэ, яжъэм хильхъэрт, джэдум и щхъэр пилъэрт вакъэнжейкІэ, чыржыныр цырибоным хипІытІэрти, хъэм иригъэшхыурэ чэф иригъэгъуэтым, ар фІэдыхъэшхэну кІий-гуоуэ пщІантІэм дэтт. Гуэгушыр ишхарэ цырибонми ефэжауэ езым чэф игъуэтамэ, тхъэ иІуэрт унагъуэм ис лЫр игъэтІысыну.

ЗэІушщІэм зэхуэсахэр сабырт, старшынэм жиІэным пэплъэу, арщхъэкІэ модрейри пІащІэртэкъым псэлъэн, уеблэмэ жиІэнури дахэ-дахэу къыхуэгупсысыртэкъым, абы нэхъейуэ Жыраслъэн и нитІри старшынэм тенауэ емыплъи. «Мы ерышым и Іей жысІэмэ, иджыблагъэ шыгъажэм къащытежа си шы жэр дэгъуэр си пщІантІэм дигъэбзэхыкІынщ», – жиІэу старшынэр гузавэрт. Гъуумар, и пэщхъынитІыр ІэпхъуамбэшхуэмкІэ ирикъуэкІри, псалъэу щІидзащ.

– Уа, жылэ! Дэ щхъэузыншэу дыпсэунут, щхъэж къилэжъымкІэ псэужу цытатэмэ, – старшынэм и псалъэр зэпиу-дащ, тІэкІу гупсысэжри, къыжилащ: – атІэ хэт дэ щхъэ уз дыщызымыгъащІэр? Ы? Хэт ди шыжъым ди нэ тедмыгъэкІыу, тфІадыгъуну пІэрэ, жытІэу дыгузавэу ди дунейр дэзыгъэхьыр? Езым мылъку имыІэу, Іэбэлъабэу къэзыкІухьыр аращ. – Старшынэм лъэмыкІыу и нитІыр Жыраслъэн дежкІэ плъащ, модрейри къеплъу шилъагъум, и макъыр нэхъ кІащхъэ хъужащ, – Іэбэлъабэ ди къуажэм дэсрэ дэмысрэ хэт ищІэрэ, дэсынкІи хъунщ.

– Дэмысмэ, Къундет и шыр хэт зыдыгъуар? Уэлэхьи, хамэ къакІуэу имыдыгъуа, – жиІэри пщІэнтІэпсыр къежэхьу дыгъэм хэт лЫжъ гъур цыкІу гуэр къэкІиящ.

– Зэ умыпІащІэ, уэ иджыри псалъэ уэттакъым, – жиІэри старшынэм идакъым. – Дэ къыдгурымыІуэ къыдгуригъэІуэну, Іэбэлъабэу уэрамым дэтыр къэубыда зэрыхъунур къыджииІэну афицар хъэщІэ къэкІуащи, абыи федалуэ. Ей, щывгъэт зэ! – Ар жиІэри, старшынэр афицарым дежкІэ еплъэкІащ.

Аралпыр стІол лъагэ щытым бгъэдэууэри, щІопщ иЫгъыр щІопщыкъумкІэ стІолым тригъэууауэ, зыкъомрэ и пащхъэм итхэм яхэплъэу шытащ, и нэр щІиукъуанщІэу, и жъэ бгъуэжъри Іушэ ищІауэ. ЗэІушщІэм къэкІуахэм ар псоми къащІыхурти, афицарым епсэлъэн зыми и мурадтэкъым. «Банэ Іураулъэф, а гъуамэм уепсалъэ хъун», – арат цІыхухэм жаІэр.

– Уа, жылэ! Фыпсэуну фыхуей? И? Сэ Къылышбийм сыкъыгъэкІуащ мы жылэм фи цыр сщыну, пабжъэ къэс щІэсщыкІыну. КъывгурыІуа? Дыгъурэ бэлшэвичу къытІэщІыхъэм сабэр къыхедгъэхыну. АтІэ, фыпсэуну фыхуеймэ, дыгъурэ бэлшэвичу фщІэр къэфт. ГурыІуэгъуэ? ГурыІуэгъуэщ. Ауэ абы ящыщ вгъэпщкІунщи, къыджиІакъым

живмыІэж, бжыынэм физгъэпщынщ...

Афицарыр щыпсалъэкІэ, стІол зыбгъэдэтым щІопщы-
къумкІэ теуІуэрт, стІолым тет шакъалъэр къыдригъэлъейуэ.
Аралпым и псалъэр зэпигъэури, зэІущІэм къэкІуэлІахэр
къызэхиплтыху зыкъомрэ щытащ, аргуэру къиублэжри:

– Зиусхъэнхэ! Фэращ сэ сызэпсалъэр. Е иджыпсту ифІуэ
я цІэ дыгъумрэ бэлшэвичымрэ, е ушаскІэм фынакІуэ, ар нэхъ
ффІэкъабылмэ. ФызэрегуакІуэщ... – жиІащ.

АрщхъэкІэ псори щымт. Псори удз утам хэплъэу щытт,
абы зыгуэр хэкІуэдауэ лтыхуэ хуэдэ. Жыраслъэн и закъуэ
старшынэм и нэр къричыным ещхуэ занщІэу плъэрт,
Гъуумар и нэгум щІэплъэрэ игъэшынэу. Жыраслъэн ауэ
къэкІуатэкъым нобэ. ЗэІущІэм кърихъэллэхэм Жыраслъэн
дыгъуу зыгъэлъэгъуэн зыбжанэ яхэтт, езы Жыраслъэн игъа-
щІэм а къуажэм щымыдыгъуа пэтми. Шыдыгъу хабзэмрэ
дыгъужь хабзэмрэ зэтохуэ: дыгъужьыр щыпсэу щІыпІэм Іэщ
щиукІыркъым, жыжкъ ІумыкІауэ, шыдыгъуми, абы ещхьыр-
къабзэу, щыпсэу къуажэм и Іэшэлъашэм зыри къыщиды-
гъуркъым.

– Хэт псэлъэнур? – жиІэри старшынэр щІэгубжъэжу
щІэупщІащ, арщхъэкІэ зыми и щхьэр къиІэтакъым. ШыфІ
зиІэхэр гузавэрт, дыгъуакІуэм и цІэ итІуэм къыдэдыгъуэнщ,
жалэрти, дыгъуакІуэр зэхъуэпсэн шы зимыІэ нэхъ къулей-
сызхэм – «дэ тфІадыгъун диІэкъым», жалэу заушэхурт.

– Фи жьэр зэтена, щхьэ зыгуэр живмыІэрэ? – жиІэри
старшынэр къэгубжъащ. Мы Іуэхур къыдэмыхъулІэмэ, афи-
царым гуэгущ ебгъэшхми, цырибон ебгъафэми къимыгъа-
нэу дыІэщІэкІуэдэнщ, жиІэу арат и гурылгыр старшынэм.
Абдежым нэхъ жыжкъ къиІукІыгу зыгуэрым и макъ къэІуаш:

– Сэ зыгуэр жысІэнут!

Ар Жыраслъэнт. Старшынэм и пщІыхъэпІэ кыхэхуэнт
ар къэпсэлъэну.

– ЖыІэ.

Старшынэм лъэкІатэмэ, Жыраслъэн игъэпсэлъэнт сыт-
ми, ауэ щышынэрти, Іэмал игъуэтакъым. Ущымышынэуи
хьурэт, Жыраслъэн дыгъуакІуэу хэкум исым я пашэт, езыр
мыдыгъуэу, игу зэбгъар и унафэкІэ зы жэщым игъэунэхурт,
плгыр тІошІ шым пэрыбгъэувэми, мыхъэнэ лъэпкъ иІэ-
тэкъым.

Зэгуэр Жыраслъэн здэщыІэ бысымым я деж шу гуп уэркъ
щІалэ защІэу къыдыхъэри щепсыхаш, жэщ хъэщІэну.
Жыраслъэн щІалэхэм закъримыгъэлъагъуу нэгъуэщІ унэм
щІэсу, мо щІалэ чэф зэрыгъэхъахэр я щхьэ щытхъужу, лЫ-
гъэ зэрамышьар зэрахъауэ, батэкъутэр ягъэшауэ къапсэлъу
зэхихаш. Жыраслъэн якІэщІэдэлухыщ щІалэхэми, ахэр шы
къадыгъуну зэрыкІуэр, здэкІуэр зригъэщІащ. ХъэщІэхэр

зэрызехъуэ шэсыжри дэкIыжауэ, Жыраслъэни якIэлъыкIуаш.

Жыраслъэн къуэгъэнапIэ къуэсу шIалэ гупым шыбз гуартэ къахуу захуигъазэри, я шIыбагъымкIэ кыльадзурэ, шIалэхэр зырызу я уанэгум къридзаш, зыкыигъазэри, жэрыжэм тету шыплIэ пулеметыр къатригъэлъальзурэ шыбз гуартэ къэзыхум къатрихри, цыхъэщIэу шыта бысымым деж къэкIуэжаш, шым увыIэпIэ къахуигъуэтри. ШIалэхэм я цхъэр фIэхуауэ аргуэру зэхэсу, Жыраслъэн къахыхъэри закъригъэцIыхуаш, жэщым шIалэхэм ярищIа хъэдэгъуэдахэри яжриIэжаш. А жэщ дydэм шыр къэзыдыгъуам яритыжри, езыри дыгъуакIуэхэм пашэу къалъытащ.

– Ди къуажэм шыдыгъуэ дэскъым, – жиIаш Жыраслъэн, – сэ сыздэмыкIуа бээри шыIэкъым, ди къуажэш щашэуи сыхуэзакъым, – жиIэу Жыраслъэн хуэмурэ, псалъэ къэс тэрээм ирилъхъурэ ишэч хуэдэу псалъэрт.

– Къундет и шыр хэт-тIэ зыдыгъуар? – жиIэри зы хъэжы пэ папцIэ цIыкIу шIэупщIаш.

– Къундет и шыр ядыгъуа сытми, – жиIэри Жыраслъэн кIэщIу хъэжым дежкIэ зигъэзаш, – иримыфыжамэ, тхъэр согъэпцI. Пэжкъым жиIэу езы Къундет къэвгъэувыт, фи фIэщ мыхъумэ.

Къундет кIарц жыгым зригъэщIауэ цIутI жимыIэу шытти, абы и дежкIэ зыкъоми еплъэкIаш. Псоми ящIэрт Къундет адэ шIэину Iэщи мэли куэду къыхуэнауэ зэрышытар. Ар-щхъэкIэ адэ мылькур абы зэрыхуэхъумар илъэсищ къудейщ. А илъэсищым и кIуэцIкIэ щэ фыз кyiшати, кyiшэху уасэу итмэ, фызышэ ищIурэ мылькур зы лIым IэшIэкIуэдащ. Фызищ иригъэкIыжами яхуэшэ мылькур яшэурэ, абыхэми зыкъом хамыгъэщIу къэнакъым, ахэр уэркът зипхъури. А псоми къыдэхуар зы уанэш закъуэти, иджы зэIушIэр абы тепсэлъыхъырт.

– Фиш дэнэ къэна, – жиIэрт Жыраслъэн, – фи зыц кIуэ-дынкъым, къуажэм дэкIуэдыкIыу.

– Сыт уэ шэсу ушIэувыр?

– Соув, дэскъыми къуажэм дыгъуэ, – жиIаш Жыраслъэн, лыкIэ сондэджэрым хуеплъэкIыу.

– А ваша? – жиIэу Ерул урысыбзэкIэ шIэупщIэри, зэрышIэупщIам шышынэжауэ, цIыхум захигъэпщкIуэжаш.

– Уэ ушIэгузавэр сщIэркъым, гъуо. Уи пщIантIэ зыгуэр къыдэсш хъумэ, къыдэсшыну уи алащэжыркъым, – жиIэри цIыхухэр игъэдыхъэшху лIыжъым ещаш.

Ерул икIуэтурэ зигъэпщкIужа щхъэкIэ Жыраслъэн жиIам ар ину кыигъэгубжъат. Умыгузавэу хъунт, хъыджэбз закъуэм фIэкIа гуфIэгъуэ къыпхуэмынэжауэ, а зыри жэщым къыптеуэрэ пфIахъыну шыжаIэкIэ. Ауэ, пэжщ, Жыраслъэн

уэркъш икИи бейш, Ерул и пхъур зэрымпысынкИи хъунш.

– АгІэ, мэлымрэ дыгъужьымрэ зэдэпсэумэ, нэхъ къафщтэрэ, хьэмэ дыгъужьыр шакІуэм ептмэ, нэхъыфІ? – жиІэри Залымджэрий, зэІушІэм хэтхэм щІэнакІэу, къэупщІащ. – Ефи жьэм кІэртІоф гъэва жьэдэлъу ара? Пэжкъэ жысІэр? Ы! Пэжщ!

Залымджэрий щІопщыкъумкІэ стІолым шытеуэм, ша-къальэр аргуэру къыдэлъеящ. Бэтокъуэ зэІушІэм шыжаІэр итхыну ягъэтІысати, Аралпыр кІииху, къыщылъэтырт, ищІэнур имыщІэу.

– Абдеж шызоух сэри! – жиІащ Залымджэрий. – Мыбдеж

къэпсэлъэну шынэр си деж нрекІуэ. ИІэт. Хэт япэ къэпсэлъэну?

АСТЕМЫРРЭ ЕЛДАРРЭ ПСАЛЪЭМАКЪ КЪАІЭТ

ЗэІушІэм кърихьэлІам зыри жаІэртэкъым. Лыжьхэри епэзэхьырт, я нэр зыгуэрым теплъыгъэ хуэдэ, щІалэхэри, езыр-езыру зэплъыжурэ, зэщыгуфІыкІ фІэкІа псалъэмакъ къаІэтын я мурадтэкъым.

– Аы! Ара фИ лыгъэр здынэсыр? – жиІэри Залымджэрий и жьэр Іушэ ищІащ.

– Къэпсэлъэн фхэткъэ? ЕмыкІуш. Былымым ещхъу фызэхэмыт, – жиІэу старшынэри хъушІэрт.

АрщхьэкІэ псоми я жьэм хьэкъурт жьэдэлъ хуэдэт.

– Мыбы деж фыщыпсэлъэн фыхуэмеймэ, сыкъэвгъуэтынщ иужькІэ. Ара? – жиІэри Аралпыр аргуэру зэІушІэм яхэплъэжри, ІукІыжыну «сархъ» жиІэу зыкъыгъэзащ. Старшынэм дежкІэ гурыІуэгъуэт пристафыр ІукІыжмэ ар къызэрыхуимыгъэгъунури, зэрылъэкІкІэ и пэр игъэджащ, сывмыгъэунэхъу, зыгуэр фыпсалъэ, жиІэу кърыгъэкІу. Абыи зыри къыщимыкІым, старшынэр къэпсэлъащ.

– Фи жьэр зэтрада? Щхъэ зыгуэр фымыпсалъэрэ?

Гъуумар и псалъэр нэхъ пхыкІащ, Залымджэрий и псалъэм нэхърэ. Лы зыбжанэ зэуэ къыздэпсэлъащ, дывгъэпсалъэ жаІэу. Псом нэхърэ нэхъ ину кІияр хьэсэпэхъумэ Астемырт.

– Сэ жысІэнщ, старшынэ! – жиІэу Астемыр къыщыуывым, Жыраслъэн идакъым:

– Зэ уи пІэ ис, гуэншэрыкъ. Сэраш псэлъэнур! – жиІэри.

Аралпым ищІэнур ищІэртэкъым: Жыраслъэныр дегуэжри, хъунукъым, пщы лъэпкъш, егъэпсалъэри, абы фІы зэрыжымыІэнур хьэкъыу ещІэ.

– ДыгъуакІуэ фыхуеймэ, дыгъур здэщыІэм фыкІуэ, – жиІэрт Жыраслъэн и псалъэр дахэу зэпишу, – къэвубыд. Ар

лЫгъэ зэхэгъэкІыпІэ фхуэхъунщ, лЫгъэ зэхэгъэкІыпІэ фхуеймэ.

– Ара жыпІэнур?

– Аращ, старшынэ.

Астемыр нэхъ гъунэгъу зыкыищІри аргуэру къэпсэлыащ:

– Къызэфт сэри псалъэ! – жиІэри.

– Щхъэ укыизетричрэ уэ? Узезыхуэр сыт? Уи псалъэм къедэІуэни щыІэт, ухуэзатэмэ. Къылышбий и къуэр къызэрыплыхуэр пщІэрэ? – жиІэу Залымджэрий къилъащ, Астемыр щІригъэгъуэжыну.

– Къылышбий и къуэр къыслыхуэми сыкыигъуэтынщ. Сэ скІэрылъ щыІэкъым. Зыгъуэтыр зышхыу зышхыр зымыпшыныжым сащыщкъым.

ЗэІущІэр къызэщІэбырсеящ.

– Вгъэпсалъэ мыр.

– ЖевгъэІэ жиІэнур: зи хъэсэпэ яхъуа щыІэми тщІэркъым.

Астемыр нэхъри къызэгъуэпат, Аралпри адреј ауан къэзыщІхэри сеуэу щхъэ сымыукІрэ, жиІэу, арщхъэкІэ зигъэтэмакъКІыхуэ нэхъ утыкур зригъэгъуэтащ, и щхъэри Іэтауэ зэІущІэм къахэплъэу:

– Сэ жысІэнур мыраш: бом щІыхуэу и мыш къыищІэзышу зыдыгъур дыгъуи, абы и Іуэхур щхъэхуэщ. Уанэ е щІакІуэ къэзыдыгъуари дыгъуи, абы и унафэри щІыгъуейкъым...

«Мыбы жиІэр дызыхуейуэ пІэрэ?» – жиІэрт старшынэм игукІэ.

– АтІэ сэ къызгурымыІуэр мыраш: щІалэр лЫщІэу Іуувэри и къарум къызэрихъкІэ лэжъащ, зыгъэлІышІэм игу зригъэбгъакъым, щхъэхуэ е хъзулейуэ Іуэху ищІэн хуей къигъэнакъым, итІани плъагъурэ, лЫшІэм лъыс хъэкъыр езымытым дауэ узэреджэнур – дыгъу ар хъэмэ сыт?

Залымджэрий благъуэм ещхуэ еплъырт а къэпсалъэм, иджыпсту зыІуридзэнуш, жыпІэу.

ЗэІущІэри къызэщІэващ.

– Къыувыр сыт, хъэбыршыбыр? – жиІэри Аралпыр кІиящ.

– Плъагъуркъэ а пхъэнкІийм къыхэкІам къибжыр? – жиІэри Мусэ къыщылъэтащ и къамэр иЫгъыу. – Си напэр трихыну аращ зыхуейр. ЛІо, Елдар къыпхуэтхъэусыха? Ы? А гъуамэр Сэид къыІуихужауэ сэ лЫщІэу сЫгъамэ ирегугІэ. Ишхар нэхъыбэщ къилэжъам нэхърэ. Елдар и мыІуэху зэрихуэу къиджэдыхуэ сэ лЫщІапщІэ езбгъэтыну ара? Щыгугъ! Алыхыр нахуэу согъэпщІ, Іульхъэ естмэ, зы Іульхъэ закъуэ ари! А гъуамэу угъурсыз нахуэр уи унэ щІэбгъэс хъурэ, уи напэр трихыни...

– Уи напэ тезыхын лЫщІэ нэхъ узыхуэмей сыт щыІэ, –

жиІэри Мэсхуди арэзы хуаш, Мусэ зи гугу ищІым и щхэр тримыч щхэкІэ, абы кыгурыІуат Елдар щІагъэ-кыуаншэр. Шэч хэлътэкъым Мусэ и физ Мэрят дахэм щІалэр нэ лейкІэ зэрэплъам.

ГукІэ Бот Мэсхуд и псалэр зэпиудаш:

– Мусэ кыуаншэу кызолбытэ, лыщІэ шыбгъэлІыщІа-кІэ, и хэкъыр ет, иумытынумэ, кыумыщтэ, кызэгъыр-къым, – жиІэри.

– Адыгэм, – жиІэрт Бэлаци, – «ыхы» жиІэмэ, и Іуэхур хуаш, ауэ «аІыхы» жиІакъэ – зэІыхаш. Сэ Елдар и Іуэхур зэІыхауэ кызолбытэ.

Альандэрэ зызышыІэфа Елдар зыхуэмышыІэу утыкум кыихаш, цыхухэр лэныкыуитІкІэ зэлыІуидзу. Ар зэІун-щІыр джэлэным тіэкІут кыанэр.

– Дыгъу фыхуейуэ аракъэ фыкыщІэкІуар? – жиІэри Елдар Аралпым и пащхэм кыиуаш. – Ара? Мусэ и мыза-кыуэ, уэлэхы, дыгукІэ узэдженур, зи мымылькукІэ хэт псэуми, ней-псейуэ шыІэ кыомри дыгъум шыщкыэ?..

ЗэІушІэр нэхъри кызырыІэташ.

– Уа, хуну абы жиІэр?

– Тхэ соІуэ, хуэзэу жиІакІэ.

– ЗетепІэ, щІалэ, уи жьэр!

– Догуэ, хэту пІэрэ а ней-псейуэ кызымылэжыа зэзы-лээфалІэр? – жаІэри Мусэ сымэ Елдар дежкІэ кыелэу хуе-жыаш.

– Уэркъхэмрэ абы и ІупэфІэгъу бейхэмрэ! – жиІэри Елдар мышынэу жэуап иташ.

ЗэІушІэм кырихэлІа лыжыхэми ящІэжыртэкъым абы хуэдэ псалэмакъ схуодым кыщаІэтауэ. Зы бэлыхь гуэр кыэмыхуу дызэбгрыкІыжамэ нэхыфІт, жаІэу ящІэнур ямыщІэу зэхэтт.

ЗэрыгъэкІийхэр кызэщІэплъат.

Аралпми зыкыищІэжаш, и гур кызыэрыгъуэтыжаш, зэгуэду, и лыыр кыавэу щытт.

– АтІэ ара? УмыпІащІэ! УмыпІащІэ, ныбапхэкІэ зыхоз-гъэдзэнщ. УмыпІащІэ!.. – арат пристафым хужыІэр, кы-губжыщати.

Старшынэми хуушІэу щІидзаш:

– Ныбэ узым ихын! Уэ кыэбвым дедэІуэну ара уи гугъэ мыбы деж дыщІызэхэтыр? – жиІэу.

ЗэрыгъэкІийм кІэ етын хуейт. Елдар и ныбэр узу аратэ-къым а жиІа кыомыр щІыжиІар, а псом езы Елдар и «акыл нэсуи кыщІэкІынтэкъым, зыгуэр жаІэу зэхихагъэнкІи хуунут, атІэ иджыпсту умыгъэшынэм, иужькІэ уапэльэщых-хэнкІэ хуонукъым», – жиІэщ Аралпми, и маузер кІэрахуэ-жыр кырипхуэтри, лъагэу иІэташ, а напІэзыпІэм зы-

къомыр я къамэм епхъуаш, Жыраслъэни, фысабыр, жиІэ хуэдэу, и щІопщыр иІэтащ. Аралпым и кІэрахъуэр игъэуаш.

СтІолым пэгъунэгъуу щыта Астемыр Аралпым гъунэгъу зыкыхуищІри, жиІаш:

– Зиусхъэн, зыІуегъэхи нэхьыфІщ. КъэхъукъашІэІамэ, жылэр бэлыхъ дыхэхуэнщ. ЗыІуегъэх, зиусхъэн. Бэлыхъ дыхыумыдзэ. Хуейр нэкІуэнщ уи дежи, къопсэлъэнщ...

– КІуэ, лъэныкъуэ зегъэз, – псынщІэрыпсальэу жиІаш старшынэми...

– Дызэхуэзэнкъэ иджыри. Дызэхуэзэнщ, – жиІэурэ Аралпыр икІуэтырт щтэІэщтаблэ хъуауэ.

Асыхъэту пристафым и шы лъэ макъыр къэІуаш. Аралпыр лъэбакъуэкІэ кІуэжыртэкъым. ЗэІушІэм хэт зыкъомри нэхъри къызэрыІэтат, езыр-езырхэу зэфІэнэжауэ я пщампІэ зэрыубыдыным нэсат. Зэлъэкъэгъухэр зы хъуауэ къызэдэщІырт.

– ЗэтефпІэ фи жьэр! ЗэтефпІэ! – жиІэу кІийрт Гъуумар и макъым къызэрихъкІэ.

ЗэІушІэр увыІэртэкъым.

– Фи анэр фхуэзгъагъынщ, жылэ!..

Старшынэр хъуанэу зэхэзыха къомыр къызэрыІэтри, Гъуумар дежкІэ къыщцІэм, езы Гъуумари шынэжри, кІэщІу щІигъуаш:

– Си анэр згъагъыжынщ, – жиІэри.

Абы цІыхур къызэтригъэувыІаш.

– Фэ тІур аращ бэлыхъ дыхэзыхъзар, Астемыр! Елдар! Фэ сыфхурикъунщ. ІумпІафІэ фызмыщІмэ, сэ жысІэр пщІыщ.

– Уи щхъэ Іуэху зехуэжи нэхьыфІщ, – жиІэри Астемыр хуэшынэххакъым.

ЗэІушІэр яуха пэтми, зэрыгъэкІийуэ жэщ пщІондэ цІыхур

зэхэтащ.

КХЪУЕЙПЛЪЫЖЪКІЭРЫЩІЭ

ЗэІушІэм къыщыхъуа хъэрийкурийр куэдрэ ягъэхъыбарамы, ящыгъупщэжаш, Мусэ къуэ къыхуальхуауэ кхъуейплъыжъкІэрыщІэ ищІу зэхэхат къуажэми, абы нэхъ тепсэлъыхъырт. Дауи, Мэрят нэхъ фыз дахэ хъэблэм дэнэ къэна, къуажэм дэмысу жаІэрт, ауэ лъхуэртэкъым, иджы къуэ къилъхуаш, абы щхъэкІи Іэджэм Іэджэ жаІэрт.

ЗэлІзэфызыр дунейм темыхуэжу гуфІэрт, лъэкъым къупщхъэ хуэхъун, мылъкур къызыхуэнэн алыхъым къыдитащ, жаІэрти. Мусэ кхъуейплъыжъкІэрыщІэ имыщІу идакъым, къуэ къызэрыхуальхуам папщІэ, благъи сыти зэхуишэсу игъэфІэн фІэфІти. ПщІантІэкум деж лъагэу пкъо-

уитI хэтIат, лъэбакъуиплI хуэдиз я зэхуакуу, а пкъохэм я щхьэм шыкъуэтэн къытелъыжым и курыкупсэм урыс щIакхъуэ хужь ин, и хъурегъкIэ кIэнфет, браныч, бэлытоку, папирос, дыху абдж цIыкIу, хьэлыгъуанэ, дыху сабын, аркъэ кIэсушкIэ сытхэр къеблэкIауэ кIэрыщIат. ЩIакхъуэм пэмыжыжьуэ вытIощыщIэр гъэуцIынауэ, дагъэрэ сабынрэ фIыуэ щыхуэжауэ къелэлэхырт. А кIапсэмкIэ удэкIуейрэ кхъуейплъыжькIэрыщIэу арщын зыхыбл зи лъагагъым унэсмэ, нэхъ иугу ирихъ зы хьэпшып къыпыпч хъунут.

КхъуейплъыжькIэрыщIэм щIалэгъуалэр ежат, кIапсэ кIапэр яхузэрымыгъэгъуэту зэрызекъуэрт, зэрыгъэкIийрт, ар зыIэрыхьэри жыжьащэ мыкIуэфу къехуэхыжырт. Чэф зилэ щIалэхэм ящыщ гуэри яхэлъэдат щIалэ зэрыгъэкIийхэми, кIапсэ кIапэр яфIиубыдауэ дэкIуеину хэтт, арщхьэкIэ пIэтIауэ-лъакъуауэурэ и щыгъыныр иуцIэпIырти, псори игъэдыхьшхыу къехуэхыжырт. Зым зыр щIэнакIэу, зэран хуэхъуу, псоми я Iэр Iэтауэ кIапсэ кIапэм хуелэу щIалэхэр зэхэтт, хьыджэбзхэр абыхэм къеплъу зэрыIыгъхэу лъэныкъуэкIэ щытхэт.

Темботрэ Лурэ я нэр кыхуу дэплъейрт, кIапсэ кIапэр кызыIэрыхьэм ехъуапсэу. Тембот зэи-тIэуи щIалэхэм яхэлъэдаи, арщхьэкIэ ар абы кылыагъэсынт, хьэфэ топым хуэдэу кыIуадзыжырт.

– Умыгузавэ уэ. КIапсэр ялъэщIмэ, нэхъ тынш хъунщ, – жиIэрт Тембот, и къуэш нэхъыщIэм игу дахэ хуищIу.

Лу, ар кызырэрылтымысынур ищIэжырти, гузэвэххэртэкъым. Абы фIэгъэщIэгъуэныр щIалэшхуэхэр дэмыкIуеифу кызырэрыпыхужыр арат. Жыг дэкIуеинкIэ Лу хэти пеуэнт, уеблэмэ я щIапIэм и хъурегъкIэ жыг къегъэкIэкIам зы жыгым тету адреи жыгым зритурэ, щIым темыувэу кыыщикIухьырт, ауэ а кIапсэ цIанлъэмкIэ дэкIуеифын и гугъэтэкъым. Абы дэпщечамэ, сыт кыыпичынт? Шылэ бэлытоку хьэмэ браныч плъыжь, е кIэнфетыр нэхъыфI, жиIэу Лу гупсысэрт. Дауи, псори кыыпичыныр насыпышхуэт, ауэ кыыпхуадэн, укъралъэфэхынщи, уаубэрэжыны.

ЩIалэхэм я къарур, лIыгъэр, Iэпщацагъэр хьыджэбз щытхэм ирагъэлъагъун папщIэ заукIыжурэ ешат, арщхьэкIэ увыIэн ядэртэкъым. Абыхэм ящыщу кIапсэм дэпщейурэ кхъуейплъыжькIэрыщIэм нэсыфу зыгуэр кыыкIэрызычыфым иныкъуэр ефыгъуэу, иныкъуэр ехъуапсэу еплъырт, хьыджэбзхэри абы щыгуфIыкIырт. Зыгуэр кызыIэрыхьари икъуэкIэ арэзыуэ, лIыгъэ бэлыхъ зэрихьа хуэдэу и ныбжьэгъухэр и ужь ищIауэ лъэныкъуэкIэ екIуэкIырт.

Саримэ, и ныбжьэгъу хьыджэбзхэм яхэту здэщытым, кыыхуеплъэкIырт Елдар, уэ Iэнкуну щхьэ ущыт, зедз мо кIапсэми, уи лIыгъэм дыкъегъэплъ, жиIэ хуэдэу. АрщхьэкIэ

Елдар ирикуртэкьым, уеблэмэ кIапсэ фIейр кyiубыду зи-
цIэлэжыну и щхьэ ирипэсыртэкьым. Мо нэхь щIалэхэр арщ
зыхуэфащэри, дрекIуей, жиIэрт Елдар игукIэ. Шыгъажэ-
тэмэ, пыIэ зэфIэхьтэмэ, е шу зэдэджэгутэмэ, Елдар хузэфIэ-
кIыр игъэлыэгъуэнт, си Iуэхут абы хуэдэ щIалэ кыитекIуэ-
тэмэ. ИтIани, Саримэ и хьэтыркIэ зэ сеплбынт, жиIэу
гупсысэрт Елдар.

Лу дихьэхауэ плъэрт. ЩIалэ нэхь инхэр зэрызекъуэрт
кIапсэ кIапэм щхьэкIэ, псори я лIыгъэм еплъыжыну щIэ-
къурт. Хьыджэбзхэми арат плъаплэу яIэр, щхьэж зыпыль
щIалэр нэкIэ ягъэхьуу. Абдежым псори зэрыгъэкIиящ:
кIапсэм зыгуэр IэпщацагъэкIэ допщей:

- ЕIэ, маржэ. ЕIэ!
- Хэт и къуэ а Iейр?
- Хэт ейми – ахьырзэманщ!

Лу плъэмэ – и къуэш нэхьыжь Тембот бгыкъум нэсауэ
елъагъу. Лу къэгугIэщауэ и жьэр иуцIауэ йоплъ. Зэкъуэ-
шитIрэ дзитI зыIут къамэрэ жаIэмэ, Лу и къуэшыр лIы
хьуащ, езы Лу тхьэм ещIэ и къуэшым хуэдэ щыхьунур.

Темботи кыпыгуфIыкIыу кхьуейплъыжькIэрыщIэр
кыигъэкIэрахьуэу-нигъэкIэрахьуэу йоплъ, кыыхихынур
кыыхуэмыщIэу. ЩIалэ цIыкIур Iэджем йохьуапсэ, ар-
щхьэкIэ узэхьуапсэ псор кыпыпч хьурэ?

- Аркъэм еIэ!
- КIэнфет кыпычи къех!
- Кыпыч, тIасэ, узыхуейр.
- Хьэдэр умыгъейуэ, кыпыч зыгуэр.

Елдаррэ Темботрэ щызэпсалъэм жаIар Лу и гум къэ-
кIыжат:

- УдэкIуеифын? – жиIэрт Елдар.
- НапIэзыплэу ари.
- НтIэ, удэкIуеймэ, сызыхуейр кыпыч... Саримэ щхьэ-
кIэ. ИужькIэ Налшык бэзэрым дызэгъусэу дыкIуэнщи,
узгъэфIэжынщ.
- ЛентI хьэмэ бэлытоку узыхуейр? – жиIэу щIэупщIэрт
Тембот.

Елдар жиIар Лу зэхихакъым, ауэ кыгурыIуащ дыху
абджым зэрытепсэлъыхьар. Лу абы хуэдэм гу лIымытэ уи
гугъэ. Езым кIапсэ кIапэр кыIэщIыхьатэмэ, си Iуэхут дэ-
кIуеикIэ уимыгъэлыагъутэмэ. АрщхьэкIэ абы хуэдэ насып
дэнэ кыикIын?

Езы Елдари дэпщеифынт, ауэ и шыгъын къабзэ тIэкIур
ицIалэмэ, дэнэ кърихыжын нэгъуэщI! Модэ щIалэ цIыкIухэр
дрепщей, абы нэхьыбэм хьэм щичын ящыгъкъым.

Саримэ зыхэт хьыджэбзхэм къахэщырт, псом нэхьрэ
нэхь фейцейуэ хуэпа пэтми. ИгъащIэкIэ кыпхуэщIэжынтэ-

кыым ар Лу кыышалъхуа махуэм псыхъуэм Дисэ шыкIуам и гъуса хъыджэбз цIыкIур арауэ, езыр гъур цIыкIуу шыт щхъэкIэ, и Iэпкълъэпкъыр дахэу, щIыкIэ дахи зыхилъхъауэ псори дихъэхырт. Иджыри джэгу хыхъэпауэ щымытми, щIалэхэр кыыхуеплъэкIырт. Елдар пхуимыщIэн шыIэтэ-кыым а хъыджэбз Iэдэб цIыкIум папщIэ, уафэм дэкIуей, жыпIэми, къэгъазэ иIэнтэкъым. Езы Сарими абы гу лъымытэу шыттэкъым, дэнэкIэ плъэми, хэт илъагъуми, Елдар дежкIэ зэ къемыплъэкIыжу хуэшэчыртэкъым.

Саримэ Ботэщ Астемырхэ деж куэдрэ къакIуэрт, Темботрэ абырэ зэдэлъхузэшыхъум хуэдэу зэрылъагъурт, псом хуэмыдэжу Саримэ и псэм хэлъмэ химыхынур Лу цIыкIур арат.

Лу и нитIыр тенауэ иджыри къэс зэплъыр и къуэш нэхъыжъ Темботт. КхъуейплъыжъкIэрыщIэм дэпщяуэ Тембот къахэплъэрт ищIагъым щIэт къомым, хъыджэбзхэм, зы лIыгъэ бэлыхъ ищIа хуэдэу, и гур ин къэхъауэ. Лу и къуэ-шым дежкIэ зишэщIат, иджыпсту щIэпхъуэжыну пIэрэ, жыпIэу. Саримэ зэплъыр Темботт, и ныбжъэгъу хъыджэбз цIыкIухэм IэплIэ яришэкIауэ здэщытым.

– Дыху абджым хуейтэкъым. Данэ бэлытокур нэхъыфIт, – жиIэрт Саримэ. – Бэлытокур къыпичашэрэт.

Лу ар зэхихауэ кIийрт:

– Тембот! Бэлытокур къыпыч!

АрщхъэкIэ дэнэ – жылэр зэрогъэкIийри зыри зэхэпхыркъым, Лу и макъыр зэхэпхын.

Тембот зэщари кыIэрыхъауэ къохыж. ИщIагъым щIэт къомым уахуэмысакъмэ, къыпIэрыхъар пIэщIачу ежъэжынкIэ хъунуш. Тембот ар ищIэрт, дыху абджыр быдэу иIыгъыу къелъэжаш. Псоми ягъэщIагъуэрт, къефыгъуи шыIэт. Тембот ауан къэзыщIхэм жаIэрт: «Аркъэ птулъкIэр къебдзыхыртэкъэ, гъуэгу мыгъуэ ежъэн. ЛIо дыхур зэрыпщIынур, уэ дыхумэу къыпкIэрихыр уфIэмащIэ?.. Дыхут иджы укыызыхуэтыжыр!..»

Хэт сыт жиIэми, Елдари Темботи яфIэIуэхутэкъым. Лу и къуэшым ехъуапсэрт, сыт кыыхужаIэми, псом япэ дэкIуеифаш, адреихэм ялъэмыкIар лъэкIаш. Абы нэхъ насып шыIэ.

– Уэлэхьи, си мыгугъат удэкIуеифыну! – жиIэрт Елдар, кыпыгуфIыкIу. – Дэнэ шыIэ кыпыпчар?

– Мис. Сыту мэфI кыпых уи гугъэ!

– Лу, мыр Саримэ ептыфын? – жиIэри Елдар Лу зыкыы-хуигъэзаш.

– Ахъай естыфын.

– Ауэ зыми иумыгъэлъагъу.

– Ерэхъу. Елдар, Саримэ жиIар зэхэпхат?

– Сытыт?

«Данэ бэлытокур нэхьыфІт», – жиІэу хьуапсэрт Тембот дыхур кьыщыпичым.

– Уэ зэхэпха?

– Тхьэ, зэхэсхам.

– Пэжуи?

– Пэжщ, си тхьэкІумэкІэ зэхэсхаш. Зэрызэхэсхыу, Тембот жесІат бэлытокур нэхьыфІщ, жысІэри, сызэхихакъым, псо-ри зэрыгъэкІийрти. Мыбы сыту мэ дахэ иІэ.

– Дыщыуаш, Тембот. Лу жиІэр зэхэпхрэ? – жиІэрт Елдар гупсысэу.

Аргуэру зэрыгъэкІий макъ кьэІуаш.

– Щыгъэт, ныбэ узым ихьын.

Хэт кІапсэм йопхьуэ, хэти ІэштІым ещІ.

Тембот, Лу, Елдар сымэ аргуэру кІапсэ кІапэм ещэу мэув. Лу и гур кьольэт, сэ кьысІэрыхьащэрэт кІапсэр, жиІэу.

КІапсэм дэкІуей щІалэм, и нитІыр кьыщихуа пэтми, кьехыжыну мурад иІэкъым.

И итІымкІэ чэзууэ и цей жыпым ипхьуэурэ яжьэ кьыпыльэлъу кьрипхьуэтыжырт. Абы хуэдэ хылагъэ щІалэм иІэну гу лъатамэ, ІэщІагъэхьэххэнтэкъым. Ар кьезэгърэ, уи жыпым яжьэ из пщІауэ, уи Іэр абы хэлплъхьуэрэ кІапсэ кьэуцІы-нар бубыду? Апхуэдэу хэти дэкІуеифынщ. ИщІагъым щІэтхэр зэрыгъэкІийрт:

– И жыпым яжьэ илыщ.

– Ар хьунукъым, кьех!

– СогъэпцІ, кьыпыпчар кьыштедмыхмэ.

– Абы ІэпщацагъэкІэ докІуей, уи хьилэр шыдыгъум кьахуэгъанэ, тІасэ.

– Ей, кьех жаІакъэ уэр щхьэкІэ! Укьезмыудыхмэ, тхьэр согъэпцІ!

Хьыджэбзхэр а щІалэм еплъырт яфІэгъэщІэгъуэну, модрейри кьыпыгуфІыкІыу, и дзэлыфэ тІауэ, кьыпичынур имыщІэу кхьуейплъыжькІэрыщІэм еплъырт, и Іэ лъэныкьуэр бгыкъум иришэкІауэ, адрей Іэ лъэныкьуэмкІэ хьэпшып цІыкІухэр зэблидзу. Асыхьэту хьыджэбзхэр зэшІэкІиящ, щІалэ гъурыр «боф» жиІэу кьехуэхри илѳабжьэм щІэтхэм кьахэхуаш. ЩІалэр гужьеяуэ кьыщыльэтыжри, ещІэкьуауэу, кьыпича лъэпкьи щымыІэу, и ныбжьэгъухэр кьыщыдыхьэшхыу, лъэныкьуэ зригъэзащ.

Елдар, Лу и кьарум сеплъынщ щыжиІэ дыдэм, Ерул пкІэлъейрэ сабыныпсрэ иІыгъыу кьэсащ. ЩІалэ зэрызехьэ кьомыр кьыІуигъэкІуэтри, Ерул пкъом пкІэлъей ириупсейри дэкІуеящ. КІапсэри зыІэщІигъэхьэри, псы трикІэм дагъэрэ сабынрэ щихуэурэ щІалэхэр игъэпІейтеят:

– Ерул, апхуэдиз щумыхуэ.

– Фэм дагъэу зыщІифар ирикъунщ.

– Зыри дэмыкIуеифым, кхъуейплъыжкIэрыщIэр зыщIам къыхуэнэжакъэ.

Ерул а жаIэм щхъэкIэ къимыгъанэу и пащIэ плъыжынтIыр ирикъуэкIауэ кIапсэм сабын щихъуэрт:

– КIапсэр гъущэм – хэти дэппеинщ. Ар хъурэ? Зи Iэгур шабэми кIапсэ гъущэр IэщIэкIынущ. Зи Iэгур къэчауэ, лэжьэрейуэ, Iэппацэ хъуам кIапсэ цIанлгъэри еубыдыф. Ай бетэмал, си зэманыгъуэми! Къуэшырокъуеймрэ дэрэ псыхъуэшхуэр ди зэхуакуу шабзэкIэ дыщызэзауэм цыгъуэ, зи шабзэ нэхъ жыжъэ кIуэр хэтыт? Зи Iэм нэхъ къару нэхъыбэ зэрылгъат.

Ерул гуапэу псалгъэрти, щIалэхэр мыIэуэлъэуэжу едаIуэрт. ФIыуэ ицIэла кIапсэр и нэм гъунэгъуу ирихъэлIэри лъыжыр еплъащ, IэкIи телэбыхъри, арэзы хъуауэ, иутIыпщыжащ, гушыIэу:

– ИIэт иджы. Ей, афэрым, жи.

Лъыжыр пкIэлъейм къемыхыж щIыкIэ, щIалэ зыбжанэ зэуэ кIапсэ кIапэм епхъуауэ зэрызекъуэрт:

– Уэ, хукхъуэ къэп хуэдэ, IукI!

– Къарур щагуэшым, уэ дум уисащ, къащтэ мыдэ.

– Уэ уи Iэм мырамысэ бэлагыщ кyiIэтыр, щхъэр умыгъэуэ.

Ерул щIалэхэр зэрызэныкъуэкъур фIэгъэщIэгъуэну еплъырт.

– Зэ къытлъывгъэс дэри кIапсэр, – жиIэри Елдар щIалэхэр зэбгريدзу яыхыащ, асыхъэту кIапсэ кIапэр яфIиубыдри, къэджащ Темботрэ Лурэ я дежкIэ:

– Къашэ мыдэ уи къуэш цIыкIур.

– НакIуэ, – жиIэу Тембот иришэжьэху игу къэкIакъым а насыпышхуэр Лу къылысыну. Тембот и шынэхъыщIэр кyiIэтри, Елдар иIыгъ кIапсэ кIапэр къыIэщIилъхъащ. Елдари ар къыщIиIыгъэу, кIапсэр Лу и Iэм къешэкIауэ и къуэшым игъэгущуэрт:

– ИIэт. Къэгъэлгъагъуэт дэкIуеикIэ...

Лу кIапсэр къызэрыIэщIыхъэу еIащ, арщхъэкIэ хуэIыгъакъым, къехуэхыж пэтащ, щымыхъум, езы Елдари кIэлъыдэкIуейрти Лу абы здихъырт. Елдар и дамащхъэм Лу тесу, Елдар зиIэтыху, щIалэ цIыкIури нэхъ лъагэ хъуурэ, кхъуейплъыжкIэрыщIэм нос.

ИцIагъым щIэтхэми ар яфIэтелъыджэщ.

– Iэппацагъэ ухуеймэ, ар Iэппацагъэщ.

– КIапсэр зэпачынущ, лIитI хуэшэчрэ абы.

– Уэсысыс, Iэппэ.

Ипри цIыкIури къызэхуэсат.

– Мо номин цIыкIур плъагъурэ? – жаIэрт Лу щхъэкIэ.

– ГуэгущкIэ ягъашхэ а Iейр.

– Ботэщхэ я лъэпкъщ, хъэдагъэ кIуэн.

– ИгъашІэми жылэм къахош абы я лъэпкъыр.

Лу хэт сыт жиІэми зэхихыртэкъым, дауи зэхихынт, кхъуейплъыжкІэрыщІэм кІэнфет кІэрыщІами, дыху сабынми, езы урыс щІакхъуэшхуэми, абы и щІагъым щІэлъ кхъуейплъыжми я мэр тыншу къыщІехъэ, зэ еІэжмэ – лъэІэсынущ. Лу зэ елъэдэкъэуэжри кІапсэм кІэрыпщІащ.

– Но бэлытокур зэрыпщІыну? КІэнфетым еІэ, – жиІэрт ищІагъым щІэтым, арщхэкІэ Лу ищІэнур езым ищІэрт. Данэ бэлытокур къыпичри, ар и гуфІакІэм дэлъу къельэжаш.

Елдар и лъабжьэм щІэтым и ІэплІэм къилъэжри макІуэмэлъей.

– Сэри Налшык сыздэпшэн иджы, Елдар? – жиІэри щІэупщІащ Лу, Налшык кІуэнымрэ кхъуейплъыжкІэрыщІэм удэкІуеинымрэ нэхъ насып ин дунейм тету къимылъытэу.

– Ахъай уздэсшэн, си къуэш. Ей, ущІалэ ахъырзэманщ уэ, – жиІэрт Елдар, и мурадыр къехъулауэ шыгуфІыкІыу.

– Нэхъ бэлытоку дахэр къыпысчакІэ, сыгъэІэ. Пэжкъэ, тхъэ?

– Ей, ущІалэ ахъырзэманщ уэ. Мы дыху абджри бэлытокури зэгъусэу ет Саримэ. КъыбгурыІау?

– Ы-ы. Иджыпсту естынщ.

Езы Елдар укІытэрт Саримэ бгъэдыхъэн. Иджы зыри жримыІэф щхъэкІэ, джэгур яублэрэ уджым къыщІадзэмэ, дауи, и гум илъ псори жриІэнщ. Саримэ здэщытым шыту зээмызэ Елдар дежкІэ къаплъэрт, мащІэ дыдэу къыпыгуфІыкІыу. Хъыджэбзым и набдзэр хигъэльэтами, и нэм нур къышІихыу къэлыдами, гуфІэу и Іупэр фІызэтежми, нащхъэ ищІами – псоми гу лъитэрт Елдар, зэрыпсэури арат. Зэбгъэдэуэу а тІур зэпсальэ хъууэ шытамэ, емышу псэлъэн къафІэщІ щхъэкІэ, уэрамым е псыхъуэм шызэхуэзэмэ, зыри жаІэфыртэкъым, зэщыукІытэжу шыт фІэкІа.

Лу къызэрыфІэщІымкІэ, лы хъуат, кхъуейплъыжкІэрыщІэм дэкІуейуэ бэлытоку къыщыпичакІэ, ар и къуэшым зыкІи къыкІэрыхуртэкъым, иджы икъукІэ и гуапэу Елдар Іуэхутхъэбзэ хуешІэ.

Лу хъыджэбзхэм зигъэдахэ цІыкІуу ябгъэдохъэ.

А дакъыкъэм Іэуэлыауэ гуэр къоІу, псоми я щхъэфэцым зрисэу.

– Тобэ ирехъу, ар Аралпырщ, – жиІаш зыгуэрым. Абы жиІар пэжт.

АРАЛПЫМ ЗЕГЪЭБЭЛЫХЪ

ЗанщІэу, къыздикІари къыздихуари ямышІэу, фочауэ

макъ къэлуаш. Щалэхэр зэрызехъу уэрамымкIэ дэкIырт, хъыджэбзхэр зэхэлъэдэжауэ, ящIэнур ямышцIэу, зым адреим зыкIэриукIауэ, я щхьэр яшийурэ фоч уэ макъ къызди-лукIамкIэ плъэрт. Щалэхэм тешанкIэ къажэу шалыагъум, кIэщIу къагъэзэжауэ лъэныкъуэ зрагъэзырт. ТешанкIэр псынщIэу къыдэлъэдащ пщIантIэ иным, абы ист чэфыфI иIэу Залымджэрийрэ къуажэ старшынэмрэ. Афицарым уэрамым къыщиукIа гуэгушым и лъакъуэр иIыгът, гуэгушыр иджыри псэути и дамэр хьэлъэ-хьэлъэу иутхы-пщIырт.

Мусэ гузавэу, пIащIэ-тхьытхьыу хьэщIэм япежъащ. Залымджэрий тешанкIэм къелъэри Мусэ бгъэдыхъащ:

– Къуэ къыпхуальхуар лъэпкъым къупщхьэ хуэхъуну сывохъуэхъу. Ауэ мы зыр къызжелэт, иджыри къэс уи фызым лъхуэн щимыдар сыт? Къызжелэ! Сыт иджыри къэс къуэ фыщимыIар? Ы?

– Алыхьым къыдитыным илъагъурт.

– Уи фызым нэхъ дахэ къуажэм дэскъым. Пэжккъ? АтIэ сыт къуэ къилъхун щимыдар?.. Ухуеймэ, полицэр къыпхуэ-згъэкIуэнщ... хьа-хьа-хьа... си Iуэхущ итIанэ мылъхуэмэ, згъэтIысынуш уи фызыр. Тхьэр согъэпцI, сымыгъэтIысмэ...

– Уэлэхьы, езыр сэ згъэтIыса хуэдэмэ.

– ЗгъэтIысащ, жыпIа? Абы хуэдэ фыз бгъэтIыс хьурэ? Ар иджыри къэс щIэмылъхуар сымышцIэ уи гугъэрэ?.. БжесIэн?

– ЖыIэ...

– И дахагъэм зэран хуимыгъэхъуну аращ, уэ пашцIэ кIыхьыжкыр узэригъэхъуапсэу... къыбгурылуакъэ сэ жыс-Iар?

– ФынакIуэт унэмкIэ. Уэлэхьы, хуабжыу ди гуапэ фщIам, фыкъызыркIуам нэхъ гугъуехъ тхьэм къывимыткIэ, – жиIэу Мусэ пIащIэрт хьэщIэр унэм щIишэну. – Ей, щхьэ фызэхэт, фытекIырккъэ гуэугум...

– Иджыпсту згъэтIысынщ сэ уи фызыр, – жиIэу афицарым къэвэн щIидзэжащ, – мэ мы гуэгушыр. Гуэгушыр слъагъу хьуркъым, гъэвауэ стIолым щытелъым фIэкIа. Хьа-хьа-хьа. Дэнэ щыIэ уи Мэрят? ЗгъэтIысынуш ар...

– Хэт, на, сэ сызыгъэтIысынур? Къеблагъэ, Залымджэрий, фыгузыншэккъэ? – жиIэри Мусэ и фыз дахэр къыпы-гугфIыкIыу къапежъащ.

– Уузыншэм, ди нысэ. Уи къуэ цIыкIум и хьер улъагъу. Уэлэхьы, уэра си гугъэм япэ дызыгъэтIысынур, ы? – жиIэри старшынэр къепсэлъащ, унэм щыщIыхьэм Iэнэм телъ шхын къомым я мэ IэфIыр къыщIихъауэ.

– ФыкъэмыкIуэн си гугъэу сыгузэват...

– Уи лIыр къэтхьэусыхащ, пщIэрэ ар? – жиIэу Залымджэрий и псалъэр иухыртэкъым, – си фызыр кIасэу лъхуащ,

жиІэри прошенэ кымытам, тхьэр согъэпцІ.

Абдежым кІийуэ фыз гьур гуэр, ІэльэщІышхуэ телъу, и щхьэцри зэхэубэлэцауэ, пщІантІэм кьыдэлъэдащ, дуней гыбзэм я нэхъ шынагъуэр гуэгушыр зыукІам щхьэкІэ и макъым кьызэрихькІэ ину жиІэу. Абы гыбзэ псалъэр кьыжьэдэлъэлъырт, гьэмахуэ жьапщэм мыІэрысэр кьызэрыпи-гьэлъэлым хуэдэу. Ар Дисэт. Абы гуэгуш кьабзий зытІуш ІэщІэлът, абыкІэ гуэгушыр кьэзыукІар кьиумысын хуэдэу.

– Си узыр ишхашэрэт а гуэгушыр зышхын зи гугъэм. И сабийхэр зеиншэу алыхьым кьыгъанэ, абы гуэгуш шырхэр анэншэу кьызэригъэнам хуэдэу. И унагъуэбжэр икІэщІыпІэкІэ хуиушІыж, хэту щытми, а напэншэм. Си гуэгуш анэр щІэбукІар сыт, ер зи кІапцІэм итІысхьэн? И кьурмакьейм тхьэм тригъанэ гуэгуш кьупщхьэр, и хьэдэр щІаух...

– Щыгъэт, Дисэ. Умыбгэ апхуэдэу, – жиІэри Мусэ кьэгузэвауэ фызым кьыпежъащ, игъэсабырын и хысэпу, арщхьэкІэ Дисэ пхуэувыІэнт?

– Сыт сэ щІыщызгъэтынур? – жиІэу Дисэ нэхъеиж хъуат. – Щрегъэт дэ хьэзаб ттезылхьэу ди кІэтІийр ди вакъэпсу дызыгъэпсэум...

– Сыт абы кьивыр? – жиІэри афицарым зыкьигъэзащ. Залымджэрий и нитІыр щІиукъуанцІэри, зэв дыдэ ищІауэ ишхыным хуэдэу Дисэм еплъащ, ауэ Дисэ хуэгъэшынакъым.

– Бэлыхькьым ар, фынакІуэт, – жиІащ Мусэ, хьэлэбэлыкъ кьимыгъэхъун и мураду.

Старшынэр унэм щІыхьащ, ауэ афицарыр кьэгубжъауэ ищІэнур имыщІэу адэкІи-мыдэкІи кІуэртэкъым.

– Абы зы гуэгуш яукІащи, – жиІэрт Дисэ, – абы хуэдэ зиІэ кьуажэм дэс? Алыхьым кьиукІ ар зыукІар...

– Лло кьыувыр? ЖыІэт! Гуэгушым укьигъэщІа уэ? – жиІэри Залымджэрий, и чэфыр губжъым щхьэшихуауэ, фызыжъым нэхъ гъунэгъу зыхуишІащ. – УгуфІэн хуейщ, уи гуэгушыр зэрипэсу сэ схуэдэм зэришхыным щхьэкІэ. КьыбгурыІуа, куэншыб гуащэ? Уи гуэгушыр Россей имперым и джатэщ зышхынул..

– Россей имперым а зы гуэгушым фІэкІ имышхыжкІэ, – жиІэри Дисэ ещащ.

– ЗэтепІэ уи жьэр, щІэзмыуд щІыкІэ, – Залымджэрий кьэкІэзызу кьызэщІэнащ.

– Сыт щІызэтеспІэнур, алыхьым и нэлатьр зытехуэн? Лажэ сиІэ? Кьэзмылэжъа сшхырэ?

Афицарыр фыз гьурым гъунэгъу дыдэу кьыбгъэдыхьэщ, и нащхьуитІыр кьытриубыдэри кьеплъащ, арщхьэкІэ Дисэ хьымпІар ищІакъым, а зэрыпсалъэм тету псалъэрт.

– СогъэпцІ, уи гуэгушыр здэкІуам уэри узмыгъакІуэмэ, – жиІэри афицарыр кьешащ.

– Дэнэ сыкІуэми, ушызмылҕагъун сыкІуэмэ содэ, – жиІэрт Дисэ, зыкІи кыймыкІуэту.

– АтІэ, емынэунэ ухъу... КІэлъыкІуэ уи гуэгушым!.. – афицарым и маузерыжбыр напІэзыпІэу кырипхъуэтри, Дисэ и лҕабжым «уаргу» жиІэу кыщІэуаш.

Дисэ шэр кытехуа и гугъэри джалэ пэтащ, арщхэкІэ кызырытемыуар псынщІэу кыыщицІэм, нэхъри кІийуэ хуежыаш.

– Алыхым щхэкІэ, щыгъэт, – жиІэу лҕаІуэрт зыгуэр, Дисэ нэхъей хъурт.

– Абрэджым хуэдэу уэрамым дэтым щимыгъэту, сыт сэ щІышызгъэтынур?

– Хэт абрэджыр? – жиІэри Аралпыр кыщІэкІиящ.

– Уэращ, тІысэ. ПлэкІ кыуумыгъанэ. Уи ней фІэкІа, уи нэфІ сыхуейкым.

– Къэрал джатэ жыхуаІэр сызэрыарар пщІэуэ кыщІэкІынкым уэ!

– СощІэм, алыхъ. Джатэ мыгъуэ ухухъу узиджатэми.

Аралпым ищІэнур ищІэртэкым. Дисэ пэрыІэбапІэ хуигъуэтыртэкым. Щымыхъужым, хъэм и губжбыр кхъуэм щехъэ жыхуаІэм хуэдэу, Елдар гъунэгъуу щыту кыльэгъуати, кІуэри фІэнащ:

– Но уэри мыбы щыпщІэр, емынэм укыхуа хъэмэ укыыщывэну укэкІуа? – жиІэри.

Елдар зыри жиІакым.

– Щхъэ укыыщхъэщымыжрэ мо фызыжъ ябгэу дунейр зыкъутэм. Дэнэ щыІэ уэ кыыпщхъэщыжа Астемыр? Хъэмэ, сыкыыщилҕагъум, кІэбгъу ищІу ежъэжа?

Аралпым зиплыхъ хуэдэу ищІащ.

– Астемыр щыІэкым. И къуитІыр щыІэщ, – жиІэри гупым зыгуэр къахэпсэлъыкІащ.

– И къуитІыр, жыпІа? И къуитІыр сыт...

ЩІалэ цІыкІу хыбар щащІым, Аралпым игу къэкІыжаш кыщІэкІуар. Диси шхыдэу лъэныкъуэкІэ иувыкІати, Дисэ дежкІэ зигъазэри аргуэру игъэуаш. Елдар фызыжбыр фІэгуэныхъ хъури и Іэблэр иубыдащ, я унэ ишэжыну. ЩІалэмрэ фызыжбымрэ щыІукІыжым, Залымджэрий якІэлъыкІиящ:

– Мыр уи гуэгушым и цІэкІэ! – жиІэри.

Аралпым кІэрахъуэр аргуэру игъэуаш, фызыжбым и тхэкІумэм и гъунэгъуу ирихъэлІэри.

– Нанэ мыгъуэ! – жиІэу Саримэ унэм кыщІэжаш, иджыри къэс кІэрахъуэ зытрагъауэр зэры-Дисэр иджы фІэкІа имыщІэу.

Гъуумар, Мусэ, Мэрят сымэ пристафым бгъэдыхъэн щышынэрт, убгъэдыхъэкІи Іэмал иІэжтэкым. Аралпым упэ-

рыуэ хьунутэкьым, и щхьэм кьихьар ищIэрт. ПщIантIэм дэт кьомри Iэнкун хьуат.

– Щхьэ фызэхэт, фи пэ лъы ивэжауэ? ФынакIуэ дефэнщ, хьэр гьыуэ, – жиIэри Залымджэрий унэмкIэ игъэзаш.

Зыми гукъыдэж иIэтэкьым, арщхьэкIэ удэкIыжынри емыкIут. МащIэ-мащIэурэ псоми я гур кьихьэжаш, пшынауэ

макьи кьэIури, джэгур яублащ, нэхьыжхэр Iэнэм бгъэ-дэтIысхьаш.

ДЖЭГУ. ЖЫРАСЛЪЭНРЭ ЕЛДАРРЭ

Мусэ и тхьэлъэIур екIуэкIырт. Шхыну абы кьыщаIэтар зылъагьур кьемыблагьэу блэкIыртэкьым. Пэжу, езы Мусэ кхъуейплъыжкIэрыщIэм тригъэкIуэдэшхуаи щыIэтэкьым, ауэ пщIантIэм выгуи шыгуи мычэму кьыдыхьэрт, махьсымэ кхъуэщын Iэльэныкьуэ инхэр я гупкIэм иту, мэл укIа, джэд лъакъуэхэр матэкъуаншэ иным кьипIиикIыу, цырибон шэтвэрхэми нарыхужэкпкIуукIауэ кьыздашэрти хьэщIэхэр кьакIуэрт.

Мусэ благьэу иIэр куэд хьурт, а кьомым зэрапежьэр, щIыхь яхуищIыр гьуэмылэ кьашэм теухуат. Шхын фIыуэ кьэзышэу гукIэ кьэкIуам, кьыщыгуфIыкIыу пежьэрти IэплIэ хуищIырт, сэламыр итIкIэ ярихырт, хьэщIэм гьуэмылэ кьи-шам гу лъимытэ зищIми, абы имылъагьу щыIэтэкьым. Мусэ и фыз дахэри зээмызэ кьыщIэкIырти убзэрабзэу, нэ-жэгужэу, щыдыхьэшхкIэ и дзэ хужьыбзэхэр плъагьуу, цIыхубз кьакIуэхэм япежьэрт, иныкьуэми, гуащэм хуэдэу, зигъэцэныфIэу, и нэкIум кIэгъэпшагъэ мащIэ телъу, фызхэм яIушIэрти шэхуу псалъэу, е зыри жимылэу щэ IэплIэ яхуищI-мэ, я Iэр иубыдурэ еплъыхырт. ХьэщIэхэр унэм щIэмыхьэ щыкIэ щIалэхэм, ушщIэ пылэшхуэ хьужауэ, гуэншэрыкьым ищIыIукIэ кIэлош зытелъи яхэту, гьуэмылэ кьашар пIащIэ-тхьытхьыу пщэфIапIэмкIэ яхьырт, мэл псор елъэкъуауэу, кхъуэщын Iэльэныкьуэ инхэр кьахуэмьIэтым тIу-щы зэуэ зэдэлэу.

– Фыхуэсакъ, фкьутэнщ, – жаIэу хьэщIэхэри шыгузавэ щыIэт.

– Фи гуфIэгьуэр кIыхь ухьу, – жаIэрти иныкьуэми хьуэ-хьуэныр кьыщIадзэрт, – фи щIалэ цIыкIури фхуэпсэу, и хьэр фылъагьу, тхьэм фыщигъэгугIыкI, жьы фыщыхьуам дежи, жьы мыхьун щыIэкьым, щIэгъэкъуэн фхухьу. ЩIалэ цIыкIу кьыхуальхуащ шыжаIэм, тхьэуэ ин, дыгугIащэри дгъэхьэ-зыра щIагьуи щымылэу дыкьежьам... А си щIалэ, мэлыр мэхами пщIаркьым...

– Алыхъ, укъэмыкIуатэмэ, Iейуэ си жагъуэ хъунтэмэ, – жиIэурэ Мусэ и фызым хъэщIэ къэкIуар зэбгришырт. Нэхъ пщIэ зыхуищIыр унэмкIэ, нэхъ зыхуэмыгузавэр пщэфIапIэм-кIэ ишэрт.

Пщыхъэщхъэм пшәпәр зэрызэхәуәу, щIалэгъуалэм бжә-
Iупэм джәгу щәщIри зэхәуаш, хъыджэбзхәр къуэлән-
пщIэләнү блынджабәм екIуэкIыу бгъурыту, нэхъ хэкIуатэмэ,
къэфән къызылғамыгъэсыну щIалэтәнэхәр япэ къищри
къэсауэ Iәгур щIауду щIадзаш. Пшынауэм, нэхъ емышын
щхъэкIэ, шәнт лъакъуищ цIыкIум и лъакъуэр тригъәуауэ,
пшынәр щызәгуишкIэ и щхъәр мащIәу лъэныкъуэкIэ ищIурэ
къафәжхәр къыргъэкIырт. Пшынауэм езым фIыуэ илғагъу
къафәм щәуәнур зыпылъ щIаләр къэкIуа нәужът. ЩIалэ
къэкIуахәр занщIәу увырти Iәгу еуэрт, хъыджэбзхәм яхә-
плъэрт, хәту пIэрэ си псәм и щIасәр, жәIәу.

Хъыджэбзхәр гъуэрыгъуәурэ къафәрти, нэхъ дахәм щичәзум и деж, щIалитI-щы зәуэ къыщыдэлъәт щыIәт. Апхуэдәу къэхъумэ, нэхъыж дьдәр къытранәурэ, нэхъыщIэхәр икIуэтыжырт, зэрыщIегъуәжар уамыгъашIәу зэралъэкIкIэ Iәгу еуәу увыжырт, хъыджэбз къафәм щыгуфIыкIыу.

Елдари къыгъзәжри джәгум къахыхъәжауэ, Саримэ къыдәфәнү пIәцIейжырт, ар зә къытелъәдатэмэ, дауи, къэфәнүт, арщхъэкIэ Саримэ къыдәмыкIмэ, щIегъуәжынурэ, и лъәр щIәмыкIыу тIәкIурэ тетмэ, къытекIыжынущ. Езы Сарими ззәмызз къоплъэкI, нобэ кърата бәлътәури фIәлпәпIэ дьдәу иIыгъщ. Зи джәгу хыхъэгъуэ мыхъуа хъыджэбзу Саримэ ялътәми, щIалэхәр куәдрэ абыкIэ йоплъэкI, къэфәнү къытехъэхәри абы и пащхъэм иувәу зә-тIәу щыдэлъей къохъу, ауэ езы Саримэ зигъәукIытәхыу, Iәдәбу хъыджэбз нэхъыжхәу зи ишәгъуэ хъуахәм я щIыбагъ къыдәтщи, утыкум къыхъәркъым.

Иныкъуәми Саримэ, щхъэ сыкъыдәкIыу Елдар и нәгум сыщIәпләу, ар зэрызигъунәгъур зыхәсщIәу сыкъэмыфәрэ, жиIәрт, итIани жыжәу плъэрэ Елдар илғагъумэ, укIытәжырти, бәлътәкум епәщәщу увыжырт. ЩIаләми игъэхъур арати, и нәр къытекIыртәкъым, Сарими, и нәкIу дахәм теплғагъукI къудейуэ, Елдар фIәкIа зыми абы гу лъымытәу, къыщыгуфIыкIырт.

Зы щIалэ псыгъуэ кIыхъ гуэр, занщIәу утыкум къытехүтәри, Саримэ здәщыт дьдәм деж «сархъ» жиIәу, щIым хәтIа къамәм ещхъу, лъәпәрисәу, уващ, и набдзә къуаншитIым уагъэ ищIарэ хигъэлъәт хуэдәу. ЩIаләм и увыкIәмкIи и плъэкIәмкIи, бгъәшхуэ дамәм ещхъу и Iә ишәщIамкIи Саримэ къриджәрт. Хъыджэбзми ар щIыхъ щыхъуауэ ищIәнур имыщIәу щытт. «УдәкIыркъэ», – жиIәри щәхуу хъыджэбз гъунәгъум къыжриIаш. Сарими, япэ дьдә абгъуэм къыльзәта

пцлашхуэ цыкIум ешху, кыдэлъэтц зыдэта дурэшими, шIалэ псыгъуэ кIыхьым япэ иувауэ утыкум, псым и кIуэкIэр и кIуэкIэу, кышхофэ. Елдар дежкIэ шыблэкIым, Саримэ и нитIыр, мэз фIышIэм кыыхэлыдыкI мафIэм ешху, нэбжьыц Iув кIыхьым кьапхылыдыкIыу шIалэм кьеплъаш, сыкъэ-плъагъурэ, сэ ин сыхъуаш, жиIэу кьригъэкIыу.

ШIалэхэм Iэгур шIаудырт, хъыджэбз кьафэм и щхьэм я Iэ кIыхьхэр зэ трашашIэу, зэм и пашхьэм зыцагъэшхьыжу Iэгу хуеурт. ШIалэ нэхъ зызыгъэбейхэри Саримэ дежкIэ йоплъэкI, Iэгу шIагъуэ емыуэ. Абыхэм я гугъэт Саримэ, нащхьэ хуашIмэ, кьалэщIыхьэну. Езым имыдэми, и анэм уасэ нэхъыфIылуэ хуэбгъэлягъуэмэ, кьуитынщ, жалэрт.

Саримэ кьэфэн иухри, и нэкIущхьитIыр плъыжьыбзэ хъуауэ, здэщытамкIэ шыгувыжым, шIалэхэм я лъэлукIэ пшы-науэр удж еуэу шIидзаш. Елдар, дауи, уджым хыхьэнщ, Сарими кыдэуджурэ игу илъыр жриIэнщ. Елдар абы иригузавэурэ мафIэ кыызэщIэнауэ зиплъыхьырт. ШIалэ нэхъ хэгъэрейм кыдышурэ хъыджэбзхэр шIалэхэм яхуигуэ-шырти, Елдар и пIэм имызэгъэжу плъэрт, Саримэ ящы-мыгъупщэу кыдашыну пIэрэ, жиIэу, арщхьэкIэ шIалэ псыгъуэ кIыхьри абы ещэрт. Саримэ кыдашыну и Iэпэр зэраубыдым хуэдэу, шIалэ псыгъуэ кIыхьыр нэсри, Елдар кылыимыгъэсу езым иришэжьаш, Елдар шIегъуэжауэ здэщытым зы хъыджэбз сырыху цыкIу кыIэщIалъхьэри, уджым хэмышьэу хуакъым.

Саримэ кьэзыгъэуджхэм хъыджэбзыр зэIэпахырт, зы шIалэм кыIэщIыхьэмэ, нэгъуэщIым IэщIипхъуэтыжу, кыыхыхьэ псоми Саримэ ягу зэрырихьыр ирагъэщIэну и Iэр якъузурэ ягъэузырти, хъыджэбзым и нэпсым кызэпи-жыхьат. Елдар хъыджэбз сырыху цыкIур кьигъэуджу здыхэтым, Саримэт игъэхъури, ар дэнэкIэ кIуэми кIэлъы-плъырт, гъунэгъу зыхуишIурэ, «асса!» жиIэурэ кьигъаплъэр-ти, нащхьэ хуишIырт. Хъыджэбз сырыху цыкIур зыгуэрэм сIыхьу хуит сишIыжатэмэ, занщIэу Саримэ и деж сыхы-хьэнт, жиIэу Елдар и ныбжьэгъу шIалэхэм яхэплъэрт, арщхьэкIэ абы зыри кьеплъыртэкъым, езыми хъыджэбзыр, и жагъуэ имышIын щхьэкIэ, уджым хишыжыртэкъым.

Уджыр яухыным дакъыкъэ зытIущ фIэкIа кьэмынэжауэ, шIалэ гуэрэм гу лъитэщ Елдар зэгупсысми, хъыджэбз сырыху цыкIур Iихри хуит кьишIати, занщIэу нэсц Саримэ кьэзыгъэуджым дежи, зыщIэхъуэпс хъыджэбзыр кыIэ-щIихаш. Уеблэмэ Елдар кьабгъэдыхъауэ хъыджэбзым зэрилъагъуу, езы Саримэ зыкьритри, абы и Iэр Елдар кы-шыIэщIыхьэм, я Iэпхъуамбэхэр зэрылъу ежьаш. Саримэ тIэкIу зигъэшхъауэ зыпылъ шIалэм зрикъузылIэ пэтми, ар фIэмашIэу кьэуджырт. Елдари, жиIэну псори шыгъупщэ-

жауэ, хьыджэбзым и Іэр тІэкІу щикъузым, модрейми къи-
къузыжаш. Елдар апхуэдизу насыпыфІэу зыкъыфІэшІы-
жырти, и нитІыр къыщхьэрипхьуауэ, и жьэр зэтрихыу пса-
лїи жиІэфыртэкъым. Уджым хэту тІэу-щэ къекІуэкІыу,
иджы си гум илбыр жесІэнщ, жиІэу щыхуежьэну дыдэм, зы
щІалэ натІацэ, цейщхьуэ щыгъыу, къабгъэдыхьэри къелъэ-
Іуаш:

– Хуит сыкъэщІыт, – жиІэри.

НапІэзыпІэу цейщхьуэм, дахэу пшынэм зригъэкІуу,
хьыджэбзми бгъэжь плъэкІэкІэ къыхуеплбыхыу иришэ-
жбаш. Елдар, ар и гум щІыхьами, закърымыгъащІэу увы-
жаш, и мыгъуэ закъуэм хуеплбэкІыу. Сарими и нэкІу дахэм
пшагъуэ гуэрэн къытрихьэжарэ и нитІыр нэбжьыщ кІырым
къыхэцІуукІыу, Елдар дежкІэ къеплбэкІыу, къэзыгъэуджыр
фІэмыІуэхуу, хьэлъэ-хьэлъэу екІуэкІырт.

ЩІалэхэр мычэму къакІуэрт, хьыджэбзхэр яхуримыкъуу
куэд хьуат. ПшынауитІым зыр ешым, адрейм иритурэ къэ-
фэну темыпыІэж къомыр къагъафэрт. Пшынауэ макъ зэры-
зэхыхыу, япэ къэса нэхъ щІалэщІэхэр текІуэтри лъэныкъуэ-
егъэз хьуауэ зэхэтт, нэхьыжхэр къыщыфэкІэ Іэгу яхуеуэу.
ИгъащІэми зэрыщытыр апхуэдэут: щІалэ нэхъ зызыгъэ-
бэлыхьхэр джэгум къыщыкІуэр иужькІэт, къэкІуэну хьэмэ
къэмыкІуэну пІэрэ, жаІэу ахэм къащІэхьуэпс хьыджэбзхэр
зыкъомрэ ягъэгүзэвауэ.

Унэм Жыраслъэн къыщІэкІри:

– Зэпывгъэут зэ пшынэр, – жиІэри къэуващ, и Іэр иІэтауэ.

Пшынауэм пшынэр ээпигъэури, хьыджэбз къафэу тетари
и увыпІэм деж увыжаш, щІалэхэми утыкур къагъэкІабзэри
лъэныкъуэ зрагъэзаш, лІы къахыхьам жиІэм едэлэну.

– ШынэхьыщІэфІхэ, фи жагъуэ мыхьутэмэ, нэхьыжхэ-
ми я гуапэт я щІалэгъуэр ягу къагъэкІыжыну, – жиІэри
Жыраслъэн къэпсэлъаш.

– Уэлэхьи, ди гуапэм.

– ЗахуэкІэ, тхэ соІуэ.

– Іэгу дахуеуэнщ дэри, – жаІэу щІалэхэр арэзы хьуаш.

– Къафэ еуэт, дахэ!

Жыраслъэн унэм щІыхьэжри, асыхьэту лІыжь гуп и
гъусэу къигъэзэжаш, щІалэхэм Іэгур щІауду лІыжхэм
еплбьрт.

Псом япэ къытelleддар Ерулт. ЛІыжбыр къыпыгуфІы-
кІыу, и Іэ гъуритІыр ишэщІрэ бгъэжь мылбэтэфым ещхьу
хьыджэбз къыхуэнэщхьыфІэхэмкІэ зыблригъэхьрт, щІалэ-
хэри Іэгу еуэрт, «щІач-щІач» жиІэу.

Хьыджэбзхэри къэпІейтеяуэ щэхуу зэпсалъэрт, Саримэ
къыбгъэдэт хьыджэбз сырыху цІыкІур гужьеяуэ кІыфІым
хэплъэрт, щІалэхэм зыгуэрым гу лъатауэ къызэплбэкІырт.

Лыжьхэри кьебэ-небэу Іэгу здеуэм, хьэщІэ псори зыхуэ-гузавэр кьалъэгъуат, арщхэкІэ Ерул кьызэрыфэм дихьэхауэ зэхэтт. Ерул и ужькІэ Бэлацэ зихуэ-зилу, зы бэлыхь гуэр хуэдэу зыкыпфІигъэшІу, кьытехъаш. Ар кьэзымыщІыху, жэмыхьэтыр дэнэ кьэна, жылэ псом дэстэкъым.

Бэлацэ жаІамэ, цыкІуи ини иридыхьэшхуэ, хьыбар иІэр кьыбжезымыІэни щыІэтэкъым. Жылэм дэс уэркь бей гуэрым и мэзым Бэлацэ зэгуэрым пхъэхэх кІуауэ, а мэзым Іут мэхъумэ ерыщыр кьыІушІаш. Бэлацэ пхъашхьэу хиха пхъэр кьишэу мэхъумэм щилъагъум, кьыхуидэнт! «Идз пхъэр», – жиІэри кьыпэуващ. «Фыз кьэсшагъашІэш, унэ, псэуалъэ сощІ, си гугъу кьыумыщІ», – жиІэри модрейри лъэІуаш. Мэхъумэм абыкІэ гурымыІуэу тІури щызэфІэнэм, Бэлацэ мэхъумэр зытес шым кьрильэфэхаш, фІыуи икьури, мо лЫи зи кьару илгыгъуэм мэхъумэр шэрхъым ирипхаш, и гьуэншэдэж тІэкІури щилъэфри, и пхэ тІэкІур гуцыхуэкІэ хьэлэчу зэхицІэлащ. Абыи кьыщымынэу мэхъумэр кьэным хуэдэу шым трилъхьэри, кьуажэм дишэжаш. Мэхъумэр хьэтыркІэ кьыщелъэІум, мэзыр зэрыщыту пиупщІами игъащІэкІэ зы псалъэ жимыІэну тхэ щыІуэм, Бэлацэ мэхъумэр иутыпщыжаш. Абдеж щыщІидзауэ, даІим жиІэу, Бэлацэ мэз хуей хьуху, кІуэрэ мэз пиупщІми, кьыпэрыуэ щымыІэу псэурт.

Иджы лЫжь хьуами, Бэлацэ лъэрызехьэш, жьэрэлурэш, гушыІэрейщ, фызхэм ятекІие хуэдэу зищІми, и фІэшу зэи шхыдэркъым. Аращ щІалэхэр шыгуфІыкІыу лЫжькым Іэгу щІыхуеуэр. Зэм адэкІэ, зэм мыдэкІэ кьыхогуоукІ:

– Уи щІалэгъуэр уигу кьэгъэкІыжыт, Бэлацэ.

– Илъэс тІошІ сыщыхьуа махуэ закъуэр, илъэсищэ сыхьуа нэужь, илъэс псокІэ кьызощэхуж, – жиІэу езы лЫжь-ри гушыІэрт.

Лыжьхэр зэрызэ кьэфауэ ІукІыжри, Жыраслъэн джэгум кьыхэнащ. Жыраслъэн цыхухэр щышынэрт икІи фІэлЫ-кІырт, ар здэмыкІуа джэгур джэгуи кьалъытэртэкъым. «Жыраслъэн щыІа?» жаІэрэ хьэгъуэлЫгъуэ кІуам еупщІрэ, «щыІакъым», жиІамэ, хьэгъуэлЫгъуэр мыщІэгъуауэ ябжырт. Езы уэркь щІалэми ар ищІэрт, Жыраслъэн и адэм кьыщІэна мылкъушхуэр и кьуэш нэхъыщІэм кьыхуигъэ-науэ, езыр зэрыхуейм хуэдэу псэурт. Абы нэхьрэ нэхъ зыгуэр хуэмыныкъуэ щыІэтэкъым. Хьыджэбзхэм а уэркь щІалэ хахуэр кьэкІуауэ щалъагъум, запІытІ-захузу, бгъэм игъэ-шына ныбгъуэм ещхьэ зэхэтт.

Къэфэну чэзур Саримэ деж щынэсым сыкьыдэлъэтынщ, жиІэу Елдар арат зэщэри, къэфэн зыхуа щІалэмрэ хьы-джэбзымрэ утыкум щикІыжым, зигъэбэлыхьу Саримэ и пащхьэм деж зигъэджэрэзу иуващ. ЩІалэ кьыдэкІар Жы-

раслээн хымплари имышлу утыкум кыхьаш, и дыщэ кэамэ, дыщэ хэзыр сытхэр зэщлэлыдэу. Тлуми кэаггэфэнур Сари-мэт. Хыджэбзыр гужьеауэ, тлум язым теклуэнур дэтхэнэ-рауэ плэрэ, жи́лу шытт, зэрыуклытам кыхэклыу и нэклу-щхытлыр плыжьыбзэ хэауэ, модрей щлалитлми иклуэтын ядэртэкым. Жыраслээн кызэрилгытэмкIэ, абы кыпэ-рыуэн щлалэ иджыри кэалхуатэкым, езыри уэркыш, Елдар хуэдэ Iэджи и кIэпкым ди́луфаш, арат абы модрей щлалэр имы́лгагэу хуэдэу зи́щлу, хыджэбз цыклым шыгуфлыкыу щыщытыр.

Альандэрэ кыдэфэну зэща хыджэбзыр Елдари нэгэуэщым иритыфынутэкым. Лло Жыраслээн уэркэмэ? И уэркыпIэ ирес, уэркэ хыджэбз ирелыхуэ, дыгужь унэхэм дэджэгурэ? Сарими а кээфэну кытехайтлым фыкIэ зэрамыухыну кыгурылуэрти гузавэрт.

Щлалэхэри, зэауэ кэхьумэ, хэт дыкыдэщын, жа́лу шытт. Абдеж Жыраслээн псынщIэу зыкыггэзэри, Елдар и нэгум кышцIэплэаш, мафIэу кызэщIэнауэ, и Iэри псынщIэу дыщэ кэамэ дахэм епхуаш, арщхэкIэ Елдар зы мэскэалкIэ кымыкIуэту уэркэ щлалэм пэуаш, и кэамэр кырипхуэтын кэудейуэ. Ар зы наплэзыплэм кэхуэати, хыджэбз пшынауэр кIийри пшынэр IэщIэхуаш. Саримэ кыдэлээтри щлалитлым я кум кыдэхутащ:

– Шывггэат, алыхым хэтыр иIэмэ, – жи́лэри. Абы нэхей, а хыджэбз цыклым абы хуэдиз кэару дэнэ кырихат?

– Хабзэ пщIэуэ уаггэсакым уэ, – жи́лэри кэешаш Жыраслээн.

– СымышцIэ зэзггэщIэну уи деж сынэклуэнкым, – жи́лэри модрейми идакым.

Щлалэхэр кээсри, Елдар утыкум ирашыжаш, Сарими шыгуфлыкырт Iуэхум бэлых кызэримыкIам.

Псалъащхэ III

АСТЕМЫР НАЧАЛЬНИКЫМ ИРЕДЖЭ

Гузэвэгэуэшхуэр унэм кышыххэяти, нэху шыху зым и нэбдзыпи зэтрильхэакым. Астемыр и шыггыным, и Iэщэ-фашэм и ужь иташ, Думэсарэрэ Нанэрэ хуэм цыклуу зыгуэрхэр яжри́лу шысурэ нэху щати, шыр кышцIишщ, уанэ трильхээри еуэри ежьэжаш, фызхэр тхэ хуелэлуу куэбжэм деж кышинэри. Думэсарэрэ Нанэрэ я нэпсыр щлалэщIыкыу кэаггэзэжаш, Лу сымэ иджыри жей я гуггэу. АрщхэкIэ дэнэт, Лу кышчылээтри зыми зыкыримыггэлгагэуу жыгым дэклуеауэ тест, и адэр здэклуэр зриггэлгагэуу. Щхэлмывэ-

кьюу укьыдэплэмэ, Налшык кьалэр тыншу плъагьурт, жыгыщхьэм удэклъеймэ, нэхьыфлыжт. Лу кьалэм, зэи клуатэкьыми, и нэ кьыхуиклырт. Елдар кьыгъэгугъат Лу зэ Налшык здышэну, арщхьэклэ дапщэщ ар щыклуэнур?

Сыхьэт ныкьюу нэхьыбэ дэмыклыу Астемыр Налшык нэщ, и шыр цыхугъэ гуэрым деж кьыдинэри, Елизаветэ уэрамымклэ лъэсу дригъэзэящ, Церковнэ уэрамымклэ клуэуэ.

Уэрамым афицар лэджэ дэту уахуэзэрт, я цейкли лэщэкли зэгъэпэщауэ, кьэзакъ сэшхуэ яклырыщлауэ, дамэтелхэр цлуужу, зи кьатырым шыгъэцлыв илэи яхэтти здэклуэм «дым-дзым» жилю псалэрт, башлгыкъ хужьхэри, шылэ уагъэ ищлауэ, я щыбымклэ едзэклат. Елизаветэ уэрамым унэ зэтет щлагуэ теттэкьым, унэ лъэбышэ цыклухэм шхалэ щлэтти, лэпсымэ, лы гъэжам и мэ лэфлхэр кьыщлхырт, афицархэр шхалэм щызэхуэсауэ я хьэжъуыкью макъ зэхэпхырт, цыхубз дыхьэшх макъи абы кьыдэклуэу.

Астемыр здэклуэм цыхубз дахэ лэджэми ялушлэрт. Кьалэм хьыбару щызеклуэрт Туземнэ дивизэм и начальник сонэ джыназ Клевклэвадзэр кьэбэрдей полкум и командир Воронцов-Дашков жыхуалэу пащтыхь ныкьюэм и кьюэр и гьусэу, нобэ-пщэдей кьэсыну.

Кьалэр гьунэгъуми, Астемыр куэдрэ кьаклуэу и хабзэтэкьым, ноби кьрамыджатэмэ, лъапэ кьыдихьэнутэкьым. Тетыр кьоджамэ, алыхьыр кьоджа хуэдэти, укьэмыклуэу хьурэт, иджы мыпхуэдэ цыху лувым укьыщыхыхьэклэ узыхуэмызэн ухуэзэнклэ мэхьу. Ар игу илэу Астемыр кьэбэрдей тетыр зыщлэс унэмклэ клуэрт. Уэрамыр ятлэт, уэшх кьызэрешхрэ куэд щлатэкьым, ятлэпс инхэм зэрыгъэклийрэ пырхь-мырхь жалэу кхьуэхэр хэст, уэрамым кьыхуэгъэза щхьэгъубжэхэм щхьэгъубжэлупхьуэ кьабзэ тлэклухэр лупхьуами, блынджабэхэр кьыгуэлъэлъат, чы-бжэгъухэр плъагъуу. Пщантлэм дэт жыг закьуэтлакьуэхэм джэдхэр тест. Кьылышбийр зыщлэс унэм Астемыр кьыщысам, аргуэру афицар зэрыгъэклий макъ кьэлуаш. Тетым и унэр тлууэ зэтеттэкьым, чырбыш унэ клыхьт, кьэнжалыщхьэ телъу, и кум деж дэклуеиплэ тлэклу илэу, щхьэгъубжэхэр нэхут, шын-дэбзий лъэныкьюэр хадэмклэ гъэзат, абыклэ жыг хадэ тлэклуи, мывэ сэрейм кьыщхьэпрыщу, жыг хадэм уфлэклмэ, нэпкьым тету унэ зытлуши щытт, абы унэмысу члисэ щыту, члисэм и ижырабгъумклэ иджыблагъэ ящлын яуха кьэбэрдей школышхуэр тлууэ зэтет унэшхуэу плъагъурт. Школышхуэм пэмыжыжъуу шытыр сымаджэщт, абы кьыбгъурытыр тутнакьэщт, гьущл клэпсэ банэклэ кьэхухьауэ.

Кьылышбийр зыщлэс унэм и пащхьэм деж кьущхьи адыги зэхэту зыкьом щызэрыгъэклийрт, гуклэ, шууэ е шыд-клэ кьэклуауи плъагъурт. А кьомым, дауи, луэху зырыз ялэт,

ауэ щІызэрыгъэкІийр къыпхуэщІэнутэкъым. Тетым зыхуа-
гъазэу я гукъеуэ жраІэну арати, я чэзур къыщысынур ямы-
щІэу хэт гум ист, хэти и шыр лъэныкъуэегъэз ищІауэ цІыху
зэрызехъэм хэплъэу щытт.

Астемыр тетым деж занщІэу щІыхъэну дзыхъ ищІакъым.

ТІэкІу зиІэжъа нэужь, къыщызэджакІэ къысхуейщи,
сыщІыхъэмэ нэхъыфІщ, жиІэри чэзу сытхэм пымылъу, Асте-
мыр унэм щІыхъаш.

Унэшхуэ зыщІыхъам писыр фэкъу гуэр, и щхъэр лъэны-
къуабэ ищІауэ, тхэуэ щыст, щытхэкІи Іущащэрт, и Іупэр
игъэплэжъажьэу. Нэгъуджэ Іульыр и пэнцІыв дыдэм деж,
лъакъуэрыгъажэ цыкІу хуэдэ, телът. Писырым хъымплар
ищІыртэкъым уэрамым зэрыгъэкІийуэ дэтыр.

– Здрасти, нашалныч, – жиІэри Астемыр сэлам ириха
щхъэкІэ, писырым зэхимых хуэдэ зищІаш.

ТІэкІу дэкІри, писыр фэкъум и тхэныр зэпигъэури нэ-
гъуджэм къыщхъэпрыплъу къаплъэу къыщІэупщІаш:

– Жыраслъэн и Іуэхум ухэт уэри? – жиІэри.

– Уэлэхьи, сымыщІэ, нашалныч. Къоджэ, жалати, сыкъэ-
кІуаш, – жиІэри Астемыр гузавэу къэпсэльаш.

– Ухэт уэ езыр?

– Сыхъэсэпэхъумэщ.

– Дэнэ укыикІа?

Астемыр къыздикІа къуажэри, къэкІуа зэрыхъуари,
къэзыгъэкІуари жиІаш. Ярэби, зыгуэр щыуэу къызэмыджэн
хуейуэ сыкъриджамэ, згъэзэжынщ, жиІэу щІигъуати, писы-
рыр къыхуилъаш:

– Ухэт уэ?

– Сы-Астемырщ.

– Уи цІэр аракъым сызыхуейр. Уи унэцІэр жыІэ, ахъмакъ!

Астемыр и унэцІэр жиІаш.

– АтІэ, дауэ? Тетым деж укъокІуэ, укыыщІэкІуэр умы-
щІэу. Лло жепІэнур тетым? Хэт, жыпІа, узыщыщыр?

Астемыр аргуэру жиІаш и унэцІэр. Писырым, зыгуэр и
гум къэкІыжагъэнти, зиущэхужаш.

– А-а. Моуэ лъэныкъуэ зегъэзи щыт, – жиІэри писырыр
тхэуэ тІысыжаш.

Астемыр щхъэгъубжэмкІэ екІуэкІри, уэрамымкІэ плъэ-
мэ, цІыху зэрызехъэ, зэхэвзэхэжъэ къомыр илъагъуу уващ.

Астемыр занщІэу гу лъытащ асэтин лы кІыхъ гуэрым,
къызэщІэплъарэ щІопщыр игъэдалъэу, зыгуэрым хуэ-
хъущІэу.

Ар зыхуэхъушІэри къимыщІыхужу хъунт – Жыраслъэнт.
Асэтиным сыт жиІэми фІэмыІуэхуу, Жыраслъэн и шагъдийр
ІумплэкІэ иІыгъыу щытт, зыри жимыІэу. Асэтинын щІэкІийри
«Жыраслъэн и Іуэхум ухэт уэри?» – жиІэу писырыр

кышцлеупщлари Астемыр кыхуэщцлэртэкым. Асыхьэтым ирихьэллэу афицаритл, я шыгъэццыхьэр зууэ, кышцлэпклэри, кьэмыувылэу Кьылышбийм дежкцлэ щцыхьаш. А тлум я ужьым кцэщцлэ итт Аралп Залымджэрий, хуабжьу зыкьэрихьу. Залымджэрий тетым деж щцлэмыхьэу писырыр зыщцлэс пэшым кышцыувылэаш. Аралпыр бэлыхь гуэрэм зэрыхэтыр цупщцлт, и пэм мафцлэр кьрихьрт, пэцыр илыгъуэу, и жьакцлэр кьабзэлъабзэу зэщцлэупса щхьэкцлэ, нэхь лъагъугъуафцлэ хьуатэкым, и дамэр хишу адэкцлэ-мыдэкцлэ дэплъырт и пцэ итын хуэмышылэу. Кьаплъэу Астемыр кьышилъагъум, жицлэр кьыбгурымылэуу зыгуэр кьибжащ: «Укьалъафа си гугъэщ, чачэу... физгъэсыкцлэынщ сэ, фымыплэщцлэ...» – жицлэу.

Афицархэр кышцыщцлэпклэам, писырыр кьышылъэтат чэсть кьаритынуи, модрей тлур нэр темпылэу тетым и кабинетым щцыхьаш. Афицаритым бжэр зэрыхуащцлэу, Кьылышбийм и макъ кьэлуащ, жицлэр зэхуымыхьу. Астемыр зиущцлэ хуауэ далуэрт, кьышцлэриджар кьищцлэн и гугъэу, арщхьэкцлэ нецлэмал!

Кабинетыбжэр кьызэлэуидзри, лы пшэр тхьуэплъ гуэр, бомбэм хуэдэу, унэм кьышцлэхуащ, пылэщхьуэ ин щхьэрыгъуу, шухьэ цей хужь кьекцлэу шыгъуу, и хьэзырхэр кьупщхьэ хужьу. И фэкцлэи и плъэкцлэки а лыр зэрыябгэр цупщцлт, абы и пхьашагъэм и хьыбар цэджи зэхыхат ццыхухэми, банэ цураульэф, жалэу зыцурагъэхьрт, цэмалыншагъэм кьимы-

гьакцлэуэмэ, кьэмыкцлэуэу. Ар Кьылышбийуэ хэкур зыгъэ-шынэр арат.

КЬЫЛЫШБИЙРЭ ЖЫРАСЛЪЭНРЭ

– Дэнэ щыцлэ а бзаджэнаджэр? – жицлэри Кьылышбийр пэшыхуэм кьышцлэхутащ, дунейр икьутэжын хуэдэу. И нитцлэым цугъуэр кьышццыхьу Аралпымрэ Астемыррэ кьызэ-пиплтыхьаш. – Си тхьэр нахуэу согъэпццлэи нэвагъуэр езмыгъэлагъужмэ... Хэт мыри?..

Афицаритцлэу Аралпым еплъырт, щхьэ зыгуэр жумыцлэ-рэ, жалэ хуэдэу. Залымджэрий фэншэми, жицлэнур ищцлэрт:

– Уэ зи гугъу пхуэщцлэу кьебджа хьэсэпэхьумэу Ботэщыр арщ, – жицлэри кцэщцлэу пиудащ.

– А-а. Зэ мэуэ щыт.

Кьылышбийр унэм щцлэкцлэаш:

– Накцлэуэ, Аралп, – жицлэри.

Псори щым хьуащ.

Кьылышбий и кьуэр куэдрэ лыхьуэнт Жыраслъэн, занщцлэу кьигъуэтащ шым кьепсыха гупым хэту, асэтин джыназри щытт зыхьунщцлэн имыхуауэ. Тетыр унэм кьызэ-

рышІкІым хуэдэу, псоми заушэхуауэ Къылышбийм дежкІэ къапльэрт.

Жыраслъэн и щхьэр къиІэтыртэкъым, абы и нитІыр зыгуэрым и лъэрыгъым тенат. Зыри имылъагъуу, зэхимыхыу къыпфІэщІ щхьэкІэ, Жыраслъэн зэхимых щыІэтэкъым, ихъурегъкІэ дэнэ деж щытри илъагъурт, икІи и къуэш нэхъыжьти, къысхуищІыр си унафэш, жиІэу зигъэІэдэбу щытт. Дауэ зигъэткІийми, схуэмыфашэ къызищІэнкъым, дызэшщ, жиІэу езыми зытрищІыхьыр арат.

Къылышбий и къуэр бампІэм зэгуиудырти, бауэкІэщІ хъуат, жиІэнур дахэ-дахэу къыхуэмыгъуэту.

Асэтин джыназым урысыбзэкІэ къыщІидзаш:

– Как жаль!.. как я опечален, князь-полковник, что мне пришлось быть у тебя по такому делу. Если желаешь, я отдам табун... если это может осветить нашу встречу...

– Къысхуэгъэгъу, джыназ Хъазбулат. Уи жагъуэ ящІаш, – жиІэрт Къылышбий и къуэм, тІэкІу зигъэфэрыщІу, и нитІыр тоным хуэдэу къыхуу, шы къэзыдыгъуу къаубыда и къуэшым дежкІэ лъэбакъуэ зытІуш ичаш:

– Уу, бзадженаджэ! Ди напэр тепхаш. Сыт жытІэу цІыхум я нэгум диплъэну? Зэрылъэкъыу ди напэр тепхаш. УлІэу ушІэслъхьэжамэ нэхъыфІти, нобэ дэ бдэтлъэгъуар бдэтлъагъу нэхьрэ. Къэбэрдей хэкум я напэр тепхаш, дыбгъэукІыташ, ди щІыхыи нэмыси лъэгущІэтын пщІаш. Догуэ, къыбгурыІуэу пІэрэ ар? Е гъуэгу мыгъуэм ежъу тІысыжын, и! Хэт уэ узэдыгъуар? УмышІэу пІэрэ уэ Хъазбулат нэхъыфІ дыдэр къыхищыпыкІыу шы плышІ и гум пыкІыу Туземнэ дивизэм зэрыритар? Куэд шыІэу пІэрэ ар зыщІэфын? Абы щхьэ уемыплъарэ нэгъуэщІ мыхъуми? Джыназым джыназ йодыгъуэ. Ара иджы дыкъызыхуэнар? Джэдыгу пІаргъ къомыр зыщІэхъуэпсыр армырауэ пІэрэ? ЖыІэт!..

Жыраслъэн екІи фІыкІи зыри жиІэртэкъым.

Асэтин джыназыр, тхъу къышпахуа хуэдэу, Къылышбийм и псалъэр гуапэ щыхъуауэ, къэпсэльаш:

– Фалома, Жыраслъэн шэсыну шы имыгъуэтмэ, сэра абы щхьэкІэ зы уанэш зыфІэбылымынур? Хуеймэ, ноби изот, къызрелъэІу. ХьэщІэ къригъэблэгъэну зэригъэхьэщІэн имыІэрэ, мэл зыбгъупщІ жыхуэпІэр Жыраслъэн щхьэкІэ зырикІщ, изот, къызрелъэІу закъуэ. Дызэгъунэгъущ, дызэкІэ-лъокІуэ. Дэ дызэрымылъагъумэ, хэт зэрылъагъун? Іэпхъуам-битхур зымэ – къаруш, зырызмэ – зырикІщ. Уэркъ, пщыхэр дызэрыІыгъмэ – къаруш. Дызырызмэ сыт, тІакъуэр закъуэ пэльытэщи, закъуэр щымыІэ пэльытэш. Сыт сэ схуэдэм Жыраслъэн щІедыгъуэнур?

– Псалъэ къабзэш, псалъэ узыншэш жыпІауэ хъуар,

Хязбулат. Къызыгурылуэм дежкІэ Іушыгъэшхуэщ, – жиІэрт Къылышбий и къуэм. – Жыраслъэн джыназкъым. ДыгъуакІуэщ. ІэбжъанэфІейщ!

Астемыр щхъэгъубжэмкІэ дэплъмэ, Жыраслъэн фІэкІа зыми еплъыртэкъым. ИгъащІэм зи щхъэ къыфІэмышуа щІалэр нобэ къыпхуэцІыхужынтэкъым, апхуэдизкІэ и фэр пыкІати. Зы псалъэ и жъэ къыжъэдэмыкІыу иджыри къэс шыта Жыраслъэн и щхъэр къиІэтри, Елдар зэлуэщІэм шыжиІауэ шытар къыжъэдэхуащ:

– Дэ псори дыдыгъуакІуэщ! – жиІэри.

ЗытІэкІурэ псори щыму екІуэкІащ, итІанэ Къылышбийр мафІэу къызэщІэнауэ дунейм тетыр жиІэрт:

– Хэт уэ нэмышІа дыгъуакІуэр? Хэт «псори» жыхуэпІэр? Уэращ дыгъуакІуэр! Уэращ ІэбжъанэфІейр! Уи Іэмрэ уи лъакъуэмрэ ямышхамэ, си адэм и унэцІэ зепхъэрти абы фІэлІыкІащ, армышъумэ къэпым ещхъу узэкІуэцІапхэнти укъашэжынт, къыбгурылуа? Сыту уи напэр мысрэ! УлІкъэ, пащІэ птеткъэ?

Абдеж Жыраслъэн хуэмышэчыжу къызэтричри, къэпсалъащ, и къуэшым зыкъыхуигъэзауэ:

– Дауэ сщІымы, си къуэщ, къамэ къысхурахамэ, сыщтэу сыкыщІэпхъуэжакъым, – жиІэри.

Жыраслъэн зи гугъу ищІыр модрейми къыгурылуащ. Дзэлыкъуэ зауэм шыгъуэ Къылышбийр кІуауэ шытащ Іэшэ къэзыІэта къэрэхъэлькъыр зэбгрихуну, Іэджи къиубыдурэ игъэтІысащ. Зэгуэр фитонкІэ гупышхуэ яыхыауэ сабэ дрипхъейрт, цІыхур игъэшынэн и хысэпу, арщхъэкІэ хуимыкІуэту нэхъ зигурэ зи щхъэрэ зетелъхэм я къамэр кърапхъуэтри, Къылышбий и къуэм къышыхуилъым, модрейри къыщІэпхъуэри, ерагъкІэ къаІэщІэкІащ.

– АтІэ, уэра лІыгъэ зезыхъар? Уэ лъэпкъ напэр хэутэн зыщІар ара, бзадженаджэ? Уэра пщІэ нэхъ зыхуэфашэр? – жиІэри Къылышбий и къуэр бгъэдэлъэдащ Жыраслъэн, напІэзыпІэу лІым и пащІэ лъэныкъуэр къиубыдри зэрылъэкІкІэ къеІащ. ПащІэм шышу цы Іэрамэ цІыкІу лыри фэри къыдэкІуэу къыхичати, лъыкъуалэр кърикІуту къижу хуежъащ. Лъыр Жыраслъэн и жъэпкъым къыпыжурэ дыщэкІэ ла хъэзырым къытелъадэрт. Жыраслъэн и жъэм псалъэ къыжъэдэкІакъым, и натІэр зэхуилъэфэса фІэкІа. Къылышбий и къуэм и Іэпхъуамбэ зэхуакум къыдэна цы Іэрамэр асэтин джыназым и пащхъэм деж кыхуэу къыхыфІидзащ. А цы тІэкІум еплъырт, зы бэлыхълажъэ гуэр хыфІидзауэ щылъ хуэдэ.

– ЖыІэт, Хязбулат. Къыстена иджыри уи щІыхуэ? – жиІэри Къылышбий и къуэр асэтиным дежкІэ еплъэкІащ.

– Хъэуэ, джыназ. Алыхъым дыкъелъагъу. – Асэтин джы-

назым и пашхъэм илъ цы тІэкІур кыиштэри, щымэхъэ-шапэми, и гуфІакІэм дилъхъэнут, ауэ зыгуэркІэ и дзэр шыри кыыщиштам деж игъэтІылыжащ.

– АтІэ, гъуэгу махуэ!

Къылышбий и къуэр унэ дэкІуеипІэм псынщІэу дэлъэ-тейщ, кІэшІуи зыкыгъэкІэрахъуэри къэпсэлъащ:

– Джыназ мылкъум щыгугъым зэвгъашІэ кысІэ-щІыхъэм щысхъырабгъу зэрыхуэзмьщІынуур. Бэлшэвычри дыгъуакІуэри зыщ. Я псэр си ІэкІэ хэсхынуу. Мис мы си ИтІымкІэ! Флѳагъурэ мыр? Аращ, яжефІэ ар псоми!

Жыраслъэн занщІэу и шым зридзри, жэрыгъэкІэ ІукІы-жащ, лъыр кызыэрыж и жѳафэм бэлътоку Іуилъхъауэ. Ар кыигъэувыІэнуи зыми игу къэкІакъым. Къылышбий и къуэр унэм щІыхъэжами, асэтин джыназыр ар здыщІыхъа бжэмкІэ зыкъомрэ плъащ, и нэр тенауэ, иужьым, илѳэгъуа къомым-кІэ игу зэгъауэ, жиІащ:

– Алыхъым уи Іуэху нэхъ лъагэ ищІ! ФІыкІэ!

ЦІыху кърихъэлІари зэбгрыкІыжыртэкъым, нэхъыбэ хъу фІэкІа. Псоми яфІэтелъыджащэт къэхъуари, яхуэгъэщІа-гъуэртэкъым. Жыраслъэн и пашІэм щыщу цы Іэрамэ тІэкІу щылъыр зымылѳагъум и махуэ мыгъуэу еплъырт, лІыхъужь гуэрым и хъэдэ щыль хуэдэу. Іэшэлъашэм щІалэ цІыкІуу дэсыр кызызхуэсат, пщэдджыжь бэзэрым къэкІуа Іэджи

кърихъэлІауэ зэныкъуэкъуу, ялѳэгъуар зэхуаІуэтэжу зэхэтт,

мывэм тедиихъа лъы ткІуэпсым теувэн я гум имыдэу.

А махуэр куэдым я гум къинащ.

КЪЫЛЫШБИЙ И КЪУЭМРЭ АСТЕМЫРРЭ

Махуэ псом Астемыр цІутІ жимыІэу дурэшым дэсаш, «Дапщэщ кыызэджену пІэрэ?» – жиІэу. Тетым деж хэт къакІуэми щІагъэхъэртэкъым, афицар зырыз, е нэгъуэщІ щІыпІэ кыкІауэ Іуэхушхуэ гуэр зиІэхэм фІэкІа. Писырыр зыщІэс унэм Аралп Залымджэрий щІэсти арат нэхъри Астемыр зыгъэгузавэр. Къылышбий и къуэм батэкъутэр щигъэшым, Аралпыр икъукІэ арэзыуэ и Іэр иІэту еплъырт, иджы шэнт зытесым темызэгъэу, зыгуэрхэр кыибжырт, кыибжыр кыпхуэмыщІэу. Зээмызэ Астемыр дежкІэ къеплъэкІырт, зыгуэр кыбжриІэну дзыхъ имыщІ хуэдэ, ар-щхъэкІэ, зигъэпсчэуІу фІэкІа, зыри жиІэртэкъым.

Полковникыр къаджэри писырыр кыыщылѳэтащ:

– Аралпым къеджэ... абы и гъусэри кыыщІрехъэ!

Залымджэрий кыыщылѳэтри, и цей-бгырыпх сытхэм телэзэщІыхъащ, и сэшхуэ гуэлэлыр Іэ лъэныкъуэмкІэ иІы-гъыу, хуабжъу зигъэбэлыхъу бжэмкІэ щІыхъэри, жыжьэ

мыкIузу, бжэшхьэIум зэребакъуэу къэувыIаш.

– Дэнэ щыIэ адреир? KIуэда?

– УкIуэркъэ, зыIурамылхьэж, – жиIэри писыр шхьэфэкъур къэгүзэвауэ Астемыр къепсэлъаш, модрейри пIашIэ-тхьытхьыу унэм щIэмылгэдэу, зигъэIэдэбу, и щхьэм пщIэ зэрыхуищIыжыр нэрылгэгъуу, кабинетым щIыхьэри Залым-джэрий бгъурыуаш.

Къэбэрдей тетыр стIолышхуэм къышхьэпрыплъу къыщыст, стIолым шакъалгэ тетыр зэгъэпэщэуэ щыт пэтми, а лIыр шакъэмрэ къалэмымрэ зэрыхуэныкъуэ щIагъуэ щыIэу къышIэкIынтэкъым.

– Мыра мэджжытым къышIахуауэ къавэу къэзыджэ-дыхьыр? – жиIэри тетыр къышIэупщIаш.

– Ар дыдэщ. Абы фIэкIа номыррэ шэрийрэ зымыIэм щхьэкIэ диныр зи IэмыщIэ илхэр мащIэрэ тхьэусыха? Нэхьыжь иIэкъым, нэхьыщIэ иIэкъым. Къуажэ зэIушIэм къыщипсэлгэ къудейр ирикъуни Сыбыр ебгъэлъэфыну, – жиIэри Аралпым и гум илх псори занщIэу кърипхьаш.

– ЗэрыжаIэмкIэ, уахьырзэманщ. ЫI? Дэнэ къипха апхуэ-диз лIыгъэ? – жиIэри тетыр къышIэупщIаш.

Астемыр жиIэнур ищIэртэкъым. Модрейри тхыль гуэрым еджэурэ щIэупщIэрт:

– Ботэщхэ уащыш?

– Ботэщ Астемырщ.

– Нэхьыжь ущепсалгэкIэ, жаIэ хабзэр, жыIэ: е «зи щIыхь ин», е «зиусхьэн». Зэхэпхакъэ апхуэдэу жаIэу? Зэхыумыхамэ – бжызоIэ. Мэджжытым укъышIахун щIэхьуар сыт?

Астемыр и гугъакъым абыкIэ къеупщIыну, хьэжымрэ абырэ зэрызэзауэрэ мащIэ щIат, уеблэмэ ар къышыхьуа къуажэм ящыгъупщэжати, зыми и гум къэкIыжыххэртэкъым, арщхьэкIэ, абы хуэдэр зыщымыгъупщэ щыIэу къышIэкIынти, тетыр къызыщIэупщIэм и жэуапыр етын хуейт.

– Инус хьэжым сыфIэнати.

– ЩIыIэм игъэдыкъами?

– Араш, зиусхьэн.

– Абы фIэкI хэмылъуи?

– Сэри сыхушIогъуэж. Езыри дунейм ехыжаш. ПцIы уупсынум лIам тельхьэ жаIэми, пцIы схуэупсынукъым. НэгъуэщI скIэрылхь щыIэкъым.

– Духьэшы зауэу хэт илгэгъуа? Алыхьым и фIышIагъэ лъапIэр пIэшIэлъу, баш къапщтэрэ узауэу, ар дауэ? Ар хьэл хьун? КъурIэнымкIэ уIэзи си гугъэщ... А Iужыж-мыIужыж жыхуаIэм ухуэдэщ, дауи... Зыми ущымышу Хьуашэ и Iэтэу укъытехуатэмэ, дауэт иджы узэрыпсэунур? Бын уиIэ? – Къылышбий и къуэр нэгъуэщI Iэджэми щIэупщIаш, Астемыр

дэнэ шылами, хэт хуэзами зригъашIэу, езы Астемыри гузавэрт, сыту пIэрэ мы кьомым щIыщIэупщIэр, жиIэу.

– АтIэ, кьурIэн узэджари IэшIыб пшIащ. Ущымыуауэ пIэрэ абдеж? Ы? ФIыуэ ебгъэжъащ. Ы? СыхулIэ апхуэдэ сохъустэ! Ы?

– Иджы сысохъустэжкьым, зиусхьэн.

– Сысохъустэжкьым. Ди псалъэм кIэшI зедгъэщIынщ. Залымджэрий, кIуэ. Уи Iуэху и ужь ит. Нобэ дгъэтIысын щIэкьым. Уэракьым зи гугъу тщIыр, Астемыр. Умыгузавэ. Плъагъуа нобэ шы къэзыдыгъуам есщIар? АтIэ, аращ. ПашIэ гъэлыгъуэ джэгу хэлъкьым. Я фэр IэбжъанэкIэ тезмыхмэ, сэ сы-Къылышбийкьым. Бэлшэвычымэ зыщыу слъагъумэ, си лъыр къовэ. ЗэхэпщIыкIа? Ы? Зыщумыгъэгъупщэ ар, къыпщхьэпэжынщ. Аралп, уи нэ ятумыгъэкI абыхэм, хэт сыт жилами къызжелэ мыдэ, къысIэрыгъэхьэ закъуэ. КIуэ, зегъэхь! Мыбы и унафэр сэ сщIынщ. Ботэщ, къыхуэщI а бжэр.

Залымджэрий къыгурыIуакьым щIэкIын щIыхуеяр, арщхьэкIэ тетым честь иритри щIэкIащ. Астемыри бжэр хуищIыжаш.

– Моуэ къакIуэ!

Астемыр нэхъ гъунэгъуу стIолым бгъэдыхъащ, тIэкIуи къэшынауэ. Аралпыр шиутIыпщыжакIэ, сэри сиутIыпщыжынщ, жиIэу и гур дахэ ищIыну жиIэми, Астемыр гузавэр пкърыкIыртэкьым. Къылышбийр зыгуэрым егупсысырт, стIолым тета шыгун цIыху сурэт гуэр къиштауэ абы ириджэгуурэ, Ботэщыр зэпиплъыхьырт.

– Щэрдан Берд къыпщытхъуу зэхэсхаш. КъыбгурыIуа? КъурIэнкIэ уIэзэу жиIэу. Уэ пхуэдэри сэбэп мэхъу. Къэбэрдей полькум къады къуэдзэ дыхуейщ. Аращ сыщIыноджар! Дауэ уеплърэ?

Астемыр къыгурыIуэпакьым тетыр зыхуейр.

– Полькум аргуэру шу догъакIуэ. Щэрдан Берд абы и ужь итщ. КъыбгурыIуа? Къэбэрдей полькур зезышэ граф Воронцов-Дашковри пщэдей къос дивизэм и дзэпщ джыназ КIэвкIэвадзэ и гъусэу. Уарэзымэ, яжесIэнущ. КъыбгурыIуа? Адрей-мыдрей лъэпкъ Iуэхум хэлъ хьунукьым. Ар къыщыпхуагъэфэщакIэ, бдэн хуейщ. Зегъэзэгъ абы щIыхьу. Хьыбару зекIуэр сэ сымыщIэу уи мыгугъэ, – жиIэри Къылышбий и къуэм и макьым зригъэIэтащ, – Махъсидэр делагъэм къыхэкIыу яукIащ. Дэ делэ дыхуейтэкьым. Нобэрей зэманыр гуащIэщ. Гупсысэ зимыIэм къыпхуищIэн щIэкьым. «Хэкур, пащтыхьыр уи анэмэтщ, жаIэмэ, къэгъази зегъэукI», – аращ сэлэтхэм яжелэн хуейр. Махъсидэм хуэфашэ къыщыщIащ... атIэ, зегъэхь, егупсыс а бжесIами къакIуэ. Дызэпсэлъэнщ иджыри. КъыбгурыIуа? Иджыри бжызоIэ: Iыы

лѣпкѣ здѣнукѣым. ДахѣкІѣ умыкІуэрѣ – уедгѣэхунщ. Сѣлѣт кѣудейуѣ уезгѣѣлѣѣфынщ. КІуѣ, зегѣѣхѣ! – жиІѣри Кѣылышбий и кѣуѣр кѣышІѣкІѣиѣящ.

Кѣѣбѣрдей тетыр Іуѣэхум зѣрегупсысар гурыІуѣгѣуѣт. Ботѣщ Астемыр Іѣджѣ тепсѣлѣыхѣырт, хѣѣжы Инуси шыпсѣум шыгѣуѣ мащІѣ тритхѣуатѣкѣым и бийм, Щѣрдан Берд и гупми Астемыр щхѣѣкІѣ куѣд кѣабжырт, кѣурІѣн еджами, и гур кѣабзѣкѣым, кѣѣрѣхѣѣлѣкѣыр кѣегѣѣдалуѣ, я акѣыл здынѣмыс негѣѣс. Дин сытхѣр фІѣкѣабылкѣым, хѣѣрыпыбзѣ фІѣуѣ ещІѣри кѣурІѣным итыр адыгѣбзѣкІѣ цІѣыхум яжрѣѣлѣ, кѣурІѣным итыр мыхѣѣнѣншѣу кѣыщІѣегѣѣкІѣ, езыри цІѣыху кѣанлыщ, хѣѣжым лажѣѣ имыІѣу зридзри иубѣрѣжѣящ, абы кѣив кѣомри ягѣѣ кІѣынтѣкѣым, жиІѣр цІѣыхум я фІѣщ мыхѣуу шытатѣмѣ, жѣлѣрти духѣѣшы куѣд тхѣѣусыхѣрт. Кѣылышбий и кѣуѣр а кѣомам хѣплѣѣри и гум кѣѣкІѣащ: «Махѣсидѣ Алий кѣады кѣуѣдзѣти зауѣм кѣыщаукІѣащ, абы и пІѣ игѣѣуѣвѣн хуѣйм кѣурІѣныр фІѣуѣ ищІѣу икІѣи жѣакІѣуѣу шытын хуѣйщ, Астемыр узыхуѣй дыдѣм хуѣдѣщ, атІѣ ар абы дгѣакІѣуѣ щхѣѣ мыхѣурѣ», – жиІѣри.

Махѣсидѣ Алий кѣаукІѣа щІѣхѣуари мырат: кѣаукІѣыр куѣд хѣуати, сѣлѣтхѣм яхѣпсѣлѣыхѣырт, иуѣзѣщІѣын и гугѣѣу. Псалѣѣм кѣыдѣкІѣуѣу яжриІѣащ: дыуѣ зыпщІѣхѣлѣым шѣ кѣытехуѣркѣым, жиІѣри. Дауѣ кѣытемыхуѣу? Кѣытехуѣнукѣым, алыхѣу тѣхѣѣлам кѣехѣумѣ. АтІѣ, дегѣѣплѣыт! Девгѣѣплѣ. Сѣ дыуѣ зыпщІѣхѣслѣхѣѣнщи, фыкѣызѣуѣ, кѣыстехуѣнукѣым. Махѣсидѣр жыжѣуѣ кѣѣуѣващ, кѣѣуѣнІѣа и мыгугѣѣу, арщхѣѣкІѣѣ, зѣ фІѣкІѣа емыуѣу, кѣыхагѣѣѣбѣгащ.

Кѣады кѣуѣдзѣм шу гуп ин ишѣу зауѣм кІѣуѣн хуѣйти, Ботѣщ Астемыр хуѣдѣ дѣнѣ кѣипхынт.

Астемыр кѣѣгузѣѣващ. ИгѣащІѣкІѣ хѣт игу кѣѣкІѣынт Астемыр и Іуѣэхур апхуѣдѣу шыпхѣ хѣуну. Езым и щхѣѣ Іуѣэху зѣфІѣигѣѣкІѣыжынт, ауѣ сабий быныр кѣѣбгѣанѣу дауѣ уѣжѣѣжын, кѣулейсыз хѣункѣѣ унагѣуѣр.

– ЛІо, зыри жыпІѣркѣыми?

– СхузѣфІѣкІѣынкѣым, зиусхѣѣн. Схуѣфѣащѣкѣым...

– Пхуѣфѣащѣрѣ пхуѣмыфѣащѣрѣ уѣра зыпщІѣр хѣмѣ сѣра? ЛІо кѣѣбвыр зищІѣысыр? – жиІѣри Кѣылышбий и кѣуѣр кѣыхуилѣащ.

– Сыбынунѣщ. Си унагѣуѣм кѣащхѣѣщыжын шыІѣкѣым. Исраф хѣунщ, сынолѣѣІу...

– ФІѣыкІѣѣ умыкІуэрѣ – чѣѣѣу уѣлѣѣѣфынщ. Уѣ щІѣыхѣ кѣыпхуѣзыпщІѣым уи щхѣѣр кѣыфІѣыкІѣѣ. Плѣагѣуркѣѣ ар зѣрынапѣншѣ. ІумпІѣафІѣѣ усщІѣынщ, зѣ умыпІѣащІѣѣ.

– Сѣ жысІѣнур сыухащ. Си хѣѣтыр кѣѣплѣагѣумѣ, фІѣыщ, кѣыпхуѣмылѣагѣурѣ – сыт Іѣмал. ДыщІѣытепсѣлѣыхѣын шыІѣѣу слѣагѣуркѣым.

– Ы! Сыт умыльагъур? Хэт псалъэм кІэ езытыпхъэр? Уэра хъэмэ сэра? Фызабэкъуэ! Уэри уэ! СынолхъэІун уи гугъэ, лъэгуажьэмыщхъэ зысщІу? Уигу иримыхъмэ, уи ней къысщыхуэ! Пщэдей пщІондэ пІалъэ пхузощІ. КІуэ, зегъэхъ. ДыщІытепсэлтыхъын щыІэу слъагъуркъым, жи! УщыкІащ уэ, хъэ зэрахуэм кыильхуа...

Пшапэр зэхуат, Астемыр шым щышэсыжам. Шыр кыыщигъэнауэ щыта унагъуэр дауэ кълъэІуами, Астемыр етІысэхуэ яхуэшхэн идакъым, сопІащІэ, сынэмысыжынкІэ Іэмал иІэкъым, жиІэри. Къуажэм кълэблэгъэжу хадэм ит щиху кІыхъхэр, псы щхъэлыжъыр щІэзыхъумэ дзэл инхэр щилъагъум, гуарцэмэ тІэкІу кыыщыщІыхъэм, Астемыр и гур нэгъуэщІ зыгуэр хъужат. Мазэри пшэ фІыщІэ Іувым кыпхыжри Щхъэлмывэкъуэпсыр, къуажэм дэт унэ къомыр кыигъэнэхуащ. А къуажэр кыигъанэу Астемыр ежъэфыну и фІэщ хъуртэкъым. Псым кыызэпрыкІыу къуажэм кыыщыдыхъэм, хъэхэр банэрт, уэрамым гу макъ кыыщыІурт. «Дауи ирехъу, и ней къысщыхуэ Къылышбий и къуэм. Сэ мы къуажэм сыдэкІыу семейжъэжын», – жиІэу Астемыр игукІэ тхъэ иІуэрт.

Кхъэ цІыкІум деж щыт кхъужъеижъым кълэсыжауэ, кІыфІым зыгуэр кыыхэжри шыр кыигъащтэ пэтащ.

– Дадэ! Уэра ар? – жиІэри Лу занщІэу кълэжэлІащ.

ЩІалэ цІыкІур и адэм щхъэкІэ гузавэу жыг щІагъым деж щысащ.

– Мыбдеж щхъэ ущыс? – жиІэри Астемыр шым кыыжъэ-дикъуащ.

– Нани Думэсари магъри щысщ, уагъэтІыса я гугъэу. Сэ, кълэкІуэжмэ, сыплъэнщ, жысІэри мыбыкІэ сыкълэжат.

– Сыт сыщІагъэтІысынур? Мис сыкълэкІуэжащ... Ы!

– УагъэтІысами, Елдар дэрэ дынэкІуэнут. Елдар нобэ кълэкІуати, тутнакълэщым дыкІуэнщ Лу дэри, кълэдгъэутІыпщыжынщ, жиІащ. Пщэдей кълалэм дзэ щызэхуос. Инэрал кълэкІуэнущ, жи. СыбгълэкІуэн, дадэ, Елдар сригъусэу? – Лу шым бгъурыту ущу кълэкІуэрт.

– Делплынщ, Лу, пщэдей.

А пщыхъэщхъэм Астемыр щІэх гъуэлъыжакъым. Думэсарэрэ Нанэрэ я щхъэр кыфІэхуауэ Астемыр жиІэм едаІуэрт, зэзэмызэ псалъэ зырыз кыыхадзэмэ, абы кыфІамаыгълэкІыу. Лу абыхэм якІэщІэдэлухъырт, Къылышбий и къуэм и хъыбарыр фІэгъэщІэгъуэну, арщхъэкІэ Жыраслъэн и пащІэр кызыэрытричам и гугъу ящІа нэужь, куэд дэмыкІыу жейр кытеуати, и нэр хузэтыхыртэкъым, итІани едаІуэрт жаІэм. Думэсарэ мафІэ ищІауэ шхынхэр игъэхуэбэжырт, Нани нэмэзлыкъым тесу нэмэзыбзэу ищІэ тІэкІур тІэу-щэ кыытригъазэ-нытригъазэурэ жиІащ, нэмэз щыгъэ иІэри

игъажэу Иушашэу зыкъомри щысаш.

Инхэр дахэ-дахэу зэдэпсэуркъым. Зоныкъуэкъу. Пщэдей праздникшхуэщ, итІани Налшык дывгъакІуэ, жиІэркъым. Елдар нобэ псом зегъэхъэзыр. Цей хъэху къиштащ, и вакъитІыр илъэщІаш, пыІэри абы хуэдэщ. Сыту щІалэ зыкъи-зых хъуа. Саримэ къилъэгъуатэмэ, си Іуэхут къемыхъуа-псэтэмэ. Езы Елдар арат зыщІэхъуэпсыр. Лу а къомым егупсысурэ жеижаш, къэбэрдей полькум ягъэкІуэну шу къомыр, инэрал къэкІуэнур зригъэлъагъун щІимыдэр къы-хуэмышщІэу. Пщэдджыкъым жьыуэ Елдар къэсаш:

– Тембот! Лу! ФынэкІуэnumэ, фынакІуэ! Лло, фыхэжея! Думэсарэ, къэгъэуш! – жиІэу къаджэрт Елдар, гъунэгъухъэ-хэр игъэбанэу.

– Думэсарэ! Елдарщ ар. ДыбгъэкІуэну къалэм? – жиІэри Тембот къызэфІэтІысхъаш.

ЛуикІ къызэщыуауэ и нэм щІэІуэтыхьырт.

– СщІэркъым, тІасэ, фи адэм жиІэнур. Иджыпстуш ар щыгъуэлъыжар, къэзгъэушынукъым, – жиІаш Думэсарэ.

– ИрекІуэ, ирекІуэ. Ягъэ кІынкъым. Иреплъ къэбэрдей польку сэ къадыуэ сыздагъакІуэм, – жиІэри пэшымкІэ къы-щІэпсэлъыкІыу Астемыр и макъыр къэІуаш.

– Ар щхъэ жыпІэрэ, на? Сыт уи быным польку зэри-щІынур? – жиІэри Думэсарэ идакъым.

– ГъакІуэ, гъакІуэ адэ. Я нэгу зиужьынщ. ЛІым гыны-мэрэ тутынымэрэ къыкІэрихын хуейщ, – жиІэри Нани щІалэ цІыкІуитІым къашхъэщыжаш.

Темботрэ Лурэ занщІэу захуапэри, тІэкІуи едзэкъаш, арщхъэкІэ Елдар пашцІэртэкъым. Саримэ къыщІэкІрэ Ел-дар зэрызыкърихыр илъэгъуатэмэ, занщІэу кІуэнут, арщхъэ-кІэ Саримэ къыкъуэкІыртэкъым. Абы Нанэ гу лъитати фІэмыІуэху хуэдэу жиІэрт:

– Дисэрэ Саримэрэ Рахым и гум ису жьы дыдэу къалэм кІуаш, тхъэм ещІэ къашэхунур. И насыпкъэ Рахым хуэдэ цІыхугъэ зиІэм. Фызабэ тхъэмышцкІэм гущІэгъу къыхуешцІ. Алыхъым фІы къыхуищІэ...

Псори гурыІуэгъуэт, итІани Елдар щІэупщІаш:

– Рахым и гъусэу, жыпІа?

– АтІэ, си псэ тІэкІу. Жьы дыдэу гукІэ къекІуалІэри, зэ-анэзэпхъур дишаш.

– НакІуэ, Елдар. ДыкъыкІэрымышу щІыкІэ, – жиІэу Лу тепыІэжыртэкъым.

– НакІуэ.

– НакІуэ, уэлэхы.

– Дэри гу гуэр дыхуэзэнкІэ хъунщ.

– Дыхуэмызэми дынэсынщ.

Елдар я пашэу Темботрэ Лурэ ежъаш. Лу дунейр и гуфІэ-

гъуэти Налшык щхьэпрыкIынт. ИгъащIэм нобэ и щыпэ-
лъагъуу къалэ илъагъунут, дзэ зэхуашэсари инэралри абы
къыдэкIуэу.

ДЗЭ ДАШАМРЭ ЗИГУ ХЭЩIАМРЭ

Удзыхьэхыныр мащIэтэкъым. ХьэтIохъушокъуэ садым
лъэсри шури изу итт. ЩIалэ цIыкIухэр жыгым дэкIуеяуэ
тезу тест, зэрыгъэкIийуэ, къудамэ зытесыр щIаупскIэу. Лу
сыту ехъуапсэрэт абыхэм. Выгуи шыгуи – псори
бээзрышхуэм хуэдэу, гъунэ имыIэу зы лъэныкъуэкIэ зэхэтт,
упщIэ, арджэн ярылъу, упщIэм, арджэным ищIыIукIэ
щхьэнтэ телъыжу. Фыз, нысашIэхэм IэлъэщI фIыцIэ ятелъу,
сабий цIыкIухэр я Iэблэм теупцIэжауэ, я нэпсыр
къафIыщIэжмэ, IэлъэщI кIапэкIэ щIалъэщIыкIыу. Лыжъ
къэкIуахэми баш яIыгъыу, я къамэр къагуэлэлү, жыжъэ
плъэмэ, дыгъэм имыгъаплъэу, щыуэршэркIэ жаIэ щIагъуэ
щымыIэу зэхэтт. Гум иувауэ ити щыIэт. А къомым я
пащхьэм зауэм ягъакIуэ шухэр итти, щхьэж и благъэ, и
дэлъху, е и къуэ, е илI яхэтт, шухэри ири-гъэжьэну,
дэкIуэтэну Iэджэ къэкIуат. Фызхэр лъапэпщIийуэ увурэ Iэ
ящIырт, гъырт, нэмэзыбзэ къабжырт.

– А си щIалэ, нэмэзлыкъым сыкъытекIынкъым. Тхьэ
сыпхуелъэIунщ.

– Сыпсэууэ укъримыхьэлIэжми, тхьэм напэ хужькIэ
дызэхуихьыж. Сэ сызэрыпхуэарэзыуэ тхьэр арэзы къы-
пхухъу.

– Ей, сом и уасэ тхылъымIэ уи хъуржыным ислъхьащ.
Узэрынэсу тхылъ къэтх. Писырыр къеджэнщ.

– Аслъэн, си щIалэ цIыкIу, дыуэр хыфIумыздэ, тIасэ.
Атачэ укIуэмэ, нэмэзыбзэ уэзгъэщIар къэбж.

Лыжыхэм жаIэ щыIэтэкъым. ЩIалэхэр дзэм зэрыкIуэм
абы халъагъуэIауэ ирисалгъэртэкъым, арщхьэкIэ зи благъэ,
зи къуэ кIуэхэр гузавэрт, я быныр гум къыщIитхьырт,
итIани гу зылгыагъатэртэкъым, ягу къызэфIэнами, псчэуIу
защIырти, зыщхьэщагъэкIырти.

Шу къыхашахэр сотнэ-сотнэурэ иувыкIат, Iэщэ-фащэкIэ
зэгъэпэщауэ, сэшхуэ Iэпщэр вындыпэм ещхъу къэгъэшауэ я
сэшхуэ фIыцIэхэр гуэлът, къамэри абы хуэдэу, карабин
кIэщIхэр я щыбым илът, башлъыкъ щIагъым къыщIэплъу.
Сотнэр зезышэ командирхэр япэ итт, нэхъ шыфI тесу, езы-
хэми тIэкIу загъэбэлыхъу, я дамэтелъи я шыгъэцIыви –
псори зэщIэлыдэу. Афицархэр теувапIэмкIэ плъэ зэпытт.
ТеувапIэри ныпкIэ, удз дахэкIэ гъэщIэрэщIат, абы пэмы-
жыжъэу музыкауэхэри щытт, я гъуаплъэ бжъамийхэр
дыгъэм пэлыду чырбыш хьэжыгъэкIэ лъэщIауэ. Шыхэр
зэбэдзаурт.

Тутнакээш лээнкыуэм кыкыу, шу гыусэр и ужь иту, фитон гуэр кыкыуэжаш, уэрам мывалээр кыгъэвууэ. Фитоныр ХьэтIохушцокыуэ садым кышциладэм, музыкауэхэр, кэпIейтеяуэ, зэхэувэри музыкэм еуэу шIадзащ. Афицар гуэри утыкум кылладэри и сэшхуэр кыхауэ кIиящ: «Смирно!» – жиIэри, итIанэ и шыр игьалъуэ, сэшхуэ кыхари и натIэм кIэриIыгъэу фитоным исхэм рапорт яритащ. Фитоным исхэр кыкIри, я нэхъыжьыр япэ иту, шу зэхэтхэр кызэпакIухъаш, еплъаш, кеплъаш. Полъкур зезышэ граф Воронцов-Дашковыр инэрал лIы фIыцIэ цIыкIум бгъурыту зы сотнэм еплъмэ, адрес сотнэмкIэ екIуэкIыурэ, шухэр зауэм кIуэным зэрыхуэщIар зригъэлъэгъуаш. Кылышбий и кыуэр а тIум я ужь итт.

Псори эфIэкIа иужь, шуудзэр парадү блэкIын ипэкIэ, сотнэ кыэс я командирым рапорт кыритащ Воронцов-Дашкову зи бгъэр орденом щIигъэнам. Ар зэрызэфIэкIыу, езы графыр нэсри дивизэр зезышэ дзэпщым рапорт иритащ.

Дагъуэ зыхуашIа шы е щIалэ шыIэми абы и унафэр иужькIэ ящыну зэгурыIуати, кIокъмакъ кыалэтакъым. Махуэр хуабэт, бжыхъэ мазэр кыхъами, жыгхэм хагъуэ хидза кыудейт.

Музыкауэхэр аргуэру еуаш музыкэм: «ФыкъэдаIуэ псори» жыхуиIэ уэрэдым. Инэралымрэ полковникитIымрэ теуапIэ гъэщIэрэщIам дэкIуеящ. А щым я гыусэт нэхъ зызыгъэIэтащхъэу Къэбэрдейм исхэр, япэ дыдэ псэльэныр кызылбысар Кылышбий и кыуэр арат.

– Уей, къэбэрдей щIалэхэ. Уей, маржэ, хэкум и напэ теваемых, – жиIэрт Кылышбий и кыуэм, – кыэралым, паштыхъым кыулыкъу хуэщIэну фыдогъакIуэри, фи хыбарыфI кыэсмэ, дыщыгуфIыкIынуш. Ди лым фыщыщ, ди кыупщхъэм фыщыщ. Iей кыфщыщIмэ, ди жагъуэщ. Уей-уей, къэбэрдей полъку, жевгъэлэу фи цIэ Iуны дыфшогугъ! Ура, маржэ!

Сонэ инэрал цIыкIур кIийуэ псалъэрт, псалъэхэр зехипытIэ хуэдэу. АдэкIэ-мыдэкIэ зыщигъазэкIэ, и бгъэгур щIэ-зыгъэна ордэнхэр зэщIэлыдэрт.

Абы жор хэлъу фызыжъ, лIыжхэм ялъэгъуати, чыристан мыгъуэщ пашэ яхуэхъуари, ди муслъымэн щIалэхэр тфIригъэукIынщи ежъэжынщ, жаIэрти ягу кыеуэрт.

Псом яужь псалъар адыгэ лIыжъ гуэрт, ар хуабжыу жьакIуэт, хуумыгъэфэщэну.

– Бгъэжыыр уи пашэм, кыуршым урешэ, кыуанщIэр уи пашэм Iейм ухуешэ. Ар псалъэжыу диIэщ, инэрал. Бгъэжыым хуэдэу ди бынхэм уашхъэщытыну дыпшогугъ, – жиIэри лIыжыыр инэралым дежкIэ екIуэкIри и Iэр иубыдащ.

Абы и псалъэр иуха-имыха жыпIэну, кыекIуу зэгъэпэща

нэгъуэщI лЫжь гуэрым, адыгэш къабзэ, яе хъужарэ лъа-
къуэхуу, и щхьэр гъуру, IумпIэкIэ иЫгъыу утыкум къри-
шаш. ЛЫжьыр куэдым яцIыхурт, ар шы завод зиIэ Куэцэ
Хьэзешэт. Зи цыпэр цIу мо адыгэш лъакъуэ псыгъуэм хуэ-
фэщэжын адыгэ саур уанэ фIыцIэ телъыжт, дыжбыным
щIигъэнауэ. ЛъэрыгъитIыр дыжбын защIэт, Iэгуауэшхуэрэ
«уракIэ» а шы дахэр дивизэ дзэпщым иратащ. Абы хуэдэ
къабзэу нэгъуэщI зы ши къыкъуашри Воронцов-Дашков
жыхуалэми иратащ.

Полькум и командирыр къэуври шым щхьэкIэ берычэт
бесын ин къажриIаш икIи къигъэгугъаш псэемыблэжу гугъу
зригъэхьыну, полькур узыншэу, лЫгъэ зэрихъауэ, къэбэр-
дей нэмысыр иIэтауэ къишэжын щхьэкIэ, «Жэш, махуэ
жывмыIэу тхьэм фытхуелъэIу, гуфIэгъуэ махуэкIэ дыщы-
зэхуэсыну махуэр нэхъ псынщIэу къэсын папщIэ», – жиIэри
абыкIэ иухаш графым.

Аргуэру «Ура!» жаIэу псори зэщIэкIиящ, музыкауэхэр
музыкэ еуаш.

Шу къекIу гуэр утыкум къилъадэри командэ итащ, музы-
кэ кърагъэкIыу къызэрыщIадзэу, шуудзэр сотнэ-сотнэурэ
зэкIэлъхьэужьу къежьаш, Iэтащхьэхэр зытет лъагапIэ гъэ-
щIэрэщIам къыблэкIыу.

Мис ар дахэт, дахэ ухуеймэ. Лурэ Темботрэ я нэ цIыкIу-
хэр къихуу шу блэкIхэм еплъырт. Сыту телъыджащэт, ярэби,
шу къомыр зэбгъурыту, лъэрыгъхэр зэжьэхэуэмэ зууэ, я
сэшхуэр, фочыр, къамэр – псори зэгъэкIуауэ. Лу апхуэдизкIэ
дихьэхати, фыз къомым хьэдагъэ ящIауэ зэрызэщIэкъугъэм
куэдрэ гу лъытакъым. Шу къомыр блэкIри, абы я ужьым
зэкIэлъхьэужьу гу зыбжани иувэжаш, а гу къомым лъэсыр
лъэсу, гур гууэ, шур шууэ, физхэр зэрыIыгъыу, хэт гъыуэ,
хэт кIийуэ ежьауэ кIуэрт.

ЛъагапIэм тетхэр я шы дахэхэм шэсри, еуэри ежьэжаш,
афицар зыкъом я ужь иту.

Бульварнэ уэрамым дэзу шури лъэсри ехырт, станцым нэ-
су мафIэгу къапэплъэм итIысхьэнхэу. Темботрэ Лурэ ящIэх-
хэртэкъым нобэ ежьэ шухэм Астемыр яхэту кIуэн зэрыхуейр.

Ныщхьэбэ Лу унэм зэрынэсыжу, дадэ и куэщIым ису а
ильэгъуа къомыр имыIуэтэжыни. И адэм и закъуэ ар
зыжриIэнур, Нани жриIэжынщ, и ныбжьэгъу къомыр дауи
къемыхъуэпсэдрэ Лу, ар щииуэтэжкIэ. Елдар, Тембот, Лу
сымэ къыщыкIуэжым, Лу арат зэгупсысыр, арат и гуфIэ-
гъуэр, арщхьэкIэ узыщыгугъ псори къыплъысрэ.

А праздникишхуэ махуэр Лу дежкIэ нэщхьеягъуэ махуэ
хъужат.

ЗэкъуэшитIыр къызэщIэплъауэ унэм щIэлъадэу зым зыр
пэрыуэу махуэ псом къалэм щальэгъуар яIуатэу щыщIадзэ

дыдэм, Думэсарэрэ Нанэрэ нэшхьейуэ, я нэпсыр ямыльэщIу гыгуэ яльагыури, тIуми зэуэ я псальэр пачаш.

– Фи адэ мыгыуэр ежэжащ, тIасэ, – жиIэри ерагыу Нанэ кьэпсэлъащ.

– Дэнэ здэкIуар?

– Ежъащ. Тхьэм ещIэ здэкIуар. Залымджэрий щэ кыигъэ-кIуащ, ар здэкIуар зригъэщIэну...

Лу и адэр кышхьэщымыту псэун хуей хьуащ.

Псальащхьэ IV

ЕЛДАР И ГУМ ШЫХЪАР

Елдар и гум шэуэ техуащ а махуэм ильэгъуар. Парадыр екIуэкIыу Темботрэ Лурэ дихьэхауэ дзэм щеплъым, Елдар эплъыр шухэр аратэкъым. А кыызэхуэса кьомым хэплъэрт, Саримэ дэнэ щыхэту пIэрэ жиIэу. Саримэ абы кымыльагыуи кьэнакъым, арщхьэкIэ, лафкIэтет Рахымыжбыр абы бгъэдэтти, Елдар бгъэдыхьэн ирикуакъым.

Кьэрэгъулу бгъэдэувами ярейти, жиIэрт Елдар. Рахым зымыщIыху кьуажэм дэстэкъым, игъащIэм лафкIэтету яльагыу, лъэпкькIэ кьэжэрми, адыгэбзэ тIэкIу ещIэ, мусльымэнщ, жьакIэ фIыщIэ папщIэ иIэу, пащIэ кIыри, адыгэ пащIэм ещхьу, зэрехьэ, и ныбжькIэ хэкIуэтащ, ильэс щэ ныкьуэм нос, итIани фызи быни имыIэу мэпсэу. Рахым и лафкIэм щIэмыль щыIэкъым: шыгъуи, кIуршокуи, сабыни, кIэнфети, фэтыджэни, ауэ псом ящIыIужкIэ ар бей нэхь зыхэхьукIар урыс щIакхьуэ ищэрти арат. Мэкьуауэгъуэм – шэмэдж, щIымахуэр кьэсмэ, шухьэ кьишэурэ ищэрт, ауэ урыс щIакхьуэр езым ищIырти хуабэу, уцэрэфыжауэ кьытрильхэрт. Рахым кьуажэм дэсым щIыхуэ зрити, уасэ ныкьуэкIэ зрищи яхэтт.

Хьэпшып кыызэрыришэкI и шыгушхуэмкIэ nobэ Рахым Дисэрэ Саримэрэ кьалэм кьишащ. Мес, абы гу плъыжбыр лъэныкьуэгъэз ищIауэ езыр ззанэзэпхьум ябгъэдэтт. Елдар ар и гум щIыхьауэ, дуней ильагыур и нэм кьихьыжыртэкъым. «Мы кьэжэрыр мо тIум щхьэ кьакIэрыхьыжъа, зыгуэркIэ Дисэ пыщIауэ пIэрэ?» – жиIэу йогупсыс. Саримэ и нэкIур тыншу ильагьуртэкъым, ауэ хьыджэбз цIыкIур шу парадым щеплъкIэ, дунейм тетыр щыгъушщэжагъэнт, апхуэдизкIэ фIэтелъыджащэт ильагыури. Елдар арат езым игъэхьур. Nobэ сызэрыхуэпар ильагыуу пIэрэ, жиIэрти, зэми и гум кьэкIырт.

А махуэм кьуажэм щIалэхэр кьыщысыжам, Саримэ сыми япэ иту кьэкIуэжауэ кьыщIэкIат. Елдар зыгуэркIэ

гурыщхъуэ ищІырти, Дисэхэ дежкІэ зыдигъахуэрэ абы щыжаІэр зэхихмэ, и гуапэт. АрщхъэкІэ щхъэусыгъуэ ищІы-
нур кыхуэщІэртэкъым. Саримэ уэрамым кыщыхуэзэмэ,
Елдар укІытэрти зыхуимыгъэзэн щхъэкІэ лъэныкхуэ зри-
гъэзырт, хыджэбзым зыкъримыгъэлъагъуу, нобэ ар абы
хуэзатэмэ, дуней насыпу кылбытэнут.

Куэд дэмыкІыу Елдар ІушІэщ Сарими, гурыщхъуэ
ищІауэ щытам шэч кытрихъэжаш.

– Дауэ ущыт, Саримэ?

Езы Саримэ, гу лъитат Елдари, нэхъ псынщІэ зищІат,
щІалэм хуэзэмэ, и гуапэу, щыпсалъэкІи нэхъыбэІуэ жиІэмэ
фІэфІт, арщхъэкІэ кыуопсалъынынур дэнэ кыпхын, зы псалъэ
жыпІэмэ, тІощІ жыпІа кыпфІощІ.

– Хъарзынэщ, тхъэ, зи...

Елдар и гум илбыр жимыІэу хуэщэчакъым:

– Налшык укІауэ услъэгъуати...

– А-а. Шу дашым деплъыну дыкІуат.

– Сэри сыщыІащ абы.

– НтІэ сыту укыызбгъэдэмыхъарэ?

– Рахъими фи гъуса си гугъэщ.

– Ди гъусащ. Абы димышамэ, Дисэ кІуэрэт?

– Уэлэхъи, хъарзынэм.

– Узыншэу, Елдар. Ди гъунэгъум куэдрэ укыакІуэ хъуа-
щи, си гуапэщ. Думэсарэ фІыуэ пхъэ хуэпкъутащ нобэ...
Уэрэд жыпІами умыщІэххэу седІуащ...

– НтІэ, апхуэди къохъу. Думэсарэхэ деж къэкІуэн пыпча
си гугъэщ. Сыт ар кызыхъэпхар?

– Дисэ идэркъым.

– Сыту?

– Тхъэ, сымышІэ. ФІыкІэ, нтІэ.

– Гъуэгу махуэ.

«Сыту пІэрэ Дисэ щІимыдэр Саримэ Думэсарэ дежкІэ
къэкІуэкІыу», – жиІэри аргуэру Елдар гупсысаш, япэм
гурыщхъуэ ищІар аргуэру и гум къэкІыжаш.

Гур зэрыгъум дыгъур кърокІуэ, жыхуаІэм хуэдэти, Дисэ-
хэ я пщІантІэм Рахъим кыдыхъэррей хъуауэ гу лъитащ.

Рахъим и Іуэхур кызызрегъари мырат: зэгуэр Саримэ
лафкІэм кІуат, шыгъу джэронкІитІ кыищэхуну, Рахъим
хыджэбз псыгъуэ къабзэ цІыкІур щилъагъум, тхъэм ещІэ
бзаджэжъым игу къэкІар, кызызэпиплтыхъащ, и пащІэ
кІырыр иІуантІэу. Сарими абы гу щылъитэм, укІытауэ,
зипІытІ-зихузу, и щхъэр кыхуэмыІэту тІэкІурэ щытащ.

– Шуг жыпа, тасэ. Шуг фалэ ухойкэ? Ма, канфет ток
зыдах, – жиІэрт Рахъим, хыджэбз цІыкІум кыхуэнэщхъы-
фІэу. Саримэ дыхъэшхэн кыщыхъурт, Рахъим бзэмыІуу
адыгэбзэкІэ щыпсалъэкІэ.

– Мыраш сэ ахьшэу сиІэр, – жиІэри Саримэ и ІэмыщІэм илть ахьшэр ириггэлыгъуаш.

– Ара муга уиар? – шыжиІэм, Саримэ кыыщиуд пэтат, арщхэкІэ зишыІэфаш.

– Хьэуэ, дахэ, ар нанэ етыж. Мэ, узот. Етанэ Дисэ кыызитыжынщ. Ма псори, шугри канфетри узот, – жиІэурэ Рахым Саримэ кьеплырт. – Ма, кошок даха. Мыр ауэ узот.

Саримэ кыылимыху хуэшэчакъым, дауэ хуэшэчынть, апхуэдэ кІуршоку игъащІэм имылыгъуамэ, кІэнфет жыпІэнущи, яшхуу илтьэгъуа фІэкІа Іухуатэкъым. Диси и пхъум кьратам хуабжбу шыгуфІыкІаш.

Куэд дэмыкІыу езы Диси лафкІэм зыщІиггэхуати, щІакхуэмэ ІэфІым, браныч, хьэлыгъуанэ сытхэм кьапихмэ ІэфІыр кыыщыщІихьэм, фыз ныбэнэщІым и щхьэр занщІэу иггэунэзаш. ИгъащІэм Диси зиггэнщІу мышха хуэдэт, тельхьэпІэм екІуэкІыу тель урыс щІакхуэ кьомым щеплъкІэ. Пэжу жыпІэмэ, Дисэ и бынитІыр нэхъ игъашхэрт, езым ишх щІагъуэ щымыІэу. ЛафкІэтетым абы гу лъымытэу кьэнакъым.

– СабиитІ кыысхуигъанэри, езыр дунейм ехыжаш, – жиІэу тхьэусыхэрт Дисэ, – Саримэрэ Румрэ сатеубгъуауэ дунейр сохь. Тхьэм насып защІэ уищІ, уи жьыщхьэри махуэ ухьу, Рахым, зи гъащІэр кІыхь хьун, Іейуэ бггэгуфІаш хьыджэбз цыкІур...

– А-а-тІэ аращ. Муслъымэныр муслъымэным дэІэпыкьуну и борщ, – жиІэрт Рахым, адыгэбзэр ерагъыу зриггэкІуу. Рахым и щхьэ щытхьужу жиІэрт езыр кьэжэр лъэпкъми зэрымуслъымэныр. – Муслъымэнхэр зэрыІыгъын хуейщ.

– ИкьукІэ псалгэ гуапэщ. Алыхьыр арэзы кыпхуэхьунщ. Узыншэу, тхьэм и нэфІ зыщыхуэн. Тхьэм хигъахьуэ уи мылькуми уи гъащІэми, тхьэ, мыбы и уасэ щІакхуэ кыпыбупщІын. Саримэ урыс щІакхуэм пищІын дунейм теткъым...

– ДжэронкІэ закьуэр сыт. Здэхь нэхьыбэ, нэгъуэщІ цыкІуи уиІэщ, яшхынщ. Мэ, си псэ тІэкІу, – жиІэу Рахым кыпыгуфІыкІыу Дисэ кыыхуэгъуавэрт, щІакхуэ инхэм нэхъ тхьуэплъ кьигъуэтыну хэплэрт.

Дисэ гуфІэщати, и лъакьуэр щІэхурт.

– ЩІэх уэстыжыфын мыгъуэкъым и уасэр.

– УзггэпІэщІэнкъым, тІасэ. Умыгузавэ. Кьызумытыжыххэми судым уестынкъым, – жиІэу Рахым, гуфІэ зэпытурэ, щІакхуэ тхьуэплъ ин кьытрильхьаш, абы кыыщІигъуаш сэмбым изу кІэнфет, прунж. – Мэ, мыри здэхь, си псэ тІэкІу, яггэ кІынкъым.

– Тобэ, тобэ, тобэ. Насып защІэу алыхьым кьуитыж, жэнэтым и курыкупсэр увыІэпІэ пхуэхьунщ. Тхьэм уиуэщІ, –

жиІурэ Диси къратар кыызэщІикъуэрт.

Апхуэдэурэ, Дисэрэ Рахымрэ зэІущІа иужькІэ, езы Рахым Дисэ деж къакІуэу хуежъащ, къэкІуэху зыгуэр кыыздихьырт, кІэнфет, лентІ, прунж, браныч сыт хуэдэ; босте-япхъэ, вакъэ цІыкІу кышыхьы къэхьурт. Уеблэмэ Дисэхэ я пщІантІэм дэль хъэжъу кумбым къымыкІыу илътым ишхын гуэр Рахым кышыхьы къэхьурт. ЛафкІэтетым Дисэр ихъэхуат.

– Пхъу хъарзынэ уиІэщ, Дисэ. Пхъу хъарзынэ, – жиІэу Рахым Саримэ дежкІэ еплъэкІырт.

– Алыхьым и шыкуркІэ, мафІэм исакъым, псывэм хэхуакъым, си нэІэ ятет защІэщ...

Дисэ кыгурымыІуэ щыІэт? И пхъур Рахым кыбгъэдинэрти езым щхъэусыгъуэ гуэр кыигъуэтауэ унэм щІэкІырт. Къулейсызыгъэм жьы ищІами, Дисэ фыз делэтэкъым икІи къавэрейтэкъым. Фызхэр хъэдагъэ кІуэмэ, зэрынэсу гъын кышщІадзэрэ, я нэпс кышщІэкІми кышщІэмыкІми, тІэкІу къугъмэ, махуэ ныкъуэкІэ убэу зэхэст, Дисэ абы яхэхуамэ, си Іуэху и ужь ситыжмэ нэхьыфІщ, жиІэрти икІэщІыпІэкІэ къэкІуэжырт. Иджыри фыз гуп яхуэзауэ лафкІэтетыр Дисэ кышщІеуэсам кышщІэупщІэмэ, зытепсэлъыхьыр кыгурымыІуа хуэдэ зищІырти, къэкІуэжырт. АрщхъэкІэ Дисэ и гум илът Рахым благъэ зыхуищІыну. А насыпыр зыгуэрым трихын кыфІэщІу ихъумэрт, зыми жриІэн дзыхь ищІыртэкъым.

Рум цІыкІу кІэнфет е браныч иІыгъыу Дисэ кыбгъэдэ-лъадэми, зыбгъэди-гъэтІысхьэрти, имыутІыпщыжу едэхашщІэу шигъэст, сабийр Рахымрэ Саримэрэ зэран яхуимыгъэхъуну.

Езы Рахым къакІуэмэ, Саримэ бгъэдэсу хьыбар гъэщІэгъуэнхэр жиІэрт, щыгъын дахэу къалэм дэс хьыджэбзхэм щатІагъэм тепсэлъыхьырт, зэзэмызи Саримэ телэбэрти и дамэм, и щІыбым Іэ дилъэрт. Сарими зыри жиІэртэкъым, си адэ хуэдэщ, и жагъуэ сщІынкъым, жиІэрти. Рахым кыи-хьыр кышщІихьыр, къакІуэми кышщІэкІуэр хьыджэбз цІыкІум кыгурыІуэртэкъым. Адэ зэрыдимыІэжым щхъэкІэ игу кыытщІэгъуу кышщІэкІынщ, жиІэрт. Елдар зыщІигъэгусэр Рахым Дисэ деж къэкІуэрей зэрыхъуар зэрыарар Саримэ ищІатэмэ, зыгуэр кыгурыІуэнкІэ хъунт, арщхъэкІэ дэнэт. Мусэ кхъуейплъыжькІэрыщІэ щищІам щыгъуэ кышщІэщІэдзауэ нобэ къэс Елдар бампІэм ехъри абы Саримэ гу лъитэркъым, Елдар зыщІигъэгусэн лъэпкъ щыІэу и пщІыхъэпІэм къэкІыркъым. Елдар и псалъэ макъ Думэсарэхэ я пщІантІэм кышщІыуу Саримэ зэхихмэ, занщІэу жэрти бжыхь джабэм деж увырти плъэрт, Дисэ, ар кыызэ-рилъагъуу, унэм кышщІэжырти, шхыдэрт: «Саримэ, сыту

умыук!ытэу хьыджэбзышхуэ абрагъуэр бжыхьым удэ-к!уейрэ... Уц!ык!у уи гугъэж... Къэгъази уи !уэху и ужь ит», – жи!эрти. Рахьым бэкхьымк!э зыш!игъахуэрти и щхьэ хуабжью хуэарэзыжу, жэмыжь ш!этым и джабэм теу!уэрт, сабэ кыххригъэху, бэкхьым кыш!эк!ыжмэ, Саримэ джэд зэригъашхэм еплъырт, кыпыгуф!ык!ыу.

– Мо анэщ!э ц!ык!ум етыт. Дахэ ц!ык!уш ар, уэ уэщхьу. П!ягъурэ, п!ягъурэ ар зэреу!у. Ы, Саримэ? Нысащ!э дахэ дыдэ ухъунт уэ. Уашэну ухуей? – жи!эрт...

– Сэ иджыри джэгу сыыхьакъым...

– Иужьк!э уыхьэнщ, ар !уэху?

– Уашауи? Хьыджэбз яша джэгу к!уэжыркъым, тхьэ. Мусэ кхъуейплъыжьк!эрыщ!э щич!ам шыгъуэ сыкъэфаш, абы ф!эк!а игъащ!эм сыкъэфакъым.

Зэгурэ Саримэ шэфтал жыг ш!агъым ш!этурэ бжыхьым гъунэгъубзэу бгъэдыхьэри Думэсарэ хадэ хуапщ!эу Елдаррэ Темботрэ итти, !уэху зи ужь итар хыф!идзэри ш!эпхьуаш. Саримэ гуф!ат Елдар щильэгъуам, и гур кыильэту къеуэрт. Темботрэ Елдаррэ сабэр къа!эту нарыху япщ!эрт, Лу ц!ык!уи зыгуэрым епэщэщу хадэм ист. Си анэм сыкъильагъумэ, къэдженщи сишэжынщ, жи!эу Саримэ гузавэрти, нэхь пабжьэ !увым хэту бжыхьым щхьэпрыплъырт. Зыкъомрэ Елдар к!элъыплъурэ шыта иужь, хуэм ц!ык!уу джаш:

– Лу, Тембот! – жи!эри.

Елдари ш!алэ ц!ык!ухэри Саримэ и макъыр зэхахати къеплъэк!аш.

– Саримэ! Къак!уэ ди дей. Щхьэ укъэмык!уэрэ ди дей? – жи!эу Лу кышщыльэтащ. – Къышхьэдэх бжыхьым.

– И гугъу умыщ!э, ар л!ы док!уэ, – жи!эри Тембот идакъым.

– Уа-а, абы жи!эрелъ. Сыту умыук!ытэрэ? Хэт, на, сызидэк!уэр? Уэрмырауэ п!эрэ?

– !ло, узидэк!уэр пщ!эркъэ? Уэлэхьи, уи гугъэм дэ зыри дымыш!эу. Лафк!этетыр аращ, умыщ!эм. Думэсарэрэ Нанэрэ жа!эу зэхэзмыха уи гугъэрэ. !ло Рахьым дэплъэгъуар? И пэжыр кыпылэлэу! – жи!эри Тембот зэхихари и гум илъри псори зэуэ кыжи!аш.

– Куэдщ, Тембот. И!э, еуэ адэ. Нартыхур зэщ!эк!эжаш. Саримэ и щхьэ !уэху езым зэф!игъэк!ыжынщ, – жи!эри Елдар хьэмф!анэр ину и!эту хадэ ипщ!эу ежъэжаш. – Дауэ хъуми дызышцумыгъэгъупщэ, Саримэ. Щыпхуш!ыхьэм деж къак!уэ. Лу кыпхуозэш.

– Лафк!этетым ишэм, кыгъэк!уэн уи гугъэ? – жи!эри Тембот идакъым.

Саримэ ар и жагъуэ хъуауэ и нэпсым къызэпижыхьат, арщхьэк!э абы и нэпсым зыми гу лъытакъым. Лу жи!энур

имыщІэу Саримэ дежкІэ плъэрт, аргуэру Елдар еплъыжырт, зыми зыри жимыІэжу, щхъэж и Іуэху и ужь итт.

– Рахым ишэпэну Саримэ? – жиІэри Лу дыхъэшхэну щІэупщІащ.

– Умыгузавэ, Лу. Шо ишэмэ, дыщыгъупщэн уи гугъэ? – жиІэрт Елдар пщІэнтІэпсыр ирикъуэкІу. – Пэжкъэ, Саримэ? УдэкІуэмэ, дэри къыддэІэпыкъу, – Елдар, гушыІэ щхъэкІэ, и гум къыщІитхъырт Саримэ зэрыдэкІуэр.

– Саримэ! Дэнэ, кІуэцІрыхун, уздэкІуар? Сыту умы-укІытэрэ! – жиІэу Дисэ и макъыр къэІуащ.

Саримэ нэщхъей къэхъуащ. Дисэ абы хуэдизу къыщІы-кІэлъыплъри, щыгъын сыт жиІэу гузавэ щІэхъуари, анэр нэхъ гумащІэ къыщІыхуэхъуари, Елдар хуээмэ, Дисэ щІы-фІэмыфІри, Рахым и мурадри, Елдар и гум къеуэри, Тембот

щІызэгупри иджыри къэс Саримэ кыгурыІуакъым, ноби,

а къомым гу лъита щхъэкІэ, и фІэш хъуртэкъым гурыщхъуэ зэрищІыр пэжу. АрщхъэкІэ зы махуэ закъуэ дэкІри, Рахым аргуэру къэкІуати, псори гурыІуэгъуэ хъуащ.

МАХУЭ ШЫНАГЪУЭ

Хъэблэ псор къэгузэват, Рахым и гу плъыжышхуэмкІэ Дисэхэ я пщІантІэм къыдыхъауэ ялъэгъуати. Куэбжэр къызэІуахри, гур пщІантІэм дэльэдащ, уэрамым сабэ кы-щиІэтар мытІысыжу. Шэч къытепхъэж хъунутэкъым лафкІэ-тетым мурад бэлыхъ гуэр зэрищІам, абы и щыхъэтлыкът гум илъыр. Уасэ къимышэу Рахым къэкІуэнт сытми?

А махуэ дьдэм ирихъэлІэу Елдари Думэсарэхэ я хадэм итт, нартыхур пщІэн ямыухауэ. ЩІалэ цІыкІуитІымрэ Елдаррэ ямылгагъуну Іэмал иІэтэкъым Дисэхэ я пщІантІэм гу къызэрыдыхъар.

Елдар и фэр, шэхум хуэдэу, пыкІат, уеуэу букІами, лъы ткІуэпс къыщІэмыкІын хуэдэу, Темботрэ Лурэ абы гу лъа-тауэ, щІэпхъуэу лафкІэтетыр дахужын хуэдизу къызэгупат. Дисэхэ я пщІантІэм Рахым и макъ къыщыІурт, Рум цІыкІу едэхашІэу: «Мыбдежи зыгуэр дэлыщ», – жиІэу Рахым сабий цІыкІур и гуфІакІэм дигъэІэбэрти кІэнфет е браныч сыт къыдригъэхырт.

– Алыхъ, ебгъэхъулІам. Ан-а, апхуэдиз щхъэ ептрэ, Ра-хым? Куэди къахуэпщІар, – жиІэу Дисэ шхыдэ нэпцІ зи-щІырт.

– Ягъэ кІынкъым. Сабийм хуэпщІэр псапэш. Дэнэ щыІэ уи тхъэІухудыр? Абыи зыгуэр къыхуэсхъащ!..

– Саримэ, къажэ мыдэ. Плъагъурэ, кІэнфету сиІэр? Къа-жэ, уэри къуитынуш, – жиІэу кІийрт Рум.

– Къэхъей зэ! КІуэцІрыхун! ХъэщІэ къэкІуаш, на! – жиІэу Дисэ зихъунщІэрт. – КъакІуэ, си дахэ цІыкІу! – жиІэри Дисэ и макъым нэхъ шабэ зригъэщІащ, хъэщІэм и хъэтыркІэ.

Елдар, хадэ пщІэныр щигъэтауэ, зэщІэдэлукІырт, Саримэ и макъ зэхэсхыну пІэрэ, жиІэу. Темботрэ Лурэ бжыхъ гъуанэмкІэ дэплъырт. «СынокІуэ!» – жиІэри Саримэ къыхудэмышейжу псалъэ закъуэр къыжбэдэхуаш. Елдар зыри жимыІэу хадэ пщІэн щІидзэжаш. Тембот гу лъитэрт Елдар и хадэ пщІэкІэм, пщІэныр нарыхури здигъакІуэу щІыр къриудырт, Дисэхэ я пщІантІэм Іуэхушхуэ гуэр къызэрыщыхъуар ІупщІт.

ТІэкІу-тІэкІуурэ псори и пІэ изэгъэжаш. Елдар, и губжыр щхъэщыкІ хуэдэ хъуати, и фэр нэхъ къыхъэжаш, арщхъэкІэ Дисэхэ я пщІантІэм хъэргъэшыргъэшхуэ къыщыхъеящ.

Дисэ и нэм щІы имылъагъуж жыхуаІэм хуэдэт.

– Къэгъазэ, хъэбз куэпэч! Сыт ауэрэ зыщІэпщІыр? Форэ тхъукІэ уигъэшхэнуш, сыт абы и лей узыхуейр? Щхъэ укъызэмыдаІуэрэ? Ара ущІэспІар? Алыхъым нэхъ щыхъэтыфІ сыхуейкъым, си кІэтІийр си вакъэ лъэпсу успІащ. Сыт сэ жысІэм ущІемыдаІуэр? Уи анэкъэ къопсалъэр? Рахым и къатыр лъэгум къыщІэху ятІэм уриуасэкъым, итІани плъагъуркъэ абы зэрызищІыр! Сыкъыумыгъэгубжъ, сыкъэбгъэгубжъмэ, уи фэр исхынщ... Уи адэ мыгъуэр псэужкъыми!.. Къэгъазэ, хъэбз куэпэч. ЛъэмбытІ уэзгъэчмэ, алыхъыр си бийщ. ЛъэмбытІ закъуэ ари...

– ИукІынуш, тхъэ, – жиІэри Лу къэгүзэващ.

Тембот Елдар дежкІэ еплъэкІащ, сыт тщІэнуыр жиІэу къригъэкІ хуэдэ, арщхъэкІэ Елдар и нэщхъыр зэщІиукІауэ аргуэру пщІэным нарыхури дигъакІуэрт.

ЗэрыгъэкІий макъыр щызэхахым, Нанэрэ Думэсарэрэ зэкІэлъхъэужу унэм къыщІэкІат.

– Алыхъ-алыхъ-алыхъ, – жиІэрт Нанэ, – си фІэш хъуркъым Дисэ и хъыджэбз цІыкІур ІэщІэмыукІэну. ПщІэжрэ, Думэсарэ, Инус хъэжым Іуизэ мыгъуэр игъэмэхыу унажэу дыщыжар? Тобэ ярэби, апхуэдэ махуэ къытхуимыхуэжкІэ! Сыту дылъэрызехъэт, ярэби, а махуэм, жэрыгъэ защІэкІэ дыкІуэри дыкъэкІуэжат.

– Насып диІэти, Астемыр дэсу ирихъэлІат. Нобзу щытатэмэ, сыт и мыхъэнэт. ЦІыхухъу ди унэ искъым. Тембот сыт къыпхуищІэн, Луши пихыжаш.

– Нанэ, иумыгъэукІ Саримэ, – жиІэу Лу къэсаш.

– Уи пэр лъэщІ. Дэнэ уи гъуэншэджыр щызэфІэптхъар?

– Тембот баш фІигъанэри зэфІитхъаш.

– ПцІы щхъэ бупсрэ? Уэракъэ кхъужьейм дэпщейуэ зэфІэзытхъар?

– ФынакІуэ. СыфхуэпщэфІащ. Махуэ псом физгъэмжэлІа мыгъуэщ, тІэкІу федзакъэ. НакІуэ, Елдар. Уэ Іуэхутхъэбзэ къысхуэпщІар тхъэм къыпхуищІэж, си щІалэ цІыкІу.

Пщыхъэщхъэнэблагъэ хъуати, жэм джэмыдэжъыр бууэ куэбжэм кыІуувэжауэ щытт.

Думэсарэхэ я зы гъунэгъу пщІантІэм батэкъутэр щагъэшмэ, адрей я гъунэгъумкІэ Іуэулауэ лъэпкъ шыІэтэкъым. Инус хъэжыр щІыІэм игъэдыкыу щІалтхъэжа иужькІэ, абы и щІэинри и щІапІэри и къуэш Нурхъэлий лъысат. АрщхъэкІэ Нурхъэлий пщІантІэм дээзгъакъым. Мэчэ-Мэдинэ нэс джадэу къэджэдэжа и къуэшыжъым ещхъу езыми къыкІухъыну мурад ищІати, еуэри ежъаш. Зауэшхуэри къэхъуаш, дунейр хъэрийкурий хъужри, Нурхъэлий и хъыбар лъэпкъ щымыІэу бзэхаш, щІым пхрыхуам хуэдэу. Зыкъом дэкІат абы лъандэри, Щхъэлмывэкъуэдэхэм кыыздрахар къыпхуэмыщІэу хъыбар зэрахъэрт Нурхъэлий кыигъэзэжыну. КъэкІуэжми хъарзынэщ, унэ иІэщ, пщІантІэ иІэщ. Япэм зэрыщытам хуэдэу, зыгъашхэм хуэпщылІу къиджэдыхъынкъым, лажъэмэ, ишхын игъуэтынщ, жалэрт ар зэхэзыхым. Нурхъэлий и Іуэхум дыщытепсэлъыхъыным иджыри дынэсакъым, Дисэхэ я пщІантІэмкІэ зыдгъэзэнщи, абы кыыщыхъуар зэдгъэщІэнщ. Лу цІыкІу гыным хуэдэу и жагъуэ мэхъу Саримэ зэхэзехуэн ящІауэ бэлыхъ зэрыхэгъэтыр. Ар зи жагъуэ хъуари Лу и закъуэкъым.

Псори зэгъэжа я гугъуэ, Елдар сымэ лыр яшхауэ шхурэ мырамысэ хуабэрэ щІагъэмэракІуэу тІысыжа щхъэкІэ, бэлыхъышхуэр къахуихуэнут. Думэсарэ хадэ зыпщІа щІалэхэм ядэмышхэу шыуаныр гъунэгъуу игъэувауэ, жъэгум дэсу мырамысэм лы гъэжъа дишхырт. Нанэ жэмыр ІуэмкІэ ихужыныр и щхъэусыгъуэу щІэкІат, сыту жыпІэмэ, абы дзэ Іутыжтэкъыми, цІыху щысу яхуэшхэртэкъым.

Елдар щІалэ цІыкІуитІым ядэгущыІэрт, Лу зигъэнщІати, занщІэу Дисэхэ деж жэнут, арщхъэкІэ и анэм щымышынэу къанэртэкъым. Думэсарэ абы гу лъытауэ къеплъырт. Дунейр «кІыфІ» кыыщыхъуар абдежщ. ЗанщІэу цІыхубз макъитІ къэІуаш, зыр кІийуэ, зыр гухэщІу гыуэ. А тІум дэтхэнэр Саримэ и макъми къыпхуэщІэнутэкъым.

Думэсарэ къэуІэбжъауэ унэм кыыщІэжмэ – Саримэ и фэр пыкІарэ и нитІыр кыихуу къожэ:

– Быбэ! Нанэ сиукІынущ. Уэ быбэ мыгъуэ, Нанэ сиукІынущ. СумыгъэукІ, сумыгъэукІ, быбэ!

– Сыт мыгъуэ къэхъуар? Ана, уэ тхъэмышкІэ цІыкІу мыгъуэм сыт уи лажъэ? – жиІэрт Думэсарэ, хъыджэбз шынар зрикъузылІэу.

Нанэ пэгун иІыгъыу пщІантІэшхуэм дэтти япэ кыилъэ-

гъуаш Саримэ кызыэрыпша бжыхъ гъуанэм Дисэ и щхьэр кърингъэжри пкъыр инауэ къеІэу. Фыз ябгэм дзасэ ин иІыгът, и щхьэцри къэубэлэцауэ, бжыхьыр кърелъэфажьэ жыпІэну къеІэрт.

– Къызэлынкъым сэ а хъыджэбз нэжэсыр. И псэр си ІэкІэ хэсхынщ, – жиІэрт Дисэ, мафІэм хуэдэу кызыэщІэнауэ. – Сыт щхьэнтэ теслэхъэу щІэзмыгъэмэхар къыщцалъхуа махуэм. Алыхьыр си бийщ, ІумпІафІэ сэ узмышІмэ, хъэбз куэпэч. ИгъащІэкІэ си пщэм дэсынущ. УкІ жыхуэпІэр дыщэм хуэдэщ абы и дежкІэ. Алыхьыр си бийкъым, уэ сэ сыпхуримыкъум. Дэнэ шыІэ ар? СывутІыпщ...

Дисэ бжыхъ гъуанэм къипша нэужь, унэмкІэ иунэтІауэ ежъащ, дзасэр джатэ къыхам хуэдэу иІыгъыу. АрщхьэкІэ Думэсарэ абы и пащхьэм къиуващ:

– Алыхъ, си унэ лей шызепхъэу пхуэзмыдэн. Саримэ алыхьым и хъэщІэщ, алыхьым нэужькІэ хъэщІэ зыкъысхуищІащ, япэ си хъэдэм ебакъуэ. Узыр уи ныбэм исщ сэ сыпсэууэ а хъыджэбз цыкІум еІуси! ІэпэкІэ уелусэнкъым...

– ІукІ, жысІакъэ, на. Пхъур зи пхъур сэрамэ, ІиманкІи динкІи сынолътІу, ІукІ. Си пхъум удэзмыгъакІуэмэ, пунэлатыр къызэх! ІукІ! СутІыпщ!..

Темботрэ Елдаррэ Іэнэм къыпэрыщІэфтри, Думэсарэ къыдэщІыну къэсащ. ЗэрыгъэкІий иныр шилъагъум, Лу гъыуэ къыщІэжаш.

Елдар бжэм бгъэдэлъадэри уващ, Саримэ зыщІэс унэм Дисэ щІимыгъэхъэну. Бэлаци, зэрыгъэкІий макъыр шызэхихым, къыщІэпхъуауэ къажэрт, къэхъуар имыщІэу.

– Уэри ушыІэ мыбы, – жиІэри кІиящ Дисэ, Елдар шилъагъум, – напэншэ, уэри уэ! СымышІэ фи гугъэ фи мурадыр. ІукІ мыбдеж, лъэдакъачэм къилъхуа! – Дисэ дзасэмкІэ Елдар еуэну зишэщІащ, арщхьэкІэ напІэзыпІэм Тембот лъэри, Дисэ иІыгъ дзасэм ІитІкІэ епхъуаш, арщхьэкІэ дзасэр иутІыпщыжри ныбапхьэкІэ зытридзащ, гъуэгуу.

– Дзасэр гъэплъащ, – жиІэрт Тембот, и нэпситІыр къехуэхуу, и ІитІым епщэу.

Дисэ и хъэщІэм лы хуигъажьэу дзасэр мафІэм пэрылтъу къипхъуэтати, къэплъауэ къыщІэкІащ. Тембот къыщыщІар ямышІэу Думэсарэрэ Елдаррэ щІалэ цыкІум щежалІэм, Дисэ унэмкІэ зидзащ, арщхьэкІэ блыным еупсея пхъэбгъу тетІысхьэпІэжыр Лу кыигъэджалэри, Дисэ и пащхьэ дыдэм къыхуэу къыщыхыфІидзэм, фызыжыр лъэпэрапэри къытехуаш. Дисэ къэтэджыжиху, Елдар тІэу лъэгъуэ фІэкІа мылътэу бжэ здыІутам Іуувэжауэ къэпсэлъащ:

– ЗыІуегъэх, Дисэ, зыІуегъэх и нэхьыфІщ.

Бэлаци къэсати Дисэ текІиящ:

– Алыхьым и цІэкІэ сэ тхьэ соІуэ, лъэдакъэпэкІэ уэзмы-

гъавэм щІыр. ДэкІ мы щІІантІэм. ДэкІ, жысІакъэ сэ, емынэ жьэгугу хъун.

– Зэтескъутэнщ фи унэр, си пхъур кыизэвмытыжмэ. ТІэу семыплъу зэтескъутэнщ.

Дисэ абы хуэдизкІэ къэгубжьати, и къарум къимыхъын щымыІэ и гугъэжт, арщхъэкІэ, а кыпэува къомым зэрапэ-мылгъэщынур хъэкъкІэ и фІэщ хъуати, гуэгугушыр Аралным щыфІишха махуэм хуэдэу занщІэу зыкыбтригъэхуаш, хъэ-тыркІэ лгъаІуэу.

– Уэ кыизэфтыж мыгъуэ, пхъур си пхъум. СыволгъэІу, алыхъ дызыхуэпщылІри фызоггъэлгъэІу. Лы изот мыгъуэ ар...

АрщхъэкІэ Бэлацэ идэртэкъым.

– ЛІо, лафкІэтет Рахымыжъыр ара малгъхъэ щІынынур! Къэбгъуэтам, уэлэхыи, малгъхъэ. Рахым си адэ и ныбжгъэгущ. Сыт жыпІэу ептыну зи ныбж нэмыса сабийр? Дзэ Іутыжкъым е сыткъым, и жьафэ Іурылэлугу. Е гъуэгугу мыгъуэм ежгъуэ тІысыжын жи, сыту умыукІытэрэ тІэкІунитІэ! Сабийщ Саримэ, зиунагъуэрэ...

– Ана, балигъ бгъэхъуркъэ, лІы ептынуми! – жиІэрт Думэсари, и насып зэрытекІуам кыигъэгугушхуауэ.

Тембот зэщыджэу и анэм кыыбггъэдэувауэ Елдар еплтырт, уэ щІалэгъхуэр фызыжкыым укъриггъэкІуэтам, уелунщІу щхъэ-пребггъэдзакъым, жиІэу къриггъэкІы.

Дисэ ешаелІауэ, ищІэнур кыыхуэмыщІэу, здэкІуэнур кыыхуэмыгупсысу, кыжраІэ къомри зэхимыхыу, делэм хуэдэу зиплгъыхъырт.

Дисэ хъэлэбэлыкъым хэгыху, Рахым и ІитІыр зэтелгъу щысакъым.

Рахым зыкъомрэ хъэ ныбаджэр иггъашхэу щысаш, гум щІэгъІа щитІым, торбэ япщІэхэлгъу наргыху щашхкІэ, макъ ящІым щІэдэІуу. ФэрэкІнапэ хъужауэ шыгугу МутІэ зыми щыщтэкъым, и нэм щІыІуху телгъу дэнэ деж тІысми щхъэ-укъуэрт. Иджыри Іурихауэ къешхъэукъуэхырт, гум ису здэгъысым. УеупщІами хъэлэбэлыкъ къэхъуам щышу зыри зэхихатэкъым, Рахым ар къимыггъэушыххэм нэхъыфІу кыилгъытэрт, сыту жыпІэмэ, щыхъэт щымыІэмэ, лафкІэтетым дежкІэ нэхъыфІт.

Уасэу къаша псори гум кърахатэкъым, нысащІэм кыыхуаша бостейхэр иджыри пхъуантэм зэрыдэлгът. Дисэ хуаггъэфгъа щэкІыщхъэ жыпІэми, Рум и къатыр цІыкІу сыт хуэдэхэр гум илгът.

ТэкІурэ зиІэжъа нэужь, Рахым, си напэ щытекІакІэ, цІыхум сыкыалгъагъуу хэлугъыІыу сымыхъу щІыкІэ сыдэкІыжмэ нэхъыфІщ, жиІэри и гум къэкІащ.

– Ей, Рахым, Рахым. Пхуэфгъащэ кыпщыщІащ. Умыде-

лэтэмэ, абы зыпыпщІэнт. Ухуэзаш иджы! – жиІэу Рахым и щхьэм мыгъуагъэ хуихьыжырт. – МутІэ! Куэдщ, зэ къэуш.

МутІэ а къэхъуа жыхуэпІэр хьымпІари ищІакъым.

Рум пщІантІэм къыдэнати, Рахым и ужьым кыкІыртэкъым, лафкІэтетыр дэнэ дэІэбэми, сыт къыдихми псори зригъэлагъурт. Рум игу ирихьыртэкъым Рахым къаритауэ щыта лентІ, уагъэ, гъуджэ сытхэр адэкІэ-мыдэкІэ къыди-хыурэ гум ит пхъуантэм зэрыдилъхьэр. ТІэкІу-тІэкІуурэ Рахым Рум и вакъэ цІыкІуитІым щынэсым, а вакъитІыр Рум фІыщэу илгагъурти, хуэмышэчу жиІащ:

– Абы уемыІусэ. Нанэ къэкІуэжмэ, шхыдэнущ. Сэри сригъэІусэркъым абы.

– Шхыдэнущ, шхыдэнущ, – жиІэу Рахым гъумэтІымэрт. Дисэ къэмысыж щІыкІэ и хьэпшыпыр зэхуихьэсыжу ежъэ-жыну арат и хьисэпыр. – МутІэ! Лъаркъэ, аргуэру мэщхьэ-укъуэ. Мыдэ къакІуэ.

МутІэ небэ-къебэу кыщІэджадэщ унэми, Рум и вакъэ цІыкІуитІыр ихьащ. Рум ар и гум щІыхьэщати, кыщиудри гъащ.

– Сыт хьыджэбз хьарзынэр ущІэгъыр? Удын ухуейуэ ара? Умыгъ, мэ кІэнфет.

КІэнфет тІэкІу и жыпым кърихри Рум щритым, сабийр куэд хуей, удэІужащ.

– Сыту сыделэ, ярэби. Сыту ахьмакъыу сыкъыщІэкІа, – жиІэу Рахым кыщыщІар игу техуэртэкъым. – Сыту дэкум хуэдэу сыкъагъэпщІа. МутІэ! Неуэ псынщІэу.

– Доуэри-доуэ, – жиІэщ МутІи, жэщ, куэбжэр кыІуихри, гум кыитІысхьэжащ. Уэрамым къыдыхьа нэужь, МутІэ куэбжэр хуищІыжынути, Рахым идакъым, Дисэ кытхуэ-

зэнкІэ хьунщ, жиІэри. Езы лафкІэтетым кыІыхщ вожэри

шитІым яхэуащ. Шыгур дэуей-къеухыу ежэхыжырт, адэкІэ-мыдэкІэ кыккъуэплъ цІыхухэм ягъэщІагъуэу.

АрщхьэкІэ гъэщІэгъуэн кыщыхьунур иужькІэщ.

ЖЭЩ ШЫНАГЪУЭ

Темботрэ Лурэ я насып кыкІлат. Дисэ сыт имыщІэми, Саримэ хуэкІуэжакъым. Сыкъэгъанэ фи дей, жиІэу Думэсарэ къельэІуати, кымыгъанэу хуэщэчынт. ЩІалэ цІыкІуитІым я гуапэт Саримэ къанэмэ, Рахымыжьыр Хьуашэ и Іэтэу кыдахуати. «И анэр игъэлыгъуэж а жьафэ Іурылэлым», – жиІэу Тембот хьушІэрт, лафкІэтетым «жьафэ Іурылэл» фІи-щауэ. Лыгъэ иІэщ Рахым иджы къакІуэм, Саримэ кыы-щхьэщыжын иІэщи, и кІэбдзыр хузэпаудын уи гугъэкъэ? ЩІалэ цІыкІухэм зызэрагъэлІыхьулІыбжьыр

Думэсарэ ильагъурт, и дыхьэшхын абы кыгъаклуэу. Зэ мыхъуми зэ зэрыклуэжын хуейр Саримэ ищлэрти, ар игу къэклыжмэ, и щхьэфэцым зицлэрти. Хэти кыгурылуэрт Дисэ и пхъум кърищлар зэрыхуимыгъэгъунур. Фыз ябгэр клэбгъу ищлу щыдэклыжаклэ, мурад лей гуэр ищлат, Дисэ фыз къэрабгъэ-хэм ящыштэкъым, жидам пхутеклынутэкъым.

Пэжу жыплэмэ, хабзэри сытри Дисэ и лъэныкъуэт. Зипхъу и унафэ зрамыгъэщл анэ щылэ, ар ящлэркэ псоми, итлани Дисэ зы мурад гуэр ищлат, фэ сэ сыфхурикъунщ, жилэри зэуэн-бэнэныр щигъэтри, и унэ клуэжаш. Абы и мурадыр къехъуллэмэ, нэгъуэщл хуейтэкъым езыри, и пхъум лей ирихаш, сытащ, жалэу цыхум жамылэу, псори зыхуэ-запхъэм хуэзэнщ. Кыхьлхьхь имыщлу Дисэ и луэхум и ужь ихьаш.

Япэрауэ, тридзэри Дисэ лафклэтетым деж клуаш. Рахым и гугъэххатэкъым Дисэ абы и деж къэклуэнуи, фызыжбыр щилъагъум, къэплейтеящ, нэгъуэщл ищлэнур кыхуэмыщлэу щэкл кыппшу зыкыригъэлъэгъуаш.

– Уузыншэм, Рахым.

– А-а, тхьэм уигъэузыншэ. Дауэ ущыт? Сыту фыт укы-зэрыклуар, – жилэрт Рахым, Дисэ дежклэ къэмыплъэу. – Дауэ ущыт?

– Сыту сыщытын, си псэ. Алыхь талэм и ней кытщы-хуауэ кыщлэклынщи, гъуэгу кыдытыркъым. Си хьыджэ-бзым и натлэ илтым хуэзгъэзэнщ, жылати – уолъагъу, къутэ-жаш. Сыт мыгъуэ алыхьым игу кыщлыдэбгъар?

Рахым зэпхыдэлуклри, къагъэкъуаншэу зэхихатэкъыми, и гур нэхьыфл хуаш:

– Сигу лей зэримылбыр уэри уошлэ, Дисэ. Сывдэлэ-пыкъум си гуапэщ, арщхьэклэ сыт пшлэн? Ину сигъэуклытащ Саримэ. Игъашлэм сихуакъым апхуэдэ укытэгъуэ. Си напэр теклэщ, цыхум сыкъалъагъу нэхэрэ, клуэ аракъэ жыплэнур, щлым сыклуэцлрыхумэ, нэхь кызоштэ.

– Ауэ укытэгъуэ, ауэ укытэгъуэ! А гъуамэри ар! Яуклыу зи фэ трахым хуэдэщ. Зыцклэ узгъэкъуаншэркъым, Рахым. Зыц закъуэклэ ари. Рахым жалэмэ, гушлэгъу зилэ жалэу аращ. Гушлэгъушхуэ уилэщ, тхьэм уиуэщл.

– Саримэ сэ кызищлари! Ай-ай-ай. Сыт ар кызэлъэ-пэуэн щлэхуар? Сыту плэрэ щлалэ еклуэллэплэншэм дилъэгъуар? Тобэ ярэби. Си гугъакъым апхуэдэу хъуну, си пщлыхьэплл кыкынтэкъым. Сэ сыщыгугъа, луэхур кы-щыщлэкла!..

– Атлэ, сыт мыгъуэр ещлэн, Рахым?

– Уэлэхь, сэ ар а щлалэм хуэзмыгъэгъун. Сэ, клөк-макъым сыхэту сыщымытми, зыгуэр схуээфлөкл.

Дисэ зыхуеиххэр лафкІэтетым жиІэр арат, езы Рахым имыщІэ щхьэкІэ.

– Алыхь, а махуэм уепщэфыІауэ шытатэм, си фІэш хьуртэм Елдар зэрыщІегъуэжынур. Умыгузавэ, си псэм хуэдэ, Саримэ уи ІэмыщІэм ильщ. Хьыджэбзым щІалэ напэ къабзэ илгъагъум и диным икІ щхьэкІэ, абы и унафэр адэ-анэм ящІ.

Рахым хуабжью и гуапэт а зэхихри, щэкІ къэпщыныр щигъэтри, къыпыгуфІыкІыу къэуващ.

– Дауэ-тІэ зэрытщІынур, Дисэ?

– Дауэ, жыпІа? Зи дауэр мыраш: дахэ цІыкІуу, деуэнщ-деІэныи, хьыджэбзыр уэ уэзгъэхьынщ.

– Унэидзыхьэ дыкІуэуи?

– Ахьайуи, си псэм хуэдэ. Саримэ щхьэгъубжэ дыдэм кІэрыт гъуэлъыпІэм ильщ жэщкІэ. ЩхьэгъубжэмкІэ удэІэ-быкІрэ хьыджэбзыр къыдэпхмэ, зэфІэкІащ. Зэ къыпІэ-щІыхьа хьумэ, хэт зэран къыпхуэхъужын, щІалэ цІыкІуитІ Іэщи, зыми щыщкъым.

Рахым темыгушхуащэми, Іуэхур и псэм фІэфІт, сыхуей-къым жыпІэмэ, улІыгъэншэу къафІэщІынщ, жиІэри Рахым Дисэ жиІэм еувэлІэныр нэхъ тригъэкІуащ.

– Уэлэхьи, хьарзынэу къэбгупсысам, Дисэ, – жиІэрт Рахым, и Іэр иІуэту. – УкъыздэІэпыкъун уэ?

– СыныбдэІэпыкъун къудей?

Дисэрэ Рахымрэ я Іуэху и ужь ихьащ.

Псом япэ зы лІы бланэ гуэр къагъуэтын хуейт. Рахым ахьшэ и мащІэтэкъыми ари къэгъуэтыгъуейтэкъым. ЛафкІэ-тетым и цІыхугъэу Бэтэгъэ къуажэм АбдулкІэ еджэу къэжэр щІалэ гуэр дэст. Абы елъэІумэ – Рахым кыхуимыщІэн щыІэтэкъым.

Абдули и адэми ахьшэфІ иратыну къагъэгугъащ, унэ-идзыхьэ щежъэну пщыхьэщхьэми лафкІэтетым деж фІыгуэ щѐфащ урыс аркъэ, гу зэрыкІуэнуми щІэт шэрхьым хьыдан, чэтэн кърашэкІащ, Іэуэлъауэ имыщІын щхьэкІэ. Шыгуху МутІи бжъэ зыгІуш димыдзыхьыу къэнакъым Абдул и гъусэу. Жэщыр кІыфІт. Махуэ псом Дисэ фІэмыІуэху хуэдэурэ Думэсарэхэ я бжыхьым екІуалІэрти, пщІантІэм дэплъэурэ, къэхьукъащІэр зригъащІэрт. Зэран къахуэхъуІауэ гу лъыта-къым. Сарими и псэм ищІэ хуэдэт зыгуэр къыззрещэри, и закъуэу зэи унэм къыщІэкІыртэкъым, къыщІэкІмэ, Думэ-сарэ е Тембот и гъусэт. Дисэ зэ-тІэу илгъэгъуат пщэфІапІэм къыгуэт пэшым и щхьэгъубжэм Саримэ къыІухьауэ, арщхьэкІэ хьыджэбзыр щагъэгъуэлъыр пщэфІапІэр арами, пэшыр арами тэмэму къыпхуэщІэнутэкъым. Дисэ къыгъэ-зэнутэкъым, хэтыт ар зыщышынэнур. Унэм цІыхухъу щІэс-тэкъым, цІыхубзитІыр зэрыгъэгугъуэхуэми бгъэшынэфынуш.

Куэд дэмыкІуы Думэсарэ псоми пІэр яхуищІыжри, уэздыгъэнэфыр игъэункІыфІыжаш.

Ботэщхэ я унагъуэм ящІэнт бэлыхылажэ къапэщыту? ЩыкІуи ини гъуэлъыжри зэгъэжаш. Дисэ гу лъимытэу къэнакъым псори зы унэм зэрыщыгъуэлъам, апхуэдэу нэхъыфІт, нэхъ умышынэу ужеинт. Саримэ и пІэр щхэгъубжэм и гъунэгъубзэти, Дисэ ар и гуапэ дыдэ хъуаш. Ауэ щыхъукІэ жэщым зыгуэр щІыб къыщІэкІмэ, занщІэу ущІэуэрэ хъыджэбзыр къыупхъуатэу укъыщІэпхъуэжмэ, зэфІэкІаш. Рахым и гу плъыжкыжыыр куэбжэм деж щытынуш хъэзырыпсу. Абдул къызэрилъытэмкІэ, бжыхъыр Іуптхэрэ пщІантІэ дыдэм удыхъэмэ нэхъыфІт, арщхэкІэ ар Дисэ идакъым, зи гугъу ящІ бжыхъыр цІырхъ дыдэу щыт пэтми. Дауи, бжыхъыр щІэпчэтхъэн лъэпкъ щыІэтэкъым, Іэуэлъауэ пщІыуэ зыкъыумыгъэщІэнумэ.

Абдулрэ Рахымрэ унэм щІэуэу хъыджэбзыр къыщІахауэ къыщагъээжкІэ, Дисэ куэбжэр Іуихыу МутІэ гур къыди-хуэну арат зэрызэпсэлъар. А тІур зэ гум къэсмэ, хэт къалъэ-щІыхъэн лъэсу. ЗанщІэу Бэтэгъэ къуажэм хъыджэбзыр яхъынщи, Абдул и адэм деж ирахъэлІэнщ.

Дисэ сымэ я мурадым фІыуэ егупсысат, къемыхъулІэн Іэмал лъэпкъ имыІэу къалъытэрт, хэблэ псоми Іэуэлъауэ щымыІэжу щхъэж и унэ итІысхъэжат.

Жэщ ныкъуэм нэблэгъауэ, Рахым и гур куэбжэм къекІуэлІаш, макъ лъэпкъ имыщІу. Шыгур нэхъ тэмэм зэрыхъуным хуэдэу ягъэуври, Рахымрэ Абдулрэ жыг щІагъым щІэуващ Ботэщхэ я унэм пэгъунэгъу дыдэу, Дисэ къакІуэ-Іамэ плъэну бжыхъ джабэм кІэрыуващ. Рахым, зыри жимыІэ щхъэкІэ, гузавэрт. Абдул и ужьым кІэшІу итт, къэхъу-Іамэ Абдул къыльзэІэсын и гугъэу. ИтІани езым и гур дахэ ищІыжырт: «Ягъэ кІынкъым, фоч зыгъэуэфыни, къамэкІэ къыззэуэни унэм щІэскъым, хэт сыщышынэн», – жиІэрт и куитІ кІэзызыр имыгъэкІэзызын и гугъэу ІитІымкІэ иІыгъыу. Рахым унэм щекІуалІэм нэхъри къэгузэващ. «Хъэуэ, сэ сымыкІуэмэ нэхъыфІщ, ирекІуэ Абдул, абы ахъшэ хъушэ естар щІестар, урыс аркъэ щІезгъэфар аращ», – жиІэри Рахым и ужь зыкъригъэнащ. Абдул и къэпталыкІэм къелэри жриІаш: «КІуэ уи закъуэ, тІуми тщІэн щыІэкъым», – жиІэри. Абдул адыгэбзэ дахэ-дахэу ищІэртэкъым къэжэр лъэпкъти, ауэ тыншу къыгурыІуэрт, унэм щІыхъэу хъыджэбз дахэ дыдэ цІыкІу и ІэплІэм илъу къыщІихын зэрыхуейри, зыри жимыІэу ежъащ.

Бжэр кІыргъри, Думэсарэ унэм къыщІэкІаш, Дисэ зыхуе-иххэр арат, Думэсарэ Іэнкун хуэдэу тІэкІу зиплъыхъри шэщымкІэ щыІуигъэзыкІым, Рахым Абдул еІунщІаш, кІуэ псынщІэу, жыхуиІэу. Абдул къыгурыІуэри, жыг къудамэ

зыжъэхуэр игъэсысу, жыг щІагъым кыбщІэжри щхъэхуэ унэмкІэ иунэтІащ. Рахым нэхъеижу кІэзызу зиплъыхъырт. Къымыгъээжу пІэрэ Думэсарэ, жиІуэ, Диси зиудыгъуауэ бжыхъ джабэм кІэрыст и нитІыр къижу. «Щхъэ заІэжъэрэ мы делитІым», – жиІуэ зэгуэпырт Дисэ.

А жэщым Лурэ Саримэрэ зэгупэу жейрт. Думэсарэ къэтэджу бжэр щыІуихым, Лу зэхихаш, арщхъэкІэ аргуэру жейм хилъэфжати и нэр кыхуэзетехыртэкъым. Лу зыгуэр кыбщхъэщыхъуэ пэщашцэрти, кыбзэщыу хуэдэ хъуауэ кыбфІэщІырт: Думэсарэ къабгъэдыхъуэ шхыІэныр зригъэ-захуэу. Аркъэми кыбщыщІихъэм, Лу и нэ кыбзэтрихаш – плъэмэ, зы лІы жьакІацэ къащхъэщытщ Іэбэлъабэу. И макъым кыбзэрихъкІэ Лу кІиящ, Саримэ дежкІэ зидзри быдэу зыкІэриукІащ гужъеяуэ. Саримэ къэушауэ нэхъеижу шынасти, и гупэ хэлъ щІалэ цыкІум зрикъузыллащ, арщхъэкІэ лІы къащхъэщытыр къепхъуауэ Саримэ ихыну еІэрт, щІалэ цыкІур хъыджэбзым кыхукІэрымычу.

– Рахым, мыдэ къакІуэт! – жиІэри Абдул джащ, асыхъэту нэгъуэщІхэм я макъ щІыбымкІэ кыбщыІуаш. Ар Думэсарэт, сабийхэр кІийуэ щызэхихым, кыбщІэпхъуауэ къажэрт, зы баш кІэмщхъэмыфІ иІыгыу. Рахым кыбзэрыфІэщІамкІэ, Думэсарэ иІыгыр фочти, и нитІым щІыр имылъагъуу щІэпхъуэри ежъжаш. «Сэ сымыделэм, а делэр гъусэ щхъэ сщІа», – жиІуэ Рахым гум зридзэжаш, шитІым яхъуэри, макІуэ щІыкІэ! Лъейри ежъжаш.

Думэсарэ башымкІэ бжэм еуэурэ кІийрт:

– КыбщІэкІ мыдэ, лІыгъэ уиІэмэ, хытІым я кум къыдэ-кІа. Ей, гъунэгъу, жи! ДахъунщІэ!

Абдул щтэщ, сабий кІийхэр къыгъанэри, щхъэгъубжэм-кІэ дэлъауэ, бгъуэтым къащтэ, хадэ кІыфІым илъэдэжаш, нартыхур зэхикъутэу. Саримэрэ Лурэ мычэму кІийрт, уи щхъэфэцым зыкърагъэлэту. Хъэблэр кыбзэщІалэтауэ зэрыгъэкІий макъ къэлурт, хъэхэр банэрт, Думэсарэ джэрт, къыдэІэпыкъун хуейуэ. Дисэхэ я пщІантІэм къыдэкІыу гу гуэр зэрежъэжар нэрылъагъути, Думэсарэ къыгурыІуат къэхъуа-къэщІар зищІысыр. Гъунэгъу-жэрэгъу сытхэри къажэрт, хэт баш иІыгыу, хэт гуахъуэ ІэщІэлъу, къамэ зыкІэрыщІаи щыІэт.

Абдул, жылэр зэрызехъуэ къажэ кыбфІэщІати, и псэр и лъэдакъэм нэсауэ хадапхэмкІэ здэжэм, абыкІэ псыІэрышэ кыбзэпрыжыр имыщІэу, жэщыр кІыфІти, имылъагъуу псым хэхуаш. Абдул псым щыхэхуэм, тенджызым хэхуа кыбфІэ-щІат, апхуэдизкІэ гужъеяти. Абы ерагъыу кыххэпщыжри, кыбзэплъэкІын шынэу, банэ бжыхъым щхъэпрыпщри, губгъуэм ихъэжаш.

Диси зигъэпщкІужри, и унэм щІыхъэжауэ, Рум цыкІу

гъыр игъэудэлуу тЫсыжаш.

Лу мыхъуамэ а жэщым Саримэ яхьыну арат псоми къазэрыфIэшIар. ЗыкIэриукIэри къахукIэрытхъакъым, жаIэрт Лу щытхъуну зи гуапэм.

Нэху зэрыщу, Ботэщхэ я унэм къыщыхъуар псоми ящIаш, цIыхухэм жэмыр Iэхъуэм дахуу е псыхъэ кIуэуэ зэхуэ-замэ, ар ягъэхъыбарырт. ЛафкIэтетыр унэидзыхъэ кIуат, хъыджэбз кыхьыным и анэр и гъусэу, жаIэрти абы ириды-хъэшхырт. Пэжу, апхуэдэ телъыджэ Щхъэлмывэкъуэ къы-щыхъуатэкъым.

Рахым и лафкIэр зэхуищIри еуэри ежъэжаш. Къуажэм

дэсхэр шыгъу хуейми, фэтыджэн хуейми иджы къалэм нэс

мыкIуэу хъуртэкъыми, шхыдэрт, хъушIэрт, лафкIэтетыр къагъуэтыжами, дыхъэшхын фIэкIа иращIэни щыIэтэкъым, арщхъэкIэ Рахым щIым пхрыхури думпу бзэхат.

Псалъащхъэ V
НУРХЪЭЛИЙ

Нурхъэлий и гугъу щытщIыну зэманыр къэсаш. Абы къыщыщIа щIагъуэ щымыIэми, Щхъэлмывэкъуэ къыщыхъуа Iуэхушхуэхэм ар ящыщци, дытемыпсэлтыхъу хъунукъым. ИгъащIэм къуажэм дэсыр зэрыпсэуэу щытам хуэмыдэжу зыгуэр къэхъуаш, къэхъуар зищIысыр зыми къыхуэмышIэу. А къэхъукъашIэр цIыхум къагурызыгъаIуэм ящыщт Коломейцев Степан ИльичкIэ зэджэр. Псоми я къегъэжапIэ хъуар Нурхъэлий къыщыщIа щIэшхъушхуэр арат.

Лу къызэралъхурэ зы илъгъэс хуэдиз дэкIри, Инус хъэжыр щIымахуэ уаем игъэдыкъауэ Шыхъуэфэпс къыщагъуэтыжаш. Хъэжым и щIэиныр къызыхуигъэнэн зэрымIэр и жагъуэ хъуурэ дунейм ехыжами, абы къыщIэна унэри, щIапIэри, жэмыжъ дэтри сытри Инус и къуэш Нурхъэлий лъысаш. ИгъащIэм къулейсызу, къратыIамэ ишхыу, хъэрычэт щIагъуэ имыIэу псэурт Нурхъэлий. И къуэшым и мылъкур къызэрылъысу, и щхъэм мурад мыщхъэпэ Iэджэ кыхъэу хуежъаш. Жэщми махуэми ар бей зэрыхъуным щIэгупсысырт, зэми сондэджэрыну, зэми лъыщIэу ежъэну триубыдэрт. Инус мылъку мащIэ тригъэкIуэда хъэжыщI кIуэну щежъам, иджы абы ещхъу Нурхъэлий зыщIыпIэ кIуэну мурад ищIаш.

Дунейм ехыжа хъэжым и мылъкум щыщ Аралпми, Гъуумари, къадыми ялъысри заушэхужаш, абыхэм ещхъу Нурхъэлий къылысар ихъумэу шысыфынутэкъым. Уи пIэ уису уи насып къэкIуэн, хъэрычэт щIэн хуейщ, жиIэу Нурхъэлий и щхъэм хужиIэжырт. Куэд лъандэрэ зыщIэхъуэпсар

иджы щхъэ кыльымысрэ. Нартыху икIутам хуэдэу дыщэр щыкуэдэу къэрал щыIэу жалэ. Абы укIуэрэ кыпхуэхьыр къэпхъмэ, уэракъэ бей жыхуалэр. Зы башцIыкъ из фIэкIа кыпхуэмыхьми, улIэху дэнэ къэна, уи бынми ярикъунщ.

«Ар здэкIуэну и гугъэ! Уи щхъэц къуанщIэм нихъэсы-фынкъым, – жаIэрти ядэртэкъым цIыхуу ар зэхэзыххэм. – Мухъэмэд бегъымбарым хузэфIэкIакъым абы кIуэныр. Дунейм ехыжа уи къуэшыр здэмыкIуэфам уэ дауэ укIуэн?»

– Инус здэкIуэн хуейм мыкIуа, уэлэхьи, – жиIэрти езы Нурхъэлий и мурадым яхутекIыртэкъым. Хъэблэм дэс псоми жаIэрт:

– Лъэпщ гъущI вакъэрэ гъущI башрэ иIыгъыу ежъэу уа-фэмрэ щIыльэмрэ арэфкIэ щызэгъэкъуам нэс кIуа пэтми, дыщэ икъухъауэ здэщылъ хуэзакъым.

– Сэ кхъухькIэ сыкIуэркъэ. Кхъухьыр здэмыкIуапхъэ кIуэн уи гугъэ.

Сэиди и щхъэр игъэкIэрахъуэрт:

– Дауэ цIыхум уазэрыгурыIуэнур? Лъэпкъ Iэджэу узыхуэ-зэnum я бзэр пщIэркъым. Уэлахьи-уэбилахьи, гъуэгум укытемынэмэ. Уоджэгури уэ. Уи жьакIэм цыуэ теткъым дунейм бзэ зэмылIэужьыгъуэу тетым хуэдиз... КъурIэным итщ, – жиIэри Сэид псалъэм къыдэкIуэу хьыбар гуэри жиIаш:

«Зэгуэр алыхъ талэр цIыху цIыкIум къеупщIат: «Дыщэр адэкIэ-мыдэкIэ къыдэлъэлъу дунейм фытетым нэхьыфI хъэмэ фи тхъэгъуэр ахърэтым щывгъуэтым нэхьыфI?» – жи-Iэри. ЦIыхухэр зэгурымыIуэу, зыкъомым дуней тхъэгъуэр кыыхахаш, адреихэм жэнэтыр нэхьыфIщ, жаIэри ахърэтыр нэхъ къабыл къащыхъуаш. Абы лъандэрэ муслъымэнрэ джауру цIыхур зэщхъэщокI. Муслъымэным я дуней тхъэгъуэр машIэми, я ахърэтыр нэхуш, модрейхэм алыхьыр еуащи, я гъашIэр дахэми, я ахърэтыр жыхъэнмэщ»...

Нурхъэлий зыми едэIуакъым.

А емынэунэм мылъкуу кыльысам и нэхьыбэр ищаш махуэ зыгIушым, унэм фIэкI кымыгъанэу, дзажэ гъэгъуа къэпым ирилъхъэщ, джэди, джэдыкIи, лэкъуми къыздиштэ-ри, макIуэ-мэлъей, ежъэжаш, и унэбжэри щхъэгъубжэри быдэу игъэбыдэри. Щежъэну махуэм я гъунэгъум дежкIэ екIуэкIри, Астемырхэ я унэм тIэкIурэ щIэсаш. Лу дэдждэ-гуаш, Думэсари елъэIуаш унэм, пщIантIэм кIэлъыплъыну. Абы иужькIэ, «унэхъунум сыт жепIэми дэгущ», жыхуалэр арати, Нурхъэлий, и хъуржыныр и щIыбым илъу, къуажэм дэкIри, станцымкIэ иунэтIаш.

Куэд дэкIа нэужь Нурхъэлий и хьыбар къэIуаш тенджыз ин гуэрым Iут къалэшхуэм щалъэгъуауэ. ЗэрыжаIэмкIэ, Нурхъэлий и ахъшэм и нэхьыбэр фIадыгъуат, фIэзыдыгъуар

хъэжыщІ кІуэхэр арами е гъусэ къыхуэхъуахэр арами къы-
хуэмышщІау. Дауэ хъуми, Нурхъэлий кыигъээжын имыдэу
нэхъ жыжъэ дыдэ кІуэ кхъухъым итІысхъэу зылъэгъуам
иІуэтэжащ. Алыхъым ещІа абы и натІэм илъыр, жаІэрти
яухырт. Нурхъэлий и хъыбар къэІужакъым. Зауэшхуэ къэ-
хъуащи, Щхъэлмывэкъуэ дэхэм Нурхъэлий яфІаІуэхужтэ-
къым. Зэм Германыр къос, зэм шы, гъавэ, шу жаІэм, зэм
ахъшэ, маржэ, Герман лъэгущІэтын девмыгъэщІыным, жа-
Іэурэ, къуажэр бэлыхъхэмыкІыу мэпсэу. Ауэрэ мащІа дэкІа,
куэд дэкІа, хъыбар телъыджэ къэІуащ, Россей къэралыр
зэтракъутэри пащтыхьыр трахуащ, жаІэри. «Къэрал джатэ»
зыфІэзыщыжауэ щыта Залымджэрий гуэгущ хуэзэм кыи-
кІыу зэрыщытам текІатэкъым, а хъыбарым шэч кыитезы-
хъи щыІэт, арщхэкІа кыыздикІыжари кыыздихужари ямы-
щІау, борэным кыыздихъа къуаргъыжъым ещхъу, Нурхъэлий
жылэм кыыдыхъэжащ...

Нурхъэлий хуэдэу нэхъей жылэм зылІ дэсу кыыщІа-
кІынтэкъым. ЗэкІуэщІыкударэ ней-нейуэ зиплтыхъу зээ-
мызэ пщІантІэм дэтт, гъуэгуанэ Іэджэ зэпичу дуней илъэ-
гъуахэм я хъыбари жиІэртэкъым. Илъэсищым и кІуэщІкІа
дэнэ щыІами, сыт илъэгъуами, дыщэу кыхъар зыхуэдизри
хъэблэм ящІэмэ яфІэфІт, арщхэкІа Нурхъэлий зыри жиІэр-
тэкъым. ФІыуэ яубэрэжъа хъэм ещхъу, зээмызэ и гъуэм
кыикІрэ зыгуэр Іухуамэ, игъээзжырти гъуэлъыжырт. Унэм
бжэ хэльми щхъэгъубжэ хэльми – псори чырбыш дилъхъэри
Іуиежат шежъэм щыгъуи, иджы ар кыыІуимыхыжыпэу,
гъуанэ ин пхиудауэ абыкІа унэм щІэпщхъэ-кыыщІэпщыжу
псэурт. Абы хуэдэу зэрыщытым гурышхъуэ уигъэщІырт.

Хъэблэм дэсым сыт жаІэми, Нурхъэлий ІэнэщІу къэ-
кІуэжат. Ар здэкІуар АмрыкІыр арати, зэрыгугъауэ кыы-
щІэкІакъым, ахъшэ тІэкІу хуахъуэжар иухыху псэуа нэужь,
уэрамым кыыдэнэжщ и щхъэр здихъын имыщІауи, нэхъыбэм
тутнакъэщым щІэсащ. Россейм Февраль революцэр кыыщы-
хъуу, АмрыкІри зауэм хыхъауэ къэралитІым я зэхушытыкІэр
нэхъыфІ шыхъум, Нурхъэлий езым ещхъ Іэджэм яхэту нэ-
гъуэщІ гъуэгукІа къашэжри, Архангельск жыхуаІа къалэм-
кІа къакІуэу ди щІыналъэм кыхыхъэжащ. Уафэмрэ щІылтэмрэ
арэфкІа щызэгъэкъуари, дыщэр мывэкІэщхъым ещхъу псы-
хъуэм дэлъуи илъэгъуакъым. Ауэ ар Щхъэлмывэкъуэ дэхэм
я фІэщ пхуэщІынт. Къэдабэ пщампІэ тету бэльто зэхэфыщІа,
шухъэ пыІэ зэхэупІышкІуа, тутын зэрефэ лулэ, афицархэм
яІэрылъым хуэдэу фэ ІэлытІ укъуеижауэ – арат Нурхъэлий
мылькуу бгъэдэлъыр. ИтІани, бэльтоужьыр адэкІа-мыдэкІа
пхыудауэ щІэбзэр кыилэлми, и пыІэм уэрдыхъу хуэдэу зы-
гуэр фІэльми, цыхухэм зэпхыжаІыкІырт: «Ярэби, Нурхъэ-
лий и бэльто кыпхишыр кыпхызышыр мыдыщэу пІэрэ?» –

жаІэрти. ШІэбзэмрэ тебзэмрэ я кум дыщэр дэбдэмэ, дыщэ мащІэ хьун ар сытми.

Псом хуэмыдэу гьэщІэгьуэнраши, и унэм нур щІигъа-псэркъым, мычэму бжэ-щхьэгьубжэхэр гьэбыдащ, езыри зыми кІэлъыкІуэркъым, кьыкІэлъыкІуэІауи плъагьуркъым. Зээмызэ Думэсарэ деж щІохьэри тІэкІу шос, абы щыгьуи жиІэ щІагьуэ щымыІэу. КьелъэІумэ, Іуэхутхьэбзэ гуэр хуе-щІэри, тІэкІу кьагьашхэмэ, и унэ кьокІуэж.

Хэт сыт хуэдэ гурыщхьуэ ищІми зэхуаІуэтэжурэ цІыху-хэм хьэкькІэ я фІэш хьуат Нурхьэлий и дыщэр игьэпщкІуу. Нурхьэлий сыт жиІэми ауан ящІырт, и тхьэмыщкІагьэри, мэжалІэ зэрылІэри яфІэІуэхутэкьым. «УмыпІащІэ, бзад-джэжь, унэм щыщІитІаІауэ, сфІадыгьум жиІэу мэгузавэри аращ унэм кьыщІэкІын дзыхь щІимыщІыр. Ей, угьурсызщ ар!»

Щалэ нэхь бзаджэхэр зэщэр Нурхьэлий и жыпым иуэну арт, арщхьэкІэ Нурхьэлий хутыкьуауэ зэи хуэзэн ялъэкІыр-тэкьым.

– А-а, бзаджэжь. Плъагьуркъэ ар лъэсу кьызэрыджэ-дэжар, – жаІэрт щІалэхэм.

– Дыщэм уимыгьэщІэн щыІэ, и псэр итхьэкьуащ.

– ТегьэлІыкІ ар иджы. СогьэпщІ, утригьаплъэм.

Зэгур Нурхьэлий тІэкІурэ кьэтауэ кьигьээзжати, унэ лъэгур хьэлэчу зэхатІыхьауэ кьыхуээзжаш. Иджы абы лъан-дэрэ унэм кьыщІэкІын дзыхь ищІыжыртэкьым. Унэри зэхатІыхьа кьудейт! Хьэпшып тІэкІу щІэлъри, тепІэнщІэ-лъынри, хьэкьушыкьуи сыти кьамыгьанэу псори кьра-кьухьат.

ИщІэнур имыщІэжу Нурхьэлий и щхьэр щІихьэным нэсауэ гузавэ щыхьум, молэм деж кІуащ ечэнджэщыну. АрщхьэкІэ, Нурхьэлий кьихьа дыщэр игьэпщкІуу зи гугьэ-хэм Сэиди ящыщти, фІы кьыжриІакьым. «Кьыумылэжьа мылькум ущыгугьмэ, уи ахьрэт тынш хьунукьым», – жиІэри Нурхьэлий игу дахэ кьыхуищІакьым.

Зэгур Нурхьэлий мэзым кІуауэ и бэльтуужьыр зышихри жыг щІагьым щІилъхьати, кІуэцІрыхуам хуэдэу зыгуэрым ІуигьэбзэхыкІащ. Бжыхьэ щІыІэтыІэу щытми, Нурхьэлий джанэпщІанэу кьэкІуэжаш. ЕтІуанэ махуэм, тхьэм ещІэ кьыкІэщІэзыдзэжар, бэльтор бжэІупэм Іульу нэху кьекІащ. Жэш хьумэ, Нурхьэлий и пкІэунэм зыгуэрхэр кьихьэ хуэдэу кьыфІэщІырт, мышынэу кьэтэджыжыфьиртэкьым.

Дэнэ кІуэми, хэт еупщІми щымыхьум, Нурхьэлий Думэ-сарэ деж щІыхьащ хуэмышэчыжу. Махуэ кьэс и ныбэ изу зэи мышхэу, жэщым кьыкІэлъыкІуэхэм ямыгьэжейурэ Нур-хьэлий хьэдэм ещхьу зэтегьуат, иджы и бампІэр Думэсарэ хуиІуатэм и гуапэт.

– Сыту сынасыпыншэ, Думэсарэ, – жиІэу тхьэусыхэрт Нурхьэлий, – алыхьыр зэуар сэраш. Дауэ сыпсэуну? ФІыкІэ зи цІэ Іуа лъэпкьым уранысэщ, «Іэнэежэ» зыхужамыІа лъэпкьым. КъызжеІэ, дауэ сщІыну?..

Нурхьэлий и ажэ жьакІэр дыхьэшхэнти, Тембот абы еплъмэ, хуэмышэчу дыхьэшхырт, езы Нурхьэлий гъыным хуэдэт, и пэр къыпылэлъырт, и жьафэри къыІурылэлъырт. Дунейм уи фІэщ зэрыхьун щыІэтэкъым Нурхьэлий гъуэ-гуанэу зэпичар зэпичауэ, абы илгъэгъуар илгъэгъуауэ. МазэкІэ тенджызым тетауэ жиІэмэ, цІыхухэр дыхьэшхырт, ярэби, сыту щІэбгъатхьэрэ, жалэрти. Тембот и гугъэт мазэкІэ тенджызым тетыфын Астемыр фІэкІа щымыІэу. Астемыр инш, бжыфІэщ, лІы мышынэщ, жылэр зыгъалгъэ Гъуумар зыуи къридзэркъым. Нурхьэлий абы елгытауэ джэду шырым ещхьщ.

– Лу, ди адэр къэкІуэжмэ, угуфІэнт? – жиІэри Тембот и къуэщ цыкІум еупщІащ.

– НытІэ, сыгуфІэнт ину...

– Мо Нурхьэлий зэрыдыхьэшхэн.

– Нурхьэлий, хуабэ хъумэ, зэкъролэл...

– И пэпсри къыпож.

– Щывгъэт. Плгъагъуркхэ абы жалэр! – Думэсарэ сабий-хэм яхуолъ.

ЩІалэ цыкІуитІыр щым хъужри, Думэсарэ эпэззэхьыу щыс Нурхьэлий шху шынакх инрэ мырамысэ тепщэчрэ къыхутригъэуащ.

– Алыхьым гущІэгъуншэу укыигъэнэнкъым. Сыт мыгъуэр бжесІэн сэ. Алыхь, сымышцІэ, Хъалилхэ я къурІэным-кІэ тхьэ Іуэ, дыщэ узэрымІэр я фІэщ хъункхэ итІанэ.

Думэсарэ и псалгэр занщІэу игу ирихьащ Нурхьэлий. Шхэн щигъэтри, и ІэщхьэмкІэ и Іупэр илгъэщІыжащ.

– Тхьэр согъэпцІ, пэжыр жумыІамэ. Палгъэ имыІэу Сэид деж сыкІуэнщ. Берычэт бесын...

– Зи кІыхьлІыхь щІэпщІын щыІэкъым. Ауэ жылэ псом зэхахьыу Іуэ. Си Іуэхум, алыхь, я фІэщ умыхъумэ. Сэ слгъэгъуакъым Хъалилхэ я къурІэнкІэ тхьэ яІуэу, ауэ Нанэ илгъэгъуащ. Адыдыд мыгъуэ, Хъалилхэ я къурІэнри...

– Жылэм я пащхьэм сымыукІытэу ситыфын си гугъэкъым. Ауэ сыт, Іэмал имыІэмэ...

– Сыт ущІэукІытэнур? ПцІы уупсыркъым, сыткъым. ПцІы зыупсыну зи мурадыр иреукІытэ.

– Ярэби, схуэшэчыну пІэрэ? Си фІэщ хъуркъым.

– Пхуэшэчынщ, тІасэ. УлІщ, пыІэ пщхьэрыгъщ, умышынэ. Алыхь талэм и фІыцІагъэм и зэран къокІынкъым: удыгъуакъым, угъуэкІуакъым...

– Умустыымэн къабзэщ, си псэ тІэкІу. Умышынэ, – жиІэ-

ри Нани къяпсэлъащ.

Нурхъэлий, таучэлмышцIурэ, Астемыр и пыIэжью Думэсарэ абы иритыжамкIэ Iэбаш.

«Ди адэм и пыIэр щхъэ кьищтэрэ?» – жиIэри ар Тембот

и гуапэ хъуакъым. Хъалилхэ я къяурIэнымкIэ Нурхъэлий

тхъэ иIуэрэ зэгуиудмэ, Астемыр и пыIэ хъарзынэри хэкIуэдакъэ. Нурхъэлий пыIэжьюр зыкъомрэ иIуэта нэужь, зыщхъэри-къяуэри унэм щIэкIыжаш, Думэсарэрэ Нанэрэ фIыщIэшхуэ яхуищIри...

ХЪАЛИЛХЭ Я КЪУРИЭН

Жэщым нэху шыху Тембот желякъым. Инус хъэжым и хъэжы пыIэ плъыжьюр шэщым щIэлъщи ар Нурхъэлий щхъэритIагъэрэ тхъэрыIуапIэм кIуамэ нэхъыфIт. АрщхъэкIэ дауэ гурыгъэIуа хъуну ар Нурхъэлий. Ар Елдар ечэнджэщамэ хъунут. Абы нэхъей, Елдар здэщыIэри ящIэрэ. ЩымышъужкIи Саримэ деупщIынщ. Саримэ яхъыну кыизэрытрахыж лъандэрэ Думэсарэ деж шыIэщ, я унэ кIуэжмэ, Рахым ихъынкIэ мэшынэри. Зэ-тIэу Дисэ кыикIэлъыкIуат и пхъум, арщхъэкIэ хъыджэбз цIыкIум кIуэжын имыдэу къэнауэ шыIэт Iэпыдзлъэпыдзу, емытIысэхыу Iуэху гуэрхэм я ужь иту.

Тембот хузэфIэкIакъым Елдар епсэлъэн, ауэ и щэхур Саримэ ирихъэлIати, хъыджэбзым идэххакъым, уи мыIуэху зумыхуэ, жиIэри. ПыIэ щхъэрыгъми фескIэ щхъэрыгъми къяурIэным зэгуиудыным и дежкIэ тIури зыт.

– Нурхъэлий тхъэ зэриIуэм уеплъыну укIуэн? – жиIэри Тембот еупщIащ Саримэ.

– Сымышынэуи?

– Сэри сошынэ. Нурхъэлий и лъакъуэ е и Iэ къэлъейрэ кыптехуэмэ, уриудыни.

– Дриудми дыгъакIуэ.

– Содэ, тхъэ, дыгъакIуэ.

– Ауэ Лу здэтшэнкъым. Ар цIыкIуш иджыри. Гъынщ. Нурхъэлий щыщ кыптехуэм, хыфIихуэнкIи хъунщ.

– Пэжщ. Нанэ бгъэдэсу унэм щIрес.

Лу гъынанэу къяригъэжъат здамышэну шызэхихым, арщхъэкIэ Саримэ кыбгъэдэтIысхъэри кыжриIащ абы укIуэныр зэрышынагъуэр, уеблэмэ Саримэ яхъыну жэщыбгым къащытеуам шыгъуэ нэхърэ IэджэкIэ нэхъ шынагъуэу. Лу абы щедаIуэм, унэм щIэсмэ нэхъыфIу кылтытащ, гъыни щигъэтыжри.

Нурхъэлий Хъалилхэ я къяурIэнымкIэ тхъэ ирагъэIуэну шызэхыхым, жылэр къэбырсеящ, псоми яфIэгъэщIэгъуэнт

абы еплъыну. А махуэр кызырэысу, цыкIуи ини жэмыхъэ-
тым дэсыр мэджыт пщIантIэм деж шызэхуэсащ.

Дунейр уаеу, Инус щIыIэм щиса махуэм хуэдэу, уэсыр
куууэ щыт пэтми, псоми яфIэгъэщIэгъуэну кIуэрт. Темботрэ
Саримэрэ зэрыкIуам хущIегъуэжакъым: еуэкIыпIэм зэреуэ-
кIыу, пщIантIэ тIэкIум цIыхур дэзу яльэгъуащ. Дауи, хэт
дежкIи гъэщIэгъуэнт цIыхур кьурIэным зэрызэгуйудым
еплъыну.

ПщIантIэм дэт къомыр щалъагъум, мо тIуми нэхъ псын-
щIэ защIащ, Тембот и лъэдакъэр плъыжкыбзэу гъуанэ хъуа
гуэншэрыкъым кыиплъырт, итIани, здэкIуэр апхуэдизкIэ
фIэгъэщIэгъуэнти, щIылэр зыкIи зыхищIэжыртэкъым. Мэж-
джыт пщIантIэм щIалэ цIыкIухэр зэрызехъуэ щыджэгурт,
къажыхъырт, зэбэнхэрт. Ахэр щалъагъум, Темботрэ Сари-
мэрэ я гур нэхъ кызырэыгуэтыжащ. Нурхъэлий бэльтоужь,
шухъэм ищIыIу къэп тедауэ, шыгъщ, и шырыкъуитIри лъэ-
дакъэ лъагъу, и пэри и жьэпкъри зэлусэжыным нэса жыуи-
гъэлэу, и пащIэ тIэкIури адреихэм я пащIэм емышхъу щIэ-
щарэ фэи темыту, цIыху Iувым сыт ищIыс лъэныкъуэкIи
къахэщу яхэтти, арат псори нэхъ зэплъыр. Нурхъэлий нэ-
щхъейт, щIалэ блэкIамэ, нэщхъ IейкIэ еплъырт, цIыхухэр
абы и гъунэгъуу къэувылэртэкъым.

Плъыж зыбжани, я башыр зыщIагъэкъуауэ, жаIэ щIа-
гъуи шымыIэу, зэхэтт, сыт къэхъуами яфIэмыIуэху хуэдэу.
Зыкъомрэ шыта нэужь, зыгуэрым псалъэжь гуэр ерагъыу
къигупсысыжырти, ар кыжиIэурэ адреи псори арэзы
хьурт.

– АтIэ, насып уимыIэмэ, хъудырым уи дээр IуешIыкI, –
жиIэрт зым.

– Ар жызыIам имыщIэу жиIакъым, – зыгуэрым кыпи-
дзыжырти аргуэру я псалъэр яухырт. Бэлацэрэ Елдаррэ нэхъ
нэжэгужэт, гушыIэрт, цIыхухэр ямыгъэзэшу.

– Япэ емынэпкъыныр Щэрданхэ я хакIуэжъым къеухуэх, –
жиIэрт Бэлацэ. ЩIалэ цIыкIухэр, зызэрадзырти, адакъэ зи
хэхъуэгъуэ цIыкIухэм ещхъу, зэрызекъуэрт, зым и пщампIэр
адрейм иIыгыу. Кызырэыгъэгубжъа нэужь, бэнэн щIадзэрт.
Арат мыдрейхэри зыхуейр. ЩIалэ цIыкIу гуэр зигъэшу
лъэныкъуэкIэ уву яльагъумэ, ауан ящIырт:

– Ар зэрышына! Къару иIэу кыщIэкIынкъым, тхъэ-
мышкIэ.

Думэсарэ Темботрэ Саримэрэ я гъусэу щытт, щIалэ зэры-
зекъуэхэм еплъу, абыхэм Елдар къахуеплъэкIырт.

– НтIэ и анэм игъашхэркъым, хъэдагъэ кIуэн.

– ИIэт, епхъуэт. Бгырыпхыр убид, бгырыпхыр!

– Ей, хъунукъым ар. Уи лъакъуэр щIумыз.

– Сыт ущIэзауэр? Плъагъуркъэ а Iейр!

– Джэгукиэ зымышІэр ІэштІымкІэ мауэ, жи.

ЩІалэ цІыкІухэр, джэдыгу пІаргъ хъужауэ, я пыІэр хъуным яшхауэ, къызэщІэплъауэ зэбэнхэрт, уэсыр лъакъуэ-кІи пэкІи явэу. Ирауд зигъэнщІыркъым, жыхуалэр арати, уэсым хакухьыр къыщылъэтыжырти ар къытезидзам зри-дзырт. Модрей къомри зэрыгъэдыхъэшхырт. Хэт ираудар ауан ищІырт, хэти текІуам щытхъурт.

Фейцейуэ хуэпа лІы гъур гуэр Мусэ къыбгъэдыхъэри, уэсым къыхэтІысхъащ. Ар псоми яцІыху Мэсхъудт. И пэ папцІэр пащІэ тІэкІум къытепІытІауэ, и жьэкъри хъурей тІэкІуу. Мусэ къыбгъэдэтІысхъа «ТхъэмщІыгъуныбэр» зэри-лъагъуу, адрейхэм нащхъэ яхуищІащ, ар ауан ищІу хуежъащ:

– Мэсхъуд, уэра ар, си къуэшышхуэ?

– Уэлэхьи, сэрам.

– Сыту фІыт, ярэби. Тхъэ къыджепІэн, а уи фыз къэпшам сыту ущымышынэрэ? Ы? Догуэ, умыгъуэтауэ пІэрэ абы нэхърэ нэхъ сурэт зиІэ?

– Апхуэдэу сыкъэрабгъэ уи гугъэ сэ?

– Сыкъэрабгъэ уи гугъэ, жи. Шыгъуэгу хадэм игъэувэ уи фызри, си Іуэхуш абы къекІуалІэІамэ. Хъа-хъа-хъа, – жиІэу дыхъэшхырт Мусэ.

– Сэ фызым ящышынэм сашыщкъым.

– ФІыщІэмэ, и жьэр пхъуантэм хуэдэу бгъуэмэ, и пэр гуэн-шэрыкъ уцІынам ешхъмэ, и нитІыр къуаргъынэмэ, хъа-хъа-хъа, ярэби, абы щхъэкІэ уасэ птауэ пІэрэ?

– А-а, цІыхубз псори зэхуэдэш, уэлэхьи.

– Зэхуэдэр пэжщ, ауэ жэщкІэ ущыгъуэлъыжкІэ умышынэу си фІэщ хъуркъым. Ы?

– ЖэщкІэ уэздыгъэр згъэункІыфІмэ, – жиІэрт Мэсхъуд, – уи фыз дахэр си деж хэлъ хуэдэу къысфІошкІэ, сыгъэІэ...

– Ы-ы? Сыт а жыпІэр? Уи ныбэр къызгъэуни, – жеІэри, псори зэщІэдыхъэшхуэ, Мусэ и къамэр кърехри Мэсхъудыр ирехужъэ, арщхъэкІэ лъэщІэмыхъэу бауэбапщэу къегъээзэж.

Уэнжакъ темыту Іугъуэм фІыщІэ ищІа кхъуэщын зытелъ унэр здэщыт лъэныкъуэмкІэ зы лІы гуп къыдэкІащ, молэ Сэидрэ зы хъэжы лъэбышэрэ япэм иту. ЦІыху зэхэтым я Іэуэлъэуэныр занщІэу шагъэтащ. Нурхъэлий и нитІыр молэ къакІуэм тенащ. Жинт щІыхуфэ телъу къурІэн гуэри и блэгушцІэм хуэсакъыпэу щІэлъу зиплгыхъырт Сэид, «гъуэгу мыгъуэ ежъар» кыигъуэтыну. Абы куэдрэ зиплгыхъакъым, Нурхъэлий фІэкІа а гупышхуэм псэ зыІут яхэттэкъым бэлъ-то щыгъыу. Абы нэмышцІу Нурхъэлий и нитІыр техъэгъуэ къызытехъам хуэдэу къилыдыкІырт, уагъэшынэу, езыри щхъээзэ хъуаш хужыпІэну, ней-нейуэрэ зиплгыхъу щытт.

Сэид и Іэр иІэтащ. Нурхъэлий, вагъэм пхыкІ хуэдэу зишэ-щІауэ, лъэбакъуэ зыбжанэ ичри, и дамэр хишу, молэм и

пашхэм иуаш, и кьэдабэ пщампIэри Iэтауэ. Къызэхуэсахэр сабыр хьуаш, уеблэмэ зыми емыдаIуэу щыта щIалэ цIыкIу-хэри я пIэм изэгъаш, къамыжыхьыжу. ТIу къудей къэнат уэс IэшкIэкIэ зэзауэуи, зыгуэр къахуэгубжьри, а тIури увы-Iэжаш.

– АтIэ, муслбьымэнхэ, – жиIэри Сэид кьригъэжыаш, – мыбдеж куэдрэ щIыIэм зыщIедгъэсын щыIэкъым. КъыщIэд-дзэнщ дыкъыщIэкIуа Iуэхур.

– Пэж дыдэщ. Тхьэ соIуэ, ди Iэщыр псы едмыгъэфа иджьыри...

– КъыщIэдвгъадзэ, дызыпэплъэн щыIэкъым...

Нурхьэлий гупышхуэм яхэплъэрт, и нитI кьэбэгам нэпс къыщIэжыр и жьакIэ фIыщIэм къытелъалъэу.

– АтIэ, Нурхьэлий, сэ жысIэр уэ къыжыIэжи, уи гум хьэрэм имылтмэ, псалъэ жыпIэм пцIы зэрыхэмылтыр уи тхьэ-лъанэщ, мыр Хьалилхэ я къурIэнщ, тхьэ Iуэ, – жиIэри Сэид къурIэн ин гуэр илыгъыу утыкум къыхъаш.

ЦIыху зэхэтхэр пIейтей хьуаш. Нурхьэлий зэщIэкIэзызэу Сэид и деж кIуэуэ лъэбакъуэ зытIуш ичри, къэувыIэжаш. Сарими къыхуэщIэртэкъым цIыхур щIызэбгрымыжыр. Нурхьэлий зэгуэудмэ, абы и къупщхьэ къыптехуэнкъэ, е Iугъуэ къыбжъэхихуэнкъэ, жиIэу гузавэрт, арщхьэкIэ Нурхьэлий гъунэгъу дыдэу бгъэдэтхэр щымышынэкIэ, Сарими щIэшынэн щыIэтэкъым.

– Мы къурIэныр алыхьым и пашхэм кыикIа фIыщIа-гъэщ, – жиIаш молэм. – Гъуэгу захуэм текIа, гуэныхь къэ-зыхьа, гъаблэгу иштгэу дэхуэхам мы къурIэныр ялыгъыу тхьэ яIуэмэ, пэж жаIэмэ, я насыпщ, пцIы жызыIэр зэгугеуд. ПщIэ-уэ пIэрэ ар, Нурхьэлий?

– СощIэ. Пэж фIэкIи си жьэм къыжъэдэкIынкъым, тхьэм жиIэмэ.

– Бисмылахьы, – жиIэри молэм къыщIидзаш.

– Бисмылахьы, – жиIэу Нурхьэлийи молэм жиIар къыжи-Iэжырт, и макъыр зэкIуэкIауэ, и лъэгуажьытIыр, техьэгъуэ къыптехьам хуэдэу, кIэзызу. Ар зы плъэкIэкIэ молэм еплъыр-ти, Сэиди къэгузэвэжауэ Нурхьэлий и пашхэм итт.

Гъуэгу мыгъуэ ежьам и жьэпкъыр зэрыщIэсысэр, и пэ гъурыр къыпыхуауэ, и нитIми псывэ щIакIа хуэдэу къызэри-лыдыкIыр псоми ялъагъу. Нурхьэлий диныр и фIэщ хьуаш хьэкькIэ, къурIэныбзэ псалъэ къыжъэдэкIыху, жиIэр и гум нэхьри щIыхьэжурэ, тегузэвыхьыжурэ къоуIэбжь. «ЖысIэну сыхуэмейххэу пцIы гуэр къызжъэдэлъэтрэ сызэгугуэудмэ сунэхьуакъэ», – жиIэу и гум къыщыкIкIи, шынэурэ и нэр къыщепхьуэ.

Молэм нэмэзыбзэ тIэкIу жиIэри и ИтIыр иIэтащ, тхьэм елъэIуу. Нурхьэлий щымытыжыфу и лъакъуитIыр щIэ-

щІэрт, и гур кыызЭлыхъэ хуэдэуи хъурт, чэф ин зиІэм хуэдэу, укІуриинщ жыпІэнт, ар жьы щымыІэм зэуэ щІиупскІэрти. Сэид жинтыщхъуэ зытель къурІэныр зэтрихри, кыыщІидзаш:

– Зы псалъэ кІэрумыгъэху мыбы. Махуэр жэщ хъунри зи ІэщІагъэу, жэщыр махуэ зыщІыфу алыхъ талэу лъапІэм и цІэкІэ... соІуэ. Си тхьэлъанэр муслъымэн жылэм зэхах, ялыхъ, мы сызэрытым сумыгъэкІ, сэ дыщэ ирехъу е нэгъуэщІ ирехъу а сыздэщыІа АмрыкІым кыыздисхауэ згъэпщкІуаІамэ, ялыхъ, уэ кызыумыт, цІыхум ящызбзыщІыныр...

ЖиІэр зымышІэжу Іуэщхъум хуэдэт Нурхъэлий. Абы дыщэ зэримыгъэпщкІуар ІупщІт, и тхьэлъанэми зыкІи пщІы хилъхъэртэкъым. И псэ тіэкІур кыызэрихъыжам нэхъ гуфІэгъуэ имыІэу шыта пэтми, ущыуэнкІэ хъунущ. Субхъэн алыхъ. Нурхъэлий иджыпсту фІэкІа пщІыхъэпІэу и гум къэкІыжакъым дыщэ ахъшэ тіэкІу илбу и пщэм хъуржын цІыкІу пщІэхэлъыр. Сыунэхъуаш иджы, пщІы сыупсаш, жиІэри кыгузэващ.

– Я сэ си тхъэу, си тхъэшхуэ, мы сэ жысІэм зы псалъэ пщІыуэ хэтмэ, уи нэлатыр кыыстегъахуэ, зы хъэдзэ хуэдиз фІэкІаи иремыхъуи, сэ дыщэ скІэрылбу шытмэ... – Нурхъэлий плъэмэ, молэм и жьэм бзу фІыщІэ кыыжъэдэлъэт кыфІоущІ. – Телэбэт Хъалилхэ я къурІэным, – жиІэри молэм и псалъэр иухаш.

Нурхъэлий и плэм имыкІыфу, зыгуэр мащІэу кьеІунщІри лъэбакъуэ щичым, джалэ пэтащ, арщхъэкІэ нэхъ гъунэгъуу щытхэм ящыщ зы къапхъуэри кыызэфІигъэувэжаш. Нурхъэлий и Іэр ишиящ къурІэным еІусэну, арщхъэкІэ наплэзыплэу, гъушІ гъэплъа еІусам хуэдэу, и Іэр Іуихыжаш. Молэри къаштэри зы лъэбакъуэкІэ кыикІуэтащ. Нурхъэлий и макъым кыызэрихъкІэ кІияш:

– Къаштэ, къаштэ уи къурІэныр...

Нурхъэлий лъэмыкІыжу джалэри уэсым хэхуаш.

– Зэгуиудаш...

– Тобэ Іистофрилэхъ.

– Ей, Хъалилхэ я къурІэныр апхуэдэщ...

– ПщІы зыупсым тхъэм хуигъэгъунукъым, – жиІаш Сэид, мо джэлауэ кызыпщыхъым еплъурэ.

– Дэнэ атІэ дыщэр щигъэпщкІуар? – жиІэри хуэмышэчыжу зыгуэри щІэупщІаш.

«Дыщэ» жаІэу зэрызэхихыу, Нурхъэлий гъыуэ, гурыму а здэщылъым зыкыищІэжри, аслъэн плъэкІэу плъэуэ, хъэлъакъуипллу къэуващ, иджыпсту лъэнщи молэм зридзынщ, жаІэу. Асыхъэтуи кыызэфІэувапэри, Сэид и дежкІэ ежъаш, и нэкІум уэс теткІуэр ткІуэпс зырызурэ кьежэхыу, нэпсри

абы хэлъадэу. Щалэ цыкIухэри шынэри зэбгрыжащ, зыкьоми къэулэбжъауэ я къамэм епхъуащ.

– Зы дыщэ кIанэ симыIэу, Хъалихэ я къурIэнымкIэ тхъэ соIуэ, – жиIэрт Нурхъэлий, – къащтэ, Сэид, уи къурIэныр. Сытегъэлэбэ абы. Зэхэпхрэ? Къащтэ уи къурIэныр...

– Iуки, насыпыншэ. Уэ къурIэн уэзгъэуцIэпIуи?.. Уэ Иблис къыптекIуащ. KIуэ адэ, – жиIэрт молэм.

– Къащтэ уи къурIэныр...

– Фубыдыт мыр. Делэ хъуащ...

– Сэ сыделэуи? Хъа-хъа-хъа. Молэр зэрышына! Флъагъурэ? Хъа-хъа-хъа. Къащтэ къурIэныр.

– Ет, Сэид, ет. Сэбэп хъунуми пщIэркъыми, – жиIэу Бэлацэ утыкум къихъащ.

– Ептыркъэ, лIэун. Ет, зиунагъуэрэ.

– Мэ, мэ, гъуэгъу мыгъуэ ежъа...

– Тхъэр арэзы къыпхухъу, – жиIащ Нурхъэлий къурIэныр къыIэщIыхъауэ. – Тхъэм и фIыщIагъэмкIэ соIуэри щызоIуэж, – Нурхъэлий къурIэныр лъагъу иIэтауэ кIийрт, – дыщэм цIыхур делэ ещI, сэ дыщэ сиIэу зи гугъэм, сэ мылкъуу сиIэм фIэкIа...

– КъеIыфхыт абы къурIэныр, – жиIэри Сэид къэпсэлъащ, Нурхъэлий дежкIэ кIуэуэ, – IэщIэхунуш ар абы...

– СIэщIэхункъым, молэ, сэ алыхъым и фIыщIагъэ лъапIэр. Араш уэ дыщэу уиIэр. Дыщэ зиIэр дыщэм текIуэдэжынщ. Уэ си деж укъыщыкIуэни къэхъунщ, шыгъупIастэ сыгъэшх жыпIэу. Уэзгъэшхынкъэ сэ итIанэ. Уи ныбэ изу узгъэшхэнщ, тIасэ. Мэ уи къурIэныр, Сэид! Мэ!

Нурхъэлий къурIэн иIыгъыр япэ къежэлIа гуэрым IэщIидзэри, и занщIэр и гъуэгъуу къуажэмкIэ иунэтIащ, и лъакъуитIым лъэужь ящIыр, вагъэбдзумэ бгъузитIым ещхъу, уэс зыхэтым къытенэу. ЦIыхухэр щыму зыкъомрэ абы кIэлъыплъа нэужь, зыгуэр къэпсэлъащ:

– АтIэ, араш. Щхъэж и унэ бжэн лъакъуэщ, – жиIэри.

Щалэ цыкIухэри зэрызехъуэ зэбгрыжырт, уэс IэшкIэкIэ зэзауэу.

Думэсарэ Саримэрэ Темботрэ и гъусэу я дежкIэ яунэтIыжат. Тембот и нэгъу щIэкIар къыгурымыIуэпами, и гум щIыхъат. Астемыр и пыIэжъу Нурхъэлий щхъэрыгъар псоуэ къызэрынар тIэкIуи и гуапэ хъуат, ауэ абы тепсэлтыхъын дзыхъ ищIыртэкъым.

Зи Iыхъэ хэзымыгъэкIуадэр Мусэт.

А пщыхъэщхъэ дыдэм тIэкIу хэкIуэтауэ Мусэ къэсащ Нурхъэлий деж, мурад гуэр иIэу. Нурхъэлий хилъэфауэ, пщIыхъэпIэ Iей илъагъуу жейрт. Сытыт иджы абы кыхуэнар, унэжь закъуэр арамэ, зыгуэрым ещи, лIыщIэу хыхъэж. УздэкIуэнури дэнэ, махуэ къэс зым нэхърэ зыр нэхъ Iейуэ

жылэм хыбар зэхх. Гьуэгу кьуамыту урыс сэлэтхэр куэдш, зауэм кьикIуэсыкIахэр мэзым щIэтш. Налшыки КъалэкIыхьми «совет» фIащауэ къэрэхьэлькьыр зыхуей гуэр щаухуаш. Къэзакъ инэралыжьу Караулов жыхуаIэм дзэ зэригъэпэщыну жаIэ, щIыр зыгуэшыну зи мурад «советхэр» зэбгрихуну, пащтыхьыр игъэувыжыну. Къэбэрдей полькуу зауэм щыIари кьигъэзжауэ кьокIуэж. Бытырбыху Ленин жаIэу зыгуэр кышщыунэхуаши, инэрал имыдэу, Керенскэри игъэшынуэ жызыи щыIэщ. А кьомыр хэт зэхигъэкIыфын. Нурхьэлий ищIэн хуейри хэт кыжезыIэнур? Уанэ мыгъуэр

трилхьэри сэхыжакъэ иджы ар. Нурхьэлий, пэшхьэкум

мафIэ тIэкIу ирищIэщ, мырамысэ щтар игъэвыжщ, едзакъэри, зыкьомрэ жейм емызэгъыу щылъа нэужь, Iурихауэ арт. АрщхьэкIэ кыизэщурэ къапльэмэ, абы и пащхьэм Мусэ итщ.

ЛЫГЪЭ ЗЭХЭГЪЭКIЫПIЭ

Лыгъэ зезыхьами, къэрабгъэу кышщIэкIами лыгъэр Iыхьэмыгуэщщ, жаIэр игъащIэм. Астемыр лыгъэ зэхэгъэкIыпIэ мащIэрэ ихуакьым, итIани лыгъэншэу кышщальытэ хуэмызэу кьуажэм дэкIа хьуаш.

Нурхьэлий тхьэрыIуапIэм ирашэу Хъалилхэ я кьурIэнымкIэ тхьэ щрагъэIуам – арат абы лыгъэ зэхэгъэкIыпIэ хуэхьуар. Игури и акьылри ныкьуэщ, жаIэу тхьэмыщкIэм гушщIэгъу хуэзыщIа Iэджи щыIэт. Уеблэмэ Бэлацэ идакьым: «АтIэ, аращ, лыгъэр адэ щIэинкьым, джэдыгужьым хуэдэу», – жиIэри. Нурхьэлий и адэр япон зауэм щызэуауэ, лыгъэ зезыхьам ящышт, арщхьэкIэ, лIыфI кьуэфI хуэщ, и адэм ещхь хьужакьым.

А псори щIыжытIэр Астемыр бэлыхь зыхэхуам и гугъу тщIынуши аращ. Лыгъэ зезыхьам тепсэлыхьмэ, къэрабгъэр яуб е къэрабгъэ гуэр яубмэ, лыгъэ зезыхьари я гум кьокIыж. Нурхьэлий жэмышьэт псом я пащхьэм кьиувэу и напэр зытрихьажи, Астемыр напэтекIыгъуэ ихуами, лIы хуэдэлIщ, жаригъэIащ, пащIэ зэрытетыр игъэгъуэщакьым.

Налшык дзэ даша нэужь, Астемыри кьуажэм дэбзэхькIащ, здэкIуари здэжари ямышщIэу.

Кьуажэ старшынэу Гьуумарыжьым и нэIэ Астемыр тригъэт защIэурэ фIэкIуэдащ. Пристафым хыбар иригъэщIэнуги, Iуэхум и пэжыпIэр ищIэртэкьым, езыри тIэкIу мышынэу къанэртэкьым, кыизэшхьдэмэ, жиIэу. Аралпми Астемыр щIым зэрыкIуэцIрыхуам занщIэу гу лъытакьым, лъытауэ щытыгъамэ, тIэу емыплъу Къылышбий и кьуэм хыбар иригъэщIэнуги, икIэщIыпIэкIэ Астемыр здэкIуар

кыиульэпхъэщыну и ужь ихъэнт.

Зауэм мыкIуэн щхъэкIэ зигъэкIуэдащ, жиIэнти Аралпым дунейр кыизэхихъынт, арщхъэкIэ псори зыгъэбэлэрыгъар езы старшынэр арагъэнт. Сыту жыплэмэ, Налшык даша дзэр щыдашым, старшынэр фIыуэ ефауэ къуажэм къэкIуэжри хъыбар игъэIуаш: «Астемыр кыиздэмыкIуэжын сымыгъа-кIуэм, тхъэр нахуэу согъэпцI», – жиIэри.

Старшынэм жиIар куэдым я фIэщ хъуаш.

Думэсарэ уэрамым дэту къалъагъумэ, хэт кыыхуэгъуазэрт, уи щхъэгъусэр тхъэм узыншэу уи бынхэм къахигъэхъэж, жалэу. Фыз зигу кIуэдам нэхъри игу хэзыгъэщIи щыIэт: «Умыгузавэ, уи муслъымэныр чыристан хъуауэ, жор пщIэхэлъу кыыпхуэкIуэжынщ», – жиIэу.

Iуэхум и пэжыплэр зыщIэр Думэсарэ и закъуэу кыыщIэкIынт. Сыт кыыжраIэми ишэчын хуейти, япидзыж щIагъуэ щымыIэу, и Iэщхъэлъащхъэ дэхъеяуэ, и бын цыкIуитIыр имыгъэмэжалэу, унагъуэр зэрихъэу яхэст.

Аралпри дунейм кыитехъащ, Астемыр зауэм кIуауэ хъыбар зыгъэIуар зэхигъэкIыну, арщхъэкIэ старшынэм сыт кыыппхынт. Езыр-езыру а тIур зэныкъуэкъуху, Астемыр хэкум икIри Псыжъ лъэныкъуэкIэ увыIэпIэ гуэр щигъуэтащ. Астемыр и щыкъур куэд хъурт, я малъхъэри фIыуэ къалъагъурти, а лIымкIэ къэхэшэн щыIэу кыыщIэкIынутэкъым, арщхъэкIэ лIы зи къару илбгыгъуэм хъэщIэ защIэу дунейр хуэхъынт. Лэжыгъэ гуэр къэзгъуэтынщ, жиIэри ЩхъэщэхужкIэ иунэтIаш.

ИжыкIэ уIэбэмэ, Щхъэщэхуж жыхуаIэ къалэр кызыте-кIар адыгэ псоми ящIэрт: а щыплэм дэни кыыщаубыда гъэрхэр щызэхуашэсырти, зи щхъэ зыщэхужыфым фщэхужи хуит фохъу, жалэрт. Мылъку зиIэ бей зи благъэ, зи къуэш щыIэмэ кIуэрти, гъэр хъуар кыищэхужырт. Благъи къуэши зимыIэ гъэрхэр пщылIу хуейм иращэрт. Хъыбарыр Астемыр фIыуэ ищIэрти, иджыпсту и гум къэкIыжащ. Сэри гъэрым сахуэдэщ, си щхъэ къэсщэхужрэ хуит сыхъуауэ сежъэжатэм, сыту си насыпт, жиIэу. Астемыр хуит хъужатэм, дауи, я унэ кIуэжынти и унагъуэ исыжынт, арщхъэкIэ и щIыбагъ зэхуищIыжа хуэдэу, кыигъэзэну Iэмал закъуи щыIэкъым. Къуажэм кыизэрыдыхъэу, и пщамплэр яубыдынурэ тутнакъэщым щIадзэнущ.

Щхъэщэхуж кIуэ гъуэгум техъа нэужь, Астемыр нэгъуэщI Iэджи и гум къэкIыжащ. Илъэс зыбжанэ ипэ Астемыр щIалэ зи джэгу хыхъэгъуэу мыдрисэм щеджэну абазэхэм я деж кыыщыкIуам, Даур Илас ныбжьэгъушхуэ кыыхуэхъуат. Илъэс зыщыплI нэхъыбэкIи дэнэ кIуэми а сохъуститIыр зэгъусат. Зэгуэр Хъаныкъуэ инэралыр Хъэкурынэ къуажэ къэкIуауэ хъэгъуэлIыгъуэшхуэ щашIауэ кIуат. Астемыррэ

Илясрэ джэгум хэт хьыджэбзу Думэсарэ шытеплъар а махуэр арат. Астемыр зэрылуплэу дихьэхыщати, и ныбжьэгум тхэ хуиуаш, Думэсарэ флэкIа, дунейр кьутэжами, кьимышэну. АрщхэкIэ хьыджэбзым и дэлъхухэм ядакьым, гуэгушыхуэ фызабэм и кьуэм ди шыпхуэ еттынукьым, жаIэри. Астемыр мыдрисэр хыфIидзэу Думэсарэ кьишэу и хэку кьэкIуэжыну щыхуежэм, хьыджэбзым и дэлъхухэр кьыхуилъаш:

– Уи уэнжакъ кIэгъуасэ ирищIэркьым, уи физ кIуэда уэ! – жари. Уеблэмэ кьамэ кьыхурахри щIалэр кьыдахуаш.

Астемыр мылъку имыIэми, мылъку зиIэм кьахэщырт бжьыфIагьрэ акьылыфIагьрэкIэ, цыху дыджу щыттэкьым, лъагьугъуафIэт. Думэсари, иллыкIыным хуэдэу фIуэ кьилъэгъуати, бампIэрт. И дэлъхухэм ямыдэми, хьыджэбзыр зыдэкIуэнур Астемырти, лъагъуныгъэ уэрэд гууз кьыхуиусащ. Уэрэдыр апхуэдизкIэ дахэт, зэхэзыхым я гум щыхьэрти, жылэм дэз хьуаш, ауэрэ жылэм дэкIри нэгъуэщI кьуажэми нэсри хэкум из хьуаш.

«Хэтү плэрэ уэрэдыр зыхуаусар?» – жаIэу щIэупщIэмэ, кьэбэрдей сохьустэ щIалэм и гугъу ящIырт. Хьыджэбзым и дэлъхуитIыр уэрэдым зэрыхэтыр узижагъуэм и махуэт: нэхь залым, гушIэгъуншэ щымыIэу арат. Ярэби, я шыпхур яужэгъужауэ арауэ плэрэ, щхэ залымыгъэ зэрахьэрэ хьыджэбзым и дэлъхухэм, жаIэу уэрэдыр зэхэзыхыр щIэупщIэрт.

Думэсарэ и дэлъхухэри уэрэдым шабэ ищIаш. АтIэ, узерегуакIуэщ. Ухуеймэ, дэкIуэ, ди Iуэхуи пхэлькьым, уи Iуэхуи кьытхэлъыжкьым, уеблэмэ уаси сыти жытIэркьым, жаIэри зэкъуэшхэм загъэгусэри лъэныкьуэ зрагъэзыжаш.

Астемыррэ Думэсарэрэ зыхуейр арагъэххэт.

Куэд дэмыкIыу линейкIэ кьаштэри зэгъусэу кьежьаш, ЩхьэщэхужкIэ кьакIуэу. Нобэ Астемыр зытет гъуэгу дыдэмкIэ зи насып кьэкIуагъитIыр кьэпIашIэу кьакIуэрт, я натIэм илъыр ямышIэу. Ноби Астемыр кьыщыщIынур сыткIэ ищIэрэ? Щхьэщэхуж зэ гуфIэгъуэ шилъэгъуауэ щытащи, иджыри макIуэ.

Даур Иляс сэбэп кьыхуэхурэ мэзхьумэу е хьэсэпэхьумэу увамэ арат, ауэ бжьыхьэ хьуауэ дэнэ хьэсэпэ Iуувэн. Мэзхьумэу увамэ арат. Си Iуэхут итIанэ Гъуумари Аралпми укьагъуэзмэ. Псыжь Iуфэ Iут мэзыр кууш, абы хэтыр дэнэ кьышчыбгъуэтыжын.

Мэзхьумэу увмэ, кьилэжьыр унэм иригъэхьынт, щыгын, гъавэ сыт кьищэхуурэ КьэбэрдейкIэ кIуэ хуээмэ, иригъэшэнт. Мыбы кьахуэкIуэ хьэпшыпыр дэнэ кьикIрэ, жиIэу старшынэр бампIэурэ зэгуэудынт.

Гупсысэ муыхым хэтүрэ, Астемыр имыщIэххэу Щхьэ-

щэхуж кьэсаш. Даур Иляс и унэр зытет уэрамыр сымышхьэ-рыуэу кьэзгьуэтащэрэт, жи́лэу арат Астемыр зыщлэ-хьуэпсыр. Унэри хьарзынэу кьигьуэтащ.

– Уэ уи-и-у, уиу-уиу. Джы абрэджу укьежьэжыгъэ? – абазэбзэкIэ жи́лэри Иляс игъэщлэгъуаш, Астемыр и кьекIуэ-кIыкIэм кьедэлIуа нэужь, – бо дэгъуу пщIыгъэ сэ сядие укы-зэрыкIуагъэр. IэнатIэ гуэрэ кыпфэдгъуэтынщ*.

Астемыри и гур нэхъ кьызыргъуэтыжаш, и ныбжьэгъур нэжэгужэу кыыхуцыту щилъагъум. Нэху зэрыщу тIури зэгъусэу Мурад Шамхьун жыхуаIэу шы кьэзыщэхуу зыщэж гуэр Щхьэщэхуж дэсти, абы и деж кIуаш. Гъуэгу здытетым Иляс гушыIэрт, уабрэджу Мурад жетIэмэ, кыпщышы-нэнщи укымыдэнкIэ хьунщ, жи́лэрти.

– ЕтIуаштэп, шу**, – Астемыри зигъэабазэбзэу жи́лэрт.

– Сыта щледмыIуэрэ? ЕдгъэлIу, нэхъ нэлиекIэ кьэуэплъы-нуми тщIэрэп***.

Мурад Шамхьун и пIалъэ Иляс ищIэрт, ауэ IуэхукIэ зэи хуэзатэкъым. Мурад ШамхьункIэ зэджэр лIы ерыщ гуэрт, делагъэ зыкъоми хэлъу. Лыщлэу сыкъаштэ, жи́лэу хэт кьелъэIуаами кьищтэрт. Ауэ зыгуэр кьищтакъэ – япэм кьищтауэ щытахэм ящыщ зы Iэмал имыIэу Iуихунт. Лыщлэ кьищтэмэ, лIыгъэкIэ игъэунэхурти, игу ирихьмэ, кьищтэрт, ауэ уримыхьакъэ – лъэныкъуэ зегъэз. Хэт къакIуэми кьищтэну щIыжиIэр, я лIыгъэр здынэсыр зригъэлъагъуурэ и нэгу зригъэужьырти арат.

Псыжьи, Тэрчи, Лаби къаамыгъанэу Шамхьун и лIыщлэхэм къакIухьырт, мобы фыкIуэ, жи́лэу Шамхьун здигъакIуэм кIуэуэ. Дэнэ кIуаами еши зыгъэпсэхуи яIэтэкъым, шы зыщэм дапщэ ищэми зыхуэдизри, и уасэр зыхуэдизри къашIэрти, Шамхьун кыжраIэжырт. Езы Муради ежьэрти еплъырт е шыр зейм кыхурти, кьригъэлъагъурт. Игу ирихьмэ, кьищэхурт, иримыхьмэ, кьэнэжырт. А Iуэхур псоми яхузэфIэкIынутэкъым, шы кьэпщэхун папщIэ шы и пIалъэ пщIэн хуейт, абы ищIыIужкIэ уанэгум уис защIэу зы тхьэмахуи тхьэмахуитIи кьэпкIухьын папщIэ, куэд уи фэм дэбгъэкIыфу ущымыту хьунт. Арат Шамхьун хэт лIыщлэу кьищтэми и лIыгъэ зэхигъэкIмэ фIэфIу щIыжиIэр.

Шамхьун бзаджэжът, ерыщыжъти, «ЩхьуэжькIэ»

*Абрэджу укьежьэжа? Дэгъуэу пщIаш си деж укыызэрыкIуар, IэнатIэ гуэр кыпхуэдгъуэтынщ.

**ЖетIэнкъым, зиунагъуэрэ.

***Сыт щIыжедмыIэр? ЖедгъэлIэ, нэхъ нэ лейкIэ кыдэплъыным и тщIэркъым.

къеджэрт псори. Ар езыми ищIэрт. И пашIитIыр, сытхуу тель хуэдэ, тхууэ хуежъат, и нитIри набдзэ кIырым и щIагъым къыщIэплъырт, и жьакIэр зэзэмызэ фIэкIа иупсыртэкъым. И Iэ лъэныкъуэр гъуати, и жыным къримыхуу иригъэлът.

Илясрэ Астемыррэ кIыхуу кърагъэкIуэкIаш я Iуэхухэр зыIутыр, арщхэкIэ а тIум жаIэ псом Щхууэр едаIуэртэкъым. Мурад къызэрильытэмкIэ, Астемыр абрэдж дьдэми едэ, жиIэр ищIэ закъуэмэ, здигъакIуэм кIуэрэ Iуэхутхъэбзэр зэфIигъэкIмэ, итIани, и Iэ гъуа лъэныкъуэр жыным къримыхуу, мыдрей лъэныкъуэмкIэ и пашIэр иIуантIэурэ, лIитIым жаIэм едэIуаш, тIэу фIэкIа мыхушхъуэ.

Щхууэм жор пщIэхэлът «Георгиевскэ чрест» жыхуаIэ ордену. А жорыр арат «Уи муслъымэным жор пщIэхэлъу къэкIуэжынщ» жиIэу Думэсарэ гъунэгъухэр къегиймэ, я гум къэкIыр. Щамхун япон зауэм лIыгъэ щызэрихъат, и Iэ лъэныкъуэри хильхъауэ къигъээзжати, шы къишцэхур дзэм яришцэу псэумэ, иджыри дзэм хэт хуэдэу къыфIэшIыжырт.

Астемыр жиIэну псори жиIа нэужь, щыри щым хъуаш. Щхууэр «сыт лIыгъэ зэхэгъэкIыпIэ мыбы кыыхуэзгъуэтынур?» – жиIэу гупсысэрт, модрей тIуми заушцэхуат, дызэрелъэIур къытхуишцIэн хысэп иIэу къыщIэкIынкъым мыбы, жаIэу. ЗыгуэркIи къызэушIашцэрэт, жиIэрт Астемыри игукIэ.

Зытэлай дэкIауэ Мурад Щамхун къэтэдждри пщIантIэмкIэ иунэтIаш:

– ФынакIуэт модэкIэ, – жиIэри.

Илясрэ Астемыррэ Щхууэм и ужь иту къэтэджаш, нэхъ нэшхыфIэ хъуа, жьпIэну.

Бом щIэт лIышIэхэм Щхууэм лIитI и гъусэу щалъагъум, занщIэу къагурыIуаш ящыщ зыгуэрым и вагъуэр зэрижар. «Хэту пIэрэ Щамхун Iуихунур?» – жаIэу зэпсалъэрт.

Щхууэм занщIэу унафэ ишIаш:

– Емылдыжым къекъу! Уанэ темылъу! – жиIэри.

Бом Iутхэр зэхэзежэ хъуат.

Дакъыкъэ фIэкI дэмыкIыу шыгъуэ дахэ гуэр лIитIым ерагъпсэрагъкIэ яIыгъыф къудейуэ шэщым къышIашаш. Шыр щыщырт, ихуу-илъырт, етхауэрт, и нитIыр кыхуу зиплтыхъырт, и пэщхыным бахъэр кърихурт, арщхэкIэ нахъутэ пщIэхэлъым и кIапэр лIитIым яIыгъти, шым кIуапIи жапIи иратыртэкъым.

– ЩIопщI щыIэмэ, ет, – жиIэри Щамхун Астемыр дежкIэ и щхэр ишIаш.

– Мэ. Уи кIэпкъым дэIу, шым иумыгъэлъагъуу.

– Шэсыт иджы. Уэ лIы ухъумэ, KIэху шы пхуэхъунщ, – жиIэри Щамхун Астемыр дежкIэ къеплъэкIаш.

Щлопщ къратар и мест лъапщэм диѳури, Астемыр шым дежкІэ еІащ. Шы сокум и еІусэнри, зридзу шэсынри зынапІэзыпІэти, Астемырыр шым кытехутащ. Шыр зыІыгъитІым нахътэр шыщхэм кыфІальэфри, шы цІахуцІэм Астемыр тесу пщІантІэм даутІыпщхьащ.

Шыгъуэ емылыджыр долъей, къолъых, Астемыр и лъакъуэм кьедзэкъэну зещІ, кІэбдзкІэ йокІуэт, йотхауэ, кьежыхь, и щхьэр еутхыпщІ. Ахэр Щамхьун щилъагъукІэ, и ныбэр иІыгъыу мэдыхьэшх. Астемыр шытх яем тесыгъуейуэ тесщ, и куэпкытІым шыр диубыдауэ: шы сокури быдэу иІыгъщ, шым зихъунщІэху, щлопщымкІэ и джабэр зэпрехулэкІ. Шы емылыджым, бахьэр кыпщхьэщихыу, уэрамыр кьежыхь, йотхауэ. Астемыр кьехуэхыным зытІэкІут иІэжар. Шыр кІэбдзкІэ уври, бгъукІэ зыщІидзу щылъэм, Астемыр зыхуэмыІыгъыу кьехуэхынут, арщхьэкІэ шым и пщэм ИтІкІэ зришэкІри, зэкІэ кыызэтенащ. Щамхьун нэгужыжыгъуэ ар хуэхъуауэ и нэр кыщипхъуауэ дыхьэшхырт.

Шыр ешу увыІэху, Астемыр кьепсыхакъым.

– Мышэ мылІэм, лІы хъунущ жыхуаІэм ухуэдэщ. Кьепсых, – жиІащ Щхъуэм, и нэпсыр и ІэщхьэмкІэ щІилъэщІыкІыу.

Астемыр шым кьелъэтэхри, щлопщыр кьезытам иритыжащ.

– Уанэ тефлхьы шыр псымкІэ нафшэ, – жиІэри Мурад и къуэр ПсыжькІэ кІуэуэ ежъащ.

Астемыр кыпэщытыр нэхъ Іеижт.

– Иджым, уэлэхьэ, къулъхуолэ щэ шыжыпІэнур, – жиІэрт лІыщІэхэм я нэхъыжъу нэхъ фагъуэ дыдэу Астемыр щлопщыр кьезытам. – Си Іуэхущ нобэ зумыгъэпскІмэ, си къуэш.

– Бжыхьэ хъуауэ дауэ зыбгъэпскІыну!

Лыжъ фагъуэм жиІэм пщІы хэлътэкъым.

Щамхьун и гум зы бэлыхь гуэр зэрилгыр ящІэрти, Псыжъ Іуфэ зыкъом шызэхуэсат. Псыр хъарбызыфэ фІыцІэм ещхъу ежэхырт, псы адрьщІымкІэ кыщыкІ мэз фІыцІэр кыыхъу.

Щамхьун и шыпэкъакІуэтэкъым нобэ. Япэми зы лІы гуэр псым зэпригъэсыкІыну хуежъэри иригъэтхьэлауэ щытащ. Щэрдан Мыхьэмэт хуэдэ къабзэу. Ар кыызэрыхуэгъуар арагъэнт ноби щІытегушхуар. Шыгъуэм уанэ телъу къашауэ щилъагъум, Щамхьун и гур кыызэщІэплъащ, щакІуэм хьэкІэкхъуэкІэ кыилъагъум зэрыхъум хуэдэу.

– ИІэт, шэсыт! Псым зэпрыкІи зы екІэпцІэ къудамэ кыыхузэпрых! – жиІащ Щамхьун, Псыжъ адрьщІ кыщыкІ мэзымкІэ и Іэр ишийуэ.

Астемыр кыызэгупащ. Мыбы и гум къэкІ делагъэр хуэдмышцІэну Іэмал имыІэу щыт, жиІэу. ИтІани, укъэ-

губжърэ уежъэж щхьэкIэ, дэнэ укIуэнт.

Иляси фIэзахуэтэкъым Щхьуэм жиIар.

– Ушэсыну хьэмэрэ..? – жиIэри Щхьуэр кыщIэупщIаш.

Астемыр зыри жимыIэу шым шэсыну шыбгъэдыхьэм, емылыджым лIитIри лъэдакьэкIэ игъавэу ирилъэфэжъауэ илгъэфу хуежъаш, арщхьэкIэ аргуэру зэ дэльейгъуэм лIыр уанэгум кыхутащ.

Шым уанэ щытелгъэкIэ, шхуэ щыпщIэхэлгъэкIэ, Астемыр а шыр IумпIафIэ ищIыфынут, ауэ псым зэпрыкIын хуей шыр ебгъэшмэ, нэхъыфIтэкъыми, едэхащIэу, Iэ дилгъэу зыкъомрэ и ужь итащ. Емылыджыр нэхъ хуэм щыхьум, псым хигъэхьэнэу елъэдэкъэуаш. КIэху зэщIэкIэзызэу псы щIыIэм хэпкIаш.

Щамхьун зигъэщхьауэ плъэрт, шыр псым щIигъэмбрыуэм, тесыр дауэ хьуну, жиIэу. Арат абы нэгузыужьыгъуэу кылбьитэр.

Астемыр псым худех щIыкIэу ехырт. Шым кыигъэзэжыну тIэу-щэ хуежъат, арщхьэкIэ зикI къехъулакъым.

Куэд дэмыкIыу псым и куупIэм нэсащ, Астемыр и куэпкъым нэс псым хэлът, лъэбакъуэ зы-тIу шым ичыжыху, нэхъри куу мэхъу. Шыр йос, и лъакъуэр псым и щIэм нэмысу. Псы Iуфэм Iутхэр плъэмэ, Астемыр и плIэм псыр къос, шыпэри кыхэпIиикIыу уолгъагъу.

Псы Iуфэм Iутхэр зэрогъэкIий:

– Шым есыкIэ ищIэркъым.

– АтIэ, емылыджщ. И гъашIэм лIы шэсакъым.

– Исаф хэхъухьынщ лIы хьарзынэр...

Ар жаIа къудейуэ, шыр псым щIигъэмбрыуаш. Асте-мыри псым есу кыхэнащ. Шыр асыхьэту зэ кыдэуеижри аргуэру кIуэдыжаш. Жыг лъэдакъэ гуэрым шым и кIэбдз лъакъуэр фIэнати, шыр игъакIуэртэкъым. Елъэдэкъауэ-нелъэдэкъауэми и лъакъуэр кыхичыжри, шыгъуэр псым кыдэуеижаш. Асте-мыри есырт шыр къиубыдыжыну.

– Къэгъазэ! Къэгъазэ! – жаIэрт псы Iуфэм Iутхэм. Щамхьун илгъагъур фIэдыхьэшхэнти, и ныбафэр итIкIэ иIыгъыу, дыхьэшхырт.

– Къэгъазэ! Куэдщ...

Астемыр зэхихатэкъым Щхьуэм и дыхьэшх макъыр, зэхимыхами, ар апхуэдизкIэ зэгупырти, зыхуей дунейм теттэкъым, псым кыхэкIыжатэмэ.

Шым хьэ есыкIэ ищIауэ псым кыхэхсыкIыжырт, Асте-мыр ерагъыу емылыджым къесылIэри, шхуэмылакIэ псым хэлгъыр зыIэригъэхъаш, арщхьэкIэ ар къэбукъуэдий хьунутэкъым, лъэрыгъыпсыр иIыгъыурэ шыр псы тепхьэм къэсу лъакъуэкIэ уыху къэкIуаш. Псы Iуфэм кыщысым, Асте-мыр шхуэмылакIэр иIыгъыу псым кыхэкIыжаш. Шы

емылыджу щытари ешат, нэхъ Iэси хъуат. И щхьэр иутхы-
пщIырт, и тхьэкIумэм псы иуа хъунти.

Псы Iуфэм Iута къомыр къежэлIащ. Шым зиутхыпщIри,
псы ткIуэпсыр псоми уэшхым хуэдэу ятриутхаш.

Астемыр лIыщIэу къащтащ.

ШЫХЪУЭЩI

Уи мыIыхьэ пшхымэ, джажэпкъ пщIын, жызыIам имы-
щIэу жиIатэкъым. Апхуэдэ гуэр Астемыр и натIэм илгу кы-
щIэкIынт Мурад Шамхун деж шыхъуэу щыIуувам, сыту
жыпIэмэ ар зи пIэ иувар къулейсыз гуэрт.

Астемыр шыхъуэу къэзыштам нэгъуэщI шыхъуэ лажыи
хъати имыIэу Iуихужащ. Iуихужари зи къару илгъуэру
щытатэмэ зыгуэрти, и фэр пыкIауэ, езыри зэкIуэцIыгуэ-
жауэ хъэдэм ещхът. ЛIыщIэу сыкъащтэ, жиIэу ар кы-
щыкIуам, Шамхун дыхъэшхат, уэ шым ушэсмэ, набжэ
гъурым ещхъу узэпкърымышцэщыну си фIэщ хъуркъым,
жиIэри.

– Вы и къуэгъурэ лIы и гъуррэ, жи! – лIы гъурым тригъэ-
чыныхьрти.

– Iэщ уэд бгъашхэмэ, уи Iупэр дагъэ къещIри, цIыху уэд
бгъашхэмэ, уи Iупэм кьоуэ, – жиIащ Шамхун.

Абы фIэкI хэмылгу лIы гъурыр шэ фIэIуа пэгун ныкъуэ
ирагъафэри шы гъур дыдэ цIахуцIэу трагъэтIысхьащ. Шыр
апхуэдиэкIэ гъурти, тетIысхьари нэхъ гъурыжти, Шамхун
ар щилъагъум, дыхъэшхыу кыщииудащ: «Ахърэт-шу»,
жиIэри.

Шы гъурыжбыр ушу здэкIуэм, абы тесым и гум хэщIырт,
шытхым и пхэр щIиудырти. Джыдэм нэхъ утесыфынт, а шы
уэдым нэхърэ. Ахърэт-шу зэ зы куэ лъэныкъуэр шытхым
хуигъазэми, зэ адрей куэ лъэныкъуэмкIэ зригъэщIми, шым
тесыфыртэкъым.

Ахърэт-шу хуэмышэчыжу и фэр пыкIащ, арщхьэкIэ
къепсыхыу Шамхун идэртэкъым, шу кыыхэкIынрэ кыыхэ-
мыкIынрэ зэхэгъэкIын хуейщ, жиIэрти. Ауэ лIы гъурым и
гур кыызэIыхьэри, шэ фIэIуа зэфар кьижбыжурэ шы пщIэ-
гъуэплъ зытесыр пщIэгъуалэ щипщIым, Мурад зыхуейр
апхуэдэ зыгуэрти, нэхъри дыхъэшхыу хуежъащ.

Ахърэт-шу и щхьэр уназэри, шым къехуэхаш.

– Ягъэ кIынкъым. Бом щIэтынщ, – жиIэри Шамхун
лIыщIэри кьищтащ, нэгъуэщI IуигъэкIыжри.

Астемыр лIыгъэ хэлгу кыигъэлъэгъуати, шыхъуэу къа-
щтащ, Ахърэт-шу Iуахури. Щхьэ сыIубгъэкIрэ, сытрэ жып-
Iэу Шамхун уеупщIыныр мыхьэнэ зимыIэт, уеблэмэ кьо-
мыпсэлъэххэнкIи хъунут, арщхьэкIэ Ахърэт-шу дагъуэ
хуищIа хуэдэу зыкыфIигъэщIырт:

– ЛхукъуэлЫр бгъэкІэсым, уанэгур пфІештэ, а гъуамэр бгъэкІэс хъун, – жиІэу Шамхъун хъушІэ хуэдэу зищІырт, Ахърэт-шу и тепІэншІэлъын тІэкІур шэщым кышІыхуу унэм кыызэрихъам щхъэкІэ, унэуи здэкІуа шыІэтэкъым, Іэпслъэпсхэр зыщІэлъ гуэн цЫкІум фІэкІа. Ари езым ищІэну кышІэкІынтэкъым, бжыхъэ уэтІпсытІу мо лЫ жьэн хъуар иукІырти, лЫщІэхэм гушІэгъу кыыхуашІу гуэн цЫкІум кІуэ, жаІэу ямыгъэкІуам. Иджы ари кышІэкІуакъым.

Абы фІэкІ хэмылъу Ахърэт-шу дахури, абы и пІэ Астемыр ирагъэуаш.

Лаби, Псыжыи, Тэрчи кымыгъанэу Астемыр кыызэхекІухъ, жэщи махуи уанэгум кымыкІыу. Езы Шамхъун къемыхъэлъэкІмэ, макІуэри йоплъ е къахуу къращэну еІуэхуж. Ауэрэ зы шыбз хакІуапщІэ хуэдиз къищэхуамэ, зыкъомрэ авоскІэ, нарыхукІэ егъашхэ, махуэкІэ губгъуэм ирехуэри лъэхъуу кърехуэкІ, шым лъэхъуфІ иІэ хъун папщІэ, пщэдджыжькІэ Псыжь псы щІыІэм хахуэ, аргуэру кърахуэкІ, ягъашхэ, ялъэщІ. Тхэмахуищ-плІы дэкІамэ, къащэхуауэ щытар кыумыщІыхужу нэгъуэщІ зыгуэр мэхъу, я цыр цІууэ икІи жану, лъэрызехъэу.

Шы ящэнур хъэзыр хъумэ, Шамхъун Батайск макІуэри, къэзакъ есаул гуэр пащІэ кІыхъ хъужауэ къешэри, шыр ирегъэлъагъу. Шы къомыр кыызэрищэхуам хуэдитІ къри-тыну зэгуроІуэри, Шамхъунрэ есаулымрэ жэщитІ-махуитІ-кІэ збгъэдэсщ ефэ-ешхэу. Шыхъуэхэм шыр Батайск яху, Астемыр шыщэху аргуэру йожъэ.

Махуэ къэс верст щэщІ-плІыщІ пкІууэ къэпкІухъыныр тынш? Астемыр япэ дыдэ шы емылыдж зытрагъэтІысхъар иджы шы хуэхъуащи, дэни ирокІуэ, езы шыгъуэри ахъырзэману макІуэ, зэи мыувылъу. Абы хуэдэш кыыхэкІынуи хэт и гугъэнт.

Шыгъуэм тесу гъуэгугу здытетым, Астемыр мычэму и бын-унэм щІогупсыс. Ар уигу дауи ихун, сабиитІым Думэсарэ ятеубгъуауэ къэнащ, е шхын хуэлІэрэ, е шыгъын хуэныкъуэ, жиІэу хэт къакІэлъыплъын. КъакІэлъыплъмэ, къакІэлъыплъынуи Гъуумарщ е Аралпыр аращ. Пэжыр жыпІэмэ, Аралпым тхылъ здимыгъэкІуа полицейскэ участкэ къэнакъым, уеблэмэ жэщ къэс стражник къегъакІуэри, Думэсарэхэ я шэщым щІигъэсщ, Астемыр кыигъазэ хъумэ, къригъэубыдыну. АрщхъэкІэ Астемыр зы щІыпІэм махуитІ искъым, мычэму къекІухъ. Нобэ бэзэрым щалъэгъуамэ, пщэдей нэгъуэщІ псыхъуэ дэтщ.

Щхъуэжъри Астемыр хузарэзыщ. Хуэмыарэзыуи хъун. Тхэмахуэ къэс жыхуаІэм хуэдэу ахъшэшхуэ кызыщІэкІын мылъку шы защІэу кыыхуеху. Мышэ мылІэм, лЫ хъунщ, жеІэри Шамхъун и шыхъуэм щотхъу. Нобэ зыгуэр къакІуэ-

рэ, лышцІэу сыкъаштэ, жиІамэ, тобэ ирехъу, Щхъуэм ІуигъэкІынур Астемыру къышцІэкІынкъым.

Зэгур Къанокъуей пэмыжыжъу урыс бэзэрым адыгэ лІитІым уанэш хъарзынэ ящэу Астемыр яІушцІаш. Шым, увыІаш жумыІэмэ, дагъуэ иІэтэкъым, и уасэри куэдтэкъым. Шы пуд ухуэзэм къашэ, жиІэри Мурад хуит ишцІат и шыхъуэ-ри, Астемыр уанэшыр Іэдэжу иІыгъыу къэкІуэжаш.

Щамхъун игу иримыхмэ, жиІэу Астемыр гузэвами, шыр зыхуихуар къышцІтхъуаш, дэгъуэу пшцІаш, жиІэри. Шыр Щамхъун и гум зэрырихъар ІупшцІт и пащитІ дэуеймкІэ.

Муради Астемыри, зэжрамыІами, я гум иІыыр зыт: шыр шцІэпудыр шы къэдыгъуаши араш, жалэрт. Щамхъун унафэ ишцІаш шыгъуэр шэщым къышцІамышу ягъэшхэну.

– КъышцІэупшцІэІамэ, заншцІэу евмыгъэлъагъу, сэ къыз-жевыІауэ, – жиІэрт Щамхъун.

– Инэрал гъэшэс, и фэр къыхъэжмэ. КІуапІэ имыІэу шы хъунш, – жалэрт езы шыхъуэхэми.

Шыр зейр къыкъуэкІами, абы шцІитам нэхърэ нэхъыбэ къыІимыхыу Щамхъун иритыжынутэкъым, къыкъуэмыкІми нэхъыфІыжш, лъыпсейуэ ишэцнш. Дауэ хъуми, ахэр зышцы-гугъам Іуэхур къышцышцІэкІакъым.

Куэд дэмыкІыу шыгъуэм и фэр къыхъэжу хуежъаш, и цыр цІууэ, езыр псыншцІэу, и лъакъуэ дахэр шидзкІэ, къафэ хуэдэу, и нитІыр мафІэм хуэдэу къиІыдыкІыу, и пэри тІыпэ хъужауэ, и натІэм вагъуэ хужь ису. Шыгъуэр кІэбдзкІэ уву, бутІыпшамэ, заншцІэу зричрэ лъэуэ, ежъамэ, зыш къыІлъэ-шцІыхъэртэкъым. Шым апхуэдизкІэ Щамхъун ехъуэпсэжати, пшпэр зэхэуэмэ, шэсырти губгъуэмкІэ дигъэзыкІырт, зыкъомрэ къыкІухъмэ, шыр шхуэІум езауэу, и тхъэкІумитІыр дзасэм ешхъу зэблигъэплъу, къэсыжырт.

– СогъэшцІ, думыгъэунам, хъэмэ къиІлъхуа, – жиІэу Щамхъун шыр къэзышцэхуам шытхъурт.

– И хъер улъагъу, Щамхъун. Хъэуэ, шы хъунш ар, – жиІэрт езы Астемыри.

Шы зыкъом хъэзыр хъуати, Щамхъун Батайск кІуаш и къэзакъ есаулым деж. Астемырт пшцІантІэм нэхъыжъу къы-дэнар. Шыхэм Іус иратш, шхалъэм мэкъу дыгъэл далъхъэри, лышцІэхэр шхъэж и увыІэпІэ кІуэжаш. ЖэшцІэ шэщым шцІэт къэрэгъулри я унэ кІуэжаш, сымаджэ гуэр яІэу къышцІэ-кІынти.

Ахърэт-шу зышцІэлъа гуэн цІыкІум Астемыр шцІэлът, шцІыдагъэмэ къышцІихыу. Іэпслъэпс екІуэкІыу блыным фІэ-лъым шцІыдагъэ шыхуати, мэм уимыгъэбауэу къыпшцІихъэрт. Астемыр зымыгъэжейр арами имышцІэу хэлът зигъэдждэрэу. Зэзэмызэ хилъафэми, къызэщыужырт, и бынунэр и нэгум шцІэту. Щхъэгъубжэ закъуэ хэлъымкІэ мазэр къышцІэплъэрт

гуэн цЫкІуми аргуэру пшэм хэлъэдэжырт, Астемыр гьуэ-
рыгьуапщкІуэ кьыдэдэжэгу хуэдэ.

ПщІантІэм шы лъэ макъ кьышыІуаш. Астемыр аргуэру
Іурихаци, Щамхьун тешанкІэкІэ кьэкІуэжа кьыфІошІ. АтІэ
шыр щхъэ щыщрэ, Ізуэляуэ кьэІури сыт? Шы дыгъуу пІэрэ
кьэкІуар? Астемыр кьызэщоупэ. Къэрэгъулри имыгъэкІуэ-
жай абы нэхъей. Шэщым зыгуэр щыщыІэш. Астемыр икІэ-
щІыпІэкІэ зехуапэ, щхъэнтэ щІагъым щІилъхъауэ щыта
кІэрахъуэри дэнэ кІуа?

ШэщымкІэ пхъэбгъу зэпыщІыкІ макъ кьоІу.

Астемыр занщІэу шэщымкІэ жэмэ – шууитІ шы Іэдэж
яІыгъуу пхъэбгъу сэрей зэпытхъамкІэ докІри, макІуэ-мэ-
льей.

– Хэт ар? Дэнэ пшэрэ шыр?

Зыми зыри жиІэркъым.

Астемыр кІэрахъуэ иІыгъыр егъауэ. Шэщым щІэлъа-
дэм – шыгъуэр бгъуэтмэ къаштэ.

ИкІэщІыпІэкІэ шыгъуэ кІэхум уанэр трикъуэри, якІэ-
лъежъаш шууитІым. АрщхъэкІэ дэнэкІэ бгъээзну, жэш кІы-
фІым хэкІуэдэжаш шыр зыдыгъуар. Астемыр и КІэхур
еутІыпщ, ар здэкІуэмкІэ ирекІуэ, жиІу. АрщхъэкІэ шым
дэнэ кьыщищІэн здэкІуэн хуейр, ПсыжъкІэ йоІэ.

Шы зыдыгъуар къалэмкІэ кІуэнкъым, дауи. КІуэмэ,
здэкІуэнур Армавир-ЕтІуанэмкІэш. Шэч хэмылъу а шууи-
тІыр абазэ адыгэщи абазэмкІэ ягъээзжагъэнщ. Абдежым
Астемыр кьэуІэбжъаш, иджыпсту фІэкІа абы и гум пщІы-
хъэпІэуи кьэкІакъым шыгъуэр зыдыгъужар ар къезыща
щІалитІыр арауэ. Дэкум хуэдэу дыкьагъэпщІакъэ, арауэ
кьыщІэкІмэ. ДыгъуакІуэжъхэм я хабзэш, я шыр уэд хъуам
пуду ящэрэ, зращам фІуэ ягъэшха нэужь, кьыфІадыгъужу.

Шыгъуэм кІуэ пэтми зиукъуэдийуэ макІуэ. Астемыр зэ-
щІэдэлукІмэ – игупэкІэ шы лъэ макъ кьышызэхех. КІэхум
зыгуэрым гу лъимытауэ апхуэдэу зишэщІынукъым. ИкІи
пэжщ, кІыфІым шу хэт хуэдэу уолъагъу, арщхъэкІэ ар ауэ
кьыфІэшІрэ хъэмэ пэж?

– Дэнэ пхурэ шыр? Уи нэвагъуэр уэзгъэлъагъужыни! –
жиІэш Астемыри, кІэрахъуэкІэ уаш.

КІыфІым хэт шур нэхъри псынщІэу кІуэуэ хуежъаш, абы
кІэлъыжэр зытригъэгущуэу.

«Си КІэхур сутІыпщынщи сылгъэщІыхъэнщ», – щыжиІэ
дыдэм, Астемыр зэхихаш и ужьымкІэ шу къажэу. Ыхъы, тІу
дыхъумэ, зыгуэр дыхъунщ жыхуиІэу, Астемыр и гур нэхъ
кьызэрыгъуэтыжаш. Аргуэру кІэрахъуэкІэ уаш.

Астемыр кІыфІым кьыхэлыдыкІ мафІэ цІу напІэзыпІэм
илъагъури, фоч уэ макъ зэхихаш. Ар шы зыдыгъуар кьызэ-
уэкІыу къауэу арат.

«Си ужь иту кѡажэри сыту кѡэмысрэ», – жиІэрт Астемыр. Уи шыр уогъэпсынщІэри – уи ужь итыр кѡыпкІэроху, умыгъэпсынщІэщи, шыр зыдыгъур пІэшІокІ. Е станицэм удэ-лѡадэрэ старшынэм хъыбар ебгъашІэмэ нэхъыфІ? Нэху мы-щу пхъэр игъакІуэмэ, дыгъур кѡаубыдынщ.

Астемыр и ужьым ита шур кѡылгъэшІохъэ. Хэту пІэрэ ар? Щамхъун кѡэпхъэрауэ пІэрэ? Хэтми, Астемыр гъусэ иІэмэ, зыгуэр хъунщ. Астемыр и шыр кѡыжъэдикъуэ щхъэ-кІэ, КІэхур кѡыхуэувыІэркъым. Мис, шур гъунэгъу дыдэш, абы и щхъэм бащІыкъ фІэшыхъар уолѡагъу, и шыр ешаш.

– Хэт ар?

Астемыр шыр кѡыжъэдекъуэ, модрей шури кѡосри, кІэрахъуэкІэ кѡоуэ. Астемыр и нэкІум мафІэ кѡыщІолыдэри, кІыфІым хохуэ. ШыдыгъуитІым языр кѡуэгъэнапІэ кѡуэ-увэри пхъэрыр япэ иригъэщауэ арати, Астемыр щыуаш. Абы кѡеуа шур щІопхъуэжри, жэш кІыфІым хокІуэдэж.

Пщэдджыжьым Астемыр лъым хэлъу, и шы КІэхуи епэзэхъуу нэху кѡекІаш. Сэлэт гуп хэт и Іэ пхауэ, хэти и щхъэ уІэгъэ телъу кхъэм кѡыкІыжу станцым кѡакІуэрти, Ас-темыр кѡыхуэзаш. Къеплъ-неплъмэ, адыгэ фащэ щыгъщ, и нэкІукІи адыгафэ тетщ. Астемыр кѡыІэщІэхуа кІэрахъуэр зыгуэрым кѡищтэри, шитІ кѡинэжати, шы КІэху зи лѡакъуэ зэпыудам и щхъэм еуэри иукІаш.

Шыр кѡытехуэри, куэдрэ емылтѡэкъуауэу лІаш.

Астемыр кѡыхуэзахэр зэпсалъэрт:

– И псэр Іут?

– Псэуш иджыри, – жаІэу.

Астемыр ар зэхихи хуэдэт, арщхъэкІэ зимыщІэжу щылтът, и куэ ижъри и блыпкъри уІэгъэ хъуауэ, лъы кѡыщІэжа кѡомыр и щыгъыным зыщІафарэ хъэлэч хъуауэ.

– Хуэсакъ, маржэ. УмыгъэгумэшІ.

– Джанэр кІэрыгъуаш уІэгъэм.

Хэт псалъэми имыщІэу, зыгуэрхэм я псалъэмакъ Асте-мыр зэхех, арщхъэкІэ и Іэблэ лъэныкъуэр фІалгъэф хуэдэу и нэм аргуэру кѡыщхъэрепхъуэ. Куэд дэкІа, машІэ дэкІа, нэр ерагъуу кѡызэтрихрэ кѡаплъэмэ, хъыджэбз гуэр кѡыщхъэ-щытщ. А хъыджэбзым и щхъэр зэрыфІэпхыкІа бэлътоку хужьым жор плъыжъ ин тедар зищІысыр Астемыр кѡы-хуэщІэркъым.

А щыхубзым нэмыщІи нэгъуэщІ зыкъом елѡагъур, ар-щхъэкІэ здэщІэри кѡыщыщІари – зыри ищІэжыркъым, и куэри и дамэпкъри гуача хуэдэш.

– ЗыкѡищІэжам, уэлэхьи, мес!

Астемыр и нэр кѡызэтрехыпэ.

– АтІэ араш, уи ажал кѡэмысамэ.

Адэ зыгуэр кѡыдопсэлъыкІ:

– Ло, нобэ щІэфлѣхѣа кѣомым я ажал кѣэсат, кхѣэм щхѣэ фхѣа?

– Кѣэмысамэ, тхѣынт. Щы тхѣати, зы кѣэтхѣыжащ. Плъагѣурэ, кѣобэдзѣуэж!

– Хѣту пІэрэ ар?

– ЕупщІ.

Вагоным исхэм жаІэр Астемыр кѣыгуроІуэ. ДэнэкІэ плѣэми, илъагѣур адыгэ сэлэтщ, уІэгѣэ хѣуахѣу. Зи псалѣэмак зэхих сэлэтхэр мыхѣуатэмэ, Астемыр кІуэдауэ кѣыщІэкІынт. Санитарнэ поездкІэ уІэгѣэ кѣомыр госпиталым яшат Ростови, здашам Іахын ядатэкѣым, диІэр здэтхѣын тщІэжыркѣым, жаІэри. Щымыхѣум, мафІэгур Армавир кѣагѣэкІуащ, Армавирт нэхѣеижри, мафІэгур станцым кѣытенащ. Унафэ зыщІхэр телеграфкІэ зѣпсэлѣхѣу, уІэгѣэ хѣэлѣэхэм ящыщу щы лІащ. Пщэдджыжѣым хѣэдищыр щІалѣхѣауэ санитархэмрэ сэлэт нэхѣ уІэгѣэ псынщІэ зытелѣхэмрэ кѣэкІуэжу Астемыр губгѣуэм илѣу кѣагѣуэтащ.

Насып иІэти, сэлэтхэм гущІэгѣу кѣыхуащІри санитарнэ поездым кѣахѣащ.

«ДахэкІэ умыкІуэм, чачѣу уезгѣэлѣѣфынщ», – жиІат Кѣылышбий и кѣуэжѣым, езы Астемыр имыщІэххѣу «Туземнэ дивизѣм» кѣахѣуащ. Сэлэтхэр а дивизѣм зѣрыщыщым Астемыр гу лѣытащ я псалѣэкІэкІэ.

Афицар гуэр вагоным кѣыхѣауэ:

– Хѣт мыр? – жиІэри Астемыр кѣыбгѣэдыхѣащ.

– Дэ тщыщ гуэрщ. Кхѣэм дыщыкІуам, мащѣм ихуэри и уІэгѣэр кѣызэттричащ.

Асыхѣэту нэхѣ лѣагѣу телѣ сэлэт гуэр зимыщІѣжу Іуэщхѣуу, гѣуэ, кѣыхѣгуоукІри кѣехуэхѣащ. Кѣыздехуэхым и щІагѣым щІэлѣ сымаджѣм кѣытехуэри, «уѣуэур!» я махуѣу

зѣрыгѣэкІияти, афицарри сестрари абыкІэ псынщІѣу кІуащ.

Астемыр бѣуапІэ имыгѣуэту щылѣт, хущхѣуэмэри уІэгѣэмэри – псори зы хѣужауэ жѣы узѣрыбѣуэн вагоным кѣымынѣжа хуэдѣт. МафІэгур Ростов кІуѣуэ ежѣати, я гум нэхѣ жѣы дихужащ.

ГОСПИТАЛЫМ

Илѣэгѣуа псом нэхѣрэ нэхѣыбѣж госпиталым щызэхихащ икІи щилѣэгѣуащ Астемыр. УІэгѣэ телѣхэр хѣужыпатѣкѣым, и куэ кѣупщхѣэхэр иджыри кѣеныкѣуэкѣурт теувѣмыхѣуу. КІѣху зытекІуэда шитІым языр Астемыр и куѣпкѣым кѣыхѣнат. Дохутырхэр сѣбѣп кѣыхуэхѣуат и чѣзум фІѣмыкІыу, армыратэмэ Астемыр и лѣакѣуэр пахынкІэ хѣунут.

Мусльымэну уІэгъэ хьур Астемыр зыщІэлъ госпиталым къагъакІуэрти, арауэ къыщІэкІынт абы «мусльымэн госпиталкІэ» шІеджэр.

Ростов дэт госпиталышхуэ къомым щІэмыхуэу уІэгъэр щІэлъти, абыхэм ящыщ зым щыщт зи щхьэ закъуэу къэна жьыкІэфэкІэхэм папщІэкІэ купец гуэрэм иригъэщІа унэ-шхуэу мусльымэн уІэгъэхэр щызэхуашэс госпиталыр.

Бжэ щІыхьэпІэм деж лІыжь гуэр щыст, хамэ щІимыгъэхьэу, арщхьэкІэ щІэкІ-къыщІыхьэ псоми адыгэ цей ящыгъти, хамэри мыхамэри хузэхэгъэкІыртэкъым, хэт илгъагъми дадэм зигъэткІий хуэдэу зищІырт:

– УщІыхьэу ядэркъым, – жиІэрти.

АрщхьэкІэ абыкІэ цІыху пхуэубыдынт, псом хуэмыдэжу Къэбэрдей къыкІахэр. Я Іыхьлы, я благъэ, я къуэш уІэгъэ хьуауэ зэхахэмэ, я нэпсыр къыщІэжу, я нэр къыхурэ гужьеяуэ, жепІэри сытри зэхамыхуу щхьэхьу къэсырт, зыхуейуэ зыхуэгузавэм щІэупщІэу. Гъуэмылэ сытхэри пхуантэм дэлъу гъуэтэжауэ къахьырт, сымаджэм кхьуэл зи цІэ Іуамыгъэхуэн я мураду.

Госпиталыр зи ІэмыщІэ илхьэми нэхъ ягъэкъабылт мусльымэнхэр зы щІыпІэм шаІыгъмэ, сыту жыпІэмэ кхьуэлым щымэхъашэ цІыхухэр дахэ-дахэу шхэртэкъым, мышхэмэ, хьужыгъуафІи хьуртэкъым, куэдрэ щІэлът. Абы папщІэ унафэ ящІащ мусльымэнхэм кхьуэл зыхэлъ ирамытыну.

Апхуэдизу хуэсакъми, а Іуэхум бэлыхь къимыкІыу къэнакъым.

«Мусльымэн госпиталым» щІэлъхэм зы мэздэгу адыгэ къахэхуаш. Ар абы къэзыгъэкІуам и гугъат адыгэ псори мусльымэну, чыристан яхэмыту. Мэздэгу щІалэу ГуэбэшыкІэ зэджэр гъуэльыпІэкІэ Астемыр гьунэгъу къыхуэхьуат.

УІэгъэ щІагъуэ щІэлътэкъым зыгуэр къызыкІэльымыкІуэ, мэздэгу щІалэмрэ Астемыррэ фІэкІа. Гуэбэшы хьужу хуежъати, куэд ишхырт, хэт гъуэмылэ къыхуашэми, зыгуэр къыпнэщІэхуэрт, езыми зэрычыристаныр зыми иригъашІэртэкъым, гъуэмылэ къызылъэІэсым сыздигъэшхэнкъым, жиІэрти. АрщхьэкІэ щІалэм зыхуэбзыщІакъым.

Гуэбэшы зэрымэздэгу адыгэр къыщашІэм, чыристанщ, жаІэри, псоми Іумпэм къащІащ, ара мыгъуэт езыри зыхуэмейр. Зыми здимыгъашхэу, зыбгъэдимыгъэхьэу щІалэр мэл щхьэзэм хуэдэу сымаджэщым къыщІэнащ.

Ауэрэ Гуэбэшы хылагъэ гуэр и гум къэкІати, кхьуэл тІэкІу къыгъуэтри, зыми иримыгъашІэу и ныкъуэр ишхаш, къэнэжа тІэкІур игъэпщІури, лэпс къахьауэ щагуэшым, езым и шынакъым итым лы тІэкІу хэлъыр хишхыкІри, кхьуэл тыкьырыр хидзащ.

– Уей, мусльымэн, жи, феплъыт, кхьуэл! – жиІэри, псоми

зэхахыу Гуэбэшы кIияш.

Шхэну тIыса кьомыр кызытеуыIаш.

– Пэжуи? Дэнэ шыIэ?

– Фепль. Мис, – Гуэбэшы кхъуэл тIэкIур и лошкIэм илъу яригъэлыагъурт.

Псоми шхэн шагъэташ. Гуэбэшы муслъымэн кьомым я шынакьым лошкIэкIэ иуэурэ лыуэ хэлъыр кыыхищыпы-кIыурэ ишхаш, адреихэр зэрыгъэкIий сыту зэхэтыху.

– Поварыр кьафшэ мыдэ. А хъэбыршыбырым и ныбэр кыигъэун хуейш, – жаIэу зэрыгъэкIийрт псори.

– Къевджэ поварыр!

ПщафIэри къэсащ хъыдан пыIэ хужь щхъэрыгъыу, и кIэпхынри апхуэдэу.

– Кхъуэл лъэпкъ хэлъыну Iэмал иIэкъым, – жиIэрт пщафIэм, – кхъуэл кыдатыркъым дэ.

АрщхъэкIэ абы хэт едэIуэнт.

ПщафIэм зигъэлIыхъулIыбжьырт.

Зы сэлэт гуэрым и пIэщхьагъым къамэ кыщIихауэ щилъагъум, пщафIэр шынаш, Гуэбэшы къэкъеижу шхами, гуэвэжат, бэлыхъ гуэр кьохъури сыхокIуадэ, жиIэу.

Пхъэ лъакъуэхэр ягъэдалъэу цIыхур зэрыгъэкIийрт.

– Ей, псалъэ закъуэ жызывгъэIэт, псалъэ закъуэ, фыкъэ-далуэт, – жиIэри зыгуэр къэпсэлъаш.

Сэлэтхэр кызыэплъэкIмэ, зыми имыщIыху Армавир деж кыышагъуэта уIэгъэ зызыужьыжыр гъуэлъыпIэм иувауэ итш, Iэ узыншэ лъэныкъуэмкIэ гъуэлъыпIэ натIэр иIыгъыу.

– Уа, адыгэ мыгъуэ, шыгъурэ пIастэрэ! Фысабырыт.

– Лло мыр зыхуейр? Фыбэяут.

– ФымытэмакъкIэшI, си къуэш, – жиIэу псалъэрт Астемыр, – кхъуэл зышха щыIэмэ, алыхъым кыфхуигъэгъунш. КъурIэным иткIэ, тхъэ соIуэ...

Сэлэтхэр кызыэщIэващ:

– Абы итыр дэнэ шыпщIэрэ?!

– Щхъэр умыгъэуэз адэ! Уи пIэ ис!

– Уа, ищIэми тщIэркъым. Вгъэпсалъэ! – жаIэрт, зым зыр емыдалуэу.

– КъурIэным иткIэ, соIуэ: кхъуэл умышIэу пшха щхъэкIэ гуэныхъ лъэпкъ кыптемыхуэу. Гуэныхъыр зылъысыр уэ-зыгъэшхар араш. Фызэрыземыхъэ абы щхъэкIэ.

ПщафIэр къэдзыхати, и гур кызыэрыгъуэтыжащ.

– Мо повар нэ плъыжыжьыр араш жыхъэнмэ пхъэ дакъэжъ хъунур, фымыгузавэ! – жиIэри Гуэбэшы къэкIияш.

ПщафIэр апхуэдизкIэ гужъеяти, иджыпсту жыхъэнмэм кIуэ жаIамэ, кIуэуэ и курыкупсэм хэтIысхъэну хъэзырт. Цыху къэгубжыхэр Астемыр и фIыгъэкIэ нэхъ сабырыжу хуежъаш. Пхъэ лъакъуэхэр ягъэдэлъэжыртэкъым, къамэ

кызыхами, игъэпщкIужат. Астемыр къурIэн фIыуэ зэрищIэр белджылы хъуат псом я дежкIи.

Хъэрийкурий къэхъуам и хыбарыр уэ жепIа, сэ жесIа, госпиталым и Iэтащхъу тетхэр кызызрыхъащ, я пэцыр мафIэм ису.

– Мыр лIо зищIысыр? ФызэбгрыкI! – жиIэу ихъу-илъырт зы афицар ныбэкъ сырыху гуэр, гуэгущ гъэшхам хуэдэу и жьэгъур кыщIэтIэтIу, щыпсалъэкIэ Iупсыр кыжжэдэлъэ-лъу, и жьэ къупщхъэри щIэсысэу.

Сэлэтхэр я пIэм икIыртэкъым.

– ФызэбгрыкI, жыхуэсIэр хэт?! Мо гъуэлъыпIэм иту фыкъэзыгъэбырсейри хэт?

– Къэзыгъэбырсеяр аракъым, зиусхъэн, – жиIэри пщафIэр афицарым кыбгъэдыхъащ. – Ар мыхъуамэ, саукIыну щытащ мы делэ къомым! Былымым хуэдэщ мыбы зыкъом щIэсси!

Афицарыр нэхъ нэфIкIэ Астемыр еплъащ.

– Мэл къомым зы губзыгъэ къазэрыхэкIари фIыти, – жиIащ афицарым. – ИкIэщIыпIэкIэ щхъэж и гъуэлъыпIэм фекIуэлIэж, кывгурыIуа? Кхъуэлыр фи хъэрэммэ, нобэ щыщIэдзауэ сэ лы фытезгъаплъэмэ, сэращ къуаншэр! Зэхэфха!

– Лы лъэпкъ ямышхыну абы тхъэ яIуакъым! Сымаджэм лы Iумыхуэм... – жиIэу Астемыр кыщIидзэри афицарым и псалъэр Iэпиудащ.

– ЗэтепIэ уи жьэр! АбыкIэ соушIакъым уэ! – Сэлэтхэр хэт лъакъуэ закъуэкIэ пкIэуэ, хэти пхъэ лъакъуэр зыщIигъакъуэу, иныкъуэми уIэгъэм IэкIэ телэбыхъу зэбгрыкIыжырт.

– Нобэрей хъэлэбалыкъыр къэзыгъэхъеям махуишкIэ шхын пщтыр ирамытыну къуэды тызольхъэ! – жиIэрт афицарым. – МэжалIэмэ, и къарур нэхъ машIэ хъунщ. Армырмэ, плъагъурэ, къарур здихъын ищIэркъым... Фи муслъымэ-ныгъэм фытезгъэпыхъэнщ, фымыгузавэ.

– УIэгъэ хъуар умыгъашхэу дауэ хъун? – жиIэри зыгуэр къэпсэлъащ, бжэмкIэ кыипсэлъыкIыу.

– Дауэ жыпIа?

– УIэгъэ хъуар умыгъашхэу дауэ хъун, зо! – жиIэри а къэпсэлъам, зыкIи мышынэу, нэхъ гъунэгъу зыкыищIащ, шынел кIыхъ мыфэмыщ щыгъуу, и пыIэри сэлэт пыIэу.

– Хъунрэ мыхъунрэ уэ нэхъыфIу дэнэ щыпщIэрэ? – жиIэри афицар ныбэкъыр кызэплъэкIащ. – Ухэт уэ езыр? Ы-ы?

– Сэлэт комитетым сащыщщ, – жиIащ сэлэт кыщIы-хъам, зыкIи имыкIуэтгын мурад иIэу. – Сымаджэм лы Iумыхуэу дауэ хъун? Цыхур зыщIапIыкIа динри джэгуалъэ пщIыкIэ сыт и мыхъэнэ?

– АтIэ, нэхъыфIыр фэ щыфщIэкIэ, фызэрегуакIуэщ, –

жиІэу афицарым зигъэбэлыхъами, нэхъ ІумпІафІэ къэ-хъуаш. – Сэ сщІэнуми сыхуитыжщ. Фэ делагъэ зэфхъэу фхуэ-здэнкъым! Фыщымыгугъ абы!

Афицарым пІашІэ-тхъытхъыу бжэмкІэ щигъазэм, абы и гъуса къомри кІэлъыщІэкІыжащ.

Сэлэт комитетым сашыщщ жызыІа сэлэтыр абы якІэ-лъыплъу якІэлъыджаш:

– Зэпыту фыкІуэ! – жиІэри. – Лъы зыгъэжа сэлэт уІэгъэм дауэ лы зэрумыгъэшхынур? Хъуну ар яхуэбдэ! Езым зы махуэ лы иумыгъэшхыт...

Сэлэтым жиІэр псоми ягу ирихъаш. Афицарыр щыщІэ-кІыжым, пщафІэр яхэту щІэкІуэсыкІыжащ.

– Ему мяса жалко, люди жизнь не жалели за... – жиІаш Астемыр урысыбзэкІэ, жиІэнури хужымыІэу зІынащ, зы-хуей псалъэр хуэмыгъуэту.

– Я псэм емыблэжу сыт жыпІа щІэзэуар? – жиІэри сэлэт комитетым щыщыр щІэупщІаш, Астемыр дежкІэ къакІуэу.

Астемыр гупсысэху, зыгуэр къэкІиящ:

– Диным, пащтыхьым, хэкум папщІэ! – жиІэри.

– Аращ. ГурыІуэгъуэщ икІи кІэшІш! – жиІаш Астемыр.

– КІэщІми гурыІуэгъуэкъым, – жиІэри сэлэт комитетым щыщым идакъым, – девгъэгупсыс! – Сэлэтыр Астемыр и гъуэлъыпІэм итІысхъаш, уІэгъэ хъуа сэлэтхэр къеувэкІаш, къэмыкІуэфым зыкъыгъэзауэ къэдаІуэрт. – Девгъэгупсыс! Диным, пащтыхьым, хэкум фыщІыхуэзэуар жыфІэ. Арауи босын. Фэ фымуслъымэнщ. Джаур диныр фхъумэну зауэм фыкІуат? Тыркури муслъымэнщ, тыркум сыт фыщІезауэр итІанэ? АтІэ, диныр Іуэхум щыщкъым. Пащтыхьыр-щэ? Ари аракъым. Пащтыхьыр, и пыІэкур къраудри, трахуаш. Дауэ итІанэ – фыщІезауэр сыт? Хэкур ара? Арамэ, хамэ щІы-налъэ щхъэ фильэда?

– Уа, мыбы жиІэр фронтым зыгуэрым щыжиІати, ягъэ-тІысаш... – жиІэри зы сэлэт къэпсэлъаш адыгэбзэкІэ.

– Сыт жыпІа? – сэлэт комитетым къыкІар щІэупщІаш.

– Пэжщ, жи, мыбы жиІэр, – жиІэри Гуэбэшы урысы-бзэкІэ зэридзэкІаш, арщхъэкІэ урысыр дыхъэшхаш:

– Аракъым абы жиІар.

– Уа, адыгэбзи ищІэу къыщІокІ, – плъыжъ хъуауэ Гуэ-бэшы укІытэжащ.

– СощІэ, тІэкІу сощІэ.

Псори зэщІэдыхъэшхаш, урысым адыгэбзэ ищІэу къызэ-рыщІэкІар я гуапэ хъуауэ.

Нэхъ сымаджэ лъэрымыхъхэри къызэфІэтІысхъауэ къо-даІуэ. Рабочэхэмрэ мэкъумэшыщІэхэмрэ къэралыр къахуэ-нэу, мылажъэ щымыІэу, щІыри псыри я зэхуэдэу, завод, фабрикэ сытхэр рабочэм ейуэ, мэкъумэшыщІэм щІыр къа-

хуэнэу – арат цыхур зышлэхуэпсар. Фронтым а псалъэ-мактыр щызэхэзыха Іэджи щыІэт, уеблэмэ прокламацэ къалэшцыхуэу шыташ ар дыдэр иту, арщхьэкІэ бзэрэ тхылъ-рэ умыщІэм гугъукъэ, къахуеджэн ямыгъуэтурэ афицархэм трахыжырт.

Сэлэтхэм ар зэхахами, Астемыр и щыпэзэхэхщи, и тхьэкІумитІыр тегъэхуауэ мэдалуэ. Мыдрисэм щыщІэсым егъэджакІуэм едэІуауэ къыщІэкІынкъым ар иджыпсту зэредалуэм хуэдэу.

Нобэ дунейм къытехъа къудей хуэдэт Астемыр, сэлэт хьэщІэм жиІэр апхуэдизкІэ гурылуэгъуэт икІи ІупщІти, сэлэ-тыр Астемыр и гум къишхыдыкІ хуэдэт.

– Лажыи шхэж, умылажьэмэ – лажьэ бгъуэтынщ, пщыи, уэркъи, заводчики, помещики ухуейкъым, жыхуэпІэм нэхъ псалъэ узыншэ щыІэ. Сыт лъэпкъи ирехъуи, мэкъумэшы-щІэхэр, рабочэхэр зэшщ, диныр аракъым цыхур зэкъуэш зыщІыр, зэдэлэжьэныр аращ, рабочэ муслъымэныр рабочэ чыристаным и къуэшщ, муслъымэн къулейсызыр джаур помещикым жыжьэу зригъэкІуэлІэнукъым, ауэ пщымрэ помещикымрэ зэфІынуш, я диныр зырызми.

А къомым хэт егупсыса, хэт и акъыл абы нэса. УІэгъэ хъуа сэлэтхэр а махуэм куэдрэ зэхэсащ. Аргуэру шхын гуэ-шын къамыублатэмэ, нэхъыбэри зэхэсынт.

– АтІэ, мызэкІэ жытІар хъуиш. ФІыкІэ, – жиІэри хьэ-щІэр къэтэджыжаш, – муслъымэн къуэшхэр фымыбэлэ-рыгъ!

«Муслъымэн къуэшхэр», жиІэу урысым щыжиІакІэ, абы къикІыр нэгъуэшІу къыпфІэшІырт.

– Зыгуэр къэхъумэ, комитетым фыкъакІуэ. Къывгуры-Іуа?

– Уи цІэр дымышІэу дауэ укъэдгъуэтыну? КъыджеІэт! – жиІэри Астемыр къэпсэлыш.

– Степан Ильич Коломейцев. Уэ ухэт?

Астемыр къызэреупщІар зэхимых хуэдэу зишІаш, и унэцІэр ибзыщІырти. Ар хэтми иджыри къэс дахэ-дахэу зыми ишІэртэкъым, къащІамэ, госпиталым къыщІахункІэ хъунути.

– Сэ сынэкІуэнщ уи дей. Іэмал имыІэу, Степан, – жиІэри Астемыр и пІэм гъуэлъыжаш.

– Дэгъуэш. НакІуэ. До свидания!

– Дэсудани.

Степан Ильич зэрыщІэкІыжу, аргуру зэдауэр цыхум къахыхъаш: хэт хъушІэрт а «комитетчикым» къивам уеда-Іуэмэ, фІым ухуэзэнкъым, жиІэу, хэт ар идэртэкъым, урысым къышхьэщыжу абы жиІам еувалІэрт. Нэхъ къызыгурыІуэм жиІэрт: «Былымым дыхуэдэш, дыздахум докІуэ. «You!»

жа!эу хъеуан зэрахуэм дыхуэдэу куэдрэ дыпсэуну п!эрэ иджыри!» Астемыри гупсысэрт, Гъуумар, Аралпыр, Мусэ сымэ дунейм темытыжу зы махуэ упсэуныр сыту куэд и уасэ, жи!эу. Абы и акъылыр куэдым нэсат. Шхын аргуэру къахъам нэ!э емыплъыжу ц!ыхур зэныкъуэкъурт. Абы я гум уеплъмэ, уэшх зытешхэу дыгъэ зытепсэжа вагъэм хуэдэт, жылэф! тепсэр занщ!эу къытрипхъэну.

Иужь!и Степан Ильич дапщэрэ я гум къэк!ыжми, абы къажри!ам ц!ыхур зригъэныкъуэкъурт.

– Куэдщ мыр, щывгъэт. Бейм и гугъу ящ!урэ, тхъэ-мышк!эм и уэздыгъэр мэс, – жызы!эр мащ!этэкъым.

– Ахъа, уэ уи амбарым ху изщ.

– Л!о, измэ? Уи адэм къилэжъауэ из?

– Хэт ат!э къэзылэжъар? Уэра? Л!ыщ!э дапщэ вгъэлажъэрэ?

– Уэ щхъэ умылажъэрэ? Уи ныбэр узрэ?

Астемыр аргуэру ущиеу желэ:

– Щывгъэт. Изрэ ныкъуэрэ зэрыщ!эркъым. Фызэдауэк!э фызэгуры!уэнукъым.

Куэд дэмык!ыу аргуэру зы хъэргъэшыргъэ къэхъуаш. Сымаджэ къэбэдзэуэжахэр зы мыхъэнэншэм щхъэк!и къэгубжъу хъуат.

И лъакъуэ лъэныкъуэр зэхэкъутауэ зы сэлэт гуэр госпиталым къашаш. А махуэм щ!алэр ягъэмэхри, и лъакъуэ сэкъат хъуар пахаш. Щ!алэм зыкъищ!эжыху, жей ф!эк!а ямышщ!эу, хэлъаш, зыкъищ!эжу щыхуежъэм, гъыуэ, к!ийуэ, щэ!уурэ ц!ыхухэр зэгуигъэпу хуежъаш. Гуэбэшы и гъунэгъут ари, зэи-т!эуи дахэк!э жри!аш, куэдщ, си къуэш, уигу хыумыгъэщ! апхуэдэу, зэрыхъун хъуаш ар, жи!эу, арщхъэк!э дэнэт, модрейр мэк!ий-магъ.

– Уэ си лъакъуэ мыгъуэ! У-уэууу! Дунейм сытреху! Пех мыгъуэри си лъакъуэр! Уоуу! Уа-ай! – жи!эу.

Гуэбэшы хуэмышэчыжу къэгубжъаш:

– Куэдщ мыр, уи закъуэ уи гугъэ мыбы щ!элпыр! Уи лъакъуэр пымытыжу дауэ зэрыузыр?

Ар зэрызэхыху, махуэ псом гъыуэ хэлъам и гъыныр зэпичри, къызэф!эт!ысхъаш. Мыбы ищ!энур сыт, жа!эу псори къеплгырт. Сэлэт къызэф!эт!ысхъар !эбэрабэурэ шхылэн щ!агъым щ!эплъэрт, и лъакъуэр зэрыпымытыжыр и ф!эщ мыхъуу. Ит!анэ шхылэныр зытридзри плъэмэ – и куэм нэс лъакъуэ лъэныкъуэр пытыжкъым. Щ!алэр гужъеяуэ гъуэлъып!э щ!агъым щ!эплъаш, и лъакъуэр абы щ!элъу къищтэжын хуэдэ. Зы шырыкъуэ закъуэ щ!этти, къипхъуатэри, сабийм хуэдэу !эпл!э иришэк!ауэ гъуахъуэу хуежъаш:

– Уау! Уау! Си лъакъуэр пытыжкъым! Уаур зи махуэ мыгъуэр сэраш. Хэт мыгъуэ иджы сызыгъэшхэнур? Хэт сэ

кысхуей, сывэфынукъым е шы сытесыфынукъым. Щхъэ сымылларэ си лъакъуэр щыпахым! Уэу мыгъуэ! – жиІэу щІалэм зифыщІыжырт, и щхъэцри къричыжырт, и куэ тыкъырым нэпсыр телъалъэу.

– Умыгъ апхуэдэу!

– Дауэ сымыгъыу! Хэт гъынур сэ сымыгъмэ? Сыт мыгъуэр си махуэ? Зи унагъуэбжэр хуэзыщІыжар сэрай! Хэт мыгъуэ сэ кыыздэІуэн?

– Щыгъэт, тІысэ. Уи лъакъуэр псощ, итІани-щэ, – жиІэу зыгуэр къэпсэлъащ, щІалэ гъым кыщхъэщыуауэ, – щыгъэт, щІалэшхуэ абрагъуэ угъыу. Хэт и плэкІэт уэ зауэм узэрыкІуар? Абыкъу Хъэзиз и къуэм и плэкІэ кІуар уэракъэ?

– Сэра мыгъуэщ...

– АтІэ, сыт ущІэгъыр? Хъэзиз и къуэм и лъакъуитІыр псощ, сэкъат лъэпкъ ялэкъым. Уеблэмэ джэгум кыщцофэ, хъет жригъІэу.

– Ар сщІа мыгъуэтэми, – жиІэу зи лъакъуэ пымытыжыр зэщыджэу магъ.

– Умыгъ, Хъэзиз и къуэм и лъакъуитІ сэкъатыншэр ууейщи, къеІыхыж, уи лъакъуэ паупщІар етыжи. Лло угъ щхъэкІэ, уи лъакъуэр кыпыкІэжын уи гугъэ?

– Бгъэкъуэншэн щыІэкъым, – жиІэри Гуэбэшы и псалъэр кыхиІуащ.

– Къуаншэр – зауэр аращ. Ар къэзыублам едауэ...

– Хэт? Зи мылкъу зыфІэмащІэу хамэм ей ехъуэпсар

аращ, – жиІэри сэлэтхэм я акъыл здынэмысым нигъэсу

Астемыр къэпсэлъащ. А псалъэр Степан жиІэу зэхихат езыми, – зауэм къулейсызым къулейсызыгъэ кыыхуехъри, зи Іыхъэ иным и Іыхъм хегъахъуэ. Фэ кыфІлысам зевгъэзэгъ!

– Ар машІэІуэкъэ ди дежкІэ?

ШЭРДЖЭС ДАДЭ

Госпиталым кыщІэкІыжа нэужь, Астемыр здэІуэнур имыщІэу къэнащ. «Туземнэ дивизэм» кІуэ жаІэу тхылъ кърата щхъэкІэ, ар абы кІуэну и гугъэххэтэкъым. Зэрыжа-ІэмкІи, а дивизэм и нэхъыбэр Налшык кІуэжауэ дэст. УздэІуэ мыхъуххэнури Мурад Щамхъун дежт. Хэт ищІэрэ, си шыр Астемыр идыгъури ежъэжащ, жиІэу хыбар игъэ-Іуамэ, узэрыІэрыхъэу къэхэшэнщ.

Мызэ-мытІэу Астемыр щІэупщІащ, сыт хуэдэ КъэбэрдейкІэ, жиІэу. ЗэрагъэхъыбарымкІэ, центрым Октябрь революцэшхуэр шытекІуа щхъэкІэ, Къэбэрдейр зэрыщытауэ къэнэжащ, къуажэ правленэ сытхэр къуажэ СоветкІэ яхъуэ-жами, старшынэхэр председатель хъуа фІэкІа, Іуэхур зэ-

рызэщхьэщыкIа щыIэтэкъым. Гъуумар жыпIэнуши, зэрыщытащ. Япэм ефэну тIысмэ, бжьэ ещанэр паштыхьым и узыншагъэкIэ ирифырты, иджы паштыхьым и пIэ «бременнэ правительствэр» иригъэуващ (Гъуумар къущхьэ щыльхуши «в»-м и пIэкIэ «б» жеIэ).

Астемыр Степан Ильич и деж кIуэри и къекIуэкIыкIа псори хуиIуэтащ. Хьэжы Инус деж кIыщыщIэдзауэ Къылышбий и къуэм къыжриIам къэсыху, зы кIымыгъанэу, псори къыжиIэжащ. ТIуми зыхуаIуэтэжынуз зыхуаIуэтэжа нэужь, я гур фIыуэ зэрыльэгъуащ, игъащIэм зэрыщIыху хуэдэу. Степан къыжриIа къомыр Астемыр хуэгъэщIагъуэртэкъым, апхуэдизкIэ телъыджащэти. Иджы Астемыр дежкIэ гурыIуэгъуэт Степан адыгэбзи къурIэни щIищIэр.

И чэзур къэса нэужь, дэри абы и гугъу тIщынщ, мысхьэткIэ Астемыр и мурадым дыкIэлъыплъынщ.

– IэнэщIу умыкIуэж, лажьэ, апщIондэхукIэ дунейри зыгуэр хъунщ, – жиIэри арат Степан Ильич нэхъ фIэдахэр. Астемыр ар фIэзахуэт.

Iэмал-хьилэ жиIэми, Степан Ильич лэжъапIэ Астемыр Iуигъэуващ, тхыль лъэпкъ имыIэми. IэнатIэ хуэхъуар мыщIагъуэми, Iэмалыншэт, Астемыр заводышхуэ гуэрым ташкIэ иIыгъыу цеххэм пхъэнкIий къыщIишурэ гъушI гъуэгум тет вагоныжъым ирикIутэу, е гъушIыкIэжхэр зэхуишэсрэ гъушI зэрагъэткIу хьэкум иришалIэу арат и къалэныр.

Махуэ еным етIысэхыпIэ имыIэу лажьэми, къилэжъыр мыхьэнэншэ дыдэт, шыгъын сыткIи фейцей дыдэ хъуат.

Куэд дэмыкIыу Астемыр цехым рабочэу щIашащ. И лэжъапщIэр нэхьыбэ мыхъуами, цехыр нэхъ хуабэт. Астемыр шыгун шагъэжкIэ шыгун гъэткIуа зэракIэ ятIэ жыпхьэр ищIу еджэн хуейт. Нэм илъягъур Iэм ещI жыхуаIэр арати, Астемыр гурыхуэу къыщIэкIащ, жыпхьэхэр ятIэм къыхищIыкIыу зы тхьэмахуэм есат.

Цехым и кIуэцIым жыпхьэ зэмылIэужьыгъуэ къомыр изу ирагъэувэм, варганкIэ хьэкум и джабэм гъуанэ иIэм ятIэ тыкъыр Iуяр Iуаудырты, хъуаскIэр дрипхъейуэ шыгун ткIуаткIуэр къижырт, абы лэгъуп хуэдэу зы ин гуэр Iуагъэувэрты, изу къилъэда нэужь, жыпхьэ къомым хуэсакъыпэурэ иракIэрт. ХъуаскIэ къытелъальэурэ Астемыр и цей тIэкIур пхисыкIат, арщхьэкIэ шыгун зэрагъэжыр фIэхьэлэмэту еплъырт. А цехым щылажьэхэм шэ шынакъ зырыз къращэрты арат Астемыр и гуфIэгъуэр.

Сахэзэгъащ сызыхэтым, щыжиIэ дыдэм, Астемыр, паспорт зэрымIэм гу лъатагъэнти, ираджащ. ЕрагъпсэрагъкIэ комендантым къыIэщIэкIащ, «Туземнэ дивизэм» укыхэкIуэсыкIагъэнщ, жалэри, гурыщхъуэ къыхуащIат, а дивизэм хэтэр зэбгрыжыжауэ адэкIэ-мыдэкIэ къыщаджэдыхьырт.

Комендантыр Армавир телеграфкІэ шыщІэупщІати, жэуап кьатыжаш Мурад Шамхьун и зы лЫщІэ Ботэщ АстемыркІэ еджэу бзэхащи, игьуэтыжыркьым, жаІэри.

– УзилЫщІэ кьыплъохьу. Зегъэхь. – Аращ Астемыр кьыжраІар, суткэкІэ комендантым деж шаІыгъа нэужь.

Астемыр Шамхьун деж кІуэну и гугъэххакьым.

Іэмал имыІэу Степан Ильич кьэгъуэтын хуейщ, абы фІэкІа Астемыр кьыдэІэпыкьун шыІэкьым. Кьигъуэтым – хьарзынэщ, кьимыгъуэтым – станцым кІуауэ абы нэху укьыщекІ хьунуш, армырмэ уэрамым удэту жэщ шыІэр пхуэгъэкІуэн. Гупсысэ иным хэту Астемыр здэкІуэм, гу лъытакьым щІалэ цЫкІу зыбжанэ и ужьым кьиувауэ кьызэрыкІуэм. ЦЫкІухэр зэзэмызэ Астемыр и пашхьэм кьылъадэрти, абы кьамэ кІэрыщІам еплъырт.

– А кьамэр кьамэ дыдэ уи гугъэ?

– НтІэ нэпцІ?

– Дыжбын тедащ.

Апхуэдэу щІалэ цЫкІухэр зэпсалъэрт.

Зы жьыныбэ сырыху цЫкІу гуэрым хуэмышэчыжу Астемыр кьелъэІуащ:

– Дадэ, уи кьамэр кьихи дыгъэльягъут, – жиІэри.

ЦЫкІухэм Астемыр яхэплъэмэ – зэщхьу хуэпаш, шынел фЫщІэ ящыгъыу, гъуапльэ метхэр зэщІэлыдэу, я кІартІузри дахэу. Астемыр и гур и кьуитІым деж мыжэу хьунт. Сыту насыпышхуэт Лурэ Темботрэ а щІалэ цЫкІу кьомым яхэту еджэу шытатэмэ. Я фэм изу, я ныбэ изу, шыІэ долІэ жамыІэу, ирагъаджэу, ягъасэу! Ныкьуэри изри дэнэ шыпщІэн. Лурэ Темботрэ, тхьэм ещІэ, ІэпцІанэ-лъэпцІанэу, ныбэнэ-щІу уэрамым дэт. Хьэуэ, сыкІуэжым нэхьыфІу кьыщІэкІынщ, жиІэу Астемыр и гум кьихьаш.

– Дадэ, кьихыт кьамэр, – жиІэу щІалэ цЫкІур аргуэру мэлъаІуэ.

– Сыт кьамэр зэрыпщІынур?

– Деплъынут, игъащІэм тлъэгъуакьым.

– Фэ щІэныгъэщ фи кьамэр. Кьамэ сыту фщІын? – жиІэу Астемыр ядогушыІэ, кьэувыІауэ.

ЩІалэ цЫкІухэм хьурейуэ кьаувыхьауэ Астемыр и кьамэм йопль. Астемыр кьамэр кьрихри щаригъэльягъум, нэхь кьэрабгъэхэр щтэри щІэпхьуэжат, арщхьэкІэ кІэщІу кьагъэзэжри, ІэпэкІэ кьамэдзэм ІурыІэбэу, кьамапІэм еІусэу, зэдауэу зэхэувэжаш. Астемыр, сабий фЫгуэ илгъагъурти, ядэгушыІэу яхэтт. ЦЫкІухэр абы хуэдизкІэ дихьэхат кьамэми, уэзджынэ макъ кьэІуари зэхахакьым: ахэр дэнэ кьэна, уэзджынэ макъыр езы Астемыр зэхимыхыу щытт.

– Сыт, зиусхьэн, сабийхэр щІэбгъэхьэулейр? – жиІэри зы набдзэ джэху гуэр шынел фЫщІэшхуэ щыгъыу кьыбгъэды-

хьаш. А лЫм и макъыр зэрызэхыху, сабийхэр щІапхъуэ-
жаш, Астемыр къамэ кыхар иЫгыгу къагъанэри. «Мыр
полицэм ящыщмэ, зэІыхъакъэ», – жиІэу Астемыр къэуІэ-
бжаш.

– Но а пЫгыр? Сабийхэр ирибгъэшынэу зыгуэр къате-
пхыну ара къамэр къыщІипхар? – жиІэу хъушІэрт лЫ
набдзэ джэхур и пенсне тІэкІур дэуей-къеуху. – Щхъэ
умыукІыгэрэ лЫшхуэ абрагъуэр? Ай-ай-ай. Плъагъурэ ар?
Полицэм уезгъэшэнци, пщІэнщ итІанэ...

– Полицэм сыщІашэн шыІэкъым сэ. Уи къамэр къамэ
дыдэрэ къамэ нэпщІрэ дыгъэлъагъу жалэри цыкІухэр къызэ-
лъяІуати, езгъэлъэгъуаш, – жиІэри Астемыр къамэр ириль-
хъэжаш. – Уи фІэщ мыхъумэ, езы цыкІухэм еупщІ.

– Арамэ, къысхуэгъэгъу. Уэ уадыгэ?

– Сыадыгэш.

– Ростов ущыпсэурэ?

– Хъэуэ. ЛэжъапІэ сыхуейуэ сыкъэкІуати, згъуэтакъым.
Иджы сокІуж.

– ЛэжъапІэ, жыпІа? Догуэт, дызэгурывуэнкІэ хъунщ, дэ
къэрэгъулу икІи пэшхъэкухэр зыгъэплъын гуэр дыхуейщ.
Дауэ уеплърэ?

– ІэнатІэ зэхэгъэж сщІыркъым. Сытри содэ, – жиІэри
Астемыр лЫ набдзэ джэхум бгъэдэуаш.

– АтІэ накІуэ, дызэпсэлъэнщ. Сэращ директорыр.

Астемыррэ лЫ набдзэ джэхумрэ зэгъусэу унэшхуэ гъунэ-
гъумкІэ ягъэзаш. А унэр школышхуэ гуэру къыщІэкІынут.
Уэзджынэ макъ къэІуати, бжэІупэм деж джэгуу Іута сабий
къомыр классхэм щІэтІысхъэжауэ щІэст. Бжэ щІыхъэпІэм
деж бжаблэм тетхат «Коммерческое училище» жиІэу, ар-
щхъэкІэ Астемыр къеджэфакъым.

– Ауэ, дынолъяІу, уи къамэр гъэпщкІу, – жиІэрт дирек-
торым, – сабийм къамэ щІебгъэлъагъун шыІэкъым. Бэлыхъ
гуэр умыщІэххэу кыкІынкІэ мэхуэ.

– Зи умыгузавэ абы щхъэкІэ, сыщыкъэрэгъулым деж
фІэкІа къамэр къэсщтэнкъым.

– Аращ сызыхуейр.

Астемыр училищэм куэд къышчымылэжъми, ІэнатІэ
хуэхъуар нэхъ игу ирихьырт. Унэ зыщІэлъын тІэкІуи къра-
тащ, абы ищІыІужкІэ гъуэлъыпІэжъ гуэри, лъакъуэ лъэны-
къуэр щІэмытыжми, щІигъэуэну хуит ящІаш. Зы джыдэфІи
иЫгыгу махуэр зи кІыхъагъым пхъэ екъутэ, пэшхъэкухэр
егъэплъ, пщыхъэшхъэкІэ къэрэгъулу шысщ бжэ щІыхъэпІэм
деж. Уэздыгъэ пэ нэф гуэрым бгъэдэсу шыщыскІи ауэ шыс-
къым, урыс букварь иЫгыгу тхыль зрегъашІэ, езыри мы-
дрисэм щеджащи, тхыльыр зэгъэщІэгъуафІэу зрегъашІэ.

Училищэм щеджэ цыкІухэми Астемыр фІыуэ къалъэ-

гъуаш, «Шэрджэс дадэ» кыфIащауэ кыщогуфIыкI, езыр нэжэгужэу яхэтщ.

Зы уанэж гуэр шэщ пкIэунэм телъу кыгъуэтри зэригъэ-пэщыжауэ иджы ар Астемыр шэщым щIэт къунаным трилхъэурэ щIалэ цIыкIухэр егъэшэс. ЦIыкIухэм ар яфIэгъэщIэгъуэну Астемыр кыкIэрыкIыртэкъым, хэт шы тесыкIэ зрегъащIэ, шыкIэ щыджэгуй къохъу. Астемыр жэрыжэм тету бэлытоку кыпхъуатэу, пылэ кыиштэу ярегъэлыагъу. ЩIалэ цIыкIухэр зыхуеиххэр аращи, чэзууэ шым мэшэсри, Астемыр зэрызищIам ещхъу защI. Къехуэх зырызи къахокI, ауэ, мыгъыну зегурыIуащи, шым къехуэхам зеушэху.

– Шэрджэс дадэ, иджы си чэзуш.

– Шыр жэуэ дауэ узэрышэсынур? Зэ сыгъэлыагъужыт! – жаIэу цIыкIухэр зэрызохъэ.

Уанэгум иту шы къэзыгъэжэфи яхэтщ. Астемыр щIалэ цIыкIухэр кыдихъэхауэ яхэтщ, езы цIыкIухэри кыдоIэ-пыкъу, пхъэ къутар унэм яхъурэ. Нэхъ дзыхъ зыхуищIхэр Астемыр зыщIэс пэшыжъ цIыкIум къокIуэри къамэм йоплъ, зыкIэрашIэ. Директорым ар зыгуэркIэ кыищIэу шытмэ, Астемыр кыIуихужын жыхуэпIэм тIэу еплъынтэкъым.

Астемыр деж щэхуу къакIуэр щIалэ цIыкIу нэхъ дзыхъ зыхуищIхэр ара къудейтэкъым, зэзэмызэ Степан Ильич къакIуэурэ а тIур куэдрэ зэбгъэдэст, зэуэршэрылIэу. Астемыр нэху щыху шысын хуейши, Степан Ильич къакIуэмэ, зэштегъэу хъарзынэ мэхъу. Езыри егъэджакIуэшхуэ Астемыр кыхуэхъуауэ дунейм тетыр кыжреIэ, Астемыри, парт зэмылIэужыгъуэу Степан Ильич зытепсэлъыхъыр зэхэзмыгъэгъуэшарэт, жиIэу, гупсэхуу йодаIуэ.

Тхылъ ещIэ Астемыри иджы хъарзынэу, Степан Ильич къехъ прокламацэ, сэлэт газет, Ленин итха тхылъ сытхэри щэхуу кърет, кыгурымыIуэр кыгугрегъаIуэ.

Жэщ ныкъуэхэм деж Степан Ильич щIокIыж:

– МызэкIэ ар гъэныщкIуф, иужькIи деплъынщ, – жеIэри.

– Сыжеинкъым семыджауэ. Узыншэу.

Астемыр и тIысыпIэм мэтIысыжри, тхылъхэм дахъэхауэ хъэрф зырызу кърищыпыкIыу йоджэ.

Абы хуэдэу иджыри зыкъомрэ кIуэнт, ауэ зэгуэр Астемыр кыжжралаш, директорыр къоджэри псынщIэу, жаIэри.

Сытыт абы директорыр кыищIыхуейр? Пэшхэкухэр имыгъэуищIылуу егъэплъ. Пэжу, егъэджакIуэхэр зыщIэс пэшым щIэт хъэкум Iугъуэ кыдеху. Ар Астемыр и лажьэ-тIэ? Астемыр ищIэфынур а хъэкур нэхъ пхъэ гъуркIэ игъэ-плъыну аращи, егъэплъ пхъэ гъур защIэкIэ. Унэм хамэ кыищIигъэхъэ сыту арауэ пIэрэ? Степан Ильич къакIуэмэ, бжэм фIэмыкIыу дурэшым досри мэкIуэж. АтIэ пщафIэ

джауыр тхьэусыха? ЦыкIухэм къелыжа лэпс е хъэнтхьупс шынакъ къратмэ, пхъэ IэплIитху хуикъутэну жиIащи, хуекъутэри хуехьыж. Астемыр къуаншагъэ лъэпкъ кIэрылъу зикI къыхуэщIэркъыми, унафэ гуэр къысхуищIыну арагъэнщ, жиIэри кIуащ.

Астемыр директорым и кабинетым зэрыщIыхьэу кыгурыIуащ зы бэлыхь гуэр къызэрыхьуар. Лы набдзэ джэхур къыщылъэтщ, псынщIэу бжэр къригулIри IункIыбзэ иритыжаш, зыри къыщIимыгъэхьэну.

Астемыр къэуIэбжъащ.

Директорым игъээзэжщ, стIол къыдэгъэжыр къыдигъэжри, абы гъуабжэ хьуауэ тхылъ къыдипхьуэтар Астемыр занщIэу къищIащ: ар Лениным и Iэ зытелъ тхылът, сэлэтхэм къахуитхыу. Директорым и Iэр кIэзызырт.

– Мыр сыт тхылъ лъэпкъ, тIасэ? – жиIэри директорыр Астемыр къеуппIащ. – Сыту умышынэу е умыукIытэу сабийм яIэщIэбгъэхьа мыр! Уи къамэм нэхърэ нэхъ Iейщ мы тхылъыр!

– Сэракъым ар абы яIэщIэзылхьар!

– АтIэ хэт?

– СщIэркъым.

– ПцIы уоупс. Уи жыным къихури сабийм къиштащ мы тхылъыр. Насыпыжыр сиIэти, сэ сыхуээри къатесхаш. Дэнэ мыр къыздипхар? ЖыIэ иджыпсту. ЛъэмбытI уэзгъэчынкъым жумыIауэ!

Астемыр жиIэнур ищIэртэкъым.

– Дэнэ къыздипхар? Ы-ы! Уи натIэм ибукIэну, сыт зэрыппщIыну?

– Ди деж схьын си гугъащ.

Директорыр зэгуюпри зэгуюуд.

– «Ди деж схьын си гугъащ!» Ебгъэдженуи? Адыгэр бэлшэвыч тхылъ ебгъэдженуи? AIэ, тIасэ, зэщIэкъуэ уи тхылъхэри, зегъэхь. ИкIэщIыпIэкIэ зегъэхь. Коммерческэ училищэм бэлшэвыч уз къеуэлIащ, жаIэу... Дыбогъэунэхь, дыбогъэсэхьж! Ар зэхэзыхым сыт жаIэн? Зи сабий едгъаджэ зиусхьэнхэр къэсынщи мафIэ кыдадзынщ, я быныр яшэжынщ! КъыбгурыIуэрэ ар уэ, былым!

«Шыр щызгъэджэгум си жыным къихуагъэнщ», – жиIэу гупсысэрт Астемыр.

– Адыгэм мыр яхуэпхьмэ, гуфIэн уи гугъэ? Къыпщы-тхьун уи гугъэ?

– ГуфIэни щыIэщ. Абы шыгуфIыкIын Ростов дыди дэсщ.

– Ростов дэсри дэмысри дэнэ щыппщIэрэ? Бэлшэвычхэм уапыщIа? Аращ! ГурыIуэгъуэкъэ ар? Зегъэхь! ИкIэщIыпIэкIэ зегъэхь! Пщэдей уи пIалъэщ! Пщэдей фIэмыкIыу удэмыкIмэ, къызжепIакъым жумыIэж... КъыбгурыIуа?..

– Къызгурылуаш, зиусхъэн директор.
– Полицэм уезгъэлъэфынт, хэлушлыу сыхъунщ, жызоІэ армыхъумэ... ИкІэщІыпІэкІэ дэкІ.

ЕтІуанэ махуэм Астемыр мафІэгум итІысхъэжырт, Степан Ильичи абы дэкІуэтэжырт.

– Узыншэу, куэд дэмыкІыу дызэхуэзэнщ! – жиІэрт Степан Ильич.

– Укъэмыгувэ! ФІыкІэ!

МУСЭ ИЩІЭНУР ЕЩІЭ

Шы емылыджыр къышаубыдынум шхуэр щІыбагъымкІэ шаІыгъыу нарыхушхъэ хуаший, шыр нарыхум къыше-дзакъэм деж, шхуэр къызэкъуапхъуэтри, шым пщІэхакъуэ. Абы ешхъу Мусэ зыхуей гуэр къиубыдыну и мурадмэ, зыгуэркІэ къигъапщІэрти, зыІэщІиубыдэрт. Цыхур абы зэуэ къекІуу къиубыдырти, къиубыдам и гум къэкІыххэртэкъым Мусэ абы шхуэ къыпщІэхикъуауэ. Уеблэмэ жылэм шыжа-Іэрт Мусэ муслъымэн хъэлэлу, гушІэгъу иІэу. Молэ Сэиди Іэджэрэ мэджытым къышипсэлъаш, Мусэ ешхъу фыщыт, жиІэурэ. Езы Мусэ къыІэщІыхар ІэщІэкІыну Іэмал иІэтэ-къым, абы лъыуэ щІэтыр къыщІимышауэ. Нурхъэлий куэд лъандэрэ ищІэрт Мусэ и шэрыуагъыр, ар зэрыхилэшыр. Инус хъэжыр псэухукІэ, Нурхъэлий зыми хуэлІыщІакъым, гъатхэхэм деж Инус дэлэпыкъуэгъу хуэхъу фІэкІа. Дунейр къызэпикІухъу къэджэдэжа нэужь, Нурхъэлий зыгуэрым и деж лІыщІэу Іуувэу Іутын и гугъаш, арщхэкІэ зэ сызэ-Іуплбынщ жиІэри къигъэнэжат. А здэщыІа къэралым хъэзаб мащІэ щытелъатэкъым, лІыщІэнми игу щымыкІыу къэна-къым. Мусэ мызэ-мытІэу къыщІэупщІа пэтми, Нурхъэлий абы и пщІантІэ хуэкІуакъым, иджы, мис, езы Мусэ и щхъэкІэ къэкІуаш.

– Шо, Нурхъэлий, къоузІарэ? – жиІэри Мусэ тІэкІу зигъэ-щхъыу щІэупщІаш.

– Уэра ар, Мусэ? Къеблагъэ. УзэрызгъэхъэщІэн симыІэ-ми, ущызгъэсынщ.

– ИгъашІэкІэ узэрыпсэун гъавэ уиІэ хуэдэ уопсэури, хуэ-мышу. Ы?

– Сешаш. Зыми си гур нэсыркъым. Си Іэри Іуэхум хы-хъэркъым.

– Іэу, ар дауэ хъун? Алыхъым и гур къобгъэни. Алыхъым хъэрычэт щІэи, берычэт хэслъхъэнщ, жиІаш.

Нурхъэлий фІэфІтэкъым къэхъуа-къэщІа псоми тепсэ-лтыхъыну, Хъалилхэ я къурІэныр игу къэкІыжмэ, и Іэпкъ-

лэпкы́р кIэзы́рт. Езы́ Муси кы́гуроIуэ псори, кы́гуры-мыIуэ хуэдэу зещI армыхъумэ. Ар сыт кызы́хихыр? Зыхуей-ри сыт? Нурхъэлий жеIэ:

– Сешаш, си къуэш. Къаруи псэруи кы́ыхуэнакъым. Сагъэпсэуркъым. Си унэ дыдэ тыншу сыцагъэжейркъым. Дэнэ сыкIуэми кы́скIэ́льоплэ, кы́скIэ́щIодэIухъ. Сыт сыщIамыгъэпсэур? Зыри сиIэкъым, сыкы́зэрыплъагъущ. Щхъэ я фIэщ сымыхъурэ... Уи щIыхуэ тIэкIури, Мусэ... тхъэм ещIэ щостыжыфынури. Гъатхэр къэсрэ дынэсмэ, кы́пхуэзлэжыжынщ, сумыгъэпIащIэ закъуэ...

– Зи абыкIэ сы́пхуэшэчкъым, Нурхъэлий, икIи узгъэпIащIэ́ркъым. Хэт иджы гурыщхъуэншэр? Алыхъым и нэфI зыщыхуари гузэвэгъуэм хэтщ, зыми и псалъэ уи фIэщ пщIы хъунукъым. АтIэ гъатхэ пщIондэ сыт пшхынур?

– СщIэ́ркъым, Мусэ. Гъэмахуэм Iэщыр мэхъуакIуэ, щIымахуэм уэсым йобзей. Муслъымэн хъэблэ сыдэсщ, сагъэлэн...

– Догуэ, Нурхъэлий, уэ гъукIэ Бот деж куэдрэ укIуэу слъэгъуаш. IункIыбзэ быдэ пхуэмыщIыну пIэрэ?

– Хъэуэ. Бот дэрэ дызэфIэнакъэ. ЦIыху щхъэпэкъым ар. Езыр гъукIэ Iэзэу жиIэми, кы́гурыIуэр мащIэщ. ЩIыр гъушI церпкIэ кIэрыщIауэ фIэлыщ, жи, шыуаныр лъахъшым зэрыфIэ́льым ещхъу. ЩIыр зи инагъыр зыIыгъын церп дэнэ кы́здикIар? ЖыIэт ар, алыхъ хужыIэу. «Уэлэхыи, нартхэми яхузэфIэмыкIынут ар. ЩIым и сурэт слъэгъуаш сэ, къэбым ещхъщ, зэщхъ ухуеймэ. Уэлэхыи, Нурхъэлий, мазэ псокIэ тенджызым утетами, плъэгъуар зищIысыр кы́бгурымыIуа», – жиIэри кы́зэщаш. Ар жыпIэ хъун? Абы зэрыжиIэмкIэ, сыбылымщ сэ. Дауэ хуэбдэн ар Бот, минрэ гъукIэу щытми. Уэлэхыи, уэбилэхыи, хуэзмыдэн, и адэр къэтэджыжауэ щытми.

– Сыт апхуэдэу ушIэпхъашэр, Нурхъэлий? Зи сэбэп къокIы́нум ухуэтэмакъкIэщI хъурэ? Абдеж ухахуэкъым. Плъагъуркъэ Елдар? Ар Бот пхуфIэнэн. Нэм илъагъу Iэм ещI, жи. Бот кIэлъыплъурэ иджы IункIыбзэ щIыкIэ зригъэщIащ. ГъукIэм и щхъэм илгыр кы́ипхрэ уи щхъэм иплъхъэмэ, зыгуэрщ... Елдар ухуэдэ си гугъаш, абы IункIыбзэ ищIым ещхъ пщIыфу. Зыми Iуимыхыфу IункIыбзэ симыIэну Iэмал иIэкъым. Хэт тхуищIыфыну ар, Елдар едмыгъэщIмэ? Елдар ебгъэщIри хъунт, уи дзыхъ ебгъэз хъууэ щытатэмэ. Уэрат сэ сызыщыгугъар, уэ жыпIэр хъэкъыу си фIэщ мэхъу. НакIуэ ди дежкIэ, ныщIыхъэ ди унэ. Дызэпсэлъэнщ. ДызэгурыIуэни си гугъэщ дэ тIур?.. А-а, кы́сщыгъупщэрти, мы тIэкIур кы́пхуэсхъат...

Мусэ бжэ къуагъым къуилъхъат къэпыжэ цIыкIу хъуржыным ещхъуи, кы́кы́уихыжри Нурхъэлий и пашхъэм

кърильхъаш. Къэным илът хугу тІэкІурэ гъэгъуауэ мэл джажэ ныкъуэрэ.

– Мэ, си къуэш, алыхъ талэм борш къытщищІащ къулейсызым дадэІэпыкъуну.

ЕтІуанэ махуэм езы Нурхъэлий Мусэ деж кІуати, «гушІэгъу къыхуэзыщІар» зыхуейр къыгурыІуаш.

Мусэ Налшык къалэ шхалІэ къыщызэІуихыну мурад ищІат. Дауи, абы фейдэ ин къуитын хуейт, сыту жыпІэмэ къалэжэ цІыкІум махуэ къэс зеужь, щызэхэзекІуэр куэд мэхъу. Мес, тырку фронтым къыкІыжауэ топгъауэ къом къыдыхъауэ дэтщ, дэнэ лъэныкъуэкІи къыкІыу пщырэ уэркърэ къыдохъэ, сондэджэру, купецу къыдыхъэм бжыгъэ яІэ-къым. МодэкІэ Псыхуабэ, Тэрчкъалэ, КъалэкІыхъ, Грознэ жыпІэми къыкІыу Іэджэ къокІуэ. Зэрызехъэр куэдщ, унафэ быди щыІэжкъым, тетхэри нэхъ Іэнкун хъуаш. «Къэрал джатэкІэ» зэджэу щыта Залымджэрий кІэбгъу зищІри ежъжаш, Къылышбий и къуэжбыр Тэрчкъалэ кІуэжауэ жалэ, топгъауэ командирыр и плэм иригъэувэри. Ауэ кІуэжамы зыгуэрти, и бынунэр дишыжаш. Къэзакъ пашэу Карауловыр Тэрчкъалэ нэгъабэ дэсамэ, мы гъэми ар быдаплІэ хуэхъуну плэрэ?

Мэжджытым укІуэмэ, хъыбару жалэм уи гур ирех. Адыгэри, къушхъэри, балъкъэрри Тыркум зыгуишэжу жалэ, муслъымэнхэр зы ищІыну. Тобэ ярэби, дунейр хъэрийкурий ин хъуну къыщІэкІынщ. Умыделэм къыбгурыІуэн хуейщ дунейр зэграбожэ зэрыхъуар. Мылъку уиІэмэ, гъэпщкІу пхуэгъэпщкІур, ІункІыбзэ быдэкІэ умыбэлэрыгъ. Сыкъулейщ жыпІэу утыку укъымылъадэ, лыщІэ дзыхъ зыхуэпщІ уиІэмэ, уи Іуэху зэрэбгъэхъэу уэ лъэныкъуэзегъэз зыпщІым нэхъыфІщ.

Мусэ къызэрилъытамкІэ, Нурхъэлий хуэдэ бгъуэтынкъым. ШхалІэ къызэІупхрэ щІэбгъэувэм, жэщ, махуэ жимыІэу щІэтынщ, пщыхъэщхъэкІэ ахъшэр къыпкІэщІидзэу. Езы Нурхъэлий зригъэщІэгъуэкІакъым, Мусэ жыхуиІам теуаш. Утемыувэуи хъурэ, унэкъым, пщІантІэкъым е фызкъым, бынкъым. Щысу зигъэлІэн.

Зэгуэр Тембот пщІантІэм къыдэлъэдэжри жиІащ:

– Аргуэру Нурхъэлий бжэ-щхъэгъубжэр егъэбыдэж, – жиІэри.

ЗэрыжаІати, Нурхъэлий Думэсарэ дежкІэ къакІуэри аргуэру къелгъэІуаш унэм тІэкІу кІэлъыплъыну. Нурхъэлий гуфІэрт, алыхъым и шыкуркІэ, иджы гъуэгу тэмэм сытеуаш, мылъку гуэр згъуэтыну къыщІэкІынщ, жиІурэ. Алыхъым и фІыщІэщ, алыхъым нэужькІэ Мусэ и фІыщІэщ. Сыту цІыху хъэлэл, ярэби, Мусэ. Нурхъэлий апхуэдизу гуфІэщати, Думэсарэ ІэлъэщІ, Тембот браныч къахуишэхуну къыгъэ-

гугъаш. Щалэ цыкIум едэхашIэу и пэр кyiубыдыну епхъуати, Тембот зыIэщIиудри щIэпхъуэжаш.

– Си унэж тIэкIум схукIэлъыплъ, Думэсарэ, – жиIэрт Нурхъэлий, – сэ Налшык шхапIэ кыщызэIузох, Мусэ кыздэIэпыкъуауэ. Бэзэрым унакIуэмэ – неблагъэ. Лэпс шынакъ гъуэгу утету уефэныр бзаджэкъым. Си Iуэхур фIыуэ екIуэкIмэ, зы IэлъэщIкIэ укызогъэгугъэ. Астемыр къэсыжыху тIэкIу зыбгъэщIэращIэми ягъэ кIынкъым...

Думэсарэ зыщIэхъуэпсыр уигъашIэрт:

– ЗыдмыгъэщIэращIэми, зэ къэсыжа мыгъуэщэрэт. Псэу-

ми лIами тIцIэркъым. Алыхъым дыщогугъ. Щалэ цыкIуитIым сатеубгъуауэ сыщыщ. Гъатхэ дытехъэни дытемыхъэни... Елдар мыхъуамэ, дыкIуэдат. Бзум яхудупхъеини гъавэ димыIэу, Елдар нарыху къэп кyiшати, абыкIэ допсэу. Ялыхъ, гушIэгъу кытхуэщI!.. – жиIэу.

АСТЕМЫР КЪЕГЪЭЗЭЖ

Пщыхъэщхъэм пшاپэр зэхуэу Ботэщ Астемырхэ я унагъуэр зэгъэжа нэужь, Нурхъэлийрэ Мусэрэ къалэм кыщызэIуаха шхапIэм, бэзэрышхуэм насыпу щызэрахъэм Думэсарэ тепсэлъыхъаш. «Дэра мыгъуэщ алыхъым щыгъупщэжауэ зыри зыхуамышийр, – жиIэри Думэсарэ и псалъэр иухаш. – Дауэ дыхъуну цIыхухъуншэу аргуэру гъатхэ дытехъэм?»

– Елдар зыгуэр кытхуищIэнщ, – жиIаш Саримэ.

– Ара мыгъуэщ. Алыхъым щыгъупщэнкъым дэ а щIалэм кытхуищIар, – жиIэри Нанэ арэзы хъуами, Думэсарэ, ину щтэа мыхъумэ, зыри жиIакъым.

Унэр кIыфIти, и итIыр иIэтауэ алыхъым зэрелъэIур зыми илъэгъуакъым. Фэтыджэныр лъапIейти, куэд щIауэ къащэхуатэкъым, пщыхъэщхъэкIи куэдрэ щыстэкъым, пщэдджыжьым жбыуэ къэтэдджхэрт.

Унагъуэр пэшым щыжейрт, унэ щхъэхуэм зи закъуэу щIэлъын къахэмыкIыу. Пэш зыщIэлъыр щIыIэ дыдэтэкъым. Илъэситху фIэкI мыхъуа Лурэ Саримэрэ зэгупэу гъуэлъырт, а тIум шхылэнымкIэ я щхъэр щIахъумэрти псынщIэу загъэхуабэрт. Думэсарэ, Нанэ, Тембот пэшхъэкум нэхъ и гъунэгъуу гъуэлъырт. ЖэщкIэ абыхэм ящыщ гуэр къэушмэ, къэтэджырт, пэшхъэкум мафIэ ирищIэрти гъуэлъыжырт.

Астемыр иджы здэщыIэм кыикIыу илъэситIым и кIуэщIкIэ письмоуищ къэкIуаш, а письмо къакIуэхэр арат унагъуэм гурыфIыгуэу яIэри. Письмор къэзыхъыр Ерулт. Лыжьбыр гъуот икIи поштзехъэт, ауэ ар зэрыпоштзехъэм зэи тепсэлъыхъыртэкъым, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ къуажэм Къылыш-

бий и кѳуэжыѳ нэхыбэрэ кѳакІуэрт письмом нэхрэ. Зыгуэрым письмо кѳызэрыхуэкІуэу, старшынэр кѳеджэрт, Ерули унафэ хуищІырт икІэщІыпІэкІэ письмор зейм ІэщІигъэхъэну.

– Молэр си гѳусэу а письмом деджэну дызэрыкІуэнури яжеІэ, кѳыбгурыІуа?

– Зи, гурыІуэгъуэщ. Цырибон, джэд сыт жаІэу хъэрычэт...

– Тэмэм. Зегъэхъ. Мис, аргуэру кѳуажэм тхыль кѳэкІуащ. Ауэ ар кѳызыхуэкІуам сыт кѳыпыпхын. Езы Думэсарэ и сабийм яригъэшхын имыІэу матэ цыкІу иІыгъыу уэрамым дэтщ. Ар кѳэзытхми банэ Іураульэф. Хъыи етыж.

Ерул письмор кѳыхъу кѳыщыкІуам, Думэсарэ бгъэдэ-тІысхъэри письмор зы Іэм кѳрихым, адреј Іэм ирильхъэурэ зыбжанэрэ щысаш, абы итым тепсэлъыхъу. Марк тегъэ-пщІамрэ мыхъур телъымрэ мыхъэнэ гуэр зериІэр гѳуом тыншу ищІэрти, абыи и хъыбар жиІащ. Псэлъэн ирикѳуа нэужь, Ерул письмор иІыгъыу, Думэсарэ джэдыкІипщІ хуэдиз кѳыздищтэри молэм деж ежъащ, Сэид ирагъэдджэну. Саримэрэ Темботрэ якІэлъымыкІуэу яхуэшэчакъым. Сэид и пашцІэкІитІым Іэ дилъэри, нэмзыбзэ гуэрхэри кѳыбжаш: а письмор кѳызэрыкІуа гѳуэгум уз кѳримыкІуэну, кѳэ-зытхами гуфІэгъуэкІэ кѳитхауэ кѳышцІэкІыну. Саримэрэ Темботрэ я гур кѳильэту бжыхъ гѳуанэмкІэ дэплъырт, Сэид письмор зэрызэтричыр зрагъэлъагъуну.

Письмом щІэуэ зыри имытми, Думэсарэ псалъэ кѳэс игу ириубыдэу едаІуэрт. Астемыр и бынунэм пэлэщІэу зэры-псэур кѳехъэлъэкІыу кѳитхырт, ар Думэсарэ имыщІэ хуэдэ. Тхъэм и нэлэ кѳыстетщ, гугъу сехъми, куэд дэмыкІыу дызэ-рылъагъужынщ, жиІэрт.

ПсыжъкІэ щыщыІа лъэхъэнэм Астемыр апхуэдэу кѳы-щитхыу щытакъым. Иджы ДонкІэ зэджэ псышхуэм кѳалэу Іутым я нэхъ иным кІуауэ письмом итщ. Сыт мыгъуэм ихъа ар абы нэс. Нурхъэлий тенджызым зэпрыкІати, ерагъыу и щхъэр кѳыхуэхъыжаш. Астемыр кѳалэшхуэм дауэ кѳыдэкІы-жыну дэмыкІуадэу. Дауэ хъуми, зэзакъуэ кѳэкІуэжу бын-унэм бэлыхъ телъыр яІуэтэжащэрэт.

Тхыль кѳыхуэкІуа пэтми, зэзэмызэ Думэсарэ гупсы-сэшхуэ кѳытеуэрт. Абы пщІыхъэпІэуи и гум кѳэкІыртэкъым Астемыр бынри унэри гунэс щымыхъужу ибгынауэ. Астемыр абыкІэ шэч лъэпкъ хуэпщІ мыхъуну гу кѳабзэт, итІани Думэсарэ кѳыхуэщІэртэкъым Астемыр кѳимыгъэ-кІуэжу зыІыгъыр, е езыми Іуэху зэрихуэм тепсэлъыхъу зыгуэр кѳытхтэми аратэкъэ. АтІэ, Астемыр щымыІэжу, абы кѳитх хуэдэу и ныбжъэгъу гуэрым кѳитхыу пІэрэ? И хъэтІым уеплъми, Астемыр и хъэтІщ, абы и «гъ» тхыкІэр Думэсарэ

тыншу ещІэ. СабиитІри мэхъуапсэ, дадэ жаІэри. Темботи ильэс пщыкІуз фІэкІ мыхъуами, дадэ цІыкІу хуэдэщ. Елдар ныбжьэгъу ищІауэ Бот и кІышым кышцІэкІыркъым. Тхэм иузэщІ Боти. Астемыр и хьэтыркІэ жеІэри щІалэ цІыкІур кышцІихуркъым. Дапщэщ Тембот ІэщІагъэ ищІэ щыхъунур. Лу нэхъ цІыкІужщ. ПцІанэ мыгъуэу кьекІухъ, хьэм ячэтхъа хуэдэу. Астемыр, уи къуэ цІыкІуитІыр плъагъужатэм, «сабий джанэншэм захуэпэжынт». Гъатхэри кьоблагъэ, дыжылэншэщ. Абыхэм егупсысурэ, Думэсарэ и гур кыызэфІэнэрт, и дзэр зэтрикъузауэ гъырти, и пІэщхъагъыр псыф хъуамэ, унэм щІэсхэм гу зылърымыгъатэу нэкІукІэ тегъуальхьэрти нэху щыхукІэ гъушчыжауэ кышцІэкІырт. Зыми гу кыльтыммытауэ Думэсарэ кыфІэщІми, Нанэ ар имыщІэну Іэмал иІэтэкъым. Фызыжъым нэмэзыбзэ щэхуу жиІэу нэху игъэщырт.

Сарими, къэушырт жэщкІи, Нанэ Іушашэми Думэсарэ гъыми зэхихырт. Езыми и гъын кьакІуэмэ, шхыІэныр и щхьэм кытрикъуэрти, гъырт. Си анэм седэІуарэ Рахым сыдэкІуамэ мынэхъыфІу пІэрэт? Рахым бейт, Румрэ Думэсарэрэ сазэрыдэІэпыкъун згъуэтынт. А дыдыд мыгъуэ, Рахым и жьафэ кыІурылэлъыр дауэ пшэчын. НэкІэпсыжэу, кыкъым ещхъу, псалъэ жиІэnum сыхьэт псокІэ хужымыІэу пэгъымыжъым сыдэпсэу нэхьрэ сылІэм нэхъыфІти. Хьэуэ, насыпышхуэщ, тхьэ, абы сызэрыдэмыкІуар.

Саримэ шхыІэныр зытрелъэфри мэгуфІэ: и нэгум щІэтщ Елдар. Саримэ и нэкІум аргуэру пшагъуэ кыитрехуэ; сыту пІэрэ Елдар зыхэт Іуэхур? Япэм хуэдэу щхьэ нэжэгужэу щымытрэ. КьекІуэлІамэ, зиш зыфІэкІуэдам ещхъу, зегъэбзэхьж.

ЗэрымыщІэ пэтми, Думэсарэ, Нанэ, Саримэ сымэ щІымахуэ жэщ кІыхьыр гупсысэм хэту ягъакІуэрт. ТхылъымпІэ зыІушха щхьэгъубжэм машІэу сытхъу трищІащ, мазэ нэху кыдидзыххэркъым. Саримэ плъэмэ, щхьэгъубжэм зыгуэр кыІухъаш.

Хьыджэбзыр яхьыну кыщыкІуа жэщыр и гум къэкІыжри, Саримэ къэуІэбжьаш, шхыІэным зыщІиуэфри зигъэпщкІуа щхьэкІэ, куэдрэ хуэмышэчу кышцІэплъри аргуэру лІы гуэрым и сурэт ІушщІу ильэгъуаш.

– Думэсарэ! – жиІэри Саримэ шынауэ джащ, езы Думэсари кыызэфІэтІысхьат.

– Думэсарэ! – жиІэрт щэхуу щхьэгъубжэм кыкІэрыт цІыхухъуми.

Лу цІыкІуи къэушати, гъынанэу кышцІидзаш. Щхьэгъубжэм кыдэплъ лІым щІакІуэ щыгът, щхьэгъубжэм кыыхэна абдж закъуэм хуэм цІыкІуу кыитеуІуэрт. Саримэ Рахым ихьыну щигугъа жэщыр я гум къэкІыжри, псори кьэгүзэващ.

– Думэсарэ, алыхьым хьэтыр иIэм, Iуумых, – жиIэрт Саримэ.

– Алыхьыр зэуар дэраш. Сыт мыгъуэ дышIамыгъэпсэур? Ей, сабий фIэкIаи шIэскъым унэм. ШыIэкъым Саримэ, кIуэжащ, – жиIэрт Думэсарэ, щхьэгъубжэм Iутыр IуигъэкIын и гугъэу, арщхьэкIэ мыдрейр IукIыжыртэкъым. Думэсарэ и вакъитIым лъыхъуэрт, Лу гъуэгырт. Саримэ, и псэр IукIауэ, зыщIихъумэжащ, Тембот и нитIыр кыхуу щхьэгъубжэмкIэ плъэрт. Абдеж Нанэ къэпсэлъащ:

– Ана! Астемырщ ар! Тобэ ярэби!

Псори къыщылъэтри щхьэгъубжэм ежэлIащ. ПщIантIэм дэт лIыр унэм къыщIэплъэрт. МыдэкIэ унэм шIэтхэри зэрызехьэрт, Астемыр къэкIуэжауэ я фIэщ зэрыхъун дунейм темыту.

– Къэсыжащ, на! – жиIэри Думэсарэ бжэмкIэ лъэлэрапэу зидзащ.

Хьэлъкъ фIэлъыр къыфIихри, бжэр къыщыIуихым, жьы щIыIэр къыщIэуащ, абы хэту езы Астемыри дамэдууэ, нэжэ-гужэу, щIакIуэ фIыщIэ ин сытхъу телъу щыгъыу унэм къыщIыхъащ. ЩIакIуэ щIагъым щIэлъу шумэдани иIыгът.

– Дадэ, – жиIэрт Тембот. – Дадэ къэкIуэжащ!

– Тембот, уэра ар? Сыту ин ухъуа? Ы? – жиIэрт Астемыр. – Алоуэхъ-алыхъ, мыдэ мыр! Лу цIыкIу. Уэлэхьы, къысхуэ-мыщIыхуж. Мыр ди щIалэ нэхъыщIэр ара? Сыту щIалэшхуэ хъуа. АтIэ хэт иджы си шым уанэ схутезыхынур? Сарими мыбы шыи.

– Дэнэ шыIэ уи шыр? Сэ сыкIуэнщи згъээзгъэжынщ ар, – жиIащ Саримэ укIытауэ.

– Сэри сынэкIуэным, уэлэхьы, – жиIэри Темботи пIащIэ-тхьытхъыу зихуапэу хуежъащ.

Лу цIыкIу, жьы щIыIэр къыжъэхихуэми зыхимыщIэу, Астемыр и IэплIэм ист, зыри жимыIэу.

– Тхьэм фIыкIэ укъытхуихъыжауэ къыщIигъэкI.

– Узыншэу укъытхуэкIуэжащи, тхьэм и шыкурщ, – жиIэрт Думэсарэ, и нэпсыр зыкIи имыубыду.

Астемыри и гур тIэкIу къызэфIэнат, ауэ модрей гыхэр игъэудэIуну и ужь итт. Нанэ Астемыр и щIакIуэ кIапэм Iэ дилъэурэ псалъэ IэфIу шыIэр и къуэм щхьэкIэ кыйбжырт.

– Дэнэ шыIэ шыр?

– Шы сиIэкъым, Тембот. Сылъэсщ. Шы утемысу уи унэ укъэкIуэжыныр хьэлъэщ, ауэ дауэ пщIын. Шы симыIэми, мис мыр сиIэщ, – жиIэри Астемыр шумэданэр унэкум къригъэуващ.

ягъэщІэрашІэу, уэздыгъэ пагъанэу, сабийхэр шагъэджэгу щІымахуэ жэщым хуэзэу Астемыр я унэ къэкІуэжаш. ЗигъэпщкІуу абы мащІэ къикІухъакъым, мащІи илъэгъуакъым. Нэху зэрыщу, хъэблэр къызэхуэсащ. Астемыр едаІуэмэ, зи гуапэр мащІэ хъуртэкъым.

ХЪЫБАРЫШХУЭ

Сытыт ар зытепсэлъыхъынур? Дэни щыІа, сыти илъэгъуа Астемыр илъэсрэ ныкъуэм и кІуэцІкІэ? А лъэхъэнэм къриу-быдэу Къэбэрдейми къыщыхъуар машІэ? Езы Астемыр зы-гъэшынэу щІэзыгъэпхъуар нобэ бгъуэтым къащтэ. Дэне кІуа Къылышбий и къуэр? Дэне щыбзэха Аралпыр? Гъуумар старшынэу къуажэм къыдэнами, ар япэм зэрыщытам еплъытмэ, шурэ лъэсрэ я зэхуакуш. Япэм кІуэцІрыкъуэжыу, игъуэтыр ишхрэ ишхыр имыпшыныжу щытамэ, къодзэкъэ-ным и пІэкІэ, нобэ хъэ яубэрэжыам ещхъу зеплъыхъ. Елдар Іуэху гуэрым дихъэхауэ хэту плъагъумэ, старшынэр гужъея-щи и щхъэр зрихъэлІэнур ищІэркъым.

Псом япэ Астемыр деж къэсар Гъуумарщ, абы и дежкІи гъэщІэгъуэнт алъандэрэ къэзыджэдыхъам илъэгъуамкІэ упкърыупщІыхъыныр. Унэм щІэзу къэсри къетІысэкІат нэгъуэщІ Іэджи. Бэлацэрэ Елдаррэ Астемыр къызэрыкІуэ-жар къыщашІам, нэху щатэкъым. Бот абы я гъусэт. «Тхъэм-щІыгъуныбэ» Мэсхуди къуэгъэнапІэм къуэст. Къуажэ гъуо Ерулу псори зэдаІуэр мы зэм и тхъэкІумэр тегъэхуауэ Асте-мыр едэІуэну къэсащ. Мусэрэ Бэтокъуэрэ зэгъусэу къэкІуаш. Фызхэм яхэту адреи унэмкІэ Диси и щхъэр щыплъагъурт. Гъунэгъуи жэрэгъуи къэнакъым къэмыкІуа. Лу и нэ цыкІуи-тІыр къылыдыкІыу Думэсарэ и нитІыр зытена Астемыр еплъырт. Нанэ и нэпсыр щІилъэщІыкІырт, Астемыр иджыри къэс зыри жимыІа пэтрэ.

Гъуумар зигъэбжыфІэу къыщІыхъаш:

– Сэлам хъэлейкум, къохъусыж, Астемыр! – жиІэри.

– Упсэуж. Къеблагъэ.

Астемыр и ныбжъэгъуитІ Елдаррэ Бэлацэрэ яку дэсти, къэтэджри къыщІыхъам шэнт хуигъэуващ.

– ТІыс, хъэщІэ утщІынщ.

– Къэт жебгъэІаи.

– ТІэкІу дыхъэулеящ.

– Къэзыгъэзэж алыхъым ещтэ, жаІэ.

– АтІэ къэзгъэзэжакъэ, – жиІэри Астемыр и куэщІым Тембот иригъэтІысхъауэ куэпкъкІэ икъузырт. ЩІалэ цыкІум ар и гуапэти езыми, дуней гуфІэгъуэр иІэу, и адэм зрикъузылІэрт.

– Алыххым и шыкурщ. Бынунэр узыншэщ.

– Пльаггурэ, старшынэри хьэлэл зэрыхуар? – жиІаш Бэлацэ, Гьуумар дежкІэ еплъэкІри. – Япэм жиІэрт: «Ныш схуэбукІыным, хьэщІэу сынэкІуэнщ», – жиІэрти, иджы ныш хуэмей дэнэ кьэна, езым ныш пхуиукІынщ, укІуэну ищІэмэ. Хьа-хьа-хьа. Пэжкьэ?

– Уэра си гуггэкьым, Бэлацэ, дызэдаІуэмэ тфІэфІыр... Астемыр! Сыт ухуэдэ, тхьэм жиІэмэ? Уи фэр Іейкьым. УздэщыІам гуггьу ущехьами, уи фэр ирихакьым. Нурхьэлий кьыщыщІар кьыпщыщІатэм, си Іуэхут укьэмыхашэм.

– Нурхьэлий кьыггээжа? – жиІэри Астемыр щІэупщІаш, абы и гуггьу щашІым.

– Дэнэ кІуэнт кьимыггээжу? Нурхьэлий сондэджэрышхуэщ. Налшык шхапІэ кьыпщызэІуихакьэ!

– Дауэ хьунт?

– Уэлэхьи, арам.

– А-а. Зэпыту укІуэ Нурхьэлий. ИІэт, кьыджелІэт: дэнэ ущыІа, сыт пльэгьуа? Пэжу пІэрэ мы хьыбар мыфэмыщ кьом жаІэр – Россейр бэлшэвычым яубыдауэ жаІэ, Ленин я пашэу. Германым езуэнри пачауэ хьыбарщ. Сэлэтхэр зэбграутІыпщыкІыжауэ щІы ирату зэхыдох. Догуэ, Лениным ар ищІэну пІэрэ? Ы? Япэм пащтыхьым щІы игуэшым пщы, уэркь сытхэм яритырт, иджы Ленин сэлэтхэм нэхь я тельхьэщ. Дауэ ар?

– Астемыр ещІэ псори. Ар здэщыІа кьалэшхуэм езы Лениныр щимылгэгьуауэ си фІэщ хьун, – жаІэу кьетІысэкІауэ унэм щІэсхэр зэпсалъэрт.

– Фысабырыт зэ. Астемыр бзэ ещІэ, тхыль ещІэ. ЛІо щІимыщІэр. ИІэт, Астемыр. Тхьэ жыпІэн пщІэр.

Астемыри а кьомым яхэпсэлтыхьым фІэфІт, ауэ жиІэн Іэджэ Гьуумар зэрыщысым щхьэкІэ кьимыгганэу хьуртэкьым. Дауэ хьуми, абы старшынэм дзыхь хуищІыфынутэкьым.

«Бзэрэ тхыльтэрэ ещІэ» жаІэмэ, «урысыбзэрэ урыс тхыльтэрэ ещІэ» жаІэу арат кьраггэкІыр. Япэм Астемыр кьурІэнкІэ Іэзэщ жаІэу шытамэ, иджы урысыбзи ещІэ, тхэкІи еджэкІи ещІэ, кьуажэм апхуэдэу щхьэ зыфІэт дэс, жаІэу щІыхьышхуэ кьыхуашІ хьуат. Абы и псалъэ зэпиудыну, абы жиІэм псалъэ пидзыжыну зыми и гум кьэкІыртэкьым.

Щхьэлмывэкьуэ кьуажэм дэкІуэсыкІа нэужь, Астемыр Псыжь лъэныкьуэкІэ зыІуриггэхри зызаулрэ лыщІэу Іутащ шы кьыпщэхуэрэ дзэм езыщэ зы бей гуэрым деж. Щымахуэр кьыщыблаггэм, абы кьыІукІыжу Ростов кьалэшхуэм кІуэмэ фІэфІаш.

– А кьалэр зэуэ инщи, – жиІэрт Астемыр, – уэрамым гьуощІ гьуэгу дащІыхьаш. Унэм удэплъеймэ, уи пыІэр пщхьэ-

роху. Махуэ псокІэ пхуэбжынкъым унэ зэтетхэм щхьэ-гъубжэу хэлъыр. Жиным ящІауэ фІэкІ пщІэнкъым а къалэр. ЦІыхуу дэс жыхуэпІэм бжыгъэ иІэ сытми. ХъумпІэцІэджым хуэдэщ: адэкІэ кІуэри мыдэкІэ кІуэри къыпхуэщІэну Іэмал иІэкъым. Уэнжакъхэр-щэ? Уафэм щІэуэн хуэдизу лъагэщ, жэщми махуэми мыувыІэу Іугъуэр кърехури къалэм пшэ фІыщІэу щхьэщытщ...

Нэхъапэ щІыкІэ ташкІэкІэ гъушІыжъ зесшэу сыщылэ-жъащ мафІэгу шэрхъ шащІ заводым... Абы зы кІыщ яІэщи, плъагъуну фІэкІ сыхуейтэкъым, Бот. Уадэр бахъэм зэрехуэ. Зи, узыхуей телъхъэ, сыджым тІэу-щэ еуэнщи, зэфІэкІащ. Сэ къэзлэжъымкІэ абы сыщыпсэуфыртэкъыми, хъумапІуэу еджапІэ гуэрым сыІууащ... Мис ар еджапІэт, еджапІэ ухуеймэ. Дуней насыпым нэхърэ нэхъыфІт абы си бын щІэсу щытатэм. ЕджакІуэ цІыкІухэр къабзэлъабзэу хуэпауэ, щыгъыным ит метхэр зэщІэлыдэу. Ей, абы щІэныгъэшхуэ щІэлыщ. Ростов икъукІэ псышхуэ гуэрым Іутщ, ДонкІэ еджэу. А псыр зи бгъуагъым гъушІ лъэмыж телъщ, лъэмыжым и щІагъым кхъухъ щІокІ. Езы псыр жэми мыжэми къыпхуэщІэркъым, ауэ кууш, ди псым хуэдэу щэ зэхэлъэ-дами Дон хуэдиз хъунукъым...

– Дэнэ уи шыр щыпІыгъар? – жиІэри Гъуумар щІэ-упщІащ.

– Лот шы зэрызыбгъэщІынур? ЩІалэ цІыкІухэр бгъэшэ-сыну ара?

– ПэжкІэ, тхьэ соІуэ. Уэрамым гъушІ гъуэгу дэлърэ абы мафІэгукІэ е трамвайкІэ ущызекІуэмэ, сыт шы зэрыпщІы-нур? Жыраслъэни лъэсу фІэкІа къыщикІухьынтэкъым абы, – жиІэри Мусэ и псалъэ къыхилъхъащ.

– Жыраслъээн езыр сыт хуэдэ? И пащІэ лъэныкъуэр къэ-кІыжа? – жиІэри Астемыри щІэупщІащ.

– КъэкІыжащ, ауэ зыдигъэлъагъуркъым.

– И щхьэ закъуэ и лъакъуитІ хъужащ, и гуащэр иригъэ-кІыжри.

– Абы иригъэкІыжар Щэрданхэ я деж щыІэ уфІэщІыркъэ?..

– Езы Щэрданыр щыІэ?

– КІэбгъу зищІри ежъэжауэ, абы и ІупэфІэгъу Къылыш-бийр здэкІуам щыІэщ.

– Астемыр, мы зыр жыІэт, – жиІэри Бэлацэ къэпсэлъащ, – Щэрданыр Къылышбиймрэ уащышынэу зыбгъэбзэхауэ жаІэри, пэж?

– Зэ щывгъэтыт, уэракъым тепсэлъыхьынур, – жиІэри алъандэм зыри жызымыІэу щыса Елдар къэпсэлъащ. – Асте-мыр, Россейм къыщыхъуа революцэм и хъыбар тхьэ къыд-жепІэн.

– Плъагъурэ ар. Революцэ, жи. Абы кыкІыр дэнэ щы-

пщІэрэ уэ? – жиІэри Гьуумар кьилъащ.

Гьуумар и закьуэтэкьым Астемыр и хьыбарыр зигу ири-
мышьар.

«ЖьэкІэ даІуэу зэхэсщ. Таурыхьщ ахэр. Уделэм уагъеде-
лэнуш», – жиІэурэ зыгуэри кьэтэджыжащ.

– Арам, уэлэхьи, Астемыр игъащІэм апхуэдэщ, жиІэм
уедаІуэм, бгым ушхьэщымышум, нахуэу согъэпщІ. НакІуэ.

Муси тэджыжри бжэмкІэ иунэтІащ, абы и ужьым иуващ
Бэтокьуэ. Гьуумар мыарэзыуэ гьумэтІымэрт.

– АтІэ аращ, Астемыр, фи жэщ фІы ухьу. Ауэ кьызжиІа-
кьым жывмыІэж, Елдар здекьур кьызгурыІуэркьым. Догуэ,
фІы кьишэн уи гугъэ абы? Революцэ. Сыт уи революцэ уэ?
Жьыр дэнэкІэ кьепщэми пщІэркьым. Революцэм хэпщІы-
кІыр сыт? Е бзэкьым, е тхылъкьым. Уи адэр кьущхьэм я
пщылІурэ емынэунэ хьури сэхыжащ – и бзэгум текІуэдащ.
Хьэм бацэ ишхмэ, сыт жаІэрэ? Абы ещхьщ, и адэм хуэдэу
хьэгъапхьэу жылэм яхэтащ.

А кьомыр кьибжауэ Гьуумар щІэкІыжырт. Мусэ, ар игу
зэрырихьар уигъащІуэ, башымкІэ бжэм теуІуащ.

– Инэралу атаманкІи зэджэ Карауловым Елдар хуэдэ
кьыпэщІэхуэм, щІопщым кьыдигъафэурэ цІыхур иузэщІу
зэхэсхащ. Хуэсакъ уэри атаман щІопщым, Астемыр. Куэ-
дыІуэ жыпІуэ кьыщІэкІынщ...

– Ара мыгъуэщ, укьызыхэкІар пщыгъупщэ хьунукьым, –
жиІащ Бэтокьуэ игу кьэкІар уимыгъащІуэ.

Гьуумар и псалъэм кІэ ириту кьыщІигъуащ:

– Астемыр кьызыхэкІар зыщремыгъэгъупщэ. Щы-
гъупщэмэ, сыт, Карауловым и щІопщым уигу кьимыгъэкІы-
жын щыІэ...

– АтІэ, иджы Карауловыр ара узыхуэпщылІыр? – жиІэри
Астемыр зэгупауэ кьешащ.

– Уэлэхьи, сэ зыми сыхуэмыпщылІ! Иджы кьыпхуэщІэрэ
узыхуэпщылІри кьыпхуэпщылІри...

– НэгъуэщІ мыхьуми узыхуэпщылІыр нэхъ кьэщІэгъуа-
фІэ хьуакъэ иджы? – жиІэри Елдари и нэщхьыр зэхэукІауэ
кьилъащ.

– Хьа! Уэлэхьи, ухурикьуам, Елдар, – жиІэри Бэлацэ
кьэпсэлъащ.

Кьэтэджу ежьэжахэр иувыкІауэ зэдауэрт. Зыкьомым
Астемыр жиІар ядэртэкьым, Астемыр кьыдэщІхэри мащІэ
хьуртэкьым, ауэ ІейкІи фІыкІи зыри жызымыІэри куэд
хьурт. Зыри жызымыІэм я ІитІри башым телъу зэщІэдэІукІ-
хэрт, зэзэмызи дыхьэшх нэпщІ защІырт. Бэтокьуэ зыми еда-
Іуэртэкьым. Псом нэхьрэ нэхъ гъэщІэгъуэныр а зэгурымы-
Іуэ кьомым кьахэкІиикІыу Астемыр мыр кьахидзати арат:

– Сэ псалъэкІэ сыІэкІуэлъакІуэкьым, – жиІэрт абы, – ауэ

фымыпашцэ, ІэкІуэлъакІуи фыхуэзэнц. Псыхуабэ кьи-
кІынурэ зы урыс гуэр СтепанкІэ еджэу кьэкІуэнущи абы
ещцэ жиІэн, зыщцэ фыхуеймэ. Мыбыи фепль. Мыри Іуэхум
щыщц. Мис, мыращ ди сабийр зыхуейр. Дэ шы, кьамэ,
жытІэурэ ди быныр гьуэгу пхэнж тыдогьуэуэ, – ар жиІэри
Астемыр шумэданэр зэтрипхьуэтри тхылъ зэмылІэужьы-
гьуэу дэль кьомыр кьыдигьэлъэлащ. А тхылъ кьомым
арджэн цыкІу хуэдиз хьууэ тхылъымпІэ Іувым тещцыхьауэ
сурэт хьэлэмэтыщхэр хэлът. Бзу е Іэщ жыпІэми, кьэкІыгьэу
дунейм тетми абы имыт шыІэтэкьым. Иныкьуэм урыс
хьэрфхэр ину, дахэу тетхат. Хьисэп сытхэри зытети яхэтт.
Астемыр зэ зыр, зэ нэгьуэщцІыр кьищцэурэ зэкІуэцІихьрти
жьэкІэ плъэ кьомым яригьэлагьурт. Модрейхэри, зыри
жамыІэу, езыр-езыру зэплъыжу зэхэтт. Темботрэ Лурэ а
тхылъ кьомым, насып защцэу зэхэль хуэдэу, еплъырт.

Саримэ Елдар дежкІэ еплъэкІырт, а тхылъ кьомым
деджэфу щытатэм, ди насыпти, жиІэ хуэдэу.

Думэсарэ унэ лъэгум иль тхылъхэм щеплъым, абы и гур
Іэджэм нэсащ. Нурхьэлий мащцэрэ кьэта, кьигьээжати,
кьыхэхьуаи сыти щымыІэу кьэджэдэжащ. Мылъку щхьэкІэ
и нэ кьикІыу дэкІати, зэрыщытауэ кьэджэдэжащ. Астемыр
ильэсрэ ныкьуэм и кІуэцІкІэ нэгьуэщцІ зыгуэр хьуащ, хьэл
хэмылъа зыхилъхьащ, ауэ зэрыхьуар дауэми пхужыІэну-

кьым. КІэщцІу жыпІэмэ, Астемыр япэрей Астемыр – Инус
хьэжыр зыубэрэжьам – ещхьыжкьым.

Иджы пщыхьэщхьэ кьэс Астемыр и унэм хьэблэр кьы-
щызэхуос. Уеблэмэ мэджыт дыдэм кІуэуэ кьыщцІкІынтэ-
кьым Астемыр и деж кьакІуэм хуэдиз. Гьуумаррэ Мусэрэ
мызэ-мытІэу зэпхыжаІыкІырт «Астемыр и уазым» фигьэ-
унэхьунщ жаІэу.

СТЕПАН ИЛЫЧ ІУНКІЫБЗЭКІЭ ІЭЗЭЩ

Зыхуэзэнур ищцІэжмэ, Долэт, дауи, зыгуэр
кьигупсысынт, арщхьэкІэ сэбэп кьыхуэхьун хуэзэну а лъым
пщцыхьэпІэу игуи и щхьи кьэкІакьым.

Я куэбжэм деж щыт псыкьуийм деж тІысри андез тІэкІу
ищтауэ, Долэт мэджытытмкІэ иунэтлащ. Долэт хуэмурэ
кІуэрт. ЩцІэпІэщцІэни шыІэтэкьым, шэджагьуэр нэсыпатэ-
кьыми, армырами зезыхуэр сыт, ирепашцэ зи мэкьумэш
губгьуэм кьинар, ирепашцэ кьуажэ старшынеу Гьуумар.
Зэм Кьылышбий и кьуэм деж мажэ, зэм Аралп Залымджэрий
кІэщцІолъадэ, ирепашцэ зи унэхьугьуэр кьэса Ботэщ Асте-

*Пщцэ зыхуэщцІ, дэнэ деж Ботэщ Астемыр и унэр?

мыр, Долэт щІэпІэщІэн лъэпкъ шыІэкъым. И башыр щІым хиІуху, башыщхьэр ІэщІэлъу адэкІэ-мыдэкІэ игъакІуэрт, и Іэр дахэу щІиупскІэуи башым лъэбакъуэ кІэщІ кІэлъичьрт, апхуэдэу фэрыщІыгъэ тІэкІу хэлъу Долэт мэджытымкІэ щехым, зыгуэр и ужьым къиувауэ гу лъытащ, арщхьэкІэ къеплъэкІакъым.

– Дорогой, где здесь дом Астемира Боташева?* – жиІэри Долэт зы урыс щхьэщыгъуэ гуэр къеупщІащ, къыздикІари къыздихуари имыщІэу. Долэт занщІэу къызэщІэплъащ, урысыр щилъагъум. Модрейри аргуэру къыщІэупщІащ, Долэт зэхимыха и гугъуэ, арщхьэкІэ, Іуэхур здэщыІэр абы дэнэ щищІэнт. Си андезыр къутэнущ, урыс псалъэ къызжьэдэхуэмэ, жиІэу Долэт гузавэрт. Урыс къыхуэзари кІэрыкІа зэрыхьунур имыщІэу Долэт жэуапыр адыгэбзэкІэ къытащ:

– Уэлэхьы, сымышцІэ, – жиІэри. Асыхьэту Долэт и гум къэкІыжаш, андез пщтауэ пцІы уупси зэрыхьыунур. Айдэхьэхь, зэІызогъэхьэпэ, жиІэри псынщІэу и башыр унэмкІэ ишийурэ псалъэ закъуэ жиІащ.

– Мес, – жиІэри.

– Спасибо.

Степан Ильич къыгурыІуащ. Щиху инхэм къахэщу унэ бгъэныщхьэ гуэр къилъэгъуащ, Долэт башыр здишиямкІэ плъэри.

Долэт мэджытым нэсыхукІэ гупсысаш, си андезыр къута хьэмэ мыкъута, жиІэу. Джаур ущыхуэзакІэ, къутауэ къилъытэри псымкІэ кІуащ. Мэджытыр зыІут Щхьэлмывэкъуэпс андез щищтэу и хабзэтэкъым Долэти, ар къэзылъагъум ягъэщІэгъуащ. Нобэ Долэт и мыхабзэ къыщІищтар цІыхум ящІэн щхьэкІэ, къыщІэупщІэми къыщІэмыупщІэми яжриІэрт, ар урыс зэрыхуэзар, уеблэмэ а урысыр Астемир и унэм зэрыщІэупщІар. Плъагъуркъэ Астемир и пэшэгъур, жылэр мэджытым макІуэ, алыхь талэм хуопщылІ, езыр унэм дэсщ, джаур хьэщІэ кърегъэблагъэри. Кхъуэл тІэкІу къыхуимыхауэ пІэрэ, жиІэри зыгуэр гушыІати, лъыжхьэр къыхуилъащ: андез пщтауэ ар уи жьэм щхьэ къыжьэдэбгъэкІрэ, жаІэри. Нэмэз зыщІыну зэхуэса къомым я нэмэзыр зэраухуэ, Астемир дежкІэ къагъэзащ. Псоми яфІэгъэщІэгъуэнт Псыхуабэ кыкІыну жыхуаІа, ІункІыбзэкІэ Іэзэ лъыр Астемир деж къэкІуамэ, абы хьыбар жиІэнур. А лъыр Іэмал имыІэу Степан Ильич Коломейцеву Астемир зи гугъуищІар арат.

Лу куэбжэм деж щытт, Степан Ильич къакІуэу щыхуэзам. КІартІуэ щхьэрыгъыу, урыс щыгъын зыщыгъ щилъагъум, Лу щІэпхъуэж пэтащ, арщхьэкІэ а урысылъыр къыщыгуфІыкІыу къеупщІащ:

– Уэра Лу-кІэ зэджэр? – жиІэри.

Лу зыри жимыІэу шытт, урыс дадэр кыызбгъэдыхьэм сыщІэпхъуэнщ, жиІэу.

Абдеж куэбжэм кыдэжащ езы Астемыр. Лу къэзыгъэшына урысым Астемыр ІэплІэшхуэ хуищІащ.

– Лу, жэи Елдар къашэ. ПсынщІэу.

ЩІалэ цыкІум зричри щІэпхъуащ, илгъэуа гъэщІэгъуэныр Елдар жриІэу кыишэну. Пэжу, зэрышынар ибзыщІынут, итІани урысым гъунэгъубзэу зэрыбгъэдэтар лІыгъэншагъэу кыилгытэртэкъым.

Елдар пІащІэу кыакІуэрт, абы и ужьым ущу итт Лу, хыбар жиІэр дахэ-дахэу хужымыІэу. Елдар псынщІэу кыакІуэ щхьэкІэ, урысым зэрэпсэлгъэну щІыкІэм егупсысырт, тІэкІуи тегузэвыхьырт.

– Мис, Мурат и къуэ Елдари! – жиІэри Астемыр хъэщІэм зыхуигъэзащ. – Къеблагъэ, Елдар.

– Сэлам хъэлейкум, – жиІэри Елдар урысым сэлам ирихаш.

Елдар щтІэщтаблэу урысым и нэгум щІэплгъащ. Степан Илыч и нэкІур мащІэу уэгумт, и пашлагъуэр щІэщат, джанэ хэдыкІам и пщампІэр уагъэ плгыжькІэ зэпхат, уагъэ кІапэм шылэ баринэ цыкІу пыщІэжауэ. Лу и шыпэлгъагъут ар.

Урыс хъэщІэми зэпиплгыхьащ Елдар.

– Здравствуй, здравствуй. Сэлам, Мурат и къуэ, – жиІэри хъэщІэри нэжэгужэу кыэпсэлгъащ.

– Наша рускэ языч не знает, – жиІэри Елдар тІэкІу теукІытыхьу псэлгъащ.

– Ягъэ кІынкъым. ДызэгурыІуэнщ. Астемыр тэрмэш хъункъэ.

– БзэкІэ тхужымыІэр ІэпэкІэ жытІэнщ, – жиІэу Астемыр мыгушыІэу хуэшэчакъым.

Степан Илыч, гъукІэу жаІа щхьэкІэ, лышхуэтэкъым. Елдаррэ абырэ ІэплІэ шызэрашэкІым, мо щІалэ Іэпкългъэпкыным и ІэплІэм хъэщІэр кымышу зэщІиубыдат. А тІум ІэплІэшхуэ зрамышэкІыу хъунт, Елдар и адэ Сыбыр ягъэкІуауэ шытар Степан Илыч и куэщІым илгъу лІат.

Абы и гугъу ящІынми нэсатэкъым, Долэт и ужьым лы гупышхуэ иту пщІантІэм кышыдыхьам. Астемыр и унэр мэжджытщ е къадым и унэщ, жыпІэнт, цыхуу абы шызекІуэр плгъагъумэ. Псоми яфІэгъэщІэгъуэнт дунейм хыбару шызекІуэм тІэкІу шыгъуазэ ухъуныр.

Астемыр кыхуэкІуа урыс хъэщІэм и тІасхъэ гуэрхэми Долэт шыгъуэзэнкІэ хъунут, сыту жыпІэмэ фокІэщІ іхьу Долэт Степан Илыч деж кІуауэ шытыгъат, нетІэ кыхуэмыцыхужа щхьэкІэ. Ауэ езы хъэщІэр кыхуэнэщхьыфІэу Долэт жиІэм йодаІуэ.

ЩыІэпс кыуажэм Степан Илыч унэ кыщищэхуауэ

щЫдэсри, ар зи ужь итри, Псыхуабэ кьалэр кьыщИибгына-
ри – псори зыщІэр Астемыррэ Елдаррэт. Долэт сыткІэ гуры-
щхъуэ ищІми, а псом гу лъитэну Іэмал иІэтэкъым.

ХьэщІэми Астемыр сыми ябзыщІыр мырат:

Щхьэлмывэкъуэ Коломейцевыр япэ дыдэ кьыдыхьэным
илъэс зыбгъупщІкІэ япэ кьихуэу, ЩЫІэпс кьуажэу кьэзакъ
станицэм пэмыжыжьэм Іуэхугъуэ бэлыхь гуэр кьыщыхуат.
Дэ зи гугъу тщІы псоми а Іуэхугъуэм кьыпихуа жьыбгъэ
кьащІихуащи абы дытемыпсэлтыхьу хьунукъым. Нэхь гуп-
сэхуу ар кьыщыжытІэни дихуэнщ, ауэ мы зэкІэ дымышІэу
мышьунур зэдгъэщІэнщ

Мэтхьэн Кургъуокъуэ жаІэу зи ныбжь хэкІуэта гуэр
кьуитІ иІэу ЩЫІэпс кьуажэм щыпсэурт. Кургъуокъуэ
кІокъмакъ лъэпкъ хэмылгу лажьэу шхэжырт, гьунэгъу иІэми
игъэгъунэгъуу, цІыхум жагъуэу кьамылбагъуу. АрщхьэкІэ
зэгур, ер вы бжьакъуэм кьокІ жыхуалэр арати, хьэпарий
зэпаубыдри Кургъуокъуэ и гьунэгъур фочкІэ еуэри иукІащ.
Кьуажэм нэхьыжьу дэсыр зэхуэсри унафэ ящІащ: Кургъуо-
къуэ иукІа Мэремкьан Кьасбот и унэм ІукІыу Іэпхъуэну,
лгы уасэу шы, жэм, щэкІ-фэкІ кьытралъхьами итын хуейуэ.
Мэремкьан Кьасбот кьыщІэнат щІалэ цІыкІуиплІ, нэхьыжь
дыдэр Иналт, илъэс пщыкІутІ фІэкІа мыхъуауэ. Унэ хьар-
зынэр имыкьутэн шхьэкІэ, Кургъуокъуэ мурад ищІащ ар
зыщэхун кьигъуэтыну.

Куэд дэмыкІыу унэр зыщэхуни кьыкьуэкІащ. Ар Степан
Ильичт. Урыс гьунэгъу сиІэу сыпсэунукъым, жиІэри Кьас-
бот и фыз Урарэ Іуэхум зэран хуэхъуну хуежъащ, арщхьэкІэ,
кхъуэ зэримыхуэну кьыщищІэм, Урари увыІэжаш.

Урыс гьунэгъур ІэпщІэлъапщІэт, имыщІэф щымыІэу.
Унэ кьыщэхуам нэхь пэшышхуэр мастерской ищІащ, унэ
блынхэм адэкІэ-мыдэкІэ Іэмэпсымэ гуэрхэр фІэлъу, машинэ
зэмылІэужьыгъуэ гуэрхэри щІэту. Апхуэдэ гьунэгъу иІэу
щІалэ цІыкІухэр Урарэ хуэІыгъынт, Инал сымэ жэщ-махуэ
жамыІэу урыс дадэ деж щІэтт, Степан дэІэпыкьу я гугъэми,
хуащІэ щІагъуэ щымыІэу.

ТІэкІу-тІэкІуурэ Степан Ильич деж кьакІуэр Инал сымэ
я мызакъуэу хъуащ: хэт машинэ зэрыдэ кьехь, хэти фокІэщІ,
фочыжь, ІункІыбзэ кьехьри кьолъэІу, схуэщІыж, желэри.
Степан Ильич ІэпщІэлъапщІэу щытми, ар цІэрыІуэ щІэ-
хъуар и ІэщІагъэр аратэкъым. Пэшышхуэм цІыхур щІэзу
кьызэхуэсмэ, Степан Ильич кьыщтэрт кьурІэни кьахуе-
джэрт, кьызэджэри нэхь кьызэрыбгурыІуэнкІэ кьажриІэ-
жырт. «Истофрилэхь, кьурІэн еджэу джаур хэт илъэгъуа», –
жаІэрти ар зэхэзыхым хуэгъэщІагъуэртэкъым. Тхыль зыщІэ
яхэттэкъым а кьызэхуэсами зыми гу лъитэртэкъым Степан
Ильич иІыгъ кьурІэныр урысыбзэкІи хьэрыпыбзэкІи тхауэ

зэрыщытым. Степан к'юрІэным к'еджэрэ абы итыр к'ажри-Іэжу хуеж'эмэ, псоми я щх'эфэцым зиІэтырт, гуж'еауэ. Уэрк'ымырэ пщымырэ дунейм тетыху, дунейр зэІубз х'уну-к'ым, жиІэу Степан к'юрІэным к'рихырт. Инал бжэ к'уа-г'ым к'уэту к'эдаІуэрт, урыс дадэ жиІэри и гум ириубыдэу. Ц'ыху псори мыл'кукІэ зэхуэдэу щытатэм, зэмынык'уэк'уу псэунт, ауэ бейм и мыл'кум к'улейсызыр бг'эдаг'эх'эр-к'ымы бэлых'ыр к'ызэрык'ыр аращ, жиІэрт Степан, к'юр-Іэным еджэ хуэдэу. Инал к'ызэрыф'ІэщІымкІэ, ар пэжт. Мэтх'эн Кург'уок'уэ и к'уэ К'ызджэрий мыдрисэм щоджэ, ищ'Іэу пІэрэ абы к'юрІэным итыр. Сыхуэзэу зэ сенык'уэ-к'уауэ арат, жиІэу гупсысэрт Инал.

Степан Ильичрэ Иналрэ зэныбж'эг'ушхуэ зэхуэх'уаш. Махуэ к'эс зэхуэзэу, зэхуэмызэмэ, зэхуэзэшу, зыр шх'эну т'ы-самэ, адреир к'риджэу, Инал урысыбзэм нэх' щыг'уазэ дэнэ к'эна, х'эрфх'эри ищ'Іэ х'уат, арщх'экІэ а т'лур куэдрэ зэны-бж'эг'уэну тх'эм иухатэк'ым.

Ил'эс нык'уэ нэх'ыбэ дэмык'Іу, щ'ымахуэ пщых'э-щх'эр хэк'Іуэтауэ, к'эзак' шу зык'ом Степан Ильич деж к'ыдэл'эдащ. Нэг'уэщ'І шууитІ Иналхэ я пщ'антІэм к'ыще-псыхри унэм щ'Іэл'эдащ. Урарэ гуж'еат, зыхуих'ыну-р имыщ'Іэу. «Си унэ бжэщх'эІу к'ебэк'уа мыг'уэк'ым псэ зыІут», – жиІэу гырт. Абрэдж е л'ы зыук'Іа абы и деж зыщи-г'эапщ'Іуауэ к'ал'ых'уэу арат фызабэм и гуг'эр. Шы-шхуитІ зыщ'Іэщ'Іа шыгур Степан Ильич и бжэІупэ дыдэм деж к'ыщыгувыІауэ я г'унэг'ум и х'эпи и шыпи абы ирал'х'ат. Езы Степани а гум ист.

– Узыншэу. Си уж'ыр махуэ фхух'у. Куэд дэмык'Іу к'э-дг'ээзэжынщ, – жиІэрт Степан Ильич, Урарэ дежкІэ к'а-пл'эурэ. Арщх'экІэ Инал к'ыгурыІуат ар урыс дадэм зри-Іуэк'Іыр.

Урарэ и гуг'эт к'эзак'хэм к'аг'ээзэжу Инали яг'этІы-сыну. А жэщ дыдэм Инал г'уэмылэ зэриг'эпэщ, и щы-г'ынри иг'эх'эзырри, нэху зэрышу Минеральнэ ВодкІэ зэджэ станцым к'Іуаш. Степан Ильич и г'усэу а станцым зэгуэр Инал шыІат, абы ук'Іуэмэ, ук'аг'уэтынк'ым, жиІэри арат абы щ'Іэк'Іуар. Куэд дэмык'Іу лэжыг'э х'арзынэ к'ыпэщ'Іэхуати, Инал и зак'уэ и щх'э иг'эпсэужу ц'ыхум яхэзэг'аш.

Степан Ильич Сыбыр яг'эк'Іуауэ Елдар и адэ Пашэ Му-рати хуэзащ. Зы щ'ыпІэ ик'Іа л'итІыр псынщ'Іэу, зэк'уэши-т'ым хуэдэу, ф'Іуэу зэрыл'аг'у х'уаш...

...Мэжджытым к'ык'Іыж зык'омыр пщ'антІэм к'ыды-х'аш, урыс х'эщ'Іэм х'ыбар к'ых'ам едэІуэну. Х'эблэ л'ыжх'эр есат Россейм к'ыпщых'у-к'ыпщыщ'Іэ Іуэхушхуэхэм я гуг'у Астемыр ищ'Іу, иджы х'ыбар щ'Іэх'уэпсу к'уажэм

щыІэр кьокІуэ, щхьэусыгъуэ зырыз ящІу.

Степан Ильич Астемыр ищІэм нэхърэ нэхьыбэж ищІэрт. Абы жиІэр Астемыр адыгэбзэкІэ кьыжиІэжырт. Цыху кьызэхуэсахэр зыщІэупщІауэ Степан жэуап зримытыжыфа кьэхьуакъым. Урыс гьукІэр кьызэрыкІуэрэ Елдари Астемыр-хэ я пщІантІэ дэкІыжыртэкъым. Урыс хьэщІэм жиІаш Елдар и адэр жьэн хьуауэ щылІэм, абы и ІэплІэм илы зэрылІар. Дзэлыкъуэ зауэм зэрыхэтам папщІэ Елдар и адэр зэрагъэкІуэдар псоми ящІэми, и адэм и хьыбар пэж нобэ фІэкІа Елдар зэхихьжатэкъым.

Степан Ильич и гуапэу кьыжиІэжырт Елдар сытым щІэупщІами, езыри кьыкІэлътыплъырт щІалэм, зригъэцІыхум фІэфІу. Елдар и адэм ещхьт, Степан Ильич игу ирихьа хуэдэт

мо щІалэ жаныр икІи губзыгъэр. Степан Ильич цІыхум

яхуэзэм, нэхьыбэу зытепсэлтыхьыр Россейм кьыщыхьуа революцэр, пащтыхьыр щІытрахуар, тезыхуар, кьэралым тет щыхьуар арат. Пащтыхьыншэу упсэу мыхьуну жызыІэм ягуригъаІуэрт зэрыщыуэр.

Ботэщ Астемыр и хьыбарыр тІэкІу-тІэкІуурэ ящигъэ-гьупщэжаш.

ЩІЭПХЪАДЖЭ

Нурхьэлий хуэдэу насыпыншэ гьуэтыгъуейт. ШхапІэ кьызэІуишщ, иджы гугъу сызэрехьа псори сІуэтэжынщ жиІэри, и Іэщхьэлъащхьэ дэхьеуэ лажьэу щІидзаш. Япэм зыщІэхьуэпсу щыта кьэджэдыхьын жыхуэпІэр иджы щхьэгъэпщІэ-жу кьилъытэрт. Иджы сыт хуэдэу егугьурэт ар. ИгъащІэм шхапІэм щІэту кьэгъуэгурыкІуауэ кьыпфІэщІынт. Хэплъы-хьыпэу и гьэвэныр щхьэхуэу, и гьэжэныр апхуэдэу, лыр зэблidyрт, мэл кьищэхурэ езым щиукІи кьэхурт, хьысэпыл лъэпкъ шхапІэм кьыщІихьэртэкъым, абы кьыхэкІкІэ бэзэрым кьакІуэ муслъымэнхэр шхэнумэ, Нурхьэлий деж щІыхьэрт. СтІол кІыхьым и бгьуитІымкІи пхьэбгъу кІы-хьитІ щІым хэукІа пкъо цІыкІухэм теІулІауэ арат тІысыпІэр. Лэгъуп ин, шыуан, кхьуэщын шынакъ, хьуп цІыкІу зыбжанэ – арат хьэкъушыкъуу иІэри.

Мусэ кьызэрилъытэмкІэ, ар куэдт кьыщІэдзапІэу, Іуэхур фІуэу ежьэмэ, нэхь шхапІэ зэгъэпэща ищІыну и мурадт.

...Мис, лыри ваш, лэпсри хьэзырщ. Нурхьэлий и гуапэт а дакъыкьэр. Лэгъупыр лъахьшым кьыфІимыхьу лы пшэр вар кьыхихьрти, Іыхьэ-Іыхьэурэ зэпиупщІырт. КьыщІыхьауэ щысхэм ар яхуигуэшырти яригъэшха нэужь, ахьшэр къаІихьрт. Ахьшэри зэхуэдэт сытми, хэт пащтыхь ахьшэу, хэт кІеренскэ ахьшэу къуэт. А ахьшитІыр зэхимыгъэгъуащэу

Нурхэлий ахьшалгытIым дилъхэрт. Ростов е Тэрчкэлэ кышчыдагъкIа ахьшэ кышпрати къэхьурт.

Шхэну кышщIыхьэхэм Нурхэлий нэщхьей кышпаци къэхьурт. Нэхъ бзаджэ зырызхэм Нурхэлий зыхрагъэхьу зэпхыжаIыкIырт: «ЩыщIимытIауэ пIэрэ мыбы дыщэ?» – жаIэрти. Языныкыуэхэм лэпс шынакъ кыIахьрти, сыхьэт псокIэ къэмытэджу щыст, Нурхэлий кIэлъыплъу. Нэхъ ерышым лы хэлъу лэпс, жи, лыр ешхри, лэпсыр къегъэувыж, ушщIыIуащи тIэкIу кыхьэгъахьуэт, е мыр хэкIэжи щIэры-щIэу кысхуигъахьуэ, жиIэу кыпеубыд. Къыгъахьуэт тIэкIу, уунэхьун уи гугъэ. Дыщэу уилэр кыпщIэныжынщ, жызыли къахокI. Абы Нурхэлий зэгуамыгъэпу хьунт.

Нурхэлий зэгуэпми, зыри жимыIэу пIастэ, мырамысэ сытхэр бэлагъкIэ стIол кIыхьым кыитрелъхьэ. Хуэмышэ-чыжмэ, мэшхыдэ:

– KIуэ, зыщIегъэх, сумыгъэбампIэу. Сыхуейкыым кы-зэптынуми уи щхьэми!

– LIо, сыщIэкIи-сыщIэкI.

– ЗыIуегъэх адэ.

ЩIалэ ерышыр зыхуеиххэр аращ. И Iупэр и IэщхьэмкIэ елъэщIыжри бжэмкIэ макIуэ.

– Ахьшэр-щэ?..

– А сыбгъэшхам щхьэкIэ ахьшэ уэстуи?

– HтIэ, уи адэ и унэ ушышха уи гугъэрэ?

– Плъагъурэ абы и зыщIыкIэр? Тенджыз адрыщIым къэна хьунщ уэ уи напэр.

– ЩIэкI, бжесIакъэ!

ЩIалэ бзаджэр арыххэти щIэкIыжырт. Апхуэдэу зырыз къэхьуми, Нурхэлий и гум жьы дихужат шхапIэ кызыэрызэ-Iуихрэ, насып къеуэлIэнуи и гугъэт, арщхьэкIэ уунэхьунумэ, куэдрэ, Нурхэлий и гугъэххэтэкъым кышщыщIынIауэ.

Нурхэлий деж куэдрэ къакулэу къеуэсар Мэсхьудт... Абы сондэджэрыным фейдэ къригъэщIауэ и гуфIакIэр хуабэ хьумэ, Нурхэлий и шхапIэм къакулэурт. Абы гъэщIэгъуэну зыри хэлътэкъым, ауэ зыбжанэ лъандэрэ шхапIэм Чачи къакулэу къиублат. КъокIуэри Мэсхьуд кыыбгъэдотIысхьэ. А тIур зэIушпашэу куэдрэ щысщ. Нурхэлий абы жаIэм кIэшIэдэлухьыну хушщIыхьэртэкъым. Мэсхьуд Iэнкун хуэдэу зищIырт, арщхьэкIэ Чачэ зыгуэрым ар тригъэгушхуэну и ужь иту арат. Сыту пIэрэт а тIур зытепсэлъыхьыр?

Иужьрей илгъэс зы-тIум Чачэ жьыфэ дыдэ кыитеуат, езыри пхьэбгъум ешхьу гьур хьуат. IэлъэщI щIагъым кы-щIэплъэрэ къоплэмэ, дзасэ кыпхыIуа хуэдэт. Япэм нэмэзы-бзэ къибжу шытамэ, иджы гьумэтIымэу зыгуэр къибжу, къибжри кыпхуэмышщIэу, щэху гуэр кыыбжиIэн хуэдэу къеушыхь. Абы нэхъ епсалъэу къэнэжар Мэсхьуд и закъуэщ.

Мес, иджыри Іушашэу Мэсхьуд кыыбгъэдэтІысхьаш. Мэсхьуд и фэр покІ, похъэ, жиІэ щІагъуи щыІэкъым. Чачэ зэм зигъэфэрыщІу, зэм и нэр зыгуэру ищІрэ Мэсхьуд зыхуигъэщхьыурэ тхьэм ещІэ жиІэр.

Нурхъэлий а тІум еплъмэ, зыхуихьынур ищІэртэкъым. Дэнэ щищІэнт абы Чачэ зытепсэлъыхьыр. Фызыжьыр жбындуужь хуэдэ мыбы кыыщІэдждар Мэсхьудрэ Мусэ и фыз дахэмрэ зэхуигъэзэну арат. Езы Мэсхьуд куэд щІауэ Мэрят хуеплъэкІырт, арщхьэкІэ ар «кыырым данэ илщ» жыхуаІэм хуэдэт.

Хэт зымышІэжыр Мусэ къуэ ещанэр кыыщыхуальхуам, кхъуейплъыжкІэрыщІэ ищІар. Абы мыкІуа къуажэм кыйдэнэжат! ЩІалэ цІыкІу мыгъуэр дыгъэ нурым хуэдэт, арщхьэкІэ алых талэм и Іэмырти, Умар цІыкІу дунейм ехыжаш, и къуэш цІыкІуитІ япэм къальхуар игъуэ нэмысу зэрехыжам ещхьу. Иджыри тхьэм кыйдитынщ бын, жиІэу Мэрят гугъэми, и фІэш хьуртэкъым кыыщІэхуэну. Іузизэ хуэдэу сыкъанэм, жиІэурэ гузавэрт. Мэрят и щэху и лІым дауэ иригъэщІэн, Чачэ ещІэри куэдщ. Сабиищри Мусэ ейуэ и гугъэми, абы и пэжыпІэр Чачэрэ Мэрятрэ мащэм здахьынщ, зыми жрамыІэу. Чачэ кыигъэгугъаш иджыри зыгуэр кыыхуигъуэтыну. Алыхьым жиІэм, фэи тету, къаруи иІэу кыыпхуэзгъуэтынкъэ, жиІэри Чачэ ежъаш, здэкІуэр Мэрят жримыІэу. ЦІыхугъэкІэ Чачэ нэхъ зытриубыдар Мэсхьуд «тхьэмщІыгъуныбэрт». Ар уи фІэш хьугъуейт, итІани пэжыр пэжщ. Мэсхьуд губзыгъэ дыдэуи зэрыщымытыр хьарзынэш, Чачэ кыызэрыфІэшІымкІэ, цІыхухъу делэІуделафэм нэхъ зэфІэкІ иІэш, езы Мэсхьуди лІышхуэш, тІэкІу зиусыгъуэджэми, угурыІуэнуш, укыигъэшІэхьункъым. Ар абы имыдэуи? МащІэ щІа Мэсхьуд Мэрят зэрыщІэбэгрэ. Чачэ, дауи, ещІэ уи мынасыпкІэ насыпыфІэ ухьун жыхуаІэр, итІани Мусэ къуэ кыыхуальхумэ нэхъыфІкъэ, езы Мэсхьуди и сыт хэкІуадэрэ?

Мэсхьудрэ Чачэрэ зэрызэІушашэм еплъурэ, Нурхъэлий гу лъытакъым фІэдзапІэм фІэлъ и бэлътор кыыфІэхуу мафІэм зэрыпэрыхуам. НапІэзыпІэм мафІэр кыыдрихуейри кІэгъуасэм иуа бгъэным хидзаш. Дрисейуэ Іэуэлъауэ ищІыху, мафІэр зыми илъэгъуакъым.

Унэм щІэсхэр занщІэу щІэжаш. Бэзэрым тетхэм ялъэгъуаш шхапІэм бжэ, щхьэгъубжэ хэлъымкІэ Іугъуейр кыызэрыщІыхыр. Езы Нурхъэлии гужъеуэ кыыщІэлъэташ, ищІэнур имыщІэу, къэп кІэпхыным и Іэр щихъуэу.

– Ес мафІэм! Ес мыгъуэ! Мэсхьуд, дэнэ ужэрэ? Умуслбымэнкъэ! Псы! – жиІэу кІийрт Нурхъэлий.

Уанэ мыгъуэр тэзылхьа Нурхъэлий. Араш, насып уимыІэмэ, махьшэм утесу хъэ кьодзакъэ.

Нурхэлий адэкIэ-мыдэкIэ жэурэ льяIуэрт:

– Евмыгъэс, маржэ! ФыкъыздэIэпыкъу!

Мэсхъуд кыигъэзжауэ цIыхухэр зэхуишэсырт, Чачэ и псэр хьэршым кIуэжауэ кIэзызу шытт. Бэзэрым тет зыбжани кызэхуэсат, ауэ псы дэнэ кыпхынт.

МафIэ бзийм унащхьэр зэщIиштауэ илыпщIырт. Зыгуэри гуахъуэ иыгъыу унащхьэм дэкIуеяуэ бгъэныр зэбгредз, арэфхэр илынцIауэ, ныкъуэс хъуауэ, мафIэ бзий цIыкIухэр кIэрызу къредзых. Унащхьэр иуэри, Iугъуэр дрихуеящ. ШхапIэм епхауэ щIэта чыщIым и Iуей макъ къэIуащ. Нурхэлий иджыпстуш игу кыщыкIыжар иукIыну кыищэхуа чыщIыр шхапIэм кызэрыщIэнар.

– Дэнэ уздэкIуэр, емынэунэ?!

АрщхьэкIэ Нурхэлий, делэ хъуам ещхъу, Iугъуэм зыхидзэри ныкъуэс хъуа чыщIыр хъэуазэ щIагъым кыщIилъэфри, езыми мафIэ кыщIэнауэ, мафIэм кыыхэкIыжаш.

– Бэльтор исащ, – жиIаш Нурхэлий.

– Ай, бетэмал, хъуакъым ар.

Нурхэлий дыщэ имыIэу зи фIэщ мыхъуахэри мафIэм хэIьадэрт, Нурхэлий и бэльтом дыщэ дэдар ямыгъэкIуэдын я гугъэу, арщхьэкIэ лэгъуп, шыуан, фалъэ сыт хуэдэ фIэкIа зыри ягъуэтакъым.

Хъэуазэ сахуэр зэIищIэурэ Нурхэлий хъэжыгъэ къэп ныкъуэр хьэлэчу мафIэм илыпщIауэ кыигъуэтыжаш.

– Хъэкъурт хъуащ ар, – жалэу дыхъэшхырт кърихьэлIахэр, арщхьэкIэ Нурхэлий гушыIэн и лажьэтэкъым.

KIуэдащ псори.

Зи Iуэху хэмыкIуэдауэ къэзылтыгтер Чачэ и закъуэт, дауи, абы и Iуэху псыхэкIуадэ хъуркъым.

Чачэрэ Мэсхъудрэщ япэ дыдэу Мусэ ещхьэкIуар. А тIур нэсри Мусэ гурагъэIуащ шхапIэр мафIэм зэрисар.

– Сыту фыкъызэщхьэкIуа. Ялыхъ, сыкъэбужэгъужа? Сыгунэхъуаи, сыкъэсэхыжаи, – жиIэрт Мусэ, хыбарыр и гум щIыхъауэ. – А си шхапIэ тIэкIу!..

– Си шхапIэ, жыпIа? Ар зэяр Нурхэлий хъэмэ уэра?

– Нурхэлий ар дэнэ кърихын? Сэра мыгъуэт ар зейр. Си ахъшэкIэ езгъэщIат. Уанэ мыгъуэр тезылъхьар зыгъэувар и сэрат. Тобэ ярэби, тобэ ярэби. Дигъэунэхъуащ, дигъэсэхыжаш. Мэрят, дэнэ шыIэ си джэдыгур? СыкIуэнщ иджыпсту Налшык. Я сэ си тхъэу си тхъэшхуэ...

Налшык дэту Нурхэлий зыщIэта шхапIэр зэяр иджыри къэс зыми ищIакъым. Чачэрэ Мэсхъудрэ, Мусэ къалэм кIуэуэ щалъагъум, зэплъыжри зэIущэщаш. Тхъэм ещIэ а тIум жалар, ауэ нэрылъагъуэт а тIур пщIантIэм дэкIыжыну зэрымыпIащIэр.

Жэщыр хэкIуэтауэ Мусэ къэсыжаш, Нурхэлий и гъусэу,

мафІэм къела хъэкъушыкъумрэ чыцІ закъуэмрэ я гупкІэм

илъу. Ізуэльауэр зэрызэхихыу, Мэсхъуд Мусэ и пэшым щІэ-

кІуэсыкІыжащ. Укъысщыдыхъэшхын иджыри, бзаджэжъ, сыпхурикъуакъэ. Алыхъыр арэзы къыхухъу Чачэ, жиІэурэ хадэмкІэ икІыжащ Мэсхъуд.

Пэжу жыпІэмэ, алыхъырщ зыщІэр Щхъэлмывэкъуэ быркъуэшыркъуагъэу дэльыр, ауэ а псори хэт зэтес ищІыфын.

Псалъацхъэ VI

ХЪЭРФ ЦЫКІУХЭМРЭ ІУЭХУШХУЭМРЭ

Къэзылъэфри зылъэфыжри пщІэнукъым, жыхуаІэм хуэдэу, Мусэрэ Нурхъэлийрэ я Іуэхур псыхэкІуадэ хъуами, къуажэм гуфІэгъуэ куэд зэуэ къахуэкІуаш: КІэпІий Анду-лыхъ, Пэщ ЛутІэ, Дзэгъэщтокъуэ Алим, фызабэ Бабыху сымэ я къуэхуэ къэбэрдей полькум хэту «Туземнэ дивизэм» хэтахэр къэкІуэжащ. Абы хуэдэу гуфІэгъуэ жылэм къыдэхъуа, жаІэу гуфІэгъуэшхуэти, Астемыр ящигъэгъупщэжащ. Зи унагъуэ гуфІэгъуэ къышыхъуам я деж къуажэр шызэхуэсауэ ягъэмахуэшхуэрт. Щалэ къэкІуэжахэм хыбару жаІэм кІэ иІэтэкъым. Псом нэхрэ нэхъ гъэщІэгъуэныр «Туземнэ дивизэм» инэрал Корниловыр и пашэу Бытырбыху дэс бэлшэвычхэр кыдахуну зэрежъарат. ГъушІ гъуэгулкІэ ахэр здэкІуэм, езы бэлшэвычхэр къапэжъащ Къэбэрдейм, Осетием, Дагъыстаным кыкІа лыжыхэр я гъусэу. МафІэгур къэувыІэу бэлшэвычхэмрэ лыкІуэу къэкІуа лыжыхэмрэ шахуэзэм, гурыІуэгъуэ хъуаш инэралхэр бэлшэвычхэм бий щІахуэхъуар. Псори зэхуэсрэ щхъэж игу илъыр жиІа нэужь, адыгэ щІалэхэм бэлшэвычым жаІэр нэхъ къабыл яшІащ, ауэ уэркъ лъэпкъым къыхэкІауэ командир сыт хуэдэ яхэтам ар ямыдэу зэрызехъэ ин къэхъуат. КІеренскэ жыхуаІэм инэрал Корниловыр игъэтІысащ, арщхъэкІэ езы КІеренскэми тетыгъуэр куэдрэ ирагъэІыгъакъым – бэлшэвычхэм зыкъаІэтщ, абы и пыІэкур къраудри, Совет властри ягъэуващ.

– АтІэ, Астемыр жиІар пэжу кыщІокІ, – жаІэрт жылэм, ар яхуэмыгъэщІагъуэу, – щІыри псыри къэрэхъэльтъкъым ират. Уэркъым, бейм пщылІ яІэжынукуым. Хуэзакъэ?

– Дыунащ иджы. Бейм уамыгъэлажъэм, дэнэ ущылэжъэну? Факъырэу уежъэжыну? – жызылИ яхэтт.

Абы и жэуапыр зауэм кыкІыжа сэлэтхэм къуатыфтэкъым, ауэ Астемыр жиІэрт:

– Россейм пащтыхыи, пщыи, пщылІи щыІэжкъым. ЛыщІэу щытам щІы иратащ. Къэбэрдейм щхъэ дымышІыпхъэрэ абы хуэдэу.

Ари зи фІэщ мыхъу щыІэт:

– Сыт Астемыр кывыр? Щыр зейм кьуитрэ? Апхуэдэ хабзэ щыІэ? Щыгъэт, Астемыр, пэкІэ щыр уамыгъавэм, си тхьэрыІуэщ.

Ар жызыІэм кьыдэщІи щыІэт:

– Старшынэм жиІэр пэжккэ? Астемыр деж укІуэ хьунукьым. КъуанщІэр зи пашэр шы лІам хуешэ.

Къуажэм дэсыр нэгъуэщІ хьуа хуэдэт – я гур зэкІуэкІат. Елдар и закъуэжтэкьым пІащІэ-тхьытхьыу адэкІэ-мыдэкІэ жэр, Іуэху бэлыхь и ужь ит хуэдэу. Лэжыгъэ ящІэн щымыІэми, къуажэр жьыуэ къэтэджырт, пщыхьэщхьэкІи куэдрэ щыст. Нанэ дыди кьэхьуа-къэщІам иригупсысэрт.

– КъурІэным иту жаІэ, Думэсарэ, дунейм и къутэжыгъуэр кьэсмэ, алуужыж-мэІуужыжхэр кьежьэнущ, жиІэу. А дыдыд мыгъуэ, алыхьым симыгъэлъагъукІэ ар. Я сэ си тхьэ, сыну-мыгъэс абы. Астемыр абы яхэту слъагъуми... тобэ... тобэ... тобэ... ярэби...

Астемыр и анэм «НанэкІэ» псори еджэурэ абы и цІэ дыдэр зыми имыщІэжу ящыгъупщати, «НанэкІэ» фІэкІа зыри еджэртэкьым. Иджы фызыжбыр пІэм кьыхэнэжауэ хэлът. Астемыр, Думэсарэ, Тембот сымэ унагъуэр зэфІагъуэвэжырт. Саримэ и анэм деж кІуэжати, зэзэмызэххэ фІэкІаи къакІуэртэкьым. Елдар иджыри дэлэпыкъуэгъушхуэу Астемыр иІэт.

– Мы сэ кьысхуэпщІэр пхуэсщІэжыфыну пІэрэ, Елдар? – жиІэрт Астемыр.

– Хьэрф кьэпхьар кьызэти, фІэкІа сыхуейкьым. Пщыхьэщхьэ хьуми, шхэрти, Астемыррэ Елдаррэ еджэн щІадзэрт. Астемыр хьэрф зэрыт тхылъымпІэшхуэм еплъурэ щІэупщІэрт:

– ПхьэхькІэ псы пэгунитІ кьэзыхь хьыджэбзым ещхьыр дэтхэнэ хьэрфыра? «Х»-р зэщхьыр сыт? Елдар кьыхуэгупсысыжыртэкьым «Х»-р зэщхьыр. «Увэу губгъуэм уитым нэхь тынщщ, тхылъ бджы нэхьрэ».

Елдар занщІэу кьызэщІэплъэрт пщІэнтІэпсыр кьежэхьыу. ИтІанэ Іэмал кьигупсысаш. Ар кьэзыгупсысар, пэжым ухуеймэ, Саримэщ. Саримэ хуабжьу и жагъуэ хьурт Елдар гурыхуэу зэрыщымытыр. Зэгуэр Саримэ кьепсэлъаш:

– Елдар, уи джанэр хэзгъэдыкІ хьэрфхэр тету, – жиІэри.

– Уэз, ар сыт гъэщІэгъуэн. Иджыри кьэс си гум сыту кьэмыкІарэ ар? ХэдыкІ, уэлэхьи.

Тембот здигъэІэпыкъуурэ Саримэ хьэрф псори дахэ дыдэу хидыкІаш.

Елдар лажьэу губгъуэм щиткІэ и щхьэ хуэпсэлъэжу жиІэрт:

– ПхьэхькІэ псы пэгунитІ кьэзыхь хьыджэбзым ещхьыр «Т»-щ, гъуэгу зэхэкІыпІэр «Х»-щ, сажнэр «А»-щ, псори зэ-

пыбгъэуэвэм, «ТХА» мэхъу. Мыр «У»-щ, унащхьэм тет уэн-жакъым ещхьыр «Д»-щ, пхъэбгъу куэбжэм ещхьмэ, «Ж»-щ, псори зэпытмэ, «Удж».

АегъэджекIэр къэзыгупсысар Астемырт. Елдар кIэлъыкIуэу Саримэрэ Темботрэ абы теухуауэ азбукэр зэрагъащIэрт. Елдар и чэтэн джанэм хэдыкIауэ тетт а хьэрф къомри, щыхуейм деж еплъырт.

ЕджакIуэми езыгъаджэми ядэIэпыкъурт Степан Ильич. Елдар и азбукэр абы щилъагъум, мэхуауэ дыхьэшхаш, ар фIэгъэщIэгъуэныщэ хъури. Степан Ильич ущыхуейм деж бгъуэтыртэкъым, Псыхуабэ кIуэрей хъуати, ауэ дэнэ кIуами къыгъэзэжмэ, Астемыр деж фIэкIа зыщIыпIи кIуэртэкъым.

Зэгур Степан Ильич гукIэ къэкIуэжат, гъущI пхъуантэ ин къыздишэри. Старшынери шууэ абы и ужьым итт, Iэщэ-фащэу иIэр кIэрылъу. ГъущI ашычыр яфIэгъэщIэгъуэну щIалэ цIыкIу зыбжани зэныкъуэкъуу кIуэрт. Степан Ильич зэрыс гур къуажэ правленэм деж нэсри къэувылащ. А махуэ дydэм Ерул шэсри ежъащ, жылэр зэхуишэсыну. ИгъащIэм хабзэтэкъым гъуо щыджа махуэм зIушIэ зэхуэсу. Зауэм къыкIыжа щIалэхэм унафэ хуащIащ я Iэщэ-фащэр яIыгъуу зэIушIэм къэкIуэну.

Аргуэру, япэм жылэр зэрызэхуэсу щытам ещхъу, Щхьэл-мывэкъуэ дэсыр правленэ пщIантIэм къыщызэхуэсаш. Я теплъэкIэ а къомыр дзэм ещхът, сыту жыпIэмэ «Туземнэ дивизэм» хэта шухэм Iэщэ яIыгъуу къэкIуат, къуажэм дэхэми Iэщэ зиIэм къыздамышхъу къагъэнакъым.

Пщыхьэшхьэр уэмт, хуабэт, дыгъэр къуэмышхъауэ уафэ лъащIэм тель пшэм къыххэлыдыкIырт. Щэрданхэ я щIапIэм-кIэ Iэуэлъауэ къэлурт. Абы я жыласэ машинэхэр сэным хуагъэхьэзыру къыщIэкIынут, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ къа-кIуэри, зIушIэр зэхуэсыху нэхъ мыхъуми ирагъэплъыну, абыкIэ яшат Степан Ильич.

ЗэIушIэ щIызэхуашэсыр япэ дыдэ къэзыщIар Степан Ильичт, гъущI пхъуантэ къашар къыщIашари арат зышIэр. Степан Ильич къыбгъэдэкIри а хьыбарыр Астемыр деж къэсаш. Астемыр жиIэр уи фIэщ пщIымэ, гъэщIэгъуэн гуэрхэр къэхъунут. «Туземнэ дивизэм» хэта, къэбэрдей польку командиру иIа Щэрдан Берд аргуэру шухэр зэхуишэсыжу атаман, инэралхэм я деж ишэну арат. Абы щхьэкIэт жылэр щIызэхуашэсар, зэхуумышэсынуи Iэмал иIэтэкъым, сыту жыпIэмэ польку псо зэрыпIыгъын, шы узытесын, гъуэмылэ, шы Iус, Iэщэ-фащэ, щыгъын мащIэ хуей дзэ зэхуэпшэсмэ. Тэрч правительствэм бэлшэвычхэр къепщэфыIэнущи дзэ хуейщ. Къылышбий и къуэжъри Налшык къэкIуэжауэ дэсщ, Аралпри апхуэдэщ, «къэрал джатэр» къыкъуэкIыжаш, джэ-дым къаульэпхъэщыжа сэ жаныжъ хуэдэ.

ЗэлушцІэр шІызэхуашэсар иджы псоми ящІэрт. Степан Ильич гыушцІ ашычыр унэм шІигъэувэрт нэхъ пІланэпэуэм хуэзэу. Ахышэ зэхуахъэсыр абы далъхъэну арат я мурадыр.

– А пхъуантэр сыт ящІыну? Уэлэхыи, Рахъими Муси ямыІэ абы дэз хъун ахышэ, – жаІэрт зыкъомым.

– Щэрданхэ я унэм штаб шащІыну жаІэ, ахышэр дэз ящІмэ, абы яшэнщи шахъумэнщ, – жиІэрт Астемыр.

Правленэ унэр нып зэмылІэужьыгъуэкІэ ягъэщІэрэщІат, пащтыхъ нып хужьми, нып щІыхуми, плъыжьми зыми гу

льтэртэкъым. ХъэщІэ къакІуэр шрагъэблэгъэнум шыгъу-

пІастэ шагъэхъэзырырт. Унэр зэлъыІуахырт, щхъэгъубжэр ятхъэщІырт. Старшынемзи зигъэбэлыхъу зэ зым, зэ нэгъуэ-щІым унафэ хуишцІу унэм щІэтт, мычэму телефонкІэ зыгуэ-рым епсалъэу. Иужьым унэм къыщІэкІри къызэхуэсауэ зэхэтхэм къахэплъащ. ЦІыхур пщІантІэм дэзу щилъагъум, арэзы мыхъууи къэнакъым.

«КЪЭРАЛ ПХЪУАНТЭ»

– Фысабырыт зэ! ФыкъэдаІуэ! – жиІэри старшынем и псалъэр къыщІидзащ. ЗэлушцІэр шІызэхуашэсыр къажриІащ, ар абы жимыІэми ящІэ пэтми. – Езы Къылышбий и къуэр къэкІуэну хъыбар дагъэщІащ. Ар ди жылэм дежкІи насы-пышхуэщ икІи напэщ. КъакІуэмэ, и закъуэ къызэрымыкІуэр фощІэ, афицар Іэджэ и гъусэщ, псом ялейуэ хъэщІэ дыдэ и гъусэщ – Щэрдан Берд; ар зымыщІыху жылэм дэскъым.

– Къэбэрдей полькум хэта щІалэхэ! – жиІэри Гъуумар и макъым зригъэлэтащ. – ФыкъэкІуатэт моуэ! Астемыр, уэ лъэныкъуэ зегъэзатэм, мынэхъыфІу пІэрэт? ЗыІуегъэх, хэт ищІэрэ, узыхуэмей ухуэзэнкІи хъунщ. Сэри нобэрей махуэ-кІэ сытэмакъкІэщІыну сыхуейкъым, уэр щхъэкІэ си Іэр зэрышхэр уощІэ. Хъыбару жылэм щызепхъэр Къылышбий и къуэм и тхъэкІумэм имыщырхъа уи гугъэрэ? Делэм къуэлэн и щІасэщ, жыхуаІэу, зи джанэ урыс хъэрф хухадыкІари гъусэ щІы. Бэлыхъ дыхэвдзэнущ фэ. КъызжиІакъым живмыІэ...

ГъушцІ пхъуантэ дахэ къашар здагъэувынум шагъэувауэ Степан Ильич унэм къыщІэкІащ, уеблэмэ ІункІыбзэхэми сэкъат яІэрэ ямыІэрэ зригъэщІауэ. Жылэ зэхуэсары урыс гъукІэм еплъырт, зы бэлыхълажъэ гуэр ищІэфа хуэдэу. А гъушцІ пхъуантэр къыщашэм, псоми яфІэгъэщІэгъуэну, зым зыр еупщІыжырт, сыту пІэрэ мыр зэращІынур жаІэрти, иджы пхъуантэр здагъэувам старшынер зыщІэс унэр абы зэригъэщІэрэщІам еплъмэ я гуапэт, арщхъэкІэ пэшыжъ цІыкІум зэрыжылэу щІэхуэнт? Щагъэхъакъым зырызыххэ

фІэкІа. Степан Ильич и гъусэр Астемырт.

ГъушІ пхъуантэр шагъэувым Степан Ильич дэІэпы-
къаухэм тхъэ шаІуэжырт а пхъуантэр нарт Бэдынокъуэ
къэтэджыжрэ къэкІуами къыхуэмыІэтын, жаІэрти. Ауэ
псоми яхуэмыухыр абы ІункІыбзэ хэлъыр музыкэ зэреуэр
арат. «Мусэ, апхуэдэ ІункІыбзэ уиІатэм...»

– Упсэу, Гъуумар. ИкъукІэ хъэшпы щхъэпэ къэшаш –
«Къэрал пхъуантэр», – лЫжхэу а пхъуантэр зылъэгъуам
жаІэрт, старшынэм щытхъу зэрыфІэфІыр ящІэрти. Гъуумар
ушытхъумэ, щІэкІырти занщІэу Астемыр хуэхъушІэу
щІидзэрт. ЛЫжхэм я гуапэ мыхъуу жаІэрт:

– Сыт абы ущІытрилхъар? Астемыр урыс хъэщІэ и хъэ-
щІэш, зэдэІэпыкъу, «Къэрал пхъуантэм» и Іэмал ящІэ...

Абдеж цІыхухэр зэфІэнэнкІэ хъунт, щІалэ цІыкІу зыбжа-
нэ, «къэсаш», «къэсаш», жаІэу, пщІантІэм къыдэмылбэдэ-
жатэмэ. Жылэр плъэмэ, шу гупыфІ къокІуэ. Степан Ильич
Астемыр зыкъыбгъэдигъахуэри хуэм цІыкІуу къыжриІаш:

– Астемыр, пэжу, лъэныкъуэегъэз зыщІи нэхъыфІш.
Урысым псалъэжъу диІэш: зи щхъэ зыхъумэфыр тхъэми
къехъумэ, жаІэу. Абы я нэм бжэгъуу укыщІоуэ уэ...

Жылэр мыхъэнэншэу гузэвауэ къыщІэкІаш. ХъэщІэм
пежьэну ягъэкІуа шухэм къагъэзэжауэ арат Къылышбийм
и зы шу гъусэ яхэту. Къылышбийм къиІуэхуаш: сынэкІуэфы-
нукъым, си унафэр Щэрданым къывжиІэнщ, жиІэри. Гъуу-
мар сыми щІегъуэжат, ауэ сыт и Іэмалт. Ахъшэр къыхихын
хуейт, къэбэрдей полъкум хэта щІалэхэр зэхуишэсу Берд деж
игъэкІуэну а унафэри и пщэм дэлът. Къылышбийм и къуэ
лЫкІуэ къыгъэкІуам къажриІаш Щэрданыр мыгувэу къызэ-
рыкІуэнури.

– АтІэ, жылэ, хъэщІэхэми яхузэфІэкІамэ, къэкІуэнт, къэ-
мыкІуами губгъэн яхуэтщІ хъунукъым, къэрал Іуэху зэрахъэ.
Дэри дыщызэхуэсакІэ, зы Іуэху щхъэпэ тщІэн хуейуэ къытпэ-
щытщи, зэфІэдгъэкІмэ нэхъыфІш. Нобэ ІэлэткиІэ хэтхын
хуейщ кІэзнэшэй. Ахъшэу къыхэтхыр абы еттынуши, нэхъ
дзыхъ зыхуэпщІ хъун, Іуэхур нэхъ зыгъэтэмэмыфын, ахъшэ
и пІалъэ зыщІэ гуэр хэдывгъэх. Нобэ хэтх кІэзнэшэйм мо-
гъушІ ашыч къэтшар и ІэмыщІэ итлхъэнущ. Сэ нэхъыж-
хэм сечэнджэщати, а къулыкъур ХъэцІыкІу нэхъ хуагъэфа-
щэ. Дауэ феплърэ?

Жылэр зэрыгъэкІийрт, зым жиІэр адреим идэртэкъым,
молэм ечэнджэщи яхэтт.

– Шо ХъэцІыкІу нэхъ щІыхуэфашэр?

– ГъушІ пхъуантэр абы хуэхъэрэ?

– ХъэхъупащІэ Ибрахым хэдывгъэх.

– Ибрахым и нэ лъэныкъуэр нэфш. ФІадыгъунщ.

– Сыт ХьэцЫкІу шІэмыхьунур? Ахьшэ и пІалъэ ешІэ!
– ШІэмыхьунур пшІэркьэ? Ахьшэ и пІалъэ ишІэми, нэхъ зыхуэупсэнури ешІэ. Тобэ ирехьу, Мусэу кьышІэкІынщ ар ягъэуvmэ нэхьыфІу жызылар.

– Сыт Мусэ и фейдэуэ абы хэлъыр?

– Музыкаым едэлэунщ.

– Ущысхьрэ, иредалуэ. Ибрахьым къэзыгъэлъэгъуар хэт? Гъуумарщ. Старшынэм дежкІэ нэхьыфІщ, дауи, шот зэрадз зымышІэр. Гъуумар жиІэм мэкъалкІэ фІэкІынукуьым Ибрахьым.

– Уа, мы тІум фІэкІа лЫ дэсыжкьэ къуажэм, нэгъуэщІ хэдывгъэх.

– ЖыІэ, хэт уэ хэпхынур?

– Нурхьэлий хэдывгъэх.

ЗэлущІэр кьызэщІэващ. «Нурхьэлий хэдывгъэх!» «Ар сыту дигу къэмыкІарэ нэхъапэм», жалэу зэрыгъэдыхьэшххэрт, Нурхьэлий кьызэрагъэлъэгъуар яфІэауану. АрщхьэкІэ нэхьыбэм ар шІыжалэр старшынэм еижу, абы и Іуэхур зэІыхьэм я гуапэу арат. А зэлущІэм щымыІам и фІэш хьунтэкьым Нурхьэлий кІэзнэшейуэ хахаш, жалатэм. Нэхьыбэу ар апхуэдэу шІэхьуар гурыІуэгъуэт. ЛъэпкьитІ зэныкъуэкъуу зи къуэш кІэзнэшейуэ зыгъэувыну ещам язахъым икІуэтын я щхьэ тралъхьакъым, зэжрамыІами зэхузэгъуэпыжри, «атІэ, ди къуэш щывмыдэкІэ», «ди къуэшри щывмыгъэувкІэ», жалэри лъэпкьитІри зыхуэмей Нурхьэлий къагъэлъэгъуати, зэйжыным кьыхэкІыу, хахаш. Езы ХьэцЫкІуи фІыуэ къацІыхурт: уищэнщи укьищэхужынщ умышІэххэу, абы кьищынэмышІауэ Мусэ и ІупэфІэгъущ. Пэжщ, Нурхьэлий апхуэдиз бзаджагъэ хэлъкъым, ауэ ари пэкІэ псы ефэркъым.

Аращ а махуэм Нурхьэлий и кІэныр кьыщІикІар. А махуэ дьдэм «Къэрал пхъуантэм» и ІункІыбзэлухыр Нурхьэлий кьыІэшІыхьэн хуейт. Гъуумар фІэфІ-фІэмыфІми, Нурхьэлий унэм щІишаш, пхъуантэм и Іэмалхэр Степан Иљычт зыщІэри – кІэзнэшейр щыгъуазэ ищІаш. Унэм шІэу цІыхур кьыщІэуати, старшынэр шхьдэрт, арщхьэкІэ пхушІэкІынт ахэр!

«Къэрал пхъуантэр» зэщІэлыдэрт, ІункІыбзэ илхьэпІэр хужьыбзэт, къу хэлърэ убыдыпІэ хужьыбзэ иІэу, бжэр кьыщІупхкІэ «дзын-дзын-дзын» жиІэу, сыхьэтыр кьызэреуэм ещхьу, музыкэ дахэ кьеуэрт. Степан Иљыч зэ-тІэу кьыІуи-хьурэ хуищІыжащ пхъуантэм и бжэр, цІыхухэм я гуапэ ищІын щхьэкІэ.

Къэбэрдей полъкум хэта щІалэхэм я щхьэр щхьэгъубжэм кьыдагъэжауэ къаплъэрт, дауи абыхэм ящІэрт «бзэм» и

Іэмал. Арауэ кыыщІэкІынт абы ящыщ гуэрым щІыжиІар гыуыщІ пхыуантэм пшынауэ «дагъэтІысхыауэ» зэрыдэсыр.

– Уи адэр дэсщ абы. КъыбгурыІуа? – жиІэри щІалэм жиІар Мусэ жьэдигуэжащ.

Адрей кыызэхуэсахэм пэжыр жаІащ:

– НтІэ, жи. Нурхъэлий хуэди бгъуэтын? Дыщэ зыхъумэ-фым ахъшэ хуэмыхъумэну ара фи гугъэр.

– И дыщэр кыихъынщи мобы дилъхъэнщ.

– НэхъыфІыжщ. Ашычыр нэхъ ихъумэнщ.

– Мо ашычри?

– Ари, уэлэхыи.

– Уэлэхыи, – жиІащ альандэрэ зыри жызымыІэу щыта Мэсхъуд ТхъэмщІыгыуныбэ, – къэсІэтынщи семыжъэжмэ.

– Зэхэфха абы жиІар? – Бот къахэкІиикІащ.

– Иреплъ, кыІэтынуми пщІэркъым, – жиІэри Степан Илыч ТхъэмщІыгыуныбэ сейфым иришэлІащ. – ЕІэ.

Мэсхъуд «Къэрал пхыуантэр» и Іэ кІыхыитІымкІэ кы-зэщІиубыдэри и къару псори хилъхъэу къеІащ, вы бжыакъуэ иубыдауэ къеІэ хуэдэ, арщхъэкІэ дэнэт. КъеІэурэ и нэкІур плъыжыбзэ хъуа щхъэкІэ, «Къэрал пхыуантэр» жыхъуэу кыыхуэгъэхъеякъым. Псори кыыщыдыхъэшхыу, езыри щІегъуэжауэ, зыри хужымыІэу икІуэтыжаш, и дзэлыфэ тІауэ.

– Уи адэр къэпшами, согъэпщІ, кыпхуэІэзмэ, Тхъэм-щІыгыуныбэ, – жиІэри Мусэ идакъым. – Уэ уи фызым уп-лъэщашэрэт, ар кыуымыІэтауэ.

Мэсхъуд зыгуэр жиІэну и Іупэм къэсат, арщхъэкІэ, Мусэ еплъа мыхъумэ, зыри жиІакъым.

– ВитІым къахуэгъэхъеинкъым ар.

– КъэпІэтми дэнэ пхын, ауэ ІункІыбзэр бгъэкІуэдмэ, уи ахъшэм упыкІащ, – жиІэри Боти и псалъэр кыыхилъхъащ. – Флъэгъуа абы и ІункІыбзэр?

– Къаштэт, Нурхъэлий. Дегъэплъыт.

– Дегъэплъ, тшхын уи гугъэрэ? Уэ зызыз. Ар бгъэкІуэдмэ, ещхъ пхуэщІын уи гугъэ? Хуэсакъ, Нурхъэлий. Бгъэунэ-хъуащ къуажэр. «Къэрал пхыуантэр» пхъумэн жыхуэпІэр джэгукъым.

– Нурхъэлий къулыкъуыщІэ хъуащ...

Нурхъэлий тІэкІу зыкъыфІэщІыжауэ сейфым и бжэр кыыІуихырт, хуищІыжырт, музыкэ иригъауэрт. Степан Илыч гушыІэу яхэтт.

– Музыкэ щІеуэр хэт зыщІэр, – жиІэрт Елдар, – уэлэхыи, ар ауэ сытми емыуэ, пхыуантэм и бжэр кыыщыІуахкІэ уигъэ-щІэну аращ. Хъэм ещхъщ. Хамэ пщІантІэм къыдыхъэм, хъэр банэркъэ? Мыри хамэм кыыІуих хъумэ, хъыбар уегъащІэ.

Елдар жиІэр Мусэ игу ирихъащ.

– АгІэ, Гьуумар ар имьщІэу кьищэхуа фи гугъэ? Абрэджхэр дунейм техуэжыркъым. Усакъмэ, нэхъыфІш. – Мусэ жиІэр зигу ирихъа къахэкІаш. – Музыкэ имыІамэ, нэхъ пуду кьищэхунт. Лло музыкэ зэрыпщІыну? Музыкэм и пІэкІэ хъэ пІыгъмэ къуажэм дежкІэ нэхъыфІкъэ.

Сыт пщІэн, псори арэзы пхуэщІынукъым. Нурхъэлий иджыри зэ кьыІуихщ, хуищІыжщ кассэри, музыкэ иригъауэри, ІункІыбзІухыр бэлытоку фІей гуэрым кІуэцІишыхъри и жыным ирилъхъаш.

Унэм щІэт цІыхухэр зытегузэвыхъым Степан Ильич гулытати, мыр жиІаш:

– Хуэсакъ ІункІыбзэм. УмыгъэкІуэд.

Альандэрэ зы псалъи жимыІэу щыта Сэид зыгуэр химылъхъэу щІэкІыж хьунутэкъым.

– Дыуэм хуэдэу зыпщІэхэлъхъи зехъэ, – жиІэри молэр къэпсэлъаш.

– ПэжкІэ, соІуэ. ЗыпщІэхэлъхъэ. Щэрданхэ я гуащэм и дыщэ зехъэкІэу, – жиІэри Гьуумар молэм жиІар захуэу кьилъытащ. Фэдэн тІэкІу и жыным кърихъри ар Нурхъэлий хуишийурэ щІигъуащ. – Мэ, мыбыкІэ зыпщІэхэлъхъэ. Къа-кІуэт мыдэ.

АрщхъэкІэ Нурхъэлий старшынэр зригъэІусэнт. Абы дыуэм хуэдэу пщІэхэлът дыщэ ахъшэ тІэкІу зыми иримыгъащІэу. Гьуумар абы гу лытэмэ, ар абы иригъэІэнт! Хъэуэ, хъэуэ, алыхъым жимыІэкІэ Гьуумар абы и гуфІакІэм дигъэ-Іэбэну.

– ЗыпщІэхэслъхъэфынукъым. Хъэуэ, – жиІэри Нурхъэлий ауи зригъэпсалъэртэкъым. – Лло, сэ Щэрданхэ сахуэдэ? Е сыцІыхубз, дыщэхэкІ зыпщІэхэслъхъэн хуэдэу. Мыр гъуыщІш. КІуэдынкъым.

– Ар гъуыщІми, дыщэм нэхърэ нэхъ лъапІэщ, хуэмыху.

– ЗгъэкІуэдынкъым. Фымыгузавэ абы щхъэкІэ. Си бгырыпхым кІэрыщІэнци си жыным изгъэлъынщ. Истамбыл сыщыкІуам апхуэдэу дыщэ сыхъэт зэрахъэу слъэгъуащ.

Інус хъэжым кьыщІэнауэ Нурхъэлий бгырыпх фІыщІэж

гуэр щІэпхат.

Псори абыкІэ арэзы хъуащ.

– Хэвмыгъэзыхъ. Хьунщ ар, – жиІэри Степан Ильич кІэзнэшейм кьыщхъэщымыжу хъуакъым.

Пщыхъэщхъэр хэкІуэтат, щхъэлмывэкъуэдэхсэм я нэгү зиужъауэ, ямылгъэуа ялгъэгуауэ щызэбгрыкІыжым. Дапщэщ старшынэм ахъшэ хэхыным щыщІидзэнур, дапщэ бейм лыысыну, дапщэ къулейсызым кьытралъхъэнур? Шы щы-

хашынуур сытым деж?

ШЫЩЭХУ

Степан Ильич нэху кыызэрэкІу, и ныбжыэгъу Астемыр и Іэр иубыдыжри, ПсыхуабэкІэ игъээзжащ. Аргуэру махуэ дэкІри – Нурхъэлий и сейф ІункІыбзэр кІэрыщІауэ, тхыль гуэри иІыгъу, унэхэр кыкІухъу кьежъащ, хэт сыт кыты- нуми яжриІэу. Шы зытынуми, щІакІуэ, уанэ, Іэпслъэпс кье- зытын хуейми, ахышэу абы кыдэкІуэнур зыхуэдизри – псори тха хъэзыру иІыгът Нурхъэлий. Куэд хъурт цІыхум тральхъар, тхъэусыхэр куэдт, Нурхъэлий Іульхъэ кыкІэ- щІэзыдзэну зыфІэфІи шыІэт. Езы Нурхъэлий ар и жагъуэ хъунт! Уеблэмэ къамэ кыищэхуну мурад ищІащ. Къамэ зыкІэрымышІа кІэзнэшейр кІэзнэшей хъун! Нурхъэлий и къулыкъур нэхъ игу ирихъырт, шхапІэм шыІутам и къалэ- нам нэхърэ. Къамэ дэнэ къэна, сэшхуэ кыищэхункІи хъунщ.

Хэт сыт кытынуми абы и унафэр зыщІар Гъуумарт, Нурхъэлий списокэм кьеджэмэ, зэфІэкІат и къалэныр. Хэт кыыхуэтхъэусыхэми «кІуэи елъэІу», жиІэрти старшынэм деж игъакІуэрт. Старшынэм деж укІуэмэ, уІурыІэбэ хъуртэкъым.

– ПэкІэ узгъэвэнщ, и пІалъэм кыыумыхъмэ, кыызжи- Іакъым жумыІэ. КыыбгурыІауа? – жиІэрти Гъуумар стІолым теуэрт.

ЦІыху шынахэм щІыхуэ къаштэми, я жэмыжбыр ящэми, ахышэр къахъырт.

Нурхъэлий сейфым и бжэр кыыІуих-хуищІыжурэ унэм музыкэр щІигъэкІыртэкъым. Кассэм ахышэр дэз хъурт. Езы- ри абы шыгуфІыкІырт.

Гъуумар махуэ къэс Щэрданхэ я унэм кІуэуэ кыиублащ. Кылышбий и къуэмрэ езы Щэрдан Бердрэ кэкІуэн и гугъэу, арщхъэкІэ дапщэрэ кІуэми, Щэрданым и адъютант афицар зыкызыыхымрэ япэм зыхуэза писыр щхъэгъуэплъым- рэ фІэкІ илъагъуртэкъым.

Щэрданым и адъютант ротмистрымрэ писыр жъакІа- гъуэмрэ ягу кыышихъэм деж къуажэ правленэм къакІуэрти старшынэм кыкІэлъыплъырт, кІэзнэшейми я нэІэ тра- гъэтырт. Куэд дэмыкІыу Ерули и алащэм ягъэшэсри къуа- жэм даутІыпщхъащ, зиш зыщэну зи гугъэр кыызэхуэгъэс, жаІэри. Мы зэм къуажэ къудейркъым Ерул кыыщикІухъар, гъунэгъу къуажэхэми нэсри хыбар яригъэщІащ.

ЖыхуаІа махуэм ирихъэлІэу Щхъэлмывэкъуэ дэсыр кыызэхуэсащ. Шухэм Іэдэжу шы ящэну я мурадыр, уанэ зытелъи яхэту, къашат. ЩІакІуэ, уанэ, Іэпслъэпс сыт хуэ- дэхэр выгукІэ, хъэмкІэшыгукІэ, шыдкІэ сыткІэ къашами къагъэсащ. ЗэрыгъэкІийхэу, выхэр здэкІуэн хуеймкІэ яхуэ- мыкІуэу, нэхъапэ нэсым и хъэпшып нэхъапэ ящэхун я гугъэу кыызэхуэса къомыр зэрызехъэрт. ПщІантІэ иным кьекІуэкІ

бжыхъ, мывэсэрей сытхэм цІыхубзхэмрэ щІалэ цІыкІухэмрэ кыыкІэрытт.

Правленэ бжэІупэм деж стІолышхуэ ягъэувауэ абы писыр щхьэфэкъум нэгъуэшІ зы сэлэт писыр гуэр, дамэтель тельу ефрейтор и гъусэу, бгъэдэст. Нурхъэлий, къамэ кІэрыщІауэ, пыІэ къекІу гуэри щхьэрыгъыу, писыритІым ябгъэдэсыжт. А щым ахъшэр зэрагъэзахуэрт, «КІеренскэри», пащтыхъ ахъшэу «романскэри» я куэдт. Абы я уасэр тыншу ямышІэми, хуагъэфашцурэ ятырт – ротмистрым ет жыхуи-Іэм хуэдиз. Ростов е Тэрчкьалэ ахъшэри къагъэсэбпырт, псом щыщи зэхуэдэу ятурэ Нурхъэлий и къулыкъум кыигъэгущуауэ и къарум щымысхъу лажьэрт, Іуэхур зэфІэкІа зэрыхъуным фІэкІа зыми емыгупсысу. Езым пщІэнтІэпсыр къежэхырти и къэптал ІэщхьэмкІэ ирикъуэкІырт. Дауэ хъуми, и къалэн зэфІигъэкІырт. Ротмистрымрэ Гъуумаррэ, цей дахэр ящыгъыу, я къамэр дыжбыну, никІукІ-кыкІукІыу хъэпшыпхэм, шыхэм еплъырт, уасэ хуагъэувырт. «Къыдо-щэху уи шыр – тумэнипщІ къеІыхъ». «ЩІакІуитІым тумэних – зегъэхъ».

Къэзыщэхуми зыщэми зым зыр къызэригъэпцІэным и ужь итт, арщхьэкІэ Гъуумар къыпхуэгъэпцІэнт. И нэщхьыр зэхиукІэрэ зи хъэпшып е зиш къищэхум и нэгъу щІэплъэмэ, игъэшынэрт. «Куэдщ, къашцгэ», «Щхьэр умыгъэуз, кІуэ адэ», – жиІамэ, абы тезыгъэкІын къару хэт иІэ.

А къызэхуэса къомым яхэтт и шыр имыщэну, ауэ игъэ-лъэгъуэн къудейуэ къэзышай. Апхуэдэ мурад зиІэм и шым старшынэм игъащІэкІэ къримытыным хуэдиз уасэшхуэ хуищІырт. Гъуумари апхуэдэм куэдрэ емыдаІуэу зыІуригъэхырт, и шы дахэр игъэджэгъуу. Ротмистрым шы дахэ илбагъумэ, нэщхьыфІэ хъуауэ, и Іуэхур кыигъанэрти игу ирихъа шым кІэлъыплъу зыкъомрэ щытт. Зиш мыхъэнэншэ старшынэм ІэщІэзыгуэну зи хысэпи къэкІуат. Абыхэм къаша «шы дахэ мыжэ» жыхуаІэм щытхъуу, тхъэ яІуэрт, къытекІуэн щымыІэу жаІэу. Шым еплъ ротмистрыр хэзыщІыкІ гуэрти, къахуэгъапцІэртэкъым. Ауэ езы старшынэм зыгуэрым фІы хуищІэну и гугъэм, шы къищэхум и уасэм хушІигъурт. Мусэ и шитІ апхуэдэу къищэхуат, и уасэм хуэдэу зырэ ныкъуэрэ ириту. Ар ротмистр-афицарым игу ирихъакъым.

– Дэш мы джэдур, – жиІэри ещаш ар, Гъуумар зыгуэр жиІэри, афицарым зиущэхужаш. Муси лъэныкъуэ зригъэ-защ. Кенжэ ауз къыщыхъуа хакІуэ щхьэ гъур тІыпэ хъужам тесу щІалэ гуэр пщІантІэм къыдэлъэдащ. Мис ар адыгэшт нэгъэсауэ, лІы гуп зэхэтыр абы еплъырт дихъэхауэ, Мусэ и закъуэ зэгъуэпъу гъумэтІымэрт.

– СогъэпцІ нахуэу, а шыр илъэс тІощІ мыхъуамэ. Шыми ещхъ ар сытми. Узэплъыни кІэрылъкъым, Мэсхъудыжъ

ТхьэмщІыгъуныбэм ещхьу шкІашІэ увькІэу мэу.

– Уи адэр щІэллар апхуэдэш иІэтэкъыми аращ, – жиІэри Мэсхьуди къэгубжъащ. – Пхуэфашэкъым мычэму си цІэ иплуэну. Уи фызым щыдыхъэшх, узыщыдыхъэшхын умыгъуэтмэ...

– Щхьэ укьэпІэнкІрэ, ТхьэмщІыгъуныбэ? Лло шым уэ хэпщІыкІыр, алащэжь. ЦІыхубзым яхэпщІыкІым хуэдизщ шымы хэпщІыкІыр! – жиІэри Мусэ ар зригъэпсэлъэнт.

Мусэ зыщІыгъэщІагъуэ щыІэт. Куэд мыщІауэ абы и фыз дахэм къыжриІащ уэндэгъу зэрыхуар. ЩІалэ цІыкІу къахэхуэну абы щыгуфІыкІ хуат зэлІзэфызыр.

Зэ адэкІэ, зэ мыдэкІэ цІыхухэр зэхуилърэ зэхуэхуэщІэми шы къэщэхуныр екІуэкІырт. Писыр щхьэфэкъум тхылъым иритхэрт шым зэреджэр, и ныбжьыр, и уасэр, е щІакІуэ, уанэ сыт къащэхуамэ, абы и бжыгъэр, къызыщашэхуар, ахьшэу иратар зыхуэдизыр. Нурхьэлий мычэму и Іэпэм еубжытхырти ахьшэ ибжырт, и Іэпхуамбэ фІыцІэ гъурымкІэ ахьшэ инхэм хэпэщэщыхурэ.

Ахьшэ зратри къеплъырт, дыкъимыгъапцІэу пІэрэ жаІэу, арщхьэкІэ Нурхьэлий укыигъапцІэрэ укыимыгъапцІэрэ къыпхуэщІэнутэкъым, сыту жыпІэмэ абы ахьшэу къуимыт лІэужыгъуэ щыІэтэкъым. Атаман Караулов къыдигъэкІа къэзакъ ахьшэр «романовскэкІэ» зэджем зэрыхуэзэр хэтыт зышІэр. Дауэ хъуми, щхьэж къылъысар зэкІуэцІикуэрт, бэльтокум кІуэцІишыхьырти и гуфІакІэм дилъхьэрт. Зиш е зи уанэ нэхъ лъапІэу зыщам цІыхухэр ехуэхурт. Старшынэм ищІа бээрпыр и кІэм нэсауэ, зы шу гуэр къахэлыдащ. Ар Жыраслъэнт.

Пэжщ, аращ. Жыраслъэн япэм зэрыщытакъым. Къылышбий и къуэм абы и пашІэр зэрытричрэ Жыраслъэн и Іуэхур щІагъуэжтэкъым. ХьэгъуэлІыгъуэ къэхъуми кІуэуэ яхэсын укІытэрт, псом хуэмыдэу уэркъ унагъуэ ихьэныр зыхинэпат. Тхьэмадэу Іэнэм бгъэдэтІысхьэжыртэкъым. И пашІэ лъэныкъуэр нэхъ хуэныкъуэу, и жьафэми дыркъуэр иджыри телъу цІыхум къащыхыхьэкІэ, зигъэлэдэбт, псэлъэн фІэмыфІу ней-нейуэ къоплъырт, къыпхузэгуп хуэдэ. Шы къащэхуахэр бжыхьым епхауэ кІэрытт. Абыхэм нэкІи еплъакъым Жыраслъэн, ауэ зи шы дахэ зыгъэлъэгъуэну къэкІуа щІалэхэм я напщІэ телъ уанэшхэм яхэплъэрт. ПщІантІэм дэтхэр хьэргъэшыргъэ зэрыгъэхуати, Жыраслъэн къазэрыхыхьами гу лъатакъым. Езы Жыраслъэн зытес шым щІагъуэ дыдэу фэ теттэкъым.

Ротмистр-афицарым ицІыхуу къыщІэкІынт Жыраслъэни, ар дэнэкІэ кІуэми кІэлъыплъырт, сыту пІэрэ мыр зы-

хуейр, зыгуэри кыдимыщІэну пІэрэ, жиІэу. Жыраслээн

кызырыкІуар хьэблэшт сытми? Шы дахэ еплыныу аращ ар зыхуейри, игу ирихьым йоплэ, кыхьуэжынуи жеІэ. Ауэ бээрыр и кІэм нэсат, пщыхьэщхьи хьуати, цІыхухэр зэбгрыкІыжыну я мурадт. Абдеж дыдэм ирихьэлІэу Степан Ильич правленэ пщІантІэм кыдыхьаш, и ныбжьэгъу Астемыр и гьусэу. Сыт иджы а тІур зыхуейр, къащэхунукьым, ящэжынукьым зэрыжаІэу. А тІур кыщІэкІуар гурыІуэгъуэ хьуаш, пшапэр зэхэуа нэужь.

ЗЭРЫГЪЭДЭІУАХЭР

Дапщэрэ къэкІуэху, Степан Ильич Темботрэ Лурэ зыгуэр къахуихьырт, ауэ щІалэ цІыкІуитІым а лІыр ара къудей-тэкьым фІыуэ щІалъагъур, Степан Ильич къэкІуэху, унэм гуфІэгъуэ кърилхьэрт, нэжэгужэт, цІыкІухэм дэгушыІэрт икІи ІэпщІэлъапщІэт, «Къэрал пхьуантэ» игъэувыф къудей-тэкьым абы, ІункІыбзэ ищІыфырт, шэмэдж щІиуІукІыфырт, гьушІ дзасэ гъэщІэрэщІауэ ищІыфырт. Ухуеймэ, шы сурэт ищІыфырт. А псом ищІыІужкІэ Степан Ильич сыткІи еупщІ, имыщІэ дунейм теттэкьым.

Нобэ Темботрэ Лурэ дуней гуфІэгъуэр къалъысаш, Степан Ильич къэкІуати, ауэ хьэлэмэтыр аракъэ – япэм и къэкІуэкІэм ещхьу гушыІэу, къибыргъукІыу къэкІуакьым, шыгъуэгу хадэмкІэ къыпхыкІаш, зыми зыкъримыгъэлъагъуу. Кызырысу, Астемыррэ абырэ лъэныкъуэ зрагъэзри зэпсалъэу тІысаш. Темботрэ Лурэ тепыІэжтэкьым старшы-нэм е Жыраслээн и сурэт Степан Ильич ирагъэщІыну. Уеблэмэ Елдари хьэрфкІэ хэдыкІа джанэщІэр иригъэлъагъумэ и гуапэт. Елдар урыс псалъэ зыбжанэ зригъэщІат, ауэ Бот и псалъэкІэм тегу псалъэрт, псалъэ къэс и пэм «и» иригъэувэу: «Истепан», «икнига», «иклуч» жиІэу. Бот «ся»-кІэ иухырт псалъэр «и»-кІэ кыщІидзээрэ. Апхуэдэу жиІэмэ, урысыбзэр нэхъ куууэ къиштэу къыфІэщІырт.

– Издрастися, Истепан. Как иживется, хорошо ипришелся, – жиІэрт Бот, Степан Ильич илъагъумэ.

– ФІыуэ узыгъашхэм деж бгъуэрэ кІуэ, жаІэ къуцхьэм. Мис, аргуэру сыкъэкІуаш, – жиІэрт Степан Ильич.

– Што ипешком ходиться, разговором занимается?

Елдар кІыщым щызэхих урысыбзэр зригъэщІати, иджы Степан Ильичрэ Астемыррэ щызэпсалъэкІэ, Елдари ябгъэдэтІысхьауэ йодаІуэри урыс хьэщІэм жиІэ Іэджэ кыгуроІуэ. Езыми зэзэмызэ и псалъэ хегъэувэ, Степан Ильич и гуапэ мэхьу Елдар зэрыгурыхуэр.

УэрамымкІэ шы лъэ макъ къэІуаш. Степан Ильич и псалъэр зэпигъуэри зэщІэдэІукІаш. Модрей тІуми зауцхуаш.

- Зэрызохъэ Щэрданым и дээр, – жиІаш Степан Ильич. Астемыр ину щэтащ.
- АтІэ, кьегъэпсыхын хуейщ, – жиІаш Елдар.
- Тэмэм, Елдар. Къегъэпсыхын хуейщ.
- Си фІэщ хьуркьым Іэмал иІэу.
- ИІэщ. ИІэщ, Астемыр.

А пщыхъэщхъэм Астемыр сымэ япэ дыдэ зэхахаш Кировым и цІэр.

– Езы Ленин и лЫкІуэщ, – жиІаш Степан Ильич, – Ленин хэти лЫкІуэу игъакІуэркьым.

– Ленин...

– Бэлшэвыч псалъэр фэращ цІыхум хэзылътхъэн хуейр. КъывгурыІуа? Бот кЫщым щІэтщ, махуэ къэс дапщэ къакІуэрэ уи деж, псалъэ зырыз а къомым ирахъэжьэрэ цІыхум яхыхъэжмэ, зэхахэр яІуэтэжынкъэ. Къэрэхъэлъткъым яхэфхъэ «бэлшэвыч» псалъэр, щІыр лэжъакІуэм, щІыр щІым телэжъыхъым етын хуейщ, жи Ленин. Сэлэтхэр я унэ ирекІуэж, жи, дыщІэзуэн щыІэкъым. Пщы-уэркххэр зэуэnum, езыр-езыру зэрэзауэ, жи. КъывгурыІуа?

Елдар хуабжъу игу ирихъаш «пщы-уэркххэр езыр-езыру зэрэзауэ» жыхуиІэр.

– Къэбэрдейми, Дагъыстанми, Мышкышми, Къушхъэми – дэни щыІэщ бэлшэвыч. Дэри Кировым и унафэр дгъэ-зэщІэн хуейщ. Абы и унафэр Ленин къыбгъэдокІ. Ар дэркІи унафэщ. ФеувалІэрэ?

– ДоувалІэ, уэлэхы, – жиІэри Елдар къыжъэдэлътэщ.

– Зи, Степан Ильич, жытІам депщІыжынкъым. КъыджелІэ.

– ЩІыр къэмыскІауэ дыкъэскІэнкьым, Истепан, – жиІэри Боти псалъэ быдэ жиІаш.

Степан Ильич Елдар и нэкІум щІэплъати занщІэу и нэгум къыщІэуващ Елдар и адэ и гъусар. «Къуэ сиІэщ, Степан. Силъ ищІэжынщ», – жиІат Елдар и адэ Мурат щылІэну махуэм. Елдар и адэр нобэ къахэсатэм, сыту лЫ щхъэпэт ар, бетэмал, жиІэрт Степан Ильич игукІэ. Елдар къызэщІэплъауэ и нитІыр къилыдыкІырт.

– Сэ куэд щІауэ си лъыр къовэ, Астемыр, – жиІэрт Елдар. – Си адэ лІар согъэпщІ, псы сефэу дунейм сытетмэ, Берд и унагъуэбжэр хуезмыгъэщІыжауэ. Си адэр аракъэ Сыбыр зыгъэкІуар? Сщыгъупщакъым сэ ар. Си мурадымрэ Ленин и мурадымрэ зэтохуэ. Уэрк лъэпкъым я щІапІэм псы игъэжыхъыжын хуейщ, аращ Ленин жиІэр. Сэ сызыхуей мыгъуэри схуэмыгъуэтри аракъэ. Кировым ещхуэ, сэри Ленин срикъанщ. Плъагъункъэ сыкыкІуэтмэ. ЖелІэ, Астемыр, ар Степан Ильич, гурыгъаІуэ а жыслар...

– Сыт щхъэкІэ, уэ жепІэркхъэ...

– КъыкІынукъым си урысыбзэм.

– Степан, Елдар кыгурылуаш ди мурадыр. Гьусэ тхуэ-хьунш. Лы кыхэкьынш. Ущыуакъым Елдар гу щылтыптам. Уи дзыхь егъэз, укыигъэщІэнкьым...

– Си гум ещІэ псори. Псалъэр зэхэзмыщІыкьами, Елдар жиІар гурылуэгъуэщ.

Къэбэрдей кьудейр мыхъуу, дэнэ лъэныкьуэкьІи къэрэхьэлъкьым зыкьаІэтат, Іеджэм я кьару здынэсынур ящІэртэкьым, ауэ гъуэгу зытетынур, здаунэтІынур гупсэхуу ящІэ хьуат. Ныщхьэби Елдар езым кыгурылуэжат ищІэн хуейр. Араш Степан Ильичи, Астемыри, Елдари псынщІэу щІызэгурылуар, Елдар апхуэдизкІэ кызэщІэплъат, тегушхуати, вым и кьару хэлъ хуэдэу кыфІэщІыжырт.

Іуэхур зыІутыр контрреволюцэм дзэ зэхуашэсыр зэхуэ-шэса зэрымышьуным и ужь итын, Іэщэ-фащэ кьащэхуныр кьрамыгэхьуллэу яфІызэІыгэхьэн – арат кьалэну Кировым игъэувар.

– Сыт Іэмалу иІэ абы? – жиІэри Степан Ильич щІэ-упщІаш.

Астемыри езы Степан Ильичи куэдрэ гупсысаш, Іэмал Іеджи кьагъуэташ, арщхьэкІэ зыми кьытенакьым. Бот и деж жылэр щызэхуэпшэсрэ уакьыхэпсэлъыхьмэ, занщІэу Залымджэрий уІэщІэхуэнш, Жыраслъэн угурылуэрэ шы кьа-щэхуа кьомыр ебгъэдыгъумэ, аргуэру кьащэхужынш.

Астемыр ищІэнур имыщІэу шыст. Елдар, сыти си пщэм кьыдэфлэхьэ, сымыгъэзащІэм кьызэфщІэр схуэфашэщ, жиІэу зытесым темызэгъуэ зэ Степан Ильич, зэми Астемыр еплъырт.

– Сэ сощІэ тщІэнур, – жиІаш Елдар занщІэу зыкьызэ-кьуихри.

– Сыт, Елдар? Хьун къэбгупсысауэ пІэрэ?

– ЖыІэт.

– «Къэрал пхьуантэр» зыІэщІэгъэхьэн хуейщ.

Степан Ильичрэ Астемыррэ зэплъыжаш зыри жамыІэу. Елдар хуэмышэчыжу а тІум жаІэnum пэплъэрт.

– Сэ зэфІэзгъэкІынш. Гьусэ сэ къэзгъуэтыжынш. Хуит сыщІэ закьуэ. Кьуажэ ахьшэр – къэрэхьэлъкъ ахьшэщ. Сыт ди ахьшэкІэ дызэраукІын башыр кьыщІэтщэхужынур? Щхьэ зыгуэр жывмыІэрэ?..

– Елдар! Угубзыгъэщ уэ.

– Степан Ильич, хьуну ар?

– Хьун дэнэ кьэна, гъуээджэщ. Дэ ахьшэщ дымыгъуэ-тыр. Кировыр ауэ щыс уи гугъэ. Дэри дзэ зыдогъэпэщ. Іэщэ-фащэ, фочышэ, шыгъын мащІэ дыхуей уи гугъэ?

– Къэрэхьэлъкъ ахьшэр къэрэхьэлъкьым сэбэп хуэхьун хуейщ, – жиІэри Астемыри еувэллаш.

– Дауэ иджы ар?

– Дытеуэнш. Пхъуантэр дэтхынш бгыми, Степан Ильич кызылхынш, – жиһаш Елдар.

Елдар и гугъэр хъунутэкъым. «Къэрал пхъуантэр» сэлэтхэм яхъумэ. Ротмистр-афицарым абы нэхъ Іуэху иІэкъым. АтІэ дауэ? Нурхъэлий зыдэгъэІэпыкъун хуейш. Астемыр ар игу ирихьыртэкъым, ауэ мыхъунуи жиІэртэкъым. Аргуэру псори гупсысэрт.

Щыми я щхъэм бжъэ еуа хуэдэт, Степан Ильич и жьакІэр иІуэтырт, Астемыр еплъыхырт, и нэр унэ лъэгум тенауэ.

– Ар зэрытщІынури? – жиһаш аргуэру Елдар. – Нурхъэлий, ахъшэ жьпІэмэ, кыпхуимыщІэн дунейм теткъым. Ахъшэм кыльхуам хуэдэу ельагъу. Ахъшэр абы кыдырехи кыдырет, езыр зыхуейм хуэдиз кыхуэдгъэнэнщи, адреир дыдейш.

– ИтІанэ-щэ?

– ИтІани? ИтІанэ кІуэнш езыри тхъэусыхэнш, кыстегуэри ІункІыбзэр страхащ, жиІэнщи. Ахъшэр сэ Степан Ильич кыІэрызгъэхъжынш. Степан Ильич Кировым деж нигъэсынш.

– Хэт кыпштеуар жаІэрэ Нурхъэлий и пщампІэр яубыдмэ, псоми ди цІэ ириІуэнш, – жиһаш Астемыр.

– Хъэуэ, Елдар кыстегуаш, жреІэ Нурхъэлий. Елдар къуршым ихъэжынщи, кърегъуэт... ИужькІэ сэ увыІепІэ кыпхуэзгъуэтынш, – жиІэри Степан Ильич арэзы хъуаш.

ЗэращІынур къагупсыса нэужь, Елдар жэщыбгым Нурхъэлий дежкІэ кІуэну тепыІэжыртэкъым. Елдар шэч лъэпкъ кытрихьэртэкъым я мурадыр къазэрехъулІэnum. Нурхъэлий дауэ ахъшэ пІимыхынрэ, и нэр кыщІикІыр ахъшэщ. «Къэрал пхъуантэм» дэлъыр кытІэщІыхъэм, Нурхъэлий Іуэхукъым, зыгуэру яфІэкІыжынш.

Елдар игурэ и щхъэрэ зэтелъу щилъагъум, Степан Ильич нэжэгужэ къэхъуауэ къэтэджащ. Хъэуэ, кыххэкІынш абы лІы, жиІэрт игукІэ. Иджыблагъэ жылэр Степан Ильич и ІэщІагъэр ягъэщІагъуэу къеплъырт «Къэрал пхъуантэр» абы щигъэувам, нобэ Степан Ильич йоплъ Елдар, абы гушхуэ зэрыкІуэщІылым, акъылышхуэ зэриІэм шэч кытримыхъэу. Астемыр зыри жимыІэми, зыгуэрым кыигъэгужавэрт. Нурхъэлий укыигъэщІэнкІэ хъунш, итІанэ кІуэдакъэ псори, щІалэ хъарзынэри мыхъэнэншэу хокІуадэ. АрщхъэкІэ Елдар идакъым. Псори къэтэджыжри я Іэр зэрыубыдащ зэщыгуфІыкІыу.

– Ди мурадыр Іуэху цІыкІукъым. ЛІыгъэ зэхэгъэкІыпІэщ, – жиһаш Степан Ильич, – лъэбакъуэ лей пчынш, жумыІэн псалъэ жьпІэнщи – зэфІэкІащ.

– Я понимаит, – жиІэри Елдар къэтэджащ, – крепко понимаит.

– АтІэ, шэс дыздохъэ дэ шыр. Къафштэ фи Іэр, тхъэ зэхудоІуэ захаугъэ гъуэгу дыздытетыну. Ди псэр зы чысэм идгъэлъыну, зы шынакъым дишхыкІыну. Ирелъагъу ди бынми. Тембот, уигу иубыдэ, Думэсарэ, зэхэпхаш, уолъагъу уэри. Сыти къытщрешІ, дызэрыІыгъщ.

Астемыр щІалэ цІыкІуитІым мызэ-мытІэу я тхъэкІумэр иІуэнтІаш, зы псалъэ къажьэдэмыкІыну. А цІыкІуитІри шысурэ ешати, зэрыгъуэлъу Іурихаш. Думэсари гъуэлъыжаш. Къуажэр жейрт. Елдар унэм зыщІигъэбгъунлъыкІри кІыфІым хыхъаш, дунейр хъэ къарэм хуэдэу кІыфІш. Степан Илъич зигъэукІурия щхъэкІэ, и жеин къакІуэртэкъым. Астемыр шыст, тІури, Іуэлъауэ къэлумэ, зэщІэдэлукІырт.

Жэщыр хэкІуэтэпаш, Елдар къыгъээжыркъым, сыту куэдрэ къэта, ярэби? Нурхъэлий щІэпхъуэу, абы Елдар кІэлъыжэу уэрамым къыдэлъэда? ИтІани зыгуэр зэхэпхынтэкъэ, гъунэгъущ. Унэм зыгуэр къыщІохъэ. Ар Елдарт.

– Си адэр згъэпцІаш, мыхъунум...

– Хуэму.

– ЩІэс? Ухуэза?

– ДызэгурыІуаш. «Къэрал пхъуантэр» ди ІэмышІэ илъу къызолъытэ. Езы Нурхъэлий дыгъуэну ещэрт, ауэ Іэмал къыхуэгъуэтыртэкъыми хъарзынэ хъуаш.

– Хылагъэ хэмылъу пІэрэ?

– Хэлъкъым. Тхъэ иІуаш – дэкІуеяш, къехыжаш, пІалъэ иримытыну.

– Абы и шыпэлІуэкъым тхъэ. Хъалилхэ я къурІэнри ІэщІэ-лъаш. Щымыгъупщауэ пІэрэ?

– Фымыгузавэ абы щхъэкІэ, – жиІаш Елдар, – сыт къэхъуми, фыкыыхэщынкъым. Нурхъэлий аркъудейкІ гу зылъезгъэ-такъым абыкІэ. КъыскІэлъыплъмэ, жыскІэри мыбыкІэ сыкъэмыкІуэу ищхъэрэкІэ сехри, жэмыхъэтыр хъурейуэ къэскІухъаш. Лъхудий сыхуэзакъым.

– Уконспиратор* дыдэш, Елдар, – жиІэри Степан Илъич ар игъэщІэгъуаш.

Иджы пІалъэ ягъэувын хуейт. АбыкІэ зэгурыІуэмэ, Іуэхум и ужь ихъэн хуейш. МысыхъэткІэ Степан Илъич къуажэм зыкъышигъэлъагъуэмэ, иужькІэ гурыщхъуэ ящІынш. АтІэ икІэщІыпІэкІэ, нэху мыщ цІыкІэ, хадэмкІэ зригъэбзэхыкІынши зыми зыхуимыгъазэу Псыхуабэ кІуэжынш. Степан Илъич арэзы хъуаш.

Нэхущыр къэблэгъаш, зэзэмызэ хъэхэр къыхобэныкІ. Астемыррэ Степан Илъичрэ псыІэрышэмкІэ кІуаш. Псы цІыкІур Іуэлъауэ имыщІу, зиущэхуа хуэдэу, йокІуэсэх.

*Зи щэхухэр Іэзэу зыхъумэжыф цІыхущ.

Астемыр и гум къэкIыжаш Инус хъэжым езауэу къыщиуIам щыгъуэ и уIэгъэр мыбдеж щилъэсыжауэ зэрыщытар. А ма-

хуэ дыдэм Лу цIыкIу къальхуат, сыту псынщIэу екIуэкIрэ

дунейр, сытуи куэд къэхъуа абы лъандэрэ. Астемыр сыми я нэгу сыту куэд щIэкIа. Лу сымэ ялъагъунур нэхъыбэжщ, на-
сып яIэкъэ абыхэм. Степан Ильич дызыхиша Iуэхур къыдэ-
хъулIэм, дунейр зэIубз хъункъэ.

Псы цIыкIум зэрынэсу, Степан Ильичрэ Астемыррэ зы псалъи жамыIэу IэплIэ зэрашэкIри быдэу я Iэр зэрыубы-
дыжаш, жыпIэни щыIэжтэкъым. Ауэ Степан псым елъэу жыгым хыхъа нэужь, Астемыр игукIэ жиIа е цэхуу къыIущэ-
ща, «тхъэм я лIыкIуэш» жиIэу ныбжьэгъум хужиIащ.

ЗИ IУЭХУ ЕФИАКИУЭ

– Нурхъэлий дауэ? Сыт и гугъэр? – жиIэу Астемыр щы-
щIэупщIэм, Елдар къэпсэлъащ: «Нурхъэлий и щхъэр къы-
фIэхуащ», – жиIэри. Пэжым ухуеймэ, Iуэхур зыIутри арат,
кIэзнэшейр ахъшэм диным иригъэкIат.

Елдаррэ Нурхъэлийрэ зэпсэлъа нэужькIэ, нэху щыху Нурхъэлий и нэбдзыпэ зэтрипакъым. Махъсымэр чейм къызэризыкIым ещхъу, Нурхъэлий и щхъэр къызэщIэвауэ дунейм техуэжыртэкъым, езыри зэ адэкIэ, зэ мыдэкIэ щIи-
хъэрт, и нэм щIыр имылъагъужу.

Елдар жыхуиIам емыувэлIэну тхъэ щыIуэжами, и тхъэрыIуэр имыкътэнэу Iэмал иIэтэкъым, сыту жыпIэмэ и нэр ахъшэм къыхуикIырт, и гъащIэм зыщIэхъуэпсыр ахъ-
шэт, арщхъэкIэ сыкъаубыдым, жиIэу мыгузавэу хъуртэ-
къым. «Пщтырми щIыIэми сес» жыхуаIэкъэ иджы си Iуэхур, жиIэрт Нурхъэлий. Емынэунэ хъуари Гъуумартэкъэ. Сей-
фыр зэрагъэув лъандэрэ къуажэм дэсым, мэджытым мы-
кIуэмэ, къуэды ятрилъхъэу щIидзаци, махуэ къэс сейфым ахъшэ нэхъыбэж къыдохъуэ. Мэрем махуэ дыдэм мэж-
джытым цIыхур мыкIуэжу хъуати, бэлыхбыр къатехуащ –
къуэды ямытыну Iэмал имыIэу. Диныр зезымышхъэр бгъэ-
гузавэми зыгуэрщ, атIэ Мухъэмэд бегъымбарыр зыщы-
гъупщэжхэм я жып къыкIа муслъымэн ахъшэр старшынэм
щхъэ IэщIэкIуадэрэ. Абы хуэдизкIэ Гъуумар щыкIащи,
«къащтэт мыдэ, къыIухыт мыр, сом уи гуфIакIэм дэмылъу
тетым деж дауэ укIуэн», жеIэри сейфым бгъэдоувэ.

– Сыбгъэунэхъуну мыгъуэщ. Сыбгъэсэхыжынуш, нэ-
гъуэщI мыхъуми распискэ къызэт, – жиIэурэ Нурхъэлий
гъумэтIымэу зэ-тIэу къыщIидзати, ар старшынэм идэнт:

– Умыудэгу си щхъэр, къызэIух, жысIакъэ! – жиIэрти арат

и жэуапыр. Апхуэдэурэ къяжэ ахьшэр Гъуумар зыІэшІилъхьэмэ, хэт зи унагъуэбжэр хуэзыщІыжынур, мы-Нурхьэлийуэ пІэрэ? Утхьэусыхи хьурэ абы нэхъей. Уи анэр молэм ІэшІыхьэм, хэт ухуэтхьэусыхэн, псалъэ жыли уисыкІащ. Зыри жумыІэу зыбуцэхум нэхъыфІщ, арщхьэкІэ Іэтащхьэ гуэрхэр кьакІуэрэ укьыщІагъэщым нэхъейжкъэ. ДокІуэд мыгъуэри-тІэ, дауэ тцІыну, сыт Іэмал хьунур?

Елдар жыхуиІэр сымыдэм, сыщІемыгъуэжыну пІэрэ? Апхуэдэ Іуэху дэнэ сыщыхуэзэн иужькІэ. КъэхьукъащІэри езы Елдар хуэдэу зытезылхьэни дэнэ кьипхын. Ярэби, игъащІэм Нурхьэлий бэлыхьлажъэу телъар алыхь талэм илгъауауэ иджы зыгуэркІэ и нэфІ кьыщыхуэну пІэрэ? Кьылъысыну ахьшэр зыІэригъэхьэрэ кІэбгъу ищІу къяжэм дэкІрэ шхапІэ гуэр зыщІыпІэ кьыщызэІуих щхьэ мыхьурэ? Нурхьэлий яхуэдэкъэ адреихэм. ЛІо, Рахымрэ Мусэрэ сыткІэ нэхъыфІ? И Іуэхухэр тыншу зэ ежъэмэ, фыз гуэр игъуэтынкъэ. Ялыхь, щхьэ сыкъэбужгъауа апхуэдэу, щхьэ гъуэгу тэмэм сытумыгъуэувэрэ?

Нурхьэлий щхьэзэ хъуэу хуежъащ ищІэнур кьыхуэмыщІэжурэ. Езыми гу щІагъуэ кІуэцІылтэкъыми зыгуэрым триубыдэмэ, шынэжырт, щіІуэжырт делагъэ имыщІэну, арщхьэкІэ Елдар зи ужь итыр блэбгъэкІ хьун, делагъэм я делагъэжкъэ ар.

Ахьшэр кьысІэшІыхьэ хьумэ, дэни щызгъэпщкІуну, жиІурэ зэми гупсысэрт Нурхьэлий, ахьшэр къахьу и ІэмыщІэ къралхьэн хуэдэ. Ахьшэ зэкІуэцІыпхар и Іэгум илгъуэ зэпишэч кьыфІэшІыжу и итІыр пхьэхьым хуэдэу щІеупскІэ, зыгуэрхэр къебж. Фэзгъэлгъауащэрэт Нурхьэлий и зыщІыкІэр.

Нурхьэлий ахьшэм кьигъэІулауэ, гъаблэгу зыщтам хуэдэу гужъеауэ махуэ псор ирихьэкІащ. Гъуумари кьыхуэзати, къащтэ сом щиплІ, жиІэри старшынэм зыхуейр зыІэшІигъэхьащ. Сыт пщІэнт, иумыту хьунутэкъым. Зыхуейр зэрыІэрыхьэу старшынэр, е къалэмкІэ иунэтІа, е Щэрданхэ дежкІэ игъэза – бзэхаш. Иримытын и гугъэу Нурхьэлий зыкъритІати, старшынэр кьыщІэгубжъащ: «Къащтэ, хьэбыршыбыр!» – жиІэри.

Унэм щыщІэкІым кІэзнэшеймкІэ зыкьигъазэри:

– УщІегъуэжынкъым. Кьыхэпхым нэхьрэ нэхъыбэж хозгъэлхьэжынщ, – жиІэри, макІуэ-мэлъей, ежъэжаш. Нурхьэлий кІасэм кьыбгъэдэмыкІыу абы кьыдэна ахьшэр илгъытэрт. Уей, бетэмал жи, ахьшэу абы кьыхуэнар езым ейуэ щытатэм, сыту мылгъуэхуэ иІэнут, сыту насып мыухьыжи хуэзэнут. АрщхьэкІэ неІэмал.

Старшынэм хэкІуэтауэ кьигъээзэж а пщыхьэщхьэми,

правленэм Нурхъэлийрэ старшынэмрэ фІэкІа псэ зыІут щІэмысу, бжэр игъэбыдэри, уэздэгъэр щІимыгъанэу, и гуфІакІэм пашкІэ-пашкІэурэ ахъшэр къыдыху хуежъаш. Абы ахъшэу къихъар, тобэ ирехъу, щІыкІэ, тІощІкІэ нэхъыбэт Нурхъэлий Іихам нэхърэ.

– Дэлъхы гъэбыдэ, Нурхъэлий. Уэ узищІысри сэ сызищІысри зыщумыгъэгъупщэ. УкызэмыдаІуэу къыщІэбдзэнщ, сыкъэбгъэгубжъынщи уи кІэзнэшейгъэр бухащ, – жиІэурэ шхыдэрт старшынэр, – нэгъуэщІ хэтхынщ бетэмалу. ЛІо, хамыхын уи гугъэ? СогъэпщІ, шейтІан хезмыгъэхым, сыхуейуэ шытмэ. ИІэ, бжы мы ахъшэри дэлъхъэ адэ.

Апхуэдиз ахъшэ зэуІуу Нурхъэлий игъащІэм илъэгъуатэкъым, Нью-Йорк щыкІуам ахъшэ щахъуэж банкым къищынэмыщІа. А банкым щилъэгъуа ахъшэр гъуэщІ хъаркІэ къэщІыхъат, зейри тхъэм ещІэ, дунейр къутэху абы Нурхъэлий лъэІэсынт, къырым данэ илъщ, жыхуаІэм хуэдэщ. Ар зылъэІэсын ахъшэу, и ІэмыщІэ къихъэну щыІэр Гъуумар и гуфІакІэм къыдыха къомыр арщ. Нурхъэлий аргуэру кыызэщІэплъащ, и нитІыр къихуу...

– УщыкІуэжкІэ Ерул зыхуэгъазэ. КъыбгурыІуа? Ныжэбэ ахъшэр ихъумэнщи пщэдей Къуэшрокъуей, Къылышбийхъэблэ, Шэджэм кІуэнщ. ПщэдеймыщкІэ шы щэху зэрыщыІэнур яжримыІэу хъунукъым. Зыщумыгъэгъупщэу жеІэт ар. Езы Щэрданыр и щхъэкІэ къэкІуэнущ. ГурыгъаІуэ ар а дыкъмыкъыжъым, – жиІэри унафэ ищІащ Гъуумар.

Старшынэр щІэкІыжынут, ауэ кІэзнэшейм ахъшэр иригъэбжу сейфым дригъэльхъэну абы пэплъэрт, арщхъэкІэ жейр къытекІуауэ гъуэгу къритыртэкъым, куэдыІуэ ефауэ къыщІэкІынти къешхъэукъуэхырт, и пэ цІынэжъри къыпыхуауэ. Нурхъэлий зэзэмызэ къеплъэкІмэ, ныжэбэ си насып къэкІуэгъуэ хъуну къыщІэкІынщ, жиІэу и гум къэкІырт...

Жэщыбгым Елдар къакІуэу Нурхъэлий къыщыхуэзам, къэхъунур къэхъури зэфІэкІат.

Унэ кІыфІым Нурхъэлий щІэст, кхъуэщын сэкурэм изу илъ ахъшэ пашкІэхэм хэпэщэщыху.

– Мыр сысейщ... мыри... мыри сысей?.. – жиІэурэ Нурхъэлий делэ фІэкІ умышІэну гъумэтІымэрт. – Мыращ ууейр... мэ, къащтэ. Къащтэ, дыкъамыгубыд щІыкІэ... куэдщ ар, апхуэдиз сыхуейкъым сэ... Дэнэ тхыну иджы мы къомыр? Абгъуэм итлхъэнщ. Бжэм къеуІуаІа? Ы?

Елдар къыгурыІуащ зиплъэфыхъ зэрымыхъунур. Ахъшэр зыІэщІигъэхъэрэ псынщІэ-псынщІэу зыІуригъэхмэ, дауи, абы и дежкІэ нэхъыфІт.

– ІункІыбзэр дэнэ пхъа, Нурхъэлий? – жиІэри щІэупщІащ Елдар.

– ЗгъээзкІуащ. Сыт ар зэрыпщІынур?

– Дауэ?

– Шыпсыранэм хэздзаш... хэт абы кІуэуэ лыххуэн... Зы-ми кыгхуэтыфынкхым, – жиІэурэ Нурхэлий, теххэгхуэ кыйтеххам хуэдэу, псалгэрт.

– Догхуэ зэ. Уи акхылыр зэкІуэкІа си гугхэщ, делэжь. Кас-сэм дэлхуэ хуар кыдэпха?

– НтІэ, нтІэ мыгхуэ, си кхуэш... зыри кыдэзнакхым... Мис мыр уеуыщ, мыр сысейщ. ГхэпщкІун хуейщ псори. Бзум уаІуэтэжын сытми...

Нурхэлий гуэщым щІыххуэ гхэтІылыпІэ лыххуэрэ пэт, бжэндэхуэ и абгхуэм кхылытхыкІати занщІэу игу кхэкІащ езым кхылыса ахшэр бжэндэхуэ абгхуэм ирильххэну. А бжэндэхуэм Нурхэлий кыгхэшынат: бгхэ фІыщІэшхуэ кхытеуа кхыфІэщІри кхэмэх пэтащ. Нурхэлий и акхылыр тэмэмыжтэкхыми, ищІэри дахэ-дахуэ кхыгурыІуэ-жыртэкхым, зэзэмызи и нэр кхыщипхуэрт. Бзу нэгхуэнэ кхызоджэ, жиІэу щыІушхуащи кхэхуэрт.

Елдари абы гу лхымытапІи иІэтэкхым, арат езыри щІэ-пІащІэр. Кххуэщын сэкурэшхуэу Нурхэлий ххэкхуыщкхуу иІэм я нэххыфІ закхуэм изу илт ахшэ пашкІэхэр. Нурхэлий ххыданыжь гуэрххэр зыщІыпІэкІэ кхыдилхэфауэ езым ейуэ илхытэ ахшэхэр кІуэцІишыххырт.

– Куэд кхыумыщтэ, Нурхэлий. ПхуэгхэпщкІункхым. Сэ кхэсщтэнщи нэххыфІщ.

Нурхэлий абыкІэ арзыхт.

– Кхаштэ, си кхуэшыхь. Пэжщ, а кхомыр дэнэ шы-бгхэпщкІун? Мыр абгхуэм ислххэнщ.

– Тэмэм. Нэххыбэ пххымэ, ихуэнкхым. Ауэ псалхэ кхы-бжхэдэкІынщи «ушыІэжкхым, Мыхуэ» жыххуаІэм хуэдэу уххуныщ, – жиІэрт Елдар, ахшэр кхызэщІикхуэурэ.

ЦІыху делэм уеплху ушысыныр ххэлхэт, арщххэкІэ Іуэхур Іэмалыншэти нэгхуэщІу ххуртэкхым.

Ахшэ пашкІэ кхомыр зэкІуэцІымыхун щххэкІэ зыры-зыхххуэ ххыдан цІыкІукІэ ипхаш Елдар, итІанэ Саримэ хухидыкІа джанэр щыгхыххэт, и гуфІакІэм дэзу дилххаш. И Іуэху зэфІэкІа нэужь, Елдар кхэтэджыжаш:

– Нурхэлий, сызэрыщІэкІыу бжэр ныхуэщІ. Си ужь уиту уныщІэмыкІ. КхыбгурыІуа?

– Дауэ кхызгурымыІуэу? Уэзызыз, жи, сыту Іуэхушхуэ дыххэт...

Елдар унэм кхыщІэкІыжаш. Жэщыр щІыІэтыІэу мазэ нэхут. Бжыхь екІуэкІым адэкІэ Астемыр фочрэ ххуржын из шэрэ иІыгхыу кхыщытт, гхуэмылэ тІэкІури абы дэщІыгху-жу. Хэт и фІэщ ххунт апхуэдэу псори псынщІэу зэфІэкІыну.

Елдар хуэм цІыкІуу фиящ. Астемыри ххыбар кхыргхаш-щІэу кхэфиижаш. Астемыр абы кхыпэплхэрти, Елдар

бжыхьым ежалІэри, тІуми заущэхуауэ, псалъэмакыи ямыщІу, лъэныкъуэ зрагъэзат.

– Дауэ хъуа, Елдар?

– ЗэфІэкІащ. Тхьэр къыддоІэпыкъу.

– Псори къыпІэрыхъа?

– Кхъуэщын сэкурэ из. Нурхъэлий делэ хъуащ...

– А-а, игъащІэми делэІуделафэщ жаІэ абы щхьэкІэ...

КІасэм дэлъыр къыдыхауэ пІэрэ?

– Къыдыхауэ жеІэ.

– Езыр унэм щІэс?

– Кхъуэщын сэкурэм щхьэщысщ зыгуэрхэр къебжри. Бзу, ахъшэ, абгъуэ жыхуиІэри пщІэнукъым. АтІэ, фІыкІэ. Алыхьыр ди тельхъэщ. СыкІуэнщ сэ Псыхуабэ. Истепаныр дунейм тетыххэм къэзгъуэтынщ. Сэр щхьэкІэ фымыгузавэ. Зыкъезгъуэбыдынкъым си псэр пыту. Ауэ уи щхьэм хуэсакъ, Астемыр. Сарими тІэкІу уи нэІэ тегъэт...

– Думэсарэрэ Саримэрэ зэанзэпхъум хуэдэщ. Умыгузавэ.

– Гузэвэгъуэ къэсмэ – ПсыхуабэкІэ зынегъэхъ уэри.

– Деплтынкъэ зэрыхъум. Сэ ягъэ сыкІынкъым.

– Къэдгъэзэжынщ зэгъусэу иужькІэ.

– АтІэ, зегъэхъ. Сэ сыбдэкІуатэ хъунукъым. Мазэр пшэм къыкъуэмыкІ щІыкІэ, къуажэм дэкІ. Фочыр узэдащ, хуэсакъ. Ахъшэри хъуржыным иплъхъэмэ, мынэхъыфІу пІэрэ?

– АІэ. ГуфІакІэм дрель... Еууей, Нурхъэлиижъ мыгъуэ, делэ хъупащ а лІыр. АтІэ, ари алыхъ унафэщ, ди дежкІэ нэхъыфІу къыщІэкІынынщ...

– Ди дежкІэ нэхъыфІыр тхьэм ещІэ. Тхьэм иухар хъунщ.

Елдар и гуфІакІэм дэлъ къомыр зэригъэзахуэ хуэдэу ищІэри, Астемыр иІыгъ фочымрэ шэмрэ къыІихри шыгъуэгу хадэ кІыфІым хэкІуэдэжаш – а гъуэгу дыдэмкІэ куэд щІакъым Степани зэрыкІуэжрэ.

– ДызыхуэкІуэр тІагъунщ, – жиІащ Астемыр, и щхьэм хужиІэж хуэдэу. Елдар псыІэрышэм щелъэкІэ, бжыхьым щыщхьэдэхкІэ Іэуэлъауэ ищІыи едалуэу тІэкІурэ щыта нэужь, Астемыр унэм къыщІыхъэжаш.

– Сыт мыгъуэ жейр щІумыгъэжейр? – жиІэри Думэсарэ къэпсэлъащ. – Іуэху бэлыхъ гуэр зыбохуэ, ауэ уэ зепхуэм тхьэм фІы къытхухигъэкІ. Бын уиІэщ, унэ уиІэщ, сыту пІэрэ уэ утезымыгъэпыІэр, щхьэ гущІэгъу къытхуумыщІрэ?

Сыт жиІэнт Астемыр. Думэсарэ жиІэр пэжт. АрщхьэкІэ Астемыр зэгупсысыр нэгъуэщІт. «Елдар сригъусэу сежъамэ, мынэхъыфІу пІэрэт? КІасэр Елдар къызэрихъунщІам гулъатэмэ, си пщампІэм къемыІэну пІэрэ?» – жиІэу гупсысэрт. Нэху щынми къэна щыІэкъым, джэд маІуэ.

– Думэсарэ, – жиІащ Астемыр, – абы фІэкІа удмыгъэ-

плейтеймэ, бдэнш ар. Е-ей, дяпэклэщ гузэвэгъуэ кыщы-хъунур, кыщцлэддза къудейщ...

– Уэра кыщцлэзыдзар?

– Уэра, жи. Революцэм кыщцлидзащ.

– Увалюцэ мыгъуэт иджы дымылгагъужар, – жиIащ Думэсарэ, а псалъэм кыкIыр тэмэму кыгурымылуэми, абы зы луэху куу гуэр зэрыхэлъыр и флэщ хъуауэ. «Нанэ жиIэр мыпэжу плэрэ, дунейм и къутэжыгъуэ хъуамэ, сыт мыгъуэр ди махуэж», – жиIэрт игукIэ Думэсарэ.

Астемыри тынш дыдэу кыгурылуэртэкъым революцэм кыхъыну зыщыгугъыр, ауэ Ростов щыщылам зэхиха псалъэмакхэм, Степан Ильич жиIахэм зыкъом кыгуригъэ-луауэ гъуэгу зытетыр тэмэму кылъытэрт. Степан Ильич,

Астемыр и гум кышхыдыкI хуэдэу, Астемыр зыхуей защлэт

жиIэр. Псом хуэмыдэжу къуажэ къэс школ кыщыцэлэуа-хыну, тхылъхэр адыгэбзэкIэ тхауэ кыдагъэкIыу хъуну Степан Ильич жиIати – арат Астемыр и гуапэ дыдэ щлэхур.

– Догуэ, Думэсарэ, уи гуапэ хъунтэкъэ ди къуажэм школ ин дэтщлхьэрэ абы Темботрэ Лурэ кIуэуэ хъуатэм? Ы?

– Хэт ищIын а школыр?

– Дэ тщIынщ. Лло, тхуэщIын уи гугъэкъэ? Мис аращ, тIысэ, дэ зи ужь дитыр, дыщлэмыжейр аращ. КъапIыи къэ-далуэ, а зи ужь дитыр уи нэкIэ умылгагъумэ.

– Тхъэм жиIащэрэт. Сэра ар зымыдэр?

ЗЭРЫЗЕХЪЭ

А пщэдджыжьым Гъуумар жьыуэ къэкIуат правленэм. КIэзнэшейр иджыри щылэтэкъым. Старшынэм кылуцIар Ерулт. КIасэм ахъшэ куэдыщэ кызырэдыхъуэ лъандэрэ Ерул и луэхуми кыхэхъуат – пщыхъэщхъэм гъуоуэ джэрти, нэху щыху къуажэ ахъшэр ихъумэу правленэм щлэст.

Гъуумар и нэхъыр зэхэукIауэ къэкIуащ.

– Шэс уи шыдми джэ, – жиIащ старшынэм, – пщэдей шы щэху щылэнущ. Къуэщрокъуей, Къылышбийхъэблэ, Шэ-джэм сытхэми хыбарыр нэгъэс. Лло, щхъэ укызыэплърэ, Нурхъэлий кыбжиIакъэ?

– Тхъэ дыгъэлэ, дыхуэмыза кIэзнэшейми.

– Дауэ, емынэр зи унэм ихъэн, узэрыхуэмызар? Дыгъуа-сэкъэ ар абы щыжесIар. Зегъэхь!

Пэжу, Ерул зыри кыжриIэжакъым, зыми хуэзакъым. Пщыхъэщхъэм правленэм кыщыщлхьаами зыри щлэса-къым. Гъуумар къэгузэващ, сейфым бгъэдэлъадэри кып-плъыхъащ, ниплъыхъащ, уеблэмэ и Iэпхъуамбэжъыр Iун-кIыбзэм ирилу хуэдэурэ епэщэщащ, арщхъэкIэ абыкIэ

къяпщІэн шыІэт?

Пщэдджыжь къяулышыкъяу мыхъяуауэ, хьэри джэдри къя-
жъащ, жыхуаІэм хуэдэт, фызхэм жэм къаша къяудейт.
Унашхьэхэм къатепІиикІ уэнжакъыжь тІэкІухэм я нэхъыби-
тІым Іугъуэ Іэрамэ цІыкІу къярихурт, гуарцэмэр уэрамым
дэз ящІу.

Ерул гъуо джэуэ, и шыр кІуэру къехырт.

Астемыр гъуом и макъ зэрызэхихуэ, къяуІэбжъащ, зан-
щІэу къящылъэтри щхьэгъубжэм кІэрыуащ. Астемыр
зызэфІимыхуэ а жэщыр игъэкІуат. Нобэрей махуэм тхьэм
ещІэ къятхуихьынур, жиІэрт игукІэ Астемыр, пщэдджыжь
дыгъэр къяурш уэсыщхьэ инхэм зэрытридзэм еплъу. Дауэ
хъяуауэ плэрэ Елдар, дэнэ нэса, зыхуэмызэн хуэмызауэ плэрэ?
Степан Ильич дэсу ирихьэлІамэ арат. Ахьшэр ІэщІигъэ-
хьамэ, дауи, къяуршымкІэ иунэтІынщи адэкІэ къяущхьэ Іэщы-
хъуэм яхыхьэжмэ, бгъуэтыжиххэнкъым. Думэсари дауэ жєІа
хъуну езыр къяужэм дэкІын зэрыхуейр. Абыхэм егупсысу
Астемыр унэм щІэтт, Ерул и макъыр кІуэ пэтми нэхъ щэху
хъуэрэ зэрыкІуэдыжым щІэдэІуу.

Ерул и макъыр хьэ банэ макъым хэкІуэдэпа нэужь, Дисэ-
хэ я пщІантІэмкІэ Саримэ и макъ къящыІуащ. Хьыджэбзым
пхьэхь и дамащхьэм телъу псымкІэ игъэзат. Абы хэту Нур-
хьэлий зыгуэрым епсалъэ хуэдэу и макъ къяІуащ. Хэту плэрэ
пщэдджыжь нэмэзым Нурхьэлий деж къяэкІуар, жиІэу
егупсысырт Астемыр, унэм къящІэкІауэ. Ар зэхигъэкІыну
хадапхэмкІэ кІуэри и Іэр псыІэрышэм щитхьэщІащ, псы
щІыІэкІэ и нэкІури итхьэщІри, фІэмыІуэху хуэдэурэ бжы-
хьым гъунэгъу зыхуищІмэ – Нурхьэлий бошкІэ гъурыжь
гуэр игъэджэрэзурэ жыг хадэмкІэ егъажэ. Астемыр жыг
къяуагъым къяуэту здэплъэм, Нурхьэлий жыгым допщей, зы-
гуэрхэри къяев-къяебж, ауэ ІупщІу зэхэпхыркъым жиІэр.
КІарц жыг зыдэкІуеям бзу абгъуэ ин, пыІэ фІыцІэшхуэ
хуэдэу, иІэщ. Нурхьэлий абы зэрынэсу, бзу исыр къяильэтри
ежъжащ.

«Илъщ... илъщ», «си ахьшэр», «си мылькур», жиІэрт
Нурхьэлий, КІарц банэ папцІэр къяххэуэми зыхимыщІэу, и
щыгъын тІэкІур зэфІитхьми фІэмыІуэхуу.

– Іуэху кууш ди Іуэхур, анэсынэ, – жиІэу псалъэрт Нур-
хьэлий Астемыр зэхихуэ.

Дауи, Нурхьэлий и Іуэхур куут.

Абдеж Ерул шууэ Нурхьэлий и куэбжэм къяувэлІащ,
тІэкІуи ешауэ, и макъри икІауэ.

– Нурхьэлий, кІэзнэшей, зэхэпхрэ? – жиІэу джэрт Ерул. –
Пщэдей аргуэру шы щэху шыІэнуш. Караулоф жыхуаІэ
инэралым дзэ зэрегъэпэщри шы, жи. Зэхэпхрэ? А-а, къясщІэ-
жаш зи хьэдэ ихуэным и цІэр – Іэтэман Караулоф, зэхэпхрэ?

НакIуэ правленэм. Старшынэр кыппоплтьэри щIэсщ. Зумыгъэгувэ, шхыдэнщ Гъуумар. Зэхэпхрэ?

Нурхъэлий Ерул и макъыр зэрызэхыхуэ, и псэр хэкIри гухэ къэхъауэ жыг джабэм кIэрытт, IейкIи фIыкIи псалъэ хужымыIэу. Астемыр абы кIэлъыплъырт, езыри мымашIэу гузавэу. Умыгузавэуи хъунт, Нурхъэлий и щытыкIэкIи и плъэкIэкIи делэт.

Ерул абы гу лъымытэу куэбжэм деж щытт, шым къемыпсыхуэ, Нурхъэлий щым щIэхъуам и щхъэусыгъуэри кыыхуемыщIэу.

– Зэхэпхрэ жыIэр? – жиIэу Ерул щыщIэупщIэм, Нурхъэлий и занщIэр и гъуэгуу пабжьэм хэлъдащ. Ерул правленэмкIэ дэкIуейрэ я унэмкIэ игъээжыну плащIэми, къепсыхуэ Нурхъэлий деж дэмыхъэу хъуакъым. Унэр кыкхъухъат, нэщIт. Джэ пэтми Нурхъэлий игъуэтакъым, щымыхъум, еуэри дэкIыжаш. Астемыр кызыэрилъытэмкIэ, апхуэдэу зэрыхъуари нэхъыфIу кыщIэкIынт. КIэзнэшейр зэрыделэр ялъягъумэ, кIэзонэ ахъшэр здэкIуар къахуэгъуэтынкъым, жиIэрт. Дауи, Iуэхум ари хэлът. Нурхъэлий, ухуеймэ, къэIэти тедзэ, – делэм сыт кыпыпхын?

Правленэм хыбарыр зэрынэсу, зэрызехъэшхуэ къэхъуаш. Гъуумар зимыщIэжу къэгубжьауэ дунейр икхутэжырт. Нурхъэлий кIасэр кыхъунщIэри щIэпхъуэжаш, жаIэри хыбарыр Iуауэ Щхъэлмывэкъуэ дэсыр кызызрыIэтащ. Правленэ пщIантIэм цIыхур дэз къэхъуаш, Нурхъэлий деж я ахъшэ щагъэтIылъауэ шыта хуэдэу. Кызэхуэсахэм зи ахъшэ Нурхъэлий телъу жызыIи яхэтт. Псоми ягъэщIагъуэрт: дауэ щIэпхъуэфа, е шыккъым, е сыткъым, жаIэрти.

Дунейр хъэрийкурийт. Хэт Бот и деж вгъакIуи къевгъашэ, абы фIэкIа кIасэр Iузыхын шыIэкъым, жиIэрт, Елдари Iуехыф, жызыIи яхэтт. Иныкхъуэми Чачэ къафши хъэпэщыпхэ евгъэщI нэхъапэ щIыкIэ, жаIэрт. Хъэпэщыпхэ ящIмэ, кIасэр зэIунэнщи хамэ къакIуэу Iуихыфынкъым, жаIэу абы тращIыхъырт. Лыжьхэр хуэм-хуэмурэ старшынэм бгъэдыхъэрти икIэщIыплэкIэ пхъэр игъакIуэмэ, нэхъыфIу жаIэрт. Дэнэ кIуэн Нурхъэлий. ЩIым щIыхъэн, емынэунэ хъауэ ныбэ узым ихыныр.

Ауэрэ Боти къэсаш, «Къэрал пхъуантэр» кызыэпиплъыхъщ-нызэпиплъыхъри, «кхутэн хуейщ» жиIаш. АрщхъэкIэ Бэлацэ идакъым: «Пхъэр вгъакIуи дыгъур къэвубыди нэхъыфIщ», – жиIэри. Iэмал нэгъуэщI щимыIэжым деж, пкхутэнуми пкхутэ хъунщ, Iуэхур абы нэсмэ, нэпкъым тхынщи къеддзыхми хъунщ. Музыкэр плъагъурэ, зиущэхуаи джаурым, и тхъэкIумэ цIэ иригъэпщхъа хуэдэу. А-а, музыкэ, жи. Хъэр нэхъыфIт музыкэм нэхърэ, жаIэу зыкъом-

ри зэдауэрт.

Гъуумар апхуэдизу гужъеати кыжраІер кыгурыІуэ-жыртэкъым.

– ИкІэщІыпІэкІэ станцым гъакІуэ, си пэр позгъэупщІынщ, Нурхъэлий абы кыщамыгъуэtmэ. Ар АмрыкІым кІуауэ щытыгъаш, си тхъерыІуэщ, абыкІэ имыунэтІам а джаурым. Анасынэ, ари ар, – жиІуэ Мусэ и башыр щІым хиІурти кыыхичыжырт. – Фыхуэза иджы, Гъуумар? ВжесІатэкъэ: мыр кІэзнэшей тхуэхъунукъым, ІэбжъанэфІейщ, жысІэри. ФыкыызэдэІуакъым. Бэтокъуэ хэдывгъэхамэ, ар кыыфщыщІрэт. Мис аращ, уунэхъунум, сыт жалэрэ?..

– ІукІ уэри, сызэгумыгъэуду! – жиІэри Гъуумари къэгубжъаш.

Шу зыкъоми ягъэшэсри хэт Псыхуабэ гъуэгумкІэ, хэти КъалэкІыхь лъэныкъуэмкІэ яутІыпщаш. ПщІантІэм дэт къомри нэхь мащІэ хъуртэкъым.

«Къэрал пхъуантэр» плІанэпэм дэтт зэрыщытым хуэдэу. Шэджагъуэ нэужьым шухэм къагъээзжаш, дгъуэтакъым жалэри. «Нурхъэлий кІуэцІрыхуауэ пІэрэ?» – жалэурэ шхыдэрт ар зэхэзыххэри. Къалэм кыкІри ротмистру зы афицар гуэри и шыкІэ мафІэ егъэуауэ къэсаш, Іуэхур зэхигъэкІын мурад иІэу. Япэрауэ, сейфыр кыызэлухын хуейт. Хэт ар зыщІыфынур? Псыхуабэ дэс Степан Ильичщ. АтІэ, вгъакІуэ. Хэт дгъакІуэм нэхьыфІ? Езы Степан Ильич и ІупэфІэгъуу къуажэм дэсыр Астемыррэ Елдаррэщи, а тІум языхэз вгъакІуэ. Дэнэ щыІэ Елдар? Сыту яхэмытрэ ар мы кыызэхуэсам. Старшынэм кыызэрилъытэмкІи, Астемыр бгъакІуэмэ нэхьыфІщ, сыту щытми а тІур зэныбжъэгъуу жалэри нэхь къедэІуэнщ.

ПсынщІэу Астемыр деж шу ягъэкІуаш. Астемыр занщІэу къэуІэбжъаш, гурыщхъуэ кыыхуащІаш е сыкъашІэпаш, жиІэри. АрщхъэкІэ шум Іэщи сыти иыгътэкъым, кыызэрыхуэгузавэ щыІэуи гу лъитатэкъыми, псынщІэу зихуапэри

дэкІаш.

Урыс афицар къэкІуар куэдрэ къеплъаш Астемыр.

Старшынэм Іуэхутхъэбзэ Астемыр и пщэ кыыдилъхъэр зыхуэдэр кыгуригъэІуаш. Дунейм тету пІэрэт а Іуэхум хуэдэу Астемыр и гуапэу игъээшІэн. Сэ сыщыгугъа, мыр кыыщыщІэкІа, жиІэу Астемыр игъэшІагъуэрт. Астемыр икІэщІыпІэкІэ Псыхуабэ зэрынэсыным и ужь итынщ, дауи. Іуэхуу Степан Ильичи Астемыри зытешыныхъар кыызэрыщІидзар жриІэнкъэ, Елдари бгым имыхъэжамэ, зыщІи-

гъэпщкІуни щыІэжкЪым. Хъэуэ, дауи жыІэ, алыхъыр къыд-
доІэпыкЪу, жиІэри Астемыр ПсыхуабэкІэ иунэтІащ.

Псалъащхъэ VII **ХЪЫБАР**

Іуэхур къызэрэкІуэкІыр къыпхуэщІэнукЪым, зым зыр
къыкІэлъохъу. Революцэ зэманым деж нэхъеищ.

Щэрдан Берд къыгъэкІуа ротмистр афицарым «Къэрал
пхъуантэр» зэтриудын и гугъами къехъулІакЪым. Хъэрий-
курий хъуат дунейри ротмистрым кІэбгъу зищІу дэкІыжын
хуей хъуаш, сейфым дэлъри зэрыдэлъу къыгъанэри. Уеблэмэ
Псыхуабэ кърашу къашэну мастерым пэплъэн хузэ-
фІэмыкІыу, Щэрданхэ я унэ ар зыщІэсам щІэкІри макІуэ-
мэлъей.

Пэжу, ротмистрым зыкЪомрэ сабэ дрипхъеящ, «дунейр
къутэжа нэужь мастерыр къыщысынур» жиІэурэ. Старшы-
нэм жиІэнури ищІэртэкЪым. Щалэ гъакІуи кІэлъыкІуэж,
жыхуаІэм хуэдэти, Псыхуабэ ягъэкІуа шури кІуэцІрыхуам
хуэдэт. Щымыхъужым, Бэлацэ и къуэ нэхъыжь Къазджэ-
рийуэ къэбэрдей полькум хэту зауэм щыІар къраджэри
икІэщІыпІэкІэ Псыхуабэ ягъэкІуащ. А ягъэкІуари бзэхаш,
хъыбары-бжъэбары имыІэу. Ар ротмистр ябгэм и гум те-
хуэнт, къэгубжъауэ старшынэр ХъэфІыщІэ и къыдыру игъэ-
лъащ.

Къазджэрий Псыхуабэ щынэсам, Тэрч лъэныкЪуэкІэ
щыпсэу лъэкпкъ псоми я съездыр и кІэм нэблэгъат. А съездым
Совет властыр увауэ кылътатати, делегатхэр дэнэ уэрами
къыщыувурти цІыхум къахэпсэлъыхъырт, унэ зэтет дахэм
кІэрыт балконхэм кытеувэрти щхъэж и бзэкІэ къэпсалъэрт,
нып плъыжь инхэр ягъэдалъэу, щІакІуэ фІыщІэр иракЪуэкІрэ
маузерыжхэр къагъэлъагъуэу. Уэрамым дэт кЪомыр зны-
кЪуэкъурт, зэфІэнэрт, гуп зэщымышхэр зэхуилъырт, къамэ
къызыхи къахэкІырт. Псыхуабэ адыгэ мащІэ дэст – Іэпслъэпс
е щІакІуэ ящэу – Къазджэрий хэт еупщІми Астемыр и хъы-
бар зыщІэ хуэзэртэкЪым. «Нып плъыжь нэхъыбэ дыдэ зыкІэ-
рыІулІа унэ зэтетым щылъыхъуэ», – арат къыжраІэр. Степан
Ильичи нэхъ ущыхуэзэнур, дауи, а унэр арат.

Псыхуаби хъыбару дэлъыр пхузэхэхынутэкЪым. Нал-
шык зыубыда пщыжь-уэркЪыжхэм съездым и унафэр
ямыдэу, абы папщІэ Къэбэрдейм я лЫкІуэхэр къызэрыІэ-
тауэ бжъэцу зэрызехъэу жаІэрт. ЩІэжокъуэ джыназым
хуэдэр Совет властым пхуеувэлІэнт, ялъэкІамэ, витІ яхъун
удз къагъэкІынутэкЪым, арщхъэкІэ къэрэхъэлькЪым я лЫ-
кІуэхэри мащІэ и куэда кыкІуэтыртэкЪым: «...Къэбэрдей
хэкур кыфхуейкЪым, фи чымисари фи щхьи дыхуейкЪым,
зэпытрэ зэкІэсу фыкІуэ, Тэрч-Дагъыстан Іэтащхэм и уна-
фэм фыщІэувэnumэ, зевгъэхъ, дэ ди унафэ дэ тщІыжынщ...»

жаІэрт. ЩІэжокъуэм шиІуэжырт езым фІэкІа Къэбэрдей хэкум я цІэкІэ псэлыну нэгъуэщІ хуимыту. Псыхуабэ щекІуэкІ етІуанэ съездым и унафэм Къэбэрдейри къушхьэхэри емыувэлІэну... Дэ дызэувэлІэнур дощІэж, жаІэрти модрей къомри зэрыгъэкІийрт. А зэрызехьэм ухэхуауэ уакъыхэкІыжыфынт. Зи ныбэ изри нэщІри гуп-гупурэ уэрамым дэтт. Балкон сытхэм къытеувэми, мывэм тету къэпсалъэми жаІэр арат.

Хьыбар телъиджэр Псыхуабэ къыдэкІыурэ дэнэ къуажи нэсырт, цІыхухэр зэфІигъанэу, зэригъэныкъуэкъуу. А хьыбарыр Щхьэлмывэкъуи къэсаш. Долэт абы темыпсэлыыхьу, ар имыгъэхьыбару хуэшэчынт, е Чачэ, бостей кІэ лалэжъ хьужауэ, а хьыбарыр ирихэжъэу жылэм химыхьэу къигъанэм унэхьунти. Долэт джэгуакІуэу шытыгъатэмэ, и псалъэр а хьыбархэмкІэ къыщІидзэнт, абы уриныкъуэкъуэну сытым хуэдэт езыр? АрщхьэкІэ нарт джэгуакІуэмрэ абырэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут. Чачи, кІыгуугум и джэдыкІэр нэгъуэщІ къуалэбзухэм якІэщІилъхьэну шимурадым деж, хэт и абгъуэми иплъэу къызэрилъэтыхьым хуэдэу, унэ зыхуээм щІэплъэрти хьыбару ищІэр кърипхьырт, къыжраІам нэхьрэ нэхьыбэ щІигъужауэ нэгъуэщІ пщІантІэм, шы къарэжъ кІуэр нэхьей, дыхьэрт.

Долэт жиІэр зымыдэм фІэнэрт, бзаджэр тритхьуэрт, и къамэм тІэу-щэ епхьуэрт, и бзэгум ІэфІ къыщІэмынэжу хьушІа нэужь, адэкІэ кІуэрт, и лъакъуэ кІэщІитІымкІэ щІы къэвыжар иутэу. Долэт лъэбакъуэ щичкІэ, и джэдыгу къуащІэр лъэныкъуэкІэ иридзэкІырти и гъуэншэдж пхалъэ иныр, хьыбар из ишІауэ здехь жыпІэн хуэдэу, къыгъэлыагъуэрт. Чачэ зиудэм – къыкІэрылгъэлыр хьыбарт.

Думэсарэ уэрамым дэту Долэт къыхуээзати занщІэу къыхуэщыхьэкІуаш:

– Думэсарэ, къэзакъым бэлшэвычыр хьэбэсабэ зэрашІар зэхэпха? – жиІэри. – СогъэщІ, къелар мэзым щІэмыхьэжамэ, я шыкІэм мафІэ егъэуауэ.

– Алыхьыр зэуар сэраш. Сыт, на, а жыпІэр? – жиІэри Думэсарэ а хьыбарыр и гум щІыхьаш.

Зыкъом лъандэрэ Думэсарэ «бэлшэвыч» жаІэм «Астемыр» жаІэ хуэдэу къригъэкІырти и гур къилъэту къэгузэваш. Долэт и дежкІэ бэлшэвычыр «мыжыкъ» жыхуаІэм хуэдэти, ахэр «хьэбэсабэ» зэрыхуар и жагъуэтэкъым.

Чачи гъумэтІымэу къиушыхьырт, пщырэ уэркъыу щыІэр зэхыхьауэ бэлшэвычымы я лъапсэр ягъэгъу, жиІэу.

– Хэт мыгъуэ ар къыбжезыІар? – Думэсарэ и гур щІэху-пауэ щІэупщІаш.

Чачи щІигъалъэрт:

– Алыхьыр си бийщ, Долэт жиІэу си тхьэкІумэкІэ зэхэз-

мыхамэ... КъэдаІуэт мыдэ. А дыдыд мыгъуэ, дунейм и къутэжыгъуэр къэсаш. Вэсэпшыхъ молэ Сэид деж къыдыхъам и хыбар зэхэпха? Ар зы къыдыхъэкІэ къыдыхъащи, тобэ Іистофрилэхъ. Пшапэр зэрызэхэуэу, жи, псэ зыІут гуэр хъэм и шымы къамылъагъуу къыдохъэри къоджэ, «е-ей», жиІэри. Сэид къыщІэкІмэ, зыри илъагъуркъым, «хэт ар?» жиІэу щІоупщІэ. Псэ зыІут имылъагъуу зыгуэрым и макъ зэхех: «Зи унэ бэлшэвычымэ шыуам жьэрымэ ирегъэу мэрэм пщыхъэщхъэм», – жиІэу. Алыхъ талэм и ІэмыркІэ бэлшэвыч Іуэхур лъэлъэжаш, мэзым зы жыг щІэтыжкъым зи щхъэ палъа бэлшэвыч зыфІэмылъ, дипсми уефэж хъуркъым, лъымэр къыхехри. Езы молэ Сэид жиІэжу зэхэзмыхамэ, ялыхъ, псори дызыхуэпщылІу напэ хужькІэ дызыхуэкІуэжын, сызэрытым сумыгъэкІыу щІы къатиблкІэ сыкІуэщІ-рыгъэху...

Чачэ и псалъэм апхуэдизу игъэгузэвэнтэкъым Думэсарэ, «краснэмрэ» «белэмрэ» бжьыр яхузэрымыгъэгъуэту, лыгъэр зэпаубыдауэ щІакІуэ кІапэ зэдытеуаш, жаІэу хыбар мызэ-мытІэу зэхимыхатэмэ.

«Дунейр шэрхъщи – мэкІэрахъуэ», жиІэу Астемыр и псалъафэр Думэсарэ и гум къэкІыжаш, ди натІэ илъым дыхуэ-зэщ, жиІаш абы игукІэ.

ТІэкІу дэкІри, Чачэ аргуэру къэсаш, и псалъэр игъэщэхуу абы Думэсарэ хыбарыщІэ къыжриІаш. «МэлэІычмэ ямыщІэу, бегъымбармэ ямыщІэу уафэм зыгуэр къехри бэлшэвычхэр Тэрч зэпришаш. Псым лъэмыж темылъами, зы щІыху цІыкІум и лъакъуэ псыф къудей мыхъуу алыхъ ІэмыркІэ зэпришаш», – жиІэрти Чачэ и щхъэ дзасэр игъэсысу псалъэрт. Ар зылъэгъуам езыр хуэзауэ тхъэлъанэ ищІырт.

Мусэрэ Бэтокъуэрэ а хыбарыр зэрамыхъуэ къэнэнт. Бэлшэвычыр зищІысыр а тІум фІэкІа зыщІэ дунейм темыту къафІэщІыжауэ тхъэ щалуэжырт, бэлшэвычхэр жыхъэнмэ пхъэ дакъэжъу жаІэрт. АтІэ, жыхъэнмэм уезыгъэсыну пхъэр зэпхъэлІэ хъун? Алыхъ талэм щІыхур зэхегъэкІ, пэжрэ пщІыкІэ диным бгъэдэтыр зригъэщІэну. Бэлшэвыч жыхуэпІэри? Щыгъэт адэ...

ИгъащІэм зыгуэрым фІэмынэм зышхыр зи дзэжэ дэмыхъэ Долэт ар яхуидэнт:

– Узыр фи кІапщІэм исщ, бэлшэвычхэм кІэдэтыр лъэгущІэтын ямыщІым, фоджэгури фэ, фи кІэр исауэ! Астемыр пщІэгъуалэм тесу, нып плъыжыр иыгъыу къыдэлъэдэжауэ фымылъагъумэ, ялыхъ, кхъуэ сыхъуауэ мэзым сыщІэгъэхъэж. Уэлэхыи, талэхыи, си нэгущІэт хуэдэм Истепаныжъри. Къаплъи къэдаІуэ, ар чымысару ямыгъэуvmэ. Фоджэгури фэ! Сыт фи гугъэ абы къиша «Къэрал пхъуантэ» иджыри къэс яхузэтемыхым тхылъ къыдинар зыхуэдэр? Къэбэрдейм

и мыкIартIэу пIэрэ ар? Ы? Щывгъэт адэ, фи щхьэм цIацIу щызоппцэ фэ.

Долэт эсым кыгурыIуэжыртэкъым а жиIэм пэж куэд зэрыхэлъыр. Боти абы еувалIэрт, арщхьэкIэ гъукIэм шэч кытрихьэрт Долэт и псалъэм.

– «Къэрал пхъуантэм» ахьшэу дэлъар дэнэ кIуа? КIэзнэшейуэ щыта Нурхьэлий щхьэ имыльэгъуарэ а кIартIэр? – жиIэу Бот щIэупщIэрт, арщхьэкIэ Долэт дэуэну ежамэ, упэлъэщынт. «Ахьшэ-бжъэхьшэ жыхуэпIэр щхьэгъэпцIэжщ, – жиIэрти идэртэкъым, – «Къэрал пхъуантэм» щхьухь ирамышамэ, си пэр позгъэупщIынщ. Зэхэпхрэ? ЛIо Нурхьэлий зыгъэунэхъуар? ФщIэрэ? АтIэ аращ. Уахьмакыу, уи пэм лъы ивэжауэ дунейм утетмэ, абы гу лъыптэн...»

Пэжу, Астемыр Псыхуабэ зэрыкIуэрэ махуищ фIэкIа мыхъуу, Нурхьэлий и нитIыр кыхуу, и жьафэр кыIурылэлү алмэстым ещхьу Налшык ХьэтIохъушчокъуэ садым пабжъм хэсу кыщагъуэтащ. И фэкIи и плъэкIэкIи ар зэрыделэр белджылыт. Старшынэри ротмистрри икIэщIыпIэкIэ нэсу КIэзнэшейуэ щытар къаубыда щхьэкIэ, сыт епщIэн, къэлэти тедзэ, зы псалъи кыпкърахыфакъым. Нурхьэлий сабий кыыхуэзэм игъэшынэу уэрамым кыдэнэжащ. Ротмистрым Iуэхур зэхигъэкIыу тхылъымпIэ даппцэ итхами, шэч зытрищIыхьу зэригъэпцIа къомри зыми щымышу къэнэжащ. Гъуумар и гур загъэртэкъым, арщхьэкIэ абыи зыри хузэфIэкIакъым, Нурхьэлий старшынэр илъагъумэ – хьэм ещхьу пщIэууэ хуежъэрти зифыщIыжырт.

– КIэрыкI, Гъуумар, мы тхьэр зэуам. Гуэныхьщ, – жаIэурэ Бот сымэ старшынэм елъэлурт.

Къуажэм хьыбар щыIуаш Нурхьэлий и Iуэху зэрихуэн щигъэтри ротмистрыр дэкIуэсыкIыжаш, жаIэри. Нэхъыбэм зэрыжаIэмкIэ, ТэрчкъалэкIэ игъэзат. Жыраслъэн и гуащэри, Щэрданхэ я унэ дахэм щIэсами, и лIым и унэкIэ екIуэкIыжаш. ПцIы хэлътэкъым, зыгуэрым и мэ къащIихьат абыхэм. Долэт абы гу лIымытэну Iэмал иIэтэкъым, занщIэу хьыбар игъэIуаш:

– Уэлэхьи, билэхьи, мыбьи зыгуэр щыщыIэм, – жиIэри. – Я унэ хыфIадзэу щхьэхьу щIыдэкIар емынэм дихуауэ ара? ДывгъакIуэ Щэрданхэ я пщIантIэм. Си мэлитI ятхьэкъуауэ щытащ абыхэм. ФщIэжыркъэ? Абы зыгуэр зытрамыха щыIэ? ЛIо мэджыт джабэм дыкIэрысу дыщыскIэ ди фейдэр? Ы? Ухэныпэ нэхьрэ лъэпхъуамбыщIэ, жи. ФынакIуэ, маржэ. Щхьэ фыщыс, абрэмывэ фыхъуа?

Долэт игъащIэми хьэгъапхъэт, хьэкIэпычыжът, иджыри абы и нэгум зыгуэр зэрыщIэлъыр IупщIт.

Долэт и гум къэкIар нэгъуэщIэхэми я гум илъу кыщIэкIынти, занщIэу къэбырсеящ цIыхухэр, зи хьэкъ Щэрданхэ

ятемыль зэрахэмытыр к'япшIэу. Мусэ и зак'уэт Долэт жиIар зыфIэмыдахэр. Ар Мусэ идэнт, и мэлыр х'ушшэм, и Iэш'ыр бэг'уам, сыт абы и лей Мусэ зыхуейр. Зих'унщIэ хуэдэу к'ыщыл'этри:

– Сыт к'эбвыр зищIысыр? Сыту умыукIытэрэ! Иджып-сту нэмэз утетауэ, к'урIэныбзэ л'япIэр к'эббжауэ, дауэ х'унщIакIуэ узэрыкIуэнур? – жиIаш.

– Тобэ ярэби, занщIэу ущиг'эуэнущ Долэт, – жиIэри Бэток'уи Мусэ и псал'гэм еувэлIаш. – ЕмыкIущ, Долэт. Тх'эм и гур к'ыдэбг'ээнщ, мэжджыт пщIантIэм апхуэдэ псал'эмак' к'ыщывмыIэт...

– ЗыфIэемыкIур иремыдаIуэ, – жиIэри Тх'эмщIыг'уны-бэкIэ зэджэ Мэсх'уди к'яхэгуоукIаш. – ФынакIуэ, уэлэх'и! Но, сукIыну к'эсщэхуа танэ пшэрыр Щэрданхэ щыстрахам мусл'ымэныг'эр ящыг'упщэжат! Ди нартыхум хэтащ, жаIэри, тх'эр сог'эпщI, жыж'эу сызэраг'эпсэл'там. Щэрданхэ я мыл'кур х'эми кх'эуэми яхуэшхыжырк'ым, фынакIуэ, дэри зыгуэр к'ытл'ысынщ...

– Учыристанщ, жор упщIэхэл'щ, Мэсх'уд!..

– Жор зыпщIэхэл'гыр мыл'ку зэхуил'гэфэсар зыхузе-мы-х'эжыр аращ, – шынак'ым Мэсх'уди.

– Уей, дызэнык'уэк'уу дыщытыху, зэрапх'уами тщIэр-к'ым Щэрданхэ я щIэиныр. Хуэмейр и пIэ ирес! ФынакIуэ! – жиIэри Бэток'уи к'ээтэджащ. – Ерул зыш к'ыхуэтшэнщ нэг'уэщI мых'уми. Тх'э соIуэ, г'авэу Щэрданхэ яIэр жылэм яхуэмышхыну. Дисэ фызабэм хуэдэри хреIэбэ...

Бэлацэ, екIи фIыкIи зы псал'гэ жимыIэу, адреихэм якIэ-щIэдэIухьырт. Абы и псал'гэм цIыхухэр едаIуэу щыг'ти, зы-гуэр жиIэну пIэрэ, жаIэу зык'омри к'ыхуепл'экIырт. Абы гу л'ытауэ Бэлацэ к'юпсал'гэ:

– Ей, Долэт, Долэт, Iуэху мыфэмыщщ. Уэлэх'и, ар бдэзы-Iэтынум сэ сахэмыт.

– ПэжынкIи х'уэнщ. Дывг'эчэнджащэ, – Боти щIег'уэжа хуэдэу к'ыщIиг'уащ.

– Узэчэнджэщын щымыIэм, уи пыIэр щх'эрыхи ечэн-

джэщ, жаIэ, дэ жэмых'этыр дызэхэтщ дызодауэри. Адрей-хэр дэ к'ытпэл'лэ фи гуг'эрэ? Фоджэгури фэ! Тх'эр нэхуэу сог'эпщI, К'варэж' сымэ нэсауэ к'ыщIэмыкIмэ! – жиIэри Долэт аргуэру к'эпсэл'гаш. – Мэл зырыз к'ытIэрых'эм, ди Iупэ Iуиудын фи гуг'э.

– ФынакIуэ! – жиIэри зыгуэр еж'аш.

– Шыбзыр к'ыщахукIэ к'адемыуэфыр Iых'эншэщ, – жиIэри Долэти ел'эбышауэу еж'аш, и адэм к'ыщIэна Iэщ

кыхужыну кІуэ хуэдэ. Нэмэз шыңла кьомым Щэрданхэ я унэмкІэ яунэтІащ.

ЗЭІУЩІЭ

Куэд дэмыкІыу Астемыри кыгъээзжащ, Елдар ещхьыр-кьабзэу. А тІум я кьэгъээзжыкІэр Кьэбэрдейм я тетым зэ-ригугъам хуэдэтэкъым.

Гьатхэпэм мазэр кыхьагъащІэу Псыхуабэ шызэхэта съездым кьэкІуа делегатхэмрэ пщыжь-уэркьыжьхэмрэ зэгурымыІуэ хьури, кьэрэхьэлъкъ делегатхэр ТэрчкьалэкІэ емыкІуэкІыу хьуакъым. Гьуэгум зыгуэр кьащыщымыщІын щхьэкІэ абыхэм я гьусэт «ТхьэмыщкІэ пэж»-кІэ зэджэ броне-поездыр. Ахэр здэкІуами бий кьахуэхьун гьунэжти, зауэр яублащ, арщхьэкІэ Тэрчкьалэ дэса кІедет-мэдетхэр зэбгра-хуащ. А хьыбар гьэщІэгьуэныр Щхьэлмывэкьуэ кьыщы-сым, цыхур кьэбырсеящ. ПащІэ гьэлыгьуэ джэгу хэлъкъым, жыхуаІэм хуэдэти, революцэр джэгу зыхэмыль зэрыІуэху иныр псоми кьагурыІуащ.

А хьыбарыр кьэсыну ящІэххатэкъым, хьэблэм дэс щІалэ цыкІухэр зэхуэсауэ Долэт зэгуагъэпу шыкьуейщІейм. Бо-тэщ Астемыр и кьуйтІыр – Темботрэ Лурэ – а кьомым яхэтт, зыр здэкІуэм адрејр кІэлъыкІуэу, нэхьыжьым жиІэр нэхьы-щІэм жиІэжу. Махуэри хуабэти, цыкІухэр тепыІэртэкъым. Долэт ауан ящІу кьажыхьырт. Псом хуэмыдэу Тембот узэгуйгъэтхьын хуэдизу зэгуэудыгьуэт.

ДолэткІэ зэджэр адрејхэм хуэдэтэкъым. Революцэшхуэ екІуэкІыр, зауэр хьэрийкуриишхуэу кьилъытэт, цыхум уафІэнэну ухуеймэ, узыфІэнэн шыбгьуэтын зэману. ЛІитІ зэхуэзауэ зэпсалъэмэ, кІуэрти едауэрт, яфІэнэрт. Зыгуэрым псалъэ жиІамэ, Долэт абы жиІар нэгьуэщІу кьыщІигъэ-кІыну и ужь итт. Цыхухэм едэуэн папщІэ гьуэгущхьиблыр шызэхэкІыр ивэу нартыху шытрисар игу кыгъэкІыжа хуэдэт. «Уэ, Долэт, мыпхуэдизрэ умыдауэ», – жаІамэ, «Іэу, сыдэуэну аракъэ мыбы нэс сыкьакІуэу ятІэ щІэзутар», – жиІэрти яхуэубыдыртэкъым.

Астемырхэ я унэм цыху куэд кІуэ-кьэкІуэжу щилъагъум, Долэт гупсысаш: «си пщІантІэ зыгуэр сыту кьыдэмыхьэрэ», жиІэри. АрщхьэкІэ абы и деж хэт пхуэкІуэнт, сыт щхьэкІи кІуэнт, Долэт и гум ар техуэнутэкъым. Еуэщ-еІэри и куэбжэм и гьунэгьуу псыкьуй кьытІащ, псыежэхыр е фІей мэхьу, е мэгьуж, хьэблэ физхэр кьакІуэурэ псы кьабзэ яхьынщ, жиІэри. Долэт фІэкІа ар кьэзыгупсысын шыІэу кьыщІэ-кІынтэкъым, ауэ а Іуэху хьарзынэр зэІимыгъэхьэжуи хьуа-къым. И гурыфІ кьыкІмэ, куэбжэр Іуихьрти физхэр кьыди-гъэхьэрт, ауэ кьытехьакъэ – хьэпариижьыр псыкьуйым ирипхьрти, итІанэ еплъыт псы пэгун кьыхи. Псом я нэхъ телъыджэжырати, Долэт псыкьуйыр хуит щыщІ махуэм нып

плъыжь цыкIу кыфIидзэрт. А нып плъыжь цыкIур
фызхэм ямылъягъумэ, щIэупщIэрт:

– А тIу, Долэт псы къуитрэ нобэ? – жаIэрти.

Долэтхэ я куэбжэм хуэзанщIэу зы кхъужей ин баринэ
хъужауэ итт, IэплIакIуэ зытIущ хъууэ. А кхъужейжыр
апхуэдизкIэ инти, псоми тхэ щаIуэжырт, жыгыр нартхэм
къащIэнауэ. Бжыхъэ хъумэ, абы кыпыщэца кхъужэ
цыкIухэр пщэдджыжьым япэ зи жэм кыдэзыхуа щIалэ
цыкIухэм къащыпырт. Гъэмахуэр икIыхукIэ а жыгыжьыр
щIалэ цыкIухэм джэгупIэу яIэт.

А жыгыжьым тесу «кIыгуугу» жиIэу мыкIия щIалэ
цыкIу хъэблэм дэсу щытакъым. «КIыгуугу» жыхуалэр
кызытекIам и пэжыпIэр зыми ищIэртэкъым. ЗэрыжаIэмкIэ,
«КIыгуугу и цIэ ирелуэж» жаIэу псалъэжэ щыIэм кыытекIат.
Хъэблэм дэлъ хъыбарымкIэ, кIыгуугум нэхърэ Долэтхэ я
лъэпкъым я цIэр нэхъыбэрэ ираIуэжырт. Пэжу, езы Долэт
нэхъ щхъэщытхъу уигъэлъыхъуэнт, дэнэ щыпсалъэми зигъэ-
адакъэрт, езым хуэдэ щымыIэу кыфIэщIыжырт. Абхазхэр
кыщыкIуа лъэхъэнэм Ботэщхэ «щэныфIэ» лъэпкъыу зэры-
Iуам хуэдэ къабзэу, Долэтхэ я лъэпкъым «кIыгуугур» дзыуэ
фIащаш. Иджы «кIыгуугу» жыпIэу укIиймэ, диным икIы-
ным хуэдизу Долэт къэгубжырт. И къамэр кърипхъуэтауэ
е бжэгъу иIыгъыу Долэт кыжыхъырт, щIалэ цыкIухэр
кърихуэкIу. АрщхъэкIэ а ерыщ цыкIу къомым уапэлъэ-
щынт, зыр игъэшынэм, мыдрейхэр зэрыгъэкIийрт нэхъеижу.
«А емынэ жэгъу хъун къом, фэри фэ! Я тхэкIумэр кыытезгъэ-
жынщи хъэлыгъуанэ блам ещхъу бэзэрым схъынщи сщэнщ», –
жиIэрти щIалэ цыкIухэр кърихуэкIырт.

Тембот и унафэкIэ щIалэ цыкIухэр жыгым дэпщейрти
къудамэ зырызхэм тесу зэрыгъэкIийрт, жыг щIагъыр Долэт
къижихъ-нижихъу, башкIэ жыгым дэуейуэ. Лу адреи
цыкIухэм къакIэрыхуртэкъым къуейщIеинкIи жыг дэ-
кIуеинкIи. Абы и адэр Псыхуабэ зэрыкIуэ лъандэрэ тхэ-
махуитI фIэкIа мыхъуами, хуэзэшащ. И ныбжьэгъу цыкIу-
хэм нобэ хуэдэу яхэмытмэ, и адэм хуозэщ. Степан къэкIуэн
щигъэтыжащи кIэнфет зыми кыххыжыркъым. Номиным
ещхъу щIалэ цыкIу къомыр жыг щхъэкIэм пысу, «кIыгуугу»
жаIэу, зэрогъэкIий, Лу и макъ цIу цыкIум кызэрихъкIэ
мэкIий, къудамэ зытесым зыщыщIиупскIэурэ.

Темботрэ Лурэ Долэт хузэгупри хуэшынэркъым. Долэт
а зэкъуэшитIым я адэ Астемыр хуэхъущIэу зэхахаш, «Асте-
мыр щхъэгъавэ» кыфIищауэ. «Сэ сылIу пащIэ стеткъым,
Астемыр жиIэм зы псалъэ пэжу хэтым. АтIэ, фи IэкIэ фытелэ-
бэнщ сэ жысIэм, бэлшэвычхэм фащыгугъыурэ кIэдетыр
къэмысмэ, сыахъмакъщ», – жиIэу уэрамым дэтт Долэт. Зэ-
къуэшитIым ар я адэм хужыпIэу ядэнт, я ныбжьэгъу къомыр

зэхуашэсауэ Долэт зэгуагъэп.

Жыгым тетхэщи зыщыщІаупскІэкІэ зэуэ зэдокІий, жыг къудамэр къыщехкІэ «кІы», щыдэкІуейкІэ «гуугу» жаІэу. Ар сыту тхъэгъуэ езыр. Махуэр хуабэм, жыгыр иным, Долэт къыплъэмыІэсым – зи, нэхъ удэзыхъэх щыІэкъым. Долэт хуэмышэчыжу къэгубжыпэри къурагъ ин иІыгъыу къэсаш. ЩІалэ цыкІухэм ар щалъагъум, жыг зытесым къызэрегъалъэри щхъэж и занщІэмкІэ иунэтІаш, Долэт зыІэщІамыгъэхъэну.

Лу нэхъ лъагэ дыдэу дэпщяти, гузэвэгъуэ къылъысаш. Тембот и къуэшыр къыгъанэу ежъж хъурэт. «ЗэкъуэшитІрэ дзитІ зыІутрэ» жыхуаІэр щыгъупщатэкъым. Жыг къудамэм кІапсэрыкІуэм ещхуэ ирижээрэ Лу деж нэсаш:

– Нех, псынщІэу!

– Къыдэуэнщ. Думыгъэх, – жиІэу идэртэкъым Лу.

– Фыкъех мыдэ! КъыспэщІэхуэм и фэр ІэбжъанэкІэ тесхынщ. ХытІым я кум къыдэкІа! Къэзылъхуам хуэдэщ тІури. Хъэм бацэ ишхым сыт?! Апхуэдэщ. «Хуитыныгъэ» жегІэри я адэм жылэр зегешІэ, и быным сэ сигъэпсэуркъым. Фыкъех мыдэ! – жиІэу Долэт жыг щІагъым щІэтщ гъумэтІымэу, къурагъ кІыхьыр игъэдалъэу.

Махуэ хуабэр зэкъуэшитІым кІыфІ къащыхъуаш. Долэт хъушІэу жыг щІагъым щІэтт, абы и кІий макъ щызэхыхым, и къуитІыр къыдэжаш. Темботрэ Лурэ ар щалъагъум, мыгузавэу хъунт, дауэ далэщІэкІыну зэадзэкъуэхэм, жаІэу заплъыхьырт. Долэт и къуэ нэхъыжьыр лІы хъуат, абы Тембот пэльэщынутэкъым. Жыгым тес зэкъуэшитІыр плащІэ-тхьытхьыу зы къудамэм текІрэ адреи къудамэм зрадзу къапщыхьырт, Темботи «си къуэш нэхъыщІэ цыкІур къехуэхрэ яІэщІыхъэмэ», – жиІэу гузавэрт.

– ФыкъысІэрыхъэнкъэ фэ, Астемыр щылъху! Щымышхэм фезмыгъэтІэхъумэ, сэ стетыр пашІэкъым! – жиІэрт Долэт, жыгым дэуейм, къудамэ гъур цыкІухэр къыргъэщэщэхуэ.

Абдежым къыздикІари къыздихуари ямышІэу, шу гуп къыкъуэжри сабэр къаІэту къажэу ялъэгъуаш. Долэт къэуІэбжъауэ шу къажэхэм еплъырт, зи ужь ит щІалэ цыкІуитІыр щыгъупщэжауэ. Темботрэ Лурэ къельэу щІэпхъуэж хъунут, ауэ а тІуми я нэр шу гупым тенат. Япэ дыдэ иту къажэр Елдарт, абы и щІакІуэм щэкІ плъыжь тІэкІу хэщІат. Шу зэрызехъэу къажэм Іэ лъэныкъуэмкІэ фоч яІыгът, зэзэмызи фочыр драгъэуейрт, уэрамым къыдэжа хъэр ягъаштэрэ куэбжэ щІагъым щІагъэпщхъэжу. Темботрэ Лурэ жыгым зэрытесыр Елдар ищІатэм, си Іуэхут ар апхуэдэу блэкІым. АрщхъэкІэ зэкъуэшитІым я гузэвэгъуэр Елдар дэнэ щіщІэнт, фызышэ кыкІыж хуэдэу и гур жану, и нэгум гуфІэ-

гъуэшхуэ зэрыщІэтым гу лыпштэу, пцІащхъуэм хуэдэу псынщІэу зылбрыгъэхащ.

Шу гупым къагъэхъея сабэр тІысыжатэкъым, шыфІитІ щІэшІауэ тешанкІэ гуэри къыщыкъуэкІам. ТешанкІэр къакІуэрт шу гупым къаухъуреихъауэ. Пэжу, нысэ къашэ хуэдэт, гублащхъэдэс щІалэм шыр хъэмкІэу кыхурт, уэрамым джэдкъаз дэтыр лъэныкъуитІымкІэ зэбгрылътэтыкІырт. Лу и гур къилътэтын хуэдэт, нып плъыжъ ин иІыгъыу тешанкІэм исыр щилъагъум. Степан Ильичрэ Астемыррэ зэбгъурыст. А тІум нып яІыгъым хъэрф хужькІэ тетхат «Советыр текІуащ» жиІэу. Долэт елъэбышауэу тешанкІэр здэкІуэмкІэ ежьащ. Астемыр я куэбжэм зэрынэсу, и фочыр дригъэзейри игъэуащ, къызэрыкІуэжар унэм яригъащІэу. КъэувыІэу и бынунэм яхыхъэну хущІыхъэу къыщІэкІынтэкъым. Лурэ Темботрэ абы гу лъамытэу къэнэнт.

ЗэкъуэшитІыр жыгым къелъэри зэкІэлъхъэужу я дежкІэ щІэпхъуэжаш, Долэти хэти щымышынэу. Си Іуэхущ иджы езы Долэти а щІалэ цыкІуитІым ІэпэкІэ къелусэмэ, а тІум я адэ Астемыр и къэкІуэжыкІэр илъэгъуакъэ абы. Темботрэ Лурэ я унэм щІэлъэдэжри я янэмрэ нанэжъ сымаджэу хэлымрэ бауэбапщэу хыбар ирагъэщІащ, арщхъэкІэ Думэсарэ и нитІымкІэ илъэгъуауэ къыщІэкІащ Астемыр къыщыгуфІыкІыу тешанкІэмкІэ зэрыблэжар, фочри зэрыдригъэуеяр.

Ерул гъуоуэ мыджамы, жылэм дэсыр къызэрыдэхауэ правленэ унэмкІэ кІуэрт. Темботрэ Лурэ я ныбжьэгъу цыкІу къомым яхэту жылэр здэкІуэмкІэ ежьащ. Астемыр бэлшэвыч Іэтащхъэ зэрыхъуам шэч лъэпкъ къытрамыхъэжу, тІэкІуи загъэпагэрт, сыту жыпІэмэ, а тІум я адэр бэлшэвыч пашэ щыхъуакІэ, Темботи щІалэ цыкІу пашэ хъун хуейщ.

Правленэ пщІантІэм цІыхур дэзт. Шу къэкІуахэр я шым къемыпсыхауэ зэхэтт. Елдаррэ Астемыррэ Степан Ильич ещанэу тешанкІэм итт, цІыху кърихъэлІам къахэпсэлъыхъу. Жъыбгъэм зэрихъэ нып плъыжъыр Астемыр иІыгът, лІищри нэжэгужэт, зэ зы лъэныкъуэмкІэ, зэ адреј лъэныкъуэмкІэ загъазэу цІыхухэм сэлам ирахырт, щыпсалъэкІи ину псалъэу.

– Уа, къэрэхъэлькъ! – жиІэрт Астемыр. – Совет властыр зэрытекІуам и хыбар къыфхуэтхъащ. Къэрэхъэлькъ съездым советхэр увауэ къилътытащи, власть узынщэ тхуэхъуну! Ура!

Астемыр, Степан Ильич, Елдар гъуэрыгъуэурэ псалъэрт, жылэ къызэхуэсари а щым къабгъэдыхъэурэ я Іэр къаубыдырт, лІыжхэр хъуахъуэрт. «Ура» зэрыжаІэ зыщІэ куэд яхэттэкъыми, Астемыр сымэ иувыкІауэ «ура!» жаІэу къыхадзэрт, турыхъ щащІкІэ сохъустищым зэчыр зэдыжаІэу къызэрыхадзэм ещхъу, арщхъэкІэ «ура!» жаІэрэ «уэредадэ»

жаІэрэ пхузэхэмыгъэкІыу жылэр зэрыгъэкІийрт.

– Оре-оре! – жаІэу зыкъоми гурымырт, арщхъэкІэ нэхъыбэм «оредадэр ди махуэш» – жаІэрт.

Астемыр «ура!» жиІэхукІэ, и Іэ лъэныкъуэр иІэтырт, «уар!» нэхъ лъагэу дридзей хуэдэ. Абы къыхидзэ «урам» адрей къомри къежурт.

Жылэр зэрыгъэкІийуэ щІалэ цІыкІухэр къэнэнт, Темботрэ Лурэ зыхэт щІалэ цІыкІу къомри кІийрт, «ура!» жаІэу. Лу къызэрилъытэмкІэ, «ура!» жыпІэмэ, убэлшэвычт, ар жумыІэмэ, укІэдетти, и макъым къызэрихъкІэ кІийрт, Астемыр сымэ захригъэхым и гуапэу.

– Хъыдан плъыжъ ди джанэм хэтщІатэм арат, – жиІэрт Тембот, – дызэрыбэлшэвычыр къащІэнт итІанэ.

– Ди адэр бэлшэвычкъэ, Тембот? – щІэупщІащ Луи.

– Ар пщІэркъэ иджыри къэс?

– НтІэ, хэт бэлшэвыч ин дыдэр?

– Истепанщ.

– Дадэ нэхъри Елдар нэхъри Истепан нэхъ инуи?! Долэт бэлшэвычыщхъэ пилъэну жиІати, иджы «ура!» щхъэ жиІэрэ? – Лу зыщІэупщІэм щІэ щІэттэкъым.

– Акъылыр щагуэшым дурэшым удэсащ уэ, – жиІэри Тембот пичащ, жиІэнур тэмэму къыщыхуэмыгъуэтым: – Бэлшэвычыщхъэ пхупылъэрэ иджы? Уоджэгури уэ, уи кІэр исауэ. Плъагъурэ дадэ и бгъэгум хъзырым и пІэкІэ пІэтІрон илбыр? Нэхъыбэр шэ къэуэжщ. Уэ зызыз, абы и сэшхуэр, жи. Зэ къисхыу сеплъащэрэт.

Астемыр щыгъ цейм хъзырылътэм изу пІэтІрон илът, я лъэдакър къыдэгъзезеуэ; сэшхуэри гуэлът, сэшхуэ дакър къэгъэшыхуэ. ЗэкъуэшитІыр зплъыр арат яхуэмыгъэшІагъуэу. Тембот и гум къэкІыжаш ХъэтІохъущокъуэ садым къэбэрдей полькур иту щилъэгъуа махуэр. ПцІащхъуэ цІыкІухэр зэрызехъэрт а махуэми, нобэ хуэдэу лъахъшабзэу къалътыху.

Лу здэщыт дыдэм деж къэуващ Мусэрэ Бэтокъуэрэ, а тІум я щІыбагъым къыдэтт гъукІэ Боти.

– Оре-оре, – жаІэу зэщІэкІиерт пщІантІэм дэт къомыр, Мусэрэ Бэтокъуэрэ машІэтІэкІуу гурымырт, жаІэр къыпхуэмыщІэу. Абы гу лъитащ Лу. «ІэхъуэтегъэкІыу «ура» жаІэ хуэдэу зыкъыфІагъэщІ», – жиІэри Лу и гум къэкІащ. Боти ар хуэшэчакъым:

– ЛІо, фи «ура» кІуэда фэ? Советскэм къабыл ищІыркъым фи «уар», – жиІэри Бот ещаш Мусэрэ Бэтокъуэрэ.

– Уэлэхы, ищІынмэ. ЛІо, ди «уар» нэхъ мышыу уи гугъэ?

– Іэу, уи шыугъэ зэбгъэшхам «ура» хужыпІэм нэхъыфІкъэ, – жиІэри Бот зыкъызэкъуихри къэпсэлъащ, – мэл

зыхуэбукІу, шІакІуэ зыхуэпщІу шытар дэнэ кІуа? КІэдетыр кѣсмэ, цырибон яхуэпщІу, бэлшэвыч ухуэзэм «ура» хужып-Іу хѣурэ? Зи гупхэ уисым и уэрэд жыІэ, жыхуаІэм ухуэди.

– Атіэ, уэра нобэ зи уэрэд жыІэгѣур?

– Уэлэхыи, сэрам. Уэ уи лЫщІэр утЫпщыж, я лЫщІа-пщІэр ети. КѣыбгурыІуа? Елдар кѣыпхуигѣэгѣун уи гугѣ лЫщІапщІэ иумытыжар?..

– Елдар и щІыхуэр уи кІапщІэм кѣимынэм си Іуэхуш иджы, – жиІэри зыгуэри кѣэпсэлѣащ. – Тобэ ярэби, Гѣуумар ебгѣэшха кѣомри псыхэкІуадэ хѣуакѣэ! Хѣа-хѣа-хѣа. ЕлѣІу, старшынэм ирифар Советскэм кѣуитыжынщ.

– Елдар сызэбгѣэлѣэлунур? Си жѣафэр укѣауэ сылІэу сытелѣми, Іиман силэкѣым, селѣІумэ, – жиІэри Мусэ ида-кѣым.

– Сыт ущІемылѣэлунур? Зэ умыпІащІэ, пщІэну щыт-кѣым. Хуэмыза лЫфІщ. Елдар кѣуажэм пашэ хуэхѣумэ, ущІелѣэлуни кѣэхѣункІи мэхѣу...

– Елдар пашэ хѣууи? Щыгугѣ!

– ПІѣагѣункѣэ, щхѣэ упІащІэрэ? Старшынэ щыІэжыну-кѣым иджы, пырсидателщ ягѣэувынур. КѣыбгурыІуа?

– Уэлэхыи, содэм тхѣмадэу ягѣэтІысынум. Сэра ар зи жагѣур? – жиІэри Бэтокѣуи и псалѣэ кѣыхилѣхѣащ. – Ауэ фыщІегѣуэжынщ, фи кІэтІийр фи вакѣэ лѣэпсу фежѣэжмэ. ІІо, форэ тхѣукІэ фигѣэшхэн фи гугѣэ Советскэм? Фщы-гѣуипщѣжа «Кѣэрал пхѣуантэм» дэлѣар зэрыдагѣэбзэхыкІар?

– Хэт дэзыгѣэбзэхыкІар?

– Бэлшэвычхэрщ, уэлэхыи. Хэт уи гугѣэрэ? Мо урыс Истепани яхэтү.

– Укѣэмывэ, Бэтокѣуэ! – жиІэри Бот кѣэгубжѣащ.

– Атіэ, дыбгѣэпсэлѣэххэнукѣэ уэ? ЫІ? – жиІэри Муси кѣилѣащ, Бэтокѣуэ кѣыдэшІу.

– Зышумыгѣауэ, Мусэ. Ди хѣэптетыгѣуэщ. Астемыр сымэ ахѣшэр яІэрыхѣами, псыхэкІуадэ хѣуакѣым. Кѣэрэ-хѣэлѣкѣ Іуэхуш зытекІуэдар. Зэхэпхрэ Истепан жиІэр? ЕдаІуэт.

– Абы жиІэр си щыпэзэхэхкѣым сэ.

– Што слишатся не хотимся, старшинимся боимся?* – жиІэри Бот езым и урысыбзэмкІэ кѣэпсэлѣащ, псалѣэ кѣэс «ся» пигѣэувэу. Бот апхуэдэу щыпсалѣэр кѣыщыгубжѣам дежт, нобэ Мусэ хуабжѣу кѣигѣэгубжѣат гѣукІэр.

– Урысыбзэ мышыу. Си кѣэжын кѣокІуэ, – жиІэри Бэтокѣуэ лѣэныкѣуэкІэ еплѣэкІащ.

ТешанкІэм иту Степан Ільич кѣэпсалѣэрт:

*ІІо, уедІуэну ухуейкѣэ? Старшынэм ущышынэрэ?

– Къэрэхьэлъкъ, нобэ ди татуугъуэш. Гуэхушхуэ ди пщэм къыдэхуауэ, ди унафэ тшIыжыну, къэрэхьэлъкъыр гъуэгу тэмэм тегъэува зэрыхъунум и унафэ тшIыну араш дышIызэхуэсари. Фыпсалгъэ, ди акъыл зэхэдвгъалъхъэ. Хэт Гушщыр, щыжаIэм, упщIэр Гушщ, жаIащи, дызэвгъэупщI, дызэвгъэчэнджэш. Астемыр жыхуиIам нобэ дыхуэзащи, ар зи мыгуапэ щIагъуэ кърихьэлIауэ къыщIэкIынкъым. Пщыжыуэркъыжкъым щIы ушаскIэ яIар зэхэдгуэшэжыну араш ди мурадыр. АтIэ, хэт нэхъапэ щIыр лъысыпхъэ? ЩIы зимыIэрщ. Къулейсызу, лэжьэфыну, арщхъэкIэ зытелэжыыхъын зимыIэрщ. Апхуэдэу жылэм дэсыр фощIэри, я унафэ фщIы. вакIуэ дэкIыгъуэ хъуаш. ЩIы ивэн зимыIари дзей ирелгыхъуэ, Советскэм щIы кърет! Араш Ленин и унафэр!..

– Ленин и узыншагъэкIэ, ура! – жиIэри Астемыр и макъым къызэрихъкIэ кIияш.

Аргуэру «ура» къэIуаш, жыг инхэм тес къуаргъхэр игъаштэу, а макъыр Щхъэлмывэкъуэ къыщыIуу адэкIэ губгъуэм нэс къыпфIэшIыну инт. «Урам» уэредадэ къыпыхъуэу къыпфIэшIми нэхъ IупщIу, тегушхуауэ жаIэрт.

Бэтокъуэрэ Мусэрэ ящIэнур къахуэмыщIэу зэплъыжырт. Бот къажриIар ящыгъупщатэкъым а тIум. «Ура» жытIэрэ аргуэру зыгуэр къытфIэнэмэ, жаIэрт, е зыри жыдмыIэмэ, «контрэ» къытфIэзыщыни къахэкIынщ, жаIэу гузавэрт.

Бэтокъуэ хуэшэчакъым.

– Псыхуабэ дэс тыкуэнтесхэм зэрашIым хуэдэу дывгъэщIи нэхъыфIш, Мусэ, – жиIэрт Бэтокъуэ, – ныпищ яIэш: зыр плъыжыу, зыр удзыфэу, ещанэр пащтыхь ныпыжыыр арщ. Бэлшэвычыр къэсмэ, нып плъыжы къыфIадзэ, шэрихъэтыдзэм хуэзэм – нып удзыфэ, кIэдетым бжыпэр яIэшIыхъэмэ – пащтыхь ныпыр хъэзырщ. КъыбгурыIуа?

– Къэзакъыр къэсмэ-щэ?

– Къэзакъри? Къэзакъми нып гуэр яIэу къыщIэкIынщ, – жиIэри Бэтокъуэ щигъэтыжаш.

А тIум я псалгъэр Тембот и гум ириубыдаш. Дэри щэкI плъыжы дилэн хуейш, жиIэрт игукIэ Тембот. Лу куэд щIауэ зыхуеиххэр арат, ауэ дэнэ къипхын? Думэсарэ и щIыIур зытеда къэдабэ плъыжыыр зэхэчэтхъамэ, хъунт. Степан Ильич подаркэ кIыхь и хабзэти, иджы подаркэу хъыдан плъыжы тIэкIур къаритамэ, зэкъуэшитIри арэзы хъуат.

Степан Ильич и псалгъэр иригъэкIуэкIырт:

– АтIэ, Советскэм сыт Къэбэрдейм фэ къывитыр? ЩIыри псыри фи зэхуэдэш. Лажьэм лыжь ишхынщи, мылажьэм лажьэ игъуэтынщ. Ар зы.

– Плъагъурэ, урыс пэтми адыгэ псалгъэжхэр ещIэ, – жиIэу Бот игъэщIагъуэрт.

– Абы къишынэмыщIауэ, Ленин сыт и унафэр? ЕтIуанэу,

Ленин унафэ ищIащ зауэм кIэ еттыну...

– Зауэ щымыIэну, ура! – жиIэри Елдар зэрылъэкIкIэ кIиящ.

– Ура, уэлэхьы, – жиIэри Боти кIиящ.

– Ореда, о-о! Ура, жи, о-о, – жаIэу пщIантIэм дэт къомыр цIыкIуи ини зэщIэкIиящ.

Мусэрэ Бэтокъуэрэ кызырыкIат.

– Ленин кытхуищIа къомым и уасэу тIихыну и гугъу щхьэ фымышцIрэ? ИгъащIэм Россейм пщIэншэу зыри кытхуищIакъым! – жиIэри Мусэ кIиящ, «урар» нэхъ щаухым хуигъазэу.

– Паштыхьым шырэ лIыкIэ дыфIэкIырт, иджы дызэры-фIэкIынуыр сыт? – жиIэрт Бэтокъуи.

Долэт, Iуэхум къуацэкIэ щыхэуэн хуейр къэсауэ кыилытати, и псалъэр кыыхимыIуу хуэшэчакъым.

– Мыпэжмэ, сэ стетыр пашцIэкъым! – жиIэрт Долэт и бгъэр кыригъэкIыу. – А къомыр кытхуэзыщIэм зыгуэр тIихыну и мурадщ. Ди мылъкур иримыкъумэ, утыкум дыкьи-накъэ!

– Абы и уасэр еттащ, фымыгузавэ. Зым и щIыхуэ ттелькъым! – жиIэри Елдар къэпсэлъащ. – ЩIыхуэ зытель щыIэмэ, ирегузавэ...

– Апхуэдэу бей фыхъуамэ, Iейкъым, – жиIэу Мусэ яхуэ-мышынэу псалъэрт.

– Ленин кыидит фIыгъуэм и уасэм лъырэ пщIэнтIэпсрэ дэ щIэттащи, гугъу зезымыгъэхьа тхэтмэ, ди щIыхуэ телыщ, – жиIэри Елдар Мусэ зыкыхуигъазэри къэпсэлъащ.

– Уэлэхьы, пэжым ар!

– Афэрым, Елдар! Молодецыгъыщ, – жаIэрт зыкъомым.

– Мусэ щIыхуэу телыр итыжу хуежъэмэ, и мылъкур хуримыкъункIэ мэшынэ, – жиIащ Бэтокъуи.

– Умышынэ, Мусэ, сондэджэрэгъу усхуэхъумэ, умэжэлIэнкъым, – жиIэри Мэсхуди кыыхиIуащ.

– ТхъэмщIыгъу егъэшх!

– Упсэу, Мэсхуд, – жиIэри альандэм зыри жызымыIа Бэлацэ къэпсэлъащ, – адыгэм «ыхьы-ы», жиIэмэ, и Iуэхур... АрщхьэкIэ Бэлацэ и псалъэр Мусэ зэпиудаш:

– Уэ уи пщIэнтIэпсу пIэрэ а фIыгъуэ къомыр кызыщIэкIар? – жиIэри Мусэ и фIэщу къэпсэлъащ. – Къэбэрдейр зэрыхь-бэдзыхьу Рэссей бэлшэвычым зевмыщауэ пIэрэ? Хэку димыIэжу, дин димыIэжу, чыристан къабзэу дежэжын хуей хъумэ, муслъымэнхэм зыгуэр жаIэнщ, кыфхуамыдэн-кIи хъунщ...

– Уэра зымыдэнур? – жиIэри Елдар къеупщIащ Мусэ.

– Сэракъым. Си закъуэ уи гугъэ зымыдэнур? Къэрэхьэлъ-къым ядэнукъым.

– Къэрэхъалькъым уралыкIуэ уэ? ЖыIэт ар. Уэ узилы-
кIуэр дощIэ дэ. Щэрдан Бердщ. Абы и ужыр икIэщIыпIэкIэ
пхуну арагъэнщ узыхуейр. ЗэтепIэ уи жьэр! – жиIэри Асте-
мыр къэгубжъауэ къэпсэлыщ.

Мусэ зигъэпсчэуIуу, жиIэнур кыхуэмыгъуэту икIи
шынауэ щытт, мымащIэу кызыщIэплъауэ.

– «ДокIуэд мыгъуэри, Лъостэн», жыхуаIэм хуэдэщ, Му-
сэ, уи Iуэхур. Уи пIэ иси нэхъыфIщ. СогъэпцI, нэгъабэ
лIам укIэщIамыгъэхъэжым, узыхуейрамэ, – къеуциящ Бэ-
токъуэ.

– Уа, зыгуэр жыпIэ щIэмыхъур сыт? Дыкъэрэхъалькъкъэ
дэ! – жиIэри Долэт зыкыIэтатщ. – Щхъэхуит дыхъуамэ, ды-
псалъэ хъун хуейщ.

– АтIэ, хэт узымыгъэпсалъэр? Псалъэ! Ухуеймэ къакIуэ
мыдэ. Къиувэ тешанкIэми псалъэ, – жиIэрт Астемыр, Долэт
фIы зэрыжымIэнур ищIэ пэтми.

Долэт занщIэу тешанкIэмкIэ иунэтIащ, елъэбышауэу
здэкIуэм, и тэмакыр игъэкъабзэу. ТешанкIэм щIэщIа ши-
тIыр епэзэзэхуу щытти, Долэт тешанкIэм щыдэкIуейм, я
щхъэр занщIэу къаIэтатщ. Астемыр нып плъыжь иныр иIы-
гъыу щытт, Долэт жиIэнум пэплъэу.

МАФИЭС

– Долэт кывым дыщIедэIуэн щыIэкъым. ЛIо абы жиIэн
фи гугъэр? – жаIэу зыкъомым ядэртэкъым.

– ЗэIушIэ жыхуаIэр аращ. Ирепсалъэ! Хэт псэлъэнуми
хуитщ! ФызэрымыгъэкIий! Ей! Вгъэпсалъэ мыр! – жиIэрт
Астемыри. – Долэт и акъылри лей хъункъым. Псалъэ, Долэт.

– СогъэпцIыр нахуэу, мыпэжым. ЛIо, си акъыл хэслъхъэ
хъунукъэ? Фи Iупэ тезудын фи гугъэ, – жиIэрт Долэти зигъэ-
бэлыхуэ. – ФыкъэдаIуэ, жылэ, фи акъыл здынэмыс нэгъэ-
сынуми фщIэркъыми. Советскэм щIыр ди зэхуэдэ ищIащ.
АтIэ, мэзри ди зэхуэдэщ. Мышэр мэзым хуиту щIэтщ, дэ
мэзым дыщIэт щхъэ мыхъурэ? Зы мэзым Щэрданым ушIи-
мыгъэхъэм, модэкIэ Къылышбий и мэзыр щхъэхуэм, Хъэ-
тIохъушчокъуэми мээ иубыдамэ, дэнэт уздэкIуэнур? Иджы
бэлшэвычхэм жаIэ: узыхуей мэзым щIыхъэ – щIыри мэзри
фи зэхуэдэщ. Уеблэмэ зы жыгым фыпытIысхъэ псори,
къуаргъым ещхуэ, ухуеймэ, жыг зырызым фыдэкIуей...

«Езым и куэбжэм деж щыт кхъужьейжъым удригъэ-
кIуейркъым...» – жиIэри Лу и гум къэкIащ.

Боти абы гу лъытащ:

– Тембот, кIыщым къэкIуэн щыбгъэтаи, тIасэ. Долэт и
куэбжэм Iут кхъужьейжъым нэхъыбэрэ укIуэ си гугъэщ,

пэжкэ?

Тембот ар и гуапэ хуакъым, жиІэни кыхуэмыгъуэту занщІэу кызыщІэнат. Лу, сэри зыгуэр кызыжиІэмэ, жиІэу и тхэкІумэ цІыкІуитІыр тригъэхуауэ зэщІэдэІукІырт. Долэт и псалъэм зригъэукъуэдийрт.

– АтІэ, кьэрэхьэлъкъ, хуит дыхъужащ, – жиІэрт Долэт. – Ухуеймэ, жыгым дэкІуей, ухуеймэ, щІыльбэм къехыж... Уи псэм фІэдахэр щІэ... АтІэ, абы нэхъ насып щыІэ – жыф-Іэт...

– ЩІыр ттрахри хуитыныгъэр кыдат! – жиІэри Мусэ кІиящ, Долэт и псалъэ зэпиуду.

– ЛІо, ттрахамэ? Уи адэжъ и щІэин птрахрэ? – жиІэри зыгуэр кьэкІиящ.

– Куэдщ Долэт кывар! Ирепсалъэ Астемыр!

Долэт дэлъэтеиным хуэдэу зихъунщІэрти, тешанкІэм щІэщІа шитІыр екъури, Долэт джалэ пэтащ. Астемыр псэ-лъэн кыщІидзащ:

– Уа, жылэ, Долэт зыщІэхъуэпс хуитыныгъэр кІакхъу щІумычу уогъуэт. Кьэрэхьэлъкъым лъы щІагъажэр ара-къым. Нобэ дыщІызэхуэсари ди дзэлыфэ тІыну аракъым. Сабийм ущыдыхъэшхым, уи дзэлыфэ кхъуей дэлъу кы-фІошІ, жыхуаІэм хуэдэу, Долэт дыдэджэгуу кыфІошІ...

– ПашІэ гъэлыгъуэ джэгу хэлъкъым! – жиІэри Бэлаци и псалъэ кыхилъхъащ...

– МыхъумыщІагъэ кытхремылхъэ Долэт, – жиІэрт адэкІэ Астемыр. – Изрэ ныкъуэрэ зэрыщІэркъым, жаІэ. Феплъ модэ Мэхъуд. Сыт абы ТхъэмщІыгъуныбэкІэ щІеджэр? ИгъашІэм тхъэмщІыгъуш ишхри аращ, тхъэмщІыгъу зымыгъуэту дапщэ щыІэр? Долэт зылъагъум ар мэжалІэ лІэуэ жиІэнкъым...

– Хъэ-хъэ-хъа. Ныбэфш, лъэбыцэ хъужауэ, – жаІэу зыкъо-мыр зэщІэдыхъэшхаш.

– Джэдыгу пІаргъ зыфІащауэ щыта тхъэмышкІэ къомыр аращ дэ нобэ дызыхуэгүзавэр. Властыр къэзыхыжари ахэ-ращ...

Абдеж Долэт тэмакыІэщІ къэмыхъуу хуэшэчакъым, ауэ жылэ кызызэхуэсам къалъэгъуащ: Щэрданхэ я унэм мафІэ щІэнауэ, Іугъуэ фІыщІэр кыдрыхуейрт.

– Щэрданхэ я унэр мафІэм ес!

– Хэту пІэрэ зи ІэщІагъэр?

– Хэт? Жыраслъэнщ. ХуэфІэкІамэ, жылэри игъэсынт.

– Е зи лъапсэр хэкІуэдэн, жи!

– Щхъэ фызэхэт! ФынакІуэ! МафІэм ис нэхърэ нэ-хыфІш, щхъэж хуэзэр ирехъ! – жиІэри Долэт Щэрданхэ дежкІэ иунэтІащ.

– Шэщри бэкхъри ес! ФынакІуэ щІэхыу, – жиІэри кІиящ

зыгуэр.

– Ей, шхуэ е нахътэ здэфштэ!

– Е зинэкІэ кьальхуа Жыраслътэн, жи, сыту кьытхурикьуа, – шхыдэрт Астемыр. – Си тхьэрыІуэщ, Щэрданхэ шыфІу яІэри абы имыхуамэ. Дэ мыбдеж зэІущІэ тщІауэ дызэхэтщ, Долэт кьивым додаІуэри.

– ФынакІуэ. Дыгувэну Іэмал иІэкьым, – жиІэри Степан Ильич тешанкІэм итІысхьащ. – Неуэ. Шухэр нэкІуэну щІы унафэ. ПсынщІуэ!

– Фышэс! – жиІэри Астемыри командэ итащ. ЩІалэхэм я шыныбэпхыр щІакъузэу хуежьащ.

Жыраслътэн и мурадыр кьемыхьулІэнкІэ хьунт, кьуажэм Долэт хуэдэу хьэгъапхьэ зыкьом дэмысу щытыгъам. Щэрданхэ я мылтькур зэрапхьуэу зыІэщІалыхьэжыным щІэхьуэпсыр мащІэтэкьым. Долэт мэджытым кьыщипсэлъауэ щытар нобэ кьехьулІащ: жылэ кьызэхуэсар зэрызехьуэ Щэрданхэ я унэм ешэ, дзэ иришэжьауэ зауэм Іуишэ хуэдэу, жэрыжэу здэжэм унафэ мыщхьэпэр ищІу:

– ФынакІуэ, маржэ! Куэд щІащ дэ Щэрданхэ я деж дыкІуэн зэрыхуейрэ.

Астемыр и унафэкІэ, шу гупыр жылэм кьапзуващ, ямыгъэкІуэн я гугъэу, арщхьэкІэ хэт бжыхьым елъащ, хэти щІэпхьуэри ежьэжаш. Астемыр псалъэкІэ ягурыІуэн и гугъэу жиІэрт:

– ФыкьызэтеувыІэ, жылэ! Щэрданхэ я мылтькур хабзэкІэ дывгъэгүэш. Хьэлэбэлыкь кьыкІыныщ. Щхьэж хуэхьыр ихьмэ, зы лІыр джэдыгуибгъуу, либгъур джэдыгуншэ хьунщ. Къэвгъазэ! ФыщІегъуэжыныщ, хабзэншагъэщ фщІэр. Долэт, уи джабэр щІэдудыныщ. КъыджиІакьым жумыІэ, шумыгъауэ жылэр! Къэгъазэ...

Бэлацэ зыгуэр жиІэнут, арщхьэкІэ псори зэрыгъэкІийрти, псалъэртэкьым. Астемыр жиІэр куэдым зэхахырт, арщхьэкІэ, мэл зэрыгъэщтам ещхьу, япэ къэзыгъэзэн кьахэмыкІыу, кІуэрт.

– ФемыдаІуэ Астемыр! Абы кьыгурыІуэм хуэдиз сщыгъушщэжаш сэ. Советхэм я узыншагъэкІэ ура! Нахуэу согъэпщІ, ди насып темыкІуамэ. Щэрданхэ я мылтькум дешэр мащІэ сытми. Бэлшэвычхэр кьызыщхьэщыж кьулейсызым яІэрыхьэм нэхьыфІкъэ ар? ИгъащІэм зы шынакь садошхыкІ сэри тхьэмышкІэм...

– Уэ уишхыкІрэ шынакь нэщІыр епту!.. – жиІэри Астемыр кьешащ. – Долэт!.. Жылэм зэбграхар уэ кьызэхуэпхьэсыжыныщ. ЗэгъащІэ ар!..

– Щыгугъ! Си закъуэщ уэ плъагъур...

Жылэр кІуэрт, я занщІэр я гъуэгугу, япэ нэсу зыхуейр зыІэрагъэхьэну. Бжыхь хуэзэм ирауду, мывэ сэрейхэр ягъэля-

лъэу, уэрамым дэт цыхубзхэр ягъэгужейуэ, сабийхэр ягъагъыу. А цыху кьом зэрызехьэм Астемыр сымэ я шу гъусэхэри хэтт, шлопщыр ягъэкIэрахъуэу, ирауди къахэкIырт, зым зыр япэ ищын папщIэ зэфIэнэрт, арщхьэкIэ зэзэуапIэ имыхуэу ежъэжырт. Зи щIалэ а зэрызехьэм хэхуа адэхэм жаIэрт:

– Исуф! ПсынщIэу нахътэ къэхь!

– Лло нахътэ зэрыпщIыну? КIапсэкIэ пшэнщI...

– Жэ псынщIэу. Зи бжыакъуэ е зи соку кыпIэрыхьар умыутIыпщ, сынэсыхукIэ...

– ФызэтеувыIэ! Псэ зыут дгъэкIуэнукъым! – жаIэри зи бгъэгум щэкI плъыж хэщIа шухэр зэбгъурыту къапэуаш, арщхьэкIэ къахуэгъэувыIакъым.

Лу бжыхъ гъуанэмкIэ дэпщри зыгуэрым я хадэм илъэдауэ цыху зэрызехъэ кьомым къеплъырт, Астемыр яхимыгъэгъуашъу. Темботи мызэ-мытIэу и адэм бгъэдэлъэдэну и гум къэкIат, арщхьэкIэ кыызэшхыдэмэ, жиIэрти дзыхъ ищIыртэкъым. Уэрам зэвыр яухри цыху кьомыр Щэрданхэ я пщIантIэ иным щыдэуэм, Лу Астемыри, Степан Ильичи, Елдари фIэкIуэдащ. Дунейр хьэргъэшыргъэти, зыри кыбгурыIуэртэкъым. Фызхэр я куэбжэм деж къэувауэ, я сабийр я Iэблэм тесу къаплъэрт, хэт гъыуэ, хэти шхыдэу. Пщыхъэшхъэ хъуати, мафIэ нэхур жыжъэ нэсырт, хьэхэр банэрт.

Бэлацэ зыхэтам кыыхэкIэри фызхэм къахэуаш, Долэт щхьэкIэ дунейм бзаджэу тетыр жиIэу. Дисэ, зэрысымаджэу къэтэджауэ, гъумэтIымэрт.

– Саримэ! – жиIэу джэрт Дисэ. – Дэнэ укIуа, кIуэцIрыхун! Плъагъурэ ар. Къэгъазэ мыдэ. Тобэ ярэби, сыту мафIэшхуэ, на. Псы кыиуам гъуэлъыпIэ кышщысхуихьам хуэдэ мыгъуэти ноби. Сылъэрызехъэу шытыгъам, сэри Iыхъэншэ сыхъунт? Зыгуэр кысылъысынти. АрщхьэкIэ, мес, алыхъ талэм сыкъелъагъу. А-ды-дыд мыгъуэ, зэбграх!.. Напэ зимыIэм кIапэрехь! Саримэ! Елдар зэрытеплъэу бзэхаш... Зыгуэр къытлъагъэсатэм сыт хъунт!..

– Ухуейкъым, Дисэ. Уемыхъуапсэ абы, – жиIэрт Бэлацэ. – Гъаблэгу зыштар араш и мымылъку щIэнэцIыр. Ухуейкъым, зыхуэгъэныкъуэ абы. Лей зезыхъэу кызыыхуэгъуа щыIэкъым. Лейщ ар. Долэт зыхэт псыр жэбзэн. А емынэунэу лъэбышэжыр къуэбэбжыабэу игъашIэм дунейм тетщ. Абы и напэм щхьэкIэ щай фIыцIэжъ уэстынкъым. Лло мо кьомыр кышщIигъэбырсея?..

– Модэ мыгъуэ! Шыри мэлри къаху, – жиIэри зы фызгуэр кышциудри гъыуэ хуежъаш, – дыхэкIыжаш. Сыт мыгъуэт си щхьэгъусэр нобэ бэзэрым зыхуар.

– АтIэ щхъэ ущыт? КIуэи зы джэд нэхъ мыхъуми къэубыд, – жиIэри Бэлацэ щIэгубжыаш фызым, модрейми гы-

ныр заншIэу пичаш.

Аргуэру цIыхур уэрамым дэз хъуаш: хэт шы сокур иIыгъыу шы ишэу, хэти и пщэдыкъым дэлъу мэл ихъу, танэ бжъакъуэр иIыгъыу танэр чачэу зылъэфи яхэтт. Псори пIашIэ-тхъытхъыу я унэ кIуэжырт, къаIэрыхъар псынщIэ-псынщIэу унэм нагъэсу, яхузэфIэкIым, аргуэру къагъээзжыну.

– Щхьэлмывэкъуэр Iэнэежэ щыхъуар нобэт, бетэмал, – жиIэрт Бэлацэ.

Унэ ирехъу, гуэщ ирехъу – мафIэ зэрыщIэнауэ цIыхухэр адэкIэ-мыдэкIэ щIэуэрти къапэщIэхуа хъэпшыпыр къыщIахырт. Бгыкъу, страпил сытхэм мафIэ къыпылтэлъу къехуэхми, цIыхухэр шынэртэкъым.

Щэрданхэ нэхъ шыфI дыдэу яIэри лъэныкъуэегъэз ищIри Жыраслъэн унэмрэ шэщымрэ мафIэ щIидзэжаш, «ар ягъэ-ункIыфIу и ужь итурэ пхъэр ныскIэлъагъэкIуэнкъым», жиIэри. Ар зэрыгугъа дыдэуи къыщIэкIаш, Долэт и зэранкIэ. Иджы Жыраслъэн къащыдыхъэшхыу, тхъэм ещIэ, гъуей мэзым е бгым къытету къаплъэрэ.

Щэрданхэ я лIыщIи я сыти бзэхат, бэлшэвыч хъыбар я тхъэкIумэм зэрищырхъу. Ротмистр зызыгъэбэлыхъу щытари щэхуу дэкIуэсыкIаш. Берд и фызымрэ езы Жыраслъэн и гуащэмрэ зэгъусэу Сэид и унэр хэщIапIэ яшIауэ шыIэт, дыцIыхубзщ, ди гугъу къащIынкъым, алыхъым дыкъи-хъумэнщ, жаIэри. Я унэр мафIэм зэрысыр, я мылкъур зэрызэбграхыр зрамыгъэлъагъун щхъэкIэ, кIэртIоф зэрылтъу щыта щIыунэм щIэст.

Астемыррэ Степан Ильичрэ Щэрданхэ я мылкъур ирамыгъэхъунщIэну и ужь итами – пэлъэщакъым. Елдар и Iуэхур нэгъуэщIу къэкIуэкIати, Нурхъэлий тхъэмышкIэр гуэщым щIаубыдауэ щIэсу Елдар къыщищIэм, Астемыррэ Степан Ильичрэ яжриIаш. «КъыщIэшауэ Псыхуабэ сымаджэщым шэн хуейщ», – аращ тIуми жаIар. Елдар зэIушIэр зэрэкIуэкIыу, гуэщым нэсщ, бжэр икъутэри, кIэкуакуэу дурэщым дэс Нурхъэлий къыдишу тешанкIэм иригъэ-тIысхъэху, жылэр къызэрыIэтащ.

– Фышэс! – жиIэу Астемыр командэ щит дыдэм, Елдари къэсыжаш, Нурхъэлий и блыпкъыр иIыгъыу къишэри.

Долэт къуаншагъэ зэрихъэр Елдар игу ирихъыну Iэмал иIэтэкъым, итIани Щэрданхэ я щIапIэм псы ирагъэжыхъыжми, Елдар и жагъуэтэкъым. Абы кыххэкIкIэ Астемыррэ Степан Ильичрэ цIыхур къызэтрагъэувыIэну щыхуежъам, Елдар идакъым:

– Я гугъу фымышI, цырыцу зэбграхми, яхуэфашцэщ, – жиIэри.

Нурхъэлий шынауэ, и цIыхугъэу щытари кыхуэмы-

лар кышылъэтыжа щхэкIэ, жэмыр зыIыгъым къриты-
жакъым.

А зрызехъэ къомым гушыIэ зырызи кыхэкIырт. Ис-
хъэкъ лIыжбыр, и пщэдыкъым чыщI цIыкIу дигъэтIысхауэ
здихъым, гушыIэрт:

– Къэзылъэфри зылъэфыжри пщIэнукъым, жыхуаIар
нобэ хуэдэщ, – жиIэу. Исхъэкъ жыхуиIэм хукIуэрт Iуэхур,
сыту жыпIэмэ зэгуэр Исхъэкъ и жэмыр Щэрданхэ ятхэкъу-
ри яшхауэ щытащ, шыгъу ишэу Дзэлыкъуэ хъупIэм кIуэ
пэтрэ гур щхэпригъэхури витIыр иригъэукIати. Фигъэ-
жыжу витIым я лыр ищэу, витI кызыщIэкIын ахъшэ
яритыжа пэтми, жэмыжбыр Iамыхуэ ядакъым. Иджы чыщI
кылыбсыжати, Исхъэкъ ар и гуапэу кIуэжырт.

– Зегъэхъ, Исхъэкъ. ПсынщIэу зыдегъэх мы пщIантIэм,
кыпIэрыхъам урикъунщ, – жиIэрт Бот. – Мо Мэхсхуд нэ-
псейщи, плъагъуркъэ, мэзауэ-мэбанэ, жэмыр зыIэщIилъхъэ-
ну...

Бот Щэрданхэ я деж кышщIэкIуар, си Iыхъэ къахэсхынщ,
жиIэу аратэкъым. Жылэр кышчыкIуэм, Боти яхэту къэ-
кIуащ. Астемыр сыми шхыдэу щилъагъум, ядэлэпыкъун
сытуи и гум къэкIами, хузэфIэкIа щыIэкъым, зримыгъэза-
уэIауэ зыIэщIигъэкIа щылэ мыхъумэ. Бот яхуэзэу имыгъэу-
кIытатэмэ, Мэхсхудрэ жэмыр зэпыджа лIымрэ зэзэуэнкIи
хъунт.

Щэрданхэ я уни я псэуалъэ сыти мафIэм иса пэтми,
пщIантIэм цIыхухэр дэмыкIыжу бжэгъукIэ мафIэ сахуэр
зэлэщIэурэ хэт шыуан кыхыхырт, хэти алэрыбгъу кIапэ
кыигъуэтырт, пхъуантэ иным дэлъри сытри исауэ кыххэзыхи
щылэт. Хъэкъушыкъу къутахуэ къапэщIэхуэми мафIэм
кыххадзырт. Астемыр зэ зым, зэ нэгъуэщIым ешхыдэу
кыыздикIухъым, Елдар хуэзащ.

Елдар, дауи, Щэрданхэ я мылъку лыхъуэртэкъым, абы
и щIыхуэу Щэрданхэ ятелъыр щIыхуэшхуэу щыт пэтми.
Елдар и гур зрызэгъар IупщIт.

– Сыт етщIэнур мы къомыр Iисраф зыщIам? – жиIэри
Астемыр щIэупщIащ.

– Щэрданхэ кыдащIар етщIэжащ, – жиIащ Елдар.

– АтIэ аращ. КъыбгурымыIуэр гугъуш. МафIэм едмы-
гъэсу а мылъку къомыр диIэжамэ, къуажэр кыызэфIи-
гъэувэжынтэкъэ.

– Сэ сыхуейкъым Щэрданхэ я мэ зыщыуа. Сыти жылэ,
си жагъуэкъым мы слъагъур.

– Бетэмал, хъуакъым – къанэ щымыIэу исащ. НакIуэ,
Степан Ильич Псыхуабэ нэбгъэсыжын хуейщ. Къэнэн
идэркъым, Iуэху сиIэщ, жи.

– НакIуэ.

– Ей, сэ сывгэшэж, – жиІэри шІалэ макъ гуэр къэІуаш ямышІэххэу. Астемыр къызэплъэкІмэ – ЛутІэт.

ЛутІэ, Елдар ешхьыркъабзэу, зеиншэ шІалэ цІыкІуш, ади ани имыІэу. Хэти ІуэхутхьэбзашІэ хуохъу, хэт сыткІэ къелъэІуами, хуешІэ. Мыр пхуэсшІат е пхуэзлэжъат, жиІэуи игъашІэкІэ и жьэ къыжьэдэкІынукуым. Теплхьэр и хьэлъэш. ЛутІэ укыызэригъэшІэхъуни шыІэкъым, ауэ Степан Ильич ар нобэ гъусэ хуашІынукуым. ЛутІэ сэбэп зыхуэхъуни заншІэу къыкъуэкІаш. Зы лЫ ерыш гуэрэм шыр къыхуэмыгубыдурэ зыкъомрэ кърихуэкІа нэужь, шыр къыІэшІыхъаш, ауэ а шыр ишэу и унэ кІуэжын и хьисэптэкъым, «ЛутІэ, мы шым шэси ди унэ схуэшэт», – шыжиІэм, ЛутІэ а Іуэхутхьэбзэр хуимышІэу къэнэнт, «уэлэхьи, сшэнмэ», – жиІэри заншІэу шэсаш шы пцІэгъуэплъыжъым. ЛутІэ, дауи, пшІыхьэпІэуи и гум къэкІакъым а шым зэрышэсам шхьэкІэ къышшышІынІауэ. Шы хьарзынэр езым къылтыса хуэдэу шыгуфІыкІыу, ЛутІэ шэсаш. Абы кърікІуа нэшхьегъуэ иным и гугъу шытшІыни дихуэнш.

МафІэм исынур исаш. ЦІыху къызэхуэсауэ шытари зэбгрокІыж, хэт Іыхьэ къыхиудам шыгуфІыкІыу, хэти къылтысамкІэ мыарэззыуэ. Езым нэхрэ и гъунэгъур нэхъ насыпыфІэу къэзылътэ нэхьыбэт. Астемыр зэгуэпурэ ешати, сыт ильагъуми зыри жиІэртэкъым, шІыжиІэни шыІэтэкъым.

Шухэм къажыхь-нажыхьурэ къытрахыжа шыІэми, здахьынур яшІэртэкъым. Бжыхь, набжэ сыт зэхуальэфэсри Іуэ тІэкІу яшІри, Іэш къызэхуахусар абы ираубыдаш. Мэкъу тІэкІуи къагъуэтри былымым ираташ. Ямыдыгъун шхьэкІэ къэрэгъулитІи бгъэдагъэувэри, Астемыр иджыри къэс къыпнэплъэу шыс я унэ игъээзэжаш.

Астемыр шууэ здэкІуэм, Бот гъусэ къыхуэхъуати, зэпсалъэурэ къакІуэрт. Бот зыгуэрэм къытрахыжа шы гъурыжъым цІахуцІэу тести, псыншІэу къакІуэ хьуртэкъым, Астемыри пІашІэ шхьэкІэ, и гъусэр къыхуэмыгъанэу лъэбакъуэкІэ къакІуэрт.

Мы ильэс зытІум машІэрэ я унэ къэкІуэжакъым Астемыр пшыхьэшхьэу, къышыкІуэжи заншІэу я унэ екІуэлІэж хьуртэкъым, нэгъуэщІ Іуэху Іэджэм хэмыту, ауэ нышхьэбэ зыхэта Іуэхур Іуэху псоми я шхьэт. ГуфІэгъуэшхуэкІэ къышІидза махуэр ухыкІэ ІейкІэ иухати, Астемыр абы игъэгупсысэрт. КъызэплъэкІмэ, мафІэ нурыр ильагъуу, заншІэу плъэмэ Долэтхэ я куэбжэм деж шыт кхъужьей баринэшхуэм Іуплъэу кІуэрт Астемыр, и гъусэм еуэршэрылІэу.

– Шы Іейкъым мыр, Астемыр. ФІыуэ макІуэ, – жиІэрт Бот, шым елъэдэкъауэу.

– Хуэсакъ. И унафэ тцІыху, зехуэ.

– Зи умыгузавэ. Зезгъэужьыжауэ фэстыжынш, бэлшэвы-

чыш хъун хуэдэу.

Астемыр зэгупсысыр нэгъуэщІт.

Къуажэм гуфІэгъуэ къыдэтхъам нэщхъеягъуэ къыхэ-
зылхъар хэт? Долэт псори тыболхъэри – Щэрданхэ я
мылкъум мафІэ езыдзар аракъым. МафІэм хубохъ псори –
Долэт хейуэ хокІ. Сэращ зи зэраныр, схузетелыгъакъым
цІыхур, сапэлъэщакъым, жиІэу Астемыр и щхъэм мыгъуагъэ
хуихъыжырт.

Жыг Іувым хэт Жыраслѐнхэ я унэм къэсыжаш. ПщІан-
тІэм псэ зыІут дэткъым, бжэ-щхъэгъубжэр гъэбыдащ. Абы
укъыфІэкІмэ, занщІэу гуарцэмэ къыпщІехъэ. Чыржын
егъажэ, жиІэри Астемыр и гум къэкІащ. Чыржын хуабэ,
абы нэхъ ІэфІ сыт шыІэ. Думэсарэ, дауи, щысакъым зыгуэр
имыгъэхъзыру. Долэт я унэм къэблэгъэжауэ, Астемыр
цІыхубз гуэр кІыфІым хэту елѐагъу.

– Уэра, Астемыр? Къохъусыж.

– Думэсарэ? Мыбдеж щхъэ ущыт?

– СыщІэзагъэркъым унэм. Согузавэ. Укъэсыжаци, шы-
курыр алыхъым ейщ.

– Дауэ фыщыт, сабийхэри нани?

– Хъарзынэщ. ДымэжалІэркъым, тхъэм и шыкуркІэ.

– Матэ цІыкІумкІэ пхъыри сыт? – жиІэри пцІы тІэкІу

Думэсарэ зэрыІэщІэкІам Астемыр гу лъытащ.

– Хъэжыгъэ щІыхуэ тІэкІу Долэт и фызым къелысхауэ
сохъ. ХъэщІи диІэщ дэ.

– Хэт?

– Степан Ильич.

– Ар Псыхуабэ кІуэжын хуеякъэ?

– Алыхъ, сымышІэ, Елдар игъакІуэри езыр къэнащ.

– НакІуэ, Бот, неблагъэ.

– Іэу, еблагъэр уэракъэ.

ШууитІыр зэуэ епсыхаш.

АРУЭРУ АСТЕМЫР ДЕЖ ШЫЗЭРОХЪЭЛІЭ

Астемыр унэм шыщІыхъэжам, Степан Ильич и закъуэ-
къым зыхуэзар. ЩІалэ цІыкІуитІри къахэсу унэм щІэст
Ерули, Бэлаци, нэгъуэщІу абы кърхъэлІахэри я гъусэу.
Унэм щІэс псори зэныкъуэкъурт, хэт щыту, хэти щысу, къы-
зэщІэплѐахэу, зэрыгъэкІийуэ.

– Здравстуйся. Что, Истепан, споримся, разговариваемся,
агитируемся? – жиІэри Бот Степан Ильич сэлам ирихаш. –
Не уехался? Очень радуемся.

– А-а, сэлам хъэлейкум, Ботыч, – жиІэри Степан Ильичи
нэжэгужэу къыпежъащ гъукІэм. Бэлаци и нэщхъыр зэхэ-

уклауэ шІэупщІащ:

– ЛІо, Щэрданхэ я мэлыр вгъавэрэ?

– Щэрданхэ я мэлхэм дыкъыхуэна сытми, алыхъым и шыкуркІэ, дэри мэл диІэщ.

– Слъагъуркъэ фиІэр. И хъер фылъагъу.

– Къэгубжъащ нобэ Бэлацэ, – жиІэри Степан Ильич Астемыр дежкІэ зыкынгъэзащ.

– Къэгубжъар Бэлацэ и закъуэтэмэ хъунти... Хъуакъым, бетэмал, нобэ. Ди напэр ди ІэкІэ тетхыжаш, – жиІэри щІигъуащ Астемыр, и щІакІуэр зыщыхуэрэ.

– Уэлэхыи, сэри сигу иримыхъа нобэ ди зэхэтыкІар, – жиІэри Бот и пыІэ къуацэр иутхыпщІри аргуэру зыщхъэри-тІэгъжаш.

Лурэ Темботрэ я адэм ІэплІэ хуащІа нэужь, я нэ цІыкІухэр къыхуу Астемыр бжэ къуагъым къуигъэува фочым, сэшхуэу блыным фІилъам еплъырт, абы мэ къапихым чэф ищІа хуэдэу дихъахауэ. А тІум я гугъэт Астемыр бэлшэвычу щыІэм я нэхъыщхъэу, зауэм щыІухъэкІэ кІэдету щыІэр зэбгъужу.

Лу къызэрилъытэмкІэ, лІышхуэ абрагъуэу зэхуэсар къэтэджурэ Астемыр и фочым, сэшхуэм, пІэтіронтащым еплъын хуейт, фочыр къащтэурэ яузэду, кІакхъур щІачу, сэшхуэри кърахрэ жанрэ мыжанрэ еплъу. Сыту къагурымыІуэрэ, ярэби, ар? Итіани инщ, жаІэ абыхэм папщІэ. Лу тІэу емыплъу фочыр игъэуэнт, хуит ящІатэмэ, сэшхуэри кърипхъуэтынт. Унэм щІэс лІышхуэхэр, Іэщэ-фашэм еплъын и пІэкІэ, зодауэ. Делагъэщ жумыІэ иджы ар! УщІыздэуэни щыІэ? Щэрданхэ я унэри я псэуалъэри ягъэсамэ, Іэщу яІэр зэбграхуамэ, мылъкуу яІэр зэбграхамэ, зэдауи пэт, абы мыхъэнэ иІэж. Бэлшэвычым я бэлшэвычыж Ленин аратэкъэ жиІар. Елдари тэмэму къелъытэ ар. Уеблэмэ Степан Ильич бейуэ щыІэм я щІыр къатехын хуейуэ аращ жиІэр. Щэрданхэ нэхъ бей Щхъэлмывэкъуэ дэс пэтми, уэлэхыи, абы шыуэ яІэм и бжыгъэр езы Берд имыщІэж. Ар абы дэнэ щищІэнур, зэрыщІыкІурэ Екатеринодар жыхуаІэ къалэшхуэмрэ Бытыр-быхурэ къыдэмыкІым.

Бэлацэ мычэму хъушІэрт:

– Догуэ, очырэр зейр сэра иджы. ШыжытІ сиІэр страхыну?

– Сыт жыпІэ хъэдэгъуэдахэр, хэт уэ шы птезыхынур? Щыгъэт, тхъэм щхъэкІэ! – жиІэрти Астемыри идэртэкъым. – Думэсарэ, иІэт, зыгуэр гъэхъзырыт. Сэ мафІэр зэщІэзгъэстынщ.

– МафІэкъэ жъэгум дэлъыр. Лыр упщІатэ адэ, – жиІэри Ерул къэпсэлъащ, и псалъэм щІагъыбзэ гуэр къригъэкІыу. – Урикъуни ар мафІэу!

Ерул мафІэ жыхуиІэр Щэрданхэ я унэр зыс мафІэр арт. Абы зыри жимыІа щхэкІэ, нобэ кьэхуа Іуэху псомкІи гьуор Бэлацэ и акъылэгьут. Жьэгум иль мафІэр зэрызэшІа-гьэсту, унэ блыным ныбжь кьуацэ зыбжанэ кьыкІэридзаш. Лу абыхэм зэреплъу, хэт и щхьэр дэтхэнэрами тыншу кьи-щІэрт.

– Щэрданхэ я унэ хьарзынэр щІагьэсар кьызжефІэ! – жиІэрт Бэлацэ, и губжьыр щхьэщымыкІыу. – ЛІо унэм и лажьэр?

Думэсари абыкІэ акъылэгьут:

– Алыхьым кьахуигьэгьункьым. Хейм иль хамэм ещІэж. – Думэсарэ хьэжыгьэр щиухуэнщІкІэ, тІомпІ-тІомпІ жиІэу, кхьузанэ джабэр и Іэгум ириудэкІырт.

– Алыхьу тэхьэлар кьемэт махуэм деж кьывэупщІынщи тэрэзмэзаным фришэлІэнщ.

– Хэт иришэлІэнур? – жиІэри Астемыр нэщхь ищІу щІэупщІаш.

– ЛІо, фыбэлшэвычщ, жиІэу кьигьэнэн фи гугьэ? Уэ япэ кьоупщІынщ, ухуеймэ. Япэ дыдэ арикІ. – Думэсарэ и фІэшчу псалъэрт. – Си щхьэ закьуэ си льякьуйтІщ, жыбоІэри ухэтщ, уни быни пщыгьупщэжауэ. Дэри, тхьэр кьыдэуауэ, хьэжыгьэ шынакь кьыдолъэІухуэри уэрамым дыдэтщ. Абы щхьэ уемыгупсысрэ?

Думэсарэ аргуэру жиІэнут зыгуэр, ауэ и тэмакьыр щиубыдыкІыу и нэпсыр кьыщекІуэм, хьэщІэхэм ящыукІытэри, щигьэтыжаш.

– Куэдщ, куэдщ, Думэсарэ. Сэ сызэрыбэлшэвычым сропагэ. СыщІегьуэжынууи си гугьэкьым.

– Уа, бэлшэвыч жыхуаІэр бжэгьукІэ кьраудми ищІэу жиІэрэ Думэсарэ кьипсэлъыр? – Боти мыарэзыуэ щІэупщІаш.

Думэсарэ и гур кьызэрыгьуэтыжри, аргуэру псалъэу щІидзаш:

– ЛІо щІэзмыщІэр, Бот. ЦІыхубзым и щхьэщыр кІыхьми и акъылыр кІэщІщ, жаІа щхэкІэ, «што» зэрыжаІэр дощІэ дэри. Бэлшэвыч хьуар быни, уни, жьэгуми хуэмеижу ара уэ кьызэрыбгурыІуэр? Фежъэж атІэ псори, фи уни сыти хыфІэвдзэжи. ФыкІуэ, гьуэгу махуэ!

Бот кьыгурыІуат Думэсарэ гьуэгу тэмэм зэрытетыр, ауэ абы и псалъэм пидзыжын имыгьуэту, Астемыр дежкІэ еплъэкІырт, уэ зыгуэр жыпІэфыну пІэрэ, жиІэ хуэдэу кьригьэкІыу.

Темботрэ Лурэ гьуэлъыжат, зы бацэ шхыІэн кьуэлэныжь тІуми ятепІауэ. ПІэ зыхэлъым мэ щыур куэд щІауэ кьащІихьэрти, ар зыуи кьрадзэжыртэкьым. ЗэкьуэшитІыр зэлушацэу хьэщІэм жиІэм щІэдэлурт. Ныщхьэбэ лІы гупщысым жаІэм хуэдэу псалъэмакь гьэщІэгьуэн Тембот зэи

зэхихатэкьым. Лу мычэму зыгуэрым щІэупщІэурэ, дахэ-
дахэу иригъэдаІуэртэкьыми, и къуэш нэхьыщІэм зэзэмызэ
кІуэцІытІыхьырт, арщхэкІэ Лу гъыртэкьым.

Астемыр бэлшэвычхэм ятепсэлъыхьырт, абы я мура-
дыр, кызыщхьэщыжыр, джыназ-бжьэназхэр ялъягъу щІэ-
мышхур – псори гурыІуэгъуэу жиІэрт, итІани Бэлацэ бэаур-
тэкьым.

– Уэ узыщІэупщІэм и жэуапым мазэкІэ уигъэгупсы-
сэнущ, – жиІэрт Астемыр. – Зэ умытІащІэ, хьэнтхьупс тІэкІу
дегъафэ.

Думэсарэ ІэшрыІ игъавэрт, абы шыбжиитхъу хилъхьэ-
нури тебэ цІыкІукІэ ищІырти, бжьын жьэрымэ ІэфІыр,
гурыІупсыр кыигъажэу, унэм щІэз хъуат.

– АтІэ, уи гугъэр сыт, си къуэшыж, – жиІэрт Бэлаци нэжэ-
гужэу, – бэзэрым джэд зэрыщашэ уасэ сыщІэупщІэну
сыкхэкІуа уи гугъэ? Сызыхуейр кыызгурумыгъаІуэу здэну-
кьым. Уэлэхьы, сымыдэну. ЖыІэ псори зэуэ. Догъуэ, фэ тхьэ
фолуэ: бэлшэвычыр кърэхьэлъкьым къащхьэщож, живоІэ-
ри. Ар содэ сэ. Мы цІыхум жаІэр зэхэфхрэ: кІэмунистыр
кърэхьэлъкьым къыщхьэщож, бэлшэвычыр къулейсызым
я ІупэфІэгъущ, жаІэри, аращ хьыбару зекІуэр. Абы къи-
щынэмышцауэ, цІыхуу щыІэм къащхьэщыжыр хэт? КІэдетыр
аращ, кІэдетым къэзакъыр къадощІыж. Аракъэ ІэшрыІ
хъужыр? Дауэ ар зэрызэхэбгъэкІынур? Уэлэхьы, пхузэхэ-
мыгъэкІын.

– Хьэуэ, пэжщ Бэлацэ жиІэр, кхъуэн и кхъуэщ.

– Ди акъылкІэ пхузэхэгъэкІынукуьым ар, – жиІэри Ерули
Бэлацэ еувэлІащ.

– ЗэхэдгъэкІынщ иджыпсту, – жиІэри Астемыр къабгъэ-
дэтІысхьэжащ. – Япэр аращи, кІэмунистри бэлшэвычри
тІури зыщ. Шэрджэсри Къэбэрдейри тІури адыгэкъэ? Ап-
хуэдэ къабзэщ кІэмунист, бэлшэвыч жыхуэпІэр, зы цІыху
лъэпкъщ...

– АтІэ дэнэ а цІыху лъэпкъыр щыпсэур? Хэку яІэ абы?

– БзэкІэ сытым нэхъ техьэрэ?

– Зыми. Бэлшэвыч лъэпкъщ.

– Абдеж зыри кыызгурыІуэжыркьым...

– Сыт щхьэкІэ?.. Бэлшэвычхэр дэни щопсэу. Степан
Ильич, мыр зыщІэупщІэр плъагъурэ: дэнэ, жи, бэлшэвычхэр
щыпсэур?

Степан Ильич алъандэрэ щыму щысати, иджы зыгуэр
жиІэн хуей хъуаш.

– ЯжеІэ: бэлшэвычхэр дэни щопсэу, жыІи. Къэбэрдейми,
Абазэми, Россейми, Дагъыстанми – дэни кІуэ, бэлшэвыч
здэщымыІэ щыІэкьым, – жиІэрт Степан Ильич. – Кърэ-
хьэлъкъэ здэщыІэм щыІэщ. Ауэ ар хэт зыхэмытыр? Пщыжь-

уэркыжьхэр араш. Шумрэ лъэсымрэ зэдэхъурэ – апхуэдэщ
Іуэхур, бэлшэвычымрэ пщымрэ зэдэхъунукъым. Изрэ ны-
къуэрэ зэрыщІэркъым, жыхуаІэм хуэдэу, бейм дунейр
къутэху къыгурыІуэнукъым тхъемышкІэр щІэтхъемышкІэр.
Аракъэ? Езы тхъемышкІэм и щхъэ Іуэху зэрихуэжын хуейщ.

Степан Ильич жиІар Астемыр адыгэбзэкІэ зэридзэкІри
щІэупщІаш:

– КъыбгурыІуа, Бэлацэ, иджы?

– АтІэ аракъэ сэ жысІэр, – Бэлацэ зригъэумысыртэкъым.
– Нэхъ бейм и мылтыкур нэхъапэ къытрах. Ауэрэ очырэр ди
дежи къэсынщи, ди шыжытІыр мэхь-мэхь.

– Уи шыр птрахынуи?

– Ахъай.

– Зыщогъауэ, Бэлацэ. Бэлшэвычым уи мылтыку птрихыху
упсэуащэрэт. Умыгузавэ.

– АтІэ армэ, содэ. Ауэ мы зыр къызжеІэж: бэлшэвычым
ящыгъыр афицар щыгъын хъэмэрэ сэлэтым ещхъу хуэпа?

– Уэлэхьи, уи фІэщым уэ. Бэлшэвычым щыгъын лей яІэ
сытми.

– АтІэ дауэ ар къызэрыпщІэнур?

– Степан Ильич, Бэлацэ аргуэру зыщІэупщІэр пщІэрэ? –
жиІэри Астемыр Степан Ильич дежкІэ зигъэзащ. – Бэлшэвы-
чым я щыгъыныр сыт хуэдэ, жи, абы къищынэмыщІауэ
щІоупщІэ: ди шыр ттрахынкІэ хъуну пІэрэ, жиІэу.

– Шы дапщэ езым иІэр?

– ТІу.

– ШыфІ?

– ЛэжъакІуэфІым шы Іей зэрихуэн?

– Армэ, къытетхынкъым, – жиІаш къыпыгуфІыкІыу
Степан Ильич, – и хъер иульагъу. Догуэ, нобэ сыщІэмы-
кІуэжар пщІэрэ? ЖыІэт. КъагурыІуэн хуейщ цІыхум дэ зи
ужь дитыр. Ди гум илтыр утыкум къитлхъэн хуейщ.
ИтІанэщ ди гъусэри ди бийри къыщытщІэнур.

Степан Ильич къэтэджауэ, унэм кыкІукІ-никІукІыурэ
псалъэрт:

– Дзыхъ къытхуащІынукум къэрэхъэлъкъым, ди гум
илтыр къащІэху. Пэж ар хъэмэ пщІы?

– АтІэ ди гум илтыр хэт къищІэн?

– Япэрауэ, къуажэ Совет дыхуэу председатель дгъэувын
хуейщ. Сэ сфІэзахуэщ Елдар дгъэуvmэ. Пщэдей къыгъэзэжы-
нуш. Елдар мыхъурэ – Астемыр. Псоми фоцІыху. Пэжу,
Астемыр цІыху щабэщ, зым и жагъуи ищІыфынукум.
Иджы ушабэ хъунукъым, зи джабэ щІэудын хуейр мащІэ-
къым. Елдар бгъэуvmэ, ари щІалэІуэщ, щхъэпрех. Утэмакъ-
кІэщІынри къезэгъыркъым, зэІыбгъэхъэнкІэ хъунуш Іуэхур.
Астемыр хуэдэу пщІэ зыхуащІ, цІыху зыфІэлІыкІ Щхъэл-

мывэкъуэ лЫ дэсу сщІэркъым...

– Пэжщ. Астемыр и псалъэм зылІ фІэкІынкъым.

– Девгъэгупсыс. Пщэдей фІэкІа пІалъэ имыІэу, Астемыр, зэхуэшэс жылэр. ЗэІущІэ тщІынщи дызэчэнджэщынщ.

– Захуэщ.

– Бэлацэ зыщІэупщІэр пщэдей нэбгъэс хъунукъым. Гуры-Іуэгъуэ псори? Ар цІыхухэм яыхьэжынуу. БэлшэвычкІэмунистхэм щыгъын лей щІамыІэри, витІ-жэмитІ лэжьакІуэу середнякым я мылъку дыщІемыІусэри – псори тэмэму гурыгъэІуэн хуейщ.

– А середняк жыхуиІэри сыт абы? – а псалъэр Бэлацэ и тхьэкІумэм къызэрищырхъэу щІэупщІащ. – Бэлшэвычмырэ къэзакъымырэ зэрызэщхъэщыкІыр тыншу къызгурыІуащ. Плъагъурэ, ахэр ягукІэ, я мурад, я акъылкІэ зэщхъэщокІ. Ауэ цІыхуитІ зэщхъу дунейм теткъым, дауэ я псэкІэ ар зэры-зэхэбгъэкІынур? А зыр тхъэ къыдгурыбгъэІуэн, Астемыр.

– ФашцэкІэ пхузэхэгъэкІынукуыми пыхыжащ, – жиІэрт Астемыр. – Нып плъыжь иІыгъыу, арщхъэкІэ бэлшэвычыр илъагъу мыхъуу дапщэ къыпхуэзгъуэтын? Е афицар фашцэ щыгъыу, ауэ игукІи и псэкІи къэрэхъэлькъыу щыІэри машІэ?

– Зэхэпхрэ? – жиІэри Тембот и къуэш цІыкІум еупщІащ. – Нып плъыжь пІыгъкІэ зэфІэкІынукуым. Дамэтель птельми ягъэ кІынукуым, уи псэкІэ убэлшэвычмэ.

Лу Іурихауэ жейрт.

– Нобэ зэІущІэм ущыІакъэ уэ? – жиІэри Астемыр щІэупщІащ, псори абы къызэредаІуэм гу лъытауэ. Уеблэмэ Бот дыдэ и гуапэт а зыщІэдэІури, зигъэпсчэуІу хуэдэурэ даІуэрт, зы псалъэ и тхьэкІумэм блимыгъэкІыу.

– Дауэ сыщымыІэу, зиунагъуэрэ?

– ЦІыху зэрыгъэкІия къомыр плъэгъуа?

– Слъэгъуащ, уэлэхьи.

– Исхъэкърэ ТхьэмщІыгъуныбэкІэ зэдждэ Мэсхъудрэ щІэкІиям гу лъышта?

– «Советскэм и узыншагъэкІэ» шыжаІэм, уэлэхьи, а тІур я макъым къызэрикІкІэ «ура» жаІэу кІиям.

– Мусэрэ Бэтокъуэрэ-щэ?

– Пэжу, а тІум...

– ЖыІэт, жыІэт. А тІум Советскэм «ура» хужаІа?

– ПцІы сыупсынкъыми, Мусэрэ Бэтокъуэрэ жаІэ щымы-Іэу ауэ сытми щытащ...

– Сыт а тІум «ура» щІыжамыІар?

– Шына хъунщ, сэ сщІэрэ.

– Уэ ауэ ущыта? ДэнэкІэ зебгъэщІрэт? Е Советскэми дзыхь хуумыщІу, модрейри уигу пымыкІыу ущымытауэ пІэрэ? Пэжыр жыІэт.

Бэлацэ жиІэнур имыщІэу шэнт зытесым темызэгъэжу и

жбакІэр иІуэтырт.

Астемыри псалъэр зэпимыгъэууэ лІыжъыр хигъэзыхъат:

– Хэт нэгъуэщІу гъуэгуитІыр щызэхэкІым деж тета, здэ-
кІуэнур имыщІу?

– Астемыр, абдеж уокъуаншэ. ДыІэнкунакъым дэри. Ауэ
псори уи акъылым къимыштэнкІэ мэхъу, – жиІэри Ерул
езым зиумысыжащ.

Бот занщІу къызэрыкІауэ Степан Ильич дежкІэ зигъа-
зэри, езым хуэдэу зи акъылым куэд къиубыд щымыІэ хуэдэу,
жиІащ:

– Советскэ дыщІыхуейр тыншу вжесІэнщІ! Ы!

– ЖыІэ.

– Псалъэ ныкъуэ закъуэ дгъэкІуэдыну аращ.

– Еплъ абы къыхиІуам! Хъэ-хъэ-хъэ. Псалъэ ныкъуэ, жи.

Зыгуэру зыкъыпфІэщІыжаи, Бот.

– Зэ умыІащІэт, Астемыр. Зэ сынэгъэс. Къыбгурызгъэ-
Іуэнщ ар бетэмалу. Дунейм цыхуу тетыр тІууэ гуэшащ: ины-
къуэр къулейуэ, иныкъуэр къулейсызу. Къулейсызу щыІэр
къулей хъуну хущІокъу. Аращ бэлыху щыІэр къызэры-
кІыр. АтІэ «сыз» жыхуиІэ тІэкІур псалъэм пыудатэмэ, псори
хъарзынэу зэдэпсэунут, я псэр зы чысэм илъу. Пэжккъэ? Ы?
Пэжккъэ? Хъэ-хъэ-хъэ! Хуэзгъэза тэмэму? Хъэ-хъэ-хъэ. Ы?

Щысу хъуар зэщІэдыхъэшхащ. Бот ар щытхъу къыщы-
хъужауэ адэкІэ-мыдэкІэ плъэурэ дыхъэшхырт. Степан
Ильич, Астемыр, Ерул дэнэ къэна, Думэсари ар фІэдыхъэ-
шхэну псори нэжэгужэ хъуащ.

– ГурыІуэгъуэщ, Ботыч. Куууэ ухуІэбэ, – жиІэрт Степан
Ильич, и нэпсыр щІилъэщІыкІыу. – Долэт жеІэ ар. Си
Іуэхуш абы игу иримыхъмэ. Догуэ, ари хъунщ. Дывгъэды-
хъэшхыурэ ди нэгу зевгъэужъащи, ди гуапэщ, ауэ хэт къуа-
жэм Іэтащхъэу вгъэувынур? Хэт председатель фщІым нэхъ
фи гуапэ?

– Уэлэхьи, тІури содэм. ТІури си къуэщщ, къуэщ зэхэ-
гъэж ящІрэ? – жиІэри Бэлацэ пичащ.

– Абы и унафэр пщэдей дывгъэщІ! Хъэнтхъупсыр хъэзыр
хъуащ. ИІэт, Думэсарэ, Степан Ильич, тІысыжыт зэ. Фы-
къетІысэкІ фэри. Япэ узыхуэзэр шхыныфІщ.

Сабийхэр жеижат, Нанэ и жеин къэмыкІуэу епэззэхыу
щыст, Темботрэ Лурэ я пІэ кІапэм тесу.

Думэсарэ, къэрал къулыкъу игъэзащІэ хуэдэу, шынакъ-
хэм ярызу хъэнтхъупс Іувыр къытригъэуэвэрт, шыбжиитхъу

плъыжбыр телъыжу. ХьэщІэхэми я пащІэр Іэ щІыбымкІэ
иралъэщІэкІыурэ Іэнэ лъакъуищым и хъурегъкІэ къетІы-
сэкІауэ, Іэнэм телъым щыщ кхъуей тІэкІу, лы гъэжъа Іыхъэ
зырыз къащтэрт.

– Бот хъунукъэ хэтх? Лы къекІуш, макъыфІ иІэщ, –
жиІэри Степан Ильич, и фІэщрэ гушыІэрэ къыпхуэмыщІэу,
щІэупщІащ.

– Хей, си кІыщым сыкъыщІэкІыуи? Алыхъым жимыІэкІэ
ар. Си хъэдэр къыщІахыху, сыкъыщІэкІынкъым. Вгъэуу
модэ Елдар! ФыщІегъуэжынкъым.

Шхыныр псалъэм текІуащ, псори щым хъуауэ шхэрт.

Псалъащхъэ VIII

НУРХЪЭЛИЙ И УНЭР СЭБЭП ХЪУАЩ

Астемыр и фочыр куэдрэ къуэтакъым плІанэпэм...
Гъатхэм, Щхъэлмывэкъуэр вакІуэ къихъэжауэ, губгъуэ
псоми щІагъуэ къэмынэу щхъуантІагъэ къытеуауэ, аргуэру
зэрызехъэ иныр къэхъеящ. Гуэдзым щхъэмыж къищІу
щыхуежъэм, гузэвэгъуэшхуэ цІыхум къалъысри, фоч зиІам
и фочыр, сэшхуэ зиІам и сэшхуэр, и къамэ, нэгъуэщІ Іэщэ-
фащэ шыІэми – щхъэж игъуэтыр къищтэри, гъэрэ щІырэ
зэрызэхэкІым ещхъу, зэхэкІри – хэт бэлшэвычу ежъэжаш,
хэти кІэдэт хъуащ.

ЦІыхухъу щІагъуэ къуажэм къыдэнатэкъыми, лэжыгъэ-
ри тэмэм мыхъуу, цІыхубзхэр зэхуэсрэ зэхуэтхъэусыхуэ,
Чачи зэрылъэкІкІэ унафэ ищІу, абы къедаІуэри нэхъыбэжу,
дунейр шэрхъши – мэкІэрахъуэ, жыхуаІэр арати, уи нэр
темыпыІэу кІэрахъуэу хуежъащ.

Степан Ильич куэдрэ дэсат жылэм. Ар щыдэсым Іуэхур
хъарзынэу екІуэкІырт. Елдар, Астемыр, Исхъэкъ сымэ къуа-
жэ Советым унафэщІу хахати, зым Іэпыхур зым къищтэжу,
зэгурыІуэу, зэчэнджэщу я къалэн зэфІагъэкІырт, щІыри
хъарзынэу, кІокъмакъ къимыкІыу, ягуэшат, Щэрдан-мэр-
данхэм къытраха Іэмэпсымэри Іэщри нэхъ зыхуэфашэм
хуагуэшат. Ди Іуэхур мэхъу иджы щыжаІэм, Степан Ильич
дэкІыжаш.

Куэдыщэ дэмыкІыу дунейр кІэгъэпшагъэу къыщызэІы-
хъэм, Степан Ильич икІэщІыпІэкІэ кыгъээзжри, аргуэру
зэІушІэ ин ямыщІу хъуакъым. Къэбэрдей полъкум хэту зэуа
щІалэхэр «краснэм» хыхъэу, Лениным къэрэхъэлькъыр
зыхуриджем щІэзэуну ягъэхъыбарт. ЩІэжокъуэ, Даутокъуэ
сыт жыхуэпІэр зэбгрыхуауэ хъэбэсабэ щІын хуейуэ арат Сте-
пан Ильич зытепсэлъыхыр.

ЕтІуанэ махуэм Астемыр, Елдар, Бот сымэ шу гупыфІ –
зытІошщІырыпщІым щІигъуу – зэрагъэпэщщ, къуажэм бжы-

пэр Исхьэкъ лЫжым кыыхуагъанэри – макIуэ-мэлъей, здэкIуари здэжари ямышцIуэ кыуажэм дэкIаш. Зыщышынэн кыуажэм дэсу щимылгагъум, Долэт хуэшылэнт зыри имыщIуэ, псынщIуэ Исхьэкъ деж кIуэри жриIаш: умыгузавэ – сыбдэIэпыкъунщ, жиIэри. КIыгуугу и цIэр иреIуэж, жыхуаIэм хуэдэу, Долэт и цIэ щриIуэжын щыплэ ихуаш.

Мэтхъэн Къазджэрий и хыбарыр куэдрэ кыIуу зэхихати, Долэт тхэ иIуэу дэкIуейрт, къехыжырт, Мэтхъэным фIэкIа ар зи акъылэгъу щымыIуэ. Лло, жиIэрт, Мэремкъан Инал зыхушцIэкъур, абы, гуэншэрыкыдзэм, хузэфIэкIынауэ фи гугъэ?

Долэт зэхихат Бот Астемырхэ я унэм щIэсу щыжиIари, ар езым и акъылкIэ кыигупсыса хуэдэу фIэкIа жиIэртэкъым. «Къулейсыз» жыхуиIэ псалъэм «сыз» закъуэр пыдывгъэгъэки, согъэпцI, зы дыхуеймэ фIэкIа. Зэхуэдэ дыхъуаш итIанэ, дымуслъымэну, дызэхуэдэ-дыщхъэхуиту дежъэжаш. «Сыз» закъуэм дыкыызэлэщIэ, армыхъумэ дытыншат, – аращ Мэтхъэнри зыщIэкъур.

Долэт нэгъуэщI щыплэкIэ еуэкIа щхъэкIэ, Щэрданхэ я мылкъур зэрыфпхъуэ, жиIэу жылэр иришэжъауэ зэрыщытар псоми ящIэжырт, езыри абы иримыгузавэу хъуртэкъым. Къуийм и щыIу гуэрэфу, Чачи мычэму абы тепсэлъыхъырт.

Зауэр къос, кIэдетыр къэкIуэжынуш, жалэу хыбар щызэхихым, Долэт, бадзэуэгъуэм цIыва танэм ещхъу, щIихъат, си напэр зыгуэркIэ сымытхъэщIыжмэ, сисыкIаш, жиIэри. Щэрдан Берд сэбэп хуэхъуну мурад ищIри Долэту плыгагъум зигъэхъэзыраш.

Гъэмахуэр хуабэт. ЦIыхубзхэм я щIалэ цIыкIухэр гублащхъэдэс ящIауэ, сабий быдзафэр я IэплIэм илъу, гушэри гупхэм кIэрыпхауэ хадапцIэ кIуэрти, махуэ еным кыыхэмыкIыу хадэ япщIэрт, я сабий быдзафэу выгу жъауэм кышцIэнам бадзэри хъумпIэцIэджри ежауэ зэрагъагъыр зэхамыхуу.

Долэт и мурадыр къехъулIэрт. Ерул зытеса алашэжъым тесу Долэт жылэр кыызэхикIухъырт, Щэрданхэ я мылкъум щыщ – Iэщ ирехъу, хъэпшып ирехъу – кызылтыса къилгыхъуэу. Долэт Гъуумар ещхъыркъабзэт и псалъэкIэки, и дуней тетыкIэки, уеблэмэ Гъуумар и щIопщыжъыр кыпэщIэхуат, кыздрихар къахуэмышцIуэ. Долэт здынэсыр кыуажэм дэсыр аркъудейтэкъым, хъэпшып гуэр нэгъуэщI кыуажэм ящэхуауэ зэхихмэ, абыи кIуэрти яжриIэрт: фыщыуаш, мыр Щэрданхэ ейкIэ, тхэ соIуэ, икIэщIыплэкIэ ар зейм я унэм нэвмыгъэсыжмэ, Берд къосыжри, бжынэм фригъэпщынщ, жиIэрти.

Дэнэ сыт щильэгъуами, Долэт и кIэпкъым дэIуауэ кърихъэкI пхъэбгъу тIэкIур кыдихырти, къамэпэкIэ иритхъэрт. Ар зылыгагъур мыгузавэу хъуртэкъым, сыту жыплэмэ, псоми

кызыралыгытэмкІэ, Долэт Щэрданхэ я лЫкІуэу кыагъэнат. Бэлшэвычыфэ зытригъэуауэ шытами, иджыщ ар зэрышытыр кышыщІэшар.

Ерулыжь мыгъуэри гузавэу Долэт кыкІэлъижыхьырт:

– Уа, си алащэжь мыгъуэр бгъэувыІаш, къепсых, – жиІэрти.

– Умыудэгү си щхьэр, – идэртэкъым Долэти. – Уэлэхьы, сэ нэхъ шууей Къэбэрдей имыса. Жэрыжэм сытетү бажэ къэзубыду шытащ, Ерул. ПщІэжрэ ар? А си зэман мыгъуэ...

Ерул ищІэжыртэкъым Долэт лЫгъэ зэрихъауэ. Абы дежым Долэт къэзылъэгъуа щІалэ цыкІу къомым Луи яхэтт.

– КЫгуугу! – жалэри хадэ кІуэщІым кыигуоукІаш.

– А зинэкІэ кыалъхуа жьыныбэ къом, – жиІэу Долэт и кІэрахъуэжыр кышприлъэфым, пщІашхъуэ цыкІу хуэдэ, сабийхэр зэбгрыжащ.

Гъэмахуэ бадзэуэгъуэ хъуауэ дунейр исыжырт, джэдхэр джабэкІэ сабэм хэлъу махуэр ягъакІуэрт, хьэхэр ду щІагъым щІэпщхъауэ кышщІэкІыртэкъым, жыг хадэм уихъэмэ, жыг тхьэмпэхэр мыхъейуэ, кхъужь, мыІэрысэ, пхъэгугъ сытхэр сабэм иуауэ щІахъумэрт. Пщыхъэщхъэ хъурэ Іэхъуэр кыдыхъэжмэ, я шкІэ цыкІухэм хуэзэша жэмхэм бууэ кышщІадзэрт, ахэр куэбжэм къэмысыж щІыкІэ уэрамым сабэр дэз хъурт, гу зырызи е нартыху бзий кыашэу, е чырэ кІуар къэкІуэжауэ щхъэж и унэ екІуэлІэжырт.

– Дэнэ мыгъуэ щыхэт Астемыр? – жиІэу Нанэ мычэму и щхъэм хужиІэж хуэдэу жэм джэмыдэжыр кыишыну кІуэрт, жэм бу макъ зэрызэхихуу.

Цыхухъу зыдэмысыжыр Астемыр и унэм и закъуэтэкъым. Инус хъэжым кышщІэнауэ, Нурхъэлий зышщІэсу шыта унэжэри нэщІу, и щхъэгъубжэри бжэри гъэбыдауэ, кышщІыхьы кышщІэкІи щымыІэу шытт. Дыгъэр кІашхъэ хъурэ фызхэр мафІэхъэ сыт кІуауэ зэхуэзэмэ, зэпсалъэрт, бжыхьыр я кум дэту, щхъэж и гузэвэгъуэ тепсэлъыхъу е хыбар зэхахэр зэхуаІуатэу.

НэгъуэщІ кыуажэ кыкІа гуэрым хыбар телъыджэ кышщІыхьы къэхъурт. Зыгуэрым тхъэ щІуэжырт Псыхуабэ къалэм мафІэ кышщІэнауэ ерагъпсэрагъкІэ кыдэкІауэ. Советскэ жыхуэпІэр кыуалъхъэж, фыщымыгугъ. Иджы нэгъуэщІ власть кыкыуэкІаш, ауэ зи власть лъэпкыыр иджыри ящІэркъым. Додэ мыгъуэр сытми, ди гугъу кыамыщІашэрэт, жиІэрт хъэщІэм.

ВластыщІэ кыкыуэкІар Долэтрэ Чачэрэ ямыщІэу къэнэнт, а тІум хыбарыжыр ирахъэжэрти, газетым еджа гуэрым къажриІа хуэдэу, яІуатэрт. Уеблэмэ езы Долэт и гуфІакІэм газетыж дэлъти, гуп яхуэзэмэ, кыдихьрти, яригъэлыагъурт: «ФщІэрэ мыбы итыр?»

– Уэлэхьи, дымышцІэ, Долэт. Сытым диггэщІэн, хьэрф кьызэрыратхьэ тлгъгъуакъым.

– АтІэ, – жиІэрт Долэт, – фызэрыкІуэдынщ итыр. Щэрданхэ я мылгъу зышхым кьупщхьэр и тэмакъым тенэнщ.

Чачэ зэи тІэуи Думэсарэ деж кьэкІуаш. А фызыжь кІэ-льэфыр пщІантІэм кьыдыхьэху, и дамэр гуэлэлү бгъэжь гуэр кьыдэпщхьэу Лу кьыфІэщІырт, сыту жыпІэмэ я нэхь хуабэ хьуами Чачэ и цы ІэлгэщІ иныжьыр зытрихьэртэкъым. Чачэ и гьусэу кьакІуэрт Данизэти.

А фызитІыр псэлгэну тІысамэ, кьэзыгъэувыІэн дунейм теттэкъым, щхьэлыпсыр дагъэуэхыху, щхьэлыр зэрымыувыІэм ещхьу, псэлгэгъу ящІам и щхьэр яужэгъуу ІумыкІыжауэ щагъэтыжыртэкъым.

Бэлшэвычим я кІэр бжыхьым дахуэжащ, тІасэ, жиІэрти Данизэт абыкІэ кьыщІидзэрти, и псалгэр зэпишу и тхьэусыхафэр кьиублэрт. Абы зэрыжиІэмкІэ, езым фІэфІу Бот кьы-дэкІуатэкъым. КьыгъапцІэу Бот ар кьимышатэмэ, ноби ныжэби и гьукІэ кьуйым теплгэнутэкъым. Джыназ лгъэпкыщ, тхьэ, сэ кьыслгъыхьуу сызрамытар, жиІэрт Данизэт. Куэд щІатэкъым Данизэт бэлшэвычим я зэманым «сыкьэрэ-хьэлгъ цІыхубзщ, Бот сыхуэдэ кьабзэщ, лІо си гьукІэ щхьэ-гъуэплгъым власт щІыхуэмыфащэр, яфІэубыд, Бот, бжы-пэр, Іыхьэншэ зумыщІ», – жиІэу зэрыщытрэ.

Данизэт Дисэ дежкІэ еущэкІри и гум жьы дригъэхуаш, убэурэ. Дызэрыщыта кьабзэу дыкьэнэжащ, си псэ тІэкІу, жиІэрт Данизэт. Пщыжь-уэркыжыхьэм кьагъэзэж, ивэлүцэ сыт жыхуалэри гъуэбжэгъуэщу кІуэдыжащ. ЖеІэ, тІасэ, Рахьим Елдар шэрихьэт судым иритыну. ЛІо, Саримэ бэл-шэвыч лгъэдакьачэм и фыз хьун щІыхуейр, лафкІэтет фызу щытмэ мынэхьыфІу пІэрэ?..

Данизэт жиІэр Дисэ и нэт, и псэти и тхьэкІумэ пІащІи-тІыр тегъэхуауэ едалуэрт. Данизэт и щхьэ мыгъуагъэ хуихьу иригъэкІуэкІырт:

– Алыхьым елгъагъу, сыдэпсэуфынукъым гьукІэ щхьэ-гъуэплгъым, сужэгъуаш.

– Ар дауэ жыпІэрэ, на?

– Аращ, тхьэ. А, сыт мыгъуэр си дуней, уджыназ лгъэ-пкыу, кьупщхьэ хужьым уащыцу, дауэ мыгъуэ уи дуней Іыхьэр дэпхьыну пщылІ лгъэпкыым кьыхэкІам. Ара мы-гъуэкъэ зи дунейр лгъапэ дэгъэзеигъуэр? Уи Саримэ тхьэм гущІэгъу кьыхуищІ, дахэ цІыкІуш, кьабзэ цІыкІуш. Дауэ мыгъуэ уубыду ептын Елдар? Ар хуэфашэ сытми? Рахьим и лгъакъуэм кьыщІэху ятІэм и уасэкъым Елдар...

Дисэ ар щызэхихькІэ, мафІэу кьызэщІэнэрт, дзасэр кьасщтэу Елдар кьэзгъуэту щхьэ хэзмыІурэ, жиІэу. Саримэ абы едэлүэн хуэмышэчу унэм щІэжырти хадэмкІэ кІуэрт.

Данизэт емышу и лЫр иубырт.

– КъэкІуат, тхъэ, дыгъуасэ си дэлъхури, жиІаш: нэкІуэж, ди шыхъу, куэдщ гъукІэ къуийм деж узэрисар. Бот уигъэшхыр мырамысэщ, дэ мырамысэкІэ ди хъэр догъашхэ, жиІэри. Сыдэпсэуфынукъым щхъэгъуэплъым. СыкъызыхэкІа лъэпкъым я напэр тесхаш, Бот сыкъыдэкІуэри. Хэт зымыщІыхур сыкъызыхэкІар? Си дэлъху Жэндар, тхъэ, къыщамыщІыху Инжыджи, Тэрч Іуфи Іусу щытакъым. Абы шыуэ къыхуам хуэдиз Жыраслээн пщІыхъэпІэу илъэгъуакъым, тІасэ. Адрей си дэлъху Щэбэтыкъуэщи, уэри уошІэ, инэралыпхъу къишаш... Сэ мыгъуэ, хъыджэбзыжъ хъуаш жаІэри, Бот сыкъратащ, жбы сыхъуат сэ сытми? Сыт бэлшэвыч ныкъуэм сыщІыдэпсэунур?..

– Уи щІалэ цІыкІу мыгъуэр дэнэ пхыну, Данизэт?

– Дыкъуи? Хъэм бацэ ишхмэ, сыт жаІэрэ? И адэм ещхыркъабзэщ. Ирепсэу и адэ щхъэгъуэплъым и гъусэу.

Данизэт унэм къыщІэкІыжауэ плъэри, Думэсарэ я пщІантІэ дэту щилъагъум, кІэбгъу зищІри, Дисэхэ я пщІантІэм къыдэкІыжри бжыхъым къебэкъуаш.

– Уузыншапэкъэ, тхъэм жиІэм, Думэсарэ? – Данизэт макъ шабэ зищІауэ щІэупщІэрт. – А, тІу, уи щхъэгъусэр Балъкъ зэпрыкІыфауэ пІэрэ?

– Ана, сыт ар Балъкъ щІызэпрыкІынур?

– Уэ слъагъу мыгъуэм зыри пщІауэ си гугъэкъым. Си щхъэгъуэплъыр зэпрысыклауэ жаІэ, адрей бэлшэвычыр зыкъэмынэу Балъкъ ирагъэтхъэлауэ жаІэ. Тобэ Іистофрилэхъ, и пэжыпІэр хэт зыщІэр? А, тІу, уи щхъэгъусэр къэкІуэжауэ фи пкІэунэм исми сщІэркъым. Умыгузавэ. Си жъэ псалъэ къыжъэдэкІынкъым.

– Сыт, Данизэт, Астемыр дыгъуакъым, лЫ иукІакъым, зигъэпщкІуну бэлыхъыр къыщІытехуар? КъэкІуэжмэ, напэ къабзэкІэ къытхыхъэжынщ, – идакъым Думэсарэ.

– Сэ сщІэ мыгъуэрэ, Астемыр бэлшэвычщ. Бэлшэвычым хъэр къахэжъауэ жаІэ.

– Пшэр куэдрэ тельми, дыгъи къепсыжынщ. Си гугъу къыумышІ, Іуэху и ужь ситщ, – жиІэри Думэсарэ ІукІыжаш. Абы гу зылърымыгъэтами, Данизэт жиІар шэуэ пхыклащ.

– Псом жаІэри зэтохуэ, Нанэ, бэлыхылажъэ къытхуехынкІэ сошынэ, – жиІэри Думэсарэ Нанэ хуэтхъэусыхаш.

Гур зэрыгъум дыгъур кърикІуаш.

Аргуэру дэнэ лъэныкъуэкІэ уплъэми, уафэ лъащІэм жэщкІи махуэкІи Іугъуэ шыплъагъурт. Жэщ гуэрым, мазэ къэунэхуагъащІэр, хъэуан бзыгъэм ещхъу, пшэ фІыщІэ Іувым къыхэкІ-хыхъэжурэ здекІуэкІым, Астемырхэ я унэм пэмыжыжъэу шы пырхъ макърэ гу Іэуэлъауэрэ къыщІуаш. Абы хэту, «Думэсарэ», жиІэу макъ икІакІэ зы лЫ гуэр къэджащ.

Думэсари куэбжэм кыдэжу кышыплэм, и лъакъуитыры кышлэмыувэжу кэщтащ.

Думэсарэ и пащхэм итыр Ботт. Зы шыгу гуэри, уанэ зытель шитыры гупхэмкIэ кэпхауэ, щытт, шитырым языр Астемыр зытесу щытар зэрыарар занщIэу кыищIэжри, и псэр Iукащ. Гум щIэщIа шитырым я IумпIэр Бот иыгъыу ерагъкIэ щытыф кэудейт. Гум илт лIитI, щIакIуэ ятепIауэ, пыIэри ящхэрыкыауэ.

– Дыунэхъури дысэхыжаш, Думэсарэ, – жиIэри Бот кээпсэлъаш, – егъэблагъэ хэщIэ кыпхуэсшар. Астемыр уIэгъэщ, дэри дысымаджэщ.

Думэсарэ гум бгъэдэлъадэрэ щIакIуэ кIапэр кыиIэзмэ – лIитI илщ, мафIэм исым ещхуэ кыызэщIэнауэ. Тури бауэкIэщI хъуаш.

– Хэт мы етIуанэр?

– ПцIыхужыркъэ, зиунагъуэрэ? Истепанщ, – жиIаш Бот. Астемыри Степан Ильичи кыпхуэмыщIыхужын хуэдизу уэд хъуат, я жъакIэр кIыру, я пэр папцIэ хъуауэ, я нэр зэтрамыхыу гум илт.

– Я сэ си тхэу си тхэшхуэ, сыт мыгъуэ уигу кышIыдэбгъар? Сыт мыгъуэ уэтщIар? – жиIэри Думэсарэ занщIэу кыыщиудаш. – СыкIуэнщ, Бот. Зыгуэрым сыкъеджэнщ.

Думэсарэ Бэлацэхэ дежкIэ гыуэ щIэпхъуаш.

– Тобэ ярэби. ИгъащIэкIэ кыпхуэмыщIыхужынт мыхэр. Тхэм гущIэгъу кыахуищI. ПсынщIэу куэбжэр кыIуфхи гур дэвгъэхъэ.

Ботрэ Бэлацэрэ куэбжэр Iуахщ, Думэсари хъуазэ кыихъри, щыри зэдэлпыкыуэрэ сымаджэхэр гум ирахыурэ унэм щIахъаш. Степан Ильичрэ Астемыррэ зэбгъурылъу унэ лъэ-гум иралъхъаш.

– Дэнэ деж уIэгъэр?

Астемыр и лъакъуэм шэ техуат, ауэ уIэгъэм ищIыIужкIи Степан Ильич хуэдэ къабзэу, хуабэ уз пкърытт. Зэм мафIэ къащIэнам хуэдэт, зэм пIыщIэрт.

– Ялыхъ, гущIэгъуншэ думыщI, – жиIэрт Бэлацэ.

Лыжъым и кыуитIри зауэм щыIэти, щIэупщIэн дзыхъ ищIыртэкъым, яукIауэ кыжраIэнкIэ шынэрти. Тури Астемыр сымэ я гъусэу дэкIат.

Думэсарэ и итIыры и ныбэм телъу, хуэм цIыкIуу нэпсыр къригъэлъэлъэхырт, имылъэщIыжу.

– Зылыгъ, си шыпхуэ. Уи гур умыгъэкIуэд, – жиIэрт Бэлацэ, езым и щхъэ хужилэж хуэдэ. – Тхэм гущIэгъу кытхуищIынщ.

Думэсарэ зыхуэмыубыдыжу ину гыуэ аргуэру кыыщиудаш, тIэкIу щхъэукыауэ щыта Нанэ кыызэщыужауэ зэщыджэу гырт. Темботрэ Лурэ кэушат, ауэ кэхъуар ящIэр-

тэкъым. Думэсарэрэ Нанэрэ гыгуэ щалъагъум, тIуми гын кышIадзащ.

– Щывгъэт. Зыгуэрым зэхевгъэхынщи, дыунэхъупаш, – жиIащ Бот. – Мыбы кышIадни хъунукъым сымаджэхэр. Къагъуэтмэ – упыкIащ.

– Дэнэ мыгъуэ тхыну, сыт мыгъуэр ди махуэ иджы, – жаIэу цIыхубзитIми гын пачащ, ящIэнур ямыщIэжу.

Бот еджэри гупсысэу щыс Бэлацэ еупшIащ:

– Нурхъэлий и унэр нэщI? СыткIэ ущыгъуазэ?

– Уэлэхьы, дзыгъуэ фIэкIа щIэмыс.

– Упсэу, Бэлацэ, – Бот къэгъуфIащ. – Ы-ы-ы, жьпIэ хъунуш абы щхъэкIэ. Хъарзынэщ, жьпIэр сыт... икIэщIыпIэкIэ дывгъэхъ. Уи Къазджэрийрэ Аслъэнрэ лажьы-хъати яIэ-къым. ИIэ, маржэ, Къазджэрий шу гуп и гъусэу Шэджем аузкIэ дэкIащ. Щалэ хъарзынэщ. Тхъэм пхуигъэпсэу.

Бэлацэ занщIэу къару игъуэтыжащ:

– Фыжэ, тIысэ. Хъэуазэ нэхьыбэIуэ щIэфлхъэ, Нурхъэлий и унэр кыIуфхи. Бетэмалу сымаджэхэр абы нэдгъэ-сынкъэ. ИIэ, Думэсарэ. Ауэ псалъэ жыфIэнщи, фи бзэгур кыпызупшIынщ...

– Тобэ ярэби, Инус хъэжым и унэм бэлшэвыч сымаджэ щIэлъу ишIамэ, зиукIыжынт, – гушыIэрт Бот, цы лъэпкъ зытемыт и щхъэм пщIэнтIэпсыр кърылгъэщIэхыу. Езы Бот и фызым къив къомыр иджыри ишIэртэкъым.

Нурхъэлий и унэр зэрыщытт. Елдар кIуэуэ ахышэ кыш-шихъа жэщым кышщыщIэдзауэ нобэ къэс псэ зыIут щIыхъа-тэкъым. Унэ кIуэцIыр кыззэритхъуат, Нурхъэлий ахышэ зрилхъауэ шыта кхъуэщыныр иджыри плIанэпэм дэтт.

Дунейм кышщымахъу шыIэ. Инус хъэжыуэ Астемыр дунейм тезыхужыну зи мурадам и унэм иджы езы Астемыр щагъэпщкIуауэ щаIыгъщ. АтIэ аращ. Дунейр шэрхъщи – мэкIэрахъуэ.

– Елдар сыт хуэдэу пIэрэ? – псори зэфIэкIа нэужь, Думэсарэ шIэупшIащ.

Думэсарэ сымаджэхэр ихъумэу ябгъэдэсу арат. Темботрэ Лурэ уэрамым заплыхъу дэтт. Унагъуэм щэху яIэр Саримэ екхъэлIэ хъуну къалыгъэрт, ауэ абы фIэкIа псэ зыIутым ирамыгъэщIэну зэгурыIуащ.

«Елдар сыт хуэдэу пIэрэ?» – жиIэу Думэсарэ зэрыщIэ-упшIар езы Елдар зэхиха хуэдэу, абы и макъыр жэщыбгым къэIуащ.

– Ей, Думэсарэ! Тембот! Зыгуэр фыкъакIуэт.

– Зи цIэ ираIуэ бжэщхъэIу тесщ, – жиIащ Бот. – Мес езы Елдари. Абы шыр ишэу къущхъэ уэтэр хэщIапIэ ищIын хуейщ.

– Тхъэм гушIэгъу кыфхуищI. Уэ дэнэ укIуэрэ, тхъэ-

мышкІэжъ мыгъуэ. Жьым узэрехъэ.

– Елдар шыр игъэпщкІунщ. Сэри ди унэ си псэр нэхъэ-сыжынщ, Данизэт зыгуэр къытхуищІэнщ.

– Уаубыдын мыгъуэщ.

– Саубыдми, тхэм жиІар хъунщ. СыгъукІэщ, къысхуэ-мей щыІэкъым. Елдар, хуэсакъ, си щІалэ. Къытлгыгъуазэ нэхъыбэІуэрэ. Думэсарэ, Бэлацэ, Саримэ сымэ зыщумы-гъэгъупщэ...

– Зи, фымыгузавэ. Шыр иджыпсту дэсшын?

– Іэмал иІэкъым. Зумыгъэгувэ.

– Дыр-дыр, – жиІэри Елдар шыр кьиубыдащ.

Елдар щилъагъум, Думэсарэ и гъын къэкІуащ. Елдар кыигъазэри, и анэм хуэдэу, Думэсарэ ІэплІэ кыыхуищІащ, езыми и гур кыызэфІэнат, ауэ абы зыми гу лъытакъым.

Шыхэм захъунщІэрт, Іусрэ псырэ хуейуэ, арщхэкІэ ахэр кыыщІэкІыжыну, уанэр трахыну зыми и гугъэтэкъым. Бэлацэрэ Темботрэ Елдар дэлэпыкъуурэ гум илъа хъэпшып-хэр иралъхъэжаш, мэкъу къакІэрыщэщари зэщІакъуэжри, лъэныкъуэ ирагъэзащ. Мэкъум хэлъу гум илъауэ фочитху хуэдизи, плэтІрон зыбжани ашычым илъу кърахри, фочхэр сымаджэхэр зытель хъэуазэм халъхъаш, «хъэуазэм фоч узэда хэлъмэ, сымаджэхэм дежкІэ хуцхъуэщ», – жаІэри. Армырми фоч щыхуей ихуэнкІэ хъунут сымаджэхэр.

– Дэгъуэщ, Бот, а жыпІэр.

Бэлацэ и гум къэкІыжаш, Іэхъуэу щыщытам, щІакІуэм тегъуалъхъэу жейуэ зэрыщытар. ЩІакІуэм утельу блэ къокІуэлІэну Іэмал иІэкъым. Абы ещхъу фоч зыхэлъ хъэуазэ утельу кІэдет ущышынэ хъунукъым.

– Бот, накІуэ си гъусэу, – жиІат Елдари, Бот идакъым:

– Хъуэу, тІасэ. Сэ сынэхъ лъэрызехъэщ, зыгуэркІэ Асте-мыр сымэ сэбэп сахуэхъунщ.

Бот, дауи, и гугъакъым кыыщыщІынІауэ.

– КІуэ. Нэху мэщ!

Куэбжэр зэІуахри, Елдар гум ису, уанэ зытель шитІри гупхэмкІэ епхауэ дэкІащ, куэбжэр хуэзыщІыжыну щытхэми къажриІащ:

– Махуэ къэс сыкыфлгыгъуэзэнщ. Думэсарэ, зэхэпхрэ? Сарими жеІэж...

Жыжъэ нэмысу Елдар аргуэру къэпсэлъащ:

– Саримэ хидыкІа джанэр сщыгъщ. Ари жеІэж. ФІыкІэ, Думэсарэ!

– Тхэм гуфІэгъуэкІэ дызэхуигъазэ, Елдар! – жиІэри Ду-мэсарэ сымаджэхэр кыыздигъэна унэмкІэ плэщІэу кІуэжаш. Астемыррэ Степан Ильичрэ хъэуазэм хэлът Іуэцхъуу.

– АтІэ, аращ, Тембот. Уэри лы ухъуащ. Уигу игъэлъ плэгъуар, – жиІэри Бэлацэ куэбжэр хуищІыжаш, Елдар и

Іуэлъауэр жэщ кІыфІым хэкІуэда нэужькІэ.

Лу шынауэ нанэжъым и бостей къуагъым къуэтт, и нэ фІыщІтІыр къилыдыкІу.

Бэлацэ щІалэ цІыкІуитІым унафэ быдэ къахуищІаш, уІэгъэхэр зыщІэлъ унэм псэ зыІут щІамыгъэхъэну. Джэд ирехъу, хъэ ирехъу, джэдууи босын – зы щІэбгъэхъэну Іэмал иІэкъым. Япэ къэрэгъулу ягъэувар Темботт, нэху щымэ, Лу бжэІупэм деж тІысынщи, Тембот жеинщ. Нэхущри къэблэгъат, ауэ зыми и жеин къақІуэртэкъым. КъуэкІыпІэ лъэныкъуэмкІэ уафэр къызэкІэщІитхъыу пшэплъ къэхъурт...

Тембот бжэщхъэІум здытесым, жыг Іувым пхрыплъмэ, илъагъурт нэгъуэщІ къуажэу сэнтхым тесым щхъэщыт Іугъуэр, зэзэмызи мафІэ бзий къэлыдуи къыфІэщІырт...

Шыгъуэгу хадэм и хъурегъкІэ щиху инхэр къегъэтІысэ-кІати, зи унэ хъэдэ илъым я деж лІы куэд къыдыхъэу пщІантІэм къызэреувэкІым иригъэщхъырт, хадапхэмкІэ укІуэмэ, псыІэрышэ зэпрыжырт, макъ лъэпкъ имыщІу.

Унэбжэр хуэщІатэкъым. Думэсарэ унэм щІэсу уэрэд гууз гуэр къыхидзаш. Тембот есат и анэм уи гур зыгъэжан уэрэд жиІу. А уэрэдхэр езы Думэсарэ зэхилъхъэрт, е Астемыр хузэхилъхъэу, е и щхъэ Іуэху хэту, иныкъуэми и къуитІым яхуиусу. Думэсарэ и уэрэдым щІэдэІуэрэ, Тембот мащІэрэ жея. Езы Думэсарэ нэжэгужэу и сабиитІым дэджэгуу, и къуитІым лІы бэлыхъ къахэкІыну триІуэу, арат уэрэдым хэтыр. Иджы Думэсарэ гъыбзэ гууз жиІэрт, езыр гъырэ уэрэд жиІэрэ къыпхуэщІэртэкъым, уэрэдри нэпсри зэхэтт. Тембот абы едаІуэм, и гъын къақІуэрт...

Уэрэд щэху жиІэрт, хадапхэмкІэ ежэх псыр щэхуу зэрэ-жэхым хуэдэу, дауэ уедаІуэми Думэсарэ уэрэдым хилъхъэ псалъэр къыпхуэщІэртэкъым, уэрэдыр зытрижыІыхъыр, зыхуиусыр зыщІэжыр езы Думэсарэт. Уэрэдым нэхъ зиукъуэдий пэтми, нэхъ уигу къыщІитхъыу, уи тэмакъыр щіубыдыкІу къэІурт гъыбзэр.

Нэху мышщІпэу Бэлацэ къэсащ. Сымаджэхэм Іэмал гуэр къахуэгупсысын хуейт, хущхъуи лъыхъуэн хуейт. Чачэ

дыкъеджэмэ, дауэ уеплърэ, жиІэу Бэлацэ щыщІэупщІэм, Думэсарэ жыжъэу зригъэпсэлъэн идакъым.

– Уэ жыпІэр нэхъ пэжынкІи хъунщ, – жиІаш Бэлацэ, ину Іуэхум хэгупсысыхъу. – Чачэ и хущхъуэр сэбэп зыхуэхъур муслъымэныр аращ. Пэжкъэ? ИтІани иджы уи унэм Чачэ къыщІэбгъэхъэнри губзыгъагъэм щыщккъым...

– АтІэ дауэ нэхъыфІ?

А зэманым куэд яшэчащ Тембот, Лу, Астемыр, Думэсарэ, Нанэ, Бэлацэ, Саримэ сымэ. Я насыпти, гъусэфІ яІэт, ауэ

гъусэфIым нэмышIауэ цIыху бзаджэ Iэджи шыIэт.

ШКУРО

МафIэсым и закъуэт къуажэм я лъапсэр изыхыр?! ЩIыр ягуэшу, явэу, гъавэ хъарзынэ къагъэхъуами, я нарыхур псоми къыдачыжыфакъым. Хэт Дзэ Плъыжъым кIуат, хэти партизану Мэремкъан Инал и гъусэу къуршым итти, фыз-хэмрэ сабийхэмрэ лэжыгъэм пэмылъэщурэ, уэс къатесат. ЗищI къытрахауэ шытахэми я щхьэр къалэтауэ батэкъутэр ягъэшырт, загъэлIу шы дахэм тесу уэрамым къыдыхьэрти абы я щIыр зыва къулейсызхэм тефыщIыхьырт, иныкъуэхэр щыкIауэ псалъэрт:

– Щхьэ къыдумычрэ нарыхур? Зинэ защIэкIэ къальхуа! Фи гугъати Щэбэт и гугъар! КIуэи къыдэч, уи щхьэр къыпызмышч щыкIэ! Къезмыкъутэхмэ, хьэ зэрахуэр сэращ!

КIуэ пэтми нэхъ шынагъуэ хьурт. Зыгуэрым дыкъыщIэмэ, ди лъапсэр ирахынщ, ди унагъуэбжэр худагъэщIыжынщ, жиIэу Думэсарэ гузавэрт. Щэхуу Нурхьэлий и унэмкIэ плъэрт.

Мусэ зыгуэрым и мэ къыщIихьат. Зэгуэр Лу чы кIыхь иIыгъыу Нурхьэлийхэ я бжэлупэм Iуст, джэд сыт къыIухьэмэ, Iуихужу. Арат абы и къалэнри тыншу зэфIигъэкIырт. ИмышIэххэу Мусэ и макъыр къэлуаш:

– ЛIо мыбдеж шыщIэр, ныбэ узым ихьын!

Лу занщIэу къэскIащ. Гъуумар бзаджэжъымрэ Аралп ерыщымрэ я хьыбар мащIэ зэхихатэкъым Лу, ахэр зэры-цIыху бзаджэр ищIэрти, щIалэ цIыкIур Нурхьэлий и бжэлупэм щыIусыр къыбжиIэнт сытми. Ауэ а къэкIуар гуры-щхьуэ иумыгъэшIу IугъэкIыжын хуейт. Дадэрэ Истепанрэ цIыху бзаджэм IэщIэбгъэкIуадэ хьурэ, Лу пщIэншэу шыс абдеж, а тIур хьумэн хуейкъэ. АрщхьэкIэ Лу къэтэджу Мусэ щилъагъум, тIэкIу къэшынэжащ.

– Хьэдэ бгъейрэ, щхьэ ушыс, зо? – жиIэу Мусэ бжыхьым кIэрыкIыртэкъым. Лу адэкIэ плъэмэ, Саримэрэ Темботрэ ящIэнур ямышIэу, гужбеяуэ шыту илъэгъуаш. ПцIы хэмыл-лэу гузэвэгъуэт.

Лу кыхухдэмышейжу шыта нэужь, жиIащ:

– Плъагъуркъэ сщIэр, Мусэ?

– Слъагъуркъым.

– Ауэ сыщысщ. Джэд къызэкIуалIэм, чыкIэ соуэ.

– Ныбэ узым уихь...

– Уэри уихь, – жиIащ щэху дыдэу, езым зэхих къудейуэ. Насып иIэти, ар Мусэ зэхихакъым.

– Ым...

Мусэ дурэшплIэрэшхэм дэплъащ, Ботэщхэ я хадэр къы-зэпикIухьащ, псыIэрышэм нэси кIуаш, гуэщ сытхэм щIэ-плъащ, унащхьэм дэкIуеинуи егупсысаш, арщхьэкIэ мыбы

зыгуэр шыIэу шытыгъатэмэ, шIалэ цIыкIур чы иыгъыу, джэд ещэу шысынтэкъым, жиIэри пкIэунэм дэкIуеякъым. ТIэкIу дэкIри Лу аргуэру къеупщIащ:

– Уи адэ бэлшэвычыр къэкIуэжакъэ иджыри? Но, зыгуэр щхъэ жумыIэрэ?

– Астемыри Елдари, бэлшэвычу шыIэр я гъусэу, Шэджэм аузкIэ дэкIащ, – жиIэри къэпсэлыащ Саримэ.

– Дэнэ кIуами кэдгъуэтынщ, – жиIэщ Муси гъумэ-тIымэу пщIантIэм дэкIыжаш.

Абы иужькIэ куэд дэмыкIыу, зы пщэдджыжь гуэрым, Лу бжэшхъэIум Iусу зэхихырт Думэсарэ жэм джэмыдэжьыр къишу шкIэм зэрешхыдэр. ШкIэр жэмым щIэфынуги зэран хъурт. КъиIэту шкIэр щхъэ бжыхъым щхъэпримыдзрэ, жиIэрт Лу игукIэ. Бэлацэ хъыбар гуэр жиIат, нысащIэр Iуэм жэмыш кIуауэ, шкIэм щызэгугигъэным, и кIэбдз лъакъуитIыр къиубыду ар бжыхъым щхъэпридзауэ. Мис абы лыгъэ иIэт, лыгъэ зиIэ ухуеймэ, жиIэу гупсысэрт Лу, чыр игъэдалъэу.

Шэм пэгуныр зыкъомрэ игъэвууащ, итIанэ мащIэ-мащIэурэ Iэуэлыауэр кIуэдыжаш, пэгуным ит шэм къищIа тхъурымбэм шэр хишати.

– Хозяюшкэ! – зыгуэрым и макъ икIа къэIуащ. Лу къызэ-плъэкIащ, къэуIэбжъауэ. Бжаблэр итIкIэ иыгъыу Степан Илыч щытт.

– Лу, уэра ар? КъакIуэт мыдэ, щхъэц утIэрэза цIыкIу.

Лу цытхъытхъ жиIэу щIэпхъуащ.

– Нанэ, нанэ! Истепан къэтэджаш. КъакIуэ щIэхыу, – жиIэу Лу бжыхъым щхъэпрыпщырт.

– Хозяюшкэ! Хорошо бы молочка! – жиIащ Степан Илыч, ерагъыу шытыф къудейуэ.

Степан Илыч и фэр шэхум хуэдэу пыкIат, и жьакIэ плыжьыфэр хъэлэчу зэщIэкIэжат. Абы и макъыр зэрызэхихыу, Лу дунейм темыхуэжу гуфIати, и лъэр темыпыIэу и анэм деж нэсащ, Думэсари игъэгугIэну. Думэсарэ Степан Илыч къэтэджауэ щилъагъум, пэгуныр IэщIэхуным тIэкIут къэнар.

Апхуэдэу занщIэу нэхьыфI хъужу хуежъащ сымаджэр. ЕтIуанэ махуэм Астемыри зыкъищIэжри къэбэдзэуэжаш.

СымаджитIри псынщIэ-псынщIэу зэрыхъужыным хущIэкъурт. Унагъуэм ис псори арат зыщIэхъуэпсыр. Пщэдджыжь къэс Думэсарэ жэмыр къызэришу – «кIуэ иджы, псынщIэу Iэхъуэм нэгъэс», – жиIэрт. Езы Лу арыншэми жэмыр ущу дихурт, псынщIэу ихумэ, сымаджэхэм нэхъ щIэхыу заужьжын и гугъэу. Жэмыжьри дыхъэшхэну и шхуэл нэщIыр адэкIэ-мыдэкIэ ириупцIэкIыу жэрт.

Гъэшыр къаймэщIэкIырт. Зызыужьжы сымаджэхэр кIуэ

пэтми нэхъ шхэрей хьурт. Астемыр зыми фыщымышхъ, жиІэрт. ШкІэжъ цІыкІу мыгъуэри, Саримэрэ Лурэ гъы шхъэкІэ къамыгъанэу, къытрадзэри фІагъэжащ. А махуэм и пщыхъэшхъэ дьдэм Бэлаци гукІэ къыдыхъэри хъэжыгъэ къэпитІ пхъэ щІагъым къыщІилъэфащ. Ар Елдар къаІэщІигъэхъат. Езы Бэлаци, и къуитІым я хъыбарыфІ зэхихати, гушыІэрей хъуауэ, гум илъыр кърихырт. Хъэжыгъэм нэмышІ мэлъыбгъуэ, кІапэ дагъэ, кхъуэщыным идиихъыжауэ, бжбын бла, бжбыныху Іэрамэ – сымаджэхэр зыхуей дыдэт къишар.

Думэсари шхыныфІ игъэхъэзырыфырт, игъащІэми ар абыкІи зэрыІэкІуэлъакуэр ящІэрт. Иджы Думэсарэ егугъупэу пщафІэрт, абы шхын ищІыр Саримэ щэхуу Нурхъэлийхэ я унэмкІэ ирихъэкІырт.

Степан Ильич Іуэхуншэу пхушысынт. Бот Іэдэ-уадэ къыхуихъри и къатыр лъэгур щІиукІэжащ, езым ейр иухри Астемыр и къатыритІым и ужь ихъащ. И узыр щхъэщыкІа щхъэкІэ, ар иджыри фагъуэт.

Езы Боти нэщхъыфІэ хъуауэ къэкІуэрейт, урысыбзэ зригъэщІэн и хысэпу.

Зэгур тхъемыщкІэжыр къэгузэвауэ къэсаш, хъыбар Іей къыхъри.

– Ей, зэхэфхрэ, ди Іуэхур шыпхэ мэхъу. СыткІи пхуэсІуэнщ, ди фэр ІэбжъанэкІэ тримыхмэ. Фымыбэлэрыгъ.

– Къэхъуар сыт?

Шкуро жыхуаІэр нэхъ гуригъэІуэн щхъэкІэ, и Іэпхъуамбэр Степан Ильич иригъапщэри, фоч игъауэ хуэдэу зищІащ, арщхъэкІэ Степан Ильич къыгурыІуэрт Шкуро зищІысыр.

– Хэт мыгъуэ иджы къакуэр? – щІэупщІащ Думэсарэ, Саримэрэ абырэ мырамысэ хуабэ, лы гъэва сытхэр къыщІахъа къудейуэ.

– Ей, емынэунэ гуэрщ а Іэтэманыр, – жиІэу Степан Ильич и щхъэр къыфІэхуауэ еплъыхырт. – Іэтэманым я Іэтэманыжщ. Дыгъужь лъэпкъщ.

– Уэлэхьи, пэжмэ, – жиІэрт Бот, Іуэхум зыкъомкІэ зэрыщыгъуазэр уигъащІэу. – А зиунагъуэрэ, дыгъужьыкІэ хэт и пыІэм, хэт и шыкІэм кІэрыщІащ. Дэ щэкІ плъыжъ зетхъэмэ, абыхэм дыгъужьыкІэ зэрахъэ. Ар фащэ хъун?

– Дыхуэзащ иджы, Бот, – жиІащ Степан Ильич, гушыІэ хэмылъу. – Шкуро щхъэпылгъэ димыгъэуэвэмэ, си Іуэхущ. ПщІэрэ щхъэпылгъэ жыхуаІэр?

Степан Ильич ІэпхъуамбэкІэ и пщэм кІапсэ пщІэхилъхъэ хуэдэу ищІащ.

– Щхъэпылгъэ. Контрибуцэ...

– Контрэшхуэщ Шкуро. Хуабжъу контрэшхуэщ, – жиІащ

Бот.

Хъыбарыр щлагъуэтэкъым, дауи жыІэ, абы псори хигъэ-плъащ. Бот къызэрыфІэщІымкІэ, щхъэпылъэри контрибу-цэри тІури зыт: мобы уетхъэлэ, модрейм уегъалІэ.

Хъыбару щыІэмкІэ, Шкуро и отрядыр пщэдджыжьым къэсын хуейт.

Думэсарэ иджы къихъа шхыныр арауэ къыщІэкІынт абыхэм шхыну Нурхъэлий и унэм щашхыжыну.

Сытым и деж мы дунейкъутэжым кІэ щіІэнур, зэ щигъэ-тащэрэт, жиІэу арат Думэсарэ зыщІэхъуэпсыр.

А жэщым нэху щыху Думэсарэ и набзыепэ зэтрилъхъа-къым, уэрэди гъыбзи – зыри жимыІэу гупсысэм хэту нэху къекІащ.

Пшапэр щызэхэуам, Астемыр къыщІыхъат, псоми сэлам къарихыжыну, цІыкІухэр иуциину. Гузэвэгъуэшхуэр абы зыуи къимылтытэ хуэдэт, къарууншэми, нэжэгужэт. Асте-мыр щІэкІыжа нэужь, мэкъумэр куэдрэ щІэтащ унэм. На-нэжь щэІумэ, абы фІэкІа зэхамыху Лурэ Темботрэ жеи-жаш. Щхъэгъубжэхэм абджым и пІэкІэ газет кІэрышхати, нэху лъэпкъ къыдидзыртэкъым.

Нэхуц хъуатэкъым, Думэсарэ къыщІыхъэжу Астемыррэ Степан Ильичрэ зэрежъэжам и хъыбар щыжиІам.

Нанэ Іыхъ-сыхъ жиІэу щэІуурэ къэтэджри, и нысэм ІэплІэ хуищІауэ, игу дахэ хуищІырт.

– А си псэ тІэкІу, тхъэм жиІар хъунщ. Умыгузавэ. СабитІ уиІэр хъумэ. Уи гур умыкъутэж, тІу.

– Аргуэру ди закъуэ дыкъэнащ...

– Къигъээжынкъэ, тІу. Къигъээжынщ...

– Алыхъым иухауэ къыщІэкІынкъым дэ тыншу дыпсэу-ну, схуэхъыжынукъым, Нанэ...

Думэсарэрэ Нанэрэ зэбгъурысу етІысэхат, Лу къэушауэ, шхыІэн щлагъым зыщІуфауэ гъырт.

– Дыкъиужэгъужа мыгъуэу пІэрэ алыхъ талэм, – жиІэрт Нанэ. – Си щІалэм щхъэ пэшэгъу хуэхъуа урысыр. И диным ириша мыгъуи. Ялыхъ, дыкъэзыгъэщІауэ напэ хужькІэ дызрихъэлІэжын, гушІэгъу кыххуэщІ Думэсари и бын дыгъэл цІыкІухэми. Ялыхъ, сэ япэ сигъэщ...

Нанэ хуэмышэчыжу гъуэу къыщІидзаш.

Бот аргуэру къуажэм дэкІын идакъым, е и Данизэт къавэу къызэрикІухъым къигъэна, е нэгъуэщІ зыгуэркІэ гузэва, сытми, яхудэкІакъым, къыттралъхъэр тшэчынщ, жиІэри.

Долэт сымаджэ нэпцІ зищІауэ унэм къыщІэмыкІыу щІэст, пщІантІэм зыгуэр кыдыхъамэ, занщІэу пІэм зыхи-дзэрти, щэІуу хуежэрт.

Нурхъэлий и унэм щІэлъ хъэуазэм кыханат фочи пІэ-

тІрони, Астемыр сымэ пІашІэ-тхъытхъыу шыдэкІым, псори кѡащтатэкъым, фоч зырыз зэрыдахыфар насыпышхуэт абы я дежкІэ.

Мэз защІэкІэ Астемыр сымэ Шэджем аузымкІэ яунэ-тІаш, бгъуэнщІагъыж гуэрым деж кѡущхъэ партизанхэм щахуэзэн я хысэпу.

Нурхъэлий и унэм иджыри кѡэс джэд щІамыгъэхьамэ, нобэ щыщІэдзауэ хъуазэм шыульэпхъащэу джэди гуэгуши щІэзу щІэтщ, Лу чы кІыхь иІыгъари бжэІупэм деж Іулыщ. КъакІуэри кІуэжри пщІэнутэкъым.

Астемыррэ Степан Илйчрэ зэрыдэкІыу, нэгъуэщІ зыгуэрхэр кѡэсаш. А махуэм Тембот сымэ зэрызехъу гуэижджэгурт. Лу и ныбжъэгъухэм яхэтт кѡуацэ иІыгъыу, кІэкѡузыр кѡиуІэн и гугъэу. Абы кІэкѡуз джэгуныр фІыуэ иІыагъурти езым ищІа баш шэрыуэмрэ зи кІапитІыр Іэжъэпэм ещхъу пыупсыкІа кІэкѡузымрэ дэнэ кІуэми здихьырт. Тембот бэлшэвыч Іэтащхъэу зыккъыфІэщІыжауэ щытамэ, ар щІибзыщІын щымыІэу жиІэрт... Абы деж цІыкІухэм кѡхъунІауэ я гуи я щхьи кѡэмыкІыу, жылэм къыдэна физхэр, лІыжхэр, сабийхэр зэрызехъу кѡальэгъуащ. Хэт гъырт, хэти кІийрт, хъэхэри щтауэ банэрт, кѡэхъуари сытри кѡпхуэмыщІэу.

– Къэзакъ!.. Къэзакъыр кѡэсаш, – жаІэу зэхэпхырт.

– Гъуумар и унэм фыжэ. Топ ягъэуащ.

Гъуумар и унэм ущІэкІуэн хуейри сытыт? Ар кѡыщашІар иужькІэт. Гъуумар и унэр чырбыш унэти, нэхъ хъума ущыхъунщ, жаІэрти арат.

Темботрэ Лурэ пхуэубыдынт, Думэсарэ шыІэтэкъым. Зым зыр и ужь иту унащхъэм дэпщеш, абы утесмэ, губгъуэм уиплэ хъурт. ЗэкѡуэшитІыр унащхъэм зэрыдэкІуеям хущІегъуэжакъым, кѡуажэ щІыбагъым шуудзэ щызэрызехъу кѡальэгъуати.

Шу гупхэр адэкІэ-мыдэкІэ жэрт, тешанкІэхэм пулеметхэр ярытт, топхэр зэбгъурагъэувэрт. Темботрэ Лурэ къагурыІуэрт унащхъэм утесыныр зэрышынагъуэр, арщхъэкІэ топышэр топым кѡызэрикІыр плъагъумэ, нэхъ гъэщІэгъуэныжтэкъэ?

Шкуро и дзэр кѡэсат. Топхэр уи тхэкІумэІупсыр Іуачу зэ кѡызэрыуэу, Темботрэ Лурэ унащхъэм кѡельэтэхаш, шынауэ.

Нанэ, сымаджэми, кѡиущыхьырт, здэкІуэнур кѡыхуэмыщІэу. Тембот абы гуригъэІуащ Шкуро и дзэр кѡызэрысар, Гъуумархэ я унэм икІэщІыпІэкІэ кІуэн зэрыхуейр. Бжыхьым кѡыщхъэпрыльэтри Саримэрэ Румрэ кѡэсаш.

– Сыт мыгъуэ аргуэру кѡэхъуар? – жиІэрт Диси, гужьеяуэ. – Ялыхь, гущІэгъу кѡытхуэщІ. Тобэ, ярэби. Тобэ, тобэ

ярэби. Ей, а Саримэ, а Рум, Алыхьыр фи гум ивгээль, шэ кыфтехуэнкыым. Тобэ, тобэ ярэби...

– А-а, дуней кэутэж жыхуаІэр нобэ хуэдэ махуэти, – жиІэрт Нани, – фыжэ, тІасэ, фэ. Сэ сиукІми, си унэ сыщІэсу среукІ... Фыжэ, си псэ тІэкІу.

– Думэсарэ дэнэ шыІэ? Дэнэ ар здэкІуар?..

– Фыжэ псынщІэу, жысІакъэ! Къэсыжмэ, Думэсари нэзгэкІуэнщІ...

Топыр гыунэгубзэу кызуаш.

– А-а, хьэдрыхэ напэ хужькІэ... – Нанэ зыгуэр жиІэрт, арщхьэкІэ Лу сымэ зэрехьэжыауэ щІэпхьуэри зыри зэхыхьжакыым.

Тембот, Лу, Саримэ, Рум, Дисэ сымэ, мэл гыэштам ещхьу, я щхьэр щІахьауэ Гыуумархэ я унэм щынэсам, унэм щІэзу цІыхур щІэгуауэ, бжэ-щхьэгубжэри гыэбыдауэ, ирихьэлІа-ти, Дисэ куэдрэ зимыІэжыэу еуэри бжэр Іуиудаш. Унэ лъэгум, нэмэз ящІ хуэдэу, физи лІыжьи хэлубауэ илыщ, цІыкІухэр шынэри, я фэр шэхум хуэдэу пыкІауэ, кІэзызу, дурэшплІэрышым дэгуауэ дэсщ. Зы фыз гуэрым, джэд-кыуртыр джэджьейм зэрытесым ещхьу, сабиинщ и бгыафэм щІигыэгыуэльхьауэ шыст, еплІанэ цІыкІум псори езым кыдэдджэгуу загыуекІурия и гугыэу, гугІэу зыгуэрхэр кыибжырт, кыипщыхьыф кыудейти, и плэ имызагыэу кыипщыхьыну хуежыэрт, и анэр епхьуэрти аргуэру зрилъэфэлІэжырт. Унэ лъэгум илъ кыомым нэмэзыбзэ кыабж, зыщІэми зымыщІэми, жаІэри кыыбгурыІуэнутэкыым.

Темботрэ Лурэ Саримэ сымэ я гыусэу жьантІэмкІэ дэпщхьаш, жыэгум и гыунэгыуу. АбыкІэ цІыхур нэхъ шымащІэт, увыплэ иІэт. Тембот занщІэу гу лыташ «Кыэрал пхьуантэкІэ» зэджэ гыущІ ашычыжыу Гыуумар и унэм щигыэпщІуауэ шытам. Уэнжакъ гыуанэмкІэ уиплгмэ, уафэр плыагыурти, топышэ сыт зельатэу умылыагыуну плэрэ, жаІэу Темботрэ Лурэ жыэгум иувауэ уэнжакыымкІэ иплгырт, арщхьэкІэ жыым зэрихьэ пшэ фІыщІэ Іэрамэм фІэкІа ялыагыуртэкыым.

Топауэ макъ ин кыэІури, унэм щхьэгубжэу хэлгыр кыэзджызджаш.

– ФыкыыІукІ жыэгум. Топышэр уэнжакыымкІэ кыихуэм, думпу фиукІынщ, – жиІэри цІыкІухэм кыащІэкІиящ.

Топауэ инт, уафэгыуагыуэм ещхьт, зы топым и ужыым адрејр иту уэрт. Фыз гужыеяхэм я кІий макыым уи щхьэфэ-цыр ирихырт. Кыуажэм шыщ кыыхэмынэу зэтрикыутауэ, псэ зыІути кыэмынэу зэтраукІауэ арат псоми я гугыэр, Шкуро и дзэр Налшык теуэу арат. Налшык бэлшэвычу дэсар мащІэт. Іэщэ сыткІи зэрыхуэщІа шыІэтэкыыми, псынщІэу мафІэгу-кІэ зэрыдэкІыным и ужь итт. Шкуро и топхэр зэуэр мафІэгур зытет станцыр арат, арщхьэкІэ Шкуро и мурадыр кыехьуліа-

кѡым, бѡлшэвыч мафІагур хуэмыкѡутэу ІэщІэкІаш.

Топауэм кѡызэрыщІидзам ещхѡу щигѡэтыжаш. Шкуро и дзэр кѡуажэм кѡышымыувыІау, жыг Іэджэ ираудауэ, бжыххэр зэхагѡэщэцауэ, хадэхэр зэхатІыхѡауэ кѡагѡанэри, НалшыккІа яунэтІаш.

Щхѡэлмывэкѡуэм кѡащыщІа щІагѡуэ щыІэтэкѡым.

Зи унэ зылѡагѡужыну зи мыгугѡа лЫжхэр, фызыжхэр Гѡуумар и чырбыш унэм кѡыщІэкІау уэрамым кѡыщыдыхѡам, я нэм илѡагѡур я фІэщ хѡуртэкѡым: «Тобэ ярэби, дауэ кѡела жылэр а дунейкѡутэжым, дэни техуа топышэ кѡо-мыр?» – жалэрт.

Кѡаз, гуэгуш, бабыщ зырызхэр иукІауэ кѡагѡуэтмэ, ар зыми щымыщу кѡалтытэрт. Уеблэмэ Іэхѡуэм дихуа жэмхэм кѡагѡэзэжат, хэщІа щІагѡуэ щымыІау, хѡэхэми я псэр кѡыххѡжауэ банэрт.

Дыкѡелаш, алыхѡым тцхѡэщихаш емынэр, жалэу цІыху-хэр гуфІа щхѡэкІа, зыми ищІэртэкѡым Шкуро а кѡуажэм и фэр зэрытрихынур. Уеблэмэ езы Шкуро власть игѡувынур зыхуэдэр, адреихэр дэнэ кѡэна, Долэт дыдэ кѡыгурыІуэртэкѡым.

«Сыту пІэрэ кѡэхѡуар? – жиІау гупсысэрт Лу, пщы-хѡэщхѡэм пІэм здыхэлѡым. – Думэсарэ кѡэсыжри, си бын,

си унэ псѡуэу кѡелаш, жиІэри гуфІаш. Зыр докІри нэгѡуэщІ

кѡос, кѡэсар докІыжри, адреир кѡокІуэ, зэм пшагѡуэ кѡы-трехуэ, зэм токІыж, е гѡэмахуэр кѡохѡэ, уэшх кѡошх, щІыма-хуэр кѡосри, уэс кѡос. Дунейр кѡутэжыху апхуэдэу щытыну кѡыщІэкІынщ. Зэ ин дыхѡуу, фоч кѡыдатащэрэт, си Іуэхут итІанэ Мусэ сымыгѡальэтэм, ХѡэфІыцІа и кѡыдыру...»

Лу сабий акѡылкІа зэгупсысыр Іуэхушхуэт. Темботи и жеин кѡакІуэртэкѡым, нобэ илѡэгѡуа зауэр игѡашІэкІа абы щыгѡупщэнт, зэ нэху щыуэ ЛутІа хуиІуэтэжашэрэт. Топыр щыуэм унащхѡэм мышынэу дауэ тесыфа, топышэ блэкІрэ пэт кѡытехуамэ, сытыт ищІэжынур?

ЕМ И ЛЫКІУЭ

Елдар кѡуажэм и унафэщІ зэрыхѡурэ нэхъ хущІэмыхѡуэ, щІалагѡэ сытхэр ІэщІыб ищІати, Тембот зэзэмызэххэ фІэкІа хуэээжыртэкѡым. СІэщІэкІаш си ныбжѡэгѡур, жиІэрти Тембот зыдэдэжгун, зыдэгушыІэн гуэр кѡигѡуэтын хуейти, ар зыхуэныкѡуэ дыдэм хуэдэу ныбжѡэгѡу хѡарзынэ Бот и кІышым щыхуэзащ. ЛутІи Темботыр игу ирихѡати, псын-щІау фІауэ зэрылѡэгѡуаш.

Елдар хуэдэ кѡабзэу ЛутІа зеиншэт, уни жѡэгуй имыІау. Іуэхутхѡэбзэ зыхуищІэм игѡашхѡу, дахэ кѡыщыжралэм

щыжэйуэ, гушцІгъу кыыхуэзыщІым и шыгъыныжъ щитІа-
гъэу арат и псэукІэр, Іэдэбу, лъагъугъуафІэу зэрыщытым
папщІэ, ЛутІэ фІыуэ къэзымылъагъу гъуэтыгъуейт. Пэжу,
нэхъ бейхэм я щІалэжъ цыкІухэр щыкІати кыыщІэнакІэрт,
ауан къащІырт. ЛутІэ кыыщхъэщыжын иІэтэкъыми, сыт
кыыжраІэми и гум тригъахуэрт. СыткІи елъэу – кыпхуи-
щІэнт: мэзым кІуэи пхъэ кыытхуэшэ, е нартыху къэп щхъэ-
лым шэ, е шэщыр къэтхуэ, кыыжраІамэ, хъэуэ жиІэу зэхэ-
пхынтэкъым, е пхуэсщІа Іуэхутхъэбзэм и уасэ гуэр кыызэт, –
жиІэу и жъэ кыыжъэдэкІауэ зэхэзыха шыІэтэкъым. Куэдым
ящІэжырт ЛутІэ цыкІуу, и адэмрэ и анэмрэ зы жэщым лІауэ,
эзым и закъуэ гъыуэ унэм щІэсу, я гъунэгъу фызыр мафІэхъэ
къэкІауэу къащыхуэзар. А пщэдджыжъым гъунэгъу фызым
щІалэ цыкІур я деж ихъауэ шытащ. Абы кыыщыщІэдзауи
нобэ къэс ЛутІэ адэ-анэншэу къэнауэ, екІуэлІапІэншэу
къекІухъ. Тембот нэхърэ ЛутІэ илъэс зытхухкІэ нэхъыжът,
итІани зэныбжъэгъу хуэдэщ.

Тембот и гум щІыхъат, пщэдджыжъым жъыуэ щыкІуам,
Бот и кІыщыр нэщІу зэрыхуэзар. МафІи сыти щымыІэжу,
Іэдэ-уадэри шэрхъ къутари зэбгрыдзауэ кІыщ лъэгум илът.
Жэщ закъуэм Щхъэлмывэкъуэ кыыщыхъуам щІэ щІэттэ-
къым.

Зым зэхихамэ, псынщІэу адрейм деж нигъэсу хъыбар зэра-
хъэрт: Гъуумар къэсыжаш, Щэрдан Берд къокІуэж, жаІэу.

ЛІы зыбжани ягъэтІысат, Щэрданхэ я мылъкур ща-
хъунщІэм хэтахэм шыщу. Ботрэ ЛутІэрэ япэу зи пщампІэ
яубыдам шыщт. Бот зыри кыызэрымштитари, ЛутІэ Башир
Щакъуэ Іуэхутхъэбзэ хуищІэу шыр унэм зэрыхуишам фІэ-
кІа зэран зэрыбгъэдэмылтэри Іэджэм ящІэрт,ауэ Гъуумар
угурыІуэну Іэмал лъэпкъ иІэтэкъым. Старшынэр куэд щІауэ
хузэгуэпырт гъукІэми, иджы щхъэусыгъуэ хъарзынэ кыи-
гъуэтащ, Долэт кыигъэбырсея цыхур Бот кыигъэувыІэну и
ужь итащ, жаІэ щхъэкІэ, Гъуумар идакъым.

Нэщхъеягъуэм кыыщІидза къудейт. Старшынэр къо-
кІуэж шыжаІэм, зыкъоми Гъуумар и чырбыш унэм нэсри,
жэщым бжэр хаудаш, унэр зейр нэхъ тыншу щІыхъэжынщ,
жаІэри. Щэрданхэ я махуэр сэри кыысхуагъэкІуэну хэтащ,
сэ Щхъэлмывэкъуэр ныбапхъэкІэ фызмыгъэгъуэлъым, си
псэр си ІэкІэ хэсхыжынщ, жиІэу Гъуумар къэгубжъауэ и
пэщхъыным гъуэзыр кърихырт. Унэм хъэпшыпу щІэлъами,
«Къэрал пхъуантэми» цыху ІэпэкІэ еІусатэкъым, итІани
Гъуумар батэкъутэр игъэшырт.

Долэт иджыри зэрысымаджэт, итІани абы дамыгъэ
зытрищІа пхъэбгъу цыкІур Гъуумар кыыІэригъэхъат.

Бэлыхълажъэр жылэм къащытеуэнум и пэкІэ насыпын-
шагъэ Іэджи къэхъуат. ЩІыІэм пасэу Іуиубыдэри щхъэлхэр

мыхъэжэжу псыр штащ. Нартыхуми уэс кытесэри, къа-
худэмычыжу нэхъыбэр къинащ, Іэшым ирафын псы къудей
ямыгъуэту былымхэр гъуахъуэу Іуэм къинат. Алыхъ талэм
дыкъиужэгъужащ, жаІэу куэдым ягу зэбгъэжат.

Псы щхьэлыр мыхъэжэмэ, хьэжыгъэ дэнэ кыкІынт, я
нартыхур дум илъми, хьэжыгъэ щІыхуэ къалъыхъуэу фыз
Іэджэ уэрамым дэтт. Гъунэгъурэ гъуэншэджрэ шыжаІа ма-
хуэр Щхьэлмывэкъуэм къахуэкІуауэ гузэвэгъуэр ятелът.
Нартыхущхьэ зи унагъуэ имыль Іэджи шыІэт, абыхэм нэ-
хъыбэм къэп къащтэри факъырэу ежъэжауэ хьэ ягъэбанэу
къаушыхьырт.

Хьэщхьэтеуэм жыгхэр игъэшати, бэдж хужь иным ещхьу
жыг щхьэ баринэхэм я къудамэ кІыхьхэр я кІапэкІэ уэсым
хэлужауэ хэтт. Махуэ шэджагъуэ хъууэ дыгъэр къатепсэмэ,
хьэщхьэтеуэр жыгым зыкІэрагъэщэщырт, заутхыпщІырти,
ерагъыу къаІэтыжырт гугъу ехъа къудамэхэр. Уеблэмэ жэм
гъуабжэжъым и кІэр мылым зэщІиштауэ къыкІэрыблэ-
блырт. Апхуэдэ зы махуэ гуэрым шу гуп, Гъуумари яхэту,
Ботэщхэ я пщІантІэм къыдэлъэдащ.

Махуэм зиужъа пэтми, Темботрэ Лурэ къэтэджатэкъым,
унэ кІуэцІыр щІыІэти, а тІур махуэр зи кІыхъагъым пІэм
къыхэмыкІыу хэлът, бацэ къызэрылэл шхыІэн хьэлъэжъыр
ятепІауэ. Уеблэмэ Тембот къэмытэджу псы зэрэфэн Іэмал
къигупсысат, къамыл кІыхъ къигъуэтауэ и зы кІапэр псы
пэгуным хильхьэрт, мыдрей кІапэр и жьэм жьэдилъхьэрти,
екъуурэ псы ефэрт. Чыржын ныкъуэ иритмэ, Тембот и
къамылымкІэ Лу псы иригъафэрт. Шу гупыр къыщыкІуам
щыгъуэ, зэкъуэшитІыр къамылым щхьэкІэ зэныкъуэкъуу
кърихьэллэщ.

Япэ иту унэм къыщІыхьар, бжэнынэм ещхьу и нэр
къихуу, афицар ныбаджэ гуэрт, джэдыгу кІагуэ щыгъыу,
дамэтэль телъу, лъэдакъэ лъагэ хъужауэ къатыр фІыщІитІ лъы-
гъыу, маузер кІэрахъуитІи гуэлъу, щІопщ быдэфІи иІыгъыу.

– Сэлам хьэлейкум, – жиІащ афицарым, цІыхубзым
апхуэдэ сэлам зэрырамыхыр ищІэ пэтми. Абы и нащхъуитІ-
Іым псори къызэпаплъыхьащ.

– Фыкъеблагъэ, – жиІэри Думэсарэ къапэжъащ, зэры-
гузавэр ІупщІу.

Нанэжъми псалъэ хужымыІэу, бзагуэ хъуам ещхьу, и
жьэр иушІу, зэтрипІэжу, и нэ плъыжытІыр игъэупІэрапІэу
зэфІэдияуэ щытт.

Зи нэкІур джэдыкІэ кугъуэм ещхьу гъуэжъ афицарым и
ужьым кІэщІу иту къыщІэкІащ нэгъуэщІ зыкъоми, Гъуу-
маррэ Баширрэ яхэту.

– Деблэгъэну дыкъэкІуакъым дэ, – жиІэрт афицар напэ
гъуэжъым. Абы унэр къызэпиплъыхъ щхьэкІэ, а унэм цІыху

дэнэ къяна, дзыгъуэ зышигъэпщкIун зэрышчымыIэр нэры-
лъягъут. – Деблэгъэнукъым дэ, къыбгурыIуа? Дэнэ щыIэ уи
щхьэгъусэр? Ы?

Думэсарэ зыкIи мышынэу, и лIым зэрытемыукIытыхьыр
уигъащIэу къяпсэлъащ:

– Ар къыбжезыIэну щыIэр зыщ.

– Хэт?

– Алыхь талэрщ.

Гъуумар ар идэнт:

– Алыхьым ещIэ. Алыхьым нэужькIэ уэращ зыщIэр!
Делафэ зытумыгъауэу жыIэ!

– Залымджэрий, сэ сыщIыхубзщ, цIыхухъум я щэху дзыхь
ящIу къызахьэлIэркъым.

Думэсарэ «Залымджэрий» жиIэу Лу щызэхихым, и псэр
IукIат.

– Дэ хъэкъыу дощIэ: уилI бэлшэвычыхъэми, нэгъуэщI
зыгуэри езым ещхьу и гъусэу, мы къяажэм зыщегъэпщкIу.
ЖыIэт, хэт абы и гъусэр?

– Сэ абы хэсщIыкI щыIэкъым. Ар къыбжиIэу бзэгу къы-
пхуэзыхъам еупщI, абы нэхьыбэ ищIэ хъунщ дэ нэхърэ, –
жиIащ Думэсарэ, мышынэу.

– Куэдщ къябвар! Башир, къыIульэф гъуэлъыпIэр! –
жиIэри Аралпыр къяпхъуэри Темботрэ Лурэ ятепIа шхыIэ-
ныжьыр къятрилъэфри хыфIидзащ. Псы зэрыт пэгуныр
къышхъэпридзри, унэ лъэгум мыл щыкъяуей зыхэль псыр из
хъуащ, Тембот и къямылри псым лъэныкъяуэкIэ ирихъэкIащ.

ЩIалэ щIанэ цIыкIуитIым зызэрашэкIауэ, гъыну къы-
щиудын къяудейуэ хэлът. Тембот и гушIэм щIыхъат Залым-
джэрий абы и къямылым зэрытеувар... Башир пхъэ гъуэлъы-
пIэкъым къящелэм, гъуэлъыпIэ лъакъяуэр щIэшIыкIри,
жыщIыгъэ тIэкIур зэрылъя матэ хъарыр гъуэлъыпIэм ита-
ти, къихуащ.

– ФIыкIэ къяджелэ, дахэ, дэнэ щыIэ Астемыр? – жиIэри
къяпсэлъащ Гъуумари.

– Астемыр къявгъуэтыну фыхуеймэ, – жиIэрт Думэсарэ, –
зи щхьэр зымыгъэпудыж лIыр зэрылтыхъуэм хуэдэу фылтыхъуэ.
Сэ си деж лIыгъэ зэхэгъэкIыпIэ хъункъым.

– ЖыпIэр сыт, абазэ къяхьпэм къялхъуа?

– Уи лIыр дэнэ щыIэ, жысIакъэ? – и нэр къящипхъауэ
къягубжъащ Аралпыр. – Дэнэ къяздитхынур?

– Лыгъэ зехъэпIэр зэуапIэр аращи, тIасэ, гъуэгу махуэ!
Абы фыкIуэну лIыгъэ фимыIэрэ – мыбы фыхэплъэ, къя-
вгъуэтынуми фщIэркъым, – жиIэри Думэсарэ и хъапшып
зэрылъя матэ хъарыр къябгъэдигъэуващ. – Здрехь мыр фэ
фыкъязыгъэкIуам. Мыбы илъ щыгъыныр зыщретIагъэ...
СщIакъым сэри нобэ къяс къябэрдей уэркъыр сабий бын

зыщІэс цІыхубзым теуэмэ, ар лІыгъэу къалъытэу...

– ЗэтепІэ уи жьэр, къэхьпэм къилъхуа! Уи бзэгур къыпыз-мыгъэлъэзмэ, си тхьэр нахуэу согъэпцІ, – жиІэу къилъащ Гъуумар.

– УкІкІэщ уи судыр зэрысщІэнур! УкІыр мащІэщ уи дежкІэ. Уи щхьэр пылъэн хуейщ! Уи дежкІэ щхьэпылтэри дыщэм хуэдэщ. Мыл щІагъым ущІэкуауэ псым уегъэтхьэлэн хуейщ, – жиІэу Залымджэрий Іупсыр ипхьырт.

– АтІэ, сегъэтхьэлэ. ПлъэкІамэ къыуыгъанэ, – кІийрт Думэсарэ, апхуэдиз лІыгъэ къыздрихар езыми имыщІэжу.

– ЗэтупІэнукъэ уи жьэр?

– Лей зепхьэнуэм, акъыл ухуейкъым...

– Уи бзэгур къызбгъэтхьыну ара узыхуейр?..

– ГущІэгъу зимыІэм ари хузэфІокІ.

Аралпыр елъэпауэри пэгуныр игъэлъеящ, щІопщымкІэ Думэсарэ къызэприхулэкІыну зищІат, арщхьэкІэ и гугъу ищІыжакъым.

– Ныдэфху и жэмыр. Арагъэнщ сэбэп хъуну яІэр, – жиІэри Залымджэрий кІэщІу къигъээжащ. Аргуэру къызэплъэкІри, къыщІигъуащ: – Ар судым и унафэщ. Уи лІыр щыхъунщІа махуэм къыІэрыхьар нэхьыбэт, ауэ Щэрдан Берд и пащхьэм фиувэнщи, къэвжыжынщ я пщІантІэм къыдэфхар.

Аралпымрэ и гъусэмрэ щІэкІыжащ, я шым шэсыжу дэкІыжыну. Башир нэсри жэмыжь закъуэр Іуэм кърихуащ.

– Си сабийр шэ шынакъыншэу къывогъанэ. Ей, емыкІуш а фщІэр, къурІэнкІи динкІи сыволъэІу. Къэвгъанэ жэмыжь закъуэр, – Думэсарэ гъыуэ якІэльежьащ. – Дэнэ апхуэдэу щІэхьу суд къыздикІар?

Щэрданыр къэсыным махуэ иІэу Аралпымрэ Гъуумаррэ къуажэр къызэхакІухьащ, хэт сыт къытепх хъунуми зрагъэ-лъагъуу. Бэлшэвычымэ зыщыуэ къалъытэ псоми мылъкуу яІэр кытрахьурэ Щэрданхэ ират а тІум я унафэкІэ.

Щэрдан Берд шы къэкІу тесу, Іэщэ-фащэкІэ зэгъэпэшауэ, и шу гъусэри езым къыкІэрымышхуу хуэпауэ, я пащІэ инхэр сытхъум иблауэ, я щхьэр бащІыкъ хужькІэ фІэпхыкІауэ, я щІакІуэр фІыцІэу, жэрыгъэ защІэкІэ уэрамышхуэмкІэ къыдэжейуэ ялъэгъуащ.

Нэху зэрыщу къуажэм цІыхухъуу къыдэнар Щэрданхэ я пщІантІэм щызэхуэсауэ зэхэтт. Къызэхуэсар лІыжь защІэт, щІалэ зырыз яхэтми хэт Іэшэт, хэти лъашэт е щІыбышэт. Дунейр уаети, цІыху зэхэтым загъэшырт, я пэр пыущхуэнтІыкІауэ, итІани, старшынэм фызэбгрымыкІ, жиІати, зэхэтт Щэрдан Берд пэплъэу. Къэсащ, жаІэри хьыбари къэІуащ.

Шу гупыфІ зэрызехъэу къакІуэрт, я ужьым ит тешанкІэм пулемет иту. Езыр хакІуэ къарэ лъакъуэ псыгъуэ дахэм тест,

военнэ кIагуэ хуабэ шыгът. ПыIэщхъуэ лъагэр натIэпэм тесу, абы и ужьым итт Щэрданым и адъютант Аралпымрэ Гъуумаррэ. Берд жэрыгъэкIэ пщIантIэм къыдэлъадэри и хакIуэ къарэр кIэбдзкIэ игъатхъуэу къэувыIащ.

И ныбжъкIэ Щэрданыр хэкIуэтатэкъым, ауэ фадэ жагъуэу зэримылъагъур уигъащIэу и нэщIащэр щIэуфIы-цIыкIат, щIыIэ зыхэтэр дауэ епIэстхъами, и нэкIушхуэ фа-фIэр нэхъ плъыжъ хъуатэкъым.

Берд и шыр къызэщIэплъати, къыжъэдикъуэрэ гуп зэхэтым къахэплъащ. Уэс тIэкIуи кърпхъыхырт. Плъыжъхэм къахэпсэлъыкI яхэмыту, ней-нейуэ еплъырт хакIуэ къарэм тесым, абы и шу гъусэм, пулемет зэрыт тешанкIэм. Берд мафIэм иса унэм щеплъым, цIыхухэм къафIэщIат шум нэпс ткIуэпс и нэм къыщIэжу IэщIэхуауэ, шыр и пIэм изэгъэжыр-тэкъым, и жьэр иущIмэ, бахъэр къыжъэдихурт. Берд шым къелъэтэхри, шыр щIалэ гуэрым иритауэ мафIэм къела блынхэр зэпиплъыхъу ежъащ, абы и ужьым кIэщIу итт Аралпыр, ротмистрыр, дамэтель телъу, къатыр лъэдакъэ лъагэ лъыгъыу. Шу гъусэ къомри я шым къепсыхащ.

Пулемет зэрыт тешанкIэри гуэщыжъ щIыбымкIэ екIуэкI-ри шындэбзийм деж къышчыувыIащ, пулеметыр пщIантIэм щызээхэт къомым къахуэгъэзауэ.

Щэрданыр, уэс зытель мывэшхуэ гуэрым дэкIуейри, зыри жимыIэу лIыжъхэм къахэплъащ. Аралпыр кIуэри абы бгъэдэуващ, унафэ къыхуищIыр игъэзэщIэн хъэзыру. А тIум япэмыжыжъуэ, гуэгушыхъу пIыщIам ешхъу зызэфIигъэп-щхъауэ, щытт Гъуумари. Щэрданыр, зигъэпсчэуIури, и нэкIум телъэщIыхъащ, псалъэ къызэрышIидзэнур къыхуэ-мыгъуэту зэрыгупсысэр нэрылъагъут. Иужьым макъейкIэ къышIидзащ:

– АтIэ, жылэ, сыт нобэ вжесIэнур? Сэрауэ пIэрэт насы-пыншэ фызыщIар, сытыт си лажъэр? Си лъакъуэм къы-кIэрыпщIа ятIэ фIэкIа дэсхаIат мы жылэм? Си адэжъ и мылъкути сызэрыпсэур. Дунейм ехыжа си адэжъым, и ахъ-рэтыр тхъэм нэху ищI, зи жагъуэ ищIа, зыхуэмыфащэ зыжриIа фхэтт? Мывэ хужъкIэ къэхухъауэ гъушI куэбжэ зыхэлъ мо кхъэр хэту пIэрэт чрепосту къезыщIэкIар? Си адэр аракъэ? – Щэрданым и Iэр зэ адэкIэ, зэ мыдэкIэ ишийрт, арщхъэкIэ и псалъэр абы нэхъ гурыIуэгъуэ ищIыртэкъым. – А кхъэм щIэлъщ си адэм и хъэдэри. Абы иригъэщIа унэм фэ сыт ефщIар? Сэри, мис, си адэ и щIапIэжъ сыкыхъэжамэ, сыкызыхуэкIуэжар сыт? Хэт мыр зи IэщIагъэр, жьакIа-щхъуэ къом? Щхъэ фызэхэт фи пэм лъы ивэжауэ, схуэфаштэ мы сэ къызэфщIар? Хэт ар фигу къэзыгъэкIар? Мо къавэу уэрамым дэт бэлшэвычхэр аракъэ?! ЖыфIэ иджы фэ фхуэфаш-щэр! Фи унафэ зыщIынуыр мыбдеж щытыххэщ – мес Арал-

пыр, Гъуумар... фызыхуэзапхъэ абы фыхуагъэзэнщ...

Щэрданыр мывэ зытетым къехри шым дежкІэ кІуаш, и щхъэр кымыІэту.

– ИІэ, Залымджэрий. Уэ нэхъыфІу уошІэ хэт сыт хуэфащэми. – Берд Аралным дежкІэ къеплгъэКри шы кыбгъэдашам занщІэу шэсыжаш. Аралпыр и Іуэху и ужь ихъаш.

– ЛІо иджы фэсщІэнур? – кышщІидзащ Залымджэрий. – НыбапхъэкІэ фызмыгъэгъуэлъмэ, сэ стетыр пащІэкъым. Фи щхъэр пызогъальэри мащІэш, укІкІэ суд сощІэри – фи дежкІэ дыщэш. Дзасэм фыпысІуу фызгъэжъэн е мыл щІагъым фыщІэскуэу псым фезгъэтхъэлэну? Псэ блырыбл фхэту щытми, си тхъэр нахуэу согъэпщІ, зырызу, лыри къупщхъэри къыджкІуэу, кыыхэзмытхъым. Гъуумар, кышщІэш модэ щІэсхэр. Сэра фи гугъэ фэ фызымыщІыхур? СымыщІэ фи гугъэ фи лыгъэр здынэсыр! Хамэ мылгъу зэрыфпхъуэмэ – фылІыхъужыщ, хабзэм фрашалІэмэ – фи лгъакъуэр щІоуэ. ФымыпІашІэ, жылэ, къэдгъуэтынщ Ботэщ Астемыри, абы и ІупэфІэгъу Елдари... Я фэр ІэбжъанэкІэ тесхауэ фэзгъэлгагъуныщ...

Щэрданымрэ Аралпымрэ я псалгъэр яухыху, лыжхъэр я башым зытрагъэщІауэ зэхэтащ, я щхъэр къалэту къэмыплгъуэ е замыгъэхъейуэ, ауэ я жъэм бахъэ кыбыжъэдыхумкІэ къапщІэрт я лгъыр кызызэрыкъуалгъэр.

Гуэщыжъ мафІэ ныкгуэсым бжэ хуэдэу набжэ Іулгъыр кыыІахри, тутнакъэщым щІэсхэр кышщІашаш, щІыІэм земыкІуэжыфу исауэ, я Іэри я лгъакъуэри къадэмыбзыжу.

Псом япэ итыр Ботт. И ІэгушхуитІыр и жъэм ирихъэлІауэ епщэурэ игъэхуабэрт. Ар зымыщІыху къуажэм дэстэкъым, псоми фІыуэ къалгъагъурт. Аралпымрэ Гъуумаррэ ящІэрт ар, ауэ дауэ ямыщІами, Бот фІэкІа бэлшэвыч къуажэм дагъуэтакъым. ГъукІэм и ужь иту зэкгуэшитІ – Мухъэрбийрэ МусэрбийрэкІэ еджэу – къакІуэрт. Щэрданхэ я мылгъур щызэрапхъуа махуэм Мухъэрбий зы пхъуантэжъ кыпнэщІэхуати, я унэ кыихъри хъэжыгъэ дикІутэри щІигъэуващ. Мусэрбий кгуэлейсызым ящыщт, игъашІэм лыщІэрт, ауэ и щхъэ хуэгъэпсэужыртэкъым, абыи Щэрданхэ я хамутыжбитІ кыІэрыхъати, шы къэпщэхунум шхуэ къэггуэт, жыхуаІэм хуэдэу, кыихъри унэм щІилгъхъаш, арщхъэкІэ насып иІэтэкъым абы шы кыищэхуу псэуну.

Гуп зэхэтыр кгуэІэбжъаш еплІанэр щалгъагъум. Ар ЛутІэт. ЩІалэ цІыкІур, Бот хуэдэу, и Іэ диям епщэрт, игъэхуэбэну.

– Къэкъу мыдэ! – жиІэри кІиящ Залымджэрий.

Тутнакъэщым исахэр Аралным кыбгъэдашаш. «УкысІэщІыхъа, бэлшэвыч Лгъэпщ», – жиІэри Залымджэрий зэрылгъэкІкІэ гъукІэм и нэккыпэккъым хэуаш, арщхъэкІэ Бот

джэлактым, лъэныкъуэкIэ ешIэ хуэдэ хъури, къызэфIэувэ-
жаш. Удыным нэхрэ нэхъ зыхищIаш гъукIэм Залымджэрий
и псалъэр:

– Уи фыз дыдэми хьэрэм уищIаш. Ухуэза! Хэт и мылъку
зэплъэфэлIар? Урикъуа иджы! Къэбжыжынкъэ иджыпсту
уэ пшхар! «Къэрал джатэм» алыхьыр игъэщIаш, фэ къыф-
щысхьмэ. Былымыр Iуэм къыкIмэ, щIахуэж. Сэ щIэхуэжы-
кIейуэщ фызэрыщIэсхуэжынур. ЩIым фыщIэсхуэнщ!
Къэфхьыт мыдэ чырбыш...

Сэлэтхэм псынщIэу къахьщ чырбыш зыкъоми, Аралпым
зэрыжиIэм тету, дэкIуеипIэ цIыкIу хуэдэу зэтральхьаш.
Зыми къыгурыIуэртэкъым ар щIашIыр. Аралпыр тутнакъэ-
щым кърашахэм къахэплъэри, чырбышитI хуэдизи зы
лъэбакъуэ ныкъуэкIэ фIэкIа адреихэм япэмыжыжьэу игъэ-
тIылъаш. Зэрыхуейм хуэдэу чырбышыр игъэтIылъа нэужь,
Аралпыр, маузер кIэрахъуэр кърипхъуэтри, япэщIыкIэ
ЛутIэ и пщампIэр иубыдри, текIиящ:

– КъакIуэ мыдэ!

Нэхъ лъагапIэ дыдэм щIалэ цIыкIур тригъэувэри, Арал-
пыр тегурымышхуэ щIэгубжьэжаш:

– БлынымкIэ зыгъазэ, вэнвейм къыхэкIа!

ЛутIэ чырбыш лъагапIэм теувауэ къызэплъэкIаш, уа сыт
си лажьэр, куэдрэ саIыгъыну иджыри, жиIэ хуэдэу, абы и
фIэщ хьуртэкъым къыщыщIынIауэ, зыгуэр къыщхьэщыжу
кърагъэутIыпщын и гугъэт.

ЛутIэ кIэлъыкIуэу Аралпым игъэуващ зэкъуэшитIыр –
Мусэрбийрэ Мухьэрбийрэ, а тIур зэуэ къальхуати, инагъкIэ
зэхуэдэт, иджыпсту зытет теувапIэри зэхуэдэт. А щым я ужь
дыдэ ягъэувар Ботщ.

– Уа, жылэ... – жиIэу Бот зыгуэр къипсэлъыну хуежъат,
арщхьэкIэ пIыщIэщауэ псэлъэжыфыртэкъым...

– ЗэтепIэ уи жьэр! – жиIэри Аралпыр тIэкIу къыкIуэту
сатыр игъэувам щеплъым, плIым я щхьэри зэхуэзанщIэу
къилъытащ: – Фэ жыфIэнур жыфIаш. Фыкъаплъэ иджы,
жылэ, Аралпым бэлшэвыч къэс шэ зырыз ятригъэкIуадэр-
къым. Зы шэкIэ плIыми сабэр къахезгъэхынщ. «Къэрал
джатэ» жыхуалэр зымыщIэ щылэм феплъ! – жиIэри Залым-
джэрий Бот гъунэгъу зыхуищIри гъукIэм и щхьэпхэтIыгум
хуигъазэу маузеркIэ еуаш.

ГъукIэр къешIэщ-нешIэри щIыбагъкIэ къэджэлащ, и
щхьэ куцIыр абы и пэм ита Мухьэрбий ириупщIауэ. Бот и
нэпкъпэпкъым деж IэштIым ихуэн хуэдизу гъуанэшхуэ
къиудат. Мухьэрбий и пыIэ фIыщIэ тIэкIур лъейри езыри
къэукIуриящ, гъукIэм и лъакъуэм къытехуэу. Мусэрбийрэ
ЛутIэрэ зыри къащыщIатэкъыми, цIыху зэхэтыр къызэ-
щIэкIиящ:

– ФыщІэпхъуэ! ФыщІэпхъуэ!

Мусэрбий илъри щІэпхъуаш, арщхъэкІэ Аралпыр кІэ-
лбыуэри, кІарц жыгым ІэплІэ хуищІауэ щІалэр ещтэхащ.
Къэхъуар ЛутІэ къышыгурылуар иджыпстут, ари щІэпхъуэ-
ну щыхуежъэм, чырбыш зэтелъыр къызэтешатэри, щІалэ
цІыклур мыл гъурым тыхуаш. ЛутІэ гуп зэхэтым къахэ-
плъэрт, зэрыджэлам игъэукІыта хуэдэу.

Аралпыр къалъэу ЛутІэ кІэрахъуэр щытриубыдэм, ЛутІэ
и ІэгуйтІыр къишиящ шэ зытримыгъэхуэн хуэдэу. Аралпыр
тІэу уэгъуэ еуаш. ЛутІэ плэтІауэу зиукъуэдиящ.

Мусэрбий, иджыри псэути, ІэбжбанэкІэ мылым еплэ-
стхъырт, лбы къыщІэжам бахъэ къыхихуу. Гъуумар и
пэщхъыным и Іэпэр иригъакІуэу щытт. Залымджэрий къэс-
ри ныкъуэлІэу телъ щІалэм и натІэм тІэу еуэри иукІыпаш.

Щэрдан Берд хакІуэ къарэм тесу къаплъэу уанэгум исаш,
Аралпым апхуэдиз лей щызэрихъэм.

Щымахуэ махуэ кІэщІти, пшапэр псынщІэу зэхэуаш.
Уэс яубар лбы защІэ щыхъум, лбыжъ зэхэтым я щхъэр къы-
фІэхупат. Бэлацэ кІуэри пыІэ щылъыр къищтэри Бот и
нэкІум ирилъхъаш.

– Уа, жылэ! – жиІэри къэджаш Берд, арщхъэкІэ абы и
псалъэм хэт едэІуэнт, лбыжъхэм я щхъэ ягъэсысу, хэти
ІэщхъэкІэ и нэпсыр щІилъэщІыкІыу, хэти и пыІэр и нэкІум
Іуилъхъауэ, и щхъэц хужьым уэс тесэр уимыгъэлыагъуу
зэщыджэрт, хъэдиплІ я пашхъэм илъыр я гүм щІыхъауэ.
Мусэрбий щхъэхуэу жыг лъабжъэм деж щылът, кІарц жыг-
хэм ящІ Іэуэлыауэм едаІуэ хуэдэу.

– Зэхэфхрэ, жылэ! – Щэрдан Берд, и башлтыкыыр нэхъ
къыгъэлалэри, аргуэру кІиящ.

Лбыжъхэм загъэхъеякъым. Бэлацэ къамэжъ кІэрыщІам
и Іэпщэр итІкІэ икъузу хъэдэ щылъхэм еплъурэ, жиІэрт:

– Еууей мыгъуэ. Щэрдан Берд. Хейм и лбыр хамэм
ещІэж...

– Лло уэ къыувыр! – жиІэри Берд къэлыбауэ, зыгуэркІэ
зэрышынари ІупщІу шым здытесым, и шу гъусэхэм я дежкІэ
зигъазэри, Іэлыэ хужьыр иІэтауэ командэ итащ:

– Зэ уэгъуэ!

Пулеметыр зэ къэлъэлыэгъуэ къэлъальэри, къуэр къыгъэ-
псэлыащ, щиху инхэм зэрызехъуэ тетІысхъэж къуаргъ къо-
мыр зэрыгъэкІийуэ зэбгрылътэтыкІащ.

Щэрданым и Іэр аргуэру ищІри, шу гъусэ къомыр
къежъэри ебгъэрыкІуэу лбыжъ гупыр ирагъэкІуэту хуе-
жъаш.

ТешанкІэм ит пулеметыр лбыжъхэм триубыдауэ пуле-
метчикым клакхъур зыІэщІигъэкІыртэкъым. Шу гъусэри

тешанкІэри зэкІэльхъэужу, Щэрданыр япэ иту, абы Арал-пымрэ Гъуумаррэ я ужь итыжу куэбжэмкІэ яунэтІаш. А лЫжь къомым я нэгум Щэрданыр кыщІэплъауэ щытатэмэ, кыгурыІуэнт ар а къуажэм кыдыхъэ хъунрэ мыхъунрэ,

арщхъэкІэ пщыхъэшхъэ хъуати, зыри илъэгъуакъым.

ИтІани Берд, ежьэжыпэным щынэсым, къэпсэлъаш:

– Уа, жылэ! Иджыри дызэхуэзэнщ! – жиІэри.

Нобэ жылэм я нэгум щІэкІам цІыхухэм я фІэш ищІаш Ботэш Астемыр къажриІуэ щытар: «Щэрдан Берд фІы кыфхуихъыну фыщымыгугъ, къэрэхъэлькъым щхъэкІэ зыщымышху игуэшыр щхъэпылъэш», – жиІати, иджы псоми я нэкІэ нобэ ялъэгъуаш.

ЛЫжьхэр щызэбгрыкІыжым, зыми зыри жиІэртэкъым, ауэ псори зэгупсысыр арат.

ТЕМБОТРЭ ЛУРЭ

ГъукІэмерэ ЛутІэрэ яукІа нэужь, Бот и кЫщым Тембот кІуэн ибгынат. КЫщми зеиншафэ кытеуауэ, Іуэулауэ лъэпкъ щызэхуымыхыжу, сыдж ву макъми пичауэ, шэдыбжьым хъуаскІэ кыдримыхуеижу нэщІ хъуаш. Ар цІыхум ялъагъумэ, абы щІэту щытар я гум къэкІыжырти, гъукІэм и кІуэдыкІар гууз къащыхъурт.

Езы Темботи нэхъ лЫ хъуат, унагъуэм цІыхухъуу къинар езыр ара и гугъуэ, дэнэкІи Іэпыдзлъэпыдз щыхъурт, ІуэхутхъэбзашІэ кІуэрт, дадэ цІыкІу хуэдэш, жаригъэІэрт.

Думэсарэрэ Саримэрэ Тембот щечэнджэш щыІэт, щыгъыныжь сыт къапэщІэхуэмэ, Тембот и джанэ-гъуэншэджым щыдэжын хуашІырт, Астемыр и къэпталыжъри абы хузэрагъэпэщыжат.

Тембот гъукІэу зыщигъасэм, Бот кыщытхъуу Іуэхум хэгъуэзат, иджы ари къехъулІакъым, Бот тхъэмышкІэр дунейм ехыжаш. КЫщым щылъащэу Тембот зэрыщытам кыыхэкІкІэ ІэпщІэлъапщІэ хъуа къудейтэкъым, атІэ и ныбжьэгъухэм нэхърэ нэхъ губзыгъэт икІи гурыхуэт, абы инэмышкІыжу нэхъ къару иІэ хъуат, зэбэн и ныбжьэгъур тридзэу. Бот и фэ кІэпхыным хуэдэ зэригъэпэщыну абы щІэхъуэпсурэ псори кІуэдыжаш. Мы щІалитІым си ІэщІа-гъэр къахузогъанэ, жиІэрт Бот ЛутІэрэ Темботрэ щхъэкІэ. ЛутІи ІэпщІэлъапщІэт, нэм илъагъур Іэм ещІ, жыхуаІэм хуэдэт. Иджы и ныбжьэгъур пщІыхъэпІэу фІэкІа илъагъужыртэкъым.

Къэхъуа-къэщІа къомым иужькІэ Тембот и щхъэр здыхъынур ищІэртэкъым, жэмым и ужь уитынуши, – яшхаш,

кЫшым укІуэ хьужыркьым, ныбжьэгъу закъуэри апхуэдэш.

Лу къэмыгушу мэжей, пщэдджыжькІэрэ Тембот къыщы-тэджым деж, укъэмытэджуи хьурэ, Думэсарэ пэрыІэбэкІэ собэм ипщІапщІыхьурэ дэп зырыз къыгуэтыр зэхуехьэсри мафІэ ещІ, Іусыпс трегъэувэ. Тембот и пщэ дэлыщ пхъэ къэгъуэтыныр. А тІэкІур зэфІигъэкІмэ, Тембот шэщым щІохъэри, ар куэд лъандэрэ къабзэу къэтхьуами, шы зэрышІэ-мытыр ищІэм – щІэтщ, зыгуэрхэм йопэщэщри. Шэщри Бот и кЫшым ещхьу нэщІш, ауэ неІэмал, арат я натІэм ильтри, къалъысаш.

Дурэшым Инус хъэжым и фескІэ плъыжьыр сабэм иуэжауэ дэлъу къыгуэтыжати, къиштэри зэ-тІэу тридзэри, аргуэру дурэшым дилъхъэжаш.

Шэщыр иджыри щыт щхъэкІэ, бэкхъ тІэкІур, Іуэри дэкІуэу, пхъэгъэсын ящІри щІымахуэ уаеи ягъэсыжаш, иджы адэкІэ-мыдэкІэ кІэрыхубжьэрыху щыІэмэ, къащыпурэ абыкІэ мэпщафІэ. Зэгуэрым Тембот Іэжьэ цІыкІукІэ мэзым кІуат пхъэ гьур къишэнуи, щІалэ цІыкІум зыкъом къыхуэзэ-ри къаубэрэжьаш, Іэжьэри трахри къаутІыпщыжаш. Абы лъандэрэ Думэсарэ идэркьым мэзым кІуэуэ.

Лу и Іуэхур нэхъ зэкІэлъыкІуэрт.

ЩІымахуэкум нэсауэ, Астемыр япэм къыщыкІуэжар иджы хуэдэт щыжаІэ махуэм ирихьэлІуэ, Бэлацэ щэхуу къыхуаІуэхуаш зы щІыпІэ гуэрым щхъэусыгъуэ къыгуэту гукІэ мыкІуэну Іэмал имыІуэ. Ар здэкІуэн хуейр Шэджем аузт.

Бэлацэ зигъэхъэзыру хуежьаш. Іэпслъэпсхэр идыжу, шыр нэхъ игъашхэу. Лу хъзырыххэт Бэлацэ и гъусэу дэнэ ухуейми кІуэну. Думэсарэ заншІуэ арэзы хьуакьым и къуэ нэхьыщІэр гъуэгу жыжьэ иутІыпщыну.

Пшагъуэ гуэрэн щытелъ махуэ гуэрым Бэлацэ гур зэщІищІэри ежьаш. Нэхьыбэм гъуэгуншэкІэ кІуэрт е хьэщхъэтеуэм хужь ищІа баналъэмкІэ пхихьрт, Іумылыр шым кІэрищІауэ.

Гур дридзей-къридзыхьрт, шэрхъхэр къургъакьым ягъэвурт, шы къызэщІэплъам мэ къакІэрихым Лу есати къыщІихъэжыртэкьым. Бэлацэ зыри жимыІуэ гублащхъэм дэст. Щэрданхэ я пщІантІэм къыщыхьуа лейр и нэгу зэры-щІэкІрэ Бэлацэ, щыгъуэ хуэдэ, гушыІэныр щигъэтат. Зээмызэ фийми, шым ящІэкІиemi, абы фІигъэкІыртэкьым. МэкьукІэ зыгуэр щІэуфауэ ильти, мычэму абы еплъырт, щІэлърэ щІэмылърэ зригъашІуэ. Езы лІыжьыр гупсысэшхуэ хэтт, къуршым ихъэжауэ зи хьыбар иджыри къэс имыщІэ и къуитІым щІэгупсысырт.

Къуацэ-чыцэм пхыкІа нэужь, Іуащхъэшхуэм сын ин гуэр Іумылым зэщІиштауэ тету къыкъуэкІаш. Абдежыр арт

Бэлацэ здекІуэлІэн хуейр.

ШитІ ешам яхуилъри, гъуэгу тІэкІум текІри, Бэлацэ лъэныкъуэкІэ ириІуэнтІэкІаш.

Лу куэд шІауэ Іуашхъэхэм я хъыбар шІэупщІэну и нэ къыкІырт. Щхъэлмывэкъуэ и хъурегъкІэ Іуашхъэу щыІэм бжыгъэ иІэтэкъым, Іуашхъэ къэси хъыбар гъэщІэгъуэнхэр иІэу жалэрт.

– Бэлацэ.

– Сыт, тІасэ, упІыщІа?

– СыпІыщІакъым. Мэкъум ухэсу упІыщІэрэ? Пэжу пІэрэ щІалэ цІыкІухэм жалэр – Іуашхъэ псоми дыщэ щІэлъу жалэ.

– Абы и хъыбарыр дыщыкІуэжжкІэ бжесІэнщ, – жиІэри Бэлацэ идакъым.

Гъунэгъу дыдэу Іуашхъэм щекІуалІэм, абы теса бгъэжъ гуэри лъэтэжри и дамэ иныр хуэму щІиупскІэу къуршымкІэ иунэтІаш.

Бэлацэ фиикІэ гуэру тІэу-щэ фиящ, чнутІымкІэ шыгум теуІуаш. Арыххэу мэз чыцэм къыхэкІуэкІаш зыгуэр фийуэ. Лу къэмыгузавэу хъунт.

– Бэлацэ!

– Сыт, тІасэ! Сыт, си щхъэц хъурыфэ?

– Мы мэзыр ара дадэ зыхэсыр?

– АтІэ, си псэ. Астемыр мыбы деж къыщувуІэнт?

– Дапщэщ Астемыр къыщыкІуэжынур?

– Куэд мыщІэу къэкІуэжынкъэ. УмыпІашІэ зэ.

– Зэ къэкІуэжамэ, арат. Нанэ гъы зэпытщ.

– Дэри догъ, тхъэ. Дымыгъ уи гугъэ?

Аргуэру фий макъ къэІуаш гъунэгъу дыдэу. Бэлаци фиящ, чнутІымкІэ шыгум теуІуэу. Мэз чыцэр игъэсысу зыгуэр къыпхыкІырт. Бэлацэрэ Лурэ плъэуэ здэщытым, къуацэ-чыцэм къыхэщу зыгуэрым и пыІэку къальэгъуаш. Чы гъур зытеувэр зэхагъэщашэу щІалитІ къакІуэрт.

– Уэ сэлам хъэлейкум, Бэлацэ.

– Алейкум сэлам, си къуэшыжъ. Дауэ фыщыт?

– Хъарзынэщ, тхъэр фІыкІэ къыпщІэупщІэ. Уэра Бэлацэр?

– Сэраш, уэлэхыи. Лло, сренщхъкъэ?

– Мо щІалэ уи гъусэр уэ нэхрэ нэхъ бэлацэу къыдолъытэ, – жиІэри щІалэр дыхъэшхаш.

– Ей, ахъырзэманщ ар щІалэу.

– УдоцІыху, тхъэмадэ. Нэгъэш модэкІэ. СогъэпщІ, из дымыщІмэ уи гум. КъыбгурыІуа? Уи къуитІым сэлам къуахыжаш, фызыхуей гуэрхэр къыфхудагъэшащи, здэшэж...

– НакІуэ, шынэхъыщІэ. Берычэт бесын. Дауэ щыту пІэрэ езы Іейхэр? Узыншэ?

– Лажъи-хъати ямыІэ, уэлэхыи.

– Ыхы, узыншэмэ араш. Астемыр сыт хуэдэ?
– Ари хъарзынэш, сэлам къуихыжащ.
– Уалейкум сэлам.
– Щэрдан Берд жеІж Бот и лъыр зэрыхуэдмыгъэгъунур, жиІэри кыпхуиІуэхуащ Астемыр.

– А, Щэрдан емынэунэ. Кхъуэ хъуауэ алыхъым и пащхъэм ихъэжащэрэт ар. АтІэ, абы зэхыщІыхъар фощІэ фэри?

– Ауэ тщІэ къудей, жыпІэр сыт?!

Мэзым къыхэкІа щІалитІымрэ Бэлацэрэ зэпсалъэурэ губгъуэм ифыхъа мэкъу Іэмбатэм и лъабжъэм кыщІалъэфурэ хъэжыгъэ къэпитІ, нартыху къэпищ, дзажэ гъэгъуа зытІуш къэпым илъу гум къралъхъащ. Лу шы ІумпІэр иІыгъуу здэщытым, фІэгъэщІэгъуэну еплъырт Іэщэ-фащэ зыкІэрылъ а щІалэхэм.

– Іэщэ плыгъкъэ, тхъемадэ? – жиІэри зы щІалэр къеупщІащ лІыжъым, гум кытІысхъэжа нэужь.

– Дауэ дымыІыгъыу! ДылІкъэ дэ. ПІэтІрони ди куэдкІэ, соІуэ, – Бэлацэ мэкъум хэпэщэщыхъри зыгуэрым телэбащ. – Истепан Илчыч щысымэджам и джабэм щІэлъа фочыр тІыгъщ. ФцІыхуркъэ Истепан?

– Ар зымыщІыху шыІэ? Чэмисарщ. Гъуэгу махуэ!

– Берычэт бесын. Хе-хей!

– Хуэсакъ. Зыгуэрым укыигъэІуэщхъунши, уисыкІащ.

– Фымыгузавэ абы щхъэкІэ. Мэ, фоч кыфхуэсшар здэфхъ. Зы къонэри, дэ лІитІым дрикъунщ. Пэжкъэ, Лу?

Лу зыри жиІакъым.

Бэлацэ къэп къомыр фІуэ мэкъу фамкІэ щІиуфэри, къежъэжащ, модрей щІалитІри гъуей мэзым хыхъэжащ.

Егъэзыхыгъуэти, шитІыр ушу къакІуэрт. Лу сымэ мэкъу шабэм хэсти, гур дэуейми къеухми яфІІуэхутэкъым.

– Дыщэ кыщІэтхакъэ Іуащхъэм? Ы? Дыщэм нэхърэ нэхъ лъапІэщ дэ тшэр.

– ЛутІэ сыту кыщІэмыупщІарэ? – жиІэри Лу зэгупсысым и гугъу ищІащ.

– Сыт жыпІа, тІу?

– Бот и лъыр ямыгъэгъуну жаІащ, ЛутІэ щхъэкІэ зыри жаІакъым, зо.

– А-а. Зыль ягъэгъункъым, тІасэ. Хейм иль хамэм ещІэж, жи. Алыхъым къахуигъэгъункъым, алыхъым нэужькІэ, партизанхэм ягъэгъункъым.

Къуажэ щІыбагъым кыщысыжам, пшапэр зэхэуэным нэсат, арщхъэкІэ иджыри нэхути, Лу тыншу илбагъурт Іуащхъэшхуэм тет сыным и джабэ лъэныкъуэм иджыри уэс зэрытелъыр.

ЩІалэ цІыкІум гурыфІыгъуэшхуэу иІэт, лымрэ хъэжыгъэмрэ Думэсарэ лъэлэсмэ, чыржын хуабэ игъажъэу, лэпси

игъавэу Лу зэригъэтхъэжыну. Нышэдибэ Лурэ Бэлацэрэ щежъэм шыгъуэ Нанэ къыхуагъэна чыржыным и ныкъуэр кыгуащІыкІри Лу иратат, абыи Лу еІусакъым. Темботу щытатэм, тІэу емыплъу а чыржыныр щІигъэмэракІуэу ишхынт, уеблэмэ езым и Іыхъэм къыщимыгъанэу, Лу е Саримэ и Іыхъэри дигъэкІуэнт. Лу дзыхъ хуащІу нобэ партизан щІалитІым зэрыхуагъэзар псом хуэмыдэжу и гуапэ хъуат. Дауи, апхуэдэ щэху къуахъэлІэн жыхуэлІэр Іуэху-шхуэщ, абы теухуауэ зы псалъэ къыбжъэдэкІыну Іэмал иІэкъым.

Куэд дэмыкІыу къуршым ит партизанхэм къагъэзэ-жынщ. Астемыри къэкІуэжмэ, тхъэм ещІэ Лу къыхуихъыну. Зыри къымыхъми, зэ къэкІуэжашэрэт, Лу хуабжъу хуэзэшаш и адэми, Истепани, Елдари.

Гу зэрысыр псынщІэу къакІуэрт. Лу и сабий акъылкІэ гу лъитэрт дунейр зауэ зэпыту емыкІуэкІмэ, зэрынэхъы-фІым. ЛутІэ гуузу яукІащ. Инхэм цІыкІу яукІыпэу хэт илъэгъуа?

– Дадэ.

– Сыт, щхъэц хъурыфэ, упІыщІа?

– Хъэуэ, сыпІыщІакъым. Мэкъум ухэсмэ, хуабэщ. Мо Іуащхъэхэм я хъыбар къызжепІэну жыпІати...

– Пшыгъупщэжакъыми. Уэлэхъи, пэжым. БжесІэнкъэ, тІасэ. Іуащхъэ щІагъым дыщэ зэрыщІэлъыр пщІэрэ? Ей, щІэзщ, ауэ къэпщтэну Іэмал иІэкъым.

– Сыт щхъэкІэ?

– Ей, ар зи щхъэкІэм и гугъу пщІынымэ, куэдым я щхъэфэ иІэбэн хуейщ.

Бэлацэ, лъэныкъуабэ зыкыищІри, Іуащхъэ цІыкІу къомым дежкІэ плъэурэ жиІащ Бзукъан къуажэм я хъыбарыр. А жылэр жэмыхъэтитІ хъурт, зы жэмыхъэтым къащэхуа кхъузанэр зэпаубыду щызэзэуам, тІури къанэ шымыІэу зэрыукІащ. ЖэмыхъэтитІым Іэхъуэ зырыз дагъэкІати, а тІум Іэхъушэр къахужу къыщагъэзэжам, псэ зыІут жылэм дэсыжтэкъым. А тІур еувалІэри хъэдэ къомыр щІалъхъащ, зы унагъуэр зы мащэм иралъхъэурэ. Аращ а Іуащхъэ цІыкІу къомри къызытекІар. Жылэм къашІэна дыщэр зэхуахъэсри зы Іуащхъэшхуэ гуэру зэтралъхъэу здэщытым, уафэм къехуэха мывэшхуэр къатехуэри, дыщэри езы ІэхъуитІри щІым хигуащ. Иджы а Іуащхъэр къитІыну зыгуэр и ужь ихъэмэ, ІэхъуитІым я хъэдэм зэрынэсу къомэх.

Лу Іуащхъэшхуэм еплъырт, и нэр тенауэ.

– Нэпсейхэращ Іуащхъэ къэзытІыр, – жиІэрт Бэлацэ, – унэпсей хъунукъым. Къыумылэжъа ухуейкъым. Щэрданхэ я унэм емынэ щІихъа уи гугъэр сыт? Я мыпщІэнтІэпскІэ псэурти, аращ. Лажъэм лыжъ ешхри мылажъэм лажъэ егъуэт,

жызыІам имыщІэу жиІакъым. Уэ къэблэжьам нэхъ ІэфІ сыт щыІэ?

Бэлацэ и псалгъэр зэпигъэуаш.

– Дадэ! – жиІэри Лу аргуэру джащ.

– Сыт, тІасэ? УпІыщІа хъунщІ! Ара?

– Уэлэхыи, сымыпІыщІа икІи. Нанэ чыржын игъэжьа-гъэнкъэ иджы?

– Ахъай. Ей, Думэсарэ хуэдэу чыржын зыщІ щыІэ. Ей-ей, но-но, хуэмышу. Плъагъуркъэ пцІэгъуэплъыр зэрыджэгур.

Ауэрэ къуэм дэлъэдащ гур, дэгъэзеигъуэ гуэр щынэсам, шитІми джэдум ещхуэ заукъуэдияуэ гур дашырт, гур зэрыхъэлъэр уагъашІэу. Къуэм зэпрыкІри шитІыр нэхъ псынщІэу кІуэуэ хуежьащ. Къуажэри благъэт, гуарцэмэ къыпщІи-хьэрт. Думэсарэ чыржын зэригъажьэм шэч хэлътэкъым.

Абазэхэр къыщыкІуа лъэхъэнэм гъуащэу щепсыха щхъэлыжьым къэблэгъэжат Бэлацэрэ Лурэ. Иджы а псы щхъэлыр хъэжэжыртэкъым, хэкужь ябгынэжам хуэдэт. Псыежэхми мыл Іув тельти, псыр гъужа къыпфІэщІырт, арщхъэкІэ мыл щІагъым «шкІур, шкІур» жиІэу псы къабзэ дыдэ цІыкІу щІэту ежэхырт. А къуажэкум дэт псы цІыкІур ещхът зи адэ и джэдыгу зыщызытІэгъа щІалэ цІыкІум. ДыгъэмышъуэмкІэ гъэза джабэм уэс тельт, ауэ дыгъапІэмкІэ текІыжат.

Псы щхъэлыжьым ещхът Жыраслъэнхэ я унэри. Хъэ-щхъэтеуэм зэхикъута жыгхэм я щхъэкІэр къафІэлэлү пщІантІэм дэтт, езы унэри нэщхъейт, бжэ-щхъэгъубжэ сытхэри гъэбыдауэ, къыщІэкІи щІыхъэжи щымыІэу Іэуэлъауэншэт. Жыраслъэн и фызыр щІэст, арщхъэкІэ цІыху зытригъа-плъэртэкъым, я гуэщыжь кІыхъым Деникиным хузэхуашэса дзэм щыщу зы отряд цІыкІу хуэдиз щІэст. Езы сэлэтхэри, мес, ягъасэ, шкІэ хъупІэм деж щызэхуашэсауэ.

ЩІалэ цІыкІуу хъэблэм дэсым къаувыхъауэ еплъу сэлэтхэр ягъасэ. Гуэншэрыкъ уцІыныжа ящыгъыу щІалэхэр зы афицарыжь цІыкІу гуэрым кърехуэкІ, адэкІэ-мыдэкІэ ихуу. Сэлэтхэм урысыбзэ жыхуэпІэр бжэгъукІэ къраудми ящІэ-ркъыми, афицарым ит командэр къагурыІуэркъым. Арауэ къыщІэкІынт щІалэхэм я дамэ сэмэгум мэкъу тІэкІу тепхауэ, дамэ ижьым хъэуазэ тепхауэ щІыщытыр. «МэкъумкІэ вгъазэ», «хъэуазэмкІэ вгъазэ» жиІэу командэ итми, зыр адэкІэ, зыр мыдэкІэ ежэрти, шокъу жиІэу натІэкІэ зэжъэхъуэжырт. ЩІалэ цІыкІухэр зэрыгъэдыхъэшху, афицарым зифыщІы-жу хъущІэу, зэ зым бгъэдэлъадэрэ ехъуэну, и ІэштІымыр игъэдалъэу, сэлэтхэри къэгубжьауэ я нэм щІы имылъагъужу, къагурыІуэми къагурымыІуэу зыкыфІагъэщІу къаушы-хьырт, уэсыр зэхатэу. Афицарып кІийрт:

– ЗэтефпІэ фи жьэр! ФыкъэдаІуэ!

Сэлэтхэр ешат, кыизэщІэплъат. Хэт дыхьэшхырт, хэти хьуанэрт. ЩІалэ цІыкІухэм зэрызехьэу, афицарым зыпашыжурэ нэхъри зэгуагъэпу, къажыхьырт. Хьэблэм щІалэ цІыкІуу дэсыр щызэхуэсакІэ, Тембот абы яхэмыту къэнэнт. Бэлацэрэ Лурэ зэрыс гур къилъагъури, Тембот кыщІэпхьуаш. Бэлацэ гур кыигъэувыІаш, Тембот къажэу щилъагъум:

– КъитІысхьэ, сэлэт, – жиІэри.

– Сымысэлэт, уэлэхыи, сэ. СыгъукІэщ амыхьумэ.

– Уэ пхуэдэ гъукІэ сыхулІэ.

Тембот мэкъу щІагъым щІэлъым гу лъитати, зэуэ къэгугуІаш:

– Ы-хьы. Мыр сыту куэд.

– АтІэ, аращ. Ы-хьы, жиІэмэ адыгэм и Іуэхур хьуаш, – жиІэри зытепсэлъыхьым и щхьэр тримычу Бэлаци къэ-

псэлъаш.

– Плъагъурэ, Лу, сэлэтыр зэрагъасэр?

– Уэлэхыи, сымышынэххэ. Дэ фоч димыІэ уи гугъэ, – жиІэри Лу идакъым, – шэ илгу ухуеймэ...

– Мэкъум щІэлъыр кыщІэфхауэ аракъэ? Ар сымыщІэ уи гугъэ?

– Мэкъум щІэлъыр тшэри партизанхэм еттакъэ.

– Щхьэр умыгъэуэ. НэкІуатэ. СощІэ сэ псори.

– Уэ партизанхэм я деж ущыІа сытми?

Абы фІэкІа зэкъуэшитІми Бэлаци зыри жаІакъым унэм нэсыжыху.

Псалъащхьэ ІХ

БГЫМ ДЭКІАМ КЪАГЪЭЗЭЖ

Минрэ щибгъурэ тІошІ гъэм хэкур гъатхэ угъурлым те-хъат, ящымыгъупщэжын хуэдэу. Гъатхэр къэсри дунейр дахэ хьуаш.

Уи щхьэфэцым зрезыгъасэ хьыбархэр иджыри кІуэдыжыпатэкъым.

ІуэрыІуэтэжу жаІэрт Деникиным и афицархэм ХьэтІохъушчокъуэ садым чэмисар Живцовыр яшэу яукІауэ. Абы нэхърэ нэхъ гуузыжт нэгъуэщІ чэмисару Видяйкин и щхьэ зэрыпалъар. Яхушчымыгъэту Видяйкиныр яфІэпсалъэрти, вакъэнжейкІэ и жьафэр зэтрадауэ щхьэпылъэм ирашэлІат. КІапсэ лэрыгъур пщІэхалъхьэу бошкІэж тІэкІу зытетыр кыщыщІаудым, кІапсэри кызэпычри зи щхьэ палъэр къехуэхьжати, цІыху кызэхуэсар зэрыгъэкІияш: «Куэдщ,

зыр щхьэпылгъэ тІэу ящІыркъым», – жаІэу. Видяйкиным и жбафэ зэтедар къызэгуйтхъауэ, лъыр къежэхыу псалгъэрт: «ЯугъашІэ бэлшэвычым!», «Ди насып текІуэнщ», – жиІэу. И псалгъэ зэпимыгъэуэ бошкІэм дэкІуеищ цезы Видяйкины, и щхьэр кІапсэ зэрыдзам ирилхъэжащ...

Жэщ къэс лЫ яукІырт, махуэм ягъэтІысар жэщым нэху къекІыртэкъым. Къуажэри къалэри апхуэдэт. А хъыбар шынагъуэр зи щхьэгъусэ ежъауэ къэт фызхэм зэхэхмэ, я щхьэфэцыр тэджырт. Апхуэдэ хъыбарым имыгъэгузавэр хэт жыпІэмэ, Мусэрэ Гъуумаррэт. Бэлшэвыч нэхъыбэ яукІыху, нэхъ дыкъелынщ, жаІэрт а тІум. ЗилІ езыгъэукІа Данизэти бэлшэвычыр яукІыныр зыуи къилтъытэртэкъым, ауэ аргуэру краснэм къагъазэм, емынэжъэгу хъуар дэращ, жиІэу щышы-нэ кнэхъурт.

Чачэ сыт жаІэу зэхихми хъыбару щыІэр зэхуихъэсырт. Хъыбарыншэу къанэмэ, ерыскъыншэу къэна хуэдэу гузавэрт, зыгуэр и тхьэкІумэм къызэрицырхъэу, ущу ежъэрт, зэхихам хуэдэу тІу щІигъауэ. Нэхъ къызыгурыІуэхэр фыз хъыбар щхьэкІэ пхуэгузэвэнутэкъым, ауэ Долэт елъэбышауэу къидждыхъурэ хэт хуээми и щхьэ фІы хужилэжу, игъащІэм цІыхум и жагъуэ имыщІауэ, уеблэмэ жэм щыс къыщимыхуауэ тхьэ иІуэу уэрамым къыдыхъати, дунейм зыгуэр зэрыщыщыІэм Іэджэм гу лъатащ. Долэт апхуэдизкІэ зыгуэрым тегузэвыхъырти, и пщІантІэм дэт псыкъуийр хуит ищІауэ хэт хуейми псы кърихырт.

Мэтхъэн Къазджэрий и гупкІэм сисщ, жиІэрти Долэт хъыбар игъэлурт, нэхъ зигъэмуслъымэныну, зэхуэдэныгъэм хущІэкъуу къригъэкІыу. А псалгъэмакыр лЫжхэм нэхъ ягу ирихъу, Долэт зэхищІыхъахэр къыхуагъэгъун хысэп зэриІэр нэрылгъэут.

Махуэм хэхъуат, жэщыр нэхъ кІэщІ хъурти, дыгъэри кІуэ пэтми нэхъ хуабэ хъурт, пщэдджыжькІэ къурш къабзэ хужьым и джабэр дыгъэ нур плъыжъым дахэ ящІырт, цІыхум я нэгү щІэкІар щалуэтэжын гъатхэ угъурлыр къызэрыкІуэр псэкІэ пщІэрт.

Бэлацэ Думэсарэ дежкІэ къыдыхъэри хъыбар гъэщІэгъуэнхэр къыхуиІуэтащ. Абы зэрыжиІэмкІэ, Гъуумар шыгушитІ иритырт зы уанэш къезытым, Щэрдан Берд и шу гъусэм и унэр кърищэрт зы уанэфІкІэ, арщхьэкІэ лЫжъым зыхигъээзэгъакъым, «си натІэ езудэкІыну уи унэр, сыт зэрысщІыну?» жиІэри. Берд и шу гъусэ Щокъумэни лъаІуэрт: «КхъыІэ, сІых, къэдгъээзэж хъумэ, дызэгурыІуэжынщ», – жиІэу. «Уа, щІалэ, уэ слъагъур Тыркум уокІуэ, здэшэ уи унэри, абы нэхъ ущыхуеинкІэ хъунщ», – жиІэри Бэлацэ зыхигъээзэгъакъым.

А хъыбархэр ягъэщІэгъуэн ямышуы, нэгъуэщІ хъыбар

телъыджи къэсаш. Тхьэ яЛуэрт жэщ къэс Гъуумар и унэм щІэт «Къэрал пхъуантэр» джыдэкІэ икътэу нэху игъэщу, ауэ абы джыдэкІэ упэлъэщынт. А гъушІ пхъуантэжъым дэІэбэфарэ дэмыІэбэфарэ зыми ищІэртэкъым, ауэ зы пщэдджыжь гуэрым Щхьэлмывэкъуэ дэсхэр къэтэджмэ, Гъуумар джыдэ иІыгъуу и бжэ-щхьэгъубжэм пхъэбгъу ІуиукІэу ялъэгъуаш. Тхьэм ещІэ абы и мурадыр, жаІэу ар зылъагъум ягъэщІагъуэрт.

Аргуэру зы махуэ дэкІри, Долэт уэрамым къыдыхъаш «ныжэбэ старшынэр дэкІаш, мылькуу хуэхьыр дихри», жиІэу хъыбар кърихъэкІыу. Хуэза уи гугъэкъэ старшынэр, жиІэрт Долэт, Деникиным и пыІэкур къраудамэ, Серебряковрэ Шкурорэ я пхэм шыбжий ираудамэ, согъэпщІыр нахуэ, шы уэдкІэ уалъэщІыхъэмэ.

– КъыбгурыІуа, ди шыпхъу, иджы? КъокІэрэхъуэкІ ди шэрхьыр. Умыгузавэ, къэсыжынщ Астемыри, – жиІэрт Бэлацэ, езым фІэкІа а хъыбарыр зыщІэ щымыІэ хуэдэ.

– Ялыхъ, къытхуэхьыж. Алыхьым жиІа мыгъуэщэрэт, пащІэ бзииплъ, а уэ жыпІэр. Ди сабий мыгъуэр зеиншэм хуэдэщ, дэри дэнэкІэ зыдгъаземи блыным зыщыдохъуэ. Серебряковрэ ЩІэжокъуэмрэ кІэбгъу защІауэ мафІэгуКІэ Рэссейм кІуэжу жаІэ. Пэжу пІэрэ?

– НтІэ, аракъэ. Хэт уэ къыбжезыІар?

– Чачэ Долэт жриІэу си тхьэкІумитІкІэ зэхэсхаш, жиІэри къызжиІаш.

– Долэт езыр станцым шыІа си гугъэщ. Абы нэхъ ищІэнщ. Е-ей, Долэти, а лъэбышэр емынэщ...

Март мазэр кыхъэри, цІыхум гукІи псэкІи къагурыІуаш Деникиным и дзэр къызэрыкътэр. Долэти Чачи ущІеупщІыжын шыІэтэкъым абы щхьэкІэ.

Пщэдджыжь къэс Думэсарэ жьы дыдэу къэтэджырт, уеблэмэ щымыжейр нэхъыбэт. Къэсыжауэ пІэрэ жиІэу, ІэуэІауэ зэхихмэ, къыщылъэту, ешрэ тІэкІу щхьэукъуэмэ, Астемыр пщІыхъэпІэу илъагъу зэпыту, махуэр игъакІуэрт.

Краснэхэр бгым къыщхьэдэхри аузым зыкъратауэ къакІуэу хъыбари къэІурт.

Лу дурэшым дэтІысхъауэ зыгуэрым елэжырт. Саримэ абы кІэлъыплъати, къищІаш Лу зи ужь итыр. Хъыдан тІэкІу къыгуэртауэ Лу бэлшэвыч пыІэм хэда щэкІ плъыжъым ещхъу езым и пыІэми, ныбжьэгъуу иІэм я пыІэми хидэну хъыдан плъыжхэр ичатхъуэрэ зэригъэзахуэрт. Лу абыи къыщыувыІакъым. Бэлшэвычым плъыжьыр фІыуэ щалъагъукІэ, жиІэри Инус хъэжым къыщІэна фескІэ плъыжьыр шэщым къыщІихыжри, игъэпщІуаш, ар щхьэрыгъуу, хъыдан тІэкІури и бгъэгум тедауэ, партизанхэм къалъагъумэ, зэрыбэлшэвычыр къащІэн и хысэпу. Тембот дауэ лыхьыуами...

фескIэр игъуэтыжынута́ккъым.

Лу фескIэм тегузэвыхь щхьэкIэ, Тембот абы зыкIи хуей-тэкъым, къиштэнуи и мурадыххэтэкъым. Тембот зытегузэ-выхьыр нэгъуэштI: Нурхьэлий и унэм Iэщэ сыт щигъэпщкIуати, сымышIэу зыгуэр щIэпщхьэрэ къиштэмэ, жиIэрти кIэлъплъ зэпытт, уеблэмэ жэщым къэтэджу щыплъэ щыIэт. Астемыррэ Степан Ильичрэ къагъэна Iэщэр згъэкIуэдмэ, дзыхь къысхуашIыжынкъым, жиIэрти Нурхьэлийхэ дежкIэ жэурэ плъэрт.

ЗэкъуэшитIри, Думэсари, Сарими – псори щIэгузэвэн щыIэт, щхьэж и гум къыхьэр иштIэрт.

Зы жэщ гуэрым Жыраслъэн и фызым деж зыгуэр къэкIуауэ хьыбар къэIуаш. Жыраслъэн и фызыр унэм къыщIэмыкIыу, къыщIэмыплъу щIэст, хьыджэбз бзагуэ цIыкIу Iэпыдзлэпыдзу иIэу. Езы Жыраслъэн, Щэрданхэ я унэр мафIэм зэрис лъандэрэ, бзэхат, здэкIуари сытри зыми имыщIэу. Пэжу, Долэт щыIуэжырт Жыраслъэн Мэтхъан Къазджэрий и дзэм хыхьауэ зауэу, арщхьэкIэ и пэжыпIэр ящIэртэкъым.

Жыраслъэн и фызыр Бэлацэ къеджэри къелъэIуаш станцым псынщIэу нигъэсыну. Ар абы щIэкIуэнур сыту пIэрэт? ПцIы хэлътэкъым а шэрджэс гуащэм и лIым и лъэужьыр зэрихум е Бердрэ Гъуумаррэ здэкIуам и щхьэр зэрихьым. Залымджэрий абы щыIэу къыщIэкIынщ.

Бэлацэ и жагъуэтэкъым гуащэр къызэрелъэIу и Iуэхутхьэбзэр хуищIэну, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ езы дыдэр къалэм щIэкIуэн хуей щыIэт – зыкъом лъандэрэ фэтыджэн ямыIэу пщыхьэщхьэкIэ кIыфIу зэхэст. Мэкъу Iэмбатэ къалэм пшэмэ, фэтыджэн птулькIэ къуахьуэжынута́. Бэлацэ, гур зэригъэпэщри, Думэсарэ дежкIэ къеущэкIаш.

Къалэ гугъу щыщIэкIэ, Бэлацэ Лу дежкIэ къеплъэкIырт, и пащIэр игъэджэрэзу. Лу, дауи, къыгурыIуаш дадэм и гум илбыр. Сыздишэну аращ, жиIэщ Луи занщIэу къэгугIаш.

Къытрилъафэу-нытрилъафэу и ужь имыту, Бэлацэ и мурадыр занщIэу жиIаш.

Думэсарэ и гум пыкIыртэкъым щIалэ цIыкIур мы щIыIэ махуэм къалэм игъэкIуэну, Лу IэпщIэлъапщIэт, шыгъын хуабэ зи цIэ иIэтэкъым. ИтIани, Бэлацэ и гуапэ ищIым фIэфIу, жиIаш:

– НрекIуэ-тIэ. ЦIыху дэхуэхам Iуэхутхьэбзэ хуэпщIэныр псапэщ. Жыраслъэн и гуащэр хэгъуэгу къикIаш, дымыцIыхуми, фэ жагъуэ етплъакъым. Гъуэгу махуэ!

Бэлацэ зыхуейр арат.

Лу къалэм кIуэну пIэцIеижырти, и жьафэр хузэтемыпIэу гугIэрт. Дауи мыгугIэнарэт, къалэм укIуэнымрэ мэз лъапэм гъуэгуншэ защIэкIэ укIуэнымрэ зэхуэдэ? Е, псалъэм папщIэ, Iуашхэ хьыбарымырэ гуащэ епшажьэу уэркъи пщыи здэ-

кІуэм пшэнымрэ зэхуэдэ? Псом хуэмыдэжу гуашэр станцым епшалІуэ, абы мафІэгу кьэкІуалІэм ибгьэтІысхьэрэ ебгьэ-жьэжу.

– АтІэ, айдэ, гьуэлъыж, жей быдэу. Нэхумыщу сыкъэ-кІуэнщи укьэзгьэушынщ, – жиІэри щІэкІыжащ Бэлацэ. АрщхьэкІэ апхуэдиз гуфІэгьуэ уи гум илъу ужеифынт. Лу дауэ имыщІми и жейн кьакІуэртэкьым. Зигьэджэрэзурэ пІэм хэлъти, Тембот кьэгубжьри фІыуэ кьыкІуэцІыуаш. Лу деж-кІэ гурыІуэгьуэт мыжейну Іэмал зэримыІэр.

Нэху дыкъекІрэ Нанэ имыдэжым, дауэ хьуну, жиІуэ Лу кьэгузэвати, и кьуэшыр кьыщеуэм, игьэуза джабэри увыІэ-жащ. Зэи зигьэзэну хуежьати, Тембот щышынэри зиушэ-хужащ.

Лу гукІэ ищІэрт гуфІэгьуэр ущыхуей махуэм, пІалъэ хуэпщІам тету, кьызэрымыкІуэр. Хэт ищІэрэ, иджыри узэ-рыгугьэу кьыщІэмыкІынкІэ мэхьу: е Нанэ зыщІыпІэ дегьа-кІуэ, е уэшх кьошх, е жьапщэ мэхьу.

Лу, дауи, и гуи и щхьи кьэкІыртэкьым ар зыщыгугь гуфІэгьуэм нэхъ гуфІэгьуэж ирихьэлІэну е гуашэр кьалэм пшэным ебгьапщэ хьун Іуэху кьылтыкьуэкІыну.

ЩІалэ цІыкІум кьызэрыфІэщІымкІэ, гуашэр, Чачэ ещхь, нэшхуэу, Іэгьурлъэгьуру, бостей фІыщІэ кІыхъ щы-гьыу кьыщІэкІынт. Абы тІэкІу ущымышынэуи хьунт, ауэ Бэлацэ хуэдэлІ ущигьусэкІэ ягьэ кІынутэкьым, абы кьищы-нэмыщІауэ, кьалэм ущыкІуэкІэ, партизан шухэм уахуэзэнкІэ хьунут. Абы уащыхуэзэнукІэ, дауи, хьыдан плъыжъ уи бгьэм хэдауэ, фескІэ плъыжьыр пщхьэрыгьмэ, нэхъ ягу ури-хьынуш. Псым дыщызэпрыкІкІэ, джабэм дыдэмынэну пІэ-рэ? ШитІым гур дамышыфынкІи хьунт, хэт ищІэрэ гуашэм и хэлъагьыр зыхуэдизыр?

Щэрданхэ я шы кьомым хагьадэрэ шыфІитІ Бэлацэ кьыхрагьэхатэмэ, псынщІэу унигьэсынт. Е Астемыр кьы-щыкІуэжам щыгьуэ зытеса шым хуэдэ уиІатэмэ... Долэт зэ-ран кьытхуэмышхуу а уэрамым дыблигьэкІтэмэ, «кІыгуугу» жытІэу зэгуэдгьэпынтэкьым...

Лу Іурихаш.

Жэщ ныкьуэм Лу кьэушаш. И нэр ерагьыу кьызэтрихмэ, зыгуэр кьыщхьэщысу кьодэхашІэ, ауэ кьедэхашІэр хэтми кьыхуэщІэркьым. Бэлацэ апхуэдэу жьыуэ кьэкІуэну Лу ищІатэмэ, кьалэм кІуэну хуеиххэнтэкьым, уи жей иримы-кьуу дауэ уежьэну, арщхьэкІэ Лу зэхихыр Бэлацэ и макь-тэкьым...

– Лу, кьэуш, цІыкІу. Сэращ ар. Ы? Мес, Тембот кьэтэ-джауэ мафІэ ещІ, – жиІэрт Астемыр, – уи нэр кьызэтехи кьаплъэт, щхьэц хьурыфэ...

Лу занщІэу кьызэщыури, и жейбашхьуэр зэуэ щхьэщы-

кIауэ, кышчыльэтащ. И гыуэншэдж зэфIэтхъар кышчыхуа щхъэкIэ кымыгъанэу, и адэм IэплIэ хуищIащ:

– Дадэ!

Зэадзэкъуэм зыри жамыIэу зыкъомрэ IэплIэ зэхуащIу щытащ, тIуми я гур кызэфIэнауэ, я бзэр иубыдауэ пIэрэ жыпIэну.

– УкхэкIуэжыпа, дадэ? – Лу нэхъапэ къэпсэлъащ.

– НтIэ, цыкIу.

Думэсарэ занщIэу пIэр Iуихыжу хуежъащ. Дауи, апхуэдиз гуфIэгъуэ унэм кыхъауэ, угъуэлъыжми, ужеифынтэкъым. Нани тхъэ елъэIуу, нэмэзыбзэ кыбжу нэмэзлыкъым тест. Унэр кIыфIти, Лу занщIэу гу лъымытами, Бэлаци унэм щIэст, зы цыхубз гъусэ гуэри иIэу. «Гуащэр арауэ пIэрэ?» – жиIэри Лу тIэкIу кызуIэбжъащ. Гуащэр апхуэдэу хэт и гугъэнт. АтIэ, а цыхубзым щхъэ шынел щыгъ, сэлэтым ещхъу?

– Совет власть аргуэру бгъэувыну? – жиIэри щIэупщIащ Лу.

– Ахъай, Iэмал имыIэу.

– Уи закъуй?

– Щхъэ си закъуэу? Плъагъуркъэ си гъусэр? Си закъуэтэмэ, Совет властыр си щIыб илгу кысхуэхърэт?

– Елдари кыхъа?

– Сытыр?

– Властыр.

– А-а, кыхъащ, уэлэхыи.

Псори дыхъэшхаш.

– Степан Ильич кыхъа?

– Е-ей, Степан Ильичкъэ ди Iэтащхър.

– Псоми зы власть къэфхър?

Аргуэру къэдыхъэшхаш, Лу жиIэм къедаIуэу. Астемыри ар фIэдыхъэшхэнт, арщхъэкIэ и фIэшчу Лу зыхуей жэуапыр иритащ:

– Властым и закъуэкъым къэтхър. Мес, хъыджэбзи и гъусэщ властым. Наташэ. Аращ и цIэр.

– Ар хэт?

– УмышIащIэ, псори къэпщIэнкъэ иужькIэ.

Астемыр и закъуэу къэкIуэжатэкъым. Абы и гъусэт Гъэшыкъуэ зэкъуэшитIыр, Къудащ Амырхъан, ЩоджэнцIыкIу Алым, Назырыжбыр – къуажэм дыпартизанщ жызыIэу дэкIа илгъэкъым къагъээжат, къэт щIагъуэ щымыIэу. КъэмыкIуэжаи яхэтт. Бэлацэ и къуитIыр – Къазджэрийрэ Аслъэнрэ – къэтт. Астемыр лIыжымы и гур дахэ хуищIырт а щIа-литIри узыншэу, Мэртэзей станцым Елдар и гъусэу тIэкIу щыгуващ плен сытхэр зэхуахусуи, нобэ-пщэдей къэсыжынщ, жиIэу. НаташэкIэ зэджэ хъыджэбзыр Елдаррэ Къазджэ-

рийрэ плену кѡаубыдаш. Степан Ильич а хъыджэбзыр Астемыр кѡритащ, хъумэ, зыхуэмызэн хуумыгъазэ, «Кавказ гъэр» жиІэу Лермонтов жыхуаІэ урыс уасакІуэшхуэр зытет-хыхъам хуэдэу кѡытІэшІыхъаш, жиІэри.

Лу нэхъ гъэщІэгъуэн дыдэу кѡильытэр и адэр шы щІэгъуэплъ фэкъу дахэм тесу кѡызэрыкІуэжар арт. Ауэ, нэху зэрыщу, Астемыр Налшык нэсыжын хуейти, ар и гум щІыхъат, иджыри кѡекІуэжыпакъым, кѡызыхэкІа отрядым кІуэжмэ, аргуэру кѡэтынщ куэдрэ, жиІэу.

Астемыр зэрыжиІэмкІэ, Мэтхъэн Къазджэрий и шэрихъэт полькури кѡэсын хуейт. Деникиным и кѡэзакъыдзэр хъэбэсабэ ящІри Дзэ Плъыжбыр, Псыхуабэ къаштауэ, КъалэкІыхъым кѡэблэгъат.

Тембот зигъэпартизану и адэм жриІэжырт Нурхъэлий и унэм кѡыщІэна фочымрэ шэмрэ нобэм кѡэс зэрихъумар. Лу гуащэр станцым ишэн жыхуэпІэр щыгъупщэжати, и гум кѡэкІыжыххэртэкъым. Бэлацэ урыс шынел зыщыгъ хъыджэбзым епсэлъэну пІэцІеижырт, ауэ урысыбзэр хузэгъэзахуэртэкъыми, зыри жиІэртэкъым. Хъыджэбзыр и ныбжъкІэ Саримэ нэхърэ тІэкІукІэ нэхъыжъу арат, адреихэм жаІэр кѡыгурымыІуэу, ар нэщхъейуэ шыст.

– Думэсарэ, – жиІэрт Астемыр, – мыр урысщ, алыхъым и хъэщІэщ, алыхъым нэужъкІэ уэращ зи хъэщІэр. КѡыбгурыІуа? На-та-шэщ и цІэри. Уи анэмэтщ. Степан Ильич кѡыпхузигъэшащ, Думэсарэ и нэІэ тригъэтынщ, жиІэри.

– АтІэ хъарзынэкъэ. НэтІашэми нэкІуашэми – хъыджэбз кѡабзэ цІыкІуш, тхъемыщкІэ мыгъуэ, – жиІэрт Думэсарэ, – тхъэр зуар абы и анэр ара мыгъуэкъэ.

И цІэр зэрыжаІэмкІэ хъыджэбзым гу лъитат кѡызэрытепсэлъыхъым, арщхъэкІэ жаІэр ищІэртэкъыми, зиущэхуауэ еплъыхырт.

Лурэ Темботрэ хъыджэбзым еплъырт, яфІэгъэщІэгъуэныщэу. Хъыджэбз гъэр хэт илѡэгъуа, хэт жиІэуи зэхиха. Хъыджэбзыр е яхъ, е фызу кѡашэ, ауэ хъыджэбзыр зауэм кІуэрэ сэлэтым ещхъу фоч иІыгъыу зауэу а тІум я гугъакъым. МафІэр ину кѡэлыду унэр хуабэ щыхъум, хъыджэбзым и шынелыр итІэтащ; Наташэ и пыІэри щызыщхъэрихым данэм ещхъ и щхъэцыр зэбгрылъэІэри мафІэ бзийм кѡыгъэнэху и нэкІу фагъуэр нэхъ тыншу плъагъу хъуаш.

Хъыджэбзым и кѡекІуэкІыкІар Астемыр къажриІаш. Наташэ гимназым щеджэу, и адэр польку кѡришэкІыу зауэм кІуат. Жэщи махуи и адэм щІэгупсысу хъыджэбз цІыкІур гъырт, итІанэ хуэмышэчыжу и адэр кѡыгъуэтын и хъисэпу, здэкІуэри здэжэри зыми иримыгъашІэу, ежъаш и адэм и адресымкІэ. Зыкъом дэкІа нэужъ, и адэр кѡыгъуэтащ, арщхъэкІэ гу щихуакъым. Наташэ и адэр кѡауІэри, езыр сани-

таркэу полькум кьэнэжаш. Анэ иIари здэклуар кьыхуэмыщIэу Наташэ мащIэрэ гьакьым, адэ шыпхьу псэууэ иIэт Ростов дэсуи, абы деж кIуэни дзыхь имыщIурэ, Мэртэзей деж ар зыхэт дзэм партизанхэр кьащытеуэри зэбграхуаш, езы Наташэ гьэр ящIаш.

Шыуаным итыр вэри хьэзыр хьуати, Думэсарэ Iэнэр кьыгьэуващ.

Астемыр урысыбзэкIэ жиIэрт:

– Это – наша жена, Наташа. Это наш сын, один и другой, Лу и Тембот называется. Там – бабушка. Это вот старик – Баляцо. Тепер мой дом – твой дом. Ты наша дочь будешь. Думэсарэ любит дочь, только у нее нет дочки. Ты – дочка. Подруга будит у тебя – Сарима. Пэж, Лу, сэ жысIэр?

АрщхьэкIэ апхуэдэ урысыбзэ Лу дэнэ щипсIэнт. Наташэ, и нэпсыр кьыщIэжауэ, щыст. Астемыр житар и гуапэ хьуати, «спасибо» псалгэ закьуэм фIэкIа хужыIакьым.

Лу щхьэгьубжэм дэплъу нэху шыуэ щилгьагьум, Бэлацэ дежкIэ еплгьэкIаш, гуащэр кьытпэплгьэу пIэрэ, жиIэу кьригьэкIыу. Дауэ хьуми, Налшык кIуэмэ фIэфIт щIалэ цыкIум.

– Си Iуэхуш, Лу, иджы хушхьуэхэлхьэ кьудейуэ уэркь бгьуэзмэ, – жиIэрт Астемыр, Лу и гум илгьыр кьыщIа хуэдэ.

Кьуажэм кьышыхьуауэ шыта псоми Бэлацэ тепсэлгьыхьаш, Долэти, Гьуумари, Щэрдан Берди кьащыщIар жиIэу. Шэрихьэт полькуми куэдрэ тепсэлгьыхьа нэужь, Астемыр и псалгэм кIэщI зригьэщIаш:

– Кьызэрохь ахэри, щхьэ гьэва хуагьэтIылгьа хуэдэ. Ауэ Инал хуигьэзэнщ ахэр зыхуэзапхьэм.

– Мэремкьан Инали?

– Ахьай, уэлэхьы. Араш иджы ди пашэнур.

– Тхылгь ищIэркьым абы. Дауэ Iэ зэрыттридзэнур?

– Абы тхылгь имыщIэуи? – жиIэри кьэпсэлгьаш Думэсарэ. – Ара зэрыпщIэр? Алыхь, Рэссейм щеджам, уеблэмэ инэрал зищIыну.

– НтIа, джэдыгу пIаргь инэралщ сымылгьагьужар.

– Инэрал зищIыну пылгьакьым. Ар кьавыр ауэ. Инал езыр-езыру тхылгь зригьэщIэжаш, – жиIэри Астемыр идакьым.

– КIэщIу жыпIэмэ, ФIыщIэ итхам кьоджэжыф... Уэлэхьы хьэзим, тхылгьыр хуейм зригьащIэмэ зэфIэкIыу щытатэмэ, зы махуэ пIалгьэ фIэкIа сыхуэмейт, – зыхьунщIэрт Бэлацэ.

– Лло, Елдар тхылгьыр езым зригьэщIэжакьэ? Хэт ар езыгьэджар? ИгьащIэм школ бжэшхьэIу ебэкьуакьым, итIани кьришыпыкIыу йоджэ, и хьэтри Iейкьым.

– Догуэ, сэра ар зымыдэр? – жиIэрт Бэлаци, – тхылгьрэ бзэкIэ Iэзэмэ, араш сэри сызыхуейр. Ауэ кьэрэхьэлгькьым я пашэу ушыувкIэ, кьыптекIуэн щымылгьэу ушытын хуейкьэ.

Лло, япэ къэсым укъыдигуэу, ар хъурэ?

– Инал къыдагуэуи? Абы бжыпэр ети, си Іуэхуш нэгъуэщІ къригъэкІуалІэмэ. Плъагъуркъэ. ХэтхынщІ лъыкІуи, дэ хэтхам Иналыр Іэтащхьэу хахыжынщи, зэфІэкІащ. Властыр зи дамэм телъу къэзыхъар аращ Іэтащхьэу хэхын хуейр, армыхъумэ тхылъым нэхъ псынщІэу къеджэр аракъым.

Лу занщІэу къызэщІэнащ. Инал сымэ я дамэм телъу къахъа властыр дэнэ щагъэТылъауэ пІэрэ, дауи, пщІантІэм щагъэТылъагъэнщи, нэху щымэ, зэзгъэТылагъунщ, жиІэрт игукІэ.

Щысурэ-щысурэ Лу жеижащ, къэушмэ – нэху щаш, щхьэгъубжэм Іушха газетым гъуанэ илэщи, абыкІэ дыгъэ нэху къыдедз. Зиплтыхьмэ – унэм зыри щІэсыжкъым, Наташэ жыхуалэ хъыджэбзыр мэжей.

– Уей, бетэмал, сыхэжеящ, – Лу занщІэу къэгүзэващ. АрщхьэкІэ Лу хэжеятэкъым. Зихуапэу ар унэм къыщыщІэкІам, дунейр кІэгъэпшагъэт, ауэ дыгъэ хуабэм пшагъуэр зэкІэлъыщІихурт. Уэрамым удыхъэ мыхъуу ятІэти, дыгъэм къигъэхуабэмэ, бахъэр къыщхьэщихырт, щІым и мэр къыпщІихьэрт.

– Лу! КъакІуэт мыдэ! – жаІэри Лу и ныбжьэгъу цІыкІухэр

къэджащ.

– СыхущІыхьэркъым. КъывгурыІуа? Сэ Іуэху сиІэщ, – Лу зигъэщІагъуэу жэуап итащ. Пэжым ухуеймэ, абы Іуэху иІэт. Инус хъэжым къыщІэна фескІэр зыщхьэритІэгъэну щыгъупшащ. Абы инэмыщІыжу, Бэлацэ а здэкІуэну жиІам кІуарэ мыкІуарэ зэгъэщІэн хуейт, дади и шым шэсу дэкІыжа хьэмэ гъунэгъухэм я дежкІэ екІуэкІа, бэлшэвычхэм къахъа властри дэнэ яхъа? Гуэщым щІэмылъу пІэрэ? Думэсари Темботи дэнэ шыІэ? Сарими сыту къыкъуэмыкІрэ? Сыту пІэрэ къэхъуар?

ПЩЭДДЖЫЖЬ ГУФІЭГЪУЭ

Къэхъуар мырат.

Астемыр икІэщІыпІэкІэ игъэзэжын хуейт. Ар къыщІэкІуэжа Іуэхур хъыджэбз гъэрыр Думэсарэ деж къишэу къыхуигъэнэну арати, хъарзынэу зэгурыІуащ. Бэлаци унафэ къыхуищІащ зэлущІэ ящІыным жылэр хуигъэхьэзырыну. Апхуэдиз дзыхъ къызэрыхуащІам а лъыжьыр къимыгъэгүфІэу къэнэнт, Бэлацэ, тхъу къыщахуам хуэдэу, и гуапэ хъуащ. Псом хуэмыдэжу Долэт ар щызэхихым, щхьэкІуэ къыщыхъури, сабэ дрипхьейуэ уэрамым къыдыхъащ.

Лыжьэрэ фызу жылэм дэсыр жьы дыдэу Астемырхэ я

пщІантІэм кыыщызэхуэсат, я Іуэху зэхагъэкІыну. Астемыр кыызэрыкІуэжар абы кыызэращІар кыыпхуэщІэнтэкъым. Ё тІэкІу къэгухатэмэ зыгуэрт. Астемыр имыщІэ дунейм темыт хуэдэу къафІэщІри къэсащ, щхъэж и гукъеуэ щІэупщІэну.

– А тІу, а си псэ тІэкІур зышхын, тхъэ кыджепІэн – си щІалэ цІыкІу мыгъуэм ухуэмызауэ пІэрэ? Нобэ мыгъуэми ныжэбэ мыгъуэми сыпоплъэри, хыбари бжъэбари иІэкъым, – жиІэрт фызыжъ гуэрым.

– Бэзэрым сыкІуэну сошынэ, Астемыр. Пхыр птрахуу жаІэри, и пэжыпІэр зэзгъэщІэнщ, жысІэри сыкъэкІуаш. ЕмыкІу сыкъыумыщІ.

Арат адрей фыз бостей кІэ лалэри зыхуейр.

Щоджэн Хъэчимрэ Абыкъуэ Аскэрбийрэ я къуэ къэтти, абы щІэупщІэрт. Абыкъуэ Аскэрбий и къуэр Деникин и дзэм кІуэн имыдэу зигъэпщІури дэкІаш, иужьым Щэрдан Берд и отрядым хыхъэри занщІэу афицар ящІауэ жаІэрт. Абы и хыбарыр Астемыр дауэ ищІэнт, итІани, лыжьым и жагъуэ имыщІын щхъэкІэ, нэхъ кыызэрэзэгъыным хуэдэу епсалъэрт.

– Умыгузавэ, тхъемадэ, къэкІуэжынщ ари, тхъэм жиІэмэ. Зыгуэр дэхуэха хъуамэ, мамыр хъужмэ, къигъээжынщ.

– Ярэби, мы советскэр зэран хуэмыхъуну пІэрэ Хъэзиз? – жиІэу щІэупщІэрт нэгъуэщІ лыжьи.

– Советскэр хуабжъу тэмакъІыхыщ. Лей зэрамыхъамэ – щІэшынэн щыІэкъым.

Жылэр кыыщыкІуэм, фызабитІри – Бабыхурэ Данизэтрэ – къэмыкІуэу къэнэнт. А тІуми зыщІэупщІэн къагъуэтащ.

Астемыр ежъжыным и пэкІэ Бэлацэ унафэ быдэ кыыхуищІаш зІушІэр зэрегъэкІуэкІын хуейм тепсэлъыху.

Дисэ, Саримэ, Рум сымэ бжыхъым кыыщхъэпрыплъырт а цІыху къомым къахыхъэн дзыхъ ямышІу.

Пщэдджыжьым зиужъри дыгъэр кыдэкІуэтэяти, бжыхъэкІапэм кыпылэл мылхэм псыр кыпыткІурт е кыыпыхурти щашэрт, жыгхэм кІэрылъ мылри кыыкІэрыхурт.

Тембот Саримэ деж нигъэсат Астемыр шы фэкъу дахэ гуэрым тесу кыызэрыкІуэжари абы и гъусэу урыс хъыджэбзи кыызэрыкІуари. Наташэ ешати иджыри къэс къэмыушу жейрт, Тембот Саримэ зыхуейр ищІэрти, Степан Ильичрэ Елдаррэ зэгъусэу къэкІуэжыну жиІэрт. Ауэ Мэремкъан Иналу дзэешэм и гъусэщи, иджыпсту къакІуэ хъуркъым. Щхъэлмывэкъуэ Іэтащхъэу Астемыр игъэувар Бэлацэт, Темботи абы и ІуэхутхъэбзашІэт. Іэтащхъэныр Долэт дыдэ кыылъысакъым, жиІэри Тембот абыи темыпсэлъыху хъуакъым.

Саримэ зыри жимыІэ щхъэкІэ, абы и гур здэщыІэр Елдар дежт: дэнэ щыхэт, лыгъэ зэрихъагъэнщ, командир мыхъуауэ си фІэщ хъункъым, жиІэрт игукІэ. Дисы бжыхъым кІэрытт,

Астемырхэ я пщІантІэм дэплъэу. Зэми щхьэ сыкІуэу сэри зыгуэрэм сыщІэмыупщІэрэ, жиІэрт, ауэ Астемыр и шым уанэ трильхэжауэ щытти, пІашІэу кыщІэкІынщ, згъэгувэнкъым, жиІэрти ирикүртэкъым.

Саримэ и нэгум щІэтт Елдар, шы дахэм тесу, и Іэшхэм командир дамыгъэхэр тедауэ, и цейри щхьуэрэ дахэу, и хьурыфэ пыІэр дыщэплъу. Зэзакъуэ нэхь мыхъуми сыІуплъащэрэт, жиІэрт Саримэ. Гъэр ящІа хьыджэбзри сыт хуэдэу пІэрэ? Дауэ угурыІуэну абы, урысыбзэ умыщІэу. Тембот тэрмэш хьуххэнукъым. Дауэ щытми, зэ тлъэгъуащэрэт ари.

Саримэ а здэщытым деж щыту Астемырхэ я щхьэгъубжэм дэплъырт, урыс хьыджэбзыр илъагъун и гугъэу, арщхьэкІэ дэнэт ар щыплъагъунур, абджым и пІэкІэ щхьэгъубжэм тхылъымпІэ Іушхамэ.

Астемыр щышэсым, Бэлацэ къэсри лъэрыгъыпсыр иубыдащ. Астемыр и фочыр Думэсарэ унэм кыщІихати, ари лІыжъым кыЫихри зейм иритыжащ. Шум дэкІыпІэ ирамыту еупщІырт.

– АтІэ ди Алий ухуэзакъым?

– Хьэуэ, сыхуэзакъым.

– Алыхь, тІыкІуэ, Шкуро жыхуаІэр къэкІуа иужьмэ бэлшэвыч жыхуаІэр кыщытщІар. А-ды-ды-дыд, а ямылъагъужын. Тобэ, тобэ, тобэ. Абы дэ кыдащІари!.. Бэлшэвыч мыгъуэр дыщи абы елъытауэ, – щигъэтыжыртэкъым Бабыху.

– Хуэмыза лІыфІщ, жи. Ухуэмызауэ, пщІэнукъым, – жиІэрт Бэлацэ.

Данизэти жиІэн игъуэтырт.

– Си щхьэгъусэ мыгъуэр, тхьэ... И ахьрэт нэху ухьу, нобэ мыгъуэми ныжэбэ мыгъуэми си нэгум щІэтщ. А Ботыжь мыгъуэ. Пшүэтэжа мыгъуэти псори, нобэ упсэуатэмэ. АрщхьэкІэ алыхь талэм иухатэкъым... Дэнэ мыгъуэм укыисхыжын иджы?..

– Щыпсэуми, Данизэт, бгъэтыншакъым Ботыжь тхьэмыщкІэр... Щхьэгъуэплъ жызыІэр уэратэкъэ?..

– Сыт, тІу, жысІамэ? Щхьэгъуэплъ жысІамэ, зи акъыл ин, зи гур къабзэ, зи щхьэм нур кыщхьэщих, жиІэу кызгъэкІырти, арат щІыжысІэр. Армырмэ сыт уи гугъэт? А си Лъэпщыжь мыгъуэ. Ущхьэгъуэплъми, уи напэлъагъум жылэр пэсщІынтэкъыми. ВластыщІэ ягъэувми сыкъалъагъунщ, тхьэ, къулейсыз сыхэхъухьащ а зауэм. ХэкІуэдам сащыщ, Астемыр, ягурыгъаІуэ, си псэм хуэдэ, ар...

– Хьунщ, хьунщ, Данизэт, – жиІэрти Астемыр фызым едэІуэн зэрыфІэмыфІыр иригъащІэрт. – Дэнэ кыпхыжын иджы Бот? Ар дэкІуам тхьэм щигъэтынш. Нарт гьукІэ хуэдэт тхьэмыщкІэжыр.

– ГушЦэгъу кысхуэфшI, тIасэ, гушЦэгъу, сыфызабэш...
– Хьэрэми хьэлэли зышхар зыхуэзапхьэм хуэзэнш. Советскэр кьэрэхьэлькь джанэш.

– Уа, шыгъэт зэ уи псалъэр. Дэри зыгуэр жытIэнуш, – жиIэри Бэлацэ и макъым зригъэIэташ.

– АтIэ Долэт, Хьуэжэ и Iэтэу, кьыдэхуаш. Ы? – кьэпсэ-
лъаш Долэти.

– Сыт укыщIыдэхуэр? ДэIэпыкьу Бэлацэ...

– Езы Бэлацэ сэ кьыздэIэпыкьу щхьэ мыхьурэ? Абы нэхь-
рэ сынэхь хуэмыху. Ар дауэ? Уэлэхь, сымыдэн. Зыри кьыз-
дэмыIэпыкьуми, зэфIэзгъэкIынш сэ псори.

– Iуэхур зи IэмыщIэ иралъхьар сэраш, си кьуэш. Си тхьэ-
рыIуэш, сыпхуеиххэм...

– Сэра кьуажэм и унафэ зымыщIыфынур? – жиIэрт Долэт
кьэгубжъауэ. – Сэра жылэм кьамыщIыхур, сэра зи псалъэ
пхымыкIыр, сэра?..

– КIыгуугу! – жиIэри Тембот зигъэпщIужаш, Сарими
кьышиудри я хадэмкIэ щIэпхьуэжаш. ПщIантIэм дэтыр зэ-
щIэдыхьэшхаш, арщхьэкIэ Долэт зэхимых хуэдэу зищIаш.

– Шэрихьэтри советскэри зэдэлъхуэшыпхьум хуэдэш, –
жиIэрт Долэт, – псори алыхьым и пащхьэм дихьэжынуш,
атIэ шэрихьэтыр зыфIэкъабылым жиIэр...

Астемыр хуэмышшэчу Долэт и псалъэр зэпиудаш:

– Куэдш, Долэт! Зэхэтхаш ар. IэIэткIэ кьуажэм хахыр
Iэташхьэ хьунш. КьыбгурыIуа? Пристафыр кьэсу старшынэ
игъэувынукъым. Дэр-дэру дызыхуейр хэтхынуш. Араш кьэ-
рэхьэлькьым жефIэнур. АтIэ, фIыкIэ. СопIашIэ сэри. Гьуэгу
сытетш...

Бэлацэ кьыгурыIуэрт Iуэхушхуэ и пщэ кьызэрыдэхуар,
абы ирипагэрти а Iуэхур нэгъуэщIым ирату идэнутэкъым.

Кьуажэр кьыщызэхуэса махуэм езы Инал дыдэр кьэ-
кIуэнкIэ хьунут, Бэлацэ и кьуэр и гьусэу. Насыпышхуэтэкъэ
ар Бэлацэ дежкIэ. Абдежым Сарими бжыхьым кьыщхьэ-
дэхауэ Астемыр ильэгъуаш.

– Саримэ! Уэ узыхуэгузавэри кьэсыжынуш.

Саримэ укIытэри лъэныкьуэкIэ зригъээзэкIаш.

– УкIуэркьэ, Саримэ, унэмкIэ. Урыс хьыджэбз хьэщIэ
щIэсш, зэгъэщIыху.

Астемыр шыр иутIыпшаш. ПщIантIэм дэт кьомыр лъэ-
ныкьуитIымкIэ икIуэтри шум гьуэгу ираташ. Астемыр
нэщхьыфIэу, гуфIэгъуэ шум хуэдэу, пщIантIэм дэтым зэ
кьахэплъаш, Дамэлей ещхькьэ жыпIэну, и шыр игьалъэри
ежэжаш.

Шум и ужьым иту пщIантIэм дэта кьомри дэкIаш, уэр-
шэру, зэныкьуэкьуу, Долэт елъэбышауэу, Данизэти и Щхьэ-
гьуэплъым и гугъу ищIу. А кьомым ядэкIуатэрт Думэсарэрэ

Темботрэ. Фызхэр, хуэм-хуэмурэ шхьэлыжьым нэса нэужь, кьэувылаш. Астемыр еуэкIыпIэм нэсри кIуэдыжат, Тембот кьышигьэзэжам.

Мис абдежым кьэушат Лу. «Бэлшэвыч пыIэр» кьыщыгьупщэри Астемыр сымэ я дамэм телъу кьахьа «Советскэ властым» еплъыну кьыщIэжат унэми, дэнэкIэ жами властыр игьуэтакьым.

Лу, дауи, и гуи и шхьи кьэкIыртэкьым а властыр кьуажэ псоми, псыхьуэу щыIэ псоми зэрынэсар, дыгьэ нурым хуэдэу, цIыхухэм я гур игьэхуабэу, нэм нэху иригьэлыагьуу, гьатхэм хуэдэу, кьэрэхьэлыкьыр игьэгугIэу хэкум кьызэрихьар.

ДэнэкIи кIуэ – цIыхур уэрамым дэзш, гьуэгуи тетш, дунейм игьащIэм кьыщымыхьуа кьызэрихьуар IупщIш. Апхуэдэу цIыхур зэрызехьэу ялгьэгьуауэ ящIэжыртэкьым, уеблэмэ нэмыцэм зауэ кьыщыдащIыла гьэр, е революцэ кьэхьуащ жаIэу зауэм щыIа сэлэтхэм кьыщагьэзэжар, ухуеймэ, Даутокьуэ-Серебряков, Шкуро, Караулов сымэ зауэ кьыщаIэтари кьащтэ – нобэ хуэдэу цIыхур уэрам кьыдыхьауэ ялгьэгьуатэкьым. Шу гуп-гупхэр зэрызехьэу адэкIэ-мыдэкIэ кIуэрт, зилI е зи кьуэ иджыри кьэмыкIуэжа цIыхубзхэр, шу ялыагьумэ, дыдейр арауэ пIэрэ, жаIэу кьыкьуэплъырт, е яцIыху гуэр кьалгьэгьуамэ, кьагьэувыIэрти зым зыр зэран хуэхьуу еупщIырт. Бжыхьым тес сабий цIыкIухэм отряд ялыагьумэ, зэрыгьэкIийрт: «Нанэ, дзэ! Нанэ, дзэ!» – жаIэу.

Шу зэрызехьэ кьомым Iэщ кьыщаху куэдрэ ухуэзэрт, ар уэркь, пщы сытхэм зэхуахусу ягьэпщкIуауэ щыта Iэщыр арати, иджы зейм лъысыжат. Iэщри мэлри кьызытраха кьэрэхьэлыкьым иратыжырт, а кьулейсыз хьуахэм, сабий бын зыщIэс фызабэхэм хуагуэшырт. Зи мылгьу хыфIэзыдзэу ежэжа уэркьхэм я мылгьур зыхуэфашэм иратырт.

Абрэджу мэзым щIэтыр куэд хьуати, е мээ укIуэж хьуртэкьым, е губгьуэм уихьэ хьуртэкьым. ЗыщIыпIэ умыкIуэми, умыщIэххэу кьуажэм кьыщытеуэ щыIэт. Партизанхэм яхэт щIалэхэр Мэремкьанымрэ Степан Ильичрэ ямыутIыпщыжу, отряд цIыкIу кьомыр зэхуашэсу дзэ зэрагьэпэщу абрэджу ежэжам я ужь ихьэну арат я мурадыр.

Астемыр плащIэу Налшык щIэкIуэжари арат. Мэремкьан Инал псоми унафэ кьахуищIащ абы и Iизыныншэу зы я унэ мыкIуэжыну. А сыхьэт дыдэм Щхьэлмывэкьуэ кьиунэ-тIауэ нэгьуэщI зы шуи кьакIуэрт, жэм хьарзынэ кьихуу.

Бэлацэ, Тембот, Думэсарэ сымэ, Саримэ яхэту, кьуажэ гупэмкIэ дэкIати, Бэлацэ псом нэхьапэ кьицIыхуащ шу кьакIуэр.

– Кьазджэрийкьэ мо кьакIуэр?

– Уэлэхьи, КьазджэрийкIэ, – жиIэри Тембот щIэпхьуащ.

Езы шуми абдеж шытхэм гу к'яалгытэри к'ельэдэк'яауэ к'эсащ, шы зытесым к'ельэри и адэми адреихэми ІәплІэ к'яхуишІащ.

– Уэлэхыи, фІытэм. Ук'эк'Іуэжыпаш-тІэ? Сыту фІыт, ярэби. Дыбг'эгугэвати. Ы? Еплгыт, Думэсарэ. Уигу ирих'эрэ си к'уэр? Ы? И адэм ещх' х'ужак'э? ЖыІэт. Дэнэ шыІэ адреи Іейр?

– Ари узыншэщ. К'яутІыпщыжак'ым.

– Узыншэмэ, аращ.

– Мы жэмри дэнэ пхурэ?

К'язджэрий Думэсарэ сымэ я г'усэу к'ежыащ, Тембот жэри жэмыр япэ ириг'эувауэ к'уажэмкІэ ихурт. К'язджэрий зэрыжиІэмкІэ, Степан Ільич зэхихат Шкуро и дзэм Думэ-сарэ и жэм зак'уэр яхуу зэрашхари, иджы пщыж-уэрк'ыж-хэм к'ытраха Іэщым хэплэщ, я нэх' жэмыфІыр к'ыхихури, Думэсарэ к'ыхуриг'эуащ. Мэремк'ан Инали к'илгытащ ар тэмэму. Пэжу, езы

Астемыр здихуауэ шытатэм нэх'ыфІт, ауэ К'язджэрий

ихуми х'унщ, жиІэри Степан Ільич, Іуэхушхуэм хэт пэтми, Бэлацэ и к'уэр к'ыгуэтщ, махуэ ны-к'уэ пІалг'уэ к'ритри иг'ээжащ. Езы К'язджэрий ар и жаг'уэтэк'ым.

Думэсарэ и лІым дэк'Іуатэ хуэдэу к'ыдэк'Іати, иджы жэм х'арзынэ к'ыпэщІэхуауэ к'ыг'ээжащ.

Сабийуэ унэм к'ыдэнари мыгуфІэу к'энэнт. Лу зэрыхэ-жеяр и жаг'уэ х'уами, жэмыр щилгаг'ум, к'эгуфІэжащ, насыпышхуэу к'илгытауэ. ГуфІэг'уэ зи унэ к'ых'ар, г'эш зыг'уэтыжыр Думэсарэ и бынунэ зак'уэр аратэк'ым, Щх'элмывэк'уэ и нэгу щІэкІар иІуэтэжат.

РЕАЛЬНЭ УЧИЛИЩЭМ

Унэ зэтет дахэм и деж к'ыщызэхуэсам г'унэ иІэтэк'ым. Делегатри мыделегатри к'ыпхуэщІэнутэк'ым, ауэ шэсу уув х'унт, а к'ызэхуэса к'омым щыщ а унэ дахэм щІэмых'ауэ, я бын абы зэг'уэр щеджэ х'уну я пщІых'эпІэ к'ыхэмыхуауэ. К'ялэм дэс дыдэхэми ялг'эгуауэ ящІэжыртэк'ым апхуэдиз цІыху к'ызэхуэсауэ.

Гур гууэ, лг'эсыр лг'эсу, шур шууэ цІыхур к'ызэхуос, я щыг'ынкІи я дуней еплгыкІэкІи нэрылгаг'уш ахэр жыжэ к'ызэрикІар – К'эбэрдей псори к'ушх'эри к'ызэхуэсащ жыпІэнт. Пэжу, а цІыху к'омым яхэплг'эмэ, «Щх'э г'эва хуаг'этІылга я гуг'э, сыт мых'эр к'ыщІызэхуэсар?» жызыпІи шыІэт. Нобэ махуэшхуэ хуэдэщ. Х'идщ жыпІэнуши, псори муслымэнк'ым, пасхэщ жыпІэнуши, урысыр нэх' мащІэщ, жаІэрт инык'уэми.

Гьатхэпэ махуэ хуабэт.

Астемыри, Бэлацэрэ Долэтрэ и гьусэу, а кьомым кьахы-хьаш, Щхьэлмывэкьуэм я делегатхэм а шыри хэтт, Бэлацэ и кьуэ нэхьыжь Къазджэрий шу гьусэу ягьу. Псори яшхэм кьепсыхри, шыр Къазджэрий кьыхуагьанэри, реальнэ училищэмкIэ ягьэзаш.

Астемыр а кьызэхуэса кьэрэхьэлъкъ кьомыр щилъагьум, и гур занщIэу жан кьэхьуауэ, нэщхьыфIэу, и гьусэхэм ящыгуфIыкIы гушыIэрт. Кьызэхуэсахэри гуп-гупурэ иныкьуэр зэчэнджэщ, адреихэри зэдауэу, зыкьоми «текIуэм дырейщ» жалэу зэхэтт, ауэ и нэхьыбитIыр Iуэхум хуэчэфу, кьалэну я пщэм кьыдэхуар зэрыиной ящIэжу, абы ирипагэу, «зэ дыщIыхьашэрэт залым» жалэу тепыIэртэкьым. Цей ящыгьхэм хьэзырым и пIэкIэ хьэзырылътэм пIэтIрон илът, я Iэщэ-фащэр – кьамэр, кIэрахьуэр, сэшхуэ фIыцIэр щIакIуэ щIагьым кьыщIощ, шым тесхэр мыхьейуэ, бжьыфIэу, IэкIуэлъакIуэу, бгьэ фIыцIэшхуэ сэнтхым тес хуэдэ, нобэрей махуэр зэрымахуэшхуэр я шы тесыкIэмкIи уагьашIэ. ИщхьэмкIэ кьикIыу кьэкIуа кьущхьэхэми я шыкIэ лъахьэр уанэм кIэрыщIаш, езыхэм мэлэфэ пыIэ кьуацэ ящхьэрыгьщ. Астемыр, Къэбэрдейм и тету щыта Кьылышбийр кьеджэу, Налшык кьыщыкIуа махуэр и гум кьэкIыжащ – а махуэми шу мащIэ кьызэхуэсауэ щытатэкьым, ауэ ар нобэрейм ещхьт сытми! Шурэ лъэсрэ я зэхуакуш. Кьылышбийм и зэманым гуфIэгьуэкIэ цIыху зэхыхьэу щытакьым, зэхыхьамэ, бэлыхьым зэхуихусауэ арат. Нобэ дэнэ лъэныкьуэ кьикIахэри зэблагьэ зэлущIи хуэдэт, хэт упщIэ иубгьуауэ, хэти щIакIуэм тесу, зыкьомри щыту гьуэмылэ кьыздахьахэр яшх, зым зыр елътIуу – лэкьум, чыржын, кьылыш, кхьуей хужь, лы гьэва – псори кьытралъхьащи, хэти бгьэдыхьэ – уигьэкIуэнкьым уимыгьашхэу.

Астемыр сымэ жыжьэ кьикIакьым. Ахэр зэгьусэу реальнэ училищэмкIэ кIуэтауэ зэхэтщ, мычэму зэ зым, зэ адреим сэлам ирах, а кьызэхуэсам нэхьыбэр абыхэм я цIыхугьэщ жыпIэнщ. Унэ дэкIуеипIэ лъагэм деж зи Iэблэм хьыдан плъыжь кьешэкIауэ щыт сэлэтыр щIэупщIаш:

– Бахьсэн кьикIар кьэса? Фысабырыт. Бахьсэн кьикIар кьэса?

– Къэсаш, къэсаш, – жиIэри гупым лIы фIыцIэ лъахьшэ гуэр кьыхэпсэлъыкIаш.

– ФыкьакIуэ мыдэ. Нэхь гьунэгьу зыкьэфщI. Балъкъ дэсхэр-щэ? Балъкъ кьикIа щыIэ?

– ЩыIэщ Балъкъ кьикIари.

– ФыкьакIуэ мыдэ.

– Ашэбейр дэнэ здэкIуэнур, Ашэбейр?

– Ашэбейр Балъкъдэсым ящыщ. ФыкьакIуэ фэри.

Долэт псоми япэ иту пхыпщырт, и гьусэхэри абы и ужэ итыжт. Долэт игьэшІагьуэрт:

– Флягьуркьэ Мэтхьэн и гупыр. Шэрихьэт шухэр кьэсащ. Кьазджэрий яхэту кьыщІэкІынщ.

– Уэлэхы, яхэтым, дауи, – жиІэрт Астемыр. – Мес, уи фІэш мыхьум. Плягьурэ езы Мэтхьэныр?

– А-а, си кьуэм и цІэджэгьури! КьекІууи зихуэпай. Хэтхэ я гуащэу жаІэрэ апхуэдэу зызыхуапэр? Хьэ-хьэ-хьэ, – дыхьэшхырт Бэлацэ, и пащІэ кІыхьыр ІэпхьуамбэшхуэмкІэ ирикьуэкІыу. – ГьусэфІи иІэ си гугьэщ, плягьуркьэ Бэтокьуэ, висорэм тет хуэдэу зыщІиупскІэжу...

– Пэжу Бэтокьуи и гьусэр, – жиІэрт Долэт, льяпэпщІий зищІурэ плъэуэ. Долэт езыр лъэбышэт, бабыщ зекІуэкІэм ещхьт и зекІуэкІэри, Бэлацэ «висорэ» сыт жыхуиІэр и тхьэкІумэм иригьэхьакьым.

– Ар щІэбгьэщІэгьуэн щыІэкьым, – жиІэрт Астемыр, – а тІум я псэр зы вакьапхьэм кьыхахаш. Шэрихьэт шуш.

ЦІыху зэхэт кьомым кьыпхрыкІырт и занщІэр и гьуэгуу, езыри кьекІуу хуэпауэ: цей хужь, хьурыфэ пыІэ льягэ, дыщэм щІигьэна кьамэ, бгырыпх, кІэрахьуэпс, мет зытет кІэрахьуалъэм зи дыжьын дакъэр хужьу кьыщ кІэрахьуэ, сэшхуэ фІыщІэ – арат Кьазджэрий Іэщэ-фашэу кІэрылтыр, абы ищІыІужкІэ «пенснecкІэ» зэджэ нэгьуджэр Іульщ. Мэтхьэным и ужьым ІэщэкІэ хуэщІауэ лІы зыщыплІи итщ. Бэтокьуи а кьомым яхэзэрыхьа зэрыхьуар хэт ищІэрэ – яхэтщ и кьру льякьуитІыр щІэуэу. Кьазджэрий здэкІуэм гьуэгу кьрат псоми:

– Сэлам хьэлейкум, Кьазджэрий, – жызыІэу сэлам кьезыхри машІэкьым.

Езы Мэтхьэнми, куэд ищІыхуу кьыщІэкІынти, зэ адэкІэ, зэ мыдэкІэ еплъэкІыурэ жиІэрт:

– Алейкум сэлам, Мусэ!.. Алейкум сэлам, Мурид!

Арат Мэтхьэн КьазджэрийкІэ зэджэу шэрихьэтыдзэ зезышэу Кьэбэрдейм цІэрыІуэ щыхьуар. Астемыррэ Степан Иљичрэ мызэ-мытІэу топсэлъыхь Мэтхьэным. Степан Иљич жиІэрт: «Мэтхьэным фыкьегьапщІэ, шэрихьэт гьуэгур гуащІэрыпсэум гьуэгу яхуэхьунукьым». «Мэтхьэным хьэлывэ фигьэльягьум мэ цоу, гьуэтащи, шы лІам, умышэсми, и мэ кьыпщІехьэ», – жиІэрт Астемыри.

Япэм Кьазджэрий алыхь талэм и лЫкІуэм хуэдэу кьызыфІэшІа Іэджэм гу лъатат ар пашэ зэрыхьхьунум, арщхьэкІэ «пщы зи щыпэльягьум тхьэ кьыфІошІ» жыхуаІэм хуэдэу, Мэтхьэным бжыпэр ІэщІыхьэмэ, зи гуапэ иджыри куэдт.

Мэтхьэным и хьэлывэр Іейрэ фІырэ нэрыльягьу хьуат, «Кьылышбийхьэблэ кьэпхьэныр» кьэхьуа нэужь. Абы ипэІуэми Мэтхьэным зэхищІыхьар машІэтэкьым, псори

зышыбгъэгъупщэми. Къызджэрий тридзэу Даутокъуэ-Серебряков деж щхьэ кIуат: «дызэвмыгъэзауэ – дызэвгъэкIуж», жиIэу, абы иужькIэ Джылахъстэней кIуэуэ дзэ зэригъэпэщу «советхэм» езуэну и мурадакъэ? Мэремкъаныр мыхъуатэмэ, Тэрчкъалэ щисыкIат Мэтхъэныр, бэлшэвычхэм яхушIэуэу зыщIыпIэ къыщыпсалъэу красноармеецхэм щагъэтIысам щыгъуэ. А псори хуагъэгъуа нэужьы, Iуш хъуакъым Мэтхъэныр. Уеблэмэ нобэ къызэхуэса къомым Мэтхъэным суд тращIыхьыну къэрэхьэлъкыыр къызэхуашэсауэ зи гугъэу яхэтри мащIэтэкъым.

Мэтхъэныр краснэм яхэту мащIэри зэуакъым. Деникиныр къыщыкIуам щыгъуи хузэфIэкIыр ищIаш – отряд тIэкIур къуршымкIэ ишэри абы къыкIыурэ мызэ-мытIэу Деникиным и дзэр зыдэс къуажэхэм къатеуэу шытащ. Деникиным и дзэр къракъухъу, я щхьэр псэууэ ди хэкум ирахыжыну зэрызехъэу ЧерноморэмкIэ шыщIэпхъуэжым, Мэтхъэныр дунейм къытехъэжаш. Къэбэрдей уэркъыжъу Деникиным и зэманым къэбэдзэуэжахэр мэзым щIыхъэжаш. Нэхъ зызыгъэбэлыххэм ящыщу зы гупыфI Къылышбийхъэблэ къыдэнат, къэбэрдей уэркъыжъ-пщыжъхэри абы шызэхуэсащ зэчэнджэщу унафэ ящIыну. ЗэрыжаIэмкIэ, абы Iэтащхъэу яIэр Къэбэрдейм и тету шыта Къылышбий и къуэжъыр арат, Щэрдан Берд и благъэр.

Къылышбийхъэблэ уэркъ-пщыжъхэр шызэхуэсауэ Мэтхъэным къыщищIэм, лIыкIуэ игъэкIуаш: «Дызэвмыгъэзауэ, дызэхуэдэ муслъымэнщ. Зыкъыдэфти, хабзэм тету унафэ фхуэтщIынщ», жиIэри. Мыдрейхэми Мэтхъэным и лIыкIуэр ирагъэблэгъаш, къепсэлъаш. Езыхэр зэчэнджэщыжри, лIыкIуэм къыжраIаш: «Къуажэм дзэ дэскъым, дызэзуэнуу ди гугъэкъым, къытхуэфщIыр ди унафэш. Мэтхъэным лей къыдихынуу ди гугъэкъым», жаIэри лIыкIуэхэр къаутIыпщыжаш. Хъыбарыр Мэтхъэным деж щынэсыжым, «атIэ, фынакIуэ», жиIэри и партизани сыти гъусэу иIэр къришэжъаш. Къылышбийхъэблэмрэ Дыгъужьыкъуей Ишхъэрэрэ я зэхуакум деж дэт Iуашхъэжъхэм къыщысым, Мэтхъэным унафэ ищIаш: «ФыкIуи къафщIэ уэркъыжъ-пщыжъ тIысыпIэ хъуа Къылышбийхъэблэр», – жиIэри. Езыр отрядым я мыгъусэу Iуашхэм теувэри, нэрыплъэкIэ плъэурэ дзэр къуажэм зэрыдыхъэр зригъэлъагъуу къэнащ.

Къуажэм кIуа отрядым, уэрамым зэрыдыхъэу, дэнэки пулеметрэ фочкIэ къащыхъуэу щIадзаш. Пщыжъ-уэркъыжъхэм я дзэр хадэхэм, мэкъу пыпхъуэхэм, гуэщхэм щIэтIысхъауэ къыщIэкIаш, Мэтхъэным и отрядыр къызэрыкIуэ уэрамым я пулеметхэр къытегъэпсауэ. Мэтхъэным игъэкIуа дзэм мыхъыр щрагъэхъар мис а махуэраш – псэууэ куэдым къагъэзэжакъым. Ар зыльэгъуахэм зэрыжаIэмкIэ, езы Мэтхъэ-

ныр зыгуэрым шымыгъуазэу Iуашхъэм къытенауэ шытакъым. Арат абы суд тращIыхъмэ, хуэфашцэу куэдым къыщIалътытэр.

Астемыр зэи ильэгъуатэкъым а лIы цIэрыIуэри, фIэгъэщIэгъуэну еплъырт. ЗдэкIуэм къэувыIат Бэлаци, Мэтхъэныр зэиплътыхъу. Шэрихъэтыдзэм я дзэпщым сыту зыкърихрэ, жиIэну и Iупэм къэсат, арщхъэкIэ фIэемыкIу хъури, зыри жиIэ-жакъым. Бэлацэ нэхъ зыхуэубыдми, Долэт зыхуэубыдынт:
– Бэлацэ, согъэпцI, хъарзынэу ухуэмызам, къеIыхыж уи шыр, – жиIэрт Долэт, псоми зэхахыу, – имыдэм, ахъшэу къеIыхыж, ухъныпэ нэхърэ лъэпхъуамбыщIэ, жи.

Долэт и гум къэкIыжат Бэлацэ шу блэкIам еплъу шытыху мэкъу къызэриша шитIыр шэрихъэт шухэм Iуашауэ зэры-щытари, иджы и гъусэр ауан ищIырт.

Бэлацэ занщIэу зыкъричат и фIэшу, арщхъэкIэ хъуну пIэрэ Долэт жиIэр е къемызэгърэ иджыпсту Мэтхъэным апхуэдэу IуэхукIэ убгъэдыхъэну, жиIэу Астемыр къыхуеплътэкIаш. Ауэ абдеж дыдэм шу гуп я Iэщхъэм щэкI плъыжъ тедауэ – «Дзэлыкъуэ шухэр совет властым йоувалIэ» жиIэу тетхауэ къэсати, абыхэм еплътыху, Мэтхъэныр кIуэдыжаш. Балъкъ адрыщI кыкIат ахэр.

Дзэлыкъуэ зауэр къэзыIэтам щыщт а шу къомыр, я шы сокум щэкI плъыжъ хэщIати, абыкIэ къагъэлъагъуэрт ахэм бэлшэвычыгъэр быдэу я гум зэрилъыр. А шу гупыр блэкIаш шы пщIэнтIэпсымэ къакиIэрихыу; абыхэм я ужь иту шыгъын фIыщIэ ящыгъыу, IэлъэщIышхуэкIэ щIэхъумахэу фыз къом ису выгуитIри къэсаш. Гушхъэдэсхэм гуэбэнэч ящыгът, башлътыкъ хужьы ядэлът. Выгухэр гъунэгъу дыдэу къэувыIэри, гублащхъэдэсыр щIэупщIаш:

– Дэнэ мы цIыхубзхэм Iэ щалътынуыр?

– Сыт узыщIэупщIэр, ахъмакъ?

– ЛIо сыщIэахъмакъыр? Уэрам, уэлэхьы, ахъмакъыр. ПщIэркъэ, фызхэм Iэ ирагъэлэту къызэраублар? Дэнэ-тIэ дыздекIуэлIэнуыр?..

– Делегат къэпшар?

– Делегату къыщIэкIынщ, уэлэхьы, сымыщIэ, – жиIэри гублащхъэдэсыр выгум къелъэри вытIоушыщIэр иIыгъыу къыгъэшу хуежъаш. – Ей, джэмыдэ, уэри собранэм уашэн уи гугъэ, екъу, хэт ищIэрэ, уэри къыплътысынкIэ хъунщ собранэр.

Бжэ щIыхъэпIэм тету урыс сэлэтым ещхъ гуэр къаджэрт:

– Къэрэхъэлъкъ, фыщIыхъэ унэм!

Шынел шыгъыу урыс гуэрым делегатхэр унэм щIишэрт, абы ещхъу адыгэу, къушхъэу зыбжани адыгэ цейм ищIыIу-кIэ шынел тракъуауэ къащылэлъырт, шынелыр абыхэм я щIэ-щыгъуэу зэрыщытыр къыгъэлъагъуэу.

Партизани, кызакъи, кърэрэхьэлькьи кыызэхуэсар кыызэ-щIэвауэ унэ щIыхьэпIэм деж зэхэтт. Къущхьэ зыбжани я шабырым фэ кIапсэ цIыкIу кьешэкIауэ, я джэдыгу гъурым ищIыгукIэ езыхэм ящIа сэ, сaмпIэм илъу, якIэрыщIауэ, нэкIуплъ хъужауэ зэхэтт; сонэхэр псыгъуэ хъужауэ, я кьамэр дахэу, я пащIэр ину кьэкIуат; татхэр лъахьшэ защIэу, мычэ-му зэдауэу, зэныкьуэкъуу, псомкIи мыарэзыуэ, нэхъ жьантIэм-кIэ еIэрт; цIыхубзхэр щхьэхуэу зэхэувэжауэ я IэлъэщIышхуэ-хэмкIэ я нэкIур щIахьумэрэ нэ закъуэкIэ плъэмэ, цIыхухьум нитIкIэ ялъагъум нэхьрэ нэхьыбэ ялъагъуу зэлущащэрт, кърэрэхьэлькьи щIызэхуашэсар кьагурымылуэ хуэдэт.

– Урысбий кыкIар кьэса? – кьэджащ бжэ дэкIуеипIэм тетыр. – Кьэса Урысбий кьуажэ кыкIыр?

– Кьэсащ. Мыбдеж дыщыти.

– Балъкъ кыкIам я щIыбагъым деж шэнт сатырищ фубыд, фыкIуэ. Кьэзакъхэр кьэса? СэмэгурабгъумкIэ и пэ ит сатырищыр фыфейщ.

– Тэмэмщ. ИгъащIэми кьэзакъхэр япэ итщ, фынакIуэ, кьэзакъхэр!

– Джылахьстэнейхэр-щэ?

– Тыкуэнтес ФыцIэ деж щыIэщ.

– Лло абы шащIэр?

– Загъэгъуыдж. Тэрч лъэмыж тельтэкъым, щIыIэ пэтми, замыгъэпскIыу хъуакъым.

– Фыкьеджэ атIэ. ЩIыдодзэ, жыфIэ. Революционерхэм ар ящIэ хьурэ?

Щхьэлмывэкъуэ делегатхэм аргуэру ялъэгъуаш а цIыху зэхэтым Бэтокъуэ кьру лъакъуэ кьахэпIиикIыу. Ар шэрихьэтистхэм ящыщт. ЗауэкIэ зыри кьамыхьа щхьэкIэ, нобэ я Iыхьэ хагъэкIуэдэну я гугъэтэкъым абыхэм.

– Сэлам хьэлейкум, Бэтокъуэ! – жиIэри Долэт зыхуигъэ-защ Бэтокъуэ, арщхьэкIэ модрейр нэкIэ кьеплъакъым, ар зыгуэрым и ужь итт.

– Кьэзакъхэмрэ шэрихьэтистхэмрэ сэмэгурабгъум фытIыс, – жиIэрт шынел зыщыгъ урысым, – шэрихьэтистхэр кьэзакъхэм я щIыбагъым фыдэсу.

– Муслъымэнхэр джаурым яхэтIысхьауи? – кьилъащ Бэтокъуэ, ар щхьэкIуэ щыхьауэ. – Ара хабзэ хьуар? Алыхь талэм и фIыщIагъэр IэщIыб зыщIар иретIыс апхуэдэу. Мес, хьэсэпэхьумэ Ботэщ Астемыр яхретIысхьэ джаурым.

Унафэ зыщIу бжэ дэкIуеипIэм тетри кыызэщIэплъат, махуэр щIыIэми кьэпщIэнтIат, икIи, зэгуэпу кьыщIэкIынти, занщIэу кьэгубжьащ:

– АтIэ, балконым фыдэкIуей!

– Лло, пкIэунэр дэ нэхъ тхуэфашэ? ДрекIуей абы Тифлис шагьыр ефэу дэсахэр. Дэ дызэуаш, кьэзэуат зетхьащ, нэхъ

жыантІэр зыхуэфашцэр дэраш.

– Пляггүрэ ар? «Дэри дыващ» жызыІа бадзэм ещхъым жумыІэ ар. – Бэлацэ и псалгэ химыльхэу хуэшэ-чакъым.

– СогъэпцІ, Астемыр, уи пІэ ситам, хуэзгъэгьутэм абы уэр щхъэкІэ жиІар. ЛІо, жыантІэр Бэтокъуэ хуэфашцэу, уэ пкІэунэм удэкІуеймэ хъуну абы щІыжиІэр? – Долэти къэгубжъаш. – Уащыщкъэ уэ властыр къэзыхъыжам?

– Ей, журтхэр дэнэ деж здэтІысынур? – жиІэу журт фІыцІэ лъахъшэ гуэр кІийрт. – Татхэм местэ диІэкъэ? ИІэт, дыггэлягьут ди местэр. Ы? ДопІыщІэ дэ. КъыбгурыІуа?

– Шэрихъэтистхэм я щІыбым фытІыс татхэр.

– Ар сыт щхъэкІэ? ЛІо шэрихъэтистхэр дяпэ щІысыр?

– Дэнэ фыкІуэрэ? Щхъэ гъэва фхуагъэтІыльа фи гугъэ?

Татхэм ящыщ лІы лъахъшэ гуэрым сэшхуэ кІыхъ кІэрыщІауэ щІым трильафэу кърильэфэкІырт. Сэшхуэм щиггэ-льэпэрапэ куэдри къэхурт, арщхъэкІэ зыкІэрихыну и гум къэкІыххэртэкъым.

ЦІыху зэрызехъэ къомыр къыщызэдеІэм, сэшхуэ кІыхъ зыкІэрыщІа татри, и тІысыпІэмкІэ мыарэзыуэ къэгубжъа Бэтокъуи, Астемыри, Бэлацэрэ Долэтрэ зэрагъусэу, ирахъэ-жъэри, унэм зэрыщІэгуаш. Делегатхэм къыхуаггэльэгъуа

тІысыпІэр яубыдаш, ауэ зыкъомри тІысыпІэншэу къэнат.

Астемыр Ростов щыщІам щыгъуэ къэрэгъулу зыІута еджапІэм яІа актовэ залым ещхъу дахэт иджы Къэбэрдеймрэ Балъкъэрымрэ щызэхуэса залыр, пэжу, Ростов щильэгъуар нэхъ инт икІи нэхъ нэхут, нэхъ дахэу гъэщІэрэщІат сурэт зэмылІэужыгъуэкІэ.

ЕтІысэха къомым я щхъэр ягъэкІэрахъуэу унэ дахэ зыщІэсыр зэпаплъыхъырт. Залым щІэгуауэ щІэзт; цІыхур къы-зэщІэвати, жаІэр зэхэпхыртэкъым, псалгэмакъ къомым инэмыщІыжкІэ, Іэщэ ираудэкІым, шыгъэцІывым я макъыр зэхэпхырт, цымэ, хъурыфэ гъэтэджам и мэр щІэзт.

ИНАЛРЭ МЭТХЪЭН КЪАЗДЖЭРИЙРЭ

А гуфІэгъуэшхуэр зейр зы цІыхутэкъым, зы унагъуэтэ-къым икІи зы лъэпкътэкъым, атІэ цІыху псоми, къэрэ-хъэлькъ псоми я гуфІэгъуэт. Дунейм къыщыхъу псори зымы-щІи, тэмэму къызыгурымыІуи яхэтт. «ИугъащІэ Инал» жызыІэу къыхэгуюкІми, «Елдаррэ Истепанрэ лІыщхъэ хъуну долэт» жызыІэ Бэлаци, «шэрихъэтыдзэр зауэм щы-ІухъэкІэ зэчыр жаІэу Іуохъэри аращ я Іуэху щІэхъур» жызы-Іэу зи напщІэ темыль тезыльхъэхэми тыншу ящІэртэкъым Іуэхур зыхуэкІуэнур, ауэ ящІэрт зэрыщхъэхуитыр, щІыри, псыри, мэзри къэрэхъэлькъым къазэрыхуэнэр. Лъэпкъыр

зэрыху дыхуонц, ди лышхэхэм гъуэгу тэмэм кытхуа-
гъуэтынц, жаІэри Къэбэрдейри Балъкъэрри нобэ гъуэ-
гуанэщІэ техъауэ арат.

Астемыри абы егупсысырт. Абы ищІэрт Іэджэ, кыгуры-
Іуэрт адреихэм кыгурымыІуи. Нобэ кызэхуэса къомым
унафэ ящІым мыхъэнэшхуэ иІэр кыгурыІуэрт. Бэлаци
Долэти псы кыиуам здихьым ещхьт. Бэлацэ «узыхьыну псым
зыегъэзых», жиІуэ арат, Долэти революцэм щІыхэтыр
фІэгъэнапІэ лыхъуэу арат. А тІум ещхь Іэджи щІэтт залым.
Пашэ хъунур, здэкІуэну гъуэгур зыщІэр Елдаррэ Истепанрэ
хуэдэхэрти – арат Астемыр абы гъусэ щІахуэхуар.

Залым щІэс къомым ящІэрт нобэ хуэдэ махуэ абы я гъа-
щІэм къазэрыхуимыхуар, хэкум унафэ хуащІын зэрыхуейр.
Инали апщІондэху сценэм нэсри лъагапІэм кытеуващ
залым щІэсым къахэплъэу. И фэ кІагуэми, и джэлэфейми,
фІуэ лъэщІа, шыгъэщІыв зэрыль и шырыкъуми, портупей
зэблэдзауэ пщІэхэлми, и пыІэ лъахъшэми – псоми къагъэ-
лъагъуэрт а лым бжыпэр зериІыгыфынур, езым хуэдэлІ-
кІэ кызэримыкІуэтынур.

Залым щІэс къомыр щызэрыгъэкІийм, Инали тІэкІу
плъыжъ къэхуащ, и нэр кылыдыкІуы, и пашІэ фІыщІэ щІэ-
щам щІэплъагъукІуы абы и Іупэр зэтежырт, кыпыгуфІы-
кІуы. СтІолым бгъэдэтІысхъахэри къэтэджащ. А къомым
къахэщырт Мэтхъэн Къазджэрий, абы цей хужъ шыгът,
нэгъуджэр зыІуихауэ бэльтокукІэ илъэщІырт, и щхъэр
лъагъу иІэтауэ. Езыри, пэжу жыпІэмэ, лы бжыфІэт, Іэпкъ-
лъэпкъ дахэ иІэу, фэрыщІыгъэ тІэкІухэри хэлъыжу.

СтІолым бгъэдэхэм я нэхъыщхъэр Степан Ильичти, уэз-
джынэр кыищтэри игъэвууащ, арщхъэкІэ залым щІэсхэр
сабыртэкъым икІи тІысыжыртэкъым.

– Товарищхэ! ФытІыс. ФытІыс, жысІакъэ! Къэзакъхэм
я щІыбагъым дэхэр фетІысэх. КъыщІэддзэнц, – жиІэрт
Степан Ильич, семафорым ещху иІэта и Іэшхуэр залымкІэ
ишияуэ.

– Суд тедвгъэщІыхь Мэтхъэным! – Астемыр и щІыба-
гъымкІэ зыгуэр кыщыкІиящ.

– Ей, Инал вгъэпсалъэ, Инал!..

– ФызэрымыгъэкІий. Зыри вгъэпсалъэркъым, – жиІэрт
Степан Ильич, залым щІэсыр хуэмыувыІэу. Щымышъужым,
Инал дежкІэ зыкыгъазэри, жиІащ:

– Инал, жыІэ. Псалъэр япэ уэ узот.

– Уа, къэрэхъэлъкъ! – жиІэри кыщІидзащ Инал. Залым
щІэсыр занщІэу щым хъуащ. Инал и макъыр Іурт. – Кы-
лышбийхъэблэ кыщыхъуам и унафи тщІынц. Аракъым
дыкыщІызэхуэсар...

– Кылышбийхъэблэ кыщыхъуамкІэ узэупщІын хуейр

Дэхушокуэр, Кылышбийр, Щэрданыр, Шыпшыр – мис аращ, – жиҕэри Кызджэрий Инал и псалэр зэпиудаш.

– Абыкҕэ дызэупщҕыни кьэдгьуэтынщ, – пидзыжаш Инал.

– Җмал имыҕу кьэдгьуэтынщ, – Степан Ильичи абы еувэллаш.

Инал и псалэр иригьэкҕуэкҕырт:

– Уа, кьэрэхьэлкь. Нобэ мы унэ дызыщҕэсым Җгуауэрэ «уракҕэ» кьыщҕэфшащ пэжыгьэр, зэхуэдэныгьэр, хуитыныгьэр. Унэм игьащҕэм кьыщҕэмыхьа кьыщыщҕыхьэм деж жаҕэ хабзэщ: «лҕапэ махуэ кьыщҕиухьэ» жаҕэу. Атҕэ, ноби ди унэм – Кьэбэрдей хэкум, Балькьэрым игьащҕэм кьимыхьа кьихьаш – хуитыныгьэр кьихьаш. Кьэрэхьэлкь насыпу, кьэрэхьэлкь гуфҕэгьуэу пэжыр кьихьаш – Лениным и пэжыр, гуащҕэрыпсэум я пэжыр. А пэжым и гьусэщ совет властыр. Ар хьэщҕэу кьытхуэкҕуакьым. Атҕэ, ди лҕыгьэм кьыдэкҕуэу, льыкҕэ кьэтхьу, зауэкҕэ кьэтхьу, ди текҕуэны-гьэм кьыхэкҕыу кьэкҕуащи, ди хэкум игьащҕэкҕэ ар кьи-нэнщ, – Инал и макьым кҕуэ пэтми зелэт, залым щҕэсыр я нэр кьихуу кьодаҕуэ. – Игьащҕэм кьэрэхьэлкьыр зыщҕэ-хьуэпсу щытар – Дамэлей зыщҕэкьуар, Кьэзанокьуэр зыте-псэлыхьар, Дзэлыкьуэ зауэр кьыщҕэхьеяуэ щытар, Сыбыр шыкҕуэдари щҕэкҕуэдари, пащтыхьым иукҕари зытриукҕар хуитыныгьэрщ, щҕыри псыри я зэхуэдэу щхьэхуиту псэуну хущҕэкьурти аращ. Атҕэ, кьэрэхьэлкь, ижькҕэ цҕыхур зы-щҕэхьуэпса насыпыр кьытҕэрыхьаш. Зауэкҕэ, льыр дгьажэу, бийр ди льэгущҕэтыну ди насып текҕуэри гуфҕэгьуэшхуэр хэкум кьитлхьаш. Дэ дытекҕуаш, дызахуэти, дэ дытекҕуаш, цҕыхур зыщҕэхьуэпсым дыхущҕэкьурти, Ленин кьыгьэлкьэ-гьуа гьуэгум дытетти, дэ дытекҕуаш, урыс льэпкьышхуэр ди пашэти, бэлшэвыч партыр ди гьуазэти. Дэ дыкьызыгьэ-кҕуэтын кьару теткьым дунейм, кьэрэхьэлкь!.. – жиҕэри и макьым кьызэрихькҕэ Инал кҕиящ.

Цҕыхухэр кьыщылэтри Җгу еуэу хуежьаш, языныкьуэ-хэми шэнт зытесым теувауэ зыгуэрхэр жаҕэрт, ауэ зэрыгьэкҕийр куэдти, жаҕэр зэхэпхыртэкьым.

Астемыр пэрыуэни льэмыкҕыу Бэлацэ кьыщылэтри и кҕэрахьуэр напҕэзыпҕу кьрипхьуэтщ, дригьэуейри зым зыр кҕэлыкҕуэу щэ уэгьуэ ищҕаш.

Унащхьэм кьыкҕэрыхури пшахьуэ тыкьырхэр кьелэ-льэхаш, сабэри кьещэщэхьу. Бэлаци, зы бэлыхь ищҕа хуэ-дэу, зиплыхьаш, мафҕуэ кьызэщҕэнауэ.

– Сыту лҕыжь ахьырзэман! – жиҕэри зыгуэри кьэпсэ-льаш.

Апхуэдэ хьэгьуэлҕыгьуэ кьэмыхьуауэ зэрызехьэ инт.

Долэт иджыри кьэс зыгуэрым фIэмынэу, езыми гу кьылъа-мытэу зэрыщытар и гум кьэкIыжри и щхьэм мыгъуагъэ хуихыжурэ Бэлацэ елъIурт:

– Алыхьым хьэтыр иIэмэ, сэри кьызэти зэ сыгъэгъауэ, – жиIэу.

АрщхэкIэ модрейм идакъым.

– Щывгъэт фоч гъэуэныр. Джэгу тшIакъым дэ, – жиIэрт Степан Ильич. – Псэлъэну зыфIэфIым Iэ фIэт. ПсалъэкIэщ дэ унафэр зэрытщIыр, фоч гъэуэгъуэр блэкIащ.

Елдар кьыбгъэдыхьэщ Степан Ильичи, щэхуу зыгуэр кьыжриIэри, Степан Ильич нэхъ нэшхьыфIэ кьэхъуащ, езы Елдар и кьуажэгъухэм дежкIэ кьаплъэри пыгуфIыкIыу Iэ кьахуищIащ. Астемыр абы гу лъитэри щхьэщэ мащIэ хуищIащ и ныбжьэгъум. Инал Бэлацэ дежкIэ кьаплъэри зыгуэр жиIащ, дауи, Бэлацэ кIэрахъуэ зэригъэуар абы игу ирихъауэ кьыщIэкIынутэкъым.

Мэтхъэным и щхьэр ищIу залым щIэсхэм кьахэплъэрт, фи нэм, фи псэм хуэфхъу нобэ пщIэ зыхуэфшIхэм сэри сашыщ, Инал хузэфIэкIым нэхърэ нэхъ мащIэкъым сэсхузэфIэкIари, жиIэу кьыригъэкIыу.

– Къэрэхьэлькь, хэкум лIыкIуэу хаха, фыкьэдаIуэ, – Инал псэлъэн щидзэжащ. – КIэрахъуэ щIэвгъэуэн щыIэкъым, фи шэр хьэулейуэ фымыгъэс... Ауэ кьызгуроIуэ сэри а лIыжбым кIэрахъуэ щигъэуар. Псоми кьагуроIуэ. А лIыжбым и гум гуфIэгъуэр ихуэжыркъым. Апхуэдэу щымыт щыIэкъым нобэ къэрэхьэлькъым кьыхэкIауэ. Жьыи щIэи, Къэбэрдейми Балъкьэрми я махуэшхуэщ нобэ...

– Мы зыр кьыдгурыгъаIуэ, – Бэтокъуэ здэщытым кьыщыкIиящ, – советскэр хупщIынэу шэрихьэтыр хьэлывэдэльхьэ хьэмэрэ шэрихьэтыр хупщIынэу советскэр хьэлывэдэльхьэ? Дауэ ар зэрыщытыр? Ди гуапэ хьунут, езы Мэтхъэным ар кьыдгуригъэIуамэ.

– Езы Мэтхъэныр вгъэпсалъэ! – жаIэри шэрихьэтист зыкъом зэуэ кьэкIиящ.

– Ирепсалъэ, ирепсалъэ! ЛIо, абы и жьэм хьэкъурт жьэдэль? – жиIэри нэгъуэшI щIыпIэкIэ зыгуэр кьэпсалъащ.

– Мэтхъэныр щIэпсалъэн щымыIэ, уэлэхьы, – жиIэри зыгуэрым зыхъунщIащ. – Абы суд тешIыхьын хуейщ.

Шэрихьэтистхэр яхуэмыгъэувыIэу кьызэщIэващ:

– ЛIо Къазджэрий суд щIытетщIыхьыпхьэр? Дзэ зэришакъэ абы, зэуакъэ? Пэжу, Мэтхъэныр шагъыр ефэу сонэ шапIэм щIэсакъым, лIыгъэ зэрихьащ. Мо лIыжбым, и нэ кьыщхьэрипхъуэу кIэрахъуэ зэригъэуам ещхъу, фоч игъэуакъым. Уэлэхьы, билэхьы, талэхьы, кIакхъу щIэзымычар нэхьыбэм фэ къомым щыщу. Псалъэ, Къазджэрий!..

– Мэтхъэнри псэлъэнщ, фымыпIащIэ, – жиIэри Степан

Ильич аргуэру къэтэджащ, – хупщӀынэмрэ хьэлывэдэль-хьэмрэ папщӀэ Мэтхъэным жиӀэнур щӀӀӀркъым, ауэ нобэ ди зэхэтыкӀэм ещху пщӀэдей дызэхэмытынкӀэ хуӀнуш. МысыхьэтыкӀэ бэлшэвычри шӀрихьэт шухэри зэхэпшэхуауэ щыт щхьэкӀэ зэхэжэбзыкӀыжынщ ар иужькӀэ. Псалъэ, Къызджэрий. Псалъэ узот...

Мэтхъэныр нэхъ къэкӀуатэри, мыин дыдэу, ауэ гурыӀуэ-гъуэу къыщӀидзащ:

– Дызэрызэуам пцӀы хэлькъым, – жиӀэрт Къызджэрий, – ди къарум къызэрихькӀэ къэзэуат тщӀащ. Сыт дэ дыщӀэ-зэуар? Ди щхьэ дыхуитыжу, дызэхуэдэ муслъымэну дыпсэу-мэ ди гуапэти дызэуащ. Пщыжь-уэркъыжьхэм игъащӀэм я щхьэ Ӏуэху фӀэкӀа зэрахуакъым, Совет властым къэрэ-хьэлькъ Ӏуэху фӀэкӀа зэрихуакъым. АтӀэ а тӀум дэтхэнэр нэхъ къыхэтхыпхьэр? Совет властыр нэхъ къыхэтхыпхьэщ. Аращ дэ партизанхэм гъусэ дащӀыхуэхуар...

Мэтхъэнымрэ Мэремкъанымрэ зэбгъэдэсу щалъагъукӀэ ягъэщӀагъуэрт, зэбиитӀыр зэфӀ хуэжауэ пӀэрэ, жаӀэу. Ар зигу иримыхь Ӏэджи щӀэст, арщхьэкӀэ нобэ къэрэхьэлькъыр зытепсэлъыхьыр нэгъуэщӀт. Абы ищӀыӀужькӀэ революцэ екӀуэкӀам хэкӀуэдат езы Мэтхъэн Кургъуокъуи, Инал и лъыр Деникин и дзэм ящӀэжащ, жаӀэу абы иридыхьэши щыӀэт, Кургъуокъуэ лъыжыр шэсыпӀэ ирашэри яукӀати.

ДунеищӀэ къэхуам хабзэхэри нэгъуэщӀу шызэгъээзэхуа зэрыхуӀнур нэрылъагъут, зэбиитӀ зэбгъэдэсу къэрэхьэль-къым я пащхьэ щискӀэ.

Мэтхъэныр псалъэрт мыувыӀэу. Степан Ильич Инал зыгуэр жриӀэри, Инал урысыбзэкӀэ зэридзэкӀыу щӀидзащ Мэтхъэным и псалъэр. Модрейр председатель тӀысыпӀэм ӀукӀуэтри Инал игъэтӀысащ.

– Уэркъи пщыи къаштэ. МуслъымэныгъэкӀэ къыпхуа-щӀэн шыӀэжу щытакъым. КӀуэ пэтми диныр зыӀэщӀагъэху хуэат, атӀэ къэрэхьэлькъыр диным етшэлӀэжу, лажьэу, шхэжу тщӀыну аращ ди мурадыр, къыдэхуылӀэмэ. Къыдэ-хуулӀэнщ икӀи...

– Алыху тэхьэлам къыдигъэхуылӀэнщ! – жиӀэри зы шӀрихьэтист гуэри къэкӀиящ.

– ШӀрихьэтыр псоми тельхьэ яхуэхуркъым, цӀыхур зэхэ-гъэж ещӀ. Дауэ зэгурыбгъэӀуэн уи гугъэ дин зырызым ит цӀыхур, къэрэхьэлькъыр? – жиӀэри Степан Ильич щӀӀэ-упщӀащ.

– А урысым жиӀэр сыт? КъыдгурывгъаӀуэ, зыгуэр тӀрмэш фыхуи, – жаӀэу зыкъоми зэрыгъэкӀиящ.

ШӀрихьэтистхэри икӀуэтыртэкъым:

– Уа, советымрэ шӀрихьэтымрэ зэрызэхушытын хуейр дауэ? Аращ къыдгурымыӀуэр. Дэтхэнэра япэ итынур? –

жаІэу.

– Ар зэрыщытынур мыращ, – жиІащ Къазджэрий. – Судыр шэрихъэтым тету щытынщ, къэрэхъэлъкъым я псэукІэм, хэку Іуэхум и унафэр советхэм ящІынщ. Псори дызэхуэдэнщ. Умуслъымэнрэ – шэрихъэт судым уи суд ебгъэщІэнщ. Шэрихъэтыр нэхъ къабыл пщІырэ – къакІуэ ди деж, советскэр нэхъ къабыл пщІырэ – советым дежкІэ зегъэхь...

– Уэ зэрыжыпІэмкІэ, Къазджэрий, дызэхэкІын хуейщ, – къипсэлъащ Инал, – муслъымэнхэр щхъэхуэу, мымуслъымэнхэри щхъэхуэу, ара? Къэрэхъэлъкъым муслъымэни мымуслъымэни хэтщ. Дауэ зэпшэлІэну а тІур? Дауэ зэгубгъэхъэну? ШэрихъэткІэ зэгубгъэхъа дыхъункъым. Адыгэм жаІэ: псы къиуам ущызэпрыкІкІэ шым и кІэр пІыгъмэ, уикІынщ, хъэм и кІэр пІыгъмэ – уитхъэлэнщ, жаІэри. Дэ зи кІэ тІыгъыр советскэм и шыр аращ, уэ хъэм и кІэм зептащи, гъуэгу махуэ!..

Залым щІэсхэр зэщІэдыхъэшхаш, Инал и псалъэр нэхыбэм я гум зэрырихъар нэрылъагъуу. Псом я щІыбагъымкІэ зыгуэр къыщыкІиящ:

– Хъэмрэ шымрэ схузэхэмыгъэкІмэ, дауэ хъуну?

– Хъэр хэти йопхъуэ, шым ушэсмэ, узыхуейм уехъ! – Инал Іуригуэжащ а къэпсэлъам жиІар. – Хэт ар езыр?

Хъэмрэ шымрэ хузэхэмыгъэкІыу жызыІар къахуэщІакъым, абы ирихъэлІэу Долэт къыщылъэтри сценэмкІэ иунэ-тІати, абы псори еплъырт, мымырауэ пІэрэ ар, жаІэу.

– Алыхъми революцэми я хъэтыркІэ псалъитІ! – жиІэу пхыпщырт Долэт къебэ-небэу. – БзитІкІэ ззуэ сыпсэлъэнущ... Сэ жысІэр къагурыІуэнущ псоми. АдыгэбзэкІи урысыбзэкІи ззуэ сыпсэлъэнущ...

– Дауэ бзитІкІэ?... – ягъэщІагъуэрт зыкъомым.

– Деппынкъэ, ирепсалъэ!

Долэт сценэм дэджэдейри, тІэкІурэ тетри, зигъэпсчэу-Іуаш, итІанэ и пащІитІыр лъэныкъуитІкІэ ирилъэщІэкІлащ. Залым щІэсыр еплъырт, сыт мыбы и гугъэр жаІэу, езы Долэти зэрызигъэщІагъуэр ІупщІт.

– Сегоднэ – нобэ, – къыщІидзащ Долэт, – народ – къэрэхъэлъкъым, свобода – хуитыныгъэ, давай – кърат. Насып – счастье, инщ – большой, щхъэхуит – свобода, зищІысыр – что есть – сыт? ЩІыр – земля, псыр – вода, мэз – лес, псори – все, дыдейщ – наша. Узыхуейр – что хочешь, къащтэ – бери...

Залым щІэсхэр къызэщІэващ:

– Ей, хъарбызитІ зы ІэкІэ пхуэІыгъынкъым, зырызу къащти, нэхыфІщ, – жаІэу.

– Къех, куэдщ. Абы нэхъ гугъуехъ тхъэм къуимыткІэ.

– ЛІо – что, ваша – фэ, къывгурымыІуэр – не понимает, сыт – что? – жиІэри Долэт занщІэу зыкърисащ, бзитІкІэ

апхуэдэу псэлъфын нэгъуэщI шымыIэу кыльытэу. – Я – сэ, хуитыныгъэ – право, сиIэщ – имею...

Собранэр езыгъэкIуэкIми хуэмышэчыжу жиIащ:

– Куэдщ ар! Ух! Бэзэрым кIуэи абы кыщыпсалтэ. Дэ дыджэгуу дызэхэткъым.

– Мыпэжым, соIуэ!

Дунейр щикъутэжым щиухакъым Iуэхум, дыхъэшхэным нэхъеягъуэ кыкIэлтъыкIуэным зы мэкъалт иIар. Зал щIыбагъымкIэ, хъэмрэ шымрэ схузэхэгъэкIыркъым жиIэу иджыблагъэ зыгуэр кыщыпсэлтэа дыдэм деж, кIэрахъуэ уэ макъ кыщыIуащ. Псори абыкIэ еплъэкIмэ – мы зэм кIэрахъуэ зыгъэуар Бэлацэтэкъым, атIэ нэгъуэщIт. А къахэ-гуоукIауэ щытар и макъкIэ къуигъащIэу ину къэпсэлтащ:

– Уей! Си анэдэлъхубзэкIэ, хъуну щытмэ, псалъитI-щы сыздэщытым симыкIыу жызывгъэлэ!

«Жыраслътэн», – жиIэри Астемыр шыдыгъу пашэр занщIэу кыицIыхужащ. Iэцэ-фацэкIэ зэгъэпэщауэ щытт езыри.

– Жыраслътэн дэнэ кыкIа? – зыгуэрми игъэщIэгъуащ.

– Узыхуейр сыт уэ? – жиIэри къэджащ Инали. – ЖыIэ, жьпIэн уиIэмэ!

Жыраслътэн мышынэу дзыхъ ищIу кызырыкIуар телъыджашэт, ар къаубыдынуи абы зыри ещэртэкъым. Жыраслътэн маузерыжьыр кърипхъуэтри щэ уэгъуэ игъэуащ, лъагъу иIэтауэ. Дауи, Бэлацэ и кIэрахъуэ гъэуэкIэм ещхътэкъым ар. Жыраслътэн занщIэу щIэмыкIыж щIыкIэ зэрылъэкIкIэ кIийуэ псэлтащ:

– АпхуэдэбзэкIэщ сэ законом сызэрытепсэлтыхъынур. КыбгурыIуа, Къазджэрий, зышумыгъэгъупщэт ар.

Жыраслътэн щIэбзэхыкIащ.

Мэтхъэным жиIэнур имыщIэу къэгүзэващ, абы и гуапэ хъуакъым Жыраслътэн жиIар, Инал хъымпIар кыщыхъуакъым Жыраслътэн зэрызищIар.

– А бзэмкIи бзаджэу дыпсалтэркъым дэ, – жиIэрт Инал, Жыраслътэн здыщIэкIа бжэмкIэ плъэуэ, – ар Iэджем хъэкъыу япхыкIащ. Зи фIэщ мыхъуа щыIэми я фIэщ щытщIын дихуэнщ. АтIэ, къэрэхъэлъкъ, мы фоч уэ макъ къомым къагъэлъагъуэ нобэ зэрымахуэшхуэр. ХъэгъуэлIыгъуэм игъащIэм фоч щыдогъауэ! Нобэ ди гур апхуэдизкIэ инщи, дигу хэзыгъэщIыфын къару щыIэкъым... Гъуэгу махуэ дытэхъащ...

Гъатхэ жэщ мазэгъуэт Щхъэлмывэкъуэ къуажэм лIыкIуэу Налшык ягъэкIуахэм кыщагъэзэжам. Долэти, тхъэм ещIэ зэгупсысыр, зыри жимыIэу макIуэ.

Нэпкъым шухэр кыщытехъэжым бжъэпэм тет унэхэм я щхъэгъубжэм мафIэ цIу зырыз кыщылыду къалъэгъуащ.

кыдэлъэдэжаш. Куэд щІакъыми Къэбэрдейм я тета Къы-
лышбийм Астемыр ириджэу къехъушІауэу кыышиутІыпщы-

жа лъандэрэ. Абы шыгъуэ Лу цІыкІу гузавэу кыпешжауэ
щытащ, и адэ Астемыр ягъэтІыса и гугъэу. Астемыри
иджыпсту зыри щІыжимыІэр ар и гум къэкІыжати аращ.
Къуажэм кыдыхъэжа шу гупым я нэгум иджыри щІэтт нобэ
здэщыІа совещанэр, Инал и псалъэр я тхъэкІумэм икІатэ-
къым. ЖамыІэми, ахэр ирипагэрт зэхэсу ІэІэткІэ Совет
властыр Къэбэрдейм зэрыщагъувам, революционнэ коми-
тет яухуам Инал председатель зэрыхуащІам – кызыэралы-
тэмкІэ, бжыпэр зыхуэфашэм тІысат.

ЕтІуанэ Іыхъэ

Псалъацхъэ І

СОВЕТСКЭ ЛЫКІУЭМ И ПЦИАНТИЭМ

– Алыхъ тхъэ, си джэдыр зы лІым хуэмыхъынт. Лищым
ерагъыу дашыфа къудейщ. Уи фІэщ мыхъумэ, еплъ, мис и
лъэужыр. ЛитІым и дамэ зырызыр яІыгыу, зыр и ужьым
иту башкІэ еуэу далъэфаш, тІысэ...

– Сыт телъыджэ, на, жыпІэр! Вы хъуауэ пІэрэ уи джэдыр,
Уцэ?

– Си джэдыр ауэ сытми джэдт, ауэ сытми джэдт. Тхъэуэ
укъэзыгъэщІа, уеплъын. Вагъэбдзумэм хуэдиз мэхъу лъа-
бжъэкІэ дитхъуар. ЯхудэмыкІыу далъэфа мыгъуэщ. Абы зы
джэдыкІэ кыикІэцІмэ, си хозыиным хуэзгъавэрти хуэшхыр
ишхырти, ежъэжырт, къелыжар и къуэм естыжмэ, абыи
зигъэнщІырт. Сытым деж джэд дыгъум дыщыхэкІыну?
Советскэр увмэ, дыгъу шымыІэжыну жалати, итІани дыгъур
нэхъ машІэ хъуркъым. Узыр иушх си джэдыр зышхам. –
Бэтокъуэ и фызым ар жиІэу Астемыр и бжэІупэм Іутт. – Хэт
иджы дыгъур зи дыгъур? Советскэм имейуэ пІэрэ? Щхъэ
увыІэпІэ гуэр иримытрэ? Советскэр къэрэхъэлькъ власту
жалэ, дэ къэрэхъэлькъым дыщыщкъэ, сыт ядыгъуам и уасэ
кыышІыдимытыжыр? Зы ядыгъуамэ, плІы кыдидытынщ,
тхъэ. Къыдимытуи здэнкъым. Къэтэджакъэ мыр иджыри?

– А Уцэ, ана-а, джэд щхъэкІэ тхъэусыхакІуэ укъэкІуа? –
жиІэри фыз гуэр кбеупшІати, Уцэ нэхъри кызыэрыкІаш.

– Кхъуэ зыфІэкІуэдам, си псэ, кхъуэ кІий макъ и тхъэ-
кІумэм итщ. Сэ джэд сфІэкІуэдаши, джэдыр къакъэу зэхы-

зох. Тетыр зэзгъялгагуну сыкъэкIуакъым, сыкъэкIуамэ, – жиIэри Уцэ зыри зыхигъээзэгъакъым. Тетым и пщIантIэм жьыи щIэи кыищызэхуэсырт, дыгъэр кыищIэкIа къудей пэтрэ. Хэт къакIуэми Iуэху бэлыхь гуэр иIэ хуэдэу кыпфIэ-щIырт, Iуэхуншэ дыдэхэми заумысыжыну ягу илтэкъым, сыту жыпIэмэ советскэм тету игъэувам и Iуэху зехъэкIэм кIэлъыплъыну и хысэпт, абы зэрыбгъэдыхъэну Iуэхухэр зрагъащIэрт. Зэшхэм я мылъку яхуэмыгуэшыжу е щIы къалъысамкIэ мыарэзыуэ зыкъоми къэкIуат.

Астемыр иджыри къэтэджатэкъым. БжэIупэм деж Къазджэрий, Бэлацэ и къуэ нэхъыжьыр, милицэ къэрэгъул хуэдэу щытт, ревкомым тетыр ихъумэу. Арыншэу хъунутэкъым. Тетыр жэщым нэху къезымыгъэкIын Iэджи жылэм дэсу кыищIэкIынт. Къазджэрий, фочым ириджэгугу здэщы-тым, пщIантIэм кыдыхъэ псоми яхэплъэрт, зыри жимыIэу.

Махуэ щIагъуэ къанэртэкъым Астемыр Налшык къалэ мыкIуэу, кIуэми жэщыбг мыхъуауэ кыигъээзжыртэкъым. Апхуэдэу хэкIуэтауэ гъуэлъыжа лIыр ямыгъэжейуэ нэхушым къагъэушыжырти кыищахурт тхъэусыхакIуэ къэкIуа къомым.

– А си джэд купраузышхуэ мыгъуэ, – жиIэу кIийрт Уцэ, псоми зэхэхмэ, фIэфIу, – Данизэт и джэдым хуэдэт ар сытми! Ноби ныжэби си нэгум щIэтщ. Тхъемахуэ закъуэ кIэцIамэ, гъуэлъхъэжынут...

Данизэт, ар зэхихамэ, кыи фIэнэнт, уеблэмэ Уцэр кыигъэ-лъэнт, ауэ джэду здэщымыIэм дзыгъуэр щоджэгугу, жыхуаIэм хуэдэти, Уцэ и жъэм кыи хъыр жиIэрт, Данизэт илъягъур-тэкъыми.

Уцэрэ Данизэтрэ я хъэлкIэ зэщхьт, ар зэрызэщхъыр нэгъуэщIхэм жаIэмэ, ядэну Iэмал закъуэ иIэтэкъым. А тIур зэрызэщхъу фызитIым къалъытэр зы закъуэт – тIум ялIри щхъэфэкъут, итIани езы тIур зэхуээзжа нэужь, Уцэ жиIэрт Бот и щхъэм игъащIэм цы темытауэ. Ар Данизэт идэнт, тхъэлъанэ ищIырт Бот хуэдэ щIалэ дахэ жылэм дэмысауэ.

– Си лIыр адрейхэм хуэдэми къурмэн сыпхухъу жысIэн-ти, яхуэдэкъым, – жиIэрт аргуэру Уцэ, бжыхь джабэм екIуэ-кIыу кIэрыс лIы къомымкIэ плъэуэ, – си джэдыр мэкIыгъри кIуэи плъэ щыжысIэм, зигъэхъеякъым. Алыхъым Iэмыр имыщIамэ, ядыгъункъым, ищIамэ, Iэмалыншэщи, сыт пщIэн, жиIэри. Пшапэр зэхуэмэ, щIэкIын мэшына, лIыгъэр щагуэшым дурэшым дэсащ. Уи джэд зэрадыгъур плъагъуу дауэ ущысын, ар хэт мыгъуэм и гум техуэн, си фэкъужьым фIэкIа.

– Абрэджыр куэд хъуаш, абрэджым ямышъауэ пIэрэ уи джэдыр? – жиIэри зыгуэрым Уцэ кыи жриIащ.

Уцэ жиIэным нэмысу, нэгъуэщI зыгуэрми и макъ къэ-

Іуаш:

– Уи адэм и бынщ. Абрэджджэд дыгъу кІузуэ хэт илгъа? Шытэм е вытэм зыгуэрт, – жиІэри.

Ар Уцэ и гум ирихъакъым:

– Јо, абрэджым джэдыл яшхыркъэ? Вырэ шыкІэ псэурэ псори? Алыхъ, тІэу емыплъын. ТІэу къудей ари, къызретыж тетым си джэдыр.

– Сэри си гъуэлъыпІэр къызитыжтэмэ, фІэкІа сыхуейтэкъым, – жиІэри Уцэ и гъунэгъу фыз Іэминати къэпсэлъащ.

– Сыт гъуэлъыпІэ уэри зи ужь уитыр?

– Сыт щхъэкІэ? Щэрданхэ я унэм къыщІаша гъуэлъыпІэр-щэ? Хэт ей уи гугъэрэ ар? Сыт си гъуцІ гъуэлъыпІэ хъарзынэр щІыхэзгъэкІуэдэнур? Алыхбыр си бийщ, хэзгъэкІуадэм!

Къызэхуэсауэ зэхэт къомым зэдауэу щІадзащ. Зым жиІэрт и пхъэ гъуэлъыпІэжбыр гъуцІ гъуэлъыпІэ тІощІкІэ къуимытыну. ИгъащІэм унэ лгъэгум дилъщи, зыри къытщыщІакъым, жызыи щыІэт, гум уилъу пщІантІэм удэлъыну нэхъ узыншагъэу къэзылбытэр щІалэхэр арт.

– ГъуцІ гъуэлъыпІэм уи гур къыщІиубыдэркъым, – жиІэрт зыгуэрым, – пшэм утель хуэдэщ. Сыхрохури сокІуэд, жыпІэу нэху уогъэщ.

А къомым Іэминат едэІуа нэужь, тІэкІу нэхъ узыхигъэзагъэ хъуаш.

– Быржунэ имылъми, содэ. Іэмал имыІэу щыткъым ущІимыупскІэну. Сытми къысхурегъуэт си гъуэлъыпІэм хуэдэ гуэр, – жиІэрт.

– Уи Іуэхур мыбы шызэфІэкІын Іуэхукъым. Къалэм кІуэ. Тхыль тІэкІу пхуащІалэмэ – зэфІэкІащ.

– Сыт къалэм сыщІэдждэнур? – жиІэри Іэминат зыкърисащ, – алыхбыр си бийщ, лгъэмбытІ счымэ. Къалэм укІуэмэ, узэкІуэлІэнур къыпхуэщІэрэ сытми? Јпэм Къылышбий и къуэжъым деж сыт Іуэхум щхъэкІи укІуэ хъурт, иджы къулыкъуащІапІэу шыІэр зы махуэм пхузэхэгъэкІынукъым. Хэт Инал деж кІуэ, жи, хэти Къазджэрий нэхъ фІэкъабылщ. ХэзышІыкІыу ябжыр Астемырши, сыкъагъэкІуащ. Долэт еупщІи, езым нэхъыщхъэ Къэбэрдейм имысу жеІэ.

Астемыр тет ящІа нэужь, Щхъэлмывэкъуэ ККОВ-р Долэт ІэщІалъхъащ. Долэт зыщІэхъуэпсыр къылъысащ: ККОВ-р къулейсызхэм ядэІэпыкъуну арат щІызэрагъэпэщари, Долэт и гугъэт абы нэхъ Іуэхушхуэ советскэм имыІэу. Нурхъэлий и унэмрэ и пщІантІэмрэ ККОВ-м иратыжауэ батэкъутэр шигъэшырт Долэт. Елгъэбышауэу къакІуэрт. И къулыкъум нэхърэ нэхъыщхъэу къылбытэр прокурор закъуэр арат. Къуажэм дэххэри дауэртэкъым, сыт

щхьэкIэ жыпIэмэ, Къэбэрдейм япэм прокурор ису яшIэртэкъым, Къылышбийм ищIар унафэти, абыкIэ зэфIэкIырт. Пэж хъунщ Долэт жиIэр, жаIэрти цIыхухэр зэбгрыкIыжырт. Ялыхь, дышыхъумэ прокурорми, жаIэу.

– Уцэ, пэркуром деж щхьэ умыкIуэрэ? Долэт алыхъым щошынэ, алыхъым и ужкIэ пэркуром щошынэ, – жиIат зыгуэрми, фызыжьми идакъым:

– Сыт, на, сэром деж сыщIэкIуэнур? – жиIэри.

– УкIуэ щхьэкIэ, къыпхуэгъуэтрэ, – жиIэу нэгъуэщI зыи Уцэ къыщхьэщыжащ, – къулыкъушIапIэ псоми я бжэм зыгуэр тетхащ, уемыджэфмэ, ушIэкIуэн щыIэкъым, укIуэдыни.

Абы пэж хэлъу къалбытащ. Зыгуэр къалэм кIуауэ прокурорым лыхъуэрт, жи. КъыкIухь-никIухьурэ, жьгъумпIэщ жиIэу Налпо жыхуалэм щIэхуати, дыгъу къэдубыдащ, жаIэри ягъэтисауэ иджыри тутнакъэщым щIэсщ.

– Налпо жыхуалэр сыт? – жиIэри зыгуэр щIэупщIащ. АрщхьэкIэ абы хэзыщIыкI жылэм дэсу къыщIэкIынтэкъыми, зыкъомрэ зэплъыжащ, асыхьэтуи Долэт зыщышынэ прокурорым темыпсэлтыхъу яхуэшэчакъым.

– Советскэм щхьэуэ игъэувар пэркурорщ. Пэркуром и Изыныншэу си Iуэхущ зылI ягъэтисмэ е къаутIыпщыжым. Долэт ауэ щышынэ фи гугъэрэ абы? – жиIэрт ТхьэмщIыгъуныбэ.

– Ей, зыщывмыгъауэ, си къуэшыжхэ, зыщывмыгъауэ, Сэид нэхъ лIышхуэ щыIэкъым муслъымэнхэм дежкIэ, – жиIэрт Бэтокъуэ, – Iуэху фиIэмэ, Сэид деж зевгъэхь, фымыщхьэрыуэ, муслъымэныр муслъымэным деж кIуэн хуейщ. Пэркуро щIагъэувар чыристаныр араши, ар чыристан Iуэхущ.

Щхьэлмывэкъуэ дэс къомми Сэид къады зэрашIар я гуапэт, абы ирипагэрт.

Астемыр и пщIантIэ шыжаIэ псалъэмакъыр къызыхэкIари гурыIуэгъуэт, цIыхухэм жаIэр ауэ жаIэртэкъым, сыту жыпIэмэ хэкум щIэуэ кыхъуар зыщIэр куэд хъуртэкъым, псори зэлубз яшIатэкъым. Уеблэмэ езы Къазджэрийрэ Инал дыдэрэ я зэхушытыкIэр иджыри тэмэмтэкъым, а тIум я зэныкъуэкъуныр нэхъри нэхъ ин хъурт.

Советскэм и тетым деж къэкIуауэ пщIантIэм дэтхэр зэдауэрт, зэныкъуэкъурт, зым имыщIэ адреим иригъащIэрт. Зэхуильми, асыхьэту зэкIужырт. Долэти и пыIэ къуацэр къалъэгъуащ. Ар Iэтащхьэ зэрыхьурэ и зекIуэкIэр нэгъуэщI зыгуэр хъуат. ЩыкIуэкIэ лъэбакъуэ нэхъ ин ичыну хуелэрт, арщхьэкIэ уи лъакъуэр кIэщIмэ, сыт пщIэн? Долэт хэуэрэ къакIуэрт, къамэшхуэр гуэлэлу. А лIы цIыкIум зигъэин пэтми, нэхъ иныж зищIыну бампIэрт, Астемыр ефыгъуэрт, ар трахуу езыр ягъэувауэ арат пщIыхьэпIэу илъагъур. Инус

кышцІэна дум изу сэджытыр ирикІутэмэ, зыхуейм иритынт, и ней зышыхуар тригьэлІыкІынт, хьэдзэ Іуимыгьахууэ. Зэдаууэ зэхэт кьомыр щІызэдауэм гу лытауэ кышцІэкІынти, Долэт занщІэу я псалъэр кьызэпиудаш:

– ЛІо фышцІызэныкьуэкьур? Іуэху фиІэу зэфхьэлІэн фымышцІэмэ, фыкьызэушцІ, – жиІэри.

Дисэ зыхуеиххэр арати, и цхьэ дзасэр занщІэу кьыкьуигьэжри кьэпсэлъаш:

– Дэнэ мыгьуэ сэ сыздэкІуэнур, зи уз кІуэдын? Хэт есхьэлІэну си Іуэхур? Сэ кьысцхьэщыжын иІэу пІэрэ мы советскэм? Лей кьыслъысакьэ. ЛафкІэтетым хабзэм сритащ, суд Іуэху сыхьуаш. Сыт мыгьуэр си дуней? Уи пхьум тезгьэкІуэда мылкъур кьызэтыж, хьэуэ жыпІэрэ, уи пхьур кьызэт, жиІэри Рахьым шэрихьэт судым сритащ. Астемыр си гьунэгьущ. Гьунэгьурэ жэрэгьурэ, жаІэ. Ди бжьыхьэкІапэ зэпытщ, я джэд кьэлъатэм, ди деж кьыдолъатэ. Сыгузавэри сыкьэкІуаш. СыкьэкІуами, сыт. Мэжей сыкьызыхуэкІуар. Сызижагьуэр угузавэ сэ сызэрыгузавэм хуэдэу.

– Уэлэхы, пэжым. СыхулІэ апхуэдэ тет. Кьульшыкьу хьуху жейуэ, – жиІэри Долэти Дисэ кьыдэщІаш. – Сыту мыукІытэрэ? ТхьэусыхакІуэ кьэкІуар пщІантІэм дэхуэркьым, езыр мэжей. Астемыр! Ей! Кьэтэдж, армышьумэ гьуэмылэ кьыпхуахьам ухызогьэкІыж. Зэхэпхрэ? Нафисэт, кьаштэ уи кІарзинкІэм илъыр!..

ТхьэусыхакІуэ кьэкІуахэм зыкьомыр ІэнэщІу кьэкІуатэкьым, хэт лэкьумрэ джэдрэ кьихьат, хэти и кІарзинкІэм бабыщ илът е цырибон шэтвэрым нартыху жэпкь ІуукІауэ кьихьат. Ар ижькІэ хабзэу кьекІуэкІырт, иджыри хыфІадзэжатэкьым, фызхэм, кьулыкьущІапІэ кІуэныр емыкІушхуэу кьалъытэрти, тетым и унэм кьэкІуаш.

Думэсари ищІэнур ищІэртэкьым. Астемыр деж хэт кьакІуэми иригьэблагьэу есат, иджы ирегьэблагьэри – хьэщІэр куэдыщэщ, иримыгьэблагьэщи – емыкІу кьыхьын и гугьэщ. Астемыр ямыгьэжейуэ жылэр зэрогьэкІийри, Думэсарэ и гум техуэркьым. Махуэ кьэс нобэ хуэдабзэу цІыхур зэрызохьэ.

Темботрэ Лурэ кьызэщыури унэм кьышцІэкІаш, иджыри кьыдэмыкІуея дыгьэм зрагьэуну. Пщэдджыжьыр щІыІэтыІэти, тІуми загьэшырт. Зэкьуэщ цІыкІуитІым бжэр кьыщыІуахым, Нафисэт кІарзинкІэр зэриІыгьыу занщІэу унэм зыщІигьэхуаш. Щхьэлтетым и фызыр кьыхуэмыгьэувыІэу унэм фІышцІыхьаш, Кьазджэрий ищІэнур ищІэртэкьым, Лу и нитІыр Кьазджэрий иІыгь фочым тенат, зэзакьуэ кьызиту сигьэІыгьащэрэт, жиІэу. Думэсарэ жэмыр кьишауэ шэ пэгун иІыгьыу унэмкІэ кьигьэзэжат.

Астемыр унэм кьышцІыхьар и унэгуащэр ара и гугьэу

кѣпсѣлѣаш. АршхѣкІѣ зи макъ зѣхихар нѣгъуѣщІт.

– Сѣраш, зи гѣашІѣр кІыхъ хъун. Думѣсарѣкъым. Іѣдѣм и шхѣгъусѣ Нафисѣт пцІыхужыркѣ? – жиІѣрт фызым.

– Іѣу, сытым укІыхъа, Нафисѣт? – жиІѣри Астемыр жей-башхъуѣу кѣеупщІаш.

– А зи уз кІуѣдын, зи тетыгъуѣр кІыхъ хъун, советскѣм и нѣфІ зыщыхуѣн, – жиІѣурѣ Нафисѣт хъуѣхъуа нѣужъ, и Іуѣхум кышцІидзаш, – Іуѣху тІѣкІу сиІѣу сыкѣѣкІуаш. Сыкѣѣмы-кІуаами, хъуну кышцІѣкІынт. Ауѣ, услѣагъумѣ, си гуапѣти, нѣхъыбѣу сыкѣышцІѣкІуари араш. СыкѣѣкІуаами сышцІегъуѣ-жакъым, услѣгъуааш, тхѣм фІыкІѣ укІылѣагъу. ІѣнѣщІу кѣѣзыджѣдыхъ Уци сыхуѣдѣкъым, си шхын ухѣІѣбѣмѣ, насыпину кызолѣытѣ. Шхын узѣрыхуѣмыныкъуѣри сошцІѣ, тхѣм берычѣтыр фи унагъуѣм иримыхкІѣ, уи сабийми я хѣер улѣагъу. Сабий дыгѣѣ цІыкІухѣщ Темботи Луи. ІѣнѣщІу Гъуумар деж укІуѣмѣ, алыхъ, нѣкІѣ кѣоплѣу щымыта. КІуѣну пІѣрѣт абы деж Уцѣ ІѣнѣщІу? Астемыр дыдейш, жи, губгъѣн кыитхуишцІынкъым. Сыт, на, гушцІѣ, уи благѣѣ дыдѣуи щрет. Уи благѣѣр аракѣѣ нѣхъ узыхуѣгузѣвѣн хуейр. Іѣдѣм идѣркъым, сѣ цырибон тІѣкІу кыпхуѣсхъаши, кѣурмѣн сызыхуѣхъун, Аралп Залымджѣрий щыгуфІыкІынт...

– Уи Іѣдѣм жиІѣр сигу ирохъ. Фызыр и лІым хуѣарѣзыѣу тепсѣлѣыхъмѣ, гуапѣш...

– Сыту, на? Си фІѣш хѣуркъым уи гуапѣу.

– Уѣрѣд хуѣбусу зѣхѣсхашѣрѣт, зѣрызигуѣпѣну.

Нафисѣт и жагъуѣ хъуааш, ауан кыишцІи гугъѣри.

– Думѣсарѣ пхуреус уѣрѣд. Уѣрѣд зыхуаусыр уѣ пхуѣдѣш. Си Іѣдѣм уѣрѣд шыхуѣзусынур сыт? Дѣлѣудѣлафѣу е сыту уѣрамым дѣткъым. КІыргъуутІ-кІыргъуутІ жригѣѣІѣу шхѣл егѣѣхъѣжѣ.

– ЗѣІушцІѣм ушыцІакѣѣ уѣ, Нафисѣт?

– Сыт сышцІыщымылар, зи уз кІуѣдын. СышцІаш.

– Зѣхѣпхакѣѣ цІыхухъури цІыхубзри иджы зѣхуѣдѣ зѣрыхъуар?

– Зѣхѣсхаш, тІыкІуѣ. Дауѣ зѣхѣзмышыу? Алыхъым и па-шхѣм деж псори шызѣхуѣдѣш. КѣурІѣнми жѣІѣ зѣхуѣдѣу, итІѣани ар зѣхуѣдѣ пхуѣхъун?

– НакІуѣт, зысхуѣпѣнуш сѣ...

– Мис уи Думѣсари. Шѣ пѣгун кышцІокІри, на, уи жѣ-мым...

Астемыр кѣѣпсалѣѣу тас-кѣубгъан щыжиІѣм, Нафисѣт идакъым.

– Куѣдш, на. Сѣ уѣстынкѣѣ тас-кѣубгъан, – жиІѣри. – Зи, хъарзынѣ цІыкІуу псыр птескІѣнш.

Нафисѣт кыыкІѣлѣыкІуѣу Уци кышцІыхъауѣ, бѣлшѣвыч-старшынѣм сыткІѣ сѣбѣп сыхуѣхъуну пІѣрѣ, жиІѣу зиушы-

хырт, зэрыІэнэщІым тІэкІуи хушІегъуэжауэ.

Адрей тхъэусыхакІуэ къэкІуа къомым, Астемыр и макъ шызэхакым, къэушаш жаІэри, щхъэж зэрыхузэфІэкІкІэ бжэІупэм деж увыІэпІэ щаубыдащ. Исхъэкъи а къомым яхэувауэ и тхъэусыхафэр къиІуатэрт. Бэлацэ и гъусэу Исхъэкъ Налшык бэзэрым шыкІуа махуэм и унэхъугъуэр къэсат. Мусэ и витІыр хъэхуу къиштэри мэкъу тІэкІу бэзэрым ишауэ шэрихъэт шухэм яхуэзат, мэкъури Іахщ, витІри абы дагъакІуэщ, выгури кърамытыжу лІыжбыр къаутІып-щыжащ. ЗэрыжаІэмкІэ, а махуэ дыдэм витІри яукІаш, выгу якъутари ари пхъэгъэсынти, лыр ягъавэри дзэм ирагъэ-шхаш. Исхъэкъ Мусэ фІэкІынт? ВитІыр зейм лІыжбым и къурмэкъейр щиубыдыкІаш, си витІыр къызэтыж, жиІэри. Модрейм имыІэр дэнэ кърихынт. Щымыхъум, Исхъэкъ къылъыса щІы тІэкІур Мусэ теувэри ивэщ, исэри ежъэжаш. Исхъэкъ мызэ-мытІэу Мусэ деж кІуаш, арщхъэкІэ абы узыхигъэзэгъэнт. ВитІым нэмыщІи Мусэ мызэ-мытІэу вакъапхъэ къритати, абы щхъэкІи Исхъэкъ и уанэр фІитхъэ-къуауэ щытащ.

– Тхъэм щхъэкІэ, жыфІэ, вакъапхъищымрэ уанэмрэ зэуасэ? – жиІэу хъушІэрт Исхъэкъ. – Си уанэри мэкІуэд, советскэм къызита щІы тІэкІури психэкІуадэ хъуаш. Дауэ иджы, сыт си унафэр? Уи уанэр Гъуумар естауэ щытащи, къеІыхыж, жи. Дэнэ къисхыжыну иджы Гъуумар! Езы советскэр мэлъыхъуэри игъуэтыркъым.

– Уи Іуэхур Долэт нэхъ зэфІигъэкІынщ, – жиІэри зыгуэ-рым жиІаш, ар Долэт зэхригъэхмэ фІэфІу.

– Долэти?.. Но, Долэт! Астемыр зэхимыгъэкІын уи гугъэ? Долэт жыжъэкъым.

Асыхъэтым езы Астемыр унэм къыщІэкІаш.

– Сыт, нэ цІу, къэрэгъулым ущІыкІэрысыр? Ы? – жиІэри Лу къытриІэтыкІри игъэувыжаш. Къазджэрий лъэныкъуэ зригъэзаш, Астемыр гъуэгу ириту.

Астемыр и Іэблэм щэкІ плъыжъ къешэкІат, «комиссар» жиІэу тетхауэ. Абы щхъэкІэ «дамэтелъ» жаІэрт цІыхум. «Бэлшэвыч дамэтелъ» зезыхъэр щалъагъум, бжэІупэм Іут къомыр зэуэ къызэщІэваш, щхъэж и тхъэусыхафэр къибжу. Псом нэхърэ нэхъ кІийр Дисэт. Езым и закъуэ фІэкІ щымыт хуэдэу, адрейхэм жаІэр зэхимыхыу псалъэрт.

Астемыр, фыз къомым захуигъазэри, жиІаш:

– Уэлэхьи, фыжырытэджым фэ. Щхъэ фымыжейрэ тІэкІу? Фи дзэ узрэ?

– Псоми дзэ уз зырыз диІэщ, тІасэ, – жиІэри Дисэ занщІэу къилъаш, – къэдаІуэ мыдэ...

Астемыр, зэпхыдэІукІмэ, зэхихырт Думэсарэрэ Нафисэт-рэ зэрызэныкъуэкъур. Нафисэт кыхъар Думэсарэ къыІыхын

идэртэкъым, модрейми ар хабзэу зэрыщытыр жиІэрт. Си гъуэмылэ схьыжу си напэ зытесхьыжуи, жиІэу Нафисэт хьушІэрт. Уцэ ІэнэщІу къэкІуати, Думэсарэ къыдэщІырт, щымыхьукІэ, къаштэ мыдэ, алыхь, си Іуэхум ар здэсхьын къэзмыгъуэтмэ, жиІэрт. АрщхьэкІэ Нафисэт и гъуэмылэр Уцэ иритынт?

– Си дзэр зыгъэузыр уэзгъэщІэну сыкъэкІуаш, – жиІэрт Дисэ, утыкур яфІиубыдауэ. – Сыт сэ дуней хьэзабыр щІыстелъыр? Алыхь талэр зэуар сэра? Саримэ, здэкІуэнури здэжэнури имыщІэу, делэ хьуным нэсащ. Дритащ хабзэм Рахьим. ИгъащІэм суд Іуэху сыхэмытауэ, къулыкъушІапІэ сыщІэмыхьауэ, дауэ нобэ утыку сызэрихьэнур? Сыт мыгъуэр фэсщІа, Астемыр? Елдар кІуэцІрыхуным и бжэныр си бжыхьым щхьэ кърипха, сыт спихыну зыхуейр? Пхьур зи пхьур сэрамэ, естынукъым. Нашалнычкъым, тетым и пщэдыкъым дэсу кыкІухьами, благъэу сыхуейкъым.

– АтІэ Рахьим нэхьыфІ?

– Рахьим и зы махуэр Елдар и илъэс и уасэщ.

– Ущоуэ, Дисэ, ущоуэ, – жиІэрт Астемыр. – Мо бжыхьыр плъагъурэ? Къыхэх абы бжэгъури – лъэлъаш, е чыр къыдэхыт – бжыхь хьунукъым. Чымрэ бжэгъумрэ зэрыІыгъым, бжыхь мэхьу. Апхуэдэщ Саримэрэ Елдаррэ я Іуэхур. Елдар къыпхуидэнкъым...

– Джэдыгу пІаргъ афицарми! Уи жьэм псы жьэдаугъэжыхь. Лло къыщІысхуимыдэнур? Саримэ абы иш хьэмэ и сыт? Узыр и кІапцІэм исщ, иремыди. Куэду согузавэ абы щхьэкІэ. Зэхэфхрэ, къэрэхьэлъкъ, мыбы жиІэр? Елдар къыпхуидэнкъым! Сэ сымыдэмэ, хьууэ, Елдар имыдэмэ, мыхьуу ара советскэр къэрэхьэлъкъым къазэрыщхьэщыжыр? Си пхьур Іэщ хьуакъым, тІасэ, зыхуейм итхьэкъуу...

– Уэращ, Дисэ, Саримэ Іэщу къэзылътытэр, – жиІэу Астемыри псалъэрт. – Езы Саримэ уеупщІа? Ы? Щыгъэт, ар къезэгъыркъым.

Дисэ, жиІэну кыхуэмыгъуэту тІэкІурэ щыта нэужь, занщІэу къызэщІэплъаш:

– Делэ ухьуаш уэри, НэІуцэ. Сыт мыгъуэр си дуней иджы. Къалашхьэжьу сызыщыгугъар мырати, зэхэфхаш и жэуапыр. Ялыхь, сыту утэмакъІыхь, ярэби, сыту уи гум тэхуэрэ нобэ хьэзабу стелъыр. Зи дунейр лъапэдэгъэзеигъуэр сэракъэ иджы...

Унэм щІэт физищыр аргуэру зэдауэрт: «Алыхьым хьэтыр иІэмэ, щІэхыж, къызэшхыдэнущ», – жиІэрт Думэсарэ. Модрейми идэртэкъым: «Сыт а жыпІэ хьэдэгъуэдахэр, бэлшэвычым адыгэ хабзэ ищІэркъэ».

– Къаштэ мыдэ цырибоныр! – жиІаш Уцэ. – Си Іуэхуш абы езы Астемыр къыкІэлъымыкІуэмэ.

– Тобэ ярэби, хьуну пІэрэ абы жиІэр?

Дисэ зэІушІэм кышыпсалгъэ хуэдэт:

– Дэнэ мыгъуэм сыкІуэн иджы. Хэт фызабэ тхъэмыщкІэм кышщхъэщыжынур? Сыт Рум цІыкІу езгъэшхынур? Адыгэ цІыхубзкгъэ сэ сыкгъэзылхуари. Щхъэ насыпыншэ сыхъуа? Сыт мыгъуэ алыхъым и ней кышщІысщыхуар? Лы сукІа-къым, сыдыгъуакъым. ЩІы къатиблым сыщІихуэну теурэз хъун Рахым си ужь щхъэ кхыхъа?

– Узыхуейр жыІэ. Куэдщ кыубжар. Сыт пхуэтщІэну узыхуейр? Щхъэ жумыІэрэ?

Дисэ упэлъэщынутэкъым:

– Сыт Іибліс лъэккъым кысхуэфщІэнур? Зыри сыхуей-къым. Си гугъу къэвмыщІ закъуэ.

– АтІэ, ди щхъэр сыт щІэбгъэузыр?

– Дэнэ мыгъуэм кысхыну Рахым и щІыхуэ естыжынур, жызоІэри аращ дунейм сытезыхур. Ди дум нарыху тІэкІу кърэкІутэм, сэджытым кыыхихащ. Ди щІым кытекІауэ нарыхущхъэ слъэгъуакъым. Рахым благгъэ тхуэхъум, гугъу дызэрехъар тІуэтэжынщ, жысІати, кІуапІи жапІи кыза-тырккъым...

Дисэ кыибж къомыр цІыхум я гум ирихъыжыртэкъым. Фызхэри, Дисэ фІэкІа зыми едзІуэн идэркъым тетым жаІуэ, езыр-езыру зэрыггъэкІийрт. Абы езы Астемыри гу лъытащ.

Абы кърихъэллауэ Астемыр илгагъу лІыхэми я щыпэ къакІуэтэкъым.

– Догуэ, бжесІатэкгъэ: аргуэру зы дестынэ уэстынщ, жысІэри! Щхъэ укгъэкІуа аргуэру? – жиІэу Астемыр лІыжъ ушщІэ пыІэшхуэм егийрт.

– Дэнэ деж кышщызэфтынур: тІуащІэра хъэмэ Іуащхъэ бэлацэм ищхъэрэ, жызоІэри аращ.

– Дэнэми уэттынщ. УшаскІэ дгуэшым щыщми сщІэр-къым.

– УшаскІэми содэ. Ауэ ттрахыжмэ, дауэ хъуну?

– Хэт птезыхыжынур?

– Сэ сщІэрэ? Зейм!

Астемыр тхъэусыхафэ Іэджэми едзІуащ, куэди зэхиггъэ-кІащ, арщхъэкІэ Дисэ и Іуэхур и щхъэм икІыртэкъым, абы дэмыІэпыкъуу хъунутэкъым.

Дисэ зыггъэгузавэ шэрихъэт судыр Іуэху цІыкІуфэкІутэ-къым. Мэтхъэн Къазджэрий и фІыггъэкІэ Сэид къады ящІауэ муслъымэнхэр щыгуфІыкІми, абы иггъэгузавэ щыІэт. Мычэму шэрихъэтым и Іуэху дэкІуейрт, муслъымэнхэр нэхъ еувалІэрт. Абы кыиггъэгущхуауэ езы Мэтхъэн Къазджэрии нэхъ ерыщ хъуат, бэлшэвычхэм япэрыуэрт, шэрихъэт Іуэхур пхиггъэкІыну и ужь итт. Лениным и Іэ телъу дин Іуэхум теухуауэ ар зэджа тхылъыр дэни кышщиггъэсбэпырт, Ле-ниным абыкІэ и муратам емыгупсысу. Диныр зигу илъ

муслъымэнхэр революцэм шымышынэн папшІэ ятха тхы-
лбыр тэмэму кызыгурыІуэр Иналт. Абы кыыхэкІкІэ Инал-
рэ Къазджэрийрэ зэныкыуэкъурт. Къазджэрий советскэмрэ
шэрихъэтымрэ зедигъэпсэун и гугъэт, гува-шІэхами шэри-
хъэтыр зэрыкІуэдыжынур Инал хъэккІэ и фІэщ хъуат.
Астемыр дежкІи гурыІуэгъуэт шэрихъэтыр зэрылъялъя-
жынур...

Дауэ хъуми, шэрихъэт судым иыгът Саримэ и Іуэхур.
Рахым кызыкыуэгущукІын шыІэт, адыгэ хабзэми шы-
гъуазэт. Уасэ итыр кІуэд зэрымышунур ищІэрт. Дисе, и
пхъум хуитыжти, имыщІэн ебгъащІэмэ, лей ирах хуэдэу
цІыхум кыагурыІуэнут. Іуэхур куут.

Саримэрэ Елдаррэ фІыуэ зэрызэрылъягъур псоми ящІэрт,
арщхъэкІэ щІалэм, хъыджэбзыр кыихъмэ, и напэр текІынут.
Иналрэ Степан Ильичрэ ар ядэну Іэмал иІэтэкъым.

АтІэ сыт абы и Іэмалыр? Саримэ зыпылъ щІалэм дэгъэ-
кІуа дауэ хъуну? Дисэ зыкІэрыхъыжъа лафкІэтет пащІэ
псыфым дауэ кыкІэрыча зэрыпщІынур?

Шэрихъэт судым Іуэхур ІэщІыхъэмэ, хъыджэбзым фІэ-
фІыр шайуэ кызызэрымилъытэр цІыхум ебгъэлъягъуныр
кыыщохъулэнт? ИтІани абы Іэмал иІэу Астемыр кыыхуэ-
щІэртэкъым. Мэтхъэн Къазджэрий идэнутэкъым шэрихъэт
судыр бгъэулъийуэ. Дисэ дунейр икыутэж щхъэкІэ, Рахым
и Іуэхур кыикІмэ, арат зыхуейр. Езы Рахыми судым Іуэхур
щритыну пІальэр тэмэму кыыхихат: Елдар абрэдж кър-
хуэкІри кършым итщ, Инал Мэзкуу кърал Іуэху щхъэкІэ
кІуауэ къэтщ. Инал шыІэпэу шытыгъами, абы щхъэкІэ
Къазджэрий пхуепсэлъянтэкъым. АтІэ дауэ хъуну?

Астемыр и гум зыгуэр къэкІащ.

– Зэ умыпІащІэ, Дисэ, – жиІэри Астемыр ІукІыжыну
мурад зыщІа фызыр кыигъэувыІащ, – зыІэжъэ зытІэкІукІэ.

– Сыт зыщІэсІэжъэнур? СыкызызэрыкІуам сыхущІогъуэж.
Абы фІэкІа жэуап зэрызимыІэнур сщІатэми! ЛъэмбытІ къэ-
счынтэкъым. ЛъэмбытІ закъуэ ари! – ар жиІэурэ Дисэ ихъу-
иль щхъэкІэ ІукІыжыртэкъым.

– Дапщэщ судыр?

– Щэбэт махуэм.

– Умыдэ щхъэкІэ, дыбдэІэпыкъунщ, факъырэу уедгъэ-
жъэжынкъым, – жиІэри Астемыр Дисэ и гур дахэ хуищІын
и хысэпу жиІащ.

– Алыхъ, ар си фІэщ умыщІын, – жиІэри модрейри Іэнкун
хъуауэ щытт.

Дисэ, дауи, и фІэщ хъугъуейт Астемыр и псалъэм текІы
Рахым кыдэщІыну. Тхъэм ещІэ, игу кысщІэгъуамэ, си
тельхъэ хъункІэ хъунщ, жиІэу егупсысырт Дисэ. Дауэ ищІми
содэ, си пхъур лафкІэтетым ирызигъэтрэ сшхын згъуэту

сыпсэумэ, фІэкІа зыми сыхуейкыым, жиІэрт Дисэ игукІэ. Ар и фІэш дыдэ хъуати, бэлшэвыч тетым нэгъуэщІ еплъыкІэкІэ еплъырт.

– Си насыпыр псыхэкІуадэ умыгъэхъу, Астемыр, – жиІэу лъаІуэрт Дисэ, – къурмэн сыпхухъу, игъашІэм дызэгъунэгъуш, ди бжыхъэкІапэ зэпытщ. Саримэ фІы дыдэу фольагъу фи унагъуэм. Уэри уи татуугъуэщ, фІы хуэпщІэни пхузэфІэкІынуш. Хэт мыгъуэр кыыздэІэпыкъун, уэ укыыздэмыІэпыкъумэ? Уэраш щІэгъэкъуэну дызыщыгугъыр. ПщІы-хъэпІэ мыгъуэу слъэгъуаш шылэмрэ данэмрэ дыхэсу Рахым и гум дису Саримэ дэрэ Іуашхъэмахуэ дыдришейуэ, Саримэ и щхъэцим дыгъэ нур хищІэу.

– АтІэ, пщІыхъэпІэ хъарзынэ плъэгъуа пэтрэ, щхъэ угузавэрэ, – жиІэрт Астемыр, – ущІэгузэвэн щыІэххэкъым. Мэ, мыри зыгуэр пщІынщ. – Астемыр физхэм къагъэна кІарзинкІэу бабыщ зэрысыр Дисэ иритащ. МыдэкІэ зыкыгъазэри мылицэ щысым кыжриІаш:

– Мыр уэ убыд, Мэтхъэным и цІэджэгъу, – цырибон птулькІэр Къазджэрий кыІэщІыхъаш. Луи, насыпыжбыр къеуэлІауэ, дакыкъэ закъуэкІэ Къазджэрий и фочыр кыІэщІыхъаш.

Псори занщІэу нэжэгужэ къэхъуат.

Астемыр и гум къэкІарезы Астемыр фІэхъэлэмэт хъужырт. Елдаррэ Саримэрэ я Іуэхур кыибгъэкІ хъунут, Рахымрэ Дисэрэ зыми щымышу къэбгъанэу... Дауэ хъуми, а тІум зегъэцІыхужын хуейт. Астемыр дежкІэ гурыІуэгъуэт Рахымрэ Дисэрэ зэрызэкъуэтыр. Дисэ хылагъэ зэрихъу арат. АтІэ хъункъэ. Зыгуэр къэхъужыкъуэмэ, жиІэри Астемыр мурад ищІаш, Елдар деж иІуэхуну. Къазджэрий абы кІэлтыкІуэрэ хыбар иригъашІэмэ, Елдар къэсыжынт.

Арэзы хъуа зыкъоми зэбгрыкІыжырт, я Іуэху зэхуаІуэтэжурэ.

Бжыхъым адэкІэ ІэуэлІауэ къэлурт. Дисэ бабыщхэр джэ-

дэщым щІихуэжауэ, Саримэрэ Рум цІыкІурэ унафэ яхуи-

щІырт пщІантІэм дэмыкІыну. Езыр тхъэм ещІэ здэкІуэр.

Астемыр хуагъэхъэзырар тхъэусыхакІуэ къэкІуахэм яшхати, езыр гунэщІу дэкІаш. Ар здэкІуэм зэхихырт Долэт дум бгъэдэту унафэ ищІу. Ду къомир зэрагъэпэщыжырт, сэджит сытхэр абы иракІутэну.

АтІэ, дэ тцІыху зыкъомам дахуэзэжаш, адреихэми я хыбар зэхэтхмэ ди гуапэщ. Абыи дынэсынщ. Дэнэ щыІэу пІэрэ Мусэ? Сыт кыщыщІа Залымджэрий? Жыраслъэн и хыбар зэхэтхами хъунут. ФымыпІашІэ. Къуэшрокъуэр пІашІэри

унакъым, жаІэ. Иджы дытевгъэпсэлъыхъ гуащэр Бэлацэ зэрыдишыжам.

ДУНЕЙР ШЭРХЫЩИ – МЭКІЭРАХЪУЭ

Бэлацэ, и хъэмтетыгъуэр кІэщІти, хузэфІэкІа щІагъуэ щымыІэу зытетам текІыжаш. ТхъэмахуитІ фІэкІа къуажэм я Іэтащхъэу щытатэкъым. Реальнэ училищэм щекІуэкІа зІущІэшхуэм иужькІэ ревкому Астемыр ягъэуващ. Мэремкъан Инал Къэбэрдей ревкомым теуващ. Щхъэлмывэкъуэр зыхуейр арати, Ботэщ Астемыр – лІы ІуцкІэ зэджэр – я унафэщІ хъуаш. Пэжу, абы псори къыхуэарзэйтэкъым, уеблэмэ ІиблискІэ къеджэ, «емынэжьэгу хъун» къыхужызыІэ щыІэт.

Бэлаци ар и жагъуашэ хъуакъым.

– «Ыхьы!» жиІэмэ, адыгэм и Іуэхур хъуаш, – жиІэрт Бэлацэ, – бжыпэр узотыжри, узыхуеймкІэ гъакІуэ. Ауэ щхъэпрумыгъэдз. Абы иужькІэ си шитІыр къысхуэгъуэтыж.

– Бжыпэри зыгуэр хъунщ, – жиІэрт Астемыр, – къуажэр факъырэщ. Цыхум я къару илтъыжкъым. Зэрывэни трасэни яІэкъым. Факъырэу куэдым къакІухъ.

– Си шитІыр къыумыгъуэтыжмэ, сэри дауэ сывэну? Ы? – жиІэри Бэлаци щІэупщІаш.

Абы и шитІыр къэзгъуэтыжынщ жыпІэу узэрыщыгугъын щыІэтэкъым. Дэнэ кыпхыжын, щымыІэмэ. Исхъэкъ бзэрым щыкІуа махуэ дыдэм ирихъэлІэу Бэлаци Налшык кІуэну мурад ищІат. Ищэну мэкъу ишэнур гум ирилъхъэ-ирихыжурэ, махуэ зыбжани дигъэкІат, хъэрийкурийм уахыхъэмэ, ухэкІуэдэнкІи хъунуш, жиІэурэ. Исхъэкъ зэгъусэу дыгъакІуэ жимыІамэ, Бэлацэ кІуэххэнуи къыщІэкІынтэкъым. АрщхъэкІэ уунэхъунумэ, куэдрэ. Исхъэкъ кІуэуэ къыщищІэм, Бэлацэ и мэкъур аргуэру ирилъхъаш гум. Жыраслъэн и фызым, ар къыщищІэм, къиІуэхуаш; умуслъымэнмэ, станцым нэс сыздэшэ, жиІэри. Абы ирихъэлІэу Темботрэ Лурэ къэсащ, къалэм дыпшэну дыкъэбгъэгугъауэ зэрыщытар пщІэжрэ, жаІэри.

Зэрыхъуу хъунщ, дыкІуэнкъэ, жиІэри Бэлацэ гуащэм деж иІуэхужаш.

Темботрэ Лурэ гуфІаш, сыту жыпІэмэ зыбжанэ лъандэрэ зыгуэр къэхъу сытурэ я нэгу зиужьатэкъым. Наташэ нэжэ-гужэ къахуэхъуа къудейуэ, Налшык кыкІщ зы урыс дади, шызакъуэгум иригъэтІысхъэри дишаш. А дадэр дохутыру къыщищІэм, Лу зигъэпщкІуат. Тембот пщІы къыхуимы-упсатэмэ, си Іуэхут, арат Лу зыщІигъэпщкІуари. Дохутыр жыхуаІэр сыт жиІэу Лу щІэупщІати, Тембот пщІышхуэ иупсаш, накъырэ епщэу къумыкъу къэзыкІухъхэм щІалэ цІыкІухэм иращІэр аращ дохутырми ящІэр, жиІэри. Ар щызэхихым, саІэщІыхъэмэ, сунэхъуакъэ жиІэри, Лу бгъуэ-тым къащтэ. Дохутыр къэкІуар дэкІыжыху, пкІэунэм исаш,

зиушэхуауэ, уеблэмэ Наташэ и Іэр иубыдыжакъым.

Саримэ дежкІэ мышынагъуэу плэрэ дохутырыр, жиІэу гупсысэрт Лу. Сарими къэкІуауэ Наташэ ирагъэжъэжырт. А хъыджэбзитІыр бзэкІэ зэгурымыІуэми, я псэр фІгуэ зэрылъэгъуат. Зэхуэзэмэ, зым жиІэр зым къыгурымыІуэу, псалъэ зырыз жаІамэ, дыхъэшхэнми мыдыхъэшхэнми, дыхъэшхырт, е дыхъэшхэн жаІамэ, мыдыхъэшхыу зэплъырт. Иджы дохутырыр къэкІуауэ Наташэ ешэ, еуей, Наташэ, а дохутыр бзаджэм и ІэщІагъэр и ІэщІагъэу дауэ удэпсэуну.

Наташэ щыдэкІыжым, хэт къеджами, Лу зыри жиІакъым, шынэщати. АтІэ аращ, узыщышынэн хуейри хуэмейри къыпхуэщІэнукъым.

Темботрэ Къазджэрий и къуэш Аслъэнрэ, зэныбжъэгъушхуэ хъуащи, махуэ къэс зэгъусэщ, тІуми загъэгъукІэри кІышым къыщІэкІыркъым. Бэлаци мэгуфІэ, си къуэр гъукІэщ, желэри.

Долэтрэ Чачэрэ я гуапэтэкъым а щІалэ цІыкІуитІыр кІышым лъащэу зэрыщІэтыр. Долэт и бынхэм, къуейщІей фІэкІа, зыри ящІэртэкъым. Чачэ къыщиушыхъкІэ сыдж ву макъыр и тхъэкІумэм икІыртэкъым. «Къулейсыз» псалъэм пыт «сыз»-р пыуди, дунейр зэлубз хъуащ жиІэрти, Долэт Бэлацэ щыхъэрт. Ар дауэ зэрыпыбудынур, гъуэгу мыгъуэ емыжьэн, жиІэрти Бэлаци къэгубжъырт.

Гъатхэпэ махуэти, нэгузыужыгъуэт.

Наташэ щыдэкІыжым, Лу хъыдан плъыжь гуэр къыхуигъэнати, ар хъэжы пыІэ плъыжъым кІэрыдауэ Лу хуабжъу зигъэбэлшэвычырт. Ар щІалэ цІыкІуу хъэблэм дэсым ялъэгъуауэ ягъэщІагъуэрт. Инус къыщІэна хъэжы пыІэмрэ бэлшэвыч дамыгъуэу хъыдан плъыжъымрэ Лу фІэкІа зэзыгъэкІуфын щыІэу къыщІэкІынтэкъым. Хъэжы пыІэ щхъэрыгъыу Лу уэрамым къыдыхъамэ, зи кІапэр плъыжь пыхъукІа шыбжийм ещхъу, цІыкІухэр и ужь иту, къижыхъырт.

Куэд къызэрехъуапсэр ищІэжырти, Лу тІэкІу зимыгъэщІагъуэу хуэшэчынт, псом хуэмыдэжу дохутырым кърымышІэІауэ зэрыІэщІэкІар и гум къэкІыжмэ.

Налшык зэрыкІуэнум Лу хуабжъу шыгуфІыкІырт, ауэ а дохутыр джаурым сыхуэзэрэ сигъэунэхъум, жиІэу тІэкІуи тегузэвыхъырт. АрщхъэкІэ Темботрэ Бэлацэрэ и гъусэу дохутырыр абы къыпэлъэщынт? Бэлацэ къакІуэри Думэсарэ къыжрилащ: «Къалэ бзэрым сокІуэ, уи къуитІыр си гъусэу», – жиІэри.

– Гуащэри здэфшэжыну?

– Ы. Іэмал иІэкъым. Советскэр къулейсызым и щІэгъэкъуэнщ, – жиІэрт Бэлаци, – Жыраслъэн и фызыр а уэ пщІэм къахэкІами, дэлэпыкъуэгъуншэу губгъуэм къынащ. Астемыр дэнэ къыщыгъуэтыжа хъуну?

– КІэзармэм шыІэу жаІэ. Алыхъ, сымышІэ. Атіэ, гуащэр мэкъугум тесу дауэ пшэн, емыкІукъэ?

– Фитон симыІэм, дауэ пшІыну? – жиІэрт Бэлацэ ауан ищІу. – Алыхъым къыптрильхъэм, фošыгъу шей уефэнщ, жаІэ.

– Уишхэри шы нэхъыфІыІуэм зыгуэрт.

– НэхъыфІ хэт зиІэр иджы?

Лу дежкІэ нэгугъужыгъуэшхуэт мэкъугум тесу, гуащэри и гъусэу бээрэм кІуэныр. Думэсарэ и къуитІыр къалэм кІуэмэ, пхъэ зыкъутэни жэмыр псым зыхуни щымыІэу къанэрт, арщхэкІэ Тембот бээрэм гъукІэ Іэмэпсымэ къыщищэхун и гугъэти, зыри жиІакъым.

Тембот гублащхэм дэсу вожэр иІыгът, Лу мэкъум хэст. Бэлацэ, гум исыну фІэмыфІу, лъэсу кІуэрт, ахэр Жыраслъэн и унэ абджыпсым щекІуалІэм. Сытуи жыІэ, гуащэр уи гъусэныр Іуэху цІыкІукъым.

Лу мэкъум хэсу зэрыкІуэр щІалэ цІыкІухэм къальэгъуатэмэ, дауи, къехъуэпсэнт. Ар и гум илгу и щхъэр къиІэтрэ зиплъыхъ щхъэкІэ уэрамым дэтыІауэ зыри илгъагъуртэкъым. Темботи, дадэ цІыкІу хуэдэ, шыр игъакІуэрт, имыгъэушу. Хэт и гугъэнт а шитІыр апхуэдэу кІуэну.

Жыраслъэнхэ я унэр жыжбэжтэкъым, жыг Іувым хэтт, абдж зэмыфэгъуу хэлъ къомыр дыгъэ нурым къыззэщІигъэнауэ. Лу, абы щеплъкІэ, унэ кІуэцІым уздыгъэ зэмыфэгъу шыщІэгъэнауэ къыфІэщІырти, фІэтелъыджэт.

Куэбжэм нэсри, Тембот гур къигъэувыІащ. Гуащэр къапэплъэу къыщІэкІынти, Бэлацэ куэбжэм зэрытеуІуэм хуэдэу, унэм хъыджэбз цІыкІу къыщІэжри лъэсыбжэр къыІуихащ. Лу ищІыхурт хъыджэбз цІыкІур, зеиншэ дыдэу къэнауэ гуащэм бгъэдэст. Тинэ-пэТинэ жаІэурэ, щІалэ цІыкІухэм зэгуагъэпырт. Гуащэм ар зришэлІэжа нэужь, фэтыджэныхъ кІуэуэ е Чачэ къишэу гуащэм иригъэлэзэну кІуэуэ плъагъурт. Мэсхъуд ТхэмщІыгъуныбэ жыхуаІэр къишэурэ мэл сыт фІригъэгъэжу къыщыхъуи шыІэт. Лу, абы дапщэрэ хуэзами, зэи къепсалъэртэкъым, езы Лу хъыджэбз цІыкІухэм ядэджэгун фІэфІыххэтэкъым.

Хъыджэбз цІыкІур Лу къеплъырт и нэ фІыцІитІыр къыхуу, щхъэц фІыщІэ кІыхъыр убэлэцыжауэ, ар мажъэкІэ зэримыжбыр ІупщІу. Тинэ зэхэфІеями, бэлэбанэми, алмэстыфэ тетми, и нэкІу цІыкІур лъагъугъуафІэт, иджыпсту къыщиудынщи къэпсэлъэнщ, жыпІэу къоплъырт. АрщхэкІэ Лу абыхэм гу лъитэнт? Гуащэм щымышынэу дауэ дэпсэф, жиІэу арат Лу зэгупсысыр.

Тинэ илгъэсиблым нэсат, Лу нэхърэ тіэкІукІэ нэхъыжт, итІани Тинэ зэрынэхъ ин шыІэтэкъым, Іэгъурлъэгъур цІыкІут, и нэкІукІэ Саримэ ещхъу плэрэ, жыпІэу.

Бэлацэ кышцильгагум, Тинэ кьэпсэляш:

– Ныжэбэ лъандэрэ гуашэр кыфпоплэ, – жиІэри.

– АтІэ хьэзырщ гуашэр, ы?

– Хьэзырыпсщ, тхьэ.

Бэлацэ и гьусэм кьеджаш:

– Фыкьех мыдэ. Хьэпшыпыр кьэфхь, – жиІэри. Езы лъыжыр япэ иту кІуэри, пхьуантэ нэхь ин дыдэр кышцащ, щІалэ цІыкІухэм я кьарум кыхьын хьэпшып кьаІэрыхьауэ псори гум кьэкІуэжаш. Куэдрэ мыгувэу езы гуашэри кьэсаш. Хьэпшыпыр гум иралъхьа нэужь, Бэлацэ нэхь цІыкІуитІым унафэ кьахуищІаш:

– ФитІысхьэж иджы, – жиІэри.

Гуашэр ерагьпсэрагькІэ гум дэпщеш. Бэлацэ дэІэпыкьунут фызым, арщхьэкІэ зэрелэбынур кыхуэгуэтакьым: и пхэщІым уолэри емыкІуш, и лъакьуэ жыплэнуци – хьунукьым. Гуашэр, зэрыгуашэр щыгьупщэжа фІэкІ умышцІэну, дэпщейрт. Фызыр имыгьэукІытэн щхьэкІэ Бэлацэ лъэныкьуэ зригьэзаш, арщхьэкІэ зи хьуртэкьым. Лу кьэІэбэу гуашэм и Іэр иубыдын шынаш, срилъэфэхым, жиІэри. Щымыхьужым, пхьуантэ нэхь иныр игьэуш, гуашэр абы тригьэувэри, адэкІэ езыр дэпщешаш. Фызыр бауэбапщэу щІакІуэ яубгьуам тетІысхьэри, мэкьущІэщ кыкІэрыпщІахэр зыкІэрихыжаш. Тинэ абдеж кышиудри гьыуэ бжыхь джабэм кІэрыуват. Хьыджэбз цІыкІур щыгькІэ, нэпс кышцІэжым, ІэштІым цІыкІукІэ нэкІум телуэтыхьмэ, фІейр кыигьэщІытэрт.

– Умыгь, тІасэ, умыгь, – жиІэри Бэлацэ Тинэ и щхьэц зэхуэцІэрэхьам хэлэбаш.

– Кьэзгьэзэжынуш сэ, тІыкІуэ. Алыхь талэм жиІэмэ, кьэзгьэзэжынщ, кІуэ адэ унэм. Бжэр Іухауэ кыумыгьанэ, – жиІэу гуашэм унафэ ищІырт.

Бэлацэрэ Темботрэ лъэсу ежыш.

– НэгьакІуэ, – жиІэри гуашэр Лу и дамэм кыытелэбаш. Гур зэрежьэм хуэдэу, Тинэ нэхьри гьыуэ хуежыш.

– Уэ-уэ-уэу, мыгьуэ. Си закьуэ дауэ унэм сыщІэсыну, – жиІэу.

– Умышынэ, тІыкІуэ. ЖэщкІэ уи закьуэнукьым, – жиІэрт гуашэм, кызэплээкІыурэ.

– Но-но!

Тинэ и гьы макьыр Лу и тхьэкІумэм итт. Пэжу, хьыджэбз цІыкІум и закьуэ дауэ щІэсыну унэ нэщІым, жэщкІи шынэнкьэ, жиІэу Лу фІэгуэныхь хьурт. Кьуажэм дэкІа нэужь, Бэлацэрэ Темботрэ гум итІысхьэжаш, арщхьэкІэ зыми зыри жиІэртэкьым.

– ЗэлущІэ щыІам цІыхубзхэми Іэ яІэта? – жиІэри гуашэр

щІэупщІащ.

– Ы-ы, яІэтащ.

– Цыхубзым Іэ яІэтамрэ цыхухъум Іэ яІэтамрэ зэхуэдэу ябжа хъэмэ цыхубзитІым я Іэр зы цыхухъум и Іэм пальыта? – жиІэри гуащэр аргуэру щІэупщІащ.

– Зыр зыуэ ябжащ.

– Хабзэ угъурлы ухъу. Ари хабзэм щыщщ.

– ІэІэткІэ тет хэтхаш. ДяпэкІэ советскэм псори ІэІэткІэщ Іуэху зэрищІэнур, залымыгъэ лъэпкъ игу техуэнукъым...

– Зэхэсхаш. Ботэщ Астемыр тевгъэуващ. Алыхъ, ар пашэ жылэм яхуэхъун си мыгугъэ.

– Сыту?

– ЗызыгъэщэныфІэ лъэпкъым ящыщми, щІагъуэкъым.

Къэбэрдейм хэт тетыр?

– Мэремкъан Инал. Ари хъунукъэ?

– Жэхылщ, хъэрф имыщІэу.

– Дауэ имыщІэу? Тхылъи бзэи ещІэ, уеблэмэ хэт итхами къоджэф.

– Мэремкъан Инали? Бэлшэвычхэм ирамыгъэджамэ, игъащІэм школ щІэсакъым. «ШтІо» жыхуаІэри ищІэркъым: ауэ фыкъегъащІэ. Тхылъэрэ бзэрэ зыщІэр зэбграхуаш. АтІэ, дунейр шэрхъци – мэкІэрахъуэ. Шэрхъыр кІэрахъуэм, ятІэ кІэрыпщІар къыкІэроху. Бэлшэвычхэри къыкІэрыхужауэ плъагъунщ.

Гуащэм жиІэр Лу и гум ирихъакъым. Абы и гум къэкІат зыгуэр жиІэну, арщхъэкІэ зиущэхужаш. Лу къызэплъэкІыурэ ней-нейурэ гуащэм къеплъырт. Гуащэм и пэр папцІэт, кІыхът, и жъэкъри пІийрт, и нэкІур плъыжыфэу нэрынэ-нэрынэу щытти, шы лІам и ныбэм ишхыхъа хъэм ещхъщ, жиІэри Лу и гум къэкІащ. Ар фІэдыхъэшхэн хъужри, къыщци-уди пэтащ.

– Уэлэхыи, пэжым, – жиІэрт Бэлацэ, – къокІэрэхъуэкІ псори. Зэм гъатхэщ, зэм гъэмахуэщ, бжыхъэ мэхъури, щІымахуэри къос. Бэлыхъ псом ухэмыту, улажъэу ушхэжын нэхъыфІ сыт щыІэ. ЛэжыакІуэм дежкІэ советскэр нэхъ тэмэму жаІэ. Шэрхъ кІэрахъуэм и фІыпІэр дэ къытхуэгъэзауэ къэкІэрэхъуэкІа си гугъэщ.

– ПэжынкІи хъунщ. Щхъэлмывэкъуэ пашэу хэфхар Щэрданхэ я мылькур езыгъэхъунщІа Астемыркъэ? АтІэ абы фІы фыхуишэн? Къуажэм мылькуу дэлъыр зерыфпхъуэм, Іуэхуншэ фыхъужынкъэ. Хъэмэ зым и щхъэр адрейм пишхыкІыу фыпсэуну?.. КІуэдыжаш адыгэ хабзэр.

– КІуэдакъым. ИкІи дгъэкІуэдынкъым, тхъэм жиІэмэ. Щэрданхэ я мыльку зэрапхъуэну яхуэфашэт. Ар абы я пщІэнтІэпскІэ къалэжъат сытми? Къэрэхъэлькъыр аракъэ зи гуащІэдэкІыр?

Гуашэм, а псалъэмакътыр къызэригъэхъеям хушIегъуэ-
жауэ, жиIаш:

– Алыхъ, сымышIэ арами. Уэракъэ Бэлацэ хъужыр?

– Ы-ы. Сэраш.

– Мы цIыкIуитIыр хэт ей?

– Унеуэркъэ шым. Нобэ дынэсынкъым апхуэдэу, – жиIэ-
ри Бэлацэ шыгухум хуилъаш, гуашэр зыщIэупщIар зэхи-
мыха хуэдэу, Лу зиущэхупаш.

Темботи зэгуэпырт. Дэ дыбэлшэвыч быну, езы Бэлаци
бэлшэвычым къадэщIу, гуашэ щхъэ къетшэкIрэ, жиIэрт
Тембот игукIэ, езы гуашэр къыдогий, бэлшэвычыр еуб. Гур
къэгъэувыларэ идзамэ, хъунт. Тобэ ирехъу, къуажэм къыдэ-
кIыху, Бэлацэ гум къыщIимытIысхъар укIытэу е зыгуэркIэ
и дзэр шыуэ арагъэнт. Псори игу тэхуэми, Тембот хуэшэчы-
нукъым гуашэм Астемыр иубу.

Луи абы егупсысырт.

– Дадэ.

– Сыт, Лу? УпIыщIа?

Лу и гум къэкIыжат щIымахуэ щIыIэу Бэлацэрэ абырэ
мэзым щыкIуар. Абы щыгъуэ Бэлацэ хъыбар хьэлэмэт жи-
Iат. Иджы хъыбар жиIамэ арат. АрщхъэкIэ Бэлацэ хъыбар
жиIэну и гум илтэкъым. Гуашэр къытщIэупщIэрэ Астемыр
дызэрибыныр къищIэмэ, жиIэу Лу гузавэрт.

– Дадэ, мор сыт?

– ГъущI гъуэгущ, – жиIаш Тембот.

– Мори мафIэгущ!

Жыжъэу уплэмэ, вагон зыбжанэ зэпыту мафIэгум
ишэрт, Iугъуэр, пшэ зэкIуэцIышыхъам ещхъу, кърихуу. Ва-
гон къомыр пшынэ зэгуэшам ещхъ къыфIэщIырт Лу, игъа-
щIэм и щыпэлъагъуу. МафIэгум макъ ин ищIырт, Шкуро и
дзэр Щхьэлмывэкъуэм къащытеуам ящIа макъым ещхъу.

– Ы-ы, мафIэгури плъэгъуаш иджы, – жиIэри Бэлацэ
къэпсэлъаш.

– Станцым занщIэу дешалIэ, мафIэгур темыкI щIыкIэ, –
жиIэри гуашэри къэгузэваш.

Лу иIыгъ вожэр Бэлацэ къыIыхри, шитIым фIыуэ яхэуаш,
зыгуэрхэр жиIэу. Бэлацэ жиIэр и шитIым къагурыIуати,
занщIэу зрачри, ущу ежъаш. МафIэгур станцым къытехъати,
хуэм хъууэрэ башня лъагэ иным бгъэдыхъэрт. Лу мафIэгум
и хъыбар Iэджэри зэхихат, ауэ мафIэгу жыхуаIэр къызэры-
щIэкIамрэ абы зэригугъамрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут. Лу и
гугъэт мафIэгур шыгушхуэм ещхъу, шым и пIэкIэ собэ инитI
щIэщIауэ абы яшэу, гум щхъэгъубжэ дэнэ къэна, щхъэ имы-
Iэу. Иджы мафIэгур унэм ещхъу къыщIэкIаш. Ар хуэмы-
гъэщIагъуэу Лу еплъырт.

Гуашэри пIащIэрт, мафIэгур текIыжын къыфIэщIу.

Мэкъугум гуащэри, зэкъуэшитІри, Бэлаци тесу станцым Іульэдащ. Тобэ ирехъу, иджыри къэс гуащэ мэкъугум тесу станцым кІуауэ цІыху теплъагъэнтэкъым. Нобэ къэкІуари зэрыгуащэр цІыхум къашІатэмэ, Іэджем ягъэщІэгъуэнт.

МафІэгум ису къэкІуэжахэм я къэпхэр я щІыбым илъу, языныкъуэхэми пхъуантэ, кІарзинкІэ яІыгъыу, фызхэм матэ-къуаншэм джэд ису е джэдыкІэ пэгун яІыгъыу плъагъурт. ПцІы хэлътэкъым абы нэхъыбэр бэзэрым къызэрыкІуар. Лу икъукІэ фІэемыкІут мафІэгукІэ джэд къепшэкІыну. МафІэгум кыикІа къомым сэлэт цыгъын зыщыгъ е афицар щІыкІэу хуэпа куэд хэтт. Дамэтель ятельми я пщампІэхэм Іунэ хэлъу е зыри хэмылтыххэу, я шырыкъухэр цІууэ, я цейри апхуэдэу. МафІэгум итІысхъэу ежъэжынухэр гъушІ сэрей хъарым екІуэкІыу кІэрыст, я пхъуантэхэм, къэпхэм игъащІэкІэ кыи-темыкІыу тесын хуэдэу тетІысхъахэу. А цІыху зэрызехъэ къомым къахэкІри гуащэм лІы гуэр кыибгъэдыхъащ.

– Шэрихъэт полъкум хэт си гугъэщ мыхэр, – жиІэри гуащэм Бэлацэ кыжриІащ.

– Жыраслъэн и унэгуащэр ара? Уэлэхьи, ди гуапэтэм. Мэкъу дыгъэлыр хэт ей? – жаІэри сэлэтхэр кыщІэупщІащ.

– Мэкъур сысейщ.

– И гугъу фымышІ абы. Бэлацэ фІэкІа станцым сыкъэ-зышэн згъуэтакъым, – жиІэри гуащэр лІыжъым кыщхъэ-щыжаш, зыгуэрым гу лъытауэ кыщІэкІынти, Лу ар фІэ-Іуэхутэкъым. ГъушІ сэрей хъарым адэкІэ уплъэмэ, мафІэгур тетт, адэкІэ-мыдэкІэ кІуууэ, бахъэмрэ Іугъуэмрэ бэлыхъу кърехуу. Вагон нэщІ хъуахэр гъунэгъу дыдэу кыитетт, я бжэр Іухауэ. Лу мышынэу щытатэмэ, щІэпхъуэнти мафІэгум итІысхъэнт.

– ИІэ, маржэ, гуащэм и хъэпшыпыр дывгъэхьи девгъэ-жъэж, дэри Іуэху диІэщ, – жиІэри Бэлацэ гуащэм и хъэпшы-пыр кыизэщІикъуащ. Темботи хуэхъыну хуэдиз кыищтащ.

Хъэпшыпхэр лъэныкъуэ ирагъэзащ.

– Гъуэгу махуэ, сыхъэтым я нэхъыфІым тхъэм ухуишэ, уи бзаджэ цІыхум лъысакъым, – жиІэри Бэлацэ гуащэм и Іэр иубыдыжаш.

– Берычэт бесын. Іуэхутхъэбзэ ин кыисхуэпщІащ. Тхъэм сэри пхуизигъэщІэж.

– АтІэ, фІыкІэ.

– Мэ, тІасэ, фэеплъ пхуэхъунщ, – жиІэри гуащэм зыгуэр Тембот кыІэщІилъхъащ. Тембот еплъмэ, сэ жанщ.

– Уэри мыбыкІэ зыгуэр къэцэху, – гуащэр къэІэбэри Лу тхылъымпІэ ахъшэ къритащ. Ар тхылъымпІэ ахъшэ щхъэ-кІэ, зыри кыщІэкІынутэкъым, пащтыхъ ахъшэ земыкІуэт.

– ФынакІуэ, – жиІащ Бэлацэ. – Ей, мыдэ мыр! Ди шэрхъ-ри Іушэ хъуащ.

– Дуней шэрхъри? – жиІэри гуащэр кыщІэупщІащ, а псалгэм кыригъэкІыр Лу кыыхуэмыщІэу.

– Дуней шэрхъри захуэ тщІыжынщ. Темботрэ Аслъэнрэ гыукІэщ.

Абы ирихъэлІэу гуащэр кызыщІыху гуэрхэри кыэсащ. Гуащэр занщІэу кыгуфІащ, мыбыхэм мафІэгум срагъэ-тІысхъэнщ, жиІэри. Лу кыыгурыІуащ ахэр зищІысыр. Шэч хэлътэкъым ахэм Жыраслъэн кыызэрацІыхум, гуащэм пщІэшхуэ хуащІу Іуашащ, и хъэпшыпхэр кыащтэри. Гуа-щафэ кышчытеуари иджыт, и бостей зэхэІуэтам мэкыущІэщ кІэрызми.

Тембот фІэгъэщІэгъуэнт мафІэгур псы зэрефэр – бжъа-мий ин гуэрым бгъэдэувауэ, и гупкІэм псыр кыльадэрт, Іэгъуапэ ин гуэрым кыиж хуэдэу.

Бэлацэ ахэр фІэгъэщІэгъуэнтэкъым.

Станцым кыытекІри Бэлацэ сымэ кыалэмкІэ кыаунэтІащ, мафІэгум кыикІа кыомыр кыызэранэкІыурэ. Хьэлъэ зытель-хэр гум кыеплъырт, абы я щІыхуэ Бэлацэ телъ хуэдэ.

– МафІэгур кышчытельэдам зэхэпхаІа? – жиІэри Тембот Лу кыеупщІащ.

– Пыф-сыф жиІэрт.

– Абы кыикІыр сыт?

– Сэ сщІэрэ. Сыт кыикІыр? – жиІэри Лу щІэупщІащ.

– Пыф-сыф жиІакъым абы.

– АтІэ сыт?

– Куф-цыфщ.

– Пэжуи? – жиІэри Лу занщІэу кыыгурыІуащ. Молэ Сэид и пхъуитІыр мафІэгум ещхуэ гыумщ, зым и цІэр Куфщ, ад-рейм – Цыфщ.

– Паровозым дэнэ щищІэрэ а тІум я цІэр? – жиІэри Лу ар фІэгъэщІэгъуэн хъуащ.

– Абы имыщІэ щыІэ? Уи гугъи уэ. КышчыкІуэм сыт жи-Іар? Абыи гу лъыптакъэ? КІыкъэ-тІыкъэ, КІыкъэ-тІыкъэ, жиІэрт.

– Ари жиІа? Уэлэхъи, пэжым, – жиІэри езы Лу щыхъэту теувэжащ. – Долэт и кыуитІым я цІэри аращ: КІыкъэ, ТІы-къэ.

Тембот кыигупсысар и гум ирихыжат:

– Шежъэм деж «куф-цыф», «куф-цыф», «куф-цыф», – жиІэурэ йожъэ. ПсынщІэу шыкІуэкІэ: «КІыкъэ-тыкъэ», «КІыкъэ-тІыкъэ», «КІыкъэ-тІыкъэ», – жиІэу макІуэ.

Абы нэхъ гъэщІэгъуэн Лу игъащІэм зэхихатэкъым.

– КышчыувыІэным деж сыт жиІэр? – аргуэру Тембот щІоупщІэ, арщхъэкІэ ар Лу кыыхуэщІэн...

– Сыт?

– Зыгуэрым сыту гу лъумытарэ? – жиІэри Тембот шхыдэ

нэщI зищIащ.

- КИиящ. «О-о-о» жиIэри. Ара?
- Абы кыикIыр сыт?
- СщIэркыым, тхьэ. Абыи зыгуэр кыикIрэ?
- Ара мыгъуэ хэщIыкIыр?
- КхьыIэ, кыызжеIэ, Тембот. И!
- О-о-о, жиIэмэ, «Хьэнифо-о-о!» жи.
- Сэид и фызым и цIэри?
- НтIэ.

Лу иджы хуэдэу мафIэгу жыхуаIэр кыгурыIуакыым. Шежъэнуи деж: «куф-цыф», «куф-цыф», «куф-цыф»; псынщIэу кIуэмэ: «кIыкыэ-тIыкыэ», «кIыкыэ-тIыкыэ», «кIыкыэ-тIыкыэ»; станцыи техьэмэ е текIмэ: «Хьэнифо-о-о!».

Абы дихьэхати, Лу бээрым кызырысам гу лытакыым.

Темботрэ Лурэ гуфIэми, Бэлацэ бээр зэхуэсынIэм кызырысу нэщхьей кыэхуащ. Бээрыр кыутэжауэ кырихьэлIащ. Къушхьэ зырыз я ужь кыинауэ шыд пэху цIыкIу кыомым пхьэ уанэ хуэдэу фэнд зытрапхэр телъу зэхэтт. Абыхэм мэкыу кыащэхуну я мурадтэкаыи. Мэкыу хуейр кыалэм дэсхэр арати, бээрым зыри тету плыагыуртэкаыи. Мэкыур мыбы нэс кыэсшауэ дауэ сшэжу сыкIуэжын, жиIэу Бэлацэ гупсысэрт.

Бэлацэ чнутIыр и блэгушIэм щIэлъу ежъащ, зыгуэрым хуэзэн и гугъэу. Бээр зэхуэсынIэм ику дыдэм деж псэлыапIэ тетт, Мэремкыан Инал иригъэщIауэ. Бээрыр кыызэхуэсмэ, Инал абы кыитеувэрти кыэпсалъэрт. Иджы Бэлацэ абы бгыэдыхауэ еплъырт, мы пхьэбгыу кыомыр мыбы трамыгъэкIуадэу, сэ кыызатамэ нэхьыфIти, жиIэу.

Темботрэ Лурэ мафIэгум зыпашIыжу мэкыум тест: «куф-цыф», «куф-цыф»... «кIыкыэ-тIыкыэ», «кIыкыэ-тIыкыэ», «кIыкыэ-тIыкыэ»... «Хьэнифо-о-о!»...

Бэлацэ кыыздикIухьыи, щхьэлтетымрэ абы и фызымрэ яхуэзащ.

– Сэлам алейкум.

– Уалейкум сэлам, Бэлацэ. Мыр сыту кIасэ пщIа?

Бэлацэ зиумысыжын укIытащ.

– СщIакыыми, ныжэбэ сыщыIэну сыкыэкIуащ.

– Армэ, хьунуш.

– ФыкIуэжрэ фэ?

– НтIэ. Ди бээр Iуэхур зэфIэкIащ. Хьэжыгъэ тIэкIу кыэтшати, иджыпстуш шыдухар. Исхьэкъ кыыщыщIар зэхэпха?

– Сыт кыыщыщIар?

– И витIыр трахаш.

– Iэу? Ар дауэ?

– Уэлэхьи, трахамэ. Тезыхар шэрихьэт шухэр арауэ жаIэ.

Сэ слъэгъуакъым.

– Исхъэкъ ейкъым выр. Ар дауэ?

Бэлацэ нэхъри къэгүзэващ. Дауэ хъуну иджы? Мэкъур ишэжу кIуэжмэ мынэхъыфIу пIэрэ? Унэм фэтыджэн тKIуэпси шыгъуи щыIэкъым. Ныжэбэ щыIэрэ пщэдей мэкъур ищэмэ, зыхуей тIэкIур къищэхунщ. Мо щIалэ цIыкIуитIыр дауэ хъуну итIанэ?

– Уэ Iэтащхъэм уащыщ. УщIэгүзэвэн щыIэкъым, – жиIэри Iэдэм къэпсэлъащ, Бэлацэ зэрыгузавэм гу лъытауэ.

– Исхъэкъи зигъэIэтащхъэрт, – жиIэри щхъэлтетым и фызым къыжбэдэхуащ.

– Фэ иджыпсту фыкIуэжыну?

– Iэмал иIэкъым.

– АтIэ мы щIалэ цIыкIуитIыр здэфшэж, кхъыIэ.

– Зи, нретIысхъэ. СокIуэжри – сокIуэж.

– А, тIыкIуэ. Фыкъажэ мыдэ, фыкъытIысхъэ! – жиIэри фызыр кIиящ, Темботрэ Лурэ Iэ къахуищIу.

ЗэкъуэшитIыр щхъэлтетым и гум къытIысхъащ.

– Дэнэ фыздэщыIар, тIыкIуэ? – жиIэри фызыр Лу къеуп-щIащ. Лу и нэщхъыр зэхэукIат.

– Гуащэр станцым тшэжащ.

– Хэт и гуащэ?

– Жыраслъэн и фызыр.

– ФыкIуэ, зывмыгъэгүвэ, – жиIэри Бэлацэ Iуигъэзы-кIыжащ.

Щхъэлтетри къежбэжащ.

Хэт и гугъэнт а махуэр апхуэдэу къыщIэкIыжыну. Лу нэщхъей дыдэ хъуауэ къэп нэщIхэм тесу къэкIуэжырт.

Губгъуэм къина Iэтэ закъуэм ещхъу, Бэлацэ и мэкъугур бэзэрыпIэм къытенащ. Бэлацэ къалъагъумэ, къыбгъэдыхъурэ къеупщIащ зытIуш, арщхъэкIэ уасэмкIэ зэгурыIуакъым. Бэлацэ ягуригъаIуэрт псоми, гъатхэр пасэу къыхъащи, щыIэ къэмышхъуну Iэмал иIэкъым, жиIэрти.

– ПIэтIрэжузыр кыхъакъым иджыри. Апрельым и махуи-блым мэкъу Iэмбатибл хуагъэтIылъ, жаIэ игъащIэм. Фымы-бэлэрыгъ, Iэщыр Iисраф хъунщ, – жиIэу Бэлацэ иушийрт къыбгъэдыхъэр, арщхъэкIэ мэкъур зыми ищэхуртэкъым.

ШитIыр псы иригъафэу лъэныкъуэ зригъэзыну арат Бэлацэ кыххуэнэжар. Абы ирихъэлIэу Iэщэ-фащэкIэ зэгъэпэ-щауэ зы лIы гуп къэсащ. Бэлацэ плъэри, абы я гум фIы зэ-римылгъыр къищIати, къэуIэбжыащ. Исхъэкъ тхъэмышкIэр зыгъэунэхъуар мыхэр армырауэ пIэрэ, жиIэрт.

– Хэт и мэкъу мыр?

– Сысейщ, – жиIэри Бэлацэ щIалэхэм япежыащ.

– Алыхъым си фIэщ имыщIкIэ ар. Дэнэ къипхауэ уи мэкъу? – жиIэу зызэкIэщIишырт щIалэ накъэпакъэ гуэрым, –

нашэ модэ, зэхэдгъэкIынщ.

– Алыхъыр нахуэу согъэпцI, сынакIуэм. Ар сыт хьэдэ-гъуэдахэ, – жиIэри Бэлацэ кызырыкIаш, жиIэм тIэкIу тегузэвыхъыжу.

Щалэ накъэпакъэм едауэу щытыхукIэ, Бэлацэ и шитIыр

зыгуэрым Iуишри ежъэжаш. Абы гу щылъитэм, лIыжбыр гужъеяуэ кIэлъышIэпхъуаш.

– Ей, къэгъазэ! Дэнэ пшэрэ шыр?! – жиIэу лIыжбыр жэрт.

АрщхъэкIэ шум лъэсыр кIэщIыхъэнт? Бэлацэ кыигъэзэжмэ, гур здэщытам щытыжтэкъым. Щалэ накъэпакъэмрэ абы и гъусахэмрэ мэкъур IэкIэ Iуашри ежъэжаш.

Бэлацэ утыкум къинаш, ищIэнур имышIэжу. Сыунэхъури сыхъыжаш, жиIэри и занщIэр и гъуэгуу ежъэжаш. Мис араш Бэлацэ Налшык съездым къэкIуауэ Мэтхъэн Къазджэрий щыхуэзам, си шитIыр кыитесыхъынуш, жиIэу псалъэмакъ кыышIиIэтар.

А щIэщхъу иныр куэдрэ шыгъупщэжакъым Бэлацэ.

СЭИД И СУД

Щхъэуэ здэщыIэм гуауэ шагъуэт жыхуаIэр арати, гуауэншэ хъуакъым Диси.

Налшык нэхъ уэрам дахэIуэм Воронцов уэрамкIэ еджэу щыташ. А уэрамым тет унэ зэтет зырызым ящышт шэрихъэт судыр зыщIэс унэри. Махуэ къэмынэу гукIэ къакIуэри умыщIэу, шууэ е шыд шууэ къакIуэри куэду, лъэсри нэхъыбэжу щхъэгъэуз гуэрым кыхуауэ, унэ хужь зэтетым деж кыыщы-зэхуэсырт.

Унэ блыным кIэрыту плъагъурт фыз Iэджи, я сабийр я Iэблэм тесу. Ахэр ялIхэм кърахужъэжауэ, я Iыхылым дамыгъэхъэжу, екIуэлIапIэншэу, яшхыни я сабийр зэрапIыни ямыIэу къэнат. ЦIыху къулейсызу, бейр дэуэгъу къахуэхъуауэ Iэджи щыIэт, зэкъуэшхэр щызэхэкIкIэ, адэм кыыщIэна мылъкур яхуэмыгуэшу зэдауи плъагъурт.

Судым, пщэдджыжьым тIысамэ, пщыхъэщхъэ хъуху къэмытэджу ищIэн игъуэтырт.

Пщэдджыжьым япэ дыдэ къакIуэр ХъэкIашэ хъэжыр арат. ХъэкIашэ жейм езэгъыртэкъым: пщэдджыжь нэмэзым деж къэтэджырти ищIэнур имышIэу щыст. Налшык мэджыт дэту щытыгъатэмэ кIуэнт, мэджыт щыщымыIэкIэ, суд щIапIэм кIуэрт. Баш ин иIыгъымкIэ Iэбэрабээрэ къакIуэрти, дэкIуеипIэ зэрыдэкIуейр игъэкIыргъыу етIуанэрей этажым дэкIуейрт, алэрыбгъу зэрылх унэшхуэм щIыхъэрти щыст, псалъэ жимыIэу.

Зээмызэ тхъэгъуш къэIумэ, абы ХъэкIашэ игъэгумэ-

щЫрт. Члисэр зэрыгъунэгъур и гум техуэртэкъым, ар-
щхьэкІэ сыт пщІэнт, тхьэгъуш еуэмэ, уедэІуэн хуейт.

ЕтІуанэр Ашэт, жэхылыжъ гуэр, хьэрф игъащІэм къри-
мытхьами, хьэрэмыншэт, кІокъмакъ лъэпкъ хэтатэкъым.
Ашэ кыщикІухькІэ, и щхьэр игъэсысырт, зыгуэрым и
тхьэусыхафэ едэІуауэ ар зэрыпэжым щыхьэту теувэ хуэдэу.
Ашэ зыми едаІуэртэкъым, зыми щІэупщІэртэкъым, псо-
ри илъэгъуаш, жиІэу. Зээмызэ занщІэу плъэуэ къэпсалъэрт:
«алыхьыр пщыгъупщэмэ, уи гъуэгур тэмэм хьунукъым»,
жиІэрти. Зи суд ящІэм ар зэхахмэ, Ашэ и псалъэр и щхьэм
хуихьырти гузавэрт, езы Ашэ ар щІыжиІар ищІэжыртэ-
къым.

– Сэлам хьэлейкум, хьэжы, – жиІэрти Ашэ кыщІыхьэрт.

– Алейкум сэлам, умбэрэч. Щхьэгъубжэр хуэпщІым
нэхьыфІ си гугъэщ, тхьэгъушым дунейм дытреху.

– Хьэуар кыызэмэщІэкІмэ, сомэх. Плъэгъуа бжэІупэм Іус
къомыр?

– Слъэгъуа жыхуэпІэр сыт? Си гур мэуз, слъагъуху.

– АтІэ мыгъуэ сыт пщІэн. Алыхьыр пщыгъупщэм...
догуэт, Сэид мор?

– Ы-ы. Сэидщ.

Сэид къадыт. Ар кыщыкІуэну сыхьэт бжыгъэр къэмы-
сауэ унэм кыщІыхьэнутэкъым. Уеблэмэ пасэІуэу къежьэрэ
суд щІапІэм нэхьапэлэу къэкІуамэ, лэрыпс кІыхь зэрылъ и
дыжбын сыхьэт иныр кърихынти еплъынт, едэІуэнти, дакъи-
къэ бжыгъэр нэсмэ, унэм щІыхьэнт. ТхьэусыхакІуэ къэкІуа-
хэр и ужь иту, зыгуэрхэм еуэршэрылІэу Сэид кыщІыхьэнт.
Сэид зигъэпагэртэкъым, ауэ и щхьы игъэпудыртэкъым.

Нурхьэлий Хьалилхэ я къурІэнымкІэ тхьэ шригъэІуа
махуэ лъандэрэ Сэид хэпщІыкІыу жьыфэ кытеуат, итІани
жант, и къаруи илът.

ЛыжытІым я кум Сэид дэтІысхьащ. А щым я пашхьэм
стІол хьурей цІыкІу щытт, къурІэн Іув ин, жинт дахэ тебзауэ
телъу. Сэиди адреи и гъуситІми псалъэ жамыІэу зыкъомрэ
щыст, хьэжым щыгъэ игъажэрт, Сэид Іущащэу кыпфІэ-
щІырт, а лІищыр щымыпсалъэкІэ, унэм кыщІыхьа къомри
псалъэртэкъым.

Судым унафэ ищІар – унафэт, абы тепсэлъыхьыжи,
теІээщІыхьыжи щыІэтэкъым. Сэид жиІар алыхьым жиІауэ
къалгытэрт, сыту жыпІэмэ Сэид жиІэнур жимыІэ щІыкІэ
къурІэным еплъынт, хьэрыпыбзэкІэ зыгуэрхэр жиІэнт, уа-
фэмкІэ плъэнти, тІэкІуи Іущэщэжынт, лыжъ кыыбгъэдэхэм
ечэнджэщ хуэдэуи итІанэ жиІэнт.

Сэид и къулыкъур и гум ирихьырт. Мэтхьэн Къазджэрий
къады ищІынур хуээу кыигъуэтат. Сэид ищІэрт Къазджэрий
мышьуатэмэ, ар къады зэрамышІынур.

Зи суд ящІэнури, судым иратам хуэгузавэри, щыхьэтхэри кьызэхуэсауэ бжэм Іузу Іутт.

Сыхьэт бжыгъэр нэсащ. Зыми зыри итхыртэкъым, шІа-тхыни щыІэтэкъым, къурІэныр кьищтэрэ тхьэ иІуэмэ, тхьэ зыІуам жиІар къабыл ящІырти, абыкІэ зэфІэкІырт. Нурхьэ-лий а къурІэным зэрыщышынам хуэдэу шыни куэдт, ауэ и нэр къижу пцІы зыупсу ежъэжри мащІэтэкъым. ЛІыжъ щыс-хэм къеплэмэ, абыхэм пэж фІэкІа зэрыжамыІэнур, я гур зэрыкъабзэр, къурІэныбзэр зэрызахуэр цІыхум я фІэщ хьун хуейт. Шэрихьэт суду Мэтхьэным зэригъэпэщауэ иІыгъыр зытеухуар арат. Муслымэнхэр шэрихьэтым щыгугъырт, къуажэ къэс суд щыІэт.

Мэтхьэным и унафэм щІэту лажьэрт Сэид, абы жиІам зы мэкъалкІэ фІэмыкІыу. Шэрихьэт судыр цІыхум я фІэщ хьун папщІэ, судыр къурІэным тету щІын хуейт. Абы езы Мэтхьэныр кІэлъыплъырт, Сэиди хуэсакъырт, гурыщхуэ зыхуримыгъэщІын и хьисэпу. Модрей лІыжыитІыр ауэ сытми щыст.

Судым и пащхьэм лІы лъахьшэ гуэр итт, тхьэгъэпцІыфэ тету, и нитІыр зыми темпыІэу адэкІэ-мыдэкІэ плъэуэ.

– Алыхьым и ІэмыркІэ уи фызыр ибгъэкІыжауэ жаІэ. Ара атІэ чыржын Іыхьэншэу къыщІэбгъэнар? Уи мылкъум щыщу фызым лъысынури, быным хуэзэри щхьэ умыгуэ-шарэ? – жиІэри Сэид щІэупщІащ.

– СогъэпцІ, сиІэр сымыгуэшам. ЛІо сымыгуэшар? Мылъку сиІэ сэ? СиІэр згуэшащ. СимиІэр дэнэ къисхын? СогъэпцІ, фІэкІа хуэфашэм зы. – ЛІы тхьэгъэпцІыфэм укІы-тэ сыт жыхуаІэр имыщІэу зиплгыхьырт, пцІы зэриупсыр нэрылъагъуу.

– Пэж, ди нысэ? – жиІэри Сэид еупщІащ ІэлъэщІ ин телъу бжэ къуагъым къуэт фыз щІалэм.

– Алыхь, зы къызимыта... Псори пцІым, – жиІэри фызым и нэм нэпсыр къыщІэлъэлъащ.

– Сыт бгуэшар? ЖыІэт!

– Дгуэшари?

– Ы-ы.

– Джэд-мэд, нартыху-бжьэртыху, шхыІэн-фэІэн, сэ сщІэ мыгъуэрэ, согъэпцІ, псори тІу дымышІам. Джэд-мэд диІэти, джэдыр къэзгъанэри мэдыр фызым естащ, нартыху-бжьэр-тыху диІэти, нартыхур сысей хьуащ, бжьэртыхур фызым естащ, шхыІэн-фэІэным дынэсри, шхыІэныр сэ къыслъысащ, фэІэныр фызым лъысащ. ЛІо абы и лей зыхуейр? Си щхьэуэ хуеймэ, алыхьым ирелъэІу.

– Хьэуэ, иджы си фІэщ хьуащ, псори зэхуэдитІ зэры-пщІар, – жиІащ Сэид, лІы тхьэгъэпцІым жиІар и фІэщ хьуа-хуэдэу.

– Уэлэхыи, арам. Лло, фыкъэзгъэпцІэн фи гугъэ?

– ГурыІуэгъуэш.

– Зы лейуэ си дей къэнакъым, нэвгъакІуи нэвгъаплъэ, – жиІэри зи суд ящІэри увыжащ, судым хейуэ хэкІа и гугъэжу.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, уэ къыплъысар уи фыз ибгъэкІыжам лъысам хуэдизщ. Фыз ибгъэкІыжам лъысари уэ къыплъысам хуэдиз мэхъу? Ара?

– Мыпэжмэ, нахуэу согъэпцІ.

– АтІэ хъарзынэщ, уэ къыплъысари уи щхьэгъусэм лъысари щызэхуэдэкІэ, уэ къыплъысар уи фызым ет, уи щхьэгъусэм лъысар уэ къуитыжынщ. КъыбгурыІуа?

– Ар дауэ? Си мылкъур мобы есту, абы имыІэр сэ къызити. Ар суд хъун? Зэ догуэ, ей!..

– ФыкІуэ, си псэ. Зевгъэхь! – Сэид къурІэныр ІитІкІэ къиІэтри къэуащ, лы бзаджем и судыр зэриухар къригъэкІыу.

– АтІэ, аращ, – жиІэри Аши къэпсэлъащ, – алыхьыр пщыгъупщэмэ, уи гъуэгур тэмэм хъункъым. ФыкІуэ, зэфІэкІащ фи судыр.

– Ашэ, Іухыт щхьэгъубжэр, хуабэщ, – жиІэри лъэІуащ Сэид, хуабжъу къызэщІэплъауэ.

Куэд лъандэрэ Сэид суд ещІэри, а ерыщ тхъуэплъ цІыкІум хуэдэу нахуэу тхъэр зыгъэпцІ хуэзакъым. Ашэ щхьэгъубжэр Іуиха нэужь, тхъэгъуш ву макъыр унэм къыщІэуащ, бзу фий макъыр абы дэщІыгъуу.

Дисэ зипІытІ-зихузу цІыхум яхэтт, гузавзурэ пщІэнтІауэ. Мы махуэ зы-тІум нэхъ уэди хъуа хуэдэт. Мысэ сыхъумэ, жиІэу шынэрт Дисэ, Астемыр къыдэлэпыкъуну къыгъэгугъа пэтми. Рахьим и ІитІыр зетелъу зэрыщымысари гурыІуэгъуэт, ар Іэджэми якІэщІэлъэдагъэнт, Іульхъэ сытхэм хэмытауи къыщІэкІынтэкъым. Дауи, Сэид ІульхъэкІэ ухэзэгъэнкъым, къурІэным и фІыцІагъэр ІэщІэлъщ, суд щІапІэм къэкІуэху, нэмэзлыкъым къытокІри къокІуэ.

Шынэмэ, щІэшынэни щыІэт Дисэ. Унэм къызэрыщІыхъэу, Рахьим нэІу плъыжыжымырэ ТхъэмщІыгъуныбэрэ зэбгъэдэсу илъэгъуащ. Мэхъудт абы щыхъэту къыгъэлъагъуэр. ТхъэмщІыгъуныбэ пцІы защІэкІэ ущІыхъумэнущ, уи нэр къижу уищэнщи укыищэхужынщ. Псом хуэмыдэу Дисэ щІэгузавэр нэгъуэщІт: къалэм гукІэ къыдыхъауэ къыщыувыІэм, зы кхъуэшхуэ шэрхъым къежалІэри зыкъыщыхъуащ. «Тфу, алаурсын, ямылбагъужын», – жиІэри Дисэ убжыитхаш, къэмэхъэшауэ. Мыбдеж дызэхэтурэ, модэкІэ Елдар къыскІэщІэлъадэрэ Саримэ ихъмэ нэхъеижкъэ, жиІэрт зэми Дисэ, ихъми, езыри, дэкІуэн дэнэ къэна, дэкІуэсэн хъэзырыхъэщ. Елдар дзэ зэришэу командир хъуащи, упэлъэщыхъанукъым. Шу гуп къыдэлъадэрэ хъыджэбзыр ирахъэжэмэ, зэфІэкІащ.

Мы бэлыхь псом дыхэмыту Саримэ зэрыхуейм хуэдэу Елдар еттамэ, зэфІэкІат жиІэу шыгупсыси шыІэт Дисэ, езыр лЫ зэрырата щЫкІэр и гум кЪэкІыжмэ. ГукІи псэкІи фІэ-мыфІу, езы Дисэ щыхъыджэбзым Зырамыку мыгъуэм кЪратат. Дисэ и адэм зэгуэр и лЫщІэр кыщІишэщ унэми, мис ди малхъэр, мэрэм кЪакІуэ ди пхъур ишэнущ, жиІаш. Ухуеймэ, гыи, ухуеймэ, гуфІэ, Іэмал иІэжкЪым. Дисэ зыгуэрым кыи-гъэделауэ хыбар Іуати, си пхъур щІэмылхуэ щЫкІэ лЫ естынщ, жиІэщ и адэми, абы фІэкІ хэмылхуэ и лЫщІэм ири-тащ. Саримэ зэрыхуейм хуэдэу сщІымэ, Рахым кІуэщІры-хуным и щІыхуэр дауэ естыжыну. Аракъэ бэлыхьыр!

– ЗэрыфІэфІу ирешІэ судри, – гъумэтІымэ хуэдэу жиІаш Дисэ. Абы и псалгъэр зыми зэхихакЪым.

Астемыри дэнэ шыІэ, слъагъуркЪыми. Емынэ сыджхэри! Укъагъэгугъэнщи, укъагъэпцІэжынщ, дэкум хуэдэу ари. Мо цІыхухуэ кЪомым фыз акъылкІэ уапэлъэщын. АтІэ мыгъуэ аращ, зи Іыхъэ зыфІэмащІэм хъэм фІешх, си мылхуэ тІэкІури зэрапхуээнщи, тІэмтІэракъ хъуам сыхуэдэщ.

Сэид кЪушхытІым чэзууэ яритурэ кЪурІэнымкІэ тхъэ яригъэІуаш. Зы кЪушхъэр кЪекІуу хуэпат, кЪамэ кЪекІуи кІэрыщІат, сырыхуфэт, Іэгъурлгъэгурт, шыпсалгъэкІэ и пэр лгъагъу иІэтырт, адреир фейцейт, кЪамэм и пІэкІэ и шхужы-щхъэм сэ цІыкІу гуэр езым ищІауэ телът, и гуэншэрыкЪым шабий кЫлэлэырт. СыткІэ судыр кЪеупщІми – «аращ», «хъэуэ» жиІэ фІэкІа нэгъуэщІ хужыІэртэкЪым. КЪушхы-тІыр кыщыІукІыж дыдэм ирихъэлІэу Астемыри кЪэсаш. Судыр щашІэм мыпсэлгъэфа кЪушхъэр унэм кыизэры-щІэкІыу псэлгъэрей хъуат.

– И анэр си хъэм ишх апхуэдэ суд, – жиІэу кЪушхъэ сы-рыхуфэр хъушІэрт.

– Уи хъэм ар ишхмэ, зигъэнщІынщ, дауи, – жиІэри адреир зи Іуэху кыкІар кЪэпсэлгъаш.

– Си суд кымыкІами, умыгузавз: кЪурІэнкІэ кЪэзмышар ІэпшацагъэкІэ кЪэсхынщ.

– Зи, плгъэкІ кыумыгъанэ.

КЪушхытІым зым зыр игъэлЫщІауэ зэрыщытыр ІупщІт, судым тІури арэзы ищІатэкЪым.

СтІолым бгъэдэс ХъэкІашэ кЪэпсэлгъаш:

– Инарокъуэхэ я нысэмрэ муслгъымэн Рахым Алибэчрэ фыкЪэкІуатэт! – жиІэри.

– НакІуэ! – жиІэри Астемыр кыбгъэдыхъаш Дисэ.

Рахым кыпыгуфІыкІыжу щытат иджыри кЪэси, Асте-мыр кЪэкІуауэ щилгъагъум, нэщхъей кЪэхъужаш. Мэсхъуд ТхъэмщІыгъуныбэрэ МутІэ шыгухумрэт абы и щыхъэтри, тІури кыбгъэдэтыххэт. МутІэ сыт, тхъэмыщкІэр, здэщы-

тым, алащэжь ешам хуэдэу, къещхьэукъуэхырт.

Дисэ лъэбакъуэ ичри къэувылащ.

– Нэхъ гъунэгъуу фыув, – жиІэри Сэид и макъым тІэкІу зригъэІэтащ.

Судым и сэмэгурабгъумкІэ Дисэ уващ, ижыырабгъумкІэ – Рахьимрэ и щыхьэтхэмрэ. Дисэ плъэмэ, Рахьим и щыбагъым Мусэрэ Бэтокъуэрэ къыдэувауэ елъагъу. Дунэхъури дытІысыжаш, абы щыхьэту къызэхуишэсар плъагъурэ, жиІэри Дисэ и гур кІуэдыпаш. А къомыр Дисэ къедауэмэ, яплъэщын.

Астемыри тІэкІу къэгүзэваш.

Сэид и щхьэр итІымкІэ иубыдауэ Іэпхъуамбэ зэхуакухэм къыдэплъырт, бжыхъ гъуанэм къыдэплъ хуэдэу. Зи суд ищІэ-нур игъэгупсысэн щхьэкІэ, Сэид апхуэдэу зищІырти цІыхум къахэплъэрт, псалъэ жимыІэу.

Нэхъапэ щІыкІэ щыхьэтхэм ящыщу Абыкъуэ Мусэ къеупщІащ. Сэид, дауи, фІыуэ ищІыхурт Мусэ, абы и псалъэм пщІэ иІэт, езыри муслъымэн къабзэт, тхьэмыщкІэм дэІэпыкъуэгъу яхуэхъуу жиІэрт. Мэрят дахэу абы и фызым Сэид зэзэмызи хуеплъэкІыу шытащ, сымаджэ хъууэ сыхуашащэрэт, жиІэу.

– Къыджелэ, ущыгъуазэ мы Іуэхум? – жиІэри Ашэ къеупщІат Муси, модрейми, куэдрэ зримылъэфыхъу, къыщІидзаш, жиІэнур къигъэхъэзырати.

– Уипхъу лІы ептыныр Дисэ деж къыщыщІадзакъым, Дисэ дежи щаухынкъым, – жиІэрт Мусэ, – мы бэлыхъ къомым фэ фыщІыхигъэтыни езыми зыщІыхидзэжыни слъагъуркъым. Щхьэ суд Іуэху ищІа? Хьыджэбзыр хьэщІэщ унагъуэм дежкІэ. Зэ мыхъуми зэ дэкІуэн хуейщ. Куэдрэ дэ-сыр мэулъий, фадэр, куэдрэ итмэ, мэутхъуэ. Сондэджэру зи хьэпшып ящэхур мэгуфІэ, псынщІэу ящэху, мэ зыщыуа лы къаши еплъыт, махуэ псо утетами, зы Іыхьэ ящэхункъым. Пэжкъэ, Мэсхъуд? Уэлэхьы, пэжым. Дисы къыгуролуэ ар. И пхъум къылтыхъуар хэт? Муслъымэн дыдэу муслъымэнщ. Мылъку жыпІэнущи, узэрехъуэхъунщ. Уасэ хъарзынэ къри-тыфынущ. Пэжу жыпІэмэ, Саримэ хьыджэбз Іейкъым, абы къылтыхъуи щыІэуи къыщІэкІынщ, итІани Дисэ щхьэ имыщІэрэ зритыпхэмрэ зримытыпхэмрэ? Пхъур зейри езыр аращ, езыр хуитыжщ. Рахьим, ди мылъэкпкъэгъуу щыт пэтми, малхьэ хъарзынэ хъунуш, езы Дисэ игъэпсэуфынуш. Ари къыгъэпщІащ. И пхъум щигъэгугъурэ мащІэ къыІыха абы. ЩэкІыщхьэ жыпІэми, хьэжыгъэ, фошыгъу сыт жыпІэ-ми, Дисэ зыкъуэсу шытар Рахьимкъэ? Дисэ щІегъуэжауи дощІ. УщІегъуэжаи босын, етыж къеІыпхар. Уи пхъур ирихъэжьэу лей ирихакъым е сыткъым.

Мусэ игъащІэм жьакІуэт, псэлъэн къригъэжъамэ, псэлъэ-

фырт, жиІэм удихъэхыу. Ар езыми ищІэжырти, и псалъэм кІэщІ зригъэщІын идэртэкъым. Ашэ и щхъэр игъэсысырт, бадзэуэгъуэш хуэдэ, дригъэуейрт-къригъэухырт.

Мусэ и псалъэр зэрызэпигъэууэ, Ашэ къэпсэлъаш:

– Алыхъыр зыщыгъупщэм и гъуэгу дахэ хъунукъым, – жиІэри.

Дисэ занщІэу къэуІэбжъаш, Ашэ жиІар щІыжиІар Дисэ и гугъэри. Рахъыми хъэкъкІэ и фІэщ хъуат ар Дисэ щхъэкІэ къыпсэлъауэ зэрыщытыр.

Сэид Дисэ зыкъыхуигъэзаш:

– ЖыІэт уэ жыпІэнур, алыхъыр зэуа мыгъуэ, – жиІэри.

Дисэ шэм хуэдэу къытехуаш Сэид и псалъэр, уеблэмэ и гур къекІуэу къэджелэн и гугъаш. Сэид и Іэпхъуамбэ зэхуакум къыдэплъу Дисэ къеплъырт, гущІэгъу къызэрыхуимыщІыр пщІэуэ.

Ашэ и щхъэр игъэсысырт.

Дисэ сэт ищІэнт? Зиплъыхъщ, зыкъиплъыхъри Астемыр дежкІэ еплъэкІыжаш, сокІуэд, къыздэІэпыкъу, жиІэ хуэдэу. Астемыри зыри жиІэртэкъым. Дисэ и ІэлъэщІышхуэм кхъуакІэ Іутыр къызэщІикъуауэ иІуэтырт, абы псалъэ зыхуейр къыпыщэщын хуэдэ.

– Алыхъыр си щыхъэтщ, нэгъуэщІ щыхъэт сыхуейкъым, – жиІэри Дисэ гузавэурэ къыщІидзаш, – игъашІэм суд щІапІэ сыхъакъым. Суд шыжаІэн хуейри сщІэркъым... Сыт сэ къуаншагъэу збгъэдэлъыр, сыдыгъуакъым, сыгъуэкІуакъым. Си тхъемыщкІапІэ сисщ. Зи унагъуэ щІыхухъу исым сахуэдэмэ зыгуэрт. Си быным сратепІэнщ, сатеубгъуауэ сопсэу. ГущІэгъу къысхуашІрэ къызатыІамэ, сопсэу. Шэрихъэт судыр къулейсызым я тельхъэщ, жаІэрти, сыкъэкІуаш, къысхуэфщІ си унафэщ, фи унафэр тхъэм дахэ ищІ... Сыт мыгъуэ алыхъым игу къыщІызэбгъар?.. – Дисэ къыщиудри гъыуэ къыщІидзаш.

ХъэкІашэ и нитІыр Дисэ тенат.

Сэид Іэпхъуамбэ зэхуакум къыдэплъу фыз гъым къеплъырт, зыри жимыІэу.

Дисэ гъыныр щигъэтри и нэпсыр илъэщІыжаш.

Сэид щІэупщІэу щІидзаш Іуэхур къызэрекІуэкІар зэхигъэкІмэ фІэфІу. Сыт хуэдэ хъэпшып Рахъым Дисэ иритар, хэт ар зыльэгъуар? Дисэ ахъшэ къримытауэ плэрэ? Рахъым и шыгум ису Дисэ дэнэ кІуауэ щыта? Абыхэм щІэупщІэ хуэдэу Сэид зищІ щхъэкІэ, судыр зэрыщІэн хуейр, хейуэ хэгъэкІын хуейр, е мысэ хъунури ищІэрт езым.

Рахъым зыкІи гузавэртэкъым. Абы и хъэлэлагъыр псоми ящІэ, Мусэ хъарзынэу псори жиІаш.

– ЖыфІэр си унафэщ, – жиІэри Дисэ кыкІуэтыжаш, нэгъуэщІ зыщІэлъэІун зэрыщымыІэр къригъэкІыу. Судыр

яхуми и гуапэт.

Ашэ и щхьэр щӀиупскӀэрт, гушэм ешхьу. Сэиди, судыр иухыну мурад ишӀати, стӀол цӀыкӀум телъ кьурӀэныр кьыштащ. Ар зӀуихауэ напӀкӀуэцӀ гуэрхэм лыхьуэрт, зыхуей унафэр а кьурӀэным ит хуэдэу. ЗэфӀэкӀаш иджы, жиӀэу Рахым кьыпыгуфӀыкӀырт, Мусэ дежкӀэ еплъэкӀыу. СудӀапӀэм щӀэт цӀыхухэри щэху хьуаш, Сэид кьурӀэныр ӀэщӀэлъу гупсысэу ялъэгъуати. Сэид и Ӏэр кьурӀэным телъу кьӀэпсӀэлъэну и жьэр зэтрихат, Астемыр здэщытым и Ӏэр кьӀӀэту:

– Догуэт зэ, сэри зы псалъэ жысӀэнут, – щыжиӀам. – Хьуну, Сэид, жысӀэ псалъитӀ кьудей?

– Сыт иджы жыпӀэжыну? ЖыӀэ.

– ПӀэжу, жыпӀэжын щӀагъуи слъагъуркъым. Дисэ и Ӏуэхум ушӀызэдэуэн хӀлъкъым...

Сыт жалэми зыфӀэмыӀуэху ХьэкӀашэ Астемыр дежкӀэ кьэмыплъэу хуэшэчакъым. АрщхьэкӀэ бжэмкӀэ плъэжри занщӀэу ХьэкӀашэ кьэуӀэбжъаш. Сэиди унэм кьыщӀыхьэр кьылъагъури кьӀэгузэващ.

– Зэпыгъэу уи псалъэр, – жиӀэри ХьэкӀашэ Астемыр и псалъэр зэпигъэуаш. ХьэкӀаши Аши кьэтэджащ, унэм щӀэтхэри кьызэщӀэващ.

СудӀапӀэм Мэтхьэн Къазджэрий кьӀэкӀуат.

Къазджэрий кьӀэкӀуауэ Ашэ щилъагъум, апхуэдизкӀэ зигъэщхьати, стӀол щӀагъым щӀӀэпщхьэну кьыщӀӀэкӀынщ, жыпӀэнт, ХьэкӀашэ и пщампӀэ щӀагъым дзыгъуэ шыр дӀэпщхьа хуэдэу кьыщылъэтащ, Сэид щхьэщэ ишӀыну хьэзырт.

Рахым гуфӀэшауэ и ӀупӀэ Ӏувыжьыр хузэтелъхьэжыр-тэкъым. Абы и гугъэт Къазджэрий кыхуэгузавэу кьӀэкӀуауэ. Хэт и фӀэщ хьунт, Мэтхьэныр Рахымрэ Дисэрэ кьадэмышӀу Елдар кьыщхьэщыжыну.

Ӏуэхур здэщыӀэр зыми ишӀӀэртэкъым, езы Мэтхьэным фӀӀэкӀа. Елдар и Ӏуэхур дӀэкӀуеину гу лъитат, Къазджэрий и кьуэш сымаджэ Нащхьуэ и пӀэ Елдар иригъэувэну. АбыкӀэ езы Инал кьечэнджэщат Къазджэрий. Иджы Елдар и Ӏуэхур суд Ӏуэху хьуауэ кьыщищӀэм, Къазджэрий судӀапӀэм кьӀэкӀуаш, Елдар и Ӏуэхур пхигъэкӀыу абыкӀэ фӀыщӀэ зыхуригъэщӀу ныбжъэгъу зыхуищӀын и хьисэпу.

Къадым я къадыжыр кьӀэкӀуауэ зэрилъагъуу, Рахым щӀӀэгуфӀар нэгъуэщӀтэкъым, иджы езы Саримэ тхьэусыхакӀуэ Къазджэрий деж кӀуапэу щытми зыри кыкӀыжынкъым, молэм уи анэр игъэгузавэм, хэт деж тхьэусыхакӀуэ укӀуэн, жыхуаӀэм хуэдэу Ӏуэхур хьурт.

Сэид кьыщылъэтауэ щытт, кьурӀэныр иӀыгъыу, Къазджэрий стӀолым бгъэдэсхэм я Ӏэр иубыдри лъэныкьуэкӀэ етӀысэхаш, псалъэ зэпагъэуар псынщӀэ-псынщӀэу кьыщӀа-

дзэжмэ фІэфІу. Судхэр етІысэхаш.

Къазджэрий и щхьэр ищІаш:

– Зи суд фщІэм и ужь фихьэж, – жиІэри.

Къазджэрий къыщІэкІуар нэхъ гурыІуэгъуэ тщІынщ.

Дыгъуасэ дыдэ Мэремкъанымрэ Мэтхъэнымрэ зэчэнджэщаш, Внутреннэ Управленэм тет Нащхъуэ сымаджэ хьэлъэщ, жьэн уз къеуэлІауэ. Махуэ лажьэмэ, махуищ хэлъщ. КІэзонэ ахьшэкІэ курорт ягъэкІуами, сымаджэщым щІэлъаами сэбэп хьуакъым. Инал дагъуэ хуищІыр Нащхъуэ зэрысымаджэ къудейртэкъым, атІэ Инал и унафэр Нащхъуэ игъэзащІэ щхьэкІэ, зэкъуэшитІыр зэбгъэдэтІысхьэжырти Инал имыдэн Іуэху ящІэрт. Иджыблагъэ лІы тІошІрэ пщыкІублрэ Инал и унафэкІэ ягъэтІысаш, контрреволюционерхэти. Къазджэрий, ар къыщищІэм, и къуэшым деж кІуэри жриІаш: мы бгъэтІысахэр абрэджу е Деникиным и дзэм хэту щытами, муслъымэнщ, къагъэпщІаш, къурІэнкІэ тхьэ едгъэ-гъаІуи дыгъэутІыпщыж, жиІэри. Инал дыкъищІэм, дигъэ-лъэнщ, жиІэу Нащхъуэ имыдами, и къуэш нэхъыщІэм жиІэр къыхуимыщІэу хьуакъым, контрреволюционер къомыр, хуит зэращІыжу, еуэри мэзым щІыхьэжаш.

Нащхъуэ и къулыкъур и къулыкъуу Къазджэрий щІэшынэн щыІэтэкъым, Инал сыт жимыІами, Мэтхъэныр икІуэтыртэкъым, иджы Нащхъуэ зытетым темытыжмэ, Къазджэрий щІэгъэкъуэн имыІэу къонэ.

Дыгъуасэ Иналрэ Къазджэрийрэ зэпсэлъа нэужь, Мэтхъэным и гум къэкІыжаш Сэид зытепсэлъыхъа Іуэхур. Елдар сыдэлэпыкъуу гу къыщыслъытэн сыхуэзащи зыІэщІэгъэкІынкъым, жиІэри Мэтхъэныр шэрихьэт судщІапІэм къэсащ.

Астемыр, шэрихьэт пашэр щилъагъум, тІэкІуи къэгүзэващ, икІи пыгуфІыкІаш. Къазджэрий Сэид къыдэщІу хуежьэмэ, Рахым и Іуэхур пхыкІынщ, жиІэри гүзэващ, ауэ Къазджэрий хуэдэу къурІэн зыщІэ хэкум имысу жалэрти, абы пеуэныр Астемыр и гуапэт. Астемыр мурад ищІар къехьулІэн хуейт, сыт щхьэкІэ жыпІэмэ шэрихьэт судыр зытеухуа къурІэныр тэмэму ищІэрт, дэнэ деж дэнэкІэ епшэкІ хьуми хищІыкІырт.

Ашэ зытегузэвыхь щыІэтэкъым.

Сэид щыхьэтым еупщІынути, Къазджэрий идакъым:

– Мо зи псалъэ зэпыбудама жиІэнур жегъэлэ, – жиІэри, – сыщымыуэм, ар Астемырщ. Щхьэлмывэкъуэ кыкІауи си гугъэщ. И хьыбар зэрызэхэсхамкІэ, къурІэным фІыуэ хещІыкІ. Зэгүэр Къылышбий и къуэм зауэм игъэкІуэну и ужь итат, къехьулІакъым армыхъумэ. Ар Астемырмэ, сэри си жагъуэкъым къурІэным хищІыкІыр къыджіІэмэ. ЖыІэ,

Астемыр, уи псалъэ зэпыудами кыегъэжыж.

– ЖыІэ. Уэлэхы, содэм. Астемыр и псалъэм дедалуэмэ, ди жагъуэкъым, – жиІэри Сэиди тІысыжаш.

Астемыр кыищІат Къазджэрий гулъытэ абы кыищІы-хуищІыр. Къыспкърыплъыхынущ, си акъыл здынэс зри-гъэщІэнуш, жиІэри Астемыр игъэгупсысаш. АрщхъэкІэ Астемыр жиІэнур хъзырт, ар абы зэрегупсысри куэд щІати, и щхър дахэу иІэтауэ къэпсэлъаш:

– Берычэт бесын, Къазджэрий, псалъэ гуапэ жыпІаш сэр папщІэ. КъурІэным, а уэ зэрыжыпІэм хуэдэу, хэзмыщІыкІ-ми, седжаш, кыизгуролуэ. Нобэ утыку сыкыхъамэ, си мурадыр зыщ – мо фыз тхъэмышкІэми модрей муслъымэнми лей кьалъызмыгъэсыну араш. Шэрихъэтыр цыхум екъуэн-шэкІ хъунукъым, Сэиди суду зэрыщысрэ къуаншагъэ зэри-хъауэ кыищІэкІынщ. Мы тІур щІызэдэуэни слъагъуркъым. Сэид муслъымэнщ, гущІэгъу иІэщ. Хэти еупщІ – араш жиІэнур. Сыт Рахым ищІар? Фызабэ къулейсызым дэлэпы-къуаш. Аракъэ?

– Алыхъыр си щыхъэтщ абыкІэ.

– АтІэ ар къуаншагъэ?

– Псапэщ, дэнэ кыикІа къуаншагъэ, – жиІаш щыхъэтми.

– Рахым хуэдэу адреи муслъымэнхэр щытатэмэ, къулей-сызхэри ди мащІэу алыхъым и нэфІи кытщыхуэнт. Пэжкъэ? – жиІэрт Астемыр, абы и псалъэр зыкъомым зыхуахынур ямышІэу.

– Тхъэр арэзы кыпхухъу. Псалъэ захуэщ жыпІэр.

– Захуэщ икІи узыншэщ.

– Рахым фызабэм щыдэлэпыкъум, фейдэ кыдигъэкІыну и гум илъа?

Рахым жиІэнур ищІэртэкъым, псори фІызэхэзэрыхъы-жауэ.

– Рахым фІыщІэ кыыхуашІмэ арат зыхуеяр, псалъэ гуапэ кыжраІэмэ, абы нэхъ фейдэ лъыхъуакъым. Пэжкъэ, Ра-хым?

– Алыхъыр си щыхъэтщ. Си гур яхуэкъабзэщ, хъэрэм лъэпкъ пщІыхъэпІэу си гум къэкІакъым, – жиІэрт Рахым, пщІэнтІэпсыр ІэщхъэмкІэ ирикъуэкІыу.

Астемыр Дисэ дежкІэ зыкыигъазэри къеупщІаш:

– Дисэ, жыІэт пэжыр: Рахым щэкІыщхъэ къуитами, фошыгъущхъэ кыхъами, сабийхэм кІэнфет сэмб кьаІэ-щІильхъами, иужькІэ кыизэптыжынщ, жиІэу псалъэ кыиб-жиІа?

– Езы Рахым и нитІкІэ илъагъу мыгъуэрт естыжын, кыи-зыхэсхын зэрызимыІэр, – жиІаш Диса.

Астемыр зыхуейр арат.

– АтІэ хъарзынэкъэ, Рахым и гум пыкІар къуитащ, уэри

ухуэныкъуэти, къеІыпхаш. Рахым хуэдэ муслъымэныр нобэрей дунейм шыгъуэтыгъуейщ.

– Ей, гушІэгъуншэр куэдщ, Астемыр, гушІэгъуншэр, – жиІэрт Сэиди абы къыдэщІ хуэдэу.

– Куэд къудей, – жиІэрт Астемыр, и псалъэм зригъэубгъуу, – гуэныхъ жыхуаІэр зымыщІэ дапщэ ухуей? Мыхъэнэ зимыІэм щхъэкІэ гуауэщхъэуэм хэзыдзэнур машІэ. ЦІыхум фІэфІ, фІэмыфІ жиІэу емыгупсысыр нэхъыбэщ. Рахым фІыщІэшхуэ хуэфашэщ. Рахым хуэдэ муслъымэным тепсэлъыхъу къурІэным ити, – Астемыр стІол цІыкІум бгъэдыхъаш, абы телъ къурІэн иныр къытрихри зэгуихаш, – фэдатуэт мыбы итым, ар зыщІэм ещІэ, зыщыгъупщэжам и гум къызогъэкІыж. Мисыр. НапэкІуэцІ читІрэ пщыкІублым деж, Мэккэ щауса усэ. – Астемыр хъэрыпыбзэкІэ тІэкІу къеджэри, къызэджар адыгэбзэкІэ къыжиІэжаш: – «муслъымэным псапэ ищІамэ, абы и фІыщІэр, ахърэту ахърэ зэманыр къэсмэ, игъуэтыжынщ. Алыхъу тэхъэлам шыгъупщэнукъым фІы зыщІар». Сыт абы щІыбгъу хъуну, алыхъым и пащхъэм къыкІа фІыщІагъэм итщ сыкъызэджар. – Астемыр къурІэныр зытелъам трільхъэжаш. – КъурІэным итым епцІыжын муслъымэн шыІэ?

Суд щашІэ унэм щІэт къомым заушэхуат. Псоми яфІэгъэщІэгъуэнт Астемыр и псалъэр зыхуигъэкІуэнур, Сэидрэ Рахымрэ жаІэнур ямыщІэу къэнат, Ашэ и щхъэр игъэсысырт.

– Алыхъыр пщыгъупщэм, уи гъуэгур тэмэм хъунукъым, – жиІэри Ашэ къэпсэлъаш, Астемыр и псалъэм къыпищэ хуэдэу.

Бжэм деж зэхэт къомыр зэІушашэрт: «Плъагъурэ абы къурІэныр зэрищІэр», «Уа, пэжу, иту пІэрэ ар къызэджар?», «Имыту къыгупсыса уи гугъэ?», «Уэлэхьи, Къылышбий и къуэжъым ищІэу щымыта сытми зауэм гъэкІуэн хуейр хэтми», «Пэжу зэридзэкІа уи гугъэ?»

– Еплъыт, Сэид. Тэмэму зэздзэкІауэ пІэрэ? – жиІэри Астемыр судым еупщІаш.

Сэид дежкІэ зигъазэу Астемыр щІэупщІа щхъэкІэ, ар зэупщІыр Къазджэрийт, иІэ, къыспеуэ къурІэнымкІэ, жиІэу къыригъэкІыу.

Сэид къыгурыІуаш Іуэхур зэрызэІыхъар. Ар зэхэзыгъэкІыфынури Къазджэрийт.

– Астемыр тэмэму зридзэкІаш, – жиІэу Сэид къурІэн зэгуэхам еплъырт, и щыпэлъагъу хуэдэу, – итІани анэр хуитщ зэрыфІэфІу ищІыну. «Жэм» жыхуиІэ псалъашхъэм деж къурІэным итщ: «Быныр къэзылхъуар и быным хуитыжщ», жиІэу. Дисы фІэфІщ и пхъур къыдэІэпыкъу а муслъымэным иритыну. Пэжкъэ, Дисэ?

– Рахым кыыздэмылэпыкыуатэм, шлэгэкыуэну симылатэм, си бын схуэлэжынтэктым, тобэ ирехуэ, – жи́лэри Дисы и гур кыызэрыгыуэтыжащ.

– Уэ, Астемыр, кыурлэным хыбошлэкл, ауэ Ибрахым бегымбарым ишлар пшыгыупшащ, – жи́лэрт Сэид, – Ибрахым бегымбарым кыурмэн ишлыну хыуан щимыгыуэтым, и кыуэр кыиубыдри флэгэкэж пэтащ. Езы алыхым кыабыл ишлауэ шытащ кыурмэни. Атлэ адэ-анэр я быным хуитыжщ...

– Хуитыжщ, ауэ балигы хыхуклэ... адэклэ кыурлэным итым еджэт, – жи́лэри Сэид и псалгэр Астемыр кыызэпиудащ.

«Ди быныр флэдыгыэгэжыну, мыбы жи́лэр сыт?» – жи́лэу макэ кылауащ.

– Езым и быныр флэрегэжыж! – жи́лэри кыильащ зыгуэр.

Луэхур зэлыхэну кыышлэклэнти, Кызджэрий кыэтэджри, «фысабыр, жи́лэу кыригыэклыу», и лэр илэтащ.

– Кыурлэныр псоми кыагурылуэркыым! – жи́лэри Кызджэрий суд зышлэу шысхэм дежклэ еплэклащ.

Унэм шлэтхэр сабыр хыуащ.

– Кыурлэнымклэ зэдауэркыым, – пишащ Кызджэрий, – шэрихыэт судыр шлаухуари нэгыуэшлэкыым – муслымэным лей лэимыгыэсыну, шхэрыуар гыуэгу тэмэм тригыуэвэжыну, алых талэр зышыгыупшам игу кыигыэклыжыну аращ. Атлэ, лей хэлэ мы Луэхум? Хэлгыщ. Хэт лей зрахыр? Ари кыэгыуэтыгыуейкыым.

Дисэ и гум шлыхыауэ далуэрт. Турыхь шашлым деж Дисэ, мэджытым клэу молэхэр уазым зэредалуэу шытам хуэдэу, хыэшыкэ хыуауэ далуэрт, Кызджэрий кыыжыэдэклэ псалгэр и псэм хыхыэу. Ара мыгыуэщ абы и Луэху шлэдыклэуейр, алыхым флыуэ кыильэгыуам яшышщ, а зи насып, абы едалуэм сыту и насыпышхуэ. Тобэ, тобэ, мелылыч нэклэуш, нурыр кыышхыэщех, жи́лэу еплыэрт Дисэ. Кызджэрий и псалгэм зиукыуэдийрт.

– Кыурлэным ит псори мыбдеж шызэвгызэхуэну фыхуемыжыэ. Псалгэм папшлэ, алыхым кыыбгыэдэклэ флышлагэм итщ: лээклэныгыэ уилэмэ, кыэгыэсэбэп, жи́лэу. Атлэ, дэнэ деж ар кыышагыэсэбэпыр? Диныр лээгушлэтын яшлыну хуежыэмэщ, гыуэгу захуэм теклам псалгэклэ угурымылуэмэщ, залымыгыэ зрихыэмэщ. Дисэ и Луэхум залымыгыэ хэлгыщ. Хыыджэбзыр зыдэклуэным иратын ямыдэу, залымыгыэклэ нэгыуэшлым ират. Ар залымыгыэкыэ? Залымыгыэ шлызэрахыэр сыт? Уасэ кыылахынуши. Елдари иратынт хыыджэбзыр, уасэ кыытыну яшлатэм. Елдар уасэ итыну властым хуит ишлыркыым. Саримэ Елдар дэклуэрэ бынунэ хымэ, унагыуэ тлысмэ, Дисэ дежклэ лей? Ирамытыжыну плэрэ Рахым и шлыхуэ ятелыэр? Иратыжынщ. Сэ лээклэныгыэ силэмклэ,

к'адым и к'адыжыр с'эрауэ шыщытк'Іэ, Саримэ хейуэ хызо-
г'ээк'І, Рахым зыщ'Іэк'бур естырк'бым...

Апхуэдэу к'ыщ'Іидзыжыну Астемыри и гуг'бак'бым.

К'азджэрий и псал'бэр зэхэзыхам я гуапэ х'уащ.

Сэид ищ'Іэнур имыщ'Іэу шыст, Рахым и ж'бэр к'ыщ'Іэ-
хуат, Мусэ сымэ заг'бэбзэхыжаш. Сэид, ераг'бьу к'ыдри-
шеижыф к'будейуэ, судыр зэраухар к'ыжи'Іаш.

– Алых'быр п'щыг'буп'щэм, уи г'бэуэгу дахэ х'бунк'бым, –
жи'Іэри Ашэ иджыри зэ к'бэпсэл'баш, ауэ мы зэм абы и пса-
л'бэр зыми и щ'х'бэ хуих'бак'бым.

Астемыр к'ыщ'Іэк'Іаш унэм.

Уэрамым к'ыдых'бэжа к'будейуэ, шок'бэ жи'Іэу Астемыр

шу гупыф'І к'бажэу яхуэзаш. Ар Елдар и гупырт. Судщ'Іап'Іэм

к'бызэрысу, шу гупыр к'бепсыхаш, яшхэр п'щ'Іэнт'Іауэ, тх'бэ-

рымбэр к'бак'Іэрыхуу. Нэрыл'баг'бут абыхэм шыр зэра-
г'бэувы'Іар. Елдар, шыр шу г'бусэм ириту Астемыр
к'ыщыбг'бэдэл'бэдам, к'ыгуры'Іуаш шынаг'бэуэ зэры-
щымы'Іэр.

– Х'барзынэу зэф'Іэк'Іаш, – жи'Іаш Астемыр. –
Ук'бэмык'Іуами х'бунут.

К'азджэрий к'абг'бэдых'баш.

– Сэлам, Елдар. Жыж'бэ ук'бик'Іа хуэдэщ, – жи'Іэри
Мэтх'бэныр к'ыпыгуф'Іык'Іыу сэлам к'барихаш. – Уи к'Іэныр
к'бик'Іаш. Х'бэг'бэуэл'Іыг'бэуэр к'Іых'бл'Іых'бэ умыш'І. Тх'бэм
жи'Іэм, сэри сынэк'Іуэнци, сыхэтынщ. Х'буну?

– Берычэт бесын.

Псал'башх'бэ II

АНЭМ И КХ'БАЩХ'БЭ

«Нысэ к'бэсшауэ, унэ к'ыпхуэзг'банэу сыл'Іатэмэ, х'бэ-
дых'бэ syk'Іуэну к'бэсл'бытэнтэк'бым. Си к'бару ил'быху,
сл'бэк'І к'бэзг'бэнак'бым, схузэф'Іэк'Іак'бым унэ, ж'бэгу к'ып-
пхуэзг'бэнэн. Зеиншэ мыг'бэуэу ук'бонэри. Уи щ'х'бэ зак'бэуэ
ц'Іык'Іуу дауэ мыг'бэуэ упсэуну? А си щ'Іалэ, уэсят пхузощ'І:
унэ бг'бэуэту, уи псэм ф'Іыгуэ ил'баг'бэуэ абы шыщ'Іэп'шэнум деж,
к'бак'Іуи си кх'башх'бэм к'бытеу'Іуэ. Си псэр дэнэ шы'Іэми
тыншыжынщ, си бамп'Іэр сщ'х'бэщык'Іынщ...»

Елдар и анэр щыл'Іэм арат к'ыжри'Іар. А псал'бэр ноби
щыг'буп'щатэк'бым, и гум ил'бт, Степан Ильич к'ыжри'Іэжа
адэ уэсятри и гум зэрил'бым хуэдэу.

Г'бэмахуэк'Іэ мазэу, п'щых'бэщх'бэри хэк'Іуэтауэ, кх'бэм деж
шу гуэр к'бэувы'Іаш, Іэщэ-фашэк'Іэ мыр сытым к'ыхуэт зы-
хужып'Іэн щ'Іалэ гуэр к'бепсыхаш, мывэ сэрейм ел'бэри, кх'бэм

дыхаш, шыр кIарц жыг цIыкIум епхауэ кыгъанэри. Мывэ сын инхэм я зэхуакумкIэ дэкIыурэ щIалэр кхъашхъэ гуэрым лыхъуэрт.

ЩIалэр къэувыIэурэ сынхэм еплъырт.

Шэч хэлътэкъым ар куэд щIауэ кхъэм зэрыдэмыхъам. Пхъэ сын зылыхъуэр къэгъуэтыгъуейуэ кыщIэкIынти, мывэ хъурей телъыр кытрихыурэ еплъырт.

Кхъэм дэтыр Елдарт.

Зыкъомрэ лыхъуа нэужь, Елдар кыгъуэтащ зылыхъуар – анэм и кхъэр. Бзу гуэри пабжэм кыхъэлъэтри кыгъэщтащ. Жэщыр кIыфIт, мазэр къэунэхугъащIэти, нэху лъэпкъ ищIыртэкъым, ищIынуми уафэм телъ пшэ фIыщIэм мазэр уигъэлыагъуртэкъым. Пшэ зэхуакухэм вагъуэ нэхъ пIащэ зырызхэр кыдэлыдыкIырт, Елдар кхъэм кыщIэкIуар зрагъэщIэн хуэдэ. Кхъэм зы Iэуэлъауи щыIэтэкъым, балий жыг цIыкIу дэтхэм я тхъэмпэр зэхэпх къудейуэ Iушащэ фIэкIа.

Елдар етIысэхаш, ар зыбгъэдэс кхъашхъэр зэщIэкIэжат, итIани ятIэр кытепчым, Елдар и анэр кызэфIэтIысхъэу и къуэм къепсэлъэн хуэдэу кыфIэщIырт.

Елдар и анэр дунейм зэрехыжрэ куэд щIат, уеблэмэ езы Елдар дыдэ дахэ-дахэу ищIэжыртэкъым. Анэ закъуэр арат щIалэ цIыкIум кыщхъэщыжыну иIэри, ари шхъэщыкIри Елдар зеиншэу мащIэ игъэвакъым, бжэ къуагъ мащIи къуэтакъым, чыржын Iыхъэ кызатыну пIэрэ, жиIэу. Дзэлыкъуэ зауэм ухэтащ, жаIэу Елдар и адэри Сыбыр шагъэкIуа махуэм кыщыщIэдзауэ и гъащIэ Iыхъэр иухыху, Елдар и анэм и кIэтIийр и вакъэпсащ, жыхуаIэм хуэдэу и дунейр лъапэ дэгъэзеигъуэу щытащ. Езыри сымаджэрейт, ныкъуэдыкъуэт, и шхъэгъусэ ягъэкIуэдам и бампIэр нэхъеижт. ТIэкIуэ зиужьа нэужь, Елдар Мусэ деж лIыщIэу Iуувэри кыжраIэр ищIэу Iутащ. Кытралъхъэр и хъэлъэу, жэщ, махуэ жимыIэу лIыщIа щхъэкIи, мыукIытэу и ныбжьэгъум яыхъэн хуэдэу зы джанэ е зы гъуэншэдэж иIакъым. И шхъэ мыгъуагъэ хуихъыжу, цIыхухэм щIагъуэу яхэмыхъэу псэурт, Саримэ хуэзэу димыхъахуэ щытатэм. АрщхъэкIэ Рахъим хъэбыршыбырыжъри абы кыкIэрыхъыжъати, Елдар зэгуэудырт. Мусэхэ я кхъуейплъыжъкIэрыщIэу Елдар япэ дыдэ Саримэ кыщыдэфар нобэ къэс IэфIу и гум къэкIыжырт. Жыраслъэнрэ Елдаррэ щызэхуилъам, Саримэ мышынэу я кум кыдэуващ. Елдар шынакъым абы щыгъуэ, Жыраслъэн дэнэ къэна, Гъуумар кыгъэшынефакъым зэIушIэм щыгъуэ. БлэкIащ ахэр зыгуэру, ищIэу пIэрэ Елдар и анэ тхъэмыщкIэм щIалэ закъуэ зеиншэу кыгъэнар лIышхуэ зэрыхъуар.

Къэбэрдейм нэхъ лIыфIу исхэм Елдар къащIыху, я чэнджэщ кърахъэлIэ, лъэIуакIуэ кыхыхуокIуэ, уеблэмэ езы Инал

дыди КъазджэрийкI къышыхуэныкъуэ Iэджэрэ къохъу.

Псом ищIыIужкIэ Елдар гукIи псэкIи фIыуэ илбагъу Саримэр къишэнущ. Елдар унэ иIэщ, бынунэу тIысынуш, арат и анэр зыщIэхъуэпсу щытар. Къышпышэм деж си кхъашхэм къытеуIуи хъыбар сыгъащIэ, жиIати, мис иджы къэкIуаш Елдар.

И анэм и кхъашхэм натIэкIэ егъэщIауэ Елдар хэлубауэ щIым телъщ, ятIэмэ къыщIэхъэ, удзыр хуабэщ, бахъэ хэт хуэдэщ...

– Си анэ, – жиIэу мэлущащэ Елдар, жэщ кIыфIым и анэ сымаджэм щыбгъэдэсар и гум къэкIыжауэ. – Си анэ. Мис, сыкъэкIуаш уи деж. Сщыгъупщакъым уи уэсатыр. Сэращ ар, си анэ... – Елдар хуэм дыдэу кхъашхэм тоуIуэ, и анэр къыгъэушын хуэдэу, – зэхэпхрэ, пщэдей си хъэгъуэлIыгъуэщ. Абы ухэтамэ, уи дуней насыпти. Уэредадэ макъымрэ фочауэ макъымрэ зэхэпхынщ пщэдей...

Елдар и фызышэм и хъыбарыр дэни нэсат. Щхъэлмывэкъуэ абы фIэкIа хъыбар дэлъыжтэкъым. Шэрихъэт судым и унафэр, Мэтхъэныр Елдар къызэрыдэщIар, Астемыр судыр къызэрихъар, Жыраслъэн и унэр Елдар зэрыратар, Саримэ зэрыгуфIэр, Дисэ гъыуэ зэрыщысыр – мащIэт жылэр зытепсэлъыхъынур? ХъэгъуэлIыгъуэр къуажэм щищIынтэкъым, къалэм фэтэр шыIэу шыщыткIэ, хъэгъуэлIыгъуэ мыхъуу и ныбжэгъухэр зэфIэкIынут, ауэ анэм и хъэтыркIэ, къуажэм щищIыным триубыдащ, «Унэ уиIэу, си нысэ цIыкIур абы щIэсу зы махуэ закъуэ нэхъ мыхъуми слъэгъуащэрэт», – жиIэрт ФатIимэ мыгъуэми, Елдар нэгъуэщIу хуэщIакъым.

Къызэхуэсынщ къуажэр. Къазджэрий гуфIакIуэ къэкIуэну жиIащ. Ар къакIуэмэ, Елдар и фызышэм пщIэшхуэ къыхуащIынщ. ФатIимэ мыгъуэм ищIакъым и къуэм апхуэдиз насып игъуэтыну. Ар хэт и фIыщIэ? Астемыр. Астемыр мыхъуамэ, Елдар зыми щымышу къэнат. Степан Ильич мащIэ къыхуищIа Елдар. Сыбыр шыIа Мурат и хъыбар къэзыхъыжар Степан Ильичщ. ФатIимэ урыс илъэгъуамэ шынэу шытащ, иджы Степан Ильич илъэгъуатэмэ, алыхъым и лIыкIуэу къилъытэнт.

Догуэт. Кхъэм нэгъуэщI цIыху къыдыхъа? Елдар Iэуэлъауэ гуэр зэхиха хъэмэ къыфIэщIа?

Елдар зиушэхуауэ зэщIодэлукI. ИмышIэххэу и Iэр кIэрахъуэм епхъуаш. Iэуэлъауэр кIуэдыжаш.

Елдар, зыкъомрэ шыса нэужь, зигъэукIуриящ. ЩIыбкIэ здытелъым удз мэ IэфIхэр къыщIихъэу уафэм дэплъейуэ шыльт. Елдар фIэфIт а зэрыщылгыр, уеблэмэ жьыбгъэ тIэкIу кхъэм къыдэлъадэрэ и натIэцыр игъэсысмэ, и анэр Iэ шабэкIэ къытеIэбэ хуэдэу и гуапэт. Апхуэдэу здэщылъым,

Елдар Ёуриха е апхуэдэу кыѳѳІэщІа? Жэщыр хэкІуэтат.

Жэщыр щІыІэтыІэ хъуаш, уэсэпси къехащ. Кхъэ гъунэм деж щыт шым пырхъ-сырхъ жиІэрт, Елдар дэкІыжыну и гум къэкІащ. Пщэдей и фызышэщ, Іуэху мащІэ щІэн хуейкъым иджыри. И анэм и кхъэм къакІуэу зэрыбгъэдэсам и гур къабзэ ищІауэ, Елдар къэтэджыжи и щыгъыным есэбэ-уэжащ.

Елдар кыпэплъэрт Астемыррэ Думэсарэрэ. А тІур арат благъэуи, Іыхылыуи, къуэшуй Елдар иІэр. Думэсарэ и къуэм къригъэша хуэдэу гугъу зригъэхьырт, фызхэр зэхуишэсауэ, шхыныр ягъэхъзырырт, Астемыри ищІэн игъуэтырт. Елдар щауэу къамышэжынуми, адыгэ хабзэм и хъэтыркІэ, Бэлацэхэ деж кІуэжыну и мурадт. Астемырхэ я унэр гъунэгъуІуэт.

И анэм и кхъащхъэм тІэкІу телъэщІыхъу здэщысым, аргуэру Іуэулыауэ зэхихащ. Хъэ сыту пІэрэ, жиІэри зиплгы-хъащ, арщхъэкІэ зыри илъэгъуакъым. «Хэт ар?» жиІу джэнути, жэщ ныкъуэм кхъэм щыкІиини дзыхъ ищІакъым, сыкъащтэмэ, шынащ, жаІэнци ауан сачІынщ, жиІэри.

Елдар и Іэщэ-фащэм телъэбэри кыыщэжъжым, кхъэ унэ къуагъым кыыкъуэкІри и пашхъэм зыгуэр кыиуащ, адэкІи мыдэкІи имыгъакІуэу. Елдар занщІэу и кІэрахъуэм епхъуащ.

– Щыгъэт, сэри кІэрахъуэ сиІэщ, – жиІэри лІы кыпэувар къэпсэлъащ. – Узэпэщым! ЛІо, ушына?

Елдар Іэнкун хъуауэ къэувыІащ. И пашхъэм ит лІыр ищІыху хуэдэт, арщхъэкІэ хэтми кыыхуэщІакъым. Зыгуэрым сигъэунэхуну арауэ пІэрэ, жиІэри гупсысащ, арщхъэкІэ и щхъэ кыихъэнт жэщыбгым Елдар кыыкІэлъыплъынІауэ. ЛІитІым зызэрадзын къудейуэ щытт, хэт япэ кыыщІидзэну пІэрэ, жаІу. ТІуми я лІыгъэр ягъэунэхурт.

Елдар и пашхъэ итыр Жыраслъэнт.

Сыту пІэрэ мыр зыхуейр, жиІуэ щытт Елдар.

– СымыщІэу сыпхуэза уи мыгугъэ, – жиІэрт Жыраслъэн, – куэд щІауэ сыпкІэлъоплъ. Уи хъэгъуэлІыгъуэм ирихъэлІэу Щхъэлмывэкъуэ укъызэрыкІуэжыну сщІэрт. Куэдрэ сымы-щхъэрыуэу укъэзгъуэтащ. Псалъэмакъ кыыумыІэту, жысІэм къедаІуэ...

– Уз ухуейуэ укъэкІуамэ, уз бгъуэтынщ.

– УмыпІащІэ, уэ узрикъуни щыІэщ. Зэхэпха? Жыраслъэн и унэм хъэгъуэлІыгъуэ щыпщІыну уи гугъэмэ, къохъулІэн-къым. Жыраслъэн уэ уоцІыху. Инал и жъэм фыжъэдэплъэу кыывокІухъ. Жыраслъэн жиІэм цІыху фІэкІыркъым. Аб-рэддж-пащам и унэм уи фыз щІыуигъэшэнкъым. Зэхэпха? Къэрал джатэр пэсуу. Уарэзымэ, сыкъэплъэгъуакъым, усльэгъужакъым.

– Жыраслъэн, уи унэкъым унэр.

– АтІэ, уи адэм кыыщІэна унэ?

– Си адэм и гугъу умышI.
– УмыштэмакъIэщI, уэ узэкъуэхуауэ къыбокIухъ. Сэ си закъуэкъым.

– Ара жыпIэнур?

– МызэкIэ ар куэдщ.

Елдар зэхихащ Жыраслъэн жиIар. Пасэ зэманым езыр мыдыгъуэми, Псыжърэ Тэрчрэ я зэхуакум хэт иш ядыгъуами Жыраслъэн имыщIэу ядыгъуртэкъым. АрщхъэкIэ езыр ежъуэ цIыху и пщIантIэ дыхъуэ шы къыдишакъым, Мэтхъэн Кургъуокъуэ и хакIуэ къарэм фIэкIа, ари гузэвэгъуэм къыхихащ. Шы дыгъуу хэкум исым, дэнэки дыгъуэу-гъуакIуэу шыIэм Жыраслъэн пащауэ яIэт. Иджы абрэджу ежъэжа щхъэкIэ, езым и щхъэкIэ гъуэгум техъуэ хъунщIэртэкъым, цIыхуи иукI сыту ялъагъуртэкъым, ауэ Жыраслъэн и унафэ зыхэмылъ абрэдджхэм ящIэртэкъым. Езыр гъэпщкIуауэ псэурт, зэм хъэжыуэ хуэпауэ, зэми шызакъуэгукIэ бэзэрым кIуэрт, гъуэншэдж пхалъэм маузер илъу, зэми лъэсу къалэм къыдыхъэрти, ямышIэххэу, дэкIыжырт. Абрэджу къэзыкIухъ къомым пщыуэ яIэр арати, дэтхэнэ шу гупыр дэнэ лъэныкъуэкIэ щыхушэнуми, абы и унафэр зыщIыр Жыраслъэнт.

– Дэнэ ущыIэ уэ езыр? – жиIэри Елдар щIэупщIащ.

– Ы? Уоджэгури уэ. Жыраслъэн здэщыIэр алыхъым ищIэркъым... Дэни сыщыIэщ, уафэмрэ щIыльтэмрэ я зэхуаку сэ сыздэщымыIэ щыIэкъым, – жиIащ Жыраслъэн.

– Шы пшэр уанэу, Жыраслъэн, дэнэки зебгъэутэкI си гугъэщ? – жиIэри Елдар щIэупщIащ.

– Уи уанэри быдэу уи мыгугъэ. Ди нэIэ птетщ. Ар зыщумыгъэгъупщэ, – жиIэрт Жыраслъэн, – ущыгъуэлъыжкIэ бжэр гъэбыдэ.

– Си бжэ щIэзгъэбыдэн щыIэкъым. Уэ уи вакъэр зылъурых ущыгъуэлъыжкIэ, хэт ищIэрэ, лъапщIэу ущIэпхъуэмэ, жыжбэ укIуэфынкъым.

– Шырыкъу зэрыплъыгъыу иджыпсту уэ ущIэпхъуэфыну пIэрэ? – жиIэрт Жыраслъэн. – Мыбдеж лIыгъэ зэхэгъэкIыпIэ сщIыну сыхуейтэмэ, апхуэдизрэ сынопсэлъэнтэкъым. УмышIащIэ, иджыри дызэхуэзэнщ. Нобэ узыIэщIэзгъэкIмэ, сыпщышынауэ аракъым. Хэт ищIэрэ, уигу дыкъэкIыжынщ зы зэман гуэр.

ФЫЗЫШЭ

Къызэгупауэ жэщ ныкъуэм деж Елдар къэкIуащ Бэлацэ деж. Зыми зыкърымыгъащIэу, яхуэмышхэу гъуэлъыжа щхъэкIэ, сыт имыщIэмэ, жеифакъым нэху щыху, зэ Жыраслъэн

жиІам егупсысырт, зэми Саримэ и нэгум щІэтти, жеифыртэ-
кьым. Нэху шауэ кьыщІэкІынт, тІэкІу шыІурихам, ар-
щхьэкІэ цІыху кьызэхуэсым я ІуэзІауэм кьагъэушыжащ.

А жэщым емызэгъар Елдар и закъуэтэкьым. Сарими и
нэбдзыпэ зэтрильхакьым. Щыгъын тІэкІу иІэр Дисэ игъэп-
щІуат: «Ар зейм естыжынуш», – жиІэри. Щыгъыныр зейр,
дауи, Рахьимт. Саримэ гъыуэ елъэІурт и анэм, арщхьэкІэ
Дисэ ухэзэгъэнт. Саримэ зышэр Рахьиму щытатэм, Дисэ и
дуней насыпт, итІанэ си Іуэхут зытримыукІэжтэм. Иджы
фызышэм зэрызыхуигъэхьэзыр щыІэтэкьым. Саримэ ищІэ-
нур ищІэртэкьым, щхьэ сыкъэтэджу Елдар здэщыІэм
сымыкІуэрэ, жиІэрт.

Нэху зэрышу, Саримэ и ныбжьэгъу цІыкІухэр къэсаш,
джэгум зэрыхэтынум хуэдэу хуэпауэ. Абыхэм Саримэ яхэту
плъагъумэ, дунейм теттэкьым ар нысащІэу кьызэрыпщІэн.
ІэпцІэпщІэу, вакъэ зэщІэда лыгъыу, и бостей тІэкІуми
щыдэжын зэмыфэгъу тедыжауэ.

– Зыпхуэпакьыми иджыри, Саримэ, – жаІэри хьыджэбз-
хэм ягъэщІэгъуаш.

Саримэ зыри жимыІэу кьышиудри гъаш.

Хьыджэбзхэм гу лъатат Саримэ щІэгъми, псынщІэу Рум
къраджэри жраІаш:

– Жэи Думэсарэ жеІэ: Дисэ игъэпщІуаш Саримэ и
щыгъыныр, жыІи. Пщыгъупщэн?

– Сщыгъупщэнкьым, тхьэ. Сэ зыри сщыгъупщэркьым, –
жиІэрт Рум, лэкъум ныкъуэ иІыгъыу.

– НтІэ, дауэ зэрыжепІэнур?

– Нанэ кьытехьати, игъэпщІуаш Саримэ и бостей дахэр.
Фызышэр иджыпсту къэкІуэнущ, жысІэнщ.

– Жэ жэрыгъэкІэ, – жаІэри Рум яутІыпщаш. Думэсарэ
зыгуэр къахуимышІэмэ, хьыджэбзхэм я щыгъынкІэ ныса-
щІэр яхуэпэнут, арщхьэкІэ Думэсарэ ар и гум тэхуэнт? Рум
абы нэсыху, жаІар щыгъупщэу нэгъуэщІ зыгуэру жиІами,
Думэсарэ къыгурыІуаш Іуэхур зыІутыр. ИкІэщІыпІэкІэ
ежьэри щІыІу-бгырыпх, бостей, щхьэтепхъуэ, дыщэ пыІэ –
нысащІэр зыхуейуэ шыІэр кьызэхуихьэсаш, и щхьэкІэ
кьыхьри Дисэхэ я унэм къэсаш, Рум цІыкІу и гъусэу.

Дисэ гу лъитэххакьым Думэсарэ къэкІуауэ.

– Ди напэр тевмых. Фхуапэ нысащІэр, – жиІэри Думэсарэ
хьыджэбзхэм унафэ къахуищІаш, – зэрымыукІытэ Дисэ.
Ан-а, ар хабзэ! ЛІо, и пхьур иужэгъужа Дисэ. Умыгъ, си
хьыджэбз.

Хьыджэбзхэм нысащІэр ягъэщІэращІэу щІадзаш, Думэ-
сарэ Дисэ дежкІэ щІэлъадэри егияш, емыкІу кьыумыхь,
фызышэ къақІуэр гъэхьэщІэ, жиІэри. Дисэ емыкІу кърими-
гъэхьын щхьэкІэ, Елдар и унэм шагъэхьэзыра гъуэмылэм,

фадэм шыщ икІэщІыпІэкІэ кыгъэсыну жиІэри Думэсарэ дэкІыжащ.

Сарими дахэу зэрахуапэм, унэм шхын ІэфІ шызэрахъэм и хыбар мыгчэму Рум кыжриІэрти, Сарими нэхъ нэщхы-фІэ къэхъуаш.

Фызышэри къэсаш.

Къалэм кыщаштауэ фитон фІыщІэшхуэр, и ужьым шу гъусэхэр иту, Дисэ и пщІантІэм кыдэлъэдащ. ЛъэныкъуэкІэ ебэу фитоным бжэІупэм деж кІэщІу кыщигъэшри къэувы-Іаш. Бэлаци, и пашІэ инитІыр мафІэ бзиитІ хуэдэу ирикъуэ-кІыу, кыкІаш. Шухэри епсыхри, гупыфІ зэрыгъэхъуауэ, чэфыфІ тІэкІуи яІэу, сэлам зэрахри унэмкІэ зэрыщІэгъуаш.

ХъэщІэхэр епсыхри ефэ-ешхэр яублащ. Нэхъыжьхэр, хыбар жаІэу, зэхэсыху, бжэІупэм деж щІалэхэм джэгу щаш-Іаш. ПщІантІэм дэу цІыхур дэтт. Дисэ зэрымугъауэ фызышэшхуэ хъуати, и пхъум шыгъыныр зэрыримытам хуцІегъуэжат, арщхъэкІэ абы Іэмал иІэжтэкъым.

Думэсарэ кыригъэхъа гъуэмылэри фадэри, Дисэ игъэхъэ-зыра тІэкІури зэбграхаш. Дисэ насып иІэти, хъэщІэхэр шхынкІэ ерыщакъым, тхъэмадэу шысыр Бэлацэти, хъэщІэ-хэр куэдрэ щигъэсын идакъым. Абы Елдар кълъэІуат кІыхълІыхъ зрамыгъэщІыну. Фызышэ къэкІуахэр куэдрэ щимыгъэсу, Бэлацэ къэтэджри жиІаш:

– АтІэ, хъэщІэр шхамэ, бжэм йоплъ. Дэри Іуэху диІэщи, ди Іуэху и ужь дихъэнщ.

– Іэу, дынэмысыжын уи гугъэ? Щхъэ дыбгъэпІашІэрэ? – жаІэу зыкъом зэрыгъэкІиями, Бэлацэ идакъым. БжэІупэм деж щІауду джэгу шекІуэкІыр зэпамыгъэууэ хъуакъым, щІалэхэм къэфэнкІэ замыгъэнщІами.

НысащІэр кыщІэзыхынур Бэлацэт.

Саримэ зыщІэс унэм, фызышэр дэкІыжыну шызэхахым, шызэрыгъэпІейтеящ. Езы Сарими икІи гуфІэрт, икІи гы-ным хуэдэу, и гур кызэфІэнат. Хъыджэбз ныбжьэгъухэр кьежауэ нысащІэр ягъэхъэзырырт.

Шыгъын дахэу Думэсарэ кыхъар Саримэ хуэфІ дыдэ мыхъуми, ар шыгъыу нысащІэм уеплъмэ, нэхъ дахэ слъэ-гъуакъым жыуигъэІэнт. Дыщэ щІыІу-бгырыпх, дыщэ пыІэ, дарий бостей, щхъэтепхъуэри данэу, къатыр дахэ лыди лъы-гъыу, зи, Саримэ кызыхуэт шыІэтэкъым. Езы хъыджэбзри къамылыфэу, тІэкІуи фагъуэ хъуауэ, и нэ дахитІыр кІэгъэ-пшагъэм кыхэлэдыкІ мафІэм ещхъу данэпсым кыпхы-плъу, апхуэдэ нысащІэ зэрыбгъуэтынт.

Дауэ игъэщІэрэщІами Гуащэнэ и гур зэгъатэкъым, зэм щхъэмажьэр игу иримыхъу зыгуэрым и щхъэм хэлъыр кы-хихырти хильхъэрт, зэм езым лъыгъ лъэпэдыр лъыхынти, Саримэ лъитІэгъэнт, зэми мастэ-Іуданэ кыгъуэтынти, Са-

римэ и бостейр нэхъ зэв ищIынт.

Бэлацэ унэм кышцIыхъаш. ЛIыжыыр нысашIэм шы-
Iуплэм, кьэуIэбжъа хуэдэу кьэувыIаш, нысашIэм и даха-
гъэр фIэтелъыджэу. Бэлацэ, дауи, и щыпэлъагъутэкъым Са-
римэ, ауэ апхуэдэу дахэ хъуну и гугъэнтэкъым.

Фызышэм кьэкIуа шу кьомри шэсыжауэ, фитон фIыцIэр
кьаувыхъри уэредадэ жаIэу кьаублащ. А уэредадэр зэхэзы-
хыу мыгъа хъыджэбз щыIэу кьышцIэкIынтэкъыми, Сарими
и нэпсыр кьышцIэлъэлащ, абы и хъыджэбз гъусэхэми яхуэ-
шэчакъым, Саримэ IэплIэ ирашэкIауэ, ягукIэ ехъуапсэу, я
нэкIукIэ яфIэгъуэныхъ хуэдэу зэхэуаш.

Бэлацэ гушыIэн кьышцIидзащ, хъыджэбзхэр игъэудэIу-
жыну.

– Мы дахэ кьомым дэтхэнэр ара иджы кыххэсхынур?
Сыщымыуашцэрэт, бетэмал, – жиIэрт Бэлацэ, – иIэт, си псэ,
сызэвгъэплъыт. ТхьэIухудхэм нэхъ дахэр хэт?

Хъыджэбзхэр, гъын щагъэтри, кьэдыхъэшхыжащ.

– Хэт нэхъ дахэми щIэсхынщ, – жиIэу Бэлацэ Саримэ
дежкIэ плъащ.

– БжэщхьэIур лъагэщ, – жаIэри хъыджэбзхэр кьэпсэ-
лъащ.

Бэлацэ, дауи, кьыгурыIуэрт абы кыикIыр. Езыри нэжэ-
гужэу хъыджэбзхэм ядэгушыIэрт. Саримэ и гъыныр пичри,
ар щIэзыхыну кьышцIыхъа дадэм гуапэу еплъащ, нэпсу и нэм
кьышцIэжар имылъэщIу. «БжэщхьэIур лъагэщ» жызыIа хъы-
джэбзым Бэлацэ дэгушыIэрт:

– Лъагэми, дамэ стетщ, – жиIэу.

Бэлацэ гушыIэн и жагъуэтэкъым.

– Пшэ адрыщIми сольэтэф.

– Хьэлъэ пхынуш, плэщIэхунщ.

– Шым сышэсым, сIэщIэхун?

– Лъэрыгъыпсыр кьыпичынщ.

Уедауэ щхьэкIэ хъыджэбзхэм уатекIуэнутэкъым.

– А-а, джаур, фэри фэ, – жиIэрт Бэлацэ, – сыфIэщIэкIыну
кьышцIэкIынкъым. ЩIалэ зырыз кьэзгъуэту фезгъэшашцэрэт.
Мэ, сышцIэвгъэкI закъуэ. – Бэлацэ кьыгъэхъэзыра кIэнфет,
браныч сытхэм ящIыIужкIэ ахъшэ тIэкIу телъыжу хъы-
джэбзхэм яритащ. – Гъуэгу тхылъыр хъэзырщ.

Хъыджэбзхэр зыхуеяр, дауи, арати, зэрыгъэдыхъэшхыу
кIэнфет сытхэр занщIэу зэбграхаш, ахъшэр гъуэлъыпIэм
иралъхъащ, иужькIэ ягуэшыну.

– Гъуэгу махуэ, дадэ, – жаIэри хъыджэбзхэр зэщIэкIиящ
аргуэру. АрщхьэкIэ Бэлацэрэ Саримэрэ я кум зы кьыдэ-
уаш. Иджы Бэлацэ зигъэбэлыхъу яыхъэщ хъыджэбзхэми,
лъэныкъуэкIэ иригъээкIщ ахэри, Саримэ и Iэр иубыдащ:

– НакIуэ, си хъыджэбз! – жиIэри.

– Гъуэгу махуэ, сыхьэтым я нэхьфылым...

Иджыпсту гуфIэу зэхэта хьыджэбзхэр аргуэру кыщи-
уащ, арщхьэкIэ псори хьуахьуэрт:

– Лъапэ махуэ кыщиунэ.

– Узэрыхьэну унагъуэм тхьэм фIыкIэ уригъэхьэ.

– Уи лъэужь махуэ ухьу.

Бэлацэ хьыджэбзыр кыщитгэу щIыхыну щыхуежьэ дьдэм,
Дисэ кыщIэлъэдащ. Бэлацэ, ар щилъагъум, кыызэтеувылащ.

Дисэ плъэмэ – и пхьур дахэкIейуэ хуэпащ. Ар щилъа-
гъум, нэхьри нэхь гумащIэ къэхьуащ. Езым и пхьум ири-
мытар, иримыпэсар хамэм къратащ. Дисэ и пхьур зэщIи-
убыдауэ гьырт, зыхуэмыубыдыжу. Си пхьум ещIа емыкIур
щыгъупщэнкъым, жиIэу арат Дисэ нэхь зыгъагъыр, и щхьэм
мыгъуагъэ хуихьыжырт.

Сарими гьырт, и анэм зытригъэщIауэ.

– Куэдщ мыр. Хьэдагъэ фымышI, – жиIэри Бэлацэ
хуежъащ зэанэзэпхьур зэкIэричыну.

– Уи пхьум и напэр тумых жыфIэу зыгуэрым щхьэ
кыызжевыла мыгъуэрэ? Сужэгъужа фи гугъэт си пхьур?
Сэрати узыпIар, укъэзылъхуар. Унэ нэщI мыгъуэм сыккы-
щIыбонэри. Схуэфашщ, тIасэ, схуэфашщ, сыт кыызэ-
пщIами. Сыппэрыуэн си гугъащ. Сызэрыгугъар нэгъуэщIт, –
жиIэурэ Дисэ кыибжырт и гум илъыр. – Мэ, си псэ закъуэ,
си дуней нэху. Здэхь адэ. Уэрат мыр зейр.

Дисэ пхьуантэ фIыщIэжьым епхьуэщ, напIэзыпIэм и
щхьэр триудри, щэкIыщхьэ, бостей, нэгъуэщI сыт дэльми
унэ лъэгум кърпхьащ. Сарими Бэлаци абы еплъырт.

– Здэхь, си Саримэ. Сыхуейкъым сэ зыри.

– Мырелъ, – жеIэри Саримэ хьыдан къомым хэлъу данэ
бэльтоку илъагъури кыпхьуэтащ. А данэ бэльтокур Елдар
къритауэ щытар арат.

Бэльтоку закъуэм фIэкIа зыри кыищтакъым. Бэлацэ и
гур кыызэфIэнэри, и нэпсым кыызэпижыхьат, арщхьэкIэ пы-
Iэр щхьэрихри щхьэритIэгъэжащ, закъримыгъэлъагъуу и
нэми щIэлъэщIыхьащ.

БжэIупэм уэредадэ шыжаIэр кIыхьыIуэ хьуат. Бэлацэ и
пащитIыр игъэджэрэщ, зыгуэр хуэдэуи зищIри, жаIэ псоми
емыдаIуэу, сабий цIыкIу кыызэраIэтым ещхьу кыиIэтри,
нысашIэр и IэплIэм илъу кьежъащ.

– Абы зыкIи хуеижкъым, Дисэ, уи пхьур. Зыхуэныкъуэр
Елдар кыхьуищIэнщ, – жиIэрт Бэлацэ. – Лъэдакъэ махуэ
кыщыбнауэ тхьэм кыщIигъэкI.

Дисэ бэлэбанэ хьуауэ, и пхьур игъащIэкIэ имылъагъу-
жын хуэдэ гужьеяуэ, кIэлъыщIэжащ, унэ лъэгум илъ хьэп-
шыпыр кыигъанэри. АрщхьэкIэ дэнэт. Джэдкъртым кыи-
жыхьурэ бгъэм джэджьейр зэрихьым хуэдэу, Дисэ лъэщIэ-

мышъу, Бэлацэ хъыджэбзыр щІихри ежъэжаш.

Уэредадэри нэхъ лъэщ хъуауэ, хъыджэбз гъусэхэри фитоным исыххэт. Саримэ щхьэтепхъуэ тепхъуауэ я кум дагъэ-тІысхьэри, фитонри ежъаш, шу гъусэ къомыр кІэшІу и ужь иту. ПщІантІэм дэта къомри фызышэм кІэлъыкІуатэу дэ-кІаш.

Дисэ и пщІантІэр занщІэу нэщІ хъуаш.

МащІэ-мащІэурэ Ізуэлъауэр, зэрыгъэкІийр, уэредадэр, шы лъэ макъыр кІуэдыжаш.

Дисэ и бостей къуащІэр Рум иІыгъыу куэбжэм деж куэдрэ щытащ, тІуми я нэпсыр къыщІэлъэлъу.

Шу гъусэ къомым загъэщхъауэ фитоным кІэлъыжэрт, я баштбыкъ кІапэр жьым щІихуу. Нэхъ зигу жана гуэрым и гъусэм пыІэ щхьэрыгъыр къыщхьэрипхъуэтри, макІуэ-мэ-лъей, щІэпхъуаш. ПыІэр зейр кІэлъыщІэпхъуаш, и шыгъуэ цІыкІум елъэдэкъауэу. А шууитІым ядэжэу нэгъуэщІхэри щІэпхъуаш, я шыр зэрыжэрыр къагъэлъэгъуэну.

НысащІэр здашэнур гъунэгъу тІэкІути, зы пщІантІэм къыдэкІыу нэгъуэщІ пщІантІэм дэмылъэдэн щхьэкІэ, фызы-шэр къуажэм дэкІри, гъуэгур нэхъ кІыхъ ящІыну, Щхьэлы-жьымкІэ яунэтІаш. ТІысыпІэ гуэри къагъуэтри, пехъэжъэ яІыгъыр къащтэри, зэхэтІысхъаш. Шу гъусэхэм я къэлът-макъхэри шыгум ит цырибон птулъкІэхэри псынщІэу къа-гъэуващ.

– Ей, маржэ, фыхэІэбэ пехъэжъэм, – жиІэу Бэлацэ лыр иубзытэрт. Адрейхэм лэкъумыр арджэн убгъуам къытра-кІутэрт. Губгъуэм шхын ныкъуэшхыр из хъуат, къуаргъхэм къетІысэхыурэ зэбграхырт. Чэф зиІэ къомым я фочхэр зы-пщІэхахауэ къуаргъым еуэу къаублэри, фочауэм къуаргъыр зэбгрихуаш. Саримэ, зэ зэфІэкІашэрэт пехъэжъэ Іуэхур, жиІэу щыст, хьэлыуэ тІэкІу къратари имышхыу яритыжаш.

– Къазджэрий, Къэлэр. ЩІалэ жыхуаІэр аращ, фыжэ хьыбарегъащІэ.

ШууитІ, пщІащхъуэм хуэдэу, зэрехъэжъаш. Саримэ хъы-джэбзитІым я кум дэсу фитоным ист, щхьэтепхъуэ хужь къепхъухауэ.

Пехъэжъэр яухри, шухэр шэсыжаш. Бэлаци фитоным итІысхъаш, и щІыбагъыр шыгухум хуэгъэзауэ. Зэзэмызэ Бэлацэ къэтэджырти зыгуэрхэр жиІэрт, арщхьэкІэ зыри зэхэпхыртэкъым. Фызышэм къуажэмкІэ кыигъэзэжауэ къа-кІуэрт. Уэрамым къызэрыдэлъадэу, шухэм уэредадэр

къыхадзащ Бэлацэ и унафэкІэ, арщхьэкІэ шууэ ужэу уэрэд пхужыІэнутэкъым, зым къыхидзэм, зым иухыу хъурти, щагъэтыжаш. Шу гъусэхэр зэм къызэдэжэу, зэм джэгуу жэ-

рыжэм тегу зрагьэлэлэхрэ щІым шыль бэлытокур кьаштэу, е джэдыклэ ягьэтІылрэ жэрыжэу еуэурэ тезыгьахуэм щытхьуу уэрамым шызэрызехьэрт.

Унэм хэт дэсми кьызэрыдэхат, фызхэр, хьыджэбзхэр куэбжэм деж Іутт, щІалэ цІыкІухэр бжыхьым тест, бжэгьу щхьэкІэр яІыгьыу. Шу гьусэ щІалэхэм зыпыль хьыджэбз яльэгьуамэ блэкІырти, аргуэру зыгуэр кьашыгьупща хуэдэу, кьагьээжырт, аргуэру жэрыгьэкІэ зыблрагьэхырт.

Фызышэр кьэсыжаш.

Кьуажэ псор зэхуэсауэ пІэрэ жыпІэу, хьэгьуэлІыгьуэ-шхуэ хьуауэ зэхэтт.

УНЭИШЭ

Унафэ зыщІу шыІэр Думэсарэт, абы жиІам кьытегьэкІыгьуейт, хабзэу шыІэр фІуэ ищІэрт. Хьэблэ фызхэр зэхуишэсауэ игьэпщІафІэрт, щІалэ зыкьоми иригьажьэри хьэблэм джэд кьахригьэхаш. Аслээн сымэ, щІалэ тІошІ хуэдиз хьууэ, зы пщІантІэм дэкІым, адреј пщІантІэм кІуэурэ унагьуэ кьэс зы джэд-джэдитІ кьыхахаш. Зэ хыхьэгьуэм джэд щэ ныкьуэ нэблагьэ фІэгьэжауэ кьахьри, фызхэр зы-щІэс пщэфІапІэм щІалыхьаш. Гугьу зезыгьэхьа щІалэхэр джэдылрэ махьсымэкІэ ягьэтхьэжаш.

Хьэблэм Іэнэу дэлъри кьыхахати, пщІантІэ кІуэцІым екІуэкІыу ягьэувауэ, хьэщІэр абы бгьэдэст, кьуажэм «Іэнэ-ежэ» кьыщыфІаща махуэ лъандэрэ Іэнэ хьурейхэр яхьуэ-жатэкьым, унэм стІол щІэтми, унэльящІэу щІэтт, армыхьумэ шышхэнум деж бгьэдэтІысхьэртэкьым.

Нэхьыжьхэр унэм щІэсти, зэм уэрэд жаІэрт, зэми хьыбару ящІэр яІуатэрт. Лыжьхэм яхэст абхазхэр кьыщрагьэблэгьа гьэм «щэныфІэ» жезыгьэІа Ботэщ Айтэч зыщІэж. Астемыр и фыз Думэсарэ абазэм нэс кьришу кьышишам хьэгьуэлІыгьуэ ящІам нэгьунэ нобэ кьыжаІэжаш, ауэ хьыбару жаІам я нэхь гьэщІэгьуэныр зи щхьэ закьуэ зи льякьуитІу кьэна Елдар нобэ игьуэта насыпыр зэригьуэта щІыкІэр арат. Астемыр тет ящІыну хэт и гугьэнт, жызыІэу кьахэгьуэкІи яхэтт.

Инал и гугьу щашІкІэ, лыжьхэр зэныкьуэкьурт. Иныкьуэм Инал яфІэлІы хахуэт, иныкьуэм ткІишцэу кьалыгьтэрт. Бей ильагьу хьуркьым, мэджытыр фІэІуэхукьым, жызыІэу хьущІи яхэтт.

Исхьэкь кьытригьазэ-нытригьазэурэ витІыр зэрытрахар иІуэтэжырт. Лыжьым хуэгьэткІуртэкьым абы шэрихьэ-тистхэм кьращІа хабзэншагьэр.

– ЩІы кьатиблым щІэухьэкІэ емынэунэ хьун кьомыр! – жиІэрт Исхьэкь, кьэгубжьауэ.

– Хэт сымэ?

– Хэт, шэрихьэтыдзэм хэтахэр, Мусэ и витІыр стезыха-

хэр. Я жьэм нэмэзыбзэ кыжьжэдэкл щхьэкIэ, я гум илгыр нэгъуэщIщ.

– Iэу, дауэ жыпIэрэ ар? Шэрихьэтыдзэм кьурIэн яIэщIэлъщ.

– ЯIэщIэлъщ си щхьэ уз. АтIэ, кьурIэным ит си витIыр страхыу яшхмэ кьабыл хьуну?

– Ей, Исхьэкъ, Исхьэкъ, алыхьым игу зумыгъабгъэ.

Исхьэкъ ерагъыу ягъэбэяуаш.

Рахьиму псоми яужэгъуам и гугъу кьагъэхъеящ. Сыту хьэгъуэлIыгъуэм кьыхэмыхьарэ, жаIэу тепсэлъыхьырт, Саримэ ирихьэжэну зэримурадар я гум кьэкIыжауэ. ЗэрыжаIэмкIэ, Рахьим кьэжэр пащтыхьым и цIыхут, Кьэбэрдейм шыпсэу щхьэкIэ. Абы кьытехъеикIри щIэупщIащ Мэсхьуд:

– Пащтыхьымрэ Шахь жыхуаIэмрэ сыткIэ зэщхьэщыкIрэ? – жиIэри.

Ар тэмэму зэхэзыгъэкIын шыIэкъым Ерул фIэкIа.

– Россей пащтыхьыр кьапщтэмэ, – жиIэрт Ерул, – зауэкIэ ерыщу шытащ, дзэ и куэдащ. Кьэжэр Шахьыр фызкIэ ерыщц. Фыз куэд иIэщ... Зы кьуажэ хьунщ абы и фыз кьомыр.

– ЗэрыжыпIэмкIэ, пащтыхьым сэлэт и куэдщ, Шахьым фыз и нэхьыбэжщ, – жиIэри Мусэ кьэдыхьэшхаш.

– Рахьим нэгъуэщI пащтыхь иIэмэ, ди кьэралым щхьэ шыпсэурэ? – жаIэри щIэупщIати, абы и жэуапыр зыми имыщIэу кьыщIэкIащ. Кьэжэрхэм я пащтыхьыр куэдрэ трамыгъэтыжыну Мэсхьуд жиIати, ауан ящIащ, абы сыт хэпщIыкIрэ, жаIэри.

– Лы зэсща гуэрым щэхуу кьызжиIащ, – жиIэрт Мэсхьуд и фIэщыпэу.

– Зэпыту укIуэ. Сыт абы щхьэкIэ фыщIызэдауэр? – жиIэри Бэтокъуэ мыарэзыуэ кьэпсэлъащ.

Блэгъуапльэм и гугъу ящIу кьыщыщIадзэм, Зэчыр хьэжыжьыр жьантIэмкIэ дэсти, езым псори илгъэгъуа хуэдэу жиIащ:

– Блэгъуапльэм псори ящIэ, – жиIэри. – Абазэхэр кьыщыкIуа гъэм лIыжхьэм жаIэрт зауэшхуэ кьэхьуу цIыху цIыкIур зэрыукIыну. АтIэ кьэхьуакъэ? МашIэ хэкIуэда зауэм?! Иджы блэгъуапльэхэм гъаблэ кьэхьуну жаIэ, фымыбэлэрыгъ.

– Зэрылэжьэн вы ирехьу, шы ирехьу, цIыхум кьахуэнакъым. ХьэдагъэкIэ кьэмыхьунрэ гъаблэ, – жиIэри Мусэ хьэжым и псалгэр зэпиудащ.

– ЦIыху щIащIэурэ иревэ, – жиIащ Мэсхьуд.

– Уэ ущIэсщIэнт, сыхуитамэ, – жиIэри Ерул кьыхуилъащ Мэсхьуд. – ЦIыху дауэ щIэпщIэн, зиунагъуэрэ?

– АтIэ дауэ увэну? Нэгъабэ щIы машIэ кьэна ямывэу?

– УшаскІэ зыІам кыытрахри ямывэу кыагъэнаш. Лло абы и сэбэпыр? – жиІэри Мусэ зыкыиІэташ. – ЩІым тумысэр кыытепхын? Унагъуищ зэдзейуэ зэгуохъэри зы пхъэІэщэ зэрагъэпэщыфыркъым. Къэрэхъэлькъым Іахынур сыт?

Шхыным зэрынэсу, зыкъомыр лым еІэбри, Іыхъэ зырыз зыІэщІагъэхъаш, пІастэри шыпсым хагъэджэразээрэ яшхыу щІадзаш.

– Фызышэр къэсащ! – жиІаш Ерул, щхъэгъубжэмкІэ дэплъурэ.

Асыхъэту пшыנэ макъри къэІуаш.

ПщІантІэм хыбарегъащІэ къежъа шууитІыр кыдэ-лъэдаш.

Фызхэри унэм кыызэрыщІэхаш. Къазджэрийрэ Къэлэр-рэ я шыр пщІэнтІат, езы тІури кыызэщІэплъат. Фызхэм гуфІа-пщІэр къраташ: махъсымэ шынакърэ лы Іыхъэ зырызрэ.

ЩІалитІыр арэзыуэ фадэм ефаш, итІанэ яшхэр унэм щІахуэри, хъыджэбзхэм шы сокум данэ бэлътоку кыкІэра-мышцІэу къахушцІэкІыжакъым.

Пшынауэ макъыр гъунэгъу дыдэу къэІуаш. Асыхъэту куэбжэ Іухам фитоныр кыдэлъэдаш, шу къомыр и ужьым иту. Лпыжыи щІали кыыщІэкІри бжэІупэм деж хъурейуэ иувыкІаш. Фитоныр къэувыІэри, хъыджэбзитІыр къэтэ-джащ, нысашцІэр я кум дэту. Бэлацэ къелъэщ фитонми, ны-сашцІэм и Іэр иІыгъыу хъуэхъуаш:

– Тхъэм нысашцІэ угъурлы тхуищІ, лъапэ махуэ кыыщІи-хъауэ тхъэм кыыщІигъэкІ, – жиІэри.

– Алохумэ Іэмин, – жаІэу лпыжъ къомри тхъэм елъэІуаш.

Бэлацэ нысашцІэр кыищтэри унэм щІихъаш. НысашцІэр гъуэлъыпІэм иту хъыджэбз цыкІу къомри дыщІэст, зэры-гъэдыхъэшхыу, щІалэ кыыщІыхъэм, техъэпщІэ кыыІахыу. Псом япэ щІэуар Къэлэрт. Ар Елдар и ныбжъэгъу хуэдэу зэрыщытым щхъэкІэ, Саримэ абы цІэуэ фІищащ Дыщэшу. Къэлэр игу ирихъаш цІэ кыыфІашар, езыми техъэпщІэу хъэлыгъуанэ бла хъыджэбзхэм яритащ.

Астемыр деж кыыщыщІэдзауэ Лу деж щихуыжу Ботэщхэ зэрыбынунэу Елдар и хъэгъуэлІыгъуэм хэтт, нысэ кызыхуа-шар ара хуэдэу. Хэт ищІэни игъуэтырт. Астемыр етІысэ-хыпІэ имыІэу унафэ ищІырт, къакІуэр къригъэблагъэрт, дэкІыжым дэкІуатэрт, Думэсарэ шхын гъэхъэзырыным хэтт, Тембот пхъэ къутэныр и пщэ дэлъти, и ныбжъэгъухэр зэхуи-шэсауэ здигъэІэпыкъурт, Лу Іэпыдзэпыдз хъурт, ауэ нэхы-бэм ягъуэтыртэкъым.

ЕтІуанэрей махуэм унэишэ ящІынут. Думэсарэ и гугъат тІу ищІыну: унэишэшхуэрэ унэишэ цыкІурэ, арщхъэкІэ Елдар идакъым, гъэкІэщІын хуейщ хъэгъуэлІыгъуэр, жиІэ-ри. Думэсарэ унэишэ имыщІу идэнутэкъыми, Елдар арэзы

хъуащ зы унэишэкIэ.

– Уи гуфIэгъуэм щхъэкIэ
махуищкIэ хуит уащIащи,
махуищкIэ дызэхэтынщ, – жиIэри
Думэсарэ щыпиупщIащ.

– УзэрегуакIуэщ. ЩIы
зэрыпфIэфIым хуэдэу, – жиIэри
Елдар зэгъэжаш.

Унэишэм псоми
зыхуагъэхъэзырырт. Къепхъых

сытхэр къащэхуат, кIэнфет, бранычхэр матэкъуаншэм изу
гъуэлъы-пIэ щIагъым щIэтт. Абы гу лъытауэ Лу тIэу-щэ
гъуэлъыпIэ щIагъым щIэпщхъэну еIат, арщхъэкIэ
къехъулакъым. И пщампIэр яIыгъыу унэм къыщIааш.

Лу нэхъыжхэр зыщIэс пэшым щIыхъэри, зэм гъуэлъыпIэ
щIагъым щIэпщхъэу, зэм дурэшым дэсу лIыжхэм хъыбар
жаIэм едаIуэрт. Макъ дахэ дыдэ зиIэ Жанхъуэт уэрэдыр
къыхидзэрти, адреихэр ежъурт.

Макъ дахэм удихъэхыу Жанхъуэт жиIэрт:

Шыбзыр къысхахукIэ,
Къадемыуэфыр Iыхъэншэщ,
Уэрэдыр къыхадзэмэ,
Емыжъууфыр хуэмышущ.
Уей, жи, нокIуэ зыщIэм...
Шухэр зэдилъмэ,
Шу лъэрымыхъыр щхъэ закъуэщ,
Уи джатэ закъуэу пIэщIэлым
А махуэм лъыпсыр къыпыжырт...

ЛIыжхэр ежъурт: «Уэ ри-ра, ра-ри-ра, уанэу-ри-ра, ри-
ра-ри», жаIэу.

Уэрэдыр яухмэ, хъыбар гъэщIэгъуэнхэр жаIэрт, Лу абы
дихъэхауэ едаIуэрт.

Унэм зыгуэр къыщIыхъэхукIэ, псори тэджырт, куэдрэ
зэныкъуэкъурт, хэт дэнэ деж тIысын хуейми. Думэсарэ
шхынкIэ зэрымыбэлэрыгъыр IупщIт, мычэму шхыныр
къахъурэ Iэнэм къытралъхъэрт.

– Шыпс, жыIэт! УпщIыIужаш.

– БгъуэщIэс, иIэт, игъахъуэт.

НысащIэр зыщIэс пэшими хъыджэбзхэр щызэрызехъэрт.
Тас-къубгъан къахъри Саримэ зрагъэтхъэщIащ, и щхъэщыр
яухуэнаш, сэхусэплъ тIэкIухэри хамылъхъэу ядакъым. Сари-
мэ и щхъэц фIыщIэм щхъэцщыхуэ шахуати, фIыщIабзэ хъуат,
щыгъыну щыгъым дыхумэ щыурт. А псор зэзыгъэпэщыр
Гуащэнэт.

НысащІэм щхьэтепхьуэ телъу унэ ирашэнут, и нэкІур зы-ми имылъагъуу. Гуащэнэ ищІэрт, ныщхьэбэ щауэри къашэ-жынурэ Саримэ хуэзэнут.

– КъыщІэвмыгъэхьэ псэ зыІут, – жиІэри Гуащэнэ бжэм деж хьыджэбз игъэуаш.

Саримэ и шыгъыным ету традзаш, къэтІэпІа сыт иІэмэ зэгуадэжаш, ятІэщІыпэри и щІыфэри яІуэтащ, Елдар къамэ-пэкІэ къитІэпІын хуей дуфачыр нэхъри якъузащ.

Махуэр шэджагъуэнэужьым нэсат, псори хьэзыр шы-хьуам, Думэсари зигъэбэлыхьу унафэ ищІаш нысащІэр къыщІашыну, бжэІупэм деж цыхухэр къыщызэхуэсаш, пшынауэми и пшынэ макъыр къэІуаш.

Хьэблэм цыкІуу дэсыр къызэхуэсаш, Лу зыщІэса гъуэ-лъыпІэ щІагъым къыщІэпщри и ныбжьэгъухэм яыхьаш, къепхьыхым пэплъэу.

Фоч шагъауэкІэ хьыджэбз цыкІухэр зэбгрыжырт шына-уэ, щІалэ цыкІухэр зэрызехьэрт пІатІроныр къащтэну.

Саримэ и кум иту, и Іэблэр ялыгъыу, унэм къыщІашауэ хуэм дыдэу, пшыни еуэу, урэдадэри жаІэу, фочыр ягъауэу, яшэрт пщІантІэкумкІэ.

Саримэ, щхьэтепхьуэм къыпхыплъ хьуртэкъыми, дэнэ яшэми ищІэртэкъым, ауэ, дэнэ яшэми, ныщхьэбэ ар Елдар хуэзэнут. Ныжэбэ а тІум Іэджэ зэжраІэжынуш, бэлыхь да-пщэ хэтами яІуэтэжынуш. Ар и гум къэкІыху, Саримэ и щхьэр уназэм хуэдэу мэбампІэ, ззакъуэ жэщ хьууэ Елдар сыІуплъашэрэт, жиІэу.

Рахым, иратыну я гугъами, щхьэщыкІауэ, Елдар, зауэм кІуами, узыншэу къэкІуэжауэ – Сарими сыту насып ин игъуэта. ПщІыхьэпІэу сымылъагъуу пІэрэ мы къомыр, сы-къэушу псори кІуэдыжыну, жиІэу Саримэ мэгүзавэ. Арщхьэ-кІэ пщІыхьэпІэкъым, къызэхуэса къомыр къыщІызэхуэсар Саримэщ, урэдыр щІыжаІэри, пшынэ щІеуэри Саримэ хуэгугІэу араш.

Елдар здэщыІэм шызагъэртэкъым. Гузэвэгъуэ гуэр и гум къокІ, илъэс ІэджэкІэ зыщІэхьуэпса махуэр нобэ къыхуихуа щхьэкІэ, гуфІэркъым, и гур зыгуэркІэ мэгъу. Дыгъуэсжэщ Жыраслъэн къыжриІар и гум икІыжыркъым. «Жыраслъэн дэсу къыщІэкІынщ къуажэм, сыту пІэрэ абы къызищІэну и хьисэпыр, жиІар хуэзмышІэмэ?» – жиІэу Елдар гупсысэрт. Абы къыбгъэдэс щІалэхэри, «Елдар и гуфІэгъуэ махуэщ, щхьэ хэплъэрэ? – жаІэу езыр-езыру зоупщІыж. – ХущІегъуэ-жауэ пІэрэ къызэришэм?»

Унэишэр здекІуэкІым, Думэсарэ абдж фалъэ цыкІум форэ тхьурэ зэхэщІауэ иту щІалэхэм яхуишийри джаш:

– Ей, хэт ІурыщІэлъыр слызыхынур? – жиІэри.

– Къащтэ мыдэ! – Къэлэр пхьуэри фалъэ цыкІур зыІэ-

щІлІгъэхъаш, ІлпхъуамбищкІлэ фор кърихщ, зым-тІум яІури-
цІлэґри, макІуэ-мэлъей.

ЩІалэ цІыкІу къом абы и ужьым иту щІлпхъуаш, ар-
щхъэкІлэ Къэлэр жэрт, жэрыжэм тету фомрэ тхъумрэ ишхырт.
ЩІалэ къомыр зэрыгъэкІийрт, джалэр къэтэджыжу зэрызе-
къуэрт.

– Ди нысэм и бзэр ІлфІ ухъу, ІурыцІлэґым хуэдэу, – жи-
Іэщ Къэлэри, фалгэр мывэм тридзэри игъэшэщаш, къутахуэ
цІыкІухэр Лу и гупым къащыпурэ ебзеящ, пэжу фор ІлфІт,
ауэ къалухуар мащІэт.

Саримэ щІлантІэкум нэс яшэри къагъэзэжащ, унэм
щІашэжыну. Лъэбакъуэ ичыху, Саримэ и насыпым нэхъ
гъунэгъу хуэхъурт, уэредадэр нэхъри нэхъ ину жалэрт, фо-
чыр ягъауэрт, щІлантІэм гын Іугъуэ дзэ хъуауэ уигъапсчэрт.

БжәІупэм пэгъунэгъуу тутей жыгышхуэм пкІэлъей
кІэрыгъэувауэ и щхъэм тест Ерул, матэкъуаншэ ин иІыгыу.
ЩІалэ цІыкІу къомыр абы еплъу зэхэтт, занщІэу пхъуэн
къудейуэ. ДэнэкІлэ нэхъ ипхъыну пІэрэ жалэу, псоми я нэр
къихурт. Лу дэнэкІлэ увми, зыгуэрым къыІуидзырт, нэхъ ин-
хэр и пэм иуват, нэхъ цІыкІухэр щІыбагъымкІлэ щызэры-
зехъэрт.

– Тембот, Лу, фыкъыдэкІуей мыдэ, – жиІэри Ерул къэ-
джащ.

Темботрэ Лурэ занщІэу дэкІуеящ пкІэлъейм, Ерул тІуми
къаритащ къепхъыхым щыщ, а тІум ар, дауи, яхуэфашэт,
махуитІ мэхъури сэбэп мэхъу.

Къепхъыхыр куэду зэхэлът: дэшхуэ, кІэнфет, браныч,
ахъшэ жыгъей: кІлплейкІлэ, кІлплейкІитІ е щы фІлэкІа мыхъуу.
Дауэ щытми, абы щыщ къыпІлэщІыхъэныр насыпышхуэт.

Жыгыжъым и гъунэгъуу Саримэ къызэрыбгъэдашэм хуэ-
дэу, Ерул къепхъыхыр кърипхъыхыу хуежъаш, щІалэ цІыкІу
къомыр зэрыукІыу, зэрызехъуэ, хъэлъакъуиплІу къапщыхъу,
удзыр кърафыщІыкІыу, щхъэж къыІлэщІыхъэр къащып.

КІлплейкІитІыр е кІлплейкІищыр зи натІэм техуэр ири-
гъэпхъуэжырт, арщхъэкІлэ зыри гъыртэкъым.

– Браныч къащтэ мыдэ. Сэ къэсщтащ ар, – жиІэрт зым.

– Ущымыуэт. Епхъуэ псынщІэу.

– Ерул, мыдэкІлэ къэпхъ.

– ЯтІэм хыумыпхъэ.

– Ягъэ кІынкъым. Къэпхъ мыдкІлэ.

Фочауэр нэхъ ин хъуаш, нысащІэр бжәІупэм нашэсы-
жати.

Фоч зыгъауэр уэнжакъым еуэрт, чырбыш плъыжбыр
щашэурэ къехуэхырт. Уэнжакъым емыуэм и махуэ мыгъуэу
фочыр ягъауэрэ, зы дакъыкъэм уэнжакъышхуэр кърагъэшэ-
щэащ.

Саримэ унэм шыщІашэну дьдэм деж фоч зыгъауэр нысашІэм щхьэпрыукІыгурэ бжэ щІыхьэпІэм щІэуэу щІадзаш, нысашІэр зыщІэсыну пэшым шейтІан щІэсыр кыщІахуну, фоч уэ макъым Саримэ дэгу ищІа кыфІэщІыжырт.

Уэредадэ жызыІэм жамыІэжыфу гын Іугъуэм игъапсчэрт, хьэуэ хьэблэм дэтыр пщІэуэуэ зэбгрыжащ, щтати, джэди сыти бгъуэтыжынутаъкыым.

Абы ирихьэлІэу хьыбар кьэІуащ:

– Мэтхьэн Къазджэрий кьэкІуащ! – жаІэри.

– Хэт, жыпІа?

– Къазджэрий! Мэтхьэныр!

ПщІантІэм фитон хьарзынэ, шыфІитІ щІэшІауэ, кьыдэ-льэдащ.

УэрамымкІэ ар кыщыблэжым Елдар кыильэгъуати, и гуапэ хьуащ, зэрыжиІауэ ищІаш, жиІэри.

ХьэщІэ кьэкІуауэ Астемыр щилъагъум, пежъащ. Къабзэу хуэпауэ, и нэгъуджэри лыду, езыри нэжэгужэу, Іэшэ-фашэ езым екІужын кІэрылгъу Мэтхьэныр фитоным кыкІащ.

– Къеблагъэ, Къазджэрий.

– Деблэгъащ. Дауэ ущыт? Нысэ махуэ ухъу фи нысэри.

– Берычэт бесын.

– Дыгъуасэт сыкыщыкІуэну си мурадар. Щауэишыжи фиІэну?

– Іэмал иІэкъым. Елдар имьдэми, нэхъыжьхэм зэрафІэ-фІу дощІ.

Астемыррэ Къазджэрийрэ зэпсалъэу щытыху, нэгъуэщІ зыкъоми къабгъэдыхъащ. Ерул, и кьепхъыхыр иухри, жыгым кьехыжащ.

НысашІэр унэм щІашэжа нэужь, дэри деблэгъэнщ, жиІэу Къазджэрий зиІэжьэрт.

Фочауэр кІашхъэ хьуащ, нысашІэр бжэм шыщІашэм, фоч зыбжанэ зэдэуэу макъ кьэІуащ. Саримэ къаскІэри кьэджалэ пэтащ, арщхьэкІэ Гуащэнэ пхъуэри нысашІэр кыызэ-щІиубыдащ. «Уау, мыгъуэ!» – жиІэу Саримэ кьэкІиящ, и щІыбагъымкІэ бостейм лъы кьэжэхьу Думэсарэ кыщилъагъум, гужьеауэ кІиящ:

– А-а, дунэхъури дьтІысыжащ. НысашІэм шэ кыитехуащ! – жиІэри.

– Саримэ шэ техуащ!

– НысашІэр яукІащ!

Абдеж зэрыгъэкІий ин кьэхъуащ.

Елдар и гъусэу кьэкІуауэ щыта щІалэхэм я къамэр кърапхъуэтри, фочыр зыгъэуар ямыщІэу щІэпхъуащ, зэрызехъу.

НэгъуэщІ зыкъомми бжэгъур бжыхъым кыыхачырт, зауэ къагъэхьэину.

Мэтхьэныррэ Астемыррэ Саримэ зыІыгъ цІыхубз зэшІэ-

гъуагэм дежкІэ кІуаш.

Хъыбарыр абы и деж зэрынэсар умышІэу, Елдар маузер кІэрахъуэ пцІанэр иЫгъыу пцІантІэм къыдэлъэдащ, пыІэ щхьэрымыгъыу.

ПцІантІэм дэт къомыр зэрызехьэрт, адэкІэ жэри, мыдэ-кІэ жэри къыпхуэщІэнутэкъым, къаубыдыну я мурадыр ямыгъуэту, зыр здэкІуэмкІэ адреихэри жэрт.

Хъыджэбз къомыр зэхэлъэдэжауэ зэхэтт, ящІэнур ямышІэу. УІэгъэ хъуа нысащІэр гъуэлъыпІэм иралъхъаш.

– А, си хъыджэбз, уи нэр къызэттехыт, – жиІэу Думэсарэ нысащІэм бгъэдэст, – ягъэ кІынкъым, тІасэ, ухъужынщ. ИІэт, Гуащэнэ. ДывгъэтІэщІ...

АрщхьэкІэ Елдар къыщІэлъэдащ унэм.

Фызхэр гъыуэ зэхэтт.

– Саримэ... Сэращ ар. Къаплъэт... – жиІэрт Елдар лъы защІэ хъуа щхьэтепхъуэр иЫгъыу. Саримэ фагъуэт, и нэр зэтепІауэ здэщылъым Елдар и макъыр зэхихати къэплъащ, «плъагъурэ сэ къызащІар?» жиІэу кыикІыу.

– ЩІым щІыхьами, къэзгъуэтынщ ар. Щхьэ щІыбкІэ фІэз-гъэжынщ, – жиІэрт Елдар, Саримэ тхьэлъанэ хуищІ хуэдэу.

– Ей, уІэгъэр пхэн хуейщ. Хъунукъым ар! – жиІэрт Думэсарэ. Елдар къэтэдждри кІэрахъуэ пцІанэр иЫгъыу бжэм Іууващ, пцІантІэм щызэрызехьэм яхэплъэу. Бжэгъу зыІыгъ щІалэхэм къажыхьа-нажыхьами, зыри щамыгъуэтым, езыр-езыру зэфІэнэжаш. Зыгуэрхэри Іэжъэгъу яхуэхъуат.

– Чачэ деж вгъажэ.

– Алыхь, ЧачэкІэ зэфІэмыкІын ар.

– Дохутырым фшэ.

Ар жаІэу зэдауэрт фызхэри.

– Астемыр къевджэт. Саримэ дохутырым деж шэн хуейщ! – жиІэурэ Думэсарэ кІийрт. – ИІэт псынщІэу!

Астемыр Мэтхъэныр и гъусэу къыщІыхъаш.

– Дохутырщ абы сэбэп кыхьухъунур, – жиІаш Къазджэрий, – мес, си фитоныр хъэзырщ. Идывгъалъхьы, дывгъашэ. Сыту щІэщхъу ин, ярэби. Сыту гуауэ. Ягъэ кІынкъым, Елдар. Алыхьым жиІар хъунщ. Къэгъуэтын хуейщ абы къеуар. Нащхъуэ жесІэнщ, щІым щІэлъми къыщІихыну. ИІэт, фитоным ифлъхьэ щхьэнтэ. Иджыпсту нэдгъэсынщ уІэгъэр дохутырым деж.

Саримэ унэм щІахыну щыхуежъэ дыдэм, Дисэ жэры-гъэкІэ бжэІупэм кыІульэдащ.

– А си хъыджэбз цІыкІу мыгъуэ. Хэт мыгъуэ и шэ уэ кыы-птехуар. Сыт мыгъуэр епщІат абы? – жиІэрт Дисэ унэм кыыщыщІэлъадэм. – Чачэ деж вгъэкІуа?

– Хьэуэ. Дохутырым яшэм нэхьыфIщ, – жиIащ Къызджэрий, – иIэт, Астемыр, феужьэрэкIыт, маржэ. Лъыр щIокI. Елдар, фитоныр къехулIэ унэм.

Саримэ щэлурт.

Астемыр уIэгъэ хьуа нысащIэр хуэсакъыпэу кьиIэтри, щэлуу, гурыму фитоным ихьри, щхьэнтэ къом зэтельым трильхьащ.

Дисэ хуэмышэчу къэмэхри унэ лъэгум къытехуащ. Лу фескIэ плъыжьыр щхьэрыгъыу къуэгъэнапIэ гуэрым къыкьуэплъырт, къэхьуар имыщIэу.

Мэтхэным и фитонымкIэ Саримэ пщIантIэм дашащ, абы и ужьым Елдар къыздиша шу гупыр кIэлъежьащ, фызышэ гъусэм ещхьу.

Саримэ и хьэгъуэлIыгъуэр кIэщIт.

НЫСАЩIЭР ЯУИА НЭУЖЬ

Елдар и хьэгъуэлIыгъуэм кърхьэлIа къомым хьыбарым и пэжыпIэр зэбграха щхьэкIэ, ар зэхэзыхам Iэджи щIагъужурэ, Саримэ къыщыщIа щIэщхьу бзаджэр дэни хэлущIылу щыхьуащ, уеblэмэ осетинхэми дагъыстанхэми абы и гугъу ящIырт.

– Абы къеуар къагъуэта? – жаIэу арат псори япэ дыдэу зыщIэупщIэр.

– Къагъуэтакъым, – жаIэмэ, цIыхум къахэкIырт къыщIа-мыгъуэтари зыщIэ. Алыхь талэм и Iэмырти, къагъуэтакъым. Алыхьым къуимытар бегъымбарым къуитын. Саримэ зыдэкIуэн хуеар лафкIэтетыр арат, бэлшэвычим удэкIуэу сыхьэтыфI ухуэзэн. Абы хуэмейтэм, анэм жиIэм едэлүэнт. Ей, анэм и гуэныхьыр гуэныхьышхуэщ, къызыхуэгъун дунейм теткъым.

Елдар Иблис лъэпкъым ящыщ, и кIыхь-кIэщIами, и дуней дахэ хьунукъым, абы зыпызыщIэри унэхьуащ.

Хьыбарыр зэрежьамкIэ, нысащIэм къеуар лафкIэтетыр арат. Къепхьых матэ кьихьу фызышэм къэкIуауэ жаIэрт. КъэкIуа щхьэкIэ, закъригъэлъэгъуакъым. Жыг гуэрым тетIысхьэри махуэ псом пэплъащ, унэишэ ящIу дапщэщ къыщIашыну пIэрэ, жиIэу. Ар жыгым щытесым шыплIэ пулемет иыгъауэ жызылэ ухуээрт, арщхьэкIэ щIалэхэм гулъатэщ а жыгым тесым фIы игу зэримылъри, къралъэфэхаш. ИтIани, алыхьым ещIэ нысащIэм лафкIэтетыр зэреуа щIыкIэр. Саримэ уIэгъэ ищIри, бгъуэтым къащтэ, щIым кIуэцIрыхуам хуэдэу бзэхаш. Рахьим гу лъамытэу шыплIэ пулеметымкIэ а къызэхуэса къомым къахэуауэ щытатэмэ, си Iуэхут хьэдэлъэмыж умылбагъумэ.

НысащIэр дауэ хьуа мыгъуэ, жаIэмэ, жэуапыр хьэзырт: дауэ хьуа, лIащ. Арат абы и натIэм илъыр, анэм емыдалуэу дэкIуэн зи гугъам къехьулIакъым. Рахьим нэчыхьыр

иригъэтхат, ибзыщІѣжа щхъэкІѣ, иджы судым ет, сыти жеІѣ, бгъэкъуаншѣ хъунукъым: си фызти, нѣчыхъыр езмыгъѣкъутѣн щхъэкІѣ, сукІаш, жиІѣмѣ хейуѣ хокІ.

Псом нѣхърѣ нѣхъ яфІѣтелъыджѣр нѣгъуѣщІт. Елдар и нысашІѣр урысыкхъѣм музычкІѣ щыщІилъхъауѣ жаІѣрт. Муслъымѣн цІыхубз дауѣ щІилъхъа урысыкхъѣм! АтІѣ, гуѣн-шѣрыкъыдзѣ зезышѣ командирым лІѣ хувигугъѣр? ТІѣу еплъынкъым. Фочауѣ хѣту щІалъхъаш, ухуеймѣ.

Урысыкхъѣм щІалъхъами, Дисѣ щІигъѣлъынкъым, жаІѣрт хъыджѣбзхѣм, жѣщым кІуѣнщи къыщІихыжынщи къихыжынщ. Мышынѣуи? Мышынѣу, тхѣ. АтІѣ, жыхъѣнмѣм игъѣкІуѣн и пхѣур, джаур къомым яхѣту, гуѣныхъкъѣ?

Зылъѣгъуам иІуѣтѣжырт Саримѣ лъы щІѣкІѣар зытеткІуа дыдѣм деж розѣ къытекІѣауѣ. Тобѣ ирехъу, алыхъыр къыхуѣарѣзыщ а цІыхубзым. Саримѣ и фызышѣр гуузыщѣти, уѣрѣд хуаусыну Іѣджѣм я гум къихъѣрт, арщхъэкІѣ уѣрѣдусым елъѣІун хуейт, абы ептын уимыІѣмѣ, уельѣІукІѣ мыхъѣнѣ иІѣтѣкъым. Дисѣ зы уѣрѣд и уасѣ мылъку дѣнѣ кърихын, езыр зѣрыщыту пщами, щай фІыщІѣжѣ къуатынукъым. Елдар фІуѣу илъагъуу щытмѣ, уѣрѣд хуригъѣусынщ нысашІѣм, арщхъэкІѣ бѣлшѣвычымы апхуѣдѣ хабзѣ яІѣ?

Саримѣ и хъыбарыр апхуѣдизкІѣ зѣхагъѣзѣрыхъати, пѣжри пщІыри къыпхуѣщІѣнутѣкъым.

Чачѣ и гум къѣкІѣари жимыІѣу идѣнт? Фыз Іѣзѣм зигъѣгусат, уІѣгъѣ хъуам деж сашѣу срагъѣІѣзакъым, жиІѣри. ИгъашІѣм Чачѣ нѣхърѣ нѣхъ Іѣзѣ къуажѣм дѣмысу, псѣ зыІут Щхъѣлмывѣкъуѣ дѣкІѣу дохутыр бгъѣдѣмышъауѣ, сыт Саримѣ Налшык щІашар? НѣгъуѣщІ къуажѣм кърашурѣ Чачѣ деж сымаджѣ къашѣ, лІѣт, Саримѣ ямылейт адреихѣм? Фитоным ирадзѣри Астемыр деж щыІа урыс хъыджѣбзыж цІыкІум деж яшаш.

Дѣнѣми сѣбѣпышхуѣ къыхуѣмышъуни Саримѣ. Щыгугъ. ЛІѣ уІѣгъѣм хашІыкІыр абы? Алыхъыр си бийщ, ямыгъалІѣмѣ, и нитІыр къижурѣ ари. ЯмыгъалІѣми, и Іѣ, и лъакъуѣ уІѣгъѣ хъуар паупщІынщи, ныкъуѣдыкъуѣу хъыджѣбзыр и анѣм къыльтрадзѣжынщ. Дохутырыр къѣІѣзѣнукъым. Уи лъакъуѣ зѣрыуамѣ, занщІѣу паупщІри, зѣфІѣкІаш.

Адыгѣ лІѣкІѣ, нѣгъуей гузавѣрѣ? Апхуѣдѣщ ари. Муслъымѣн лІѣкІѣ, урыс пхуѣгузѣвѣнукъым, жиІѣу Чачѣ гъумѣтІымѣрт, Саримѣ хуѣгузавѣ закъыфІигъѣщІу, арщхъэкІѣ езыр хузѣгуѣпырт хъыджѣбзым.

Чачѣ, Дисѣ къыбгъѣдѣуѣрти, лъѣкІыр жиІѣрт.

– Сыунѣхъури сысѣхыжаш, – жиІѣу гъырт Дисѣ, – и Іѣ е и лъакъуѣ пымытыжу къысхуашѣжмѣ, сыунѣхъуакъѣ. Дауѣ мыгъуѣ спІыну? Я алыхъу лъѣщ, уигу щхъѣ къызѣбгъа? Сыт мыгъуѣр си лажѣ? Насыпу щыІѣр къыслъыса си гугъѣнти,

Саримэ Рахым дэКіуэу тІысыжатэмэ. Форэ тхьукІэ игъэ-
шхэнт, дариймрэ данэмрэ хигъэсынт. А Елдару кІуэцІрыхун,
сигъэунэхьуаш...

– А и-и-и, мыгъуэ, – жиІэу Чачи гынанэрт.

Сыкыщылъэту Налшык кьалэ нэс жэрыжэкІэ сыКіуэу
си пхьур щхьэ кьатезмыхыжрэ, жиІэу кьэхьурт Дисэ. Асте-
мыр нысащІэм и гъусэу зэрыдэкІрэ кыигъэзэжатэкъым.
Налшык укІуэми дэнэ ущылгыхьуэну Саримэ. Дисэ ицІыху
щыІэкъым бэзэр зэхуэсыпІэм фІэкІа, бэзэрым ущыщІэ-
упщІэнуми, иджыри махуищ иІэщ бэзэрыр зэхуэсыным.
Бэлацэ деж укІуэу уелъэлунуши, ухэзэгъэнукукъым. И шыр
зэрытрах лъандэрэ тхьэ иІуащ Налшык дэмыхъэжыну. А ей-
ей, ей-ей-ей, мыгъуэ. Мэтхъэн Къазджэрий зыхуигъазэу
елъэлунут Дисы, ари кьехьуллакъым.

Хьыбар зекІуэ кьомыр Къазджэрий деж нэмысу кьэ-
накъым. ЦІыхум я тхьэмыщкІагъэр, кьагурыІуэр зэрыма-
щІэр, псори алыхь Іэмыру кьалтытэрэ бэлыхь кьатехуар
яшэчу зэрыщытыр шэрихъэтым дежкІэ Іейтэкъым. КьурІэни
алыхьы я фІэщ мыхьужу цІыхур хьумэ, итІанэ шэрихъэтыр
зытет мывэмрэ пшахьуэмрэ псым щІилъэсыкІауэ кьэнэнут,
жыы кьепщэмэ, шэрихъэтыр кьэуэнут.

И кьуэш Нащхьуэ, а махуэ дьдэм хуэзати, и нэгу щІэкІа
псори хуиІуэтэжащ. Къазджэрий псом нэхьрэ нэхь и жагъуэ
хьуар а щІэшхьу бзаджэр Мэтхъэныр пщІантІэм зэрыды-
хьэу кьэхьуати аращ. Къазджэрий ищІэртэкъым нысащІэр
зыгулар, ауэ гурыщхьуэ ищІырт ар советскэм и бий гуэрым
и ІэщІагъэу зэрыщытымкІэ. УмыпІащІэ, ар кьэзгъуэтынщ,
жиІэу Нащхьуэ щыжиІэм, Къазджэрий идакъым, аІэ, ухэ-
мыт абы, ар Іуэхум щыщкъым, хэт иджы бэлшэвычхэм фІы
кьехьулІэу зи гуапэр, жиІэри.

Нащхьуэ кьыгурыІуащ и кьуэшыр зыхуейр.

Нащхьуэрэ Къазджэрийрэ зэкъуэш щхьэкІэ я хьэлкІэ, я
щэнкІэ зырызт, Нащхьуэ пщІэшхуэ хуищІырт Къазджэрий
и акъылым. Нащхьуэ и кьулыкьур инт, абы кьыщымышынэ
е кьыфІэмылІыкІ щыІэтэкъым, сыту жыпІэмэ кьэралыр
зыхьумэм ящыщт, тутнакъэщи мылицы зи ІэмышІэ илгыр
арат. Езы Мэремкъан Инал Нащхьуэ кьыщечэнджэщ куэдрэ
кьэхьурт. Иналрэ Нащхьуэрэ куэдрэ зэдэзуащ, сонэми
зэдыщыІащ, партым Нащхьуэ щыхыхьэм, хэзыгъэхьари
Иналт. Къазджэрий зыхушІэкъу псор Нащхьуэ кьыгурымы-
Іуэми, жыхуиІэр хуищІэрт.

Советскэр ува нэужь, Мэремкъаным и фІыгъэкІэ На-
щхьуэ ЧК-м трагъэуващ. Езы Нащхьуэ щІэныгъэ иІэм хуэдэ
зиІэ щІагъуэ бгъуэтынутэкъым. Одессэ кьыщиухат универ-
ситет, юрист хьуа кьудейуэ, зауэ сытхэм хэхуэри бэлшэвы-
чым яхэту зэуащ. Пэжу, зэрызэуа щІагъуи щыІэтэкъым, сыту

жыпІэмэ жьэн уз кьефыкІырти, Инал и унафэкІэ сонэм ягъа-
кІуэри, абы Іэщэ-фащэ кьищэхуурэ партизанхэм кѡахури-
гъашэу шыІаш, зауэр яухыху. Къигъээжэу кѡулыкѡушхуэ
кѡылыса нэужь, Нащхъуэ куэдрэ кѡыкІухьын хуей хъурт,
абрэдж кѡиубыду жэщ-махуэ жимыІэу мэзым щІэтти, и узыр
кѡэбырсеящи иджы гъуэгу кѡритыркѡым. СыІувгъэкІ, жиІэу
тІэу-щэ лъэІуа щхъэкІэ, унафэ лъэкѡ Инал кѡыхуищІакѡым.

Дохъушокѡуэхэ я унэр Нащхъуэ иратауэ абы щІэст.
ЩІэсщ жыпІэнути, ар зэрыщыс шыІэтэкѡым, нэхъыбэм
щылыт, гъуэлъыпІэ щІагѡым щІэт тас цІыкІум иубжъытхэу.
КѡулыкѡушІапІэм кІуэми арат, лъы кѡиубжъытхырти
цІыхухэр игъэмэхъашэрт. Дохъушокѡуэхэ я унэм хъэпшыпу
щІэлъар зэрыщІэлът, уеблэмэ блыным фІэлъу щыта сурэт-
хэр иджыри фІэлът.

Елдар физ кѡишэн щыхѡум, Дохъушокѡуэхэ я унэм
щыщу пэшитІ кѡратат, бжэ щхъэхуэ иІэу. ХъэгъуэлІыгъуэр
зэфІэкІмэ, нысащІэр Елдар кѡыздишэну и мурадыр мы унэр
арат, арщхъэкІэ кѡехъулакѡым.

Къазджэрий и гуапэтэкѡым Нащхъуэ и кѡулыкѡур иты-
жыну, ауэ Іэмал шыІэуи кѡыхуэгъуэтыртэкѡым. Дауи щІы,
Нащхъуэ цІыху хъужыну фэ теттэкѡым. Иджыри губгъуэм
ихъэрэ уэлбанэ кѡытехъуамэ, хъэлэч мыхъупІэр иІэтэкѡым.
ЗэкъуэшитІыр куэдрэ зэбгъэдэсаш, абы и гугъу ящІу.

Елдар и фызышэм и пэ кѡихуэу Къазджэрийрэ Иналрэ
зэпсэлъаш, хэт идгъэуэв хъуну Нащхъуэ и пІэ, жаІэу. Лыгъэ
зехъэнкІэ, пэжу шытынкІэ, жыпІэр ищІэнкІэ Елдар дагъуэ
хуэпщІ хъунутэкѡым, ауэ Нащхъуэ юристщ, закону шыІэр
ещІэ, Елдар тхылым кѡеджэф кѡудейщ, ари езыр-езыру
зригъэщІауэ. Елдар и джанэ Саримэ хидыкІам и хъыбар
Инал зэхихри, машІэрэ дыхъэшха. Музей зэдгъэпэшмэ,
Елдар и джанэр щІэтлхъэнщ, жиІэрт Мэремкѡаным. Дауэ
ящІми а тІум Нащхъуэ и пІэ иувэн Елдар фІэкІа ягъуэта-
кѡым.

Къазджэрий зыри кІэримыгъэхуу псори и кѡуэшым жри-
Іэжаш.

Япэ дилъадэу зыкѡмом шыгъуазэ зытщІащи, иджы
кѡэкІуэну Іуэхур гурыІуэгъуэ хъунущ. Саримэ фитонкІэ
Налшык кѡызэрашам дытепсэлъыхьынщ, тедгъээжынщи.

Мэтхъэн Къазджэрий фитон дэкІуеипІэм тету кѡыщы-
кІуэм, нэхъыбэу зэгупсысыр Саримэ и узыншагъэр аратэ-
кѡым, и кѡуэш сымаджэу къигъэнар арат.

Астемыр лъэгъуажъэмыщхъэу фитоным иту Саримэ
иІыгът. Фитоным и зы дэкІуеипІэм Къазджэрий тету, адреим
Елдар тету шитІыр хъэмкІэу яхурт. Шу зытІуши фитоным
и пэ иту жэрт, гъуэгум тету зыхуээу хъуар трагъэкІыу.

ГъуэгурыкІуэу абы кѡыхуээр кѡуэвыІэрти куэдрэ кѡе-

плъырт, апхуэдизу зэрызехъу кӀуэр къахуэмышӀу. Хьыджэбз яхъ, жыпӀэнущи, НалшыккӀэ щхъэ яхӀрэ, мылицэ сыт къахуэзэнщи, занщӀу ягъэтӀысынщ. Советскэр ува нэужь, унэидзыхъэ укӀуэ хъужыркъым, хьыджэбзыр тхъэусыхэмэ, суд къыптращӀыхъынущ. Абрэдж къаубыдауэ яшэ, жыпӀэнущи, ари ещхъкъым. Абрэджу щытмэ, теуапӀэм тетхэм Ӏэщэ щхъэ ямыӀыгӀэрэ, нтӀэ, банкым ахъшэ яшӀэрэ? Хьэуэ, ахъшӀэр кӀэпым ильщи, мо фитоным илӀыр щхъэнтэщ. Иджырей дунейм гъуэгум щумылӀагъун щыӀэкъым, зэрызехъэр куэдщ. АтӀэ, апхуэдэу кӀэзыжыхьыр прокурорыр армырауэ плӀэрэ? ЗэрыжаӀэмкӀэ, прокурорым нэхъ лӀышхуэ КъэбӀердейм искъым.

Фитоныр Налшык къалэ дэлъэдащ кӀэмыувыӀу. Налшык дӀсхӀэри къаплӀэрт ягъэщӀагъуэу. КъэзджӀэрий кӀэзыцӀыхухэм къалӀагъумэ, жаӀэнури зыхуахъынури ямышӀу къеплӀырт.

СымаджӀэщым Саримэ хъарзынэу къашащ, дохутырым къуажэ гуэрым кӀуэну зигъэхъэзыра къудейуэ. Дохутыру щыӀэр а зыр арати, ежъэмэ, сымаджӀэщыр кӀэзыхуэнӀэр НаташӀт.

Дохутырымрэ НаташӀэрэ занщӀу къаӀушӀащ, фитоныр сымаджӀэщым зэрежалӀу.

НаташӀэ игъащӀэкӀэ и гугъэнт Саримэ уӀэгъэ хъуауэ къыхуашӀэну. ХьыджэбзитӀыр мащӀэрэ зэрылӀэгъуатэкъым, НаташӀэ Думэсарэхэ деж щыщыӀам, Саримэ зэи-тӀэуи жэм къишыну хуежъат, НаташӀэ игъэдыхъэшхыну.

– Почему не приходишь? – жиӀуэ НаташӀэ къеупщӀмэ, Саримэ жиӀэнуыр имыщӀуэ щытт.

– Наша Ваша не приходиш, – жиӀэрт Сарими дыхъэшхырт, абы и урысыбзэм кӀыкӀар езым имыщӀэжу.

Чачэ а хьыджэбзитӀыр зэбгъэдэту илӀагъумэ, шхыдэрт: плӀагъурэ матушкӀэм зэрыдӀэдыхъэшхыр. Джаур хьыджэбзым йопсалӀэ, мыукӀытӀу икӀи мышынэу, жиӀуэ. АрщхъэкӀэ Саримэ и гуапӀт НаташӀэ бгъэдэтын. Бзэ сщӀуэу мыбы сепсӀэлъащӀэрт, жиӀэрт.

НаташӀэ медицинэм хищӀыкӀыу, абы хуеджауэ зэрыщытыр дохутырым къыщищӀэм, сэ кӀызыэфт ар, жиӀэри лӀэӀуаш. Ухуеймэ, кӀуэи къашэ, щыжаӀэм, лӀыжыыр тридзӀэри Асте-мырхэ деж кӀуаш.

Ар и дӀэкӀыжыкӀуэ НаташӀэ къуажэм дӀэкӀыжащ.

ГъуэлъыпӀэ пщыкӀутӀ фӀӀӀа зыщӀӀэмыт сымаджӀэщыр Реальнэ училищӀу Налшык школышхуэкӀэ зэджем бгъэдэтт. Школышхуэм иджы школ-коммунэ кӀыщызӀуахауэ ар зи ӀэмышӀӀэ илӀыри Степан Ильичт.

Елдар кӀыщыщӀар щызэхихым, езы Степан Ильич къэсаш, жьакӀэ тӀӀӀуи игъэкӀауэ, япӀэм дӀэмылӀу щыта пщэдэ-

лѣи дѣлѣу, егѣдѣаѣуэм ещѣыркѣабзѣ хѣуат. Саримѣ уІѣгѣуу щилѣагѣум, Іейуѣ и гум щІѣыхѣауѣ сѣмадѣжѣм еплѣырт.

Елдар сѣмѣ бѣжѣм дѣж щѣтт. Пѣшѣым Саримѣ щІахѣауѣ дохутѣырымѣ Наташѣрѣ фІѣкІа нѣгѣуѣщІІ щІагѣѣхѣѣртѣкѣым.

Сѣмадѣжѣщѣыр Іѣдѣжѣм хѣуѣныѣкѣуѣт. Операѣцѣ щащІІ стІол дѣдѣ яІѣтѣкѣым. Степан Ильич кѣарита стІол фІейѣжѣым, шакѣѣ текІѣжауѣ, тепхѣуѣ тІѣкІу тепхѣауѣ арат Саримѣ зѣтралѣхѣар. Сѣмадѣжѣщѣым хущѣхѣуѣр я машІѣт, дохутѣыр Іѣмѣпсѣымѣ жѣпІѣнути, ари апхѣуѣдѣт. Дохутѣырыр Іѣдѣхѣейгѣуѣ имѣІѣу лажѣѣрт. Наташѣ фІѣкІа дѣІѣпыѣкѣуѣгѣу хѣун имѣгѣуѣту.

Зѣгуѣэрым и ныбѣр кѣамѣкІѣ кѣрагѣѣуауѣ дохутѣырыр шуѣѣ яшѣмѣ, Наташѣт кѣанѣр. Езы Наташи зауѣм щѣІат, уІѣгѣѣ куѣд илѣѣгѣуат, сѣт ищІѣыскІи Іѣзѣт. Дохутѣырыр абы щѣгуфІѣкІырт, куѣд дѣмыѣкІы Наташѣ сѣ слѣѣжІыр лѣѣжІы хѣунуѣщ, жиІѣрти.

Сѣмадѣжѣщѣым щѣлажѣѣ псори зѣхѣуѣсауѣ дохутѣырым сѣт кѣыдѣжиІѣу дѣгѣѣзѣщІѣну, жаІѣу бѣгѣѣдѣтт, щѣгѣын хуѣж ящѣгѣыу.

УІѣгѣѣр тІу хѣурт. Зѣыр уІѣгѣѣ хѣѣлѣѣт, шѣр блатхѣѣм ищІагѣыІуѣкІѣ щѣтѣхѣуѣри кѣыхѣѣнат, адрейм дамащѣѣм дѣж дамѣпѣкѣым зѣран хѣуѣмыхѣуу иуІауѣ арат.

Дохутѣырым шѣр кѣыхахѣynu арат зи ужѣ итыр, абы сѣмадѣжѣр хуабѣжѣу гугѣу иригѣѣхѣырт.

Елдар сѣмѣ бѣжѣм кѣыІутт, зѣри жамѣІѣу. Елдар игѣащІѣм сѣмадѣжѣщ щІѣыхѣатѣкѣым. Дохутѣырымѣ хуѣжѣкІѣ хуѣпа сѣстрахѣмѣрѣ щѣхѣуу щѣзѣпсальѣкІѣ, Елдар нѣхѣри гузавѣрт, зѣгуѣѣр кѣѣхѣауѣ дамыгѣащІѣу арауѣ пІѣрѣ, жиІѣрти. А зѣдѣщѣытѣм щѣмытѣыфу кѣыкІуѣкІ-никІуѣкІыу, пщІѣнтІѣпсѣыр ирилѣѣщІѣкІыу зѣщІѣдѣлуѣкІырт.

Дохутѣырым жиІамѣкІѣ кѣыбѣгурыІуѣнутаѣкѣым сѣмадѣжѣр хѣужынуѣми уІѣгѣѣм илІыѣкІынуѣми. Степан Ильич абы пѣкѣрыупщІѣыхѣа щѣхѣѣкІѣ, «мм, пщІѣну щѣйтѣкѣым» жиІа фІѣкІа, жѣуап кѣыпихаѣкѣым.

Кѣаздѣжерѣй кІуѣѣжаѣкѣым.

Пшапѣр зѣхѣуаѣщ. Саримѣ зѣщІѣѣлѣ унѣм сѣстрахѣр щѣзежѣ хѣуаѣщ, хѣт псѣ кѣыщІѣихѣу, хѣт уѣздыгѣѣ щІигѣанѣу.

– Уѣздыгѣѣ фи машІѣмѣ, ди дѣж фѣкІуи кѣѣфхѣ, – жиІѣри Степан Ильич цѣыхѣубз гуѣрым зѣхѣуигѣѣзаѣщ.

– Хѣунѣщ, сѣупщІѣынѣщ.

Цѣыхѣубзыр асѣхѣѣту кѣыщІѣѣкІыжри:

– Плѣагѣѣурѣ, дохутѣырым уѣздыгѣѣшхѣуѣ фиІѣмѣ кѣѣфхѣ, жи, – жиІаѣщ.

Степан Ильич езыр уѣздыгѣѣхѣѣ кІуѣнута, арщѣѣѣкІѣ Кѣаздѣжерѣй идаѣкѣым:

– Зэ умыпIашIэ, Нашхъуэ уэздыгъэфI дьдэ иIэщи, иджыпсту къэзгъэсынщ, – жиIэри.

Къазджэрий псынщIэу къыщIэкIаш.

Ярэби, сыту цIыху дыщэ, мыбы сэ къысхуищIэр хуэсщIэ-жыфыну пIэрэ, жиIэри Елдар и гум къэкIаш.

– Сэри сынэкIуэн? – жиIэри Елдар еупщIаш.

– Хъэуэ. ФитонымкIэ сыкIуэнщи, иджыпсту сыкъэсы-жынщ.

– Хъунщ. Уэ къысхуэпщIар уи къуэш дьдэм къыпхуи-щIэнкъым. Тхъэм сэри пхузигъэщIэж, – жиIэри Елдар хъуэ-хъуаш, Къазджэрий фитоным ису щыIукIым.

– ИгъащIэм ди хабзэщ, си къуэш. Зым зыр дэIэпыкъун хуейщ. Сэ сыкъэмыкIуэжми, уэздыгъэр къезгъэхьынщ. Умы-гузавэ, – жиIэурэ Къазджэрий къызэплъэкIыу IукIыжаш.

– ИкIи нэхьыфIт, укъэмыкIуэжу псори Нашхъуэ жепIэ-жатэмэ.

– Аращ сэри си гугъэр.

– Сэ сыхуэзатэм, гурыщхъуэ зыхуэсщIыр жесIэнут.

– Хэт?

– Сэ жесIэнщ ар езым.

Елдар хуабжъу Къазджэрий хуэарэзыуэ къыгъээзэжаш. Степан Ильич гупсысэрт: «Мы щIэщхъу бэлыхьыр Елдар къезыщIам дауэ уфIэкIыну, сыту хъэкIэкхъуэкIагъэ ар. Шэч хэлътэкъым нысашIэм фочкIэ къеуар ар къиукIыну къызэ-реуам».

– Иджыри куэд хуейщ, ди псыр къабзэ хъун щхъэкIэ, – жиIэри Степан Ильич и щхъэ хуэпсэлъэж хуэдэу псэлъаш, псоми зэхыхуэ.

– Къэзгъуэтынщ сэ ар, – жиIаш езы Елдари, Степан Ильич зэгупсысым гу лъытауэ.

– Дэнэ къипхыну?

– СощIэ ар здэщыIэр.

– Дэнэ щыпщIэр? Ар пщIэмэ, абы къеуари уощIэ.

– Абы къеуари сощIэ.

– Хэт?

– Зэ умыпIашIэ. Сэ ар щхъэ щIыбкIэ фIэзмыгъэжауэ, псы сефэу дунейм сытетынкъым.

– Уиль пщIэжыну ара?

– Хейм илъ хамэм ещIэж. Сэ сыт Саримэ и лъыр щIэзгъэ-гъунур? – жиIэри Елдар нэхъри къызэщIэплъаш.

Абдежым Наташэ бжэр къыIуихри, ешаелIауэ къабгъэ-дыхьаш, абы и щхъэц данагъуэр IэлъэщI щIагъым къыщIэ-хуат, хьыджэбзым и IэмышIэм илъу фочышэр къаригъэ-лъагъуу жиIаш:

– Степан Ильич, Елдар! Мыдэ мыр.

Саримэ къыхаха фочышэ хужьыбзэр щилъагъум:

- Къаштэт мыдэ, – жиІэри Елдар къыІихаш.
- Еуей мыгъуэ. Сыту гугъушэ уригъэхъа, тхъемыщкІэ.
- Шэкъэуэж? – жиІэри Степан Ильич щІэупщІаш.
- Хъэуэ.

Елдар фочышэр и ІэмыщІэм илъу и щхъэм хужиІэж хуэдэу зыгуэрхэр жиІаш, Степан Ильичи Наташи зэхамыхуэ. А тІум къагурыІуат Елдар жиІэну и мурадыр. Саримэ а шэмкІэ зыукІыну зи гугъар псэууэ сІэщІэкІынкъым, жиІэу Елдар тхъэ иІуэрт, зыми зэхамыхуэ.

«Сыту фІыщэу илъягъурэ, Саримэ узыншэу шытамэ, и насыпти, – игукІэ жиІэу Наташэ еплъырт щІалэм, – сэри апхуэдэу фІыуэ сызылъягъу сыхуээзатэмэ, си дуней насыпти».

– Мы зэм укъелатэм, уи щхъэцым зыц къыхэзмыгъэхуу, уи Іэбжъанэ ныкъуэ сымышцІу, дунейм утезгъэтынт, – жиІэу Елдар шэм еплъырт, ар зыхужиІэм и щэІу макъ къэІумэ, и гущІэ дыдэм щІыхъуэ.

– Умыгузавэ, Елдар, хъужынщ Сарими. Фымыгъэгувэу дохутырым деж къэвгъэсащи хъарзынэщ, – жиІэрт Степан Ильич.

– Сыхъэт ныкъуэ дэкІатэм, бгъуэтынутэкъым зы. Дохутырыр зэрыдэкІыу, сэри сежъэнут хущхъуэ лъыхъуэ, – жиІэрт Наташэ.

Елдар натІэкІэ блыным тегъэщІауэ шытт, и нэпсыр зыми иримыгъэлъягъуу.

– Фэра уэздыгъэм хуейр? – жиІэри унэм зыгуэр къыщІыхъаш. – Къазджэрийрэ Нащхъуэрэ мыр къызагъэхъаш.

ЩІалэм уэздыгъэ хъэлэмэт, абажур дахэ фІэлъу, къаритри къыщІигъуаш:

– Мыр Нащхъуэ къыветыпэ.

Уэздыгъэр къэзыхъа пыІэ къуацэм Елдар щеплъм, и гум къэкІыжаш жэщ кІыфІым ар зыхуэзауэ шыта Жыраслъэн, арщхъэкІэ Саримэ и гурым макъ зэхихри и щхъэм дэуеящ. Елдар занщІэу унэм щІэлъэдэну ежъэри, Степан Ильич къыхуэмыгъэувыІэу, бжэр Іуиудащ. Урыс дохутырыр, лъы защІэ хъужауэ бжъэхуц иІыгъри плъыжкыбзэу, Елдар и пащхъэм къиуващ, къэгубжъауэ:

– Степан Ильич, фыкІуэж. Здэшэж мыри. Зэран фІэкІа сэбэп фыхъуркъым. СыволъэІу. ФыкІуэ. Пщэдей фыкъакІуэми содэ. Сымаджэр хъужынущ. Фымыгузавэ. Сэ хъужынущ, шыжысІэкІэ, хъужынущ. ФыкІуэ...

– Къазджэрий уэздыгъэ къригъэхъаш, – жиІаш Елдар, дохутырыр къызэрытехъам гу лъитауэ.

– Берычэт бесын, иджыпсту дыхуеижкъым, ауэ къэвгъанэ, иужкІэ сэбэп хъунщ. ФыкІуэ.

Елдар, бжэ къыІухамкІэ щІэплъэмэ, Саримэ шэхум

ещхуу пыкIа и нэкIур елѡагѡу, шхѡэц фIыцIэ Iувым кѡыхѡ-
шу. Саримѡ и нѡр зѡтепIащ, и щыгѡыныр лѡы защIѡщ. Бауѡу
пIѡрѡ, жиIѡу Елдар и нѡр кѡихуу маплѡѡ. Саримѡ бгѡѡдѡт
фызитIым Iѡмѡпсымѡ гуѡрхѡр ялѡѡс, унѡ лѡѡгум бжѡѡхуц
плѡыжѡ щылтѡхѡр зѡхуадзѡс. Дохутырым бжѡр кѡыхуищIы-
жащ.

Елдар зыри жимыIѡу щытт.

– Пщѡдей фыкѡакIуѡ. Зыгуѡр кѡѡхѡу хѡумѡ, хѡыбар фѡз-
гѡѡщIѡнщ, – жиIѡри дохутырыр и Iуѡху и ужѡ ихѡѡжащ.

– Зѡзакѡуѡ сыIуплѡѡѡжащѡрѡт Саримѡ. Сыту фагѡуѡ хѡуа, –
жиIѡрт Елдар.

– Лѡы куѡд щIѡкIащ. Ягѡѡ кIынкѡым, хѡужынщ.

Степан Ильич ищIѡртѡкѡым Елдар щIѡша зѡрыхѡунур.
Iѡджѡ зылѡѡгѡуа Степан Ильич гу лѡымытѡу кѡѡнакѡым
Елдартѡ Кѡазджѡрийрѡ нѡгѡуѡщI зыгуѡру зѡхущыт зѡры-
хѡум, ауѡ абы иджыпсту утепсѡлѡыхѡ хѡунутѡкѡым.

– НакIуѡ, Елдар. Дохутырыр кѡѡдмыгѡѡгубжѡым
нѡхѡыфIщ, – жиIащ Степан Ильич, Елдар и Iѡблѡр иубыдри.
Елдар зыри жимыIѡу кѡѡѡѡащ.

А тIур унѡм кѡыщыщIѡкIаам, пщIантIѡм дѡта шу кѡомыр
дѡтыжтѡкѡым. Астемыр шууитI кѡыгѡанѡри адреихѡр казар-
мѡм ишѡѡжат.

ЛиплIри зѡгѡусѡу уѡрам кIыфIым дѡту ехыжырт, бжѡѡ-
пѡм тет казармѡмкIѡ яунѡтIауѡ. Члисѡ цIыкIум кѡыблѡкIыж-
ри, кумб хуѡѡзѡми, ятIѡ хуѡѡзѡми, я занщIѡр я гѡуѡгуу, зыкѡом-
рѡ кѡѡкIуащ.

– АтIѡ, фIыкIѡ, Елдар, – жиIѡри Степан Ильич игѡѡѡѡ-
жащ.

– Пщѡдей дызѡхуѡѡзѡнщ.

Елдар гѡуситI иIѡу кѡыздехыжым, унѡ зѡтету Рѡвкомыр
зыщIѡсым и шхѡѡгѡубжѡм нѡху кѡыдидзу илѡѡгѡуащ. А унѡм
фѡтѡру пѡшитI щыIыгѡт Мѡремкѡан Инал.

Елдар а унѡм кѡыщыблѡкI дыдѡм, Иналрѡ Кѡазджѡрийрѡ
зѡбгѡѡдѡсу Елдарт зытепсѡлѡыхѡыр, Мѡтхѡѡным зѡрыжиIѡм-
кIѡ, Нащхѡуѡ и пIѡ иувѡну щыIѡр Елдарт, Инал иджыри
Iѡнкунт, дзыхѡ имыщIыпѡу.

Мазѡр ерагѡуу пщѡм кѡыхѡпщри нѡхѡ нѡху хѡуащ.

Псалѡащхѡ III

ЛУРѡ ТЕМБОТРѡ

Саримѡ гѡѡмахуѡм и кIѡ мазѡм яшамѡ, Жыраслѡѡн кѡы-
шаубыдар бжѡыхѡѡку мазѡт, гѡавѡр уѡгѡум зѡрихѡар IупщI
хѡуауѡ. Гѡѡмахуѡ псом уѡшх кѡѡшхатѡкѡыми, губгѡуѡр фIы-

цІэ хуат, мэкъури мэшри дыгъэм исауэ. Узыщыгугъын гъавэ щыІэтэкъым.

Алыхъым и гур кыдэбгъащ, жаІэри цІыхум я щхъэр фІэхуауэ ящІэнур ящІэртэкъым. ЩІымахуэ къакІуэр дауэ итхыну, жаІэу цІыхухэр апхуэдизкІэ гузавэрти, Жыраслъэн къаубыдауэ хыбар зэхакри зыкІи яфІэІуэхутэкъым.

Абрэдж-пашари псэууэ Налшык нашэсауэ сымаджэщым щІэлът, Саримэ ещхъу. Сымаджэм зы сестра ІукІмэ, нэгъуэщІ щхъэщыс къудейтэкъым, жэци махуи къэрэгъул бгъэдэст. Арыншэу хъуну кыщІэкІынтэкъым, сыту жыпІэмэ махуэ къэс е шэшэным кыкІлауэ, е мэзым кыщІэкІлауэ зыгуэрхэр къакІуэрти, пщІантІэм дэтт, я мурадыр умышцІэу.

Жыраслъэн къэтэджыжу зэ депсэлъэжашэрэт, жаІэу Иналрэ Къазджэрийрэ сымаджэм пэплъэрт. Елдари, зэрыжаІам хуэдэу, и къулыкъур дэкІуеящ, Нащхъуэ и пІэм иувауэ, ауэ пІалъэ хуамыгъэува хъуакъым, хузэфІэкІрэ хузэфІэмыкІрэ деплъынщ, жаІэу. Ар езы Елдар щхъэкІуэ кыщы-хъуакъым. Сымаджэщым щІэлъ сымаджэм жэци махуи кІэлъыплъыну икІи ихъумэну и къулыкъут. Езы Елдар гъуэлъын имыдауэ и уІэгъэр махуэ къэс иригъапхэрти, Саримэ дежкІэ щІыхъэрт, абы кыщІэкІыжмэ, Жыраслъэн зыщІэлъ пэшым щІэплъэрт. ПщІантІэм кыдыхъэ-дэкІыж къомыр щилъагъум, сымаджэщыр яхъумэну аргуэру къэрэгъул игъэуващ.

Гъаблэм игъэгужьея Щхъэлмывэкъуэри нэщхъей хъуауэ щхъэж я щхъэ Іуэху зэрахуэрт. Астемыри Іуэхуншэтэкъым, Темботрэ Лурэ ящІэн Іэджи щыІэт.

Бэлацэ гуашэр станцым ишэжаш, жаІэу ягъэкъуэншами, лыжыыр къуажэ Іэтащхъэ ящІри тІэкІурэ трагъэтащ. Ар тетыху тІэкІукІи зыми и жагъуэ ищІакъым, жылэр зэгурыІуа зэрыхъуным и ужь итащ, арщхъэкІэ а къомыр пхуззгурыІуэнт. Мы къулыкъур сэ къулыкъу схуэхъункъым, жиІэри лыжыыр кытемыкІыжу идакъым. Бэлацэ и Іуэху зымыгъэхъуар Долэту куэдым гурыщхъуэ ящІырт, игъащІэм а лы лъэбышэр зыхэт псы жэбзакъым, жаІэрт.

Езы Долэти къулейсызыр къулей зэрысщІын Іэмал къэсщІащ, жиІэри Щэрданхэ я унэм хъэпшыпу щІэлъар, нэгъуэщІ пщыжъ, уэркыжъ щІэпхъуэжахэм къагъэна унэлъащІэр зэхуишэсащ.

А къомыр ККОВ-м щызэхуишэсри и нэфІ зыщыхуэм ириту, и ней зыщыхуэр тримыгъапльэу игуэшырт. Е щышынэу арат, е нэгъуэщІ зыгуэр и гум илъа, а хъэпшып къомым щыщ гуэрхэри Думэсарэ лъигъэсащ.

Зэгуэр Думэсарэхэ я пщІантІэм Бэлацэ гукІэ кыдыхъащ, хъэпшып гуэрхэр кыдишэри. Абы кyiша унэлъащІэр зылъэгъуам игъэщІагъуэрт: дэшхуейм кыхъэщІыкІа комод,

стІол кІыхъ, унэм шІэхуэн, шІэмыхуэн жаІэу, гьушІ гьуэ-
льыпІэ, и кьуапэхэм хьурей хужьыбзэхэр фІэлъу, пружинэри
апхуэдэу дахэу. А гьуэльыпІэр зэгүэр Думэсарэ кьыІэры-
хьати, Астемыр имышІэу ищауэ щытат, иджы Долэт ар
кьыздрихыжар пщІэнутэкьым. Думэсарэ и насып а гьуэ-
льыпІэм хэлъу кьышІэкІынти, аргуэру кьыхуишэжаш.
УнэлящІэ хьарзынэр плъагьум, Астемыр и унэр джыназ
унэ хьуаш, жыпІэнт.

Лу хуэдэу гьушІ гьуэльыпІэр зыми и гум ирихьатэкьым.

ГьушІ гьуэльыпІэр здагьэувынур ямышІэу бжэІупэм
Іуагьэувати, Лу абы иту дэлъей-кьелъыхырт, пружинэм
дридзеймэ, шым тесу дридзей кьыфІэщІыжу, гьуэльыпІэ
натІэ иыгьри шы сокум хуигьадэрт. Ныбжьэгьу цыкІухэри
кьишэрти, гьуэльыпІэм щигьэджэгурт, зыгуэр кьышІэкІиу
зэбграхухукІэ. Лу нэхъ кьыхуилъыр и кьуэш нэхъыжьыр
арт.

Тембот лЫфэ кьытеуат, пащІэ темытми, и Іупэм пащІэ
тет хуэдэу зыгуэр шихуэрт, кІыщым здыщІэтым нэхъ
гьукІафэ кьытеуэн щхьэкІэ. Луи и щхьэ Іуэху зрихуэфырт:
гьуэльыпІэ кьуапэм фІэлъ хьурей хужьхэм ящыщ зы кьы-
фІихауэ, топым ещхьу дридзей-кьридзыхыу и ныбжьэгьухэр
зригьэхьуапсэрт. А хьурей хужьыр иыгьыу Тинэ иригьэ-
лъагьумэ, Лу лЫгьэ ищІа хуэдэу кьыфІэщІыжырт. Япэм
«бэлшэвыч пыІэ» зыфІищауэ щыта фескІэ плъыжьым нэхьрэ
а гьушІ топ хужьым нэхъ кьыдихьэхырт Тинэ.

Езы хьыджэбз цыкІуми кьилъытэрт Лу хуэдэ щІалэ
цыкІу зэныбжьэгьу кьомым хэмыту, пэжу жыпІэмэ, Лу иІэ
гьушІ топом хуэдэ зыми иІэтэкьым.

УнэлящІэу кьашэр унэм шІэхуэртэкьым, псори шІэ-
бгьэувэм, пэшым ущІыхьэ хьужыртэкьыми, стІол кІыхьыр
ягьэуври, абы и щІыІум комодыр трагьэувэжаш, и щхьэр
унащхьэм шІэуэу.

– Плъагьурэ, ди шыпхьу? Дахэкъэ? – жиІэрт Бэлацэ абы
еплъу.

АрщхьэкІэ унэлящІэ кьашамрэ езы унэмрэ зи зэкІур-
тэкьым, шыдым дыщэ бгьэрыщІэ иль хуэдэт. Езы Думэсари
хьушІэрт:

– Жэм страхам и пІэкІэ жэм згьуэтыжаци хьарзынэш,
ауэ, алыхъ, мыр тхуэмыфашэ. Астемыр игу ирихьыххэр-
кьым, здэтхьын дгьуэтмэ, тІэу депльынкьым, лъэныкьуэ
едгьэзынщ. ЛІо мыр зищІысыр: лафкІэм ещхьщ, – жиІэу.

– Ещхьмэ, ирешхъ. АтІэ кьулейсызыр дауэ кьулей зэры-
пщІынур арыншэу? – жиІэрти Бэлацэ идэртэкьым, – Долэт
и унафэщ ар.

– Зи, хьарзынэш. ГьушІ гьуэльыпІэр Лу джэгупІэ ищІауэ
и зэштегьэуш. Абы игьуэльхьэн зыми идэркьым.

– Лу-щэ?

– Нанэ ирелъ. Сэри силъынукъым, – жиІэри Лу дэлъей-кълъыхри кълъпсэлъащ. – Гуащэр илъауэ жаІэ абы... Нанэ и кІэнтІыІур мѐузри, пІэ шабэ хуейщ.

Лу игу ирихъакъым гуащэр. Станцым зэ яша фыз гъур нэщхъейр бзаджэ гуэру кылътырт Лу, Тинэ цІыкІур а гуащэм деж зэрыщыІари и жагъуэ хъуат.

ТІэкІу зрагъэщІэгъуэкІыу, гъуэлъыпІэ шабэм тепсэлъы-хьын я мыжагъуэу тІэкІурэ щыта нэужькІэ, зэкъуэшитІым кълъысат а гъуэлъыпІэ бгъуэшхуэри, тІури зэлъэпагъыу абы игъуалъхъэмэ, пщэдджыжькІэ уеджэу кълъэгъуэшхуэ, кълъыгушу тІури илт.

Пщэдджыжьым нэху зэрыщу щхъэж и Іуэху и ужь ихъэрт.

Лу хъурей хужьыр иыгъыу ежъэрти и ныбжьэгъухэм яхыхъэрт, Жыраслъэнхэ я унэмкІэ кІуэрт, абы кълъдэна Тинэ зыхуигъазэм фІэфІу. ГъушІ хъурейр топышхуэм иригъэ-щхъу, Думэсарэ жиІэу зэхиха нарт хъыбарри абы ирипхыу Тинэ иригъэдаІуэрт.

Тембот лІы хуэдэ шхэрт, пІастэрэ лы гъэжъарэ зэдишхы-уи, кІыщымкІэ кІуэрт, Лъэпщ зыхуигъадэу. Абы шхэн щіух дыдэм кълъхуэзэу, Аслъэн куэбжэм деж кълъувауэ кълъаджэрт и гъукІэ гъусэр игъэпІащІэу. Бот и кІыщу щытам псэ кълъых-хъэжат, шэдыбжьыр щепщэрт, сыджыр зурт, гъукІитІыр лъащэрт. Бэлаци щІалитІыр тригъэгушхуэрт ІэщІагъэр насыпышхуэщ, ІэщІагъэ здэщымыІэ жылэр зыми щыщ-кълъым, жиІэрти.

Тембот нэхъ зызыритыну ищІэртэкълъым: зэм мывэ кълъишэрти етІысылІэрт, щхъэл мывэ кълъыхихыну. ИжькІэ жылэр зэлэжъу щыта ІэщІагъэр и гум кълъихъэу кълъщІэкІынт. Нэхъ щыхушІыхъэм Тембот ежъэрти, хэт и пкІэунэм иплъэу, хэти и гуэщым щІэплъэу дэнэ сыт гъушІыкІэ кълъщигъуэ-тами, уадэ, Іэдэ, бдзы, нэгъуэщІ Іэмэпсымэ кълъІэщІыхъэ-ми кълъзэхуихъэсырт. КІыщым Аслъэн и закълъуэ кълъщІинэ-рэ щхъэл мывэм кІэрыхъыжъауэ махуэ псор шигъакІуэ щыІэт. Астемыррэ Думэсарэрэ ящІэртэкълъым сытым и ужь итми, кІыщым щыІэмэ, делагъэм хэтынкълъым, жаІэрти абы-кІэ зэфІэкІырт. Тембот ІэкІэ ягъэхъэжэ щхъэл цІыкІухэм щхъэкІэ щхъэл мывэ кълъыхихмэ, фызхэм гуфІэу Іахырт, езыри абы тегушхуэрт. АрщхъэкІэ Бэлацэ, абы гу щылытэм, идакълъым:

– Хъунукълъым а зи ужь уитыр, иджы машинэр нэхъыбэ мэхъу, жиІэри. Щхъэл мывэкІэ уздэкІуэн щыІэкълъым, абы нэхърэ гъушІым зет. Дунейр гъушІым еубыд. ГъукІэм нэ-хъыфІ сыт щыІэ? Щхъэл мывэр фІэкІа Іуэхуш, зумыгъэ-лІалІэ. ІэкІэ хъэжэ щхъэл Налшык дэт сытми? Кълъащтэ модэ уадэри сыджыр гъэзу, нал щІы, кълъитхъ, хъэмфІанэ, бел, шэ-мэдж – мащІэ щыІэ узэлэжъын.

Тембот пэпсэлэжакъым лѣжым, итѣани мывэ къыхэ-
лушѣкѣынри цигъэтакъым.

Астемыр ахэр шызэхихым игъэщѣгъуаш. Гъей зэры-
хъуам къыхэкѣлэ, нарыху тѣкѣу зиѣм щхъэлым ишэртэ-
къым, хъэжыпщѣ имытын щхъэкѣлэ, е нарыху матэр щхъэ-
лышхуэм ипкѣутэмэ кѣуэдынур нэхъыбэти. Фызхэм Іэ щхъэл
цѣкѣу ягъуэтмэ арат зыхуейр. Тембот Іэ щхъэл ящѣын мывэ
къыхихмэ, занщѣу ящэхурт.

Бэлацэ зытета ІэнатІэр Астемыр иритри бэлыхъ хэмы-
тыжу тыншыжат. Астемыр жэщ-махуэ жимыІэу къуажэ
Іуэху зрихурт, адэкІэ-мыдэкІэ кѣуэрэ зэм гъавэ кыильэІу-
хурти игуэшырт, зэми щэкІ, жиІэрти Инал деж кѣуэрт,
кыілерыхъэІамэ ІэпцІанэ-лъэпцІанэу къэнам джанапхъэ
зырыз яритырт. Къуажэм сыт и къулейсызыгъэми, нал сыт
хуэдэ ухуэмейуэ хъунутэкъым, Астемыр и къуэр гъукІэмэ
нэхъ кыищтэрт.

Бэлацэрэ Астемыррэ щІалэ цѣкѣлур яущия нэужь, Тем-
бот мывэм пыкІри сыджым бгъэдэувэжащ. Махуэм жэщ
хъухукІэ щІалитІым пщІэнтІэпсыр къапыхуу «хъет» жрагъэ-
Іэу лажьэрт, къалэжышхуэ щІагъуэ шымыІэми.

Бот тхъэмыщкІэм кыищІэна сыджыр тхъэгъушым хуэ-
дэт, кѣыщым кыищІих Іугъуэмэр жылэм ящІихъэмэ, хэти
гуапэ шыхурт.

– Си Щхъэгъуэплъыр къэтэджыжа мыгъуэу кыисфІошІ,
сыдж зу макъ зэхэхсмэ, – жиІэрт Данизэт.

ПщыхъэщхъэкІэ гъукІэ щІалитІыр къекІуэлІэжмэ, ягъуэ-
тыр яшхурт. НыбэнэщІу гъуэлъыжми сыт пщІэнт, унэм
имыльмэ, хэт уигу ебгъэнт. Итѣани Тембот нэщхъей хуртэ-
къым, махуэм илэжъам и гугъу ищѣыжу куэдрэ шыщыс
къэхурт. ГъукІитІым хуабжъу шыгуфѣкѣлурт Бэлацэ:

– Сегъэплъыт уи Іэм, – жиІащ зэгуэр Бэлацэ.

Тембот и ІитІыр ишиящ.

– Плъагъурэ мыр, Думэсарэ? Еплъыт, – жиІэрт Бэлацэ, –
вы хъунур шкІэ щѣкІэ уошІэ. ГъукІэ хъунукъэ мыр зи Іэ?
Еплъыт, Астемыр. Лу и Іэбрэ Тембот и Іэбрэ зэщхъ сытми.
Лу натІэшхуэщ, щІэныгъэ игъуэтынщ, тхъэм жиІэмэ. Тембот
ІэщІагъэщ зыхуейр. ІэщІагъэм нэхъыфІ сыт шыІэ? Мылъкур
уэсэпсц, ІэщІагъэрщ мыкІуэдыжынур.

Лу и къуэшым ехъуапсэрт.

Бэлацэхэ я пкѣунэм илѣу кърѣха е нэгъуэщІ щѣпІэ кыи-
щигъуэта, сытми кыизэхуилъэфэсащ: сыджыжъ гуэр,
ульижауэ джатэжъ, пхузѣлумыхуу Іэдэжъ – нартхэр шыпсэ-
уа лъэхъэнэм ахэр я Іэмэпсымауэ жиІэрт дадэм.

– Лъэпщ хуэдэу гурыхуэ фыхъуну гъукІэхэпщ фы-
сщІынщ, – жиІэри Бэлацэ пІалъэ гуэри игъэуващ.

Лѣжым пІалъэ игъэувар кыищысым, кѣыщым зыкъом

къекІуэлІаш, гьукІэхэпщ зэрашІым еплъыну. Уеблэмэ Данизэт и щхьэгъусэ дунейм ехыжар и гум къэкІыжри кІыщым щІэплъэну къэкІуат. Лу и гуапэ дьдэ хьуат, Чачэ и гъусэу Тинэ пщІантІэм дэту ильэгъуати, нобэрей гуфІэгъуэм щысфІэкІуэдмэ, жиІэри Лу и гьушІ хьурейр къыздихьатэкъыми, тІэкІуи щІемыгъуэжу къэнакъым, сыту жыпІэмэ а гьушІ хьурейр Тинэ ебгъэлъагъуу зэбгъэхьуэпсэнэ нобэ хуэдэ махуэ куэдрэ уихуэнутэкъым. ГьушІ имыІыгъми, Лу «бэлшэ-выч пыІэ» плъыжьу кьилъытэ фескІэ щхьэрыгъти а зыри фІыт.

А махуэм ирихьэлІэу Тембот и кІыщыр тІэкІу игъэщІэрэщІат: гьушІ гьуэлъыпІэм Лу кьыфІина гьушІ хьуреищыр иджы бжэм деж фІэлът зэщІэлыдэу.

Долэт фІэкІа а гьукІэ щІалитІым щымыгуфІыкІ жылэм дэстэкъым. Дауи, а махуэм Долэт къэкІуэнт, Нурхьэлий и унэр, ККОВ щичІами, къалэм дэт лафкІэшхуэу зэлъыІухат.

Япэр арауэ, Темботрэ Аслъэнрэ кІыщ бжэщхьэІум деж нал траукІаш. Бэлацэрэ Астемыррэ бжэр ягъэдэхащ, жылэм хэт и дамыгъэри гьушІ гьэплъакІэ кьыхагъэсыкІурэ. А бжэм зи дамыгъэ тель лъэпкъым гьукІэр я гьукІэу къалъытэу кьыкІырт абы.

Ари тыншу зэфІэкІаш.

Бэлацэ, дуней насыпыр къылысыс хуэдэу, зигъэбэлыхьырт, и пащІэ щІагъым кьышІэгугІыкІыу. ЦІыху кьрихьэлІахэри кІыщым нэхъ гъунэгъуу кьыбгъэдыхьащ, Тинэ цыкІуи яхэту.

МафІэм плъыжьыбзэу пэрылъ налышхуэ зытІушчыр кьыхихри, Бэлацэ лъэпсылъэм ит псым щыхидзэм, бахьэр кьыдрихуейуэ псыр къэкъуэлъащ. Аслъэнрэ Темботрэ бгъэдэувэщ лъэпсылъэми, абы ит псымкІэ я Іэр ятхьэщІаш, я щыгъыным шахуащ, Іэдэ-уадэ яІыгъми а псым щыщ трагъаткІуэри я нэкІур ятхьэщІыжащ.

– ЗывмылъэщІыж, – жиІэрт Бэлацэ, – езыр гьушыжыху, зывмылъэщІыж. Си Іуэхуш иджы Лъэпщ хуэдэ фымыхьумэ.

Астемыр зыри жимыІэу щытт, Бэлацэ ищІар къабыл имыщІми гу зыльримыгъатэу.

ЩІалитІыр гьушыжауэ уадэ зырызыр къащтэри Бот и сыджыжьыр ягъэзууащ.

Къызэхуэса къомри ежъэжащ, щхьэж и унэ бжэн лъакъуэу.

Гъейм цІыхур игъэгужьеяуэ гукъыдэж щІагъуэ ямыІэу къэнат.

Тинэ фІэгъэщІэгъуэн дьдэт ильэгъуар. Чачэрэ Данизэт-

рэ зэныкъяуэкуу шытыхукIэ, Тинэ кIышымкIэ жэри шэ-
дыбжьми еплъаш, кIыш шIыхьэпIэм деж фIэлъ гъущI
хъурейхэр зригъэлыагъури, лъэпсылъэм ит псым Iэпхъуам-
бэкIэ хэпыджаш.

Лу хъыджэбз цIыкIум гу лъитэри лъэпсылъэм бгъэды-
хъаш, зыри къызэрыпэрымыуэнур ищIэу, а псымкIэ и
нэкIури итхьэщIаш, гъукIитIым заригъэщхъу. Хэт ищIэрэ,
езыри гъукIэ хъужыкъяуэмэ, жиIэ хуэдэу.

Тинэ ар, дауи, и гум кIынат.

ТИНЭ И ХЪЫБАРЫМРЭ ЛУРЭ

КIышым къякIуа къомыр я унэ кIуэжаш, Данизэтрэ
Долэтрэ фIэкIа къэмынэу. А тIум зэдэуэнур кышцIадзамэ,
щыгъэтыжыкIэ ящIэртэкъым. Тинэ кIышыбжэм деж щытт,
щIалэхэм якIэлъыплъу. Мызэ-мытIэу а цIыкIур бжэ къяуа-
гъым шыкъяуэт къэхурт, физ пщафIэу илъэгъуамэ, зыгуэр
сигъэшхыну пIэрэ, жиIэу еплъырт. Иджыри мы гъукIитIым
къызатын щыIэ, жиIэ хуэдэу щытт Тинэ.

Лу а хъыджэбз цIыкIур апхуэдэу гъунэгъуу илъэгъуатэ-
къым, гуащэр дашыжыну Бэлацэрэ абырэ Жыраслъэнхэ я
унэм зэрэкIуалIэ лъандэрэ. Лу сыт ищIэми, Тинэ дыхъэ-
шхырт. Лу ар и гуапэт.

Тинэ и хъыбар тIэкIу жыIэни хуейщ.

Хъыджэбз тхъэмышкIэ цIыкIум и къякIуэкIыкIар зыщIэ
щIагъуэ Щхъэлмывэкъяуэ дэстэкъым. Езы хъыджэбз цIыкIум
и анэмрэ и адэмрэ ищIэж-имышIэж жыхуаIэм хуэдэт. И адэм
КъарэжкIэ еджэу зэрыщытар къяжраIэжауэ ищIэрт.

Къарэжь шыхъуэу Беслъэней лъэныкъяуэкIэ гуащэ гуэ-
рым деж Iутащ, мащIэ-мащIэурэ гуащэмрэ абырэ зэры-
цIыхуш, ар щIасэлI хуэхъуш гуащэми, и бынунэр хыфIидзэ-
ным нэсаш. Тинэ и анэм ар хуэмышэчу и диным икIыным
нэсат, и лIым дауэ епсалъэми хэзагъэртэкъым, щымы-
хъужым, Балъкъ кIыуауэ зыхидзэри и хъэдэр ерагъыу къя-
гъуэтыжаш.

Езы гуащэри Жыраслъэн кышыхуэзэм, зэрыдихьэха
щIыкIэр зыми ищIэркъым, сытми Жыраслъэн абы дихьэхри
фызу кIышаш. Къарэжьрэ гуащэмрэ я кум дэлъар Жыр-
аслъэн ищIатэмэ, жыжьэу къяужэм кыдигъэхьэнтэкъым.
Гуащэм и лIыр афицару зауэм хэкIуэдауэ мылкъушхуэ иIэу
дэсти, арагъэнт Жыраслъэн дэзыхьэхар.

Гуащэр етIуанэу дэкIуа щхъэкIэ, сабий игъуэтыртэкъым.
Тинэ зейншэ цIыкIуу зэрыпсэур зэхихати, гуащэм зришэ-
лIаш.

Къарэжьи ефэурэ и акъылыр ныкъяуэ хъури, шы гъэхъу-
ным пыкIри уэрамым кыдэнэжауэ дэтти, Жыраслъэн и
пIэкIэ Дикэ дивизэм хыхъаш, ахъшэфI иритати. Зауэ здэкIуа-
ми Къарэжь куэдрэ щымыIэу, Брусилов инэралым и дзэм

хэту атакэ гуэрым кышцауклаш.

Тинэ гуашэм зришэлэжауэ Іэпыдзлэпыдзу бгъэдэст, нэхъыбэу хъыджэбз цыкІур здэкІуэр щхьэлымрэ Чачэ дежрэт. Щхьэлым яша нартыхур яхъэжамэ е хур яужьгъамэ, Тинэ жэрти кышцІэрт, зэзэмызэ гуашэр гукъыдэмыж хъумэ, Чачэ хъыбар иригъашцІэрт. Псом хуэмыдэу гуашэр зытегузэ-выхьыр Тинэ лъэмыжым деж Іут дзэл жыгым щэхуу кІуэрэ Жыраслээн и лыкІуэхэм щаІушцІэр арат.

Арат Тинэ и къулыкъур.

Жыраслээн и фызыр и дыщым щыкІуэжым, Тинэ здишэн идакъым. ПщІантІэр хъумэ, унэм кІэлъыплъ, джэдухэр гъашхэ, жиІэри унафэ кыыхуищІаш. Гуашэр, Чачэ хуэдэ къабзэу, джэдукІэ ерышт, абы щхьэкІэ хэт джэду хыфІидзэми кыыхьирти Жыраслээнхэ я хадапхэм къридзэрт. Гуашэм фІуэ илгагъуртэкъым Чачэ, тІасхъэщІэхщ, уи дзыхь ебгъэз хъунукъым, жиІэрти. Пэжу, къуажэ псом дэстэкъым Чачэ и пІалтэ зымыщІэ. Фызыжъым и жьэр хуэубыдынутэкъым, и тхьэкІумэм ицырхъа лъэпкъ имыІуатэу хуэшэчынутэкъым, езы гуашэми ибзыщІын иІэт. Абы щхьэкІэ гуашэр, Чачэ хуей хъумэ, Тинэ игъакІуэрт, езыр кърымиджэу.

Чачэ тхьэгурымагъуэ жыхуаІэм хуэдэт. Гуашэр зэрыдэ-кІыжу, зыхуей псори зригъэщІаш. Нартыхуу дапщэ кыигъэ-нами, хугу яІэми, джэду анэм джэду шыр дапщэ щІэсми – Чачэ зримыгъашцІэу къэнакъым. Жыраслээн и пкІэунэм дзэжэ гъэгъуа, кІапэ гъэвэжа кхъуэщын куэдрэ иту жалэрти, ари пэжрэ пщІырэ зэхигъэкІаш. Псом нэхърэ Чачэ нэхь фІэтелъыджар Жыраслээн жэщым къакІуэу алэрыбгъу кьомыр дишыжауэ зэхихати арат.

Тинэ и закъуэ цыкІуу унэм щІэст. Чачэ къакІуэмэ, имыгъэкІуэжу тІэкІурэ шигъэсын папщІэ, ищІэри имыщІэри жиІэрт. Хъыджэбз цыкІум и гум къэкІыжырт нэхъапэм Жыраслээн къэкІуэжыху кІэнфет кыыхуихьу зэрыщытар. Тинэ кІэнфетым зэрыщыгуфІыкІым хуэдэ къабзэу езы гуашэр и лІым щыгуфІыкІырти, Тинэ дежкІи нэхь шабэ хъурт.

– Уэ кІэнфет узэрымилэр сощІэ, – жиІэрт Тинэ, – уэ уилэр удз хушхъуэщ. СыгъашцІэ, Чачэ, удзкІэ узэрыІэзэр. Хъун?

– Хъунщ, тІасэ, уэзгъэщІэнщ. ПІагъурэ мы пхъуантэ цыкІум дэлъыр. Ар Жыраслээн хуэзгъэтІылаш. Къэсыжмэ, ет. Мы тхьэмпэ гъурыр уІэгъэм тегъэщаци мэхъуж, – ахэр жиІурэ Чачэ щысаш куэдрэ. Иужьым, кыфІэмыІуэху хуэдэурэ, дурэш Іэджэми дэплъаш. Куэди дэмыкІыу, гъатхэми удз хушхъуэ Іэджэ къэкІаш, Чачэ ахэр зэхуихьэсырт, хъыджэбз цыкІур абы иригъасэрт.

Тинэ машцІэ-машцІурэ Чачэ деж кІуэрей хъури иужьым кІуэпаш, зэзэмызэ кыигъэзэжрэ гуашэм и унэм кІэлъыплъу.

Иджы Жыраслээн и унэм хэт къакІуэ-къажэми Чачэ

имыщІэну Іэмал закъуэ иІэтэкъым. Тини езым ищІэжыртэкъым абы хъыбару иІуатэм мыхъэнэуэ иІэр. Зы пщыхъэщхъэ гуэрым Жыраслъэн щэхуу кызырыкІуэжар занщІэу хэІу-щІыІу хъуащ. Иджы пшапэр зэхэуауэ, Тинэ пщІантІэм дэту, шууищ зэуэ кыдыхъащ. Хъыджэбз цыкІур мохэр щилъагъум зэуэ къэщтамы, Астемыррэ Елдаррэ кыщицІыхум, къэгуфІэжащ. Ещанэр Нащхъуэт. Шухэр къепсыхри, Астемыр Тинэ къедэхэщІащ, зы фошыгъу кІанэ къритри и щхъэм Іэ кыдилъащ.

А лІитІым жаІэм Тинэ якІэщІэдэІухъати, кыгурыІуащ, хъыджэбз цыкІум иджыри къэс зэригугъам хуэдэу Жыраслъэн зэрымыщІыхуфІыр.

– Абрэдж-паша жыхуаІэр зэхэпха? – жиІэри Нащхъуэ къеупщІащ Тинэ.

Тинэ зэхихат а псалъэр, ауэ Абрэдж-пашакІэ зэджэр Жыраслъэну и пщІыхъэпІэм кыыхэхуатэкъым. Шухэр щыдэкІыжым зэдэуащ: зым, нарыхуу унэм щІэлъыр щІэшауэ ККОВ-м етын хуейщ, жиІэрт, адрейхэм ар ядэртэкъым. Тинэ щхъэкІи «сабий унэм егъэшамэ, нэхъыфІт», жаІэу щызэхихым, хъыджэбз цыкІур кыщиудри гъащ, зыщІыпІи кІуэн имыдэу.

– АтІэ, абы щхъэкІэ щхъэ угърэ? – жиІэрт зы щІалэ лъагъугъуафІэ яхэтти. – КІуэж Чачэ дежи бгъэдэс. Ар нэхъыфІыххэщ. Жыраслъэн и унэм дяпэкІэ щІэсынур сэращ.

Ар фІэгъэщІэгъуэну Тинэ щІалэм еплъащ, удэІужабы, аргуэру гъын къудейуэ. Хъыджэбз цыкІум и гум ирихъатэкъым абы жиІар. Тинэ нэхъ ицІыхуу яхэт лІыр хъыджэбз цыкІум кыщхъэщыжаш:

– Куэдщ, умыгъагъ, – жиІэри.

– ЛІо, уи гум ирихъыркъэ Елдар? – жиІэрт адрейм. – ЩІалэ дахэщ. Саримэ пцІыхуркъэ?

– СоцІыху.

– АтІэ, Саримэ фызу къешэ Елдар. Мы унэр абы идот.

Тинэ быдэу и гум щІыхъащ а кыжраІар, асыхъэтуи гъынут хъыджэбз цыкІур, Астемыр къемыдэхэщІамэ.

– Умыгузавэ уэ, Тинэ. Зыгуэр ухуей хъумэ, ди деж нажэ. Думэсарэ пцІыхуркъэ? Ди щІалэ цыкІу Лу умыщІыхуу си фІэщ хъункъым. Ухуеймэ, езы Лу уи деж къэкІуэнщ, – жиІэрт Астемыр.

– Лу къремыкІуэ. КъакІуэми, кыщІэзгъэхъэнукъым зыри. Гуащэр къэкІуэжмэ, шхыдэнуу.

– НтІэ Чачэ щхъэ кыщІэбгъэхъэрэ?

– Ар къакІуэмэ, джэду ихъыжыну къокІуэ.

– Ди Лу иІэр пщІэрэ уэ? Абы и «бэлшэвыч пыІэр» плъагъумэ удихъэхынти, тІыкІуэ. Ей-й, Лу щІалэ бэлыхъуэнуу. Шэрхъым тесу къежыхъ.

Тинэ фІэгъэщІэгъуэнт Лу шэрхъым тесу кызырижы-хьыр, арщхъэкІэ гуащэм «пщІантІэм псэ зыІут кыдумы-гъэхъэ», жиІащи мэшынэ.

Жыраслъэн и унэм узыхуей Іэджэ зэрыщІэлъыр зымышцІэ жылэм зыри дэстэкъым, арщхъэкІэ мышынэу абы щІыхъэу кыщІэзыхынІа дэнэ кыкІынт, езы Долэту къулейсыз къо-мыр къулей зыщІыну зи гугъэр Жыраслъэн и унэм жыжъэу къекІуалІэртэкъым. Ар Тинэ ищІэрти и фІэщ хъуртэкъым, Елдар а унэм къакІуэу кыщІэтІысхъэну.

Дауэ хъуми, дэ зи гугъу тщІауэ Щхъэлмывэкъуэ дэс къо-мым мащІэми куэдми Іэджэ къащымышцІу къэнакъым. Хэт и гугъат игъащІэм лІыщІэу псэуа Елдар абджыпс унэ кы-лбысыну, е къуажэ псор зыфІэлІыкІ Жыраслъэн абрэд-жаща хъууэ ежъэжыну. Апхуэдэ къабзэу, Тинэ имыда щхъэ-кІэ, зи гугъу ящІа Лу ныбжъэгъушхуэ хуэхъуащ. ДяпэкІэ зыгуэр къэмышхъуну уи гугъэми ущоуэ. Жыраслъэн и пщІан-тІэм фоч щыуэу, гуфІэгъуэр нэщхъеягъуэкІэ имыхащэрэт, жысІэу сэри согупсысэ.

Тинэ джэду шыр цІыкІу иІыгъыу кІыщымкІэ кІуауэ цІыху кызэхуэса къомым яхэтт, нанэ цІыкІу хуэдэу, зигъэ-Іушу, къеупщІамэ, жэуап яриту икІи къуейщІеягъэ сытхэм дамышхъыу.

Лу гъукІэ псылъэм ит псым ауэ сытми зыхитхъэщІауэ кыщІэкІынутэкъым, Тинэ и хъыбар и адэм жиІэу зэхихат, хъыджэбз цІыкІур кызырыкІуам гу лІымытэу къэнакъым. ЗыкыфІимыгъэщІу Лу кІэлъыплъырт хъыджэбз цІыкІум, абы иІыгъ джэду шырым еІусэну фІэфІт, арщхъэкІэ дзыхъ ищІыртэкъым. Япэми Астемыр, накІуэ, Тинэ деж усшэнщ, жиІэмэ, Лу идэу щытакъым. ИтІани ззэмызэ Лу зыми имыщІэу Жыраслъэнхэ я хадапхэмкІэ екІуэкІырти, бжыхъ гъуанэмкІэ дэплъырт, сыту пІэрэ Тинэ ищІэр, жиІэу. Тинэ, кІапсэрыкІуэм хуэдэу, жыгым дэжейрти, балий е кхъужь ишхыу тест, езэшмэ, хадэм иту мэракІуэ кыищыпырт, хуэм дыдэу уэрэд гуэрхэр жиІэу. Тинэ кыкІэлъыплъауэ ищІэр-тэкъым.

Тинэ мэжалІэртэкъым, гуащэр дэкІыжу езым и закъуэу унэм кыщІэна щхъэкІэ. Уеблэмэ гуащэр щыщыІэм нэхъ мэжалІэрт, махуэ псом Тинэ дунейм тетми темытми ягу кыщымыкІыж къэхъурт. Езы хъыджэбз цІыкІум и пэ цІыкІур ишия хуэдэу адэкІэ-мыдэкІэ дэплъэу кыкІухъырт, сыт сшхыну кыспэщІэхуэну пІэрэ, жиІэ хуэдэу. ТинэкІэ къеджэври кызытекІар арат, ПэтІинэкІэ къеджэрти, «пэр» яжъэдэхури «Тинэр» къэнащ, иджы хъыджэбз цІыкІум псори зэреджэр Тинэщ. Гъэмахуэ хъумэ, абазэкхъуей жыхуаІэ удзыр, кІарц гъэгъа, тхъэгъагурым лъабжъэ ишхырт, аму кыщыпэщІэхуи щыІэт, бжыхъэм пшхын дэни щыбгъуэ-

тырт. Тинэ, зыхуей псори имыгъуэтми, ныбэнэщІу кѣи-
кІухъакъым. Зэзэмызэ Чачэ деж кІуэрти, абы хущхъуэ зэры-
зэхилъхъэм кІэлъыплъырт. Тинэ жыгым дэкІуейурэ есати и
Іэ, и лъакъуэ цІыкІухэр быдэ хъуат. ЩІалэ цІыкІухэм кѣра-
хужамэ, псэ зыІут кІэлъыщІыхъэну Іэмал иІэтэкъым, и
щхъэц фІыщІэ кІыхъыр жьым щІиІэтэу жэрт е жыгым дэ-
жейрти, къемыхыжу жыг щхъэкІэ защІэкІэ, зы жыг къуда-
мэм тету адреј жыг къудамэм зидзурэ, яІэщІэкІырт. Тинэ
хуэмыфашэ гуэрхэри Лу зэхихати, иджы джэду шыр иІыгъыу
къэкІуауэ щилъагъум, ар фІэхъэлэмэт хъуаш. Езы Тини Лу
и хъыбар зэхимыху кѣнэнт, уеблэмэ и кѣуэш нэхъыж
Тембот гъукІэ Іэзэ хъуауэ, абы Лу Іэпыдзлѣэпыдз хуэхъуу
Тинэ зэхихати, езы хъыджэбз цІыкІур кѣыбгъэдыхъэпэри:

– Уэри у-Лъэпщ-тІэ? – жиІэри кѣеупщІаш.

Тинэ фІэгъэщІэгъуэнт Лу щхъэрыгъ хъэжы фескІэр.

– Хъэуэ, – жиІэри щІалэ цІыкІури укІытащ.

– Псылъэм зэрызыхэптхъэщІар сымылгъэуа уи гугъэ?
Чачэ жиІаш, тхъэ, нартхэм запызыщІыжыр жыхъэнмэм
кІуэну. Уи адэри джаурщ, уэри уджауру ари Чачэ кѣызжи-
Іаш.

Тинэ ищІэр зы кѣимыгъанэу кѣыжиІаш. Ар зытепсэ-
лъыхъыр Лу кѣыгурыІуэпауэ щымытми, зыгуэр жимыІэу
хъунутэкъым, сыту жыпІэмэ зэгуэпат, фІыкІэ зыщыгугъа
хъыджэбз цІыкІур кѣызэрегиям щхъэкІэ.

– Ар жызылар сэ сымыщІэ уи гугъэ? Уэлэхыи, сощІэм.

– Хэт?

– Хэтми, Чачэкъым. Уи гуащэр аращ. Дэнэ щыІэ иджы
уи гуащэр? Тенджызым адэкІэ кІуащ, бэлшэвычымы ящышы-
нэрти. Чачэ укъыхуэнащи бгъэдэс...

– Чачэ зэрыІэзэр пщІэрэ? Абы уз имыгъэхъужын щыІэ-
къым, тхъэ. Джэду сымаджэри егъэхъуж.

– Уа, абы жиІэрелъ! Чачэ фи деж кѣыщІэкІуэр джэду
игъэхъужыну ара сытми? Чачэ и пэ папцІэр зыдимыІу щыІэ-
къым.

– Чачэ и пэр папцІэуи? ЖесІэжынщ, тхъэ. Си Іуэхущ кѣы-
пхуигъэгъумэ.

Тинэ пэм и хъыбар зэхихмэ фІэфІтэкъым, езым пэтІинэ-
кІэ къеджэрти.

– Сэра уи гугъэрэ ар жызыІэр? Дади, нани, Бэлаци жаІэ.

– Хэт Бэлацэ жыхуэпІэр?

– Къазджэрий и адэр. Мо кІыщым щІэт Аслъэн Бэлацэ
и кѣуэщ, – жиІэри Лу гъукІэ щІалэм дежкІэ и щхъэр ищІаш. –
Саримэ и фызышэм тхъэмадэу хэтэр Бэлацэщ. Уэри а фызы-
шэм ущыІатэмэ, Іэджи плъагъунт.

– СыщымыІами, псори слъэгъуаш, тхъэ.

– Дауэ плъагъуу.

– Жыгым сытесу. Нарт жыгым сытесащ. Уэ удэКӡеифын нарт жыгым?

– Сэ сызидэмыКӡеифын жыг щыІэ сытми? Уэ узытеса жыгыр дэтхэнэр ара?

– Нэхъ лъагэ дыдэр аращ.

– Долэтхэ я куэбжэм деж щытри? НтІэ, Долэт щхъэкІэ «Кӡыгуугу» щыжаІэр пщІэрэ?

Хъыджэбз цыКӡур гупсысэрт.

– Долэти соцІыху, тхъэ. Лъэбышэщ, бабыщым ещхъу зокӡуэ. Бэлаци соцІыху. Гуащэр и дыщым щыКӡуэжым щыгъуэ гукІэ станцым зышэжар аракъэ. Уи адэ Астемыри соцІыху. Мо кӡышыбжэм деж фІэлъ гъушІ тоным ещхъ узэриІэр къызжилат Астемыр. Дуней шэрхъым утесу къызэрыбжыхъри, фескІэ плъыжъ узэриІэри соцІэ. Сэри сытебгъэтІысхъэн дуней шэрхъым?

Лу жиІэнур ищІэртэкъым. Дауэ Тинэ дуней шэрхъым зэрытебгъэтІысхъэнур? Лу хуабжъу и гуапэ хъуат Бэлацэрэ Темботрэ я гъусэу ар гукІэ Жыраслъэнхэ деж къэкӡуауэ зэрыщытар хъыджэбз цыКӡум зэрыщымыгъупшар. Лу фІэфІт хъыджэбз цыКӡум и гум ирихъын гуэр жиІатэмэ.

– Уэ Жыраслъэн фІуэу оцІыху. Пэжкъэ? – жиІэри щІалэ

цыКӡур щІэупщІащ.

Тинэ екІи фІыкІи псалъэ жимыІэу щІалэ цыКӡум къеплъащ, и набдзэ фІыцІэ къуаншэр дригъэуейри. Чачи къаджэри Тинэ ІумыкІыжу хъуакъым. Сытми а махуэм Лу хъыджэбз цыКӡум гуригъэІуащ, фескІэ плъыжъ, гъушІ хъурей зэриІэм иужыбжкІэ, махуэ къэс шууэ губгъуэм зэрыдэкІыр. Уи фІэщ мыхъумэ, псыІэрышэмкІэ накӡуи сызытес Фэкъур плъагъунщ, жиІат Лу. Езы Тини фІэгъэщІэгъуэнт ар.

Джэду цыКӡур и ІэплІэм исрэ Чачэ и ужъым иту Тинэ щыІукІыжым, мызэ-мытІэу къызэплъэкІащ, Лу и плэм иту зыкъомри щытащ, фызыжъ ябгэм хъыджэбз цыКӡур зэрыІуишыжар и жагъуэ хъуауэ.

Гъэмахуэми щІымахуэми зыгуэр къыдокӡуэ, Лу и гъащІэм хохъуэ, и Іуэхум зэрыхэхъуэм хуэдэ къабзэу. Лу цыКӡушъ жыпІэ хъужыркъым, лІы хъуащ, и пщэ далъхъэр зэфІегъэкІыф. Махуэ псом уанэш дэгъуэ Фэкъу тетІысхъэрэ губгъуэм щитыфкІэ, Лу цыКӡуж сытми.

Иджы абы дытепсэлъыхъынщ.

ШЫХЪУЭ ЦЫКӡУ – ШЫХЪУЭ УАНЭ

КъуажапщэмкІэ псыхъуэ дэкӡуейм псыр нэхъ здынэхэм удзыр иджыри мыгъужауэ хъун итти, абыкІэ хъушэхэр яхурт, гъуей мэзыр гъунэгъути, абрэдж къыхэкІмэ, жаІэу тІэкӡу гузавэми, Іэхъуи шыхъуи плъагъурт.

Нэпкбым удэклрэ укбаплэмэ, жылэм укбьдэплэрт, ишхээрэклэ, нэху зэрышу, пшэдджыжбым жьбуэ шхьэж и жэм, шы, мэл сытхэр кбьдихурт. Іэхьушэ-Іэхьушэу гуэшауэ кбаужэм Іэщу дэтыр ягьэхурт. Банэ зэрыту шытами, гьуей мэз лбапэми – дэни яхурт Іэщыр, удз иту ялбагьумэ. Уэгьум исыжа хьупІэм шыр темызагьэу кбакІухьырт, шыхьуэхэр гугьу ирагьэхьу.

Іэщыхьуэ сытхэри я хьушэм бгьэдэтт, упшІэ пыІэ ин яшхьэрыгьыу, я гуэбэнэчхэр тІэтауэ. Зи Іэщ тешыныхьхэм фокІэщІ яІыгьт, абрэдж ягьэштэн я гугьэу. Абрэдж игьэштэуэ зыри яхэмытми, Іэщэ зыІыгьыр нэхь гушхуэрт.

ЩІалэ цЫкІухэм бжэн е шклэ ягьэхурт, ахэр шхьэхуэу зэхэтт.

МащІэ-мащІэурэ дыгьэр кбьдокІуэтей, бгышхьэм иплбьыхьу, Іуашхьэмахуэ уафэ лбащІэ шхьуантІэм хужьыбзэу кІэрыплбагьуэ шхьэкІэ, дыгьапІэ лъэныкьуэм уэс телбьыр ткІуат. Кбаблэ лъэныкьуэмкІэ Кбазбэч бгыри дыгьэм пэлыду плбагьурт. Ауэ гьэмахуэр хуабэти, гьуэзым уафэр зэщІиубыдэрт, кьурши сыти умылбагьужу. Кбаужэри, цЫху дэмысыж хуэдэу, шым хьурт, хьэ банэ макь кьудей зэхьу-мыхьу.

Дунейр исыжырт.

Абы гу лбызымытэу шыІэр губгьуэм ит щІалэ цЫкІухэр арат. Хэт сыт гузэвэгьуэ телбми абы зыхашІэнт. Іэхьуэ цЫкІу кьомыр зэхуэсыжауэ я шхьэр трагьэурт. Хэт гьуеиж мэджэгу, хэти сэ жан кбьдихауэ и ныбжьэгьухэр зрегьэхьуапсэ е сыринэ ишІауэ и Іэпэр тригьауэурэ егьэфий.

И ныбжьэгьу цЫкІухэм яхэту Лу и нэгу зригьэужьмэ и насыпти. ЩІалэ цЫкІур махуэ еным кьемыпсыхьу и шы Фэкьум тесу егьэхьу. Кьепсыхрэ тІэкІу зигьэпсэхумэ, шэсыжыфынутэкьым, дауи, кьепсыхынт, аршхьэкІэ нейІэмал... Езы шыри ауэ сытми шы.

Долэти Муси мызэ-мытІэу кбакІуэурэ Астемыр кьелгьэ-Іуаш: уи шыр кбьдэшэ, жаІэурэ. Кбьдумышцэми, нартыхукІэ кбьдэхьуэж, жиІэу Мусэ тепыІэжыртэкьым, шым кьехьуэпсэщати. Шы Фэкьур зыльэгьуауэ кьемыхьуэпсэн шыІэтэкьым, уеплэмэ уи нэр игьэджылырт, и пэри тІыпэ хьужауэ, и шхьэр цЫкІуу, гьуру, лбакьуэ псыгьуэу, лбагьуэ, бгьэшхуэу, адыгэш дыдэт. Лу ирипагэрт а шым, уеблэмэ гьуэмылэ тІэкІу кбьдихым нэхьыбэр шым иригьэшхырт. Астемыри дэни ирекІуэ, мэкьу тІэкІу, шыудз ІэплІэ иІыгьыу кьэкІуэжырт. Шыр зэрыхуэмыгьэшхэнур ІупщІти, Астемыр мурад ишІаш шыр нартыхукІэ ихьуэжыну.

СудкІэ кбылбьсауэ шыта стІол хьарзынэр Астемыр Мусэ иритри мэкьу Іэмбатэ кьыщІихар шым иригьэшхаш, нартыху тІэкІу абы кбьдэкІуати, ари куэдрэ яшхынт. Иджы

комод яІэр щхьэлтет Іэдэм хьэжыгъэкІэ ирихьуэжыну епсэ-
лѡащ. Астемыр елъэІуат Бэлаци, комодыр гум ирилъхьэри
щхьэлым ишащ, арщхьэкІэ щхьэлтетым и фыз Нафисэт и
лІым и мурадыр къикъутащ.

Іэдэм комодым къыдэгъэжищ иІэм хьэжыгъэ зэмылІэ-
ужыбгъуэ дикІутэнү арат и хьисэпыр, хьэжыпщІэу къыхихар
ихьэжа нэужькІэ. Нафисэт къыдэгъэжым дыхумэ къыдихыу
гу щылъитэм, жыжьэу и лІыр зригъэпсэлъэн идакъым, си
хьэпшыпыр мыбы дэзмыгъэлъу хьунукъым жиІэри.

ЗэлІэфызыр зэныкъуэкъуами, Бэлацэ Іуэхур зэфІигъэкІ-
ри къыгъээзѡащ.

Лу зэрылъу щыта гъушІ гъуэлъыпІэри ящати, иджы ар
Аралъп Залымджэрий ныкъуэкъутэ ищІа пхъэ гъуэлъыпІэ-
жыым игъуэлъхьэжын хуей хъуащ. Тембот кІыщым жэщкІи
щІэлът, плэ щызэригъэпэщауэ. Лу жэщкІэ Нанэ и лъэпагъым
ильти, фызыжбыр тхъэ елъэІуу нэмэзыбзэ зэрыжиІэр зэхи-
хырт. Тембот зигъэгъукІэ бэлыхьырти къилэжыІамэ унэм
къыхьырт, ауэ зыри къыщимылэжбыр нэхьыбэт.

Зэгүэр Лу жбы дыдэу къэушащ.

Думэсарэ бжэІупэм Іусу Тембот и цей тІэкІур Лу хузэхи-
дыжэрт, цейр Іей дыдэ хъуат, сыту жыпІэмэ Астемыр а цейр
щыгъащ илэжьэхукІэ, иужьым Тембот хуадыжами, къэнар
Лу зыкъомрэ зрихъэ хъунут. Гъуанэ зыбжанэми Думэсарэ
щыдэжын щидэжащ, щІыІу сытхэри щІэрышІэу иридэжащ,
итІани жбыр щІэ пхуэщІынт, цейм узэпхыплъырт. Дауэ
хъуми Лу и гуапэ хъуат щыгъын хуашІу илъэгъуати. Іэ-
пщІанэ-лъэпщІанэ дыдэу щІалэ цІыкІум къыкІухьырт, джанэ
зиІэм ехъуапсэу, иджы зи мыхъуми зыгуэр и фэм илъщ. Лу
гъушІ гъуэлъыпІэм имылъыж щхьэкІэ, гъуэлъыпІэ къуапэм
фІэлъу щыта гъушІ хъуреиплІым я зыр къыхуэнат. Иджы
ар Тинэ иригъэлъэгъуамэ арат зыхуейр. Лу и гум къэкІыжащ
«у-Лъэпщ уэри?» – жиІэу хьыджэбз цІыкІур къеупщІауэ
зэрыщытар. Тинэ и щхьэр убэлэцыжами, нэшхуитІымкІэ
къоплъмэ, уи гум илъыр илъагъу къыпфІэщІырт. Лу къызэ-
рилъытэмкІэ, Тинэ и нэбжыщыр цы налъэ зырызыххэу,
пхъэхьым ещхьу, къэгъэшат.

Наташэ и нэбжыщри апхуэдэт, ауэ Наташэ набдзэ джэхут.

Думэсарэ гу лъитат Лу къызэрыушами, къыхуэхъушІэ
хуэдэу къепсэлъащ:

– Тэдж. Іэхъуи шыхъуи жылэм къыдэнакъым, – жиІэри.

Нани арат жиІэр, езыр псом я ужькІэ гъуэлъыжырт, псом
япи къэтэджырти, ар жеиххэу и гугъэтэкъым Лу.

– Сэ сыІэхъуэ? Сышыхъуэщ. Шыхъуэр жбыуэ дэкІыр-
къым, – жиІэрт Лу и нэм щІэІуэтыху.

Лу зэхихат шыхъуэхэм я шыр жыжьэ яхуу щыдэкІым
дежи жбыуэ дэмыкІыу.

– Иджыри къэс жей шыхъуэ дунейм тет, – жиІэурэ Думэсарэ цей тІэкІур игъэтІылгыжаш, шыуанми ит псы къавэм хъэжыгъэ хикІутэурэ мырамысэ ищІри Іэнэр кыигъэуаш. Нани пэщашэу дурэшымкІэ дэст.

Астемыри къэушаш. Псалъэмакыыр щызэхихым, дадэ къеупщІаш щІалэ цыкІум:

– УкІуэфын, тІысэ, шыр бгъэхъуну? Шым утесу махуэр пхуэгъэкІуэн? – жиІэри.

Лу схуэгъэкІуэнкыым жиІэну Іэмал иІэтэкыым. Махуэ псом шым утесу губгъуэм уитыныр сыт хуэдэу хъуэпсэгъуэт, Лу шууэ щыдэкІкІэ, Тинэ кыыхуээу кыльагъункІи хъунут. Губгъуэм Іэхъуэ-шихъуэр изщи, абрэджджэм уашщышынынэи щыІэкыым. Псом нэхърэ нэхъ гурыфІыгъуэр Лу, губгъуэм щыдэкІкІэ, Тинэ хуээрэ ари игъэкІэсу ежъэжамэ арат. ЩІалэ цыкІум Тинэ и гугъу лъэпкъ кыыхигъэщакыым, уеблэмэ псыІэрышэм деж а тІур щызэхуээну зэрызэгурывуам и хъыбари ищІакыым.

А махуэр зэи щыгъупщэнутэкыым Лу.

Пщэдджыжь щыІэтыІэт Лу шым щытетІысхьам. Цей тІэкІу хуашцари щыгът, лъапщІэми, хъуржын тІэкІуи иыгът, зы чыржынрэ кхъуей Іыхъэрэ илъу. Лу нэхъ зыщыгуфІыкІыр Астемыр зауэм кыыщикІыжам кыыздихъа къубырэм псы иту пщІэхэлъти арат. А къубырэм еІусэху, Астемыр хуэдэу лы хъуа кыфІэшІыжырт щІалэ цыкІум.

Фэкъу уанэ тельтэкыым. Астемыр упщІэжь тІэкІу шым трилхъэри лъэрыгъым и пІэкІэ кІапсэлэрыгъу зэпридзаш, кІапсэ кІапитІыр зэридзэри, нахъути яІэтэкыыми, шым и пщэм кІапсэ ирашІэри кІапсэ кІапэр Лу ІэщІалэхъэжаш.

Шур зэгъэпэща хъуат.

– Утесыфын, тІыкІуэ? – жиІэри аргуэру Астемыр щІэупщІаш, шыр имыутІыпщ щІыкІэ.

– Уэлэхъи, сытесынмэ.

Шы Фэкъуми и тхъэкІумэр зэблигъэжырт, мы кыистетІысхьар сыт, жиІэ хуэдэу.

Лу зигъэбэлыхъырт, шууей хъужа кыфІэшІу.

– АтІэ, зегъэхъ, – жиІэри Астемыр шыр иутІыпщри чы лантІэ иыгъымкІэ кытеуІуаш.

Думэсари куэбжэр кыІуихауэ щІалэ цыкІум кеплъырт, кыыщыгуфІыкІыу.

Лу шым тести жыжьэ плъэрт: Бэлацэ, Къазджэрий, Нанэ сыми куэбжэм деж къэувауэ кьаплъэрт, щІалэ цыкІуу шууэ губгъуэм кІуэр ягъэщІагъуэу.

Астемыррэ Думэсарэрэ зыкъомрэ дэкІуэтащ Лу, итІанэ кьагъээжри, щхъэж и Іуэху иужь ихъэжаш.

Лу елъэдэкъауэурэ шыр игъэушчырт, шхуэмылакІэр итІ-кІэ иыгъыу. Бот и кІышым щыблэкІым тІэкІу зигъэщІа-

гъуу зиплѣхъаш, сыкъалѣагъуу пІэрэ си ныбжѣгъухэм, жиІэу. «Тембот! Аслѣн!» – жиІэу джа щхъэкІи, щІалитІым зѣхахакъым.

Уэрамым дѣту здѣкІуэм, Лу гу лѣимытѣу къэнэнт, щІалѣ цІыкІухэр шум къѣхъуапсѣу къаплѣэрт, хэт бжыхъым къытеуауэ, хэти куэбжѣ пхъэрыгъажэм шым хуэдѣу тесу. ПсыІэрышѣмкІи фызхэр кІуэрт, пхъэхъ я дамэм телѣу. Фызхэм, загъэщѣныфІэу, я щхъэр егъэзыхат, зыгуэр яфІѣкІуэдауэ лѣыхъуэ хуэдѣу. Нобѣ фІѣкІа цІыхубзхэм я щхъэр егъэзыхауэ псы къызѣрахъым Лу гу лѣытакъым. ЩІалѣ цІыкІум и гугъэт псы къэзыхъхэм Лу шым зѣрытесыр зрамыгъѣлѣагъуну я щхъэр ирагъэзыхыу.

Лу зытриІѣтыкІыу зиплѣхъ пѣтми, Тинѣ псыхъѣ къѣкІуахэм хѣту илѣэгъуакъым. Лу ицІыхухэм ящыщ зыуэ Мусѣ и фыз Мѣрят псыхъѣ къѣкІуэм яхѣтти, щІалѣ цІыкІум и гум къѣкІыжащ: «Наташѣ щымыхъуакІѣ, Мѣрят хуэдѣу дахѣ ди къуажэм цІыхубз дѣсу пІэрѣ?» – жиІэу Саримѣ зѣ къипсѣлѣауэ зѣрыщытар.

ПсыІэрышѣм Фѣкъу нѣсати, нѣхъ псынщІѣу кІуэрт. Псым адѣкІѣ Мѣрят щытт, мыдѣкІѣ Мѣсхъуд-ТхъэмщІыгъуныбѣ Лу къыбгъурыхуащ.

Мѣсхъуд пщѣдджыжѣ дигъѣкІыртѣкъым псым къѣмыкІуэу, къѣкІуэми Мѣрят къыщыкІуэ дыдэм хуэзѣрт, а тІур псы Іуфѣм деж щызѣхуэзѣну зѣпсѣлѣа хуэдѣ. Мѣсхъуд здѣщытым хэт псыхъѣ къѣкІуэми еупщІырт: «Дѣнѣ укІуэрѣ, тІасѣ?» – жиІѣрти. Абы зѣгуигъѣпырт нѣхъыбѣр: «СыздѣкІуэр плѣагъуркѣ?» – жаІѣу. Мѣсхъуд и жагъуэ хъуртѣкъым ари, сыт щхъэкІѣ жыпІѣмѣ фыз кІѣлѣѣф псоми еупщІыну къѣкІуэртѣкъым ар. Мѣсхъуд зыхуейр Мѣрят хуэзѣну арат.

Зѣгуэр Чачѣ и фІыгъѣкІѣ ТхъэмщІыгъуныбѣр Мѣрят хуэзати, абы лѣандѣрѣ а фыз дахѣр и гум икІыжыртѣкъым.

Езы Мѣряти тІѣкІу шынѣрт, Мусѣ гу къыслѣйтѣмѣ, жиІѣрти. Абы къыхѣкІыу, псыхъѣ щыкІуѣкІѣ, Долѣт и псыкъуыйм кІуэуэ къиублати, Мѣсхъуди Долѣтхѣ я куэбжѣм Іуту къыщыІушцІѣрт, иджы аргуѣру псыІэрышѣм щыхуозѣ. Мѣсхъуд сыткІѣ къеупщІѣми, Мѣрят Іѣдѣбу жѣуап ет. Пѣжу жыпІѣмѣ, ТхъэмщІыгъуныбѣр цІыхухъу лѣагъугъуейм ящыщтѣкъым.

– Псыхъѣ укъѣкІуа, Мѣрят? – жиІѣри Мѣсхъуд аргуѣру щІѣупщІащ.

– Пщѣдджыжъым псыр нѣхъ щІыІѣщ икІи нѣхъ къабзѣщ.

– Ари пѣжщ. Мусѣ лІѣ ищІѣр?

– Вакъапхъѣ къыхегъѣжри щыщ.

– Хыв иукІам и фѣми?

– НтІѣ.

– Бѣзѣрым ишѣну къыщІѣкІынщ.

– Алыхъ, сымышІэ. Арагъэнщ.

Мэсхьуд зыхуейр Мэрят кыгурыІуэрт, арщхъэкІэ Мэ-
рят зэхимыщІыкІ хуэдэу зишІырт. Мусэ чырэ сыт кІуэрэ
Мэсхьуд Мэрят деж щІэбгъунлъамэ, арат ТхъэмщІыгъу-
ныбэр зэщэр. Мэрят пэгунитІым псы иригъэжыхъщ, псыр
из ищІри, хуэм дыдэу пхъэхьыр и дамэм трилъхъэжри и
шхужьым и Іэр телъу ежъэжаш.

Фэкъур псым хэувауэ псы ефэрт, шым и ныбэр кыызэ-
рыпщыр Лу илъагъуу. Фэкъу псы ефэн ирикъуа нэужь,
фІалэкІэ псыр кыигъэутхъуэрт, и пэщхъынри ин ищІауэ
хэпырхъэрт.

Лу щыгъупщатэкъым Астемыр «шыр дэнэ кІуэми и гугъу
умыщІу гъакІуэ, сыт ищІэми зэран ухуэмыхъу» зэрыжиари
шым зэрызищІым еплъу тест, щыхуейм деж псым кыыхре-
кІыж, жиІэу.

Шыр псым хэту иджыри зыкъомрэ щытынкІэ хъунт,
Мэсхьудрэ Мэрятрэ мыхъуамэ.

ЦІыхубзыр илъэс щэщІ хъумэ цІыхухъу пэлытэщ,
жыхуаІэр арати, Мэрят ТхъэмщІыгъуныбэр хъымпІар
ищІакъым.

Мэсхьуд и пІэм ижыхъа хуэдэу здэщытым, Мэрят и
шхужьитІыр итІкІэ иІыгъыу, и Іэпкълъэпкъ дахэр зригъа-
кІуэу, зи гурыІупсыр къажэ ТхъэмщІыгъуныбэм нэбгъузкІэ
кыыхушІэплъу блэкІати, Мэсхьуд зимыщІэжу баш иІыгъым-
кІэ бжыхъым еуаш, «Зи анэр зыгъэлыгъуэжын!» – жиІэри.

Псым хэт шыр щтэри, занщІэу илъаш. Абы тес щІалэ
цІыкІури «боф» жиІэу къехуэхаш. Лу насып иІэти, Мэсхьуд
пхъуэри шыр къиубыдыжаш.

– Къажэ мыдэ. Шэс, шууей гъуэншэдж гъуанэт сымы-
лъагъужар, – жиІэу хъушІэрт Мэсхьуд, езым и гъуэншэджыр
гъуанэ хъуауэ и куэр къищ пэтрэ.

Лу и пщэ кыыдалъхъа Іуэхур зэрымытыншым иджыт гу
щылъитари.

Мэсхьуд, зыхуэзэnum хуэзати, ІукІыжаш.

Лу губгъуэм ихъауэ шыр игъэхъурт къемыпсыхыу.
ЩІалэ цІыкІур щІэхъуэпсыжыртэкъым, Тинэ сыхуэзашэрэт,
жиІэу. Иджы сыкъехуэхмэ, хэт сигъэшэсыжын е шыр сІэ-
щІэкІмэ, хэт къиубыдыжын, жиІэу гузавэрт. МашІэ-ма-
щІэурэ Лу и куэр узу хуежъаш, лъакъуэри ундэрэбжьати
ищІэнур ищІэртэкъым, Фэкъу бадзэр къежати, бадзэ
щеуэкІэ, шыкІэр Лу и лъэнкІапІэ пцІанэм кытехуэрт, щІалэ
цІыкІум и нэпсыр кыщІихуу. ХъупІэм хъун итыр гъужати,
Фэкъу зэ мывэ щІагъым щІэІэбэу, зэми кумблэмбхэм удз
зырыз итыр къричурэ кыкІухьырт. Іэхъушэу хъупІэм итхэр
зы пІэм изагъэртэкъым.

Шэджагъуэнэблагъэ зэрыхъуу, дыгъэр умылъагъуу

пшэм щлауфаш, жыы щЫлэ кьепщэти. Лу шыгъыр мыхьэ-
нэншэти, адэкIэ-мыдэкIэ жыыр шызэпхрихурт. ЩIалэ
цЫкIур гузавэрт, уэ кьехмэ, сукIынукуэ, жиIэу. Лу зыщы-
шынэр уэм и закъуэтэкъым, уафэгъуагъуэми щышынэрт. И
лъакъуитIыр игъэхьейну хуежъати, ари къыдэбзыжыртэ-
къым ундэрэбжъати. Лу сыт имыщIэми, шыр хъуакIуэ фIэкI
щIалэ цЫкIур зыхуейм кIуэртэкъым. Лу къубырэр зыпщIэ-
хихри абыкIэ шым еуэу хуежъаш, унэмкIэ кьихужын и
хьисэпу. Лу къубырэр къыIэщIэхуаш. Шыр, къубырэм псы
кьижу щилъагъум, эпэмри ежъэжаш. Хуэмышэчыжу щIалэ
цЫкIур хьэлъакъуиплIу шым теуаш, арщхьэкIэ, кьехуэ-
хынымкIэ шынагъуэти, аргуэру зэрытесам хуэдэу тетIысхьэ-
жаш.

Нэхъри щЫлэ хъуаш, уафэ лъащIэри фIыщIабзэщ. Шэч
хэлъкъым, уэ кьехынуш, жиIэрт Лу, шыр къызэригъэкIуэнур
кьыхуэмышIэу. Гузэвэгъуэм уимыгъэщIэн щЫлэ, Лу кьи-
гупсысаш ищIэнур: хъуржыным чыржын илъыр кьрихш,
тIэкIу къыпищIыкIри шым и пэмкIэ идзаш. Фэкъу, чыржы-
ныр щилъагъум, абы кIэлъыкIуаш, кьигъуэтри, занщIэу
ишхри, аргуэру хъуакIуэу ежъэжаш. Лу аргуэру зы тыкъыр
къыпищIыкIри шым хуидзаш, Фэкъу чыржыным кIэлъы-
кIуэрт. Ауэ машIэ-машIэурэ чыржынри иухаш, жьыбгъэри
нэхъ ин кьэхъуаш. Фэкъу езыр-езыру унэмкIэ кьэкIуэжыну
къежъэжаш.

Лу и гур къызэрыгъуэтыжаш.

Шыр лъэхъуфIкIэ кьэкIуэжырт, Лу къаруи-псэруи къы-
хуэмынэжауэ ерагъкIэ тест шым, кьехуэхын кьудейуэ. Уэра-
мым дэт щIалэ цЫкIухэм ауан заримыгъэщIыну Лу лIыгъэ
зыхигъэлъу фэ зытригъауэ щхьэкIэ, и Iуэхур хьэлэчт. Гузэвэ-
гъуэм къыдихуауэ Думэсарэ куэбжэм деж щытт, и къуэм
пэплъэу. Лу, и анэр щилъагъум, и гур къызэфIэнаш, арщхьэ-
кIэ зишыIэфаш.

Думэсарэ, щIалэ цЫкIум зэрыIуплъэу, псэкIэ ищIаш абы
хьэзабу телъыр зыхуэдизыр.

– А, алыхъыр зэуар сэра мыгъуи. ЩIалэ цЫкIур уанэм
хуэдэу телъщ, на, – жиIэри Думэсарэ и къуэр шым кьытри-
пхъуэташ.

Лу хуэмышэчу гъаш.

– Алыхъым кьытхуигъэгъункъым. Тобэ ярэби. Догуэ,
сабийр уанэ пщIы хъун: ар дауэ? ЕмыкIукъэ? – жиIэу шхы-
дэрт Думэсарэ, зэшхыдэри умышIэу.

Шыр езыр-езыру шэщымкIэ кIуэри щIэувэжаш, удз
тIэкIу щIэлъу илъэгъуати.

Пщыхьэщхьэм Астемыр кьекIуэлIэжаш, Бэлацэрэ Тем-
ботрэ и гъусэу. Думэсарэ занщIэу шхыдэн кьиублаш, Лу
уанэм ешхъу шым телъу дэбгъэкIыныр гуэныхьщ, жиIэу.

Абы зыри едаІуэртэкъым, нэхъыфІри зыми имыщІау зэ-
псалъэрт. Шыр умыгъэхъумэ, шыгудз бгъуэтыххэркъым, ауэ
дыбогъэкІри – япхъуэтэнщи яшэнщ. Лу шым тескІи темыс-
кІи шыдыгъухэм дежкІэ зырикІт, итІани шым зыгуэр кІэ-
лбыплъмэ, нэхъ мыкІуэду къэнэнщ, жиІау арат Бэлаци
зытриухуар. АрщхъэкІэ Лу тесу шыр диутІыпщыкІыныр
Думэсарэ жыжъу идэртэкъым.

– Дишхэр зэхэту гъуэрыгъуэу дгъэхъумэ хъунукъэ? – жи-
Іэри Къазджэрий къэпсэлъащ.

– Ан-на, а къомыр сабийм хуэгъэхъурэ? – жиІэрт Думэ-
сари.

– Узэмысар гугъущ. Есэжынущ ар. Умыгузавэ.

– Уанэм хуэдэу телъуи?

– Сыт щытелъыр. Лу нэхъ лыгъэншэ адреихэм нэхърэ? –
жиІэрт Астемыри. – Уэлэхь, мынэхъ лыгъэншэ. Сынэхъ
лыгъэншэщ жиІауи сымыдэн.

– Зэпыту укІуэ шыр. Алыхъ, си сабий шым тесу схуэмы-
гъэлІау сэ. Куэдщ. Фызэрыхуеуэ фщІы. Ещэ узыхуейм.

Лу зиушэхуауэ къэдаІуэрт.

– Лым шы имыІэмэ, бгъэм дамэ темыт хуэдэ мыгъуэщ,

си псэ тІэкІу, – жиІэрт Нани, – сабийр шым пасэу есэм нэ-

хъыфІщ. Ягъэ кІынкъым.

Думэсарэ Лу кышщхъэщыж щхъэкІэ, щІалэ цІыкІум дадэ
жиІэр нэхъ фІэзахуэт. Дуней бэлыхъыр ишэчами, Лу идэну-
тэкъым шыр ящэу. ГурыфІыгъуэуи насыпуи иІэр шыр арауэ
кыфІэщІырт, нобэ гухэ зэрыхъуами хушІегъуэжат.

– Сышынэу уи гугъэ, Нанэ? – жиІэрт Лу, фызыжъым зэ-
хих къудейуэ. – Уэлэхь, сымышынэ, ухуеймэ, езы Жы-
раслгъэни сыщымышынэ.

– Аращ нэхъыфІри, си дуней нэху!

Лу хуэм-хуэмурэ Іурихаш. Жэщым абы пщІыхъэпІау и
нэгу щІэкІыжаш ТхъэмщІыгъуныбэ зэрыхуэзари, Мэрят
псыхъэ кызэрыкІуари. Мэсхъуд Залымджэрий ещхъ хуэдэу,
и нитІыр къригъэжу, башкІэ Лу къеуэ хуэдэт, къеуэ пэтми,
Лу щІагъуэу зыхимыщІау. Мэсхъуду кыфІэщІар Долэту
кышщыщІэкІым, Лу елъэдэкъауэщ шыми пщІащхъуэм хуэдэу
ІульэтыкІыжаш. Долэти Мэсхъуди Фэкъу кыльэщІыхъэнт
сытми...

ХЪЭНЦЕЙГУАЩЭРЭ ШЫ ФЭКЪУРЭ

Пшхын уимыІэм, щІым езауэ, жалэ щхъэкІэ, уэшх зымы-
гъуэт щІым уезауэкІэ сыт и мыхъэнэ. Уэгъум ихъыжаш
къэкІыгъэ псори, дэнэкІэ уплгъэми, щІыр зэгуэчащ, фІыщІэ
хъужауэ.

– Тембот щхьэл мывэ кыхиушцЫкІмэ нэхьыфІ си гугъати. Хэт иджы щхьэл мывэ хуейр? Хэт щхьэл кІуэжыр? – жиІэу и щхьэм хуэшхыдэрт Думэсарэ. – Алыхьым гушцІэгъу кы-тхуишцІашэрэт.

Алыхьым гушцІэгъу кьахуишцІуи плъагьуртэкьым.

ЛЫжьхэр мэджытым щызэхуэсырти, нэмэз яшцІа нэужькІи куэдрэ зэхэст уэршэру. Япэм диныр нэхь ІэщцІыбзышцІахэри хушцІегъуэжа хуэдэу мэджытым нэхь кьакІуэ хьуат, алыхьым гушцІэгъу кьахуишцІын я гугъэу. Мусэ нэхь псэлъэрей хьуат.

– ЖиІэти Астемыр советскэм зи Іэмал имышцІэ щымыІэу. Уэшх щхьэ кьримыгъэшхрэ? ЫІ? Алыхьым кьуимыт бгъуэтынукьым. Бэлшэвычу щыІэр зэхуэсами, си Іуэхуш, уэгъум пэлъщым.

Мэсхьуд, Мусэ хуэзауэ емыдауэу хуэшэчыртэкьыми, дэуэн щІидзат:

– А-а, жыпІэр сыт! Зэхэпха: Бахьсэн кьыдашу вагъэм щІагъэлъэдэн я гугъэщ. ЛІо итІанэ уэшх зэрыпщІынур?

– Щыгъэт адэ. Бахьсэн кьахудэшуй! Уэлэхьи, ар си фІэш пхуэмышцІын, ТхьэмщІыгъуныбэ.

Мэсхьуд икІуэтын идэртэкьым.

– Езы Астемыр жимыІамэ, согъэпцІ, Бахьсэн дэнэ кьэна, Тэрч губгъуэм щІагъэлъэдэну. ЛІо, итІанэ зы уэшхи кьремышх. Долэт и псыкьуйри Щхьэлмывэкьуэпсери зэрыпщІынур сыт?

– ЛІо, псы уефэжынукуэ? Мэрят псыхьэ кІуэжынкьым пэжу, – жиІэри Долэт щІагъыбзэ хэту кьэпсэлъащ, – уэри, Мусэ, егупсыс. Псыхьэ кІуэм укІэлъыплъмэ, ягъэ кІынкьым.

Мусэ плъыжь кьэхьуащ.

ТхьэмщІыгъуныбэри кьызэшцІэплъауэ Долэт дежкІэ кьеплъэкІати, Долэт кьэгүзэвэжащ.

Ар гушыІэкІэ хьунукьым.

Уэгъум цІыхур игъэшынасти кьахудэшеижыртэкьым. Мэшымрэ хьэмрэ тІэкІу щыгугъати, щхьэмыжыр нэду кьышцІэкІащ, гуэдзыр гъужри паупщІыжащ, нарыхури нэхь Іеишт, зыри кьыдэмыкІэу тхьэмпэм зишыхьыжри, уеІусэмэ щашэу, гьуат.

Хадэм ита пхьэщхьэмышцхьэри кьанэ щымыІэу кьыпылльэлъыжащ.

Зээмызэ пшэр кьытрихуэу кІэгъэпшагъэ хьуми, уэшх кьемышхыу аргуэру зэкІэщІихужырт.

Шэджагъуэнэужьым, умыбэуэжыфу, уэм хьурт, дэнэкІэ уплъэми, сабэт.

Дыгъэр нэхь гуащІэ хьу пэтми, кьуршым илъ уэсыр нэхьыбэу ткІурт, псыежэхри нэхь ин хьурт. Щхьэлмывэкьуэпси кьиуа защІэу кьежэхырт, лъэмыж телъыр трихыу.

ПсыІэрышэр дэзышу зи хадэ щІэзыгъэлъадэм и къэкІыгъэм нэхъыбэр псым ихьырт, итІани, зи хадэ псы зымышэм и махуэ мыгъуэу, жэщ-махуэ жамыІэу псоми бел яІыгъыу хадэм итт, псыр зэпаубыду, зэныкъуэкъуу, зым ІуищІэр зым Іуигъэуу. Сэиди емышыжу мэджыт джабэм кІэрыст, алыхьым елъэІуу, арщхьэкІэ уэшх къешхыу яІыагъуртэкъым.

Зы махуэ гуэрым уэрам сабэм хэту сабий цІыкІу зыкъом къежъащ, Лурэ Тинэрэ яхэту.

Лу, зигъэлІыхъулІыбжью, псоми япэ итт. ЗимыгъэлІыхъулІыбжьюи хьурэт, Тинэ хьэблэ сабийм къахишауэ. Лу мыхъуатэм, Тинэ пщІантІэм къыдэкІыу хьэнцейгуащэ пхурихьэжъэнтэкъым, сабий Іэджем и нобэ я щыпэлъагъут Тинэ, я гъунэгъу дыдэу псэу пэтми.

КІыщым деж Лурэ хьыджэбз цІыкІумрэ щызэхуэза нэужь, Лу шым тесу зиплтыхъа пэтми, зи иІыагъуртэкъым. Абы фІэкІ сыхуэмызэну пІэрэ, жиІэу Лу гузавэрт. АрщхьэкІэ а тІум зэхуэмызапІэ яІэтэкъым. Тинэ къызэрыхуэзэу къэгугІащ:

– Шым утесу услъэгъуати! – жиІэри.

– Дапщэщ?

– Жыг щхьэкІэм сыпысу услъэгъуащ. Уэ сыкъэплъэгъуакъым.

Лу и гуапэт Тинэ жиІэр.

– Шы Фэкъур аращ сызытесар! – жиІэрт Лу, хьыджэбз цІыкІум жиІэр щытхъу къыщыхъуауэ.

«Шыхъуэ уанэу» жызыІэу Лу къыщІэнакІэ хуэзати, апхуэдэ гуэр Тинэ имыщІэу пІэрэ, жиІэри тІэкІуи къэуІэбжъащ.

Лу дапщэрэ Тинэ хуэзами, абы и хьыбар зыми жриІэртэкъым, а щэху тІэкІур ибзыщІмэ, абы лІыгъэ гуэр хилъагъуэрт. А тІур зэхуэзэnumэ, мо кхъужьей жыгым е мо мыІэрысейм дыщызэхуэзэнщ, жаІэрти жыгыщхьэм щызэхуэзэрт, жыг зытесым зым къыпичар адреим иритырт. Иужьрей дыдэу щызэпсэлъам, лъэмыж щІагъым щызэхуэзэну Лу къигупсысаш. Тинэ а лъэмыжым деж Жыраслъэн щыхуэзауэ щытащ, абрэд-пащар къэкІуэжу, гуащэм етыж жиІэу, хьэпшып гуэрхэр Тинэ къыщритам щыгъуэ. Абы и хьыбар Тинэ зыжриІа Лу фІэкІа щыІэкъым, иджыри а цІыкІуитІыр зэбгъурыту хьэнцейгуащэ къралъэфэкІ.

Астемыр бэлшэвычым и къуэ Лурэ Жыраслъэн и лъахэм къина хьыджэбз зэхуэфІея цІыкІумрэ хьэблэ сабийр зэхуашэсауэ хьэнцейгуащэ кърашэкІ, къуажэм Іэтащхьэ дэхэри

зэран къахуэмыхъуу,
къахуэхъууи жылэм ядэрэ.
ИгъащІэм хабзэщ

хьэнцейгуашэ кьрашэкIуу.
Бахьсэн псыуэ дэтыр губгьуэм
ираутIыпщхьауэ щытатэм

зыгуэрт, уэгьум псори ехьыж.

Сабий кьомым кьахэплээрэ бэлшэвыч сабий яхэту щалъагьукIэ, Чачэ и гупыр гьумэтIымэрт, бэлшэвыч бын тхьэм ельэIуу уэшх кьешхын, алыхьым сигьалIэ, кьешхмэ, жаIэрти.

Хьэнцэ ныкьуэкьутэ гуэрым хьыданыжь щыгьыу, упщIэ пыIэ гуэри щхьэрыкьуауэ арат хьэнцейгуашэ хьужу Лу сымэ кьралъэфэкIыр. Пэжу, Лу и мурадат хьэнцейгуашэр игьэщIэрэщIэну, зи мыхьуми фескIэ плъыжьыр щхьэритIагьэу, арщхьэкIэ адреихэм ядакьым, хьэжыр угьурсызу щытащ абы и пыIэр щхьэрыптIагьэмэ, ди тхьэлэIу кьабыл хьунукьым, жаIэри. Щымыхьужми Лу и гьущI топыр фIэлъхамэ арат, арщхьэкIэ, дауэ имыщIми, гьущI хьурейр фIэзэгьакьым.

Сабий макьхэр кьэIуаш. Хьэнцейгуашэм и уэрэдыр псоми ящIэрт:

Хьэнцейгуашэ

Зыдошэрэ-зыдошэрэ!

Ялыхь уэшх кьегьэщэщэх!

Уигу зэбгьауэ

Жылэм дэсми, жылэм дэсми,

Ялыхь, дэ гущIэгьу кьытхуэщI!

А уэрэдыр жаIэурэ сабий

цIыкIухэр зы пщIантIэм кьы-дэкIмэ, адреи пщIантIэм дыхьэрт, бей, кьулейсыз, жаIэу зэ-хэгъэж ямышIу.

ЦIыкIухэм я уэрэдыр зэщIэкIисеу жаIэрт, кьытрагьэзэжу, нытрагьэзэжу. Ар щыжаIэкIэ, нэхьыбэу зэгупсысыр уэрэдыр аратэкьым: хэт сыт кьыдитын, жаIэу арат. Чыржын, джэдыкIэ сыт хуэдэхэр зигу пыкI щыIэт, ауэ IэнэщIу кьыдэ-зыгьэкIыжи яхуэзэрт. ЩIалэ цIыкIухэм нэхьрэ хьыджэбз цIыкIухэм нэхь егугьуу уэрэд жаIэрт. Лу и гугьэт Тинэ псом нэхьрэ нэхь дахэу уэрэд жиIэу. Наташи Руми кьаштэ, Тинэ и макьыр нэхь дахэщ, жиIэрт Лу игукIэ. Езы щIалэ цIыкIури кьеплъэкIыурэ, Тинэ и жьэр зэрызэтрихыр, и пэр зэрызэ-ригьалъэр фIэгьэщIэгьуэну кIэлъыплъырт. Езы Тини, и щхьэцыр ижьат, бостей тIэкIу иIэри зыщитIэгьати, кьабзэ-лъабзэ цIыкIуу плъагьурт.

БжэIупэм сабий цIыкIухэр зэрыгьэкIийуэ Iухьамэ, уэрэд зэрыжаIэу, Тинэ и хьуржыныр ишияуэ унэм кьыщIэкI фызым пежьэрти кьратынуыр япэ зылэщIигьэхьэрт. Нэхь фыз хьэлэлхэм зы джэдыкIэ-джэдыкIитI кьратырт цIыкIухэми,

псы пэгуни хьэнцейгуашэм кыытракІэрт:

Мис мыпхуэдэу уэшхыр

Кыытхуешхынуэ, ди тхьэ, – жаІэрти.

Хьэнцейгуашэ зезышэ езы сабийхэри псыф хьумэ гузавэртэкьым, уэрамым кыдыхьэжыху гьушыжауэ нэгьуэщІ пщІантІэ дыхьэрт. Хьэблэм дэс сабий цІыкІухэр гьусэ кьахуэхьурт е кьэзыкІухьу ешам ягьэзэжырти кІуэжырт. Фызхэр дэплъейрт, сабийм я лъэІур алыхь талэм деж нэсауэ пІэрэ, жаІэу. Дунейр кІэгьэпшагьэ кьэхьуати псори гуфІэрт. АрщхьэкІэ дэнэт. Зыри кьешхакьым.

Махуэ кьэс цІыхухэм я гур нэхьри кІуэдырт, я щхьэр здахьынур ямыщІэу. Хэт и пщІантІи дыхьэ, хьэ кьобэнынутэкьым.

«Гьей... гьей...» – жаІэу жылэм дэсыр гузавэрт, а псалъэр, дапщэрэ зэхахми, зэхэзыхым и щхьэфэцым зрисэрт, и щыпэзэхэх хуэдэ. Думэсари а гузавэ кьомым ящыщ зыти, щымахуэр кьэсым, дыщІэзылхьэжын псэууэ кьэнэну пІэрэ, жиІэу гупсысэрт.

Бжыхьэ хьумэ, игьащІэм фызышэр куэду, жэмыхьэт кьэсыху хьэгьуэлІыгьуэ щекІуэкІыу, хьэщІэр куэду щытати, иджы цІыхум я щхьэ бжьэ еуауэ дэст уэрамым. ПщІантІэм удыхьэм, япэм кыпщІихьэу щыта лымэр, чыржынымэр е джэдыкІэжьапхьэмэр, цырибонымэр щыІэжтэкьым. Щхьэл-мывэкьуэпс псышхуэ хьуауэ кьежэх щхьэкІэ, сэбэп зэрыхьур мащІэт. Бахьсэврэ Тэрчрэ кьуэм кьыдашыну жаІэ бэлшэ-вычхэм, хэт илъягьуну пІэрэ ар? Арат псым еплъым жаІэр.

Губгьуэм нартыху тІэкІу кыыщыкІамэ е чырэ кІуэрэ гуэдз пут кыищэхуамэ, а кыиІэщІыхьа тІэкІур, дум е гуэным иримыкІутэу, пкІэунэм дрихьейрти быдэу игьэпщкІурт. Уэблэмэ пхьуантэм хьэпшып дэлыр кьыдидзу гьавэ дэзылхьэ щыІэт. Долэт сабэ дрепхьей, ККОВ-м сэджытыр иратыркьым, жиІэу, арщхьэкІэ Астемыр кьыхуидэркьым, езы Долэти цІыхум яфІэнэн ящошынэ, абы ещІэ: дапщэщ дылІэну пІэрэ, жызыІэу щыс цІыхум кьоуэу укьиукІынкІэ хьунуш.

– Гьейм ирихьэлІа мыгьуэщ уи сабий егьэджэныр, – жиІэу тхьэусыхэрт Думэсарэ, – щхьэ кыыщІумызэрэ, зи мыхьуми сабий гужьейр тебгьэунш.

– Председателиныр сухамэ, щІэздэнут. Лу нобэ гьуэмылэ тІэкІу епта?

– Есташ, махуэ псом тхьэмышкІэ цІыкІур шым тесыфын гьуэмылэншэу? Чыржынрэ кхьуейрэ есташ. Пщэдей естынур аращ иджы сымышІэр.

Астемыри ищІэртэкьым сабийм яшхын кьагьуэта зэрыхьунур.

Нани гъумэтІымэрт:

– Я сэ си тхъу си тхъэшхуэ, муслъымэным гушІэгъу кы-
тхуэщІ. Дыбужэгъужа мыгъуи цІыху цІыкІур. Сымына-
сыпыншэмэ, сэри си псэ тІэкІур хьэршым щхъэ мыкІуэжрэ?
Фызхэм жэм къашын, лІым шы зытесын ямыІэжу, сабийр
чыржын Іыхъэ щІэхъуэпсу – сыт гузэвэгъуэ дызыхэтыр? –
жиІэу.

ЕтІуанэрей махуэм Астемыр нартыху мыгъэлъалъэу
къэпих шы закъуэгукІэ кыишащ. Нани Думэсари апхуэ-
дизкІэ гуфІэщати, мыпсэлъэжыфу, я жьэр ушІауэ Астемыр
еплъырт, а нартыху къомыр зэрайр я фІэщ мыхъуу. Астемыр
гуфІэу а фэр теттэкъым, жиІэ щІагъуэ щымыІэу къэпыр унэм
щІихьэрт. Мусэ и лыщІэ Ахъмэд лъей лъыгърэ лъапцІэу,
къэпыр кыілтурэ Астемыр кыритырт. Лу шууэ кыдыхъэжа
къудейти, нартыху хъэдзэ кІэрыхуар кыищыпыжырт.

– ЗыхушыщІэр хэплъхъэжмэ, щІымахуэр икІыху фри-
къунщ, – жиІэрт Ахъмэд, гушыІэу. – СогъэпцІ, лъапцІэу
иумышам. НэгъуэщІу щытатэм, тхъэр нахуэу согъэпцІ, Мусэ
къэпищи ириттэм.

– Сыт Мусэ епшар, дадэ? – жиІэри Лу щІэупщІащ.
Астемыр зыри жиІакъым.

Ахъмэд и жьэр увыІэртэкъым:

– И насыпкъэ гъатхэ пщІондэ ишхын зиІэм. Сэ сызэры-
флъагъущ. Бзум худрапхъей сиІэкъым. Дауэ иджы си бын-
унэр кыизрезгъэлынур?

– Уи закъуэкъым, Ахъмэд. Псори уэ пхуэдэщ, – жиІэрт
Думэсарэ. – Алыхъым гушІэгъу кыпхуишІ.

– Дауи, уэлэхыи, мытынш – шы хьарзынэр пщэну. ИтІани
шым ебгъэшхынур сыт, уэ пшхын уимыІэмэ? Ей-й, Іэмалын-
шагъэм уимыгъэщІэн щыІэ! Шы уимыІэмэ, ухуеймэ, па-
щтыхъым хуэпщылІ, ухуеймэ, Ленин хуэлажъэ – мыхъэнэ
иІэкъым. ЛІо сэ къарууэ сиІэр! Сышкъым, сывкъым! Уэри
наРТыху тІэкІур бухмэ, сэ схуэдэ къабзэу уежъэжаш. Муси
апхуэдизыш зэрищІынур сыт?...

– Иджыпсту пщэну шыр? – жиІэри лыщІэ псэлъэрейм и
псалъэр эпиудаш Астемыр.

Лу ар щызэхихым, шэхум хуэдэу и фэр пыкІащ.

Ахъмэд идакъым:

– Хъэуэ, езы Мусэ къэкІуэну жиІащ. Слъэгъуащ уи шыр.
КІуапцІ зимыІэжщ. Адыгэщц нэгъэсауэ. Фэкъу си гугъэщ
узэреджэр.

– Шы закъуэр арат мылькуу диІэр.

Лу игъащІэм гужъеатэкъым иджыпсту зэрыгужъеам хуэ-
дэу, кыщиуду гынут, ауэ и фІэщ хьуртэкъым Астемыррэ
Ахъмэдрэ жаІэр пэжу. Степан Ильич уз ефыкІар хъужу ще-
жъэжам щыгъуи, ЛутІэ укІыкІейуэ зэраукІар щызэхихами,

нобэ хуэдэу Лу и щхьэфэцым зрисатэкьым. И нэпсым кыи-
зэпижыхауэ щлалэ цыкIур шэщым жэри, Фэкъу бгъэдэ-
лэдащ, шыр кхъуафэм егъуу бом шIэтт.

Лу кыищилъагъум, шыр тIэкIу шыщаш, зыгуэр кыхуи-
хъа и гугъэу, арщхьэкIэ Лу шым и щхьэм IэплIэ хуищIауэ
гъырт.

– Гъей мыгъуэ хъуаш, Фэкъу. Удашынуш иджыпсту.
Удыдеиж уи гугъэ? Мусэ уращаш. УмыкIуэ, Фэкъу. НакIуэ
дегъажэ, уэ ушмэ, сэри сылIщ. ЗыIэщIумыгъэхъэ Мусэ, –
жиIэрт Лу, жиIэр имыщIэжу.

Шым кыигурыIуэ хуэдэт щлалэ цыкIур щIэгъыр, и Iупэ
щабэмкIэ Лу и Iэм къепэщэщырт, къепэмырт. Лу и нэпсыр
кыищIэлъэлырт, хуэмыубыду.

Лу и гум къэкIыжаш Астемыр шы имыIэу, Степан Ильич
хуэдэу сымаджэу унэм щIэлъу Мусэ къэкIуауэ шыщытар.
Сыту гуауэт Мусэ уи шыр епщэныр, е шы и мащIэкьым, е
бэлшэвычым ящыщкьым. Дади, бэлшэвыч пэтрэ, бэлшэ-
вычышыр ещэ, умышхэу упсэумэ нэхьыфIи, шыр пщэ нэхъ-
рэ. Жыраслээн къакIуэрэ шыр дишамэ, тIощIкIэ нэхьыфIт.
А дакыкьэм Лу и щхьэм кыхьар телъыджэт: Тинэ деж
сыжэрэ сельэIумэ, Жыраслээн хыбар иригъэщIэнци, Мусэ
шыр иша нэужь къэкIуэнци щIидыгъукIынщ, жиIэу Лу
гупсысэрт. Тинэ ибзыщIакьым, лъэмыжым деж укIуэмэ,
Жыраслээн ухуэзэнщ, жиIэри. Езы Лу Жыраслээн хуэза-
тэмэ, гуригъэIуэнт псори.

Лу, апхуэдизу гупсысэм хэтти, Думэсари Темботи къеджэ
пэтми зэхихыртэкьым. Иужьым, кыизэщыурэ зэщIэдэ-
IукIым, псалъэмакъ зэхех. Псом хуэмыдэжу Лу и гур кIуэ-
дащ, Мусэ шхуэ иIыгъыу пщIантIэм дэту щилъагъум.
Иджыпсту сышэсу щхьэ сыщIэмыпхъуэрэ, жиIэрт Лу,
гужьейпауэ.

Мусэ зэрыарэзыр IупщIт:

– ЛъапIэу кыизэпщаш, Астемыр, лъапIэу. ИтIани сыщIе-
гъуэжыркьым. Хьэлэл фхухъу нартыхур...

Шыр зыщэхуар шэщымкIэ еIащ.

– Бом зыгуэр щIэт? Хэт ар? Лу! Плъагъуркъэ, Лу шы
фIыуэ зэрилъагъур. АтIэ, дэгъуэкъэ. ЛIым шы фIыуэ илъа-
гъун хуейщ.

– Апхуэдэш фIыуэ зымылъагъун шыIэ? – жиIэу Думэсарэ
Мусэ и ужьым иту кIуэрт...

Лу и нитIыр кыхуу и анэм еплъырт: иумыт мы шыр, Iэ-
мал иIэм, жиIэ хуэдэу, арщхьэкIэ Думэсарэ и псалъэр нэ-
гъуэщIт:

– И хьэр улъагъу, Мусэ. Тхьэм насып кыидигъакIуэ шы
къэпщэхуам. Мыдэ къажэ, Лу! Умыгъ, си щлалэ цыкIу.
Умыгъ.

– Фэри фЫкІэ фышх, нартыху кьэпыхкІэ иджы шиш кьэпщэхуни. Уэлэхы, пэжу жызоІэм. Тембот, уэ пщІэхэльхьэ шхуэри, кьышІэш.

Думэсарэ, бостеикІэмкІэ Лу и пэри и нэпсри ильэщІурэ, жиІэрт:

– Шым нартыху уасэ хуашІрэ. Шы псори зэхуэдэкьым. Гузэвэгъуэр мыхъуатэм, дунейр кьутэху тцэрэт а шы хьарзынэр. Уи пщІантІэм дэту кьыбдалъагъуныр сыт и уасэ?

– Гьаблэм уимыгъэщІэн щыІэ? Дэнэ кІуа Астемыр, иджыпсту мыбдеж щытати?

– Алыхь, сымышІэ, и Іуэху и ужь ихьэжагъэнщ. Пырси-датылым Іэ дэхьейгъуэ кьратрэ?

– Астемыр мыпырсидатылыжыну ягъэхьыбару зэхэсхаси, пэж?

– Уэ жыпІэу зэхызох.

– Араш хьыбарыр. И пэжыпІэр тхьэм ещІэ.

Думэсарэ а хьыбарыр и щыпээхэхыу жиІами, куэд щІат а ІуэхумкІэ Астемыррэ абырэ зэрызэпсалъэрэ.

– Хэт и чэнджэщи уэ кьуахьэлІэ. Хэту пІэрэ, Мусэ, иджы пырсидатылыну? Хэти хрех, жылэ гужьеям я Іэтащхьэу уувыныр тыншкьым, – щэташ Думэсарэ.

Мусэ зэхиха хьыбарым пэж Іэджэ хэтт, ауэ абы и гугъу щытщІыным дынэсакьым. Тембот шым шхуэр пщІэхилъхьауэ бом кьышІишырт. Фэкъу зригъэнат, кьыхуэмыкІуэу.

– АтІэ араш. Алыхьым кьыптрильхьэм, фошыгъу шей уефэнщ, – жиІэрт Мусэ. – Зэхэзылъхьам зэхихыжынщ. Тхьэм гушцІэгъу кьытхуишІ. Астемыр кьызищІаІаш, жысІэу си гум гужьгъэжь кьинакьым...

– Мэ, шыр пшэnumэ, – кьеший шхуэмылакІэр Темботи, и гур кьызэфІэнауэ, – и хьер ульагъу. Нал щІэлъхьэ, жыпІэу кьысхуебгъашэмэ, пхушцІэслъхьэнукьым. ЗэгъащІэ.

– Іэу, ар сыт щхьэкІэ?

– Зи щхьэкІэр плъагъунщ, – жиІэу зыхуэмыубыдыжу кьызэщІэплъат Тембот.

Мусэ шхуэмылакІэр кьыІихри шыр щыхуэмыкІуэм, и кІэпкьым дэль щІопщыр кьыдихри, зэприхулэкІыу еуаш, кьеуаш, итІанэ шыр щыщу дишаш.

Лу емьплъыфу Думэсарэ зыкІэрикухьырт, Темботи хуэмышэчу шэц щІыбагъым дэуаш.

Мусэ шыр дишри ежъэжаш.

– Плъагъурэ ар зэрыгъ! – жиІэри и кьуэш нэхьыщІэ цЫкІур фІэауан хуэдэу, Тембот шэц кьуагъым кьыкІуэкІри кьабгъэдыхьаш, езыр мыгъа хуэдэ.

– КІуэ, уи адэр кьэшэж. ХадэмкІэ кІуаш, – жиІэурэ Лу и нэпсыр Думэсарэ щІильэщІыкІырт.

Астемыр хадапхэм кІуауэ жыг шІагъым шІэст, Лу кышальхуа махуэу, Инус хъэжым щезуам шыгъуэ здэщыса дыдэм деж. А махуэри гузэвэгъуэт нобэ хуэдэу, арщхьэкІэ аргуэру сабий кыыхуалъхуну пэплъэрти, а гурыфІыгъуэм псори шигъэгъупщэжат. Нани, шыр зэрыдашыр и гум кышщІитхьэрти, щымытыфу, Іэ лъэныкъуэкІэ бжэблыпкыыр иІыгъыу, Іэ лъэныкъуэмкІэ и нэпсыр илъэщІырт. Мусэ еуэкІыпІэм еуэкІыху кІэлыпІыат.

Лу и адэр псы Іуфэм Іусу кыильэгъуаш.

Астемыр и щІыбагъыр къэгъэзауэ мыІэрысей жыгым егъэщІауэ хъэмбыІуу щыст.

– Мусэ шыр ишаш, – Лу кыыхудэмышеижу къэпсэлъаш.

Астемыр зэхимыха хуэдэт щІалэ цІыкІум жиар. Лу аргуэру гушІыхъуэ щэташ:

– Мусэ къэкІуат.

Астемыр гупсысэрт.

ПсыІэрышэр шкІурэу ежэхырт, жыбгъэр хадэм кыильэдауэ, жыг тхъэмпэхэр Іушашэрт.

– Мыдэ къакІуэ, Лу. Умыгъ. Шы къэтщэхужынкъэ иужькІэ. Шы дахэ дыдэ кыпхуэсщэхунщ, – жиІэрт адэм.

Лу плъэмэ, ар хэт и фІэщ хъун, Астемыр и нэпсыр кышщІож. Дади магъ, жиІэри Лу занщІэу Астемыр и куэщІым зридзаш. ТІури щэху хъуауэ зытэлайрэ щысауэ, Лу тхъуэсыхэу хуежъаш:

– Мусэ шым щІопщкІэ еуаш.

– АтІэ еуэнщ. Шыр зейр Мусэщ. Умыгузавэ. Сэ жесІэнщ абы фІэкІа емыуэну, – кыигъэгугъаш Астемыр, и нэм щІэз хъуа нэпсыр имылъэщІу.

– Къэсщэхунщ, къэсщэхунщ, жыбоІэ, – мэтхъэусыхэ Лу, и адэм и псалъэр и фІэщ мыхъуу, – ди пщІантІэм дэкІ фІэкІа, зыри кыдэхъуэркыым. Ар сыт кызыыхэкІыр? – Лу а псалъэр Нанэ жиІэу зэхихат.

– Сэ сщІэ мыгъуэрэ, Лу.

– Нанэщ ар жызыІэр. Къэпщэхуну пэжу нэгъуэщІыш? – щІэупщІэрт Лу.

– Іэмал имыІэу, Лу.

– Налшык укІуамэ, бгъуэтынт. Фи дамэм телъу къэфхьам зыш кышщІэкІынт...

– Сыт зи гугъу пщІыр, ы?

– Власть фи дамэм телъу къэфхьар.

– А-а. УмыпІашІэ, Лу. Шы кызыэрытщэхун къэдгъуэтынщ. Хъункъэ?

– Хъунщ.

– Степан Ильич жиІэр пщІэрэ: Тембот Іэбыдэлъэбыдэщи гъукІэ хъунуш, жи, Лу и натІэр лъагэщи егъэджэн хуейш, жиІэри кызэпсэлъаш. КъыбгурыІуа, тІу?

– Тинэ сыдеджэуи?

– Тини пцЫхуу кыщцокI.

Лу тIэкIу щIегъуэжаш. Жыраслъэн шыр къригъэдыгъу-
жыну Лу мурад ищIар дадэ хуиIуэтэну и гум къэкIат, ар-
щхьэкIэ, нэхъапэ щIыкIэ, Тинэ ечэнджэщмэ нэхъ тэмэму
кыилытэри, зиущэхужаш.

Пщэдей Тинэ IушIэнщ щIалэ цIыкIури, Iэмал имыIэу
псори хуиIуэтэнщ. Лу и гум къэкIа къомыр и адэм жримыIэу
ельэIуаш:

– Дадэ, Мусэ жеIэ, Фэкъу емыуэну.

– Ерэхъу. ЖесIэнщ.

– Хьэнцейгуашэ аргуэру етшажьэрэ уэшх къешхмэ, Мусэ
шыр кыдитыжынкIэ хъуну пIэрэ? – Лу щIэупщIаш, зыкъом-
рэ гупсысауэ.

– Хьэфизым IэшIалъхьэр екъуз. Сыт мыгъуэ къуитыжын
Мусэ, – жыжэ плъэурэ жиIаш Астемыр.

Лу иджыпстут кIыфI зэрыхъуам гу щылъитар. Хадэм и
хъурегъкIэ къегъэкIэкIа жыгхэр кIыфIым кыыхэщырт,
щIакIуэ фIыцIэ ин зыщыгъ шухэм къаувыхъауэ щыт хуэдэ.
Уеплъыпэмэ, шу къомым я пыIэр папцIэт, нартхэм я пыIэм
ещхъу. А шу къомыр хуежъатэмэ, Мусэ деж кIуэнти, шыр
кыытрахыжынт, арщхьэкIэ шухэр я пIэм итт, зээмызэ
тхьэмпэ къалэщIэхуар, джэрэзу къехыу.

Псыри шкIурэу йожэх, Iэуэлъауэ щIагъуэ имыщIу. Абде-
жым щэху дыдэу Астемыр уэрэд кыыхидзаш. Лу занщIэу

кыыхуэшIакъым уэрэдыр дадэ зэрыжиIэр, абы и гугъат нарт
шу къомым уэрэдыр кыыхадзауэ, уеблэмэ Лу шынэнт, дадэ
бгъэдэмысу щытатэм. Лу куэдрэ зэхихат Думэсарэрэ Нанэрэ
уэрэд жаIэу, ауэ Астемыр и уэрэд зэи едэIуатэкъым, итIани
Астемыр и уэрэдыр Думэсарэ жиIэ уэрэдхэм зэрыщыщыр
кыищIэжаш. А уэрэдыр Бэлаци жиIэрт. «Шыбзыр кыышаху-
кIэ къадемыуэфыр Iыхьэншэщ», жиIэу уэрэдым хэтти. Лу и
гур занщIэу Мусэ деж жаш, ди шыр зыхуар аращ, жиIэри.
Лпыр лIымэ, лIыгъэ зэрехъэ. Лууи лIыгъэщIапIэ ихуэнщ.

Астемыр дахэу жиIэрт уэрэдыр. Лу дихьэхуэ едаIуэрт,
уеблэмэ Бэлацэ нэхьэрэ нэхьыфIу жиIэрт. Лу и гъусэу Бэлацэ
бгым щыдэкIам щыгъуэ а уэрэд дыдэр жиIат.

Лу, дадэ и куэщIым зриIубауэ зыкъомрэ щылъа нэужь,
и гущIыIур дэгъэзэуэ гъуэлъати, уафэ кIыфIым вагъуэ
кыищхэр IушIу, ину илъагъурт, жыг тхьэмпэ Iушашэри,
псы шкIурэ макъри, дадэ и уэрэдри зэхыхьэжауэ ягъэже-
иным нэсат, Думэсарэ бжэIупэм Iуту кыыщыджам:

– Лу! Щхъэ фыкъэмыкIуэжрэ?

Фызым и лIым и цIэр ину жиIэу цIыхум зэхах хъунукъы-

ми арат и кѣуэм и цІэ жиІэу шІэджар.

ДОЛЭТ И ІУЭХУР ДОКІУЕЙ

Цыху псори зэрызэхуэмыдэм хуэдэщ я зыщІыкІэри. Щхьэлмывэкѣуэ дэс Іэджемѣ я мурадѣр зырызт.

Астемыр и шыр ищат, егѣэджакІуэу ежѣжын хысэп иІэти.

Мусэ, шы кѣомыр здихьын имыщІэу щытми, шы хуэзэмэ кѣищэхурт.

Зыри зымыщэр икІи кѣзымыщэхур Исхьэкѣт: кѣызэрищэхуни ищэжыни иІэтэкѣым. Щэрданхэ я мылькур щагуэшым а лѣжѣым нэхьыбэ кѣылѣыса пэтми, зэрыкѣулейсызу кѣэнат, Исхьэкѣ нэхъ зыщыгугѣар Щэрданхэ я ушаскІэм кѣыпачу кѣрата щІыр арат, ауэ абы кѣытриха щыІэтэкѣым. Гугѣу зэрехѣар псыхэкІуадэ хѣуаш, уэгѣути. Иджы псом ищІылуужкІэ Мусэ дэуэгѣу кѣыхуэхѣуаш: си витІыр птрахакѣым, пщэри пшхаш, жиІэри. Исхьэкѣ хейрэ мысэрэ зэхэгѣкІыгѣуейт, сыту жыпІэмэ щыхьэти кѣэхэшэни игѣуэтыртэкѣым, Бэлацэ фІэкІа. Мусэ идэххэртэкѣым Бэлацэ едэлэун, бэлшэвыч тельхьэщ а лѣжѣыр, жиІэрти.

Щхьэж зэрыфІэфІу ещІэ.

Долэт фІэфІри имыщІэу кѣэнэнт. Кѣулейсыз псори кѣулей ирищІын и мураду, хэт сыт кѣыщІэнами хьэпшыпу игѣуэтыр зэхуишэсри ККОВ-м щигѣэтІылъаш. Нурхьэлий и дууэ щытахэм нартыху тІэкІу ирикІутамэ, ар зыми иримыту игѣэтІыгѣуэрт. Ерул унафэ хуищІри шызакѣуэгукІэ кѣуажэм хигѣэхѣаш, сэджит кѣыхихыну:

«Цыху кѣэс джэронкІэ тІурытІ нартыху гѣэлѣэлауэ, гуэдзу, хууэ кѣеІых», – жиІэри.

А джэронкІэ тІурытІыр кѣызэмыхьэлѣэкІ жылэм шІагѣуэ дэстэкѣым, Ерул пщІантІэм дыхьэмэ, бэкхьым жэмыр бууэ шІэту е хьэ ныбэнэщІыр мыбэнэжыфу зеджалэу дэту хуэзэрт.

Зыри кѣратын ямыдэу лѣжѣыр кѣыдэзыгѣэкІыжыр нэхьыбэт. Езы Ерул и щхьэ кѣыфІэхуауэ, ашыч нэщІхэр дишыжырти ежѣжырт.

– Дэ тшхын диІэкѣым, дауэ джэронкІых зэроттынур? Гѣуо ухѣуу делэ ухѣужа? – жаІэу кѣыхуилѣырт зыкѣомри. – ДжэронкІых уэстмэ, махуихкІэ нэхъапэ сылІэнуш. Ар нэхьыфІ?

Ерул зэрыгѣуор кѣрахѣуэну идэртэкѣым.

– ГѣуокІэ фыкѣызэхѣуэну советскэм идэркѣым. Уэлэхьы, сыкІуэнщи пэркуром сыхуэмытхьэусыхэм. Си Іуэхуш фэ итІанэ чачэу фамылѣэфмэ, – жиІэрти хѣушІэрт.

Фыз Іэзэм деж щыІухѣам, Ерул и гугѣат Чачэ кѣыгѣащІэу джэду шырхэм папщІи нартыху кѣыІыхыну.

– Уи джэду пщыкІузым джэронкІэ тІурытІ хуозэ, – щы-

жиІэм, Чачэ кычатхэ пэташ, джэду шырхэр щхэ убжрэ, жиІэри, абы шыщу зыкьомыр Жыраслээн и фызым ейт.

– Сыту уи жьэм кыжьэдэкІыу жыпІэфа? – жиІэри Чачэ зыкьрисащ. – Джэду анэжьым щхэкІэ тІу узот. Зегьэхь адэ, ямылгагъужын.

Мусэ деж щыкІуами Ерул нэхьыбэкІэ щыгугъат, арщхэкІэ ари кьехьулІакъым.

– Зи сабий нэхьыбэм кьеІых, – жиІэри Мусэ и фызымрэ езымрэ щхэкІэ джэронкІитІ, фІейр нэхьыбэу, кьритри кьи-утІыпшыжащ. – ЩЫр страхи, нартыху жаІэри кьокІуэ! Сыту фымыукІытэрэ?

Пщыхьэххэ хьури, Ерули кьекІуэлІэжауэ Долэтымрэ гьуомрэ ККОВ пщІантІэм дэту, Ерул кьыхиха гьавэ тІэкІур яшэчыжырт.

Абы ирихьэлІэу Астемыр Инал деж щыІэт, сыІувгьэкІ, жиІэри лъэІуакІуэ кІуауэ.

– ЕгьэджакІуэу сежьэмэ нэхьыфІщ, – лъаІуэрт Астемыр.

– Хэт уи пІэкІэ бгъэувынур? Бэтокъуэ? Долэт? Хьэмэ Мусэ? Лажьэ иджыри зытІэкІурэ. Зыгуэр кьэдгъуэтынщи, удутІыпшыжынщ. Егьэджэ сабий. МысыхьэткІэ гугъу зегьэхь. Дэри дытыншыркъым, – кьеплъащ абы Инал.

АрщхэкІэ Степан Ильич Астемыр и лъэныкъуэ хьуащ. Къэнэжар Астемыр и пІэм игъэувэн кьагъуэтын хуейуэ арат. Къуажэм дэс куэдым я щхьэфэ иІэба нэужь, Долэт нэхь траубыдащ. Езы Астемыри псалъэ яритащ, Долэт дэІэпыкъуну икІи кІэлъыплъыну. Долэт кьыпэщылъ къулыкьур зыхуэдэр ищІатэмэ, иджыпсту нартыху тІэкІур ишэчу зэрыщытым хуэдэу щытынт? И пыІэжьыр щэ дридзединти.

– Долэт! Зэхэпхрэ? Долэт, зо! – жиІэри джащ Астемыр.

– ЛІо узыхуейр? Плъагъуркьэ, сыхушІыхьэркъым, – губжьащ Долэт, дуней Іуэхур и пщэ кьыдэхуа хуэдэу, – Іэ дэхьейгъуэ сиІэкъым, си щхьэр мафІэм хэльщ. ККОВ Іэ-тащхьэр къуажэ пырсидатилым хуэдэ уи гугъэ? Налпо е кІэмхоз сыт жыхуэпІэри зыми щыщкъым. Пэркурор нэмыщІкІэ ККОВ-р арац псори зэкІуэлІэжыр.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, укъуажэ пырсидатилынуи ухуейкъым? – жиІэри щІэупщІащ Астемыр.

– Сыхуейуэ щытамэ, сыувыртэкъэ. Инал псалъэ закъуэ жиІамэ, зэфІэкІат.

– АтІэ щхэ умыуврэ?

– ЛІо, емынэм сихурэ? СщІэн сымыгъуэту щытатэм зыгуэрт. Іуэхуншэ ухьуамэ, си хьэм бжьыдзэу хэсыр бжы.

Астемыр сыт имыщІами, Долэт и фІэщ хуэщІакъым Инал абы кьыхуейуэ. Махуэ зытІуш дэкІыу Инал милиционер Къазджэрий кьышигъакІуэм, Долэт кьыгурыІуащ

Іуэхур зыІутыр. Ельэбышауэу Долэт Налшык нэсри кьигээзэжаш. Кьигээзэжа щхьэкІэ, Долэт нэгъуэщІ зыгуэр хъуат, нэхъри зигъэщІагъуэу, гуэгушыхъум ещхъу зигъэбырыбу уэрамым кьыдэуващ, советскэр сэрыншэу псэуфыркьым, жиІэу.

– Алых талэр кьадэІэпыкьуати, Иналрэ Мэтхъэнымрэ кьагурыІуащ сэ схуэдэ зэрымащІэр, – жиІэу Долэт и щхьэм щытхъужырт.

Куэд дэмыкІыу Долэт и Іуэху и ужь ихъащ, Астемыри школым кІуащ.

Щхьэлмывэкьуэ хъыбар дэз хъуат, Долэт старшынэу ягъэуващ, жаІэу. Бэлацэ жэщ-махуэ жимыІэу зи ужь ита Іуэхухэр кьанэри, Долэт и щхьэ кьихьэр ищІэу хуежъащ. Абы кьигупсысым щІэ щІэттэкьым. Долэт и куэбжэм нып плъыжь фІилъхьэрт, псыкьуийм псыхъэ укІуэну хуит уищІмэ, иджы а ныпыр фІихри нэхъ нып ин фІилъхъащ. Къуажэм пхъащІэ нэхъыфІ дыдэу дэсыр зэхуишэсри унафэ я пщэ дилъхъащ. Бэтокъуи писыру кьищтащ, абы нэхъ дзыхъ хуищІырти. ЕтІуанэрей махуэм Астемыр деж хъыбар нэсащ, къуажэ советым деж иІэ тафэм лъагапІэ гуэр щащІу.

Астемыр кІуэрэ плъэмэ, пхъащІэхэм тутнакъэщ хуэдэу кьагъэсэбэпу щыта гуэщыжьыр якъутауэ лъагапІэ ящІ. Нурхъэлий тхъэмышкІэр зыщІэсу щыта гуэщыжьри ныкьуэкъутэт.

– Сыт мы фщІэр? – жиІэри Астемыр щІэупщІащ.

– Долэт лъагапІэ худощІ.

– Тхьэр согъэпщІ, кьызгурыІуэм. Сыт лъагапІэ, лІэун? ЗэрищІынур сыт?

– ЗэрищІын мащІэ, зиунагъуэрэ. Долэт къуажэ Іэтащхъэу мэув, – жаІащ пхъащІэхэм, – игъэтІысІамэ щІикуэнщ ищІагъми, и щІыІум езыр теувэжынщ е псэлъапІэ хуэхъунщ.

– Дэнэ щыІэ езыр?

– Мес!

Щхьэгъубжэм удэплъмэ, Долэт и щхьэр кьыдэщу плъагъурт, гупсысэ бэлыхъ гуэрым хэту.

– ЛІо, мы лъагапІэр уи натІэм ибукІэну?

– Дауэ зэризукІэр? Абы сьтеувэнурэ сыкъэпсэлъэнущ. ПсэлъапІэщ ар.

– Ар Іуэху хъун иджы? Сыт псэлъапІэ узезыхьэр?

– Зыри кьыбгурыІуэжыркьыми уэ. ПсэлъапІэ. ЛІо, зэхэпщІыкІыркъэ? Цыхум я акъыл здынэмысым нэгъэсыну сыкъэпсэлъэнущ. Абы яжепІэн мащІэ сытми. Налшык дэтыр плъэгъуакъэ, ХьэтІохъуощокъуэ садым ити. Налшык дэтым Инал кьыщопсалъэ, сэ мыбы сыкъыщыпсэлъэнущ. Уэлэхьи, пэжым. Абы нэхъ узыхуей псэуалъэ щыІэ?..

– ЯжепІэнур аращ сымышІэр.

– ЯжесІэнури? Властым хабзэшІэ, унафэшІэ кыди-гъэкІым шыгъуазэ къэрэхъэлькъыр сщІынщ. Ар Іуэху цыкІу сытми.

Астемыри егупсысри, Долэт и мурадым хильэгъуа щыІэ-тэкъыми, жиІэн кыыхуэмыгъуэту зиущэхужащ. Долэт абы гу щылъитэм, къэгущуауэ иригъэкІуэкІырт:

– СыщыпсалгъэкІэ уэри укыызбгъурытынщ. Къыбгуры-Іуа? Уплэмэ лъагапІэм жылэр мэджыт-мэджыткІэрэ блэкІу, зы жэмыхъэтым зы жэмыхъэтыр кІэлъыкІуэу парад сщІынщ... Плъагъурэ си акъылыр здынэсыр? Иналрэ Къыз-джэрийрэ ящІэрт Іэтащхъэ щІын хуеяр. Уэ щхъэ умыщІарэ псэлъапІэ? Алыхъым къабыл имыщІын уи гугъа, советскэм и лъабжэр егъэбыдэ абы.

Долэт упэрыуэ хъунутэкъым. И щхъэм кыихъар ищІэу есати, Долэти зэпыту укІуэ, жиІэри ежъэжащ Астемыр. Мод-рейри увыІэжыртэкъым.

– Мэрем махуэм тищІынщ парад, – яхэкІиящ Долэт, лъыжъ зыбжанэм яхэту, – зыщывмыгъэгъупщэ: фыщыблэкІкІэ сэ сэлам фэсхынущ, фэ Іэ кысхуэфщІ. «Ура!» жыфІэу ину фы-кІий. «Ура!» жыфІэфми зыгуэрти. «Урам!» и пІэкІэ «Уэре-дадэ» кыыхыводзэ. ЕмыкІукъэ ар! Хъэдэгъуэдахэщ, зем-отделым кыикІыну хъэщІэм зэхихмэ. Ди напэр тевмых. Езы пэркуро дыдэр къэкІуэнкІэ хъунуш. Сэ си макъым кыызэ-рихъкІэ сокІий «Сэлам», – жызоІэри, фэ «Ура!» – живоІэри фыблокІ. Араш хабзэр, зэвгъашІэ. Ей-ей, фэ иджыри гъэса фыхъуху, сэ бэлыхъ мащІэ сшэчынукъым...

– Псоми гъэсэнэгъэм зратащ, – гушыІащ лъыжъ гуэр, – Астемыри, тхъэ дыгъэІэ, сабий згъэсэнущ жиІэри ежъэжакІэ.

Долэт абы пыжиІэжыни игъуэтащ:

– Сыт Астемыр зыхуигъэсэнур? Есащ и унэм жылэр щызэхуишэсрэ къавэури, къревэ иджыри. Тхъэр згъэпщІащ, Астемыр здэкІуам шыкІуэм, сэ къэзмыгъээзжатэмэ. Истепан зэрыбэлшэвычыр япэ къэзыщІар сэракъэ? Хэт революцэ зэрыхъунур япэ жызыІар? Долэтщ. Хэт иджы емынэр и унэм ихъауэ, и щхъэр пІэщхъагъ тримыльхъэу, бжыхъхъэсэм трасэн жылэ жызыІэу къэзыджэдыхъыр? Долэтщ. ПсэлъапІэ хъарзынэ езыгъэщІри хэт? Ари Долэтщ. Гъаблэм жылэр къэзыгъэлыну зи мурадыр хэт? Долэтщ. Сеплъынкъэ сэ бжыхъхъэсэр зэрыввэм, зэрытефсэм. «ЩІы» жыфІэурэ щІы кыиватащ, бейм кыытрахри. Ар дахэ-дахэу фымыви, узыр фи кІапцІэм исщ. Зыри фымылъагъуми, Мусэ флъагъуркъэ. ЩІы кыылъысар игъэкъабзээрэ гу плІыщІ мывэ защІэу къришащ. Выуэ, шыуэ иІэр мывэм триукІэ пэтащ. Фэ хъэдэр фогъей. Дапщэщ Іуш фыщыхъунур? Жылэр зэрытефпхъэм хуэдэу бзум тращыпыкІ. Ар жылэ тесэкІэ хъун?

– Долэт, тхъэм щхъэкІэ жыпІэмэ, ар жылэкІэ хъун? Дэ

Мусэ дыхуэдэ? Мусэ випщI иIэш, ишри нэхъ машIэкъым. ЛыщIэу зыхуейм хуэдиз къещтэ. Астемыр иIа уанэш закъуэри зыIэшIигъэхъаш. Дэ дышкъым, дывкъым. Дишхэр, уэлэхь, дыгъухэм зэрапэсу пхуамыдыгъуну. Ауэ дыщхьэхыркъым. Уэлэхь, дымышхьэх.

– Дауэ узэрымышхьэхыр, зи унагъуэр бэгъуэн, – къилгъаш Долэт, къызэщIэплъауэ, – ККОВ-м сытемытам, си фIэш хъунт жыфIэр. Сэра зымышIэр фи лэжьэкIэр? Советскэм ауэ сытми сигъэува фи гугъэ тету, щIы гуэшыныр зи пщэ дилгъхьэн имыгъуэту си пщэ къыдилгъаа фи гугъэ? Сыурысу щытатэм, алыхьым и шыкуркIэ, сэ урысу сыкбальхуакъым, пэркуро сыхъуат. Пэркуро жыхуэсIэр фщIэуэ къыщIыкI. Езы Инал пэркуром зэрыщышынэм хуэдэу, мышцэр кхъуэпIащэм щышынэркъым. Уэлэхь, щымышынэ! Сэ флгъагъур пэркуром махъсымэ сыдефаш. Си благъэ хъуауи къызолгъытэ. Сэр щхьэкIэ фытхьэусыхэну фыкIуэт пэркуром деж? КъэфщIэнщ си благъэ хъуарэ мыхъуарэ. Нахуэу согъэпщI, шыбжий уимыгъэшхмэ, жэщищ-махуищкIэ уи пIэ уимызэгъуэ мэджжытыр хъурейуэ къэбжыхьын хуэдэу...

Иджыблагъэ земотделым и унафэкIэ Исхьэкъ витI къратати гугIэрт:

– Зышумыгъэгъупщэ, Долэт. Иджы земотделыр нэхьыщхьэщ пэркуром нэхьрэ.

Мусэ зыри жимыIэу шытт. Дауи, абы и гум ирихъат Долэт жиIауэ хъуар, а тIур зэлупэфIэгъуши Мусэ телгъхьэ кыхуэхъунуш къуажэм ягъэува тетыщIэр. Нэхьыбэжу Мусэ игу ирихъар Долэт унафэщIэ къыдигъэкIыну жыхуиIар арат. ЩIым нэхьыфIу елэжьым и щIым хагъэхъуэnumэ, Мусэ и щIым япэ кыхагъэхъуэн хуейт. Земотделым шытхъуу Исхьэкъ къибжар Мусэ и тхьэкIумэм иригъэхъэнти.

Мусэ утыку къиувэу къэпсэлгъэну дзыхь ищIыртэкъым. УщIэпсэлгъэнури сыт? Мусэ и гум къишхыдыкIыу Долэт мэпсалгъэ, и тетыгъуэр тхьэм кIыхь ищI, а лIыр къуажэм дэсмэ, Мусэ Iыхьэншэу къэнэнкъым. Долэт Мусэ къемычэнджэщыжу Iуэху пхуищIэнутэкъым, езы Муси и къарум къызэрихькIэ Долэт шытхъурт: мэкъумэши, къуажэ къулыкъуи, суд Iуэхуи – абы зыхимыщIыкI шыIэкъым: «Щэрданхэ я мылгъур щымыIэжмэ, Къылышбийхэ я щIапIэм псы ирагъэжыхьыжамэ, Къэбэрдейр гъавэкIэ хэт зыщыгугъынур, дэнэ къикIыну цIыхум яшхынур? Мо джэдыгу пIаргъ къомым къалэжьыр ара узыщыгугъынур? Жылэр къулейсыз дымышIыnum, Долэт щIэгъэкъуэн дыхуэвгъэхъу, кымыкIуэтыну лIыщ, къуажэм фIыгъуэ къыдэхъуэнщ, ар ди пашэм, псэлгъапIэ хъарзынэ ирегъэщI, псэуалгъэ дахэщ, хьер къыпыкIынуш», – жиIэрт Мусэ.

Щхьэлмывэкъуэ дэххэр аргуэру езыр-езыру зэдауэрт хэт

прокурорыр нэхъыщхьэщ жиІэу, хэти земотделыр аращ псори зи ІэмыщІэ илтыр жиІэу. Мэрем махуэр къэсу парадыр тлэгъуащэрэт, жызыІэри мащІэтэкъым. Дауи, хэт емыплтынрэт, зым и ужьым зыр иту жэмыхьэт-жэмыхьэткІэ къяужэр псэлапІэм блэкІыу. Долэти абдеж кыытетрэ жылэм сэлам къарихыу...

Долэт псэлапІэ иригъэщІым и хыбарыр дэни нэсат, езыри абы щыгуфІыкІырт, фІыгъуэшхуэу кыилытэу. АрщхьэкІэ Долэт къехъулІар а фІыгъуэ закъуэр аратэкъым. Нурхьэлий и пщІантІэм, иджы ККОВ-р зыдэтым, дыхъати, пабжьэ гъужам хэлъу «къэрал пхъуантэм» и ІункІыбзэр кыигъуэтыжаш. МащІэ щІат ІункІыбзэр зэрыкІуэдрэ, еплъ иджы къэзыгъуэтыжам.

А хыбарыр напІэзыпІэм дэни нэсат. Езы Долэти гуфІэщати, и Іупэр хузэтеубыдэжыртэкъым. Мусэ сыми щалуэжырт, Долэт тет махуэ жылэм яхуэхъуну. ПсэлапІэм дыщыблэкІкІэ, Долэт девгъэхъуэхъу, жиІэрт Мусэ. Алыхъым фІы кыпхуищІэну, куэдрэ, плъагъурэ, Долэт тет зрыхъуу ІункІыбзэри кыиІэщІилъхьэжаш, тхьэм тхуигъэпсэуащэрэт а Іырт!

Долэт и тетыгъуэр кызыерыщІидзар арати, къяужэр Іуэхушхуэ хэтт.

Зэрыщытауэ къэнэжат, елъэбышауэу, и щхьэм щытхъуу, шхыдэу уэрамым дэтщ, зыхуэзэм унафэ хуищІу, и мыІуэху къяужэм дэмылъу кыилытэу.

Астемыр зи ужь итыр и нэт, и псэти дихьэхауэ елэжырт.

ПщэдджыжькІэ Астемыр и пщІантІэм цІыхур дэу зэрыщытам хуэдэу щытыжтэкъым. Мылицэ Къазджэрий, къяужэ тетыр ихъумэу бжэщхьэІум тесу щытари, плъагъужыртэкъым. Шы закъуэр яща нэужь, Лу абы нэхъ и жагъуэ хъуа сыт щыІэнт. АрщхьэкІэ Астемыр школ Іуэху фІэкІа зыри ищІэртэкъым, ищІэну хуежъами, хушІыхьэнут сытми? Школ щымыІэмэ, парти тхылъи къэгъуэтын хуеймэ, гъэ еджэгъуэри къэсамэ, етІысэхыгъуэ ихуэнт? ЕгъэджакІуэ закъуэкІэ псори зэфІэкІа хъугъуейт, итІани Астемыр и гур кІуэдыртэкъым.

Псом япэ Астемыр зи ужь ихьар Нурхьэлий и унэр арат. Ар зумыгъэпэщыжыну, ятІэ зумыхьэну Іэмал иІэтэкъым, унэ лъэгур гъуанэпщІанэт, блынхэр кыгуэуат, бжэ-щхьэгъубжэ жыпІэми, нэхъ Іеижт, фат, хьэпІацІэм яшхат. Иджы а къомыр зэгъэпэщыжын хуейщ. Езы унэри гъунэгъуши, Астемыр жэщи махуи Іуэулауэу щІэсщ, пхъащІэ кыишахэр имыгъуэуыІэу, езыри ядэлажьэу. Нурхьэлий и унэм фІэкІа школ пщІын унэ щыІэтэкъым. Езы Нурхьэлий жыпІэнуши: Налшык бэзэрым тетщ, бжын ещэри. Бэзэр-паща зыфІищыжауэ кыхуэзэр егъэшинэ, езым зэрыфІэфІу сату ещІ, бжын,

бжыныху, жэгундэ сыт хуэдэу ищэр тукІэ нэхь льяпІэу ищэми, «почем?» жаІэу кьеупщІам имыщэхуІауэ ІукІыжмэ, «што почом, чотри матрум», жеІэри и Іэщхьэр еубыд. Нурхьэлий и пІальэ зымышІэхэм мэшынэри кьащэху. Абы и унэм Ботэщ Астемыр школ кьыщызэІуех.

Мусэ зыри жимыІэу кІэльыплъырт Астемыр, хуэщІы-
фыну пІэрэ школ, жиІэу. Нурхьэлий и унэм щхьэгъубжэ

хэлъар Іуильхьэжат, гъуанэ тІэкІу фІэкІ кьимыгъанэуи, кІыфІт, иджы щхьэгъубжэхэр щІэрыщІэу щІын хуейт. Мусэ и шэщыр школ нэхь хъунут Нурхьэлий и унэм нэхьрэ.

Астемыр ешыртэкъым. Школыр мыдрисэм нэхьрэ нэхь дахэу, нэхь нэхуу, нэхь Іэхуитлэхуиту щытын хуейщ, жиІэрти пхьащІэхэм унафэ яхуищІырт, щхьэгъубжэр нэхь ину ящІыну.

ПхьащІэхэр лэжьэху, Астемыр партэ сытхэм я ужь ихьащ. СтІол, шэнт, шакъалъэ, тетрадь жыхуэпІэр нэхь гъуэтыгъуеижт. Налшык кьалэ дэт школышхуэм Степан Ильич унафэ яхуищІрэ узыхуей бгъуэтмэ бгъуэтынщ, армыхъумэ игъащІэм цыхум ямылар дэнэ кьипхын. Астемыр нэхьыбэу зыщыгугъыр Истепанщ. Сьмаджэщым дохутыру щылажъэ урысым уэздыгъэ хьарзынэ кьритащи, берычэт бесын. Степан Ильич и хьэтыр кьильэгъуащ.

Астемыр дауэ и гугъэми, Долэт и псэльяпІэр нэхь псынщІэу ящІырт школым нэхьрэ.

Лу япэ шууэ щыдэкІам дихьэхауэ зэрыщытам ещхьыркъабзэу, Астемыри школ Іуэхум дихьэхат.

ЛУ И ЛЫГЪЭР ЗДЫНЭС

ТІэщІэгъупщыкІа Іуэху щыІэщи кьытедмыгъээзжыну Іэмал иІэкъым.

«Шыхъуэ уанэкІэ» Лу кьеджэу щыщытам щыгъуэ щІалэ цыкІум и Лыгъэр здынэсу шытар кьыжыдмыІэу дауэ хъун. «Шыхъуэ уанэ» жыхуиІэ цІэр Лу фІэзыщари Думэсарэт. Лу шэсамэ, Фэкъужьы кьызэрыщыхъу дунейм теттэкъым, уанэ псынщІэ цыкІу кьытралъхьа фІэкІа, арщхьэкІэ езы Лу шым нэгъуэщІ зыгуэру еплъырт. Махуэ псом шым и щІыбым уис защІэу пхуэгъэкІуэнт? ЩІалэ цыкІур шы щІыбым щыджэгуу и зэш тригъэуну и гум кьэкІащ. Сыринэ гуэри иІэти, абы епщэурэ шыр игъашихэрт.

Зэгуэри кьызэфІэувэри шым тету Лу сыринэм епщэу хуежъащ. Епщэм кьыщымынэу, кьригъэкІ уэрэдым езыр кьыдэфэуи кьеублэ.

Бэлацэ сыринэ щІынкІэ Іэээти, Лу сыринэ зэрашІыр ищІэрт, иджы дзэл игъуэтмэ, кьыпеупщІри зыхуейм хуэдэ сыринэ ещІ. Абы епщэу шым кьытеувэмэ, Іэхъуи бжэныхъуи

кэмынэу кыызэхуосри Лу зэрызищІым еплэу мэдыхэшхэр.

Мылицэу кыажэм дэт Къазджэрий ар кыщилыагъум, нэхъри тригъэгущуащ щІалэ цІыкІур. Иджы Лу накъырэ гъуэздэджэ кыигъуэтауэ йопщэ, езыри, лыакъуэ мастэ хъужауэ, ислэмей ищІу шытхым тетщ, жылэр игъэдыхэшхыу. Фэкъуи ар зыкІи фІэмылуэхуу мэхъуакІуэ.

Іэхъуэхэм, я зш тезыгъэун яІэ хъуащи, махуэ къэс Лу кыауыхъри йолъэлу, «Тхэ укъэфэн, Лу, иІэт», жаІэу.

Зэгуэр шыр былым хыхъауэ Лу накъырэм епщэу ислэмей ищІырти, жэмхэр кыэуылауэ щІалэ цІыкІум еплырт, танэхэр щтауэ кыизеплэкІыурэ зэбгрыжырт, арщхэкІэ Іэхъуэр шхыдакъым. Ерул жэм игъэхъуу зэ кыыхуэзати, мэхуауэ дыхъэшхырт, кІапсэрыкІуэм ухуэдэщ, жиІэу.

Лу ушытхъумэ, нэхъыфІыжу зищІырт. Къэфэн щІигъа-чэртэкъым.

– Жэмыр сыт хуэдэу едалуэ уи гугъэ музычым... Музычым хуэдэу фІуэ ялыагъу шыІэкъым... ИІэт, Лу. Ай, бетэмал, Ботэщхэ я лъэпкъри! Бгъэгъуэщакъым уи лъэпкъыр, – жиІэрт Ерул, Лу и музычыр фІэдахэу.

– Фэкъуи музычыр фІуэ елыагъу, – гуфІэрт ар, шы зытесри Іуэхум кыыхигъэщмэ фІэфІу.

– ИІэт, тІыкІуэ. Ботэщ, ей! Епщэ накъырэм. Тембот хуэдэу уІэпщІэлыапщІэщ уэри. Пшыхъэщхэ кыажэ уэрамым удыхъэжмэ, кІапсэрыкІуэ узэрыхъуар егъэлыагъу псоми. Тхэ дыгъэлэ, кІапсэрыкІуэм утемыкІуэмэ уэ сэ слыагъур. ИІэт, тхэ, зы ислэмей пщІын, – арат Ерул жиІэр.

Лу тхъу шахуам хуэдэт.

– КхъуейплтыжыкІэрыщІэм номиным хуэдэу ущыдэкІуейм, сщІат уэ бэлыхэ узэрыхъунур.

Лу накъырэм епщэрт икІи кыафэрт.

Ерул мэхуауэ дыхъэшхырт, башыр зыщІигъэкъуауэ.

– Еуэ, еуэ, Лу. Псыхуабэ шыслыэгъуа циркым нэхърэ унэхэ ІээкІэ, соІуэ. Къудащхэ я кІапсэрыкІуэр жыжъэу кыипщІыхъэну Іэмал иІэкъым.

– Ей, алыхъым хэтыр иІэмэ, Лу, ушыкІуэжкІэ апхуэдэу укыафэу кІуэж, – жаІэрти Іэхъуэхэри я фІэщу лыаІуэрт.

– Мо жэмхэр зэредалуэ! Тобэ Іистофрилэхь. КыагуроІуэ. Ей, хъеуан щхэкІэ, кыагуроІуэ, – жиІэу Ерул былым яхэплээрт.

Пэжу, жэмхэм хъуэкІуэн щагъэтауэ зэхэтт, щІалэ цІыкІу кыафэм еплэу.

Лу, жэмхэм еплъри, и гум къэкІащ: накъырэм сепщэурэ жэмхэр ди пщІантІэ дэсшэу Думэсарэ кыезгъэш щхэ мыхъурэ, жиІэу. АрщхэкІэ ар хэт кыпхуидэн. МысыхъэткІэ, Къазджэрий зэрыжиІам хуэдэу, Лу кІуэжмэ нэхъыфІщ, шым

тету кѡафѣу икѡи накѡырѣ епщѣу. Лу и гур Тинѣ деж жаш, абы сыкѡильѣгѡуатѣмѣ сыту фѡйт, жиѡѣу. Лу кѡѣгушхуат, мѣжалѡѣми, ари щыгѡупщѣжат, зи нѣгу зригѡѣужѣ ѡхѡѣу-шыхѡѣухѣри апхуѣдѣт, гѡѣѣмыѡѣ ямыѡѣми, Лу и музычымкѡѣ ирикѡурт.

Мѣрем пщыхѣщхѣ гуѣрым Лу кѡѣажѣм кѡѣдыхѣжаш мѣжджытым кѡѡѡѣжхѣри уѣрамым дѣту.

Шытхым тету кѡафѣ щѡлѣ цѡыкѡур псоми яфѡѣхѣлѣмѣту еплѡырт, уеблѣмѣ жѣмхѣми яхѣтт кѡѣувыѡѣу накѡырѣм едаѡѣу.

Фѣкѡѣ щхѣхѡѣу кѡѣурт, и щѡыб щыджѣгури фѡѣмыѡѣухуу. Лу есат шы щѡыбым кѡѡщыфѣу, уѣрамым дѣт кѡѡмри кѡѡщеплѡым, занщѡѣу итѡкѡѣ ѡѣбѣри и щхѣэр ищѡагѡѣу зри-саш. «Мо щхѣѣкѡѣ шым тетым феплѡыркѣѣ, тобѣ ярѣби, сыту кѡѣейщѣей», – жѡлѣрт зылѡагѡым.

Лу щхѣѣкѡѣ тету зыкѡомрѣ кѡѣуаш.

Мащѡѣ-мащѡѣурѣ Лу кѡапсѣрыкѡѣуѣу кѡѡлѡытѣ хѡѣаш, уеблѣмѣ «Лу» жамыѡѣжу «Ботѣщхѣ я кѡапсѣрыкѡѣурѣ» жѡлѣрт нѣхѡыбѣм.

Хѣѣблѣ щѡлѣ цѡыкѡум зызыпашѡыжыр Лут, ауѣ абы хуѣщѡыр адреѡхѣм яхуѣщѡрѣт, шым кѡѣхуѣхырти гѡѣуѣ щѡѣпхѡѣѣжырт. Лу пщѡѣ кѡѡхуашѡ хѡѣаш псоми, и ныбжѣгѡѣухѣм яыхѣхѣмѣ, нѣхѣ тѡысыпѡѣфѡ ягѣѣтѡысырт, губгѡѣѣм дѣкѡамѣ, бжѣныхѡѣу цѡыкѡухѣр, бжѣн лѡхуам щыщѡѣфкѡѣ, Лу нѣхѡапѣ щѡыкѡѣ щѡагѣѣфырт. Япѣм Бѣтокѡѣуѣ и кѡѣѣ Хѣѣсѣн зыбгѣѣдигѣхѣхѣртѣкѡым Лу, иджы, ныбжѣгѡѣухуѣ зыкѡыхуищѡыну, бжѣным щѡѣегѣѣф.

Бжѣным ущѡѣфыныр сыту тхѣѣгѡѣуѣ, зымыгѣѣунѣхуам ищѡѣнукѡым, езы Луи щѡѣфыф зѣѣ хѡѣакѡым. Шы щѡыбым укѡѡщыфѣныр зыкѡи нѣхѣ гугѡукѡым бжѣным ущѡѣфыным нѣхѣрѣ, итѡлани елѡѡлѡаш.

Хѣѣсѣн ирикѡѣуху бжѣным щѡѣѣфа нѣужѣ, езым бжѣн бжѡакѡѣур иубыдырти, Лу хуит ищѡырт бжѣным щѡѣѣфыну. Езы Луи, Хѣѣсѣн зѣрищѡым ещхѡѣ, бжѣным и ныбафѣм щѡѣпщхѣрти, и нѣкѡур кѡѣдѣгѣзѣѣуѣ гѡѣѣлѡырт.

– Зѣ умышѡашѡѣт, – жиѡлѣрт Хѣѣсѣн, – иужѣкѡѣ шым утесу укѡѣмыфѣнумѣ, ущѡѣзгѣѣфынукѡым си бжѣным. Уи ныбѣ из зѣрыхѡѣу, уѣжѣжыну кѡѡщѡѣкѡынщ. Ара?

Лу и шыр адреѡ щѡлѣ цѡыкѡухѣм яѡыгѣт.

– Уѣлѣхѡи, сыкѣѣмыфѣм. – Луи бжѣн быдзыр и жѣѣм хуигѣазѣрти, кѡишу хуѣжѣѣрт, арщхѣѣкѡѣ щѣр зѣм и нѣм щѡи-утхѣрт, зѣми и пѣм илѣадѣрт.

– Уи щхѣэр кѡѣѣѣт, дѣлѣ, – зѣрыгѣѣкѡѣийрт щѡлѣ цѡыкѡу-хѣр.

– Щыгѣѣт. Тхѣѣ ѡѣѣ, укѣѣфѣну.

– Сыкѣѣфѣнщ, жысѡакѣѣ! Уѣлѣхѡи, сыкѣѣфѣнмѣ, ухуѣймѣ, жѣщ пщѡндѣ.

Лу тІэкІу-тІекІуурэ зыхуейм хуэдэ хъуат: чыржыным едзакъэрти, бжэным щІэфырт, зэдзэкъар игъэныщкІурти, аргуэру щІэфырт.

Апхуэдэ тхъэгъуэ дэнэ шыІэ. Лу ирикъуху машхэри йожъэж. Бжэни есащи, Іэсэ дыдэу шытщ. Лу егупсысри, бжэным ущыщІэфкІэ чыржын бжъэдэмылътым нэхъыфІу кыилътытащ. ЗыбгъэнщІыху шэм уефэрэ чыржыныр шым кыыхуэбгъанэм нэхъыфІщ, жиІэри и гум ириубыдащ.

Есэжа нэужь, Лу щІэгъуалъхьэрт бжэнми, и нэр уфІыщІауэ бжэным щІэфырт, чыржыным емыІусэу. Чыржыныр шым иримытми, унэм ихъыжмэ, зышхынур мащІэт? Тинэ кыыздэсшэфатэмэ, бжэным быдзитІ иІэр зырызу дрикъунт, жиІэу Лу и гум къэкІащ. ГъуэлъыпІэ натІэм кыфІыха гъушІ хъурейр Тинэ иритауэ хъыджэбз цыкІур абы ириджэгурт. Лу зыкІи хущІегъуэжакъым ар Тинэ зэрыритам. Абы егупсысурэ бжэн быдзыр Лу и жьэм кыжъэдэхуащ, бжэныр зейм иутІыппауэ кыщІэкІлати, кыыхуэубыдыжакъым...

Лу а махуэм и дуней тхъэгъуэт.

Пщыхъэщхъэ къэс Лу кыщыкІуэжкІэ къафэу, ислъэмей ищІу къэкІуэжырт, армырми хъуртэкъым. Уэрамым дэт псори лъаІуэрт: «Лу, тхъэ, укъэфэн», – жаІэу. Лу и къафэм «Шыхъуэ уанэм и къафэкІэ» еджэрт. Езы щІалэ цыкІуми куэдрэ зримыгъэлъэІуу къафэрт. ЖэщкІэ гъуэлъыжамэ, егупсысырт, нобэ Тинэ сыкыильэгъуауэ пІэрэ, жиІэрти. Лу кызызырфІэщІымкІэ, Тинэ жыгыщхъэм ису къаплъэрт.

Щхъэлмывэкъуэм «Шыхъуэ уанэм и къафэ» нэхъ гурыфІыгъуэ яІэтэкъым, мэжалІэри мымэжалІэри кыдэкІырти Лу еплъырт. Къуажэм Іэщ кыдэзымынэжа кІэдэт сытхэм гыбзэу шыІэр кыыхуабжырт.

КІэдэт-мэдэтхэм уебгмэ, уи губжь нэхъ тІысырт. Думэсарэ и уэрэдыр нэхъ машІэ хъуат, махуэкІэ жыг щІагъым щІэсу цыкІухэм яхуэдэ-яхуэбзэмэ, уэрэдыр къришу шытати, иджы щэху хъуащ. Псом хуэмыдэу, Саримэ уІэгъэ хъуауэ сымаджэщым зэрашэ лъандэрэ уэрэд лъэпкъ жиІэжыртэкъым. Лу ищІэжырт Саримэ кыщыщІар, арщхъэкІэ зэи иІуатэртэкъым. Зэзэмызэ, дохутыр жыхуаІэр зищІысыр сыт, жиІэу щІэупщІэмэ, Нанэ кІыхъу иригъэкІуэкІырт: дохутырым кыпнэщІэхуэр пеупщІ, къумыкъухэм хуэдэщ, щІалэ цыкІу къапнэщІэхуэм, къурІэным зэритым хуэдэу, къаубыдурэ паупщІ, жиІэрти. АрагъэнкІи хъунут Лу дохутырым тепсэлъыхъын щІыфІэмыфІыр.

Шыр ящэу шыдаша пщыхъэщхъэм Лу и гум кыщІитхъыу щІэгъар иджы гурыІуэгъуэщ.

ЩІалэ цыкІум шыр зэрашар и жагъуэ хъуами, кыгурыІуэпатэкъым унагъуэми езыми къащыщІар. ЕтІуанэ махуэм Думэсарэ чыржын игъэжъауэ, кІышым кыкІри Темботрэ

Аслээнрэ кэкІуати, псори шыгъуэрт Фэкъу пшІантІэм зэрыдэмытыжым шхэкІэ, Лу гъуэмылэ здихьын иІэми, здэ-кІуэн шыІэжтэкъым. ШІалэ цІыкІум и нэпсым аргуэру кыи-зэпижыхъат, мышхэфу.

Думэсарэ деж кышчышІэдзауэ Нанэ деж шиухыжу унэм шІэстэкъым зэгупу зэгуэмыуд, Долэт Фэкъум тесу парадым кэкІуэнуш, псэлыапІэр яухмэ, жаІэу хыбар шызэхахам. Мусэ хэхуу шыр ириту арат къуажэ Іэтащхэм, иджы а тІур хуабжъу зэфІт.

Лу хуэшэчынутэкъым Долэт а шым тесу. СыкІуэнш Тинэ дежи сельэунш, икІэшІыпІэкІэ Жыраслээн хыбар иригъа-шІэу шыр кыригъэдыгъуну, жиІэу арат Лу зэгупсысыр.

Дыгъэр къухъэным тІэкІу иІэжу, Лу Шхэлмывэкъуэ тель лъэмыжым деж кІуауэ, хыдждэбз цІыкІум къакІуэмэ, жиІэу, пэплэрт. Езы Тинэ зэрыжиІэмкІэ, а лъэмыж шІа-гъым дежт Жыраслээнрэ Тинэрэ шызэхуэзауэ шытар. Лу тІэкІу мыгузавэу къанэртэкъым, арщхэкІэ Тинэ кэкІуэну шыжиІакІэ, уІукІыж хъунутэкъым.

Пшыхъэшхэр къэблэгъащи, уэм дыдэ мэхъу, кІыфІыр къуршым къашхъэшохъэ, мэз блогъэр мэткІу, уафэ лъашІэр, мафІэ кышІэна хуэдэу, плъыжыбзэш, Іэшхэр ззэмызэ мэбу.

Лу псы Іуфэм екІуэлІауэ пыжъ банэ Іутым хэтш, Іэуэлъа-уэншэу ежэх псым еплъу. ДэнэкІи уплъэми кэкІыгъэр гъур хъуаш, ауэ псы Іуфэ дыдэм деж кышыкІыр иджыри шхъуантІэш.

Тинэ къакІуэртэкъым. Лу дзэл жыг шІагъым кІуэри шІэтІысхъаш, сэ иІыгъамэ, дзэлым кыпиупшІынти сыринэ ишІынт, арщхэкІэ уимыІэр гугъукъэ, Лу шыст зыри имы-шІэу. ТІэкІу-тІэкІуэрэ имышІэххэу жейр кыитеуэри шІалэ цІыкІур Іурихаш. Куэдрэ жея, мащІэрэ жея, Лу кыызэщымэ, лІитІ зэпсалъэ хуэдэу макъ зэхех. ТІум я зыр шхъэлтет Іэдэму кыфІошІ.

Шхъэлтетым зихъуншІэрт:

– Уэлэхьи, сымышынэ. Сыт сышІэшынэнур? СышІэмы-кІуэр, Жыраслээн зэран сыхуэхъумэ, жызоІэри араш, нэгъуэшІкъым. Іэдэм кэкІуаш, жиІэу Тинэ Чачэ жриІэм, фызыжъым хэлущІыІу ар имышІыну Іэмал иІэкъым, – жиІэу.

– ЖумыгъэІэ икІи зыкыумыгъащІэ. ЛІо, урахулІа абы? – жиІэу Іэдэм зыгуэр къедауэрт.

– УкыимылъагъупІэр иІэ? Чачэ къеупшІынш: «Іэдэм зы-хуейр сытыт?» – жиІэнши. «Пхъуантэ цІыкІум кыкІэлъы-кІуаш». «Сыт пхъуантэ цІыкІу?» Плъагъурэ, Хъэмзэт, зэрыхъур. Тинэ зыкыумыгъэшІэну Іэмал лъэпкъ иІэкъым. Сэ Жыраслээн сэбэп фІэкІа зэран сыхуэхъуну сыхуейкъым.

– Сыту укъэрабгъэ, ярэби. Ара си гугъэм, уэлэхьи, уи

щхьэлыр псым трих щІыпэтар, – жиІэрт ХьэмзэткІэ зэджем.

Щхьэлтетым ар и тхьэкІумэм иригъэхьакъым.

– Щхьэлыр трихыпами ягъэ кІынутэкъым. Но щхьэлым и сэбэпыр? – жиІэрт Іэдэм. – Шэрхьыр имыкътутэу щхьэлыр икътутэпащэрэт зэрыхь-бэздыхьу. Е хьэжэркъым, е сыткъым. Уэлэхьы, тхьэмахуэм щІигъуам, схуэхьэж жиІэу псэ зыІут къызэрымыкІуэрэ. Хэт иджы гъавэ зиІэр? Хэт щхьэлым кІуэр? Пэжщ, тхьэр сымыгъэпцІын щхьэкІэ жысІэнщи, Жыраслъэн и лыкІуэ къэкІуаш, мыхьэжэнуми, Іуэху яІэу, я Іуэху тхьэм дахэ ищІ, къэкІуаш. Уэлэхьы, пэжыр жытІэнщи, Жыраслъэным дызыщыгугъыр. Абы зримыгъэзахуэмэ, хэт зэхихыжыну зэхэтхьуа-зэхэпща къомыр. Долэт укъыхуэ-нэмэ – улІаш, уэлэхьы, улІам. Жыраслъэн и Іуэху Къэбэр-дейм щымыхьуми, асэтинхэм деж тхьэм щигъэхьу...

– Хьунщ, – жиІэри Хьэмзэт зэпиудащ Іэдэм и псалъэр, – куэдщ жыпІар. Мыдэ къэдаІуэт: ныжэбэ Жыраслъэн ПсыІэ къуажэм къэкІуэнущ, пщэдей асэтинхэм я деж кІуэнущи и Іуэху абы щыхьуми плъагъунщ. КІуэи, Чачэ илъагъуми имылъагъуми, пхьуантэ цІыкІур къэхь...

– Хьыджэбз цІыкІум ищІэу пІэрэ пхьуантэр здэщыІэр?

– ИщІэу къыщІэкІынщ. Хьыданыжъ зэрылъ кІарзин-кІэжъ гуэрым бгъэдэту гъуэлъыпІэ щІагъым щІэту щытащ, жыІи и гум къэгъэкІыж. Абы удз хушхьуэ дэлъыр димыІэну Іэмал иІэкъым. ИІэ, сумыгъэгувэ. Сэ сымаджэм сыккъыбгъэ-дэкІаш. Езы хьыджэбз цІыкІум къегъэхь мыбыкІэ, къыб-гурыІуа?

– Сэ сыкъэмыкІуэуи?

– Уэ къэбгъэзэжмэ, гурышхьуэ ящІынщ.

– Чачи хьыджэбз цІыкІури сымыгъуэтмэ, дауэ хьуну?

– Умыгъуэтми, къэгъуэт. Гъуэгу мыгъуэм ежъэн. Унэм зыри щІэмысмэ, пхьуантэ цІыкІур къэгъуэтыгъуей, къащти сэ къысІэщІэгъэхьэ.

– Зыгуэр кърихьэлІэрэ дызэхуэзэ мыхьумэ-щэ?

– Уа, сыту удыкъмыкъ уэ. СогъэпцІри, щІыр пэкІэ уэзмы-гъавэм. Мыхьумэ, уэ пхьынщи ПсыІэ къуажэ укІуэнщ. И-мамхэ я унэм. ПцІыхурэ?

– СцІыхуу щытащ.

– ДызэгурыІуаш. Зыгуэру зыбгъэкІуэдыжыну ухуежъэн-щи, къызжиІакъым жумыІэж. Уи фызыр дэс? Мыбы укъызэ-рыкІуар жепІа?

– Делэ сыхьуа? Уэлэхьы, жезмыІа?

– Сэ сщІэрэ. Псэлъэн уи жагъуэкъыми аращ... КІуэ псын-щІэу. Хьыджэбз цІыкІум жеІэ къыхуэзэІамэ, жыжъэу къи-кІухьыну. А бжесІар псэ зыІутым жепІэнщи, уи псэр си ІэмыщІэм илщ. ПсыІэ къуажэ, Имамхэ деж, зыщумыгъэ-гъупщэ, зыгуэр къэхьужыкъуэм.

Лу губзыгъэ цыкIути, кыгурыIуащ имыщIэххэу псалмакъ хьэлэмэт зэрызэхихар, щэхум я щэхуж кызэрищIар. Езыри тIэкIу шынэжауэ зиущэхужат. Сыт пхъуантэ цыкIуу пIэрэт а тIур зытепсэлъыхьыр? Лу и гум къэкIыжаш: гуащэр щеджэжым щыгъуи пхъуантэ цыкIу гуэрым и гугъу ищIат.

Щхьэлтетыр зэрыIукIу, Хьэмзэти лъэныкъуэ зригъэзащ.

Щхьэлтетыр Iэнкунти кыгъээзэжаш:

– Хьэмзэт, къэдаIуэт...

– Щхьэ укIийрэ, ер зи унэм ихьэн?

– Езы хьыджэбз цыкIур мыбыкIэ къокIуэ.

– Тини?

– НтIэ. Аракъэ? Плъагъурэ?

– Уэлэхьи, арам. Тинэщ, – фIэгъэщIэгъуэну плъэрт Хьэмзэт. – Дэнэ здэкIуэр ар?

Лу фIэкIа зыщIэ щыIэтэкъым Тинэ здэкIуэр. ЩIалэ цыкIур къэшынащ, ищIэнур имыщIэжу. Си дежщ Тинэ здэкIуэр, жиIэу кIиину и Iупэм къэсат, арщхьэкIэ шынэщати, зыри хужыIэртэкъым.

Лу гузавэу, хьыджэбз цыкIум Iэдэм хуээри Хьэмзэт здэщытым ишаш.

– СыкъэпщIыхужыркъэ, Тинэ? – жиIэри Хьэмзэт щIэупщIаш.

Тинэ зыгуэр жиIаш. Хьыджэбз цыкIури шынауэ щэхуу псалъэ къыщIэкIынти, Лу зыри зэхихыртэкъым Тинэ жиIэм щышу.

– Умышынэу кызыжеIэт мыдэ. Уи жагъуэ зыщIа щыIэ? ЖыIэт. Сэ сыхурикъунщ абы.

Тинэ щэху дыдэу псалъэрт.

– Дэнэт уздэкIуэр? ЖыIэт!

Iэдэмрэ Хьэмзэтрэ хьыджэбз цыкIур я гъусэу IукIыжаш, хуэм дыдэу зэпсалъэурэ. МашIэ-машIэурэ я макъи зэхуумыхыжу, езыхэри пщыхьэщхьэ кIыфIым хуумылъагъуэжу кIуэдыжаш.

Лу и гур кызэрыгъуэтыжаш. Сыт иджы абы ищIэн хуейр? Дэнэ кIуэну, хэт ирихьэлIэну а щэхур? Хьыджэбз цыкIур зыщIыпIэ яшэмэ, тобэ ирехъу, ПсыIэ къуажэ яшэнщ. Имамхэ я унэм. Пхъуантэ цыкIу зи гугъу ящIарщэ? А-а, ари сощIэ. Асыхьэтым Лу и гум нэгъуэщI зыгуэри къэкIати, и щхьэфэным зрисаш. Тинэ, Лу сыхуээну сыкIуэрт, жиIэмэ, зэIыхьакъэ. Хэт и Лу, дэнэ щыIэ а Iейр? Лъэмыж щIагъым щIэс? Е пабжьэр ара зыхэсыр? НакIуэт, дыгъэлъыхьуэт...

Лу зэгупсысыр Iуэхум хэлът. ЗыпIэжьэну Iэмал иIэтэкъым. ЩIалэ цыкIур хуэм дыдэурэ тафэм къытехьэу

плъэмэ, зыри илъагъуркъым. Тинэ жиІауэ къыщІэкІынкъым здэкІуэр. Лу къыщІэпхъуэри Іэдэм сымэ гъунэгъу закъы-хуищІащ, Тинэ здашэр зригъэлъагъуну. Щыри Жыраслъэн-хэ я унэмкІэ кІуэрт. Псыхъуэм жыг Іув тІэкІу дэтти, абы хуэзанщІэ щыхъум, Лу гу лъытащ: жыг тІэкІум шы хэтт, а шым лІитІ хуэдизи бгъэдэтт. Хъэмзэт и гъусэу къыщІэкІынщ, жиІэри Лу къэгузэващ. Шэч хэлътэкъым абы.

Жыраслъэн и лЫкІуэхэр къыщыкІуэм пщыхъэщхъэ Іэщ къыдыхъэжыгъуэм зыкъыхуагъэзащ: хэт Іэщым хэту, хэти шыхъуэм зыхагъэпшахъуэм, губгъуэм ит шы зытІуш зы-хуахусурэ къуажэм къыдыхъэрт. Иужьым, зэрызэгурыІуар арати, щыри псыхъуэм дэт жыг Іувым деж щызэрихъэ-лІэжаш. Лу зэгупсыс щыІэтэкъым, Тинэ иримыгъашэу къызэригъэнэным фІэкІа, Къазджэрий деж нэсын хуейт. Абы псори жепІэмэ, зыгуэр имыщІэу къэнэнкъым, жиІэри Лу щІэпхъуащ.

Насыпыжбыр Лу иІэу къыщІэкІынт. Къазджэрий шы зытесымрэ шы щІэгъуэплъитІымрэ иггъэхъуакІуэу я куэ-бжэм деж щыст. Лу зиплтыхъщ-зыкъиплтыхъри и ужьым итыІауэ щимылъагъум, нэхъри псынщІэу Къазджэрий дежкІэ жэрт. ЩІалэ цІыкІум и гур къызэрыгъуэтыжат, уе-блэмэ иггъээжу абрэдджхэм езауэтэм, япэлъэщынкІи хъунт.

АтІэ сыт хузэфІэкІа Лу?

Къазджэрий зэуэ къыгурыІуакъым, Лу жиІар дахэ-дахэу хужыІатэкъыми: ПсыІэ къуажэм Жыраслъэн шыІэу, Тини абы яшэnumэ, икІэщІыпІэкІэ Астемыр е Долэт хыбар егъэ-щІэн хуейщ. Езы Инал дыдэ хыбарыр лъэгъэІэса хъуатэм, нэхъыфІыжт.

Лу сыт илъэгъуами, зэхихами къытригъазэу жиІэжыху, зыгуэр щІэуэ къыщІигъурт, итІани куэдрэ зыпІэжъэ хъунутэ-къым, езы щІалэ цІыкІури лъаІуэрт, псынщІэ-псынщІэу Тинэ къаІэщІигъэкІыжыну.

Астемыр деж хыбарыр щынэсым, занщІэу къыгуры-Іуащ щІэн хуейр.

– Дэгъуэу пщІащ Долэт деж узэрымыкІуар. Къыбгуры-Іуа?

– КъызгурыІуащ.

– АтІэ, зегъэхъ. ШыхъуэфэпскІэ кІуэи, нэхъ гъуэгу кІэщІ хъунщ. ЗанщІэу щІэлъадэ Инал дежи жегІэ.

– Уэ-щэ?

– Сэ Жыраслъэн и унэмкІэ секІуэкІынщи сакІэлъы-плъынщ, – жиІэрт Астемыр. – Абы нэхъеи си шыр щысща дыдэм зэрырихъэлІа?

Астемыр зэрыгузавэр щилъагъум, Думэсари къэгузэващ, а тІуми щІалэ цІыкІур еплъмэ, гуфІэрт, иджы Тинэ къытра-хыжынщ, жиІэу.

– Тобэ ярэби. Дапщэщ дэ дыштыныншыжыну? Зы махуэ гуауэщхьэуэншэ дыхьуркьым, – жиІэу тхьэусыхэрт Думэсарэ. – ЕгъэджакІуэу ущежьэжым, сыгуфІа мыгъуэти, къайгъэншэу дыпсэун си гугъэу. Сыт узезыхьэр, щхьэ уи сабий

уабгъэдэсу ущымысрэ? Жыраслъэн, уэ уахэмытми, къаубыдынщ...

Астемыр, фызым емыдауэу, и фочыжьыр къыфІихауэ илъэщІырт:

– КІуэ, тІасэ, уэри гъуэлъыж, кІуэ, – жиІэри Астемыр и къуэ нэхьыщІэм жриІащ.

Лу зыри жимыІэу фочым еплъырт.

– КІуэ, нэ цІу, жей.

– Уэ Тинэ къатепхыжыну? – жиІэу щІэупщІэрт Лу.

– Іэмал имыІэу. Къазджэрий Елдар и гъусэу къэсмэ, сэри сахэту дыкІуэнщи, си Іуэхущ Тинэ абы яшэм.

Лу и гур зэгъат, арщхьэкІэ жей жыхуаІэр ищІэртэкьым, сэри сыздашамэ, сыту фІыт, жиІэрт Лу игукІэ. Пэжу, езыри шым тесыфырт, арщхьэкІэ шы ямыІэжмэ, сыт пщІэн... Думэсари шхыда щхьэкІэ, ІэпщІэлъапщІэт, щІыІу иридэжырт, мест сытхэм дагъэ щихуэрт.

Лу гъуэлъыжауэ Нанэ хуэм дыдэу жиІэ уэрэдым едаІуэрт, арщхьэкІэ щІалэ цІыкІур зэгупсысыр тхьэм ещІэ, и нэр зэтелъми, жейртэкьым.

А махуэм Лу и нэгум куэд щІэкІат.

Псальащхьэ IV

ЗЭРЫЗЕХЬЭ, ГҮЗЭВЭГЪУЭ

ХьэдагъэкІэ яуха нысашэм и хьыбар яхуэмыІуэтэжу цІыхум куэдрэ яжьэдэлъами, ар ящызыгъэгъупщэн гузэвэгъуэ махуэ къэс къэхьурт. Къэбэрдейр абрэджим ягъэлажьэртэкьым, псэупІи къратыртэкьым. Зым иш трахмэ, зым и шхын фІахьырт.

Темботрэ Аслъэнрэ кІышым щІэувати, псори къелъэІурт, ІункІыбзэ быдэ, зыми Іуимыхыфыну, тхуэфщІ жаІэрти. АрщхьэкІэ гъукІэну къыщІэзыдза къудейм ящІыфынт ІункІыбзэ.

Мусэ и шэщым пщыхьэщхьэкІэ ирит ІункІыбзэр зы хьарбызыфІ хуэдиз хьурти, кІышым къыщІыхьэ псори щІэупщІэрт, Мусэ и ІункІыбзэм хуэдэ хэт тхуищІыну пІэрэ, жаІэрти. Шы дахэ зырыз къызыхуэнам щІыунэ къатІауэ жэщкІэ абы ирагъэуэрт.

Пщыхьэщхьэ пшапэр зэхэуамэ, уэрамым плъыр дагъэтІысхьэрт, дыгъу къахуэзэмэ къаукІыну, арщхьэкІэ плъыр-

хэм гуахъуэрэ к'ямэрэ ф'іэкл'а ялыг'тэк'ым, дыг'уак'уэу к'ээзык'ухъыр Іэщэк'Іэ зэг'эпэщати, зызэрапщытми зыри к'ык'Іынутэк'ым, е пл'ырхэр к'ауІэрт, к'аук'Іырти, дыг'уэр яІэшІэк'Іырт. Абы иужьк'Іэ пл'ырхэм дыг'уэ ялыаг'умэ, к'ІэшІу заг'эпщк'Іурт е заушэхурт.

Астемыр к'алэм к'Іуауэ к'эгувэмэ, Думэсарэ гузавэу жейм езэг'ыртэк'ым, парт собранэр сыту бэлыху к'ык'уэ-к'Іа, жиІэу. Щх'элмывэк'уэ коммунисту дэсыр щы ф'іэкл'а х'уртэк'ыми Налшык нэс собранэм к'Іуэрт. Астемыр нэхыбэм нэхушыр арат к'ышчысыжыр.

А щыр зыхэт ячейкэр школ-коммунэм щыІэт, секретару яІэр Степан Ильичт. Долэт, Бэлацэ, Астемыр – а щыр зэг'усэу щык'Іуэ к'эххурт. Долэт ф'Іэф'ыжът собранэ сытхэр, к'Іуамэ, к'эмыпсалъэу к'ыг'ээзэжынтэк'ым. Астемыр Бэлацэ партым хиг'эхъэн и х'исэпу зэзэмызэ здишэрт.

Инал и ныбж'эг'уф'І дыдэм ящыцу К'эрэщей Х'эжумар и к'уэш гуэр бандэм к'аук'Іауэ Налшыкрэ Щх'элмывэк'уэрэ я зэхуак'ум к'ышчаг'уэтыжа пэтрэ, Астемыр мышы-нэу собранэм к'Іуаш.

Абрэджу мэзым щ'Іэтыр коммунистым л'ыххуэрт, к'апэщІэхуэмэ, яук'Іырт, я натІэм ваг'уэ к'ыхаг'эжырт, я щыбым ф'элгыр ирахырт. Бэлшэвычылтк'Іэ зыптх'эщІмэ, хушх'уэщ ж'ээн уз зэфык'Іымк'Іэ, жаІэу хыбар яг'эІуат. Абрэдж зык'ом зэхэтІысх'уэу ц'ыхульк'Іэ андез яштэу зылъэг'уа щыІэу жаІэрт. Дауи, ар ауэ л'ыи к'удейтэк'ым, бэлшэ-вычылт'у к'ышІэк'Іынут.

Мэзым ушІыхъэми, губг'уэм уитми – дэнэк'Іи абрэджыр щыкуэдт. Шэшэн, мышк'ыш жып'Іэми, абрэджыр щымащІэ щыІэтэк'ым. К'эбэрдейм уэрк'эрэ пщыуэ, афицару, бейгуэлу исар абрэджт. Мэжджытым молэм уаз ятмэ жаІэрт: «МэжэщІалІэу губг'уэм ит абрэджхэм яшхын ептыну псапэщ», – жаІэрти.

Зауэр хэкум щаухатэк'ым. Жэщ к'эс фочауэм к'ыг'г'уэушырт.

Пщэдджыж'ым Іуэху иІэу дэк'Іар пшапэ зэхэмыуэу к'ыи-зэрысыжыным и ужь итт. Астемыр жэщ нык'уэ х'уху к'энтауэ к'ышчык'Іуэжк'Іэ, бэзэр унэм зыщІып'Іэ деж к'ышчы-ІэшІыхъа пх'эбг'уэ к'Іапэ е бжэг'уэ – арат Іэщэу иІыг'ери. Зэгуэрым, и зак'уэу к'эк'Іуэжу, зыгуэрым и пх'эрыг'ажэ зэпахыу к'ыІушІаш. Астемыр г'унэг'уу ек'ІуалІэри щІы-тІым дэсу к'Іияш: «Ей, пл'ырхэм фык'аувахъ фоч яІы-г'ыу!» – жиІэри. Дыг'уак'Іуэхэр щтэри щІэпх'уэжаш.

Пщэдджыж'ым Лафышхэ я куэбжэм к'Іуэрэ епл'мэ, зы пх'эрыг'ажэ зэпахуэ, адрейм и ужь иту к'ышІэк'Іат. Дыг'уак'Іуэхэр зэща шитІыр епхауэ шыудз яшхыу пщІантІэм дэтт.

Лафыщхэ я дадэм шынэ иукІри Астемыр кыхуигъэхьат, дыгъур зэригъэщтам шхьэкІэ.

Думэсарэ иужэгъуат пшыхъэшхэ къэс Астемыр пэплъэу, хуэгузавэу, мыжейуэ псэуныр. АрщхьэкІэ сыт и Іэмалт.

– Сабийхэр зэхуашэсынурэ урыс тхылъ ирагъэджэнуш, жаІэу мэджытым шагъэхьыбар, – жиІэри къэпсэлъащ Думэсарэ. – Пэж ар?

Абы и пэжыпІэр Думэсарэ ищІэртэкъыми, Лу школым игъэкІуэнрэ имыгъэкІуэнрэ иджыри егупсысатэкъым. Зэм мыдрисэм игъакІуэм нэхъ кыхыхырт, сыту жыпІэмэ мыдри-сэм кьурІэн щадж, цыхум и гур тхьэм нэхъ шыхуауэщІ. Нани нэхъ кыхыхыр Лу мыдрисэм кІуэныр арщ, сылІэмэ, зи мыхъуми кьурІэн схуикІынщ, желэри.

ЦыкІухэр школым кІуэми мыкІуэми, Думэсарэ нэхъ фІэфІыр Астемыр егъэджакІуэ хьумэ арат.

Зыкъомрэ зэпсэлъа нэужь, тІури гъуэлъыжат, арщхьэкІэ зыри жейртэкъым, шы лъэ макъ зэхэтхыну пІэрэ, жаІэу хэлът.

Елдар сымэ къэсмэ, Астемыр хъэзырыпст, и фочыр илътэщІат, пІэтІрону иІэр ибжри и жыным ирилътхьат, «наган» кІэрахъуэри илътэщІат цІуужу, Іэщэ-фащэр шкафым щыдилътхьэм, Степан Ильич кърита уэзджынэр кыыдигъэхури игъэзууащ. Сабийхэр кызогъэуш, жиІэри Астемыр кьэгузэвауэ уэзджынэр хуэм цыкІуу игъэувыжащ. Шкафым дэтт зы глобус ини, Думэсарэ куэдрэ абы еплътырт, ар щІым зэрешхъ щІыкІэр кыхуэмыщІэу.

– ГлобускІэ уэзджэр щІым ещхьмэ, псыри тенджызри дауэ тезагъэрэ. Алыхъ, си фІэш мыхъу ар, – жиІэрт Думэсарэ и фІэш дыдэу.

Астемыр зыри жиІакъым.

– ЩІыр хъурейщ. Дауэ зэрыхъурейр? Нурхъэлий сеупщІати, щІым гъунэ имыІэу желэ. Дэни кІуэ – щІыщ, жи. Ар дауэ! Алыхъ, цыху кыпхуэмыгъэпцІэн абыкІэ, – Думэсарэ и шхъэ хуэпсэлъэж хуэдэу жиІэрт.

– Ар кыыбгурыІуэн шхьэкІэ куэд хуейщ.

Думэсарэ игу ирихъакъым Астемыр жиІар.

– НтІэ, жаІэр пщІэрэ?

– Сыт?

– Сабийр кхъуэлкІэ бгъэшхэну жаІэ. Пэж?

– А-а. Щхьэр ягъавэ.

Астемыр ищІэрт Іуэху гугъу куэд кызырэпэщылътыр. Къуажэ советым утет нэхърэ егъэджакІуэ ухъуныр нэхъ тыншкъым. СищІ схуэвэркъым, сив страхащ, си сабий схуэпфыжыркъым, жаІэу цыхур къэмыкІуэми, школым бэлыхъ Іэджэ пыщІат. Я сабий къаутІыпщу ирагъэджэн шхьэкІэ, цыхум къагурыІуэн хуейт абы фІыгъуэ пылътыр. Зи сабий

езыгъэджэнуи зевгъэтх, жалати, зыми зригъэтхакъым. Астемыр зыри жимыІэ щхъэкІэ, Думэсарэ зытегузэвыхъыр кыгурыІуат. Лу школым ямыгъэкІуэну арат Нани Думэсари зэщэр, иджы а псалъэмакъыр кыщыхъеякІэ, сепсэлъэнщ, жиІэу Астемыр и гум кыщыкІ дыдэм хуэзэу, шы лъэ макъ къэІуаш.

Думэсарэ къаскІэри кыщыльэтащ, техъэгъуэ кытехъам хуэдэу кІэзыу.

– Алыхъыр зэуар дэращ.

Нани зэхихагъэнт Іэуэлыауэри, занщІэу кызэфІэ-тІысхъаш, нэмэзыбзэ жиІэу.

– Къэсащ. Хэт мыгъуэу пІэрэ? КІэдету кыщІэмы-кІащэрэт. Псори хъунт.

– Къазджэрийуэ кыщІэкІынщ, – жиІащ Астемыр.

– Сыт ди деж кыщІэкІуэр? Уэ нэхъ щІалэ дэмысу пІэрэ жылэм? Щхъэ дамыгъэпсэурэ?

Астемыр, кыщыльэтауэ, шэр и жыпыи ирилъхъэрт, кІэрахъуэр зыкІэрищІэрт.

Шы лъэ макъыр бжэІупэм кыщыІуаш.

– Астемыр! КъыщІэкІ.

– Алыхъ, мы-Къазджэрий ар.

Астемыр щІэкІащ.

Думэсарэ щхъэгъубжэм дэплъырт. Куэбжэр Іуахащи, шу гуп ин кыдохъэ, тешанкІэ я гъусэу. Зы шу гуэри къепсыхъаш. Хъэ бэлацэжъри мэбанэ. Шы къомыр мэпырхъ, йохъу-йоль, я пІэм имызагъэу.

– Астемыр, урикъуа жеинкІэ? НакІуэ! – жиІэрт шым къепсыхауэ къакІуэм.

Астемыр шухэм япэжъауэ щилъагъум, хъэри нэхъ зифыщІыжу банэ хъуаш.

– Елдарщ, – къицІыхуаш Думэсарэ, щхъэгъубжэм кыкІэрымыкІу. Нанэ и гур дахэ ищІын и гугъэ щхъэкІэ, зигу кІуэдар езы Думэсарэт.

– И макъкІэ аращ, ещхъщ, – жиІэрт Нани и фІэщ мыхъупэу. – Сыт мыгъуэ кыщІэкІуар?

Ар кыщІэкІуар Думэсари ищІэртэкъым, Астемыр тенджызыр щІым кыщІытемыжыр зэримыщІэм хуэдэ къабзэу.

– Уузыншэм, Астемыр.

– Тхъэм уигъэузыншэ.

Елдар Іэдэжу иІыгъ шыр Астемыр кыбгъэдишаш.

– Мис уи шыр. Уи Фэкъум нэхърэ нэхъ ІеиІуэми, лъэры-зехъэщ. Шэс. Къурщ зэреджэр.

– Ара?

– Тхъэм ещІэ фІэзыщар. Лу жей хъунщ.

– ПщІыхъэпІэ елыагъу.

– Шалэ ахьырзэманщ. Сльэгъуамэ арат.

Къазджэрий илыгъ шыр Елдар къыбгъэдишаш.

– Дыкъильэгъуатэм, сыздэфшэ, жиЭнти къытщыхэнт, – пыгуфлыкташ Къазджэрий.

Инал деж Къазджэрий щынэсам, Нащхуэрэ Мэтхээн Къазджэрийрэ щІэст. Нащхуи хыбар къыІэшІыхбат, Жыраслээн асэтинхэм я деж кІуэну и хысэпщ, жаІэу. Лу къыпкърыкІа хыбарымырэ абырэ зэтехуэрт. Іуэхум кІыхь-лІыхь хэлъыну Іэмал зимыІэт, абрэдж къыкбъуэкІым, жаІэу хьэзырхэу щыт отрядыр занщІэу яутІыпшаш. Щхьэлмы-вэкбъуэкІэ кІуэн хуейтэкъым, ПсыІэ къуажэм укІуэн щхьэ-кІэ, ауэ отрядым здиунэтІар зымышлапхъэм ирамыгъэщІэн щхьэкІэ ягъзащ, гъуэгум здэкІуэм Астемыр гъусэ ящІмэ яфІэфІу.

– Фышэс. ФынакІуэ! – жиІэри Елдар унафэ ищІати, псо-ри занщІэу пщІантІэм зэрыдэхащ.

Астемыр шхуэмылакІэр къыгъэлалэри, шыр занщІэу илъаш. Шымырэ лІымырэ зэрыщІэртэкъыми, тІури зэхуэса-къыжырт.

Шууэ я ужь къиувар зы щэ ныкбъуэ хуэдиз хъунт. Шу къо-мым нэмышІыжкІи тешанкІитІ, пулемет ярыту, ящІыгъут. ТешанкІэ къэс лІыжь жьакІацэ ист, Сэид ещхьыркбабзэу. Сэиду пІэрэ атІэ, жиІэу Астемыр и гум къэкІаш.

– Уэлэхьи, Сэидым, – жиІэри Елдар жэуап къытащ, ауэ пулемет тешанкІэм къадыр щІитІысхьар къажриакъым.

Жэщ кІыфІым шу гупыр шырыщу зэбгъурыту ежъаш, я лъэрыгъхэр зэнтІэІумэ зууэ. Къуажэм хьэуэ дэтыр къызэщІэ-хъеяуэ банэрт. Шу къомым я Іэуэлъауэр шызэхакым, цІыху-хэр гужъеяуэ щхьэгъубжэм къыдэплъырт е куэбжэм деж къэувырти къуэгъэнапІэ къуэту къаплъэрт.

Шу гупыр лъэхуфІкІэ кІуэрт.

Елдар екІуу шым тест. Зи гъашІэм и нэхьыбэр шыбгым ису зыхьа Астемыри абы къыкІэрыхуртэкъым. Хьэсэпэ-хъумэу машІэрэ къыкІухъакъым.

Къуажэм зэрыдэкІыу, нэхъри псынщІэу кІуэуэ хуежъаш; Елдар зэрыпІащІэр нэрылъагъут.

Губгъуэм пхрыкІ гъуэгум щынэсам, мазэр нэхушхуэ хъуати, Астемыр зыкъыщиплъыхьым, гу лъытащ шухэм я нэхь лІы хахуэу зи цІэ Іуахэм, япэ партым хыхъауэ Инал щІэгъэкбъуэн хуэхъахэм, гъуцІ гъуэгум шылажъэ рабочэ зыбжанэми. А шу къомыр Коммунистическэ отряд зыхужа-Іэр арат. Дэнэ гузэвэгъуэ къыщыхъуми, дэнэ бандэ къыщы-къуэкІми, а отрядыр ягъакІуэрт.

Езы Елдар зекІуэ кІуэху, Астемыр здишэм фІэфІт, абы дзыхь зэрыхуищІым хуэдэу зыхуищІ щыІэу къыщІэкІын-тэкъым. Коммунистхэр зауэ щыкІуэкІэ, Астемыри щІэмы-

кІуэн шыІэтэкъым. Ар езы Астемыри фІыуэ ищІэжырт.

ШууитІыр зэбгъурыту кІуэрт, арщхэкІэ нетІэ зыщІэупщІам и жэуапыр иджыри Елдар къитатэкъыми, Астемыр абы пэплъэрт.

Елдар гупсысэрт. Ар зи ужь иджыпсту итыр Іуэху цІыкІутэкъым. Абы шу ишэхэм ящыщ псэууэ къимышэжынкІэ хъунуш. Елдар Іэщэ-фащэкІэ зэгъэпэщаш: къамэфІи, «Колът» жыхуалэ кІэрахъуэри кІэрыщІаш, фоч гуэри уанэм егъэкІуауэ кІэрылгыщ. Елдар Іэщэ фІэфІш, гъуэгу техьамэ, ІэщэкІэ зэи бэлэрыгъыркъым.

Шыхэр лъэхъуу макІуэ, пырхъ-сырхъ жаІэу, мазэр аргуэру пшэм холгэдэжри, жэщыр кІыфІ дьдэ мэхъу. Шы пщІэнтІэпсым и мэр псоми къащІехъэ, ауэ абы емыса гупым яхэту къыщІэкІынкъым, рабочэхэм фІэкІа.

– Сэиди щхъэ ди гъусэ? Нэмэз дигъэщІыну? – жиІэри Астемыр щІэупщІаш.

– Къазджэрий езыр къэкІуэнуги, щІегъуэжри Сэид къигъэкІуаш.

– Сэид и гъусэ а лЫжбыр хэт?

– Ари дызыхуей зыгуэрщ, – къытащ жэуап Елдар, – Къазджэрий къигупсысаш ар псори. Сэид и гъусэ лЫжбыр хъэжыщ. Имам Алий и къуэщщ.

– Хэт Имам Алий хъужыр?

– Ныжэбэ Жыраслъэн зи унэ щІэсырщ. Нэхъапэ щІыкІэ лЫжыитІыр дгъэкІуэнурэ едгъэлъэІунуш, Жыраслъэн и Іэщэр игъэтІылъу зыккъыдитыну. Ар къыдэхъулІэм, Жыраслъэн псэууэ къытІэщІыхъаш. КъыбгурыІуа иджы?

– Жыраслъэн дахэкІэ зыккъыдитуи?! Уэлэхьы, ар апхуэмыдэ Жыраслъэн. Шэрыуэщ джаурыр, дахэкІэ зыккъыдитым, фІыт, ауэ си фІэщ хъурккъым, – жиІаш Астемыр. – Инал ищІэрэ ар?

– Дауэ зэримыщІэр. Инал деж сашэри Къазджэрийрэ Нашхъуэрэ щІэсу къызэпсэлъакъэ. Инал щытхъуаш Къазджэрий, фІыуэ къэбгупсысаш, жиІэри.

– КъыдэхъулІэм, фІыт...

Елдар псэлъэныр щигъэтащ. КІуэи къэубыд псэууэ, жаІэу унафэ къызэрыхуашІар Елдар и гуапэ дьдэ хъуатэкъым. Абрэддж-пащар къэубыдмэ, блэм и щхъэр пыбупщІа хуэдэкъэ. Абы нэмышІыжу абрэдджыр псэууэ сыт зыкъебгъэукІыу и ужь ущІитынур, еуи укІ, зыкъуимытмэ. Елдар и гум илът Саримэ къытехуа шэр абрэдджышэу зэрыщытри, и лбыр къавэрт.

Елдаррэ Астемыррэ я лъэрыгъитІыр зэжъэхэуэ кІуэрт, зэбгъурыту.

– Мо хъэжы ди гъусэм и къуитІ Жыраслъэн и гъусэу абрэджу ежъэжаш. Жыраслъэн псэууэ къытІэщІыхъэмэ, кІэн къидудаш, жи, Къазджэрий. Ар къэдгъэсэбэпурэ, адреихэр

кьетшэлIэж хьуну жаIэ. Плъагьурэ хьэбыршыбырым и гугьэр?

– Хэт узэшхыдэр?

– Хэт? Жыраслъэнщ. Абы и мыIэщIагъэ уи гугъэ Саримэ шэ кьызэрытехуар? Езыр аращ е абы и хьупэжьыпэщ. Си деж кьэсащ хьыбарыр Жыраслъэн Щхьэлмывэкъуэ щыIауэ. Гуащэр занщIэу дэкIыжаш. Ауэ сытми дэкIыжа уи гугъэ ар? Си пэр позгъэупщIынщ, ар гуащэм хуэмызамэ. Гуащэм нартыху щхьэлым хуишэн хуэдэу зищIу Жыраслъэн деж гукIэ дыхьа щымыIэу уи гугъэ?

– Тхьэуэ укъэзыгъэщIа?

– Абы я пщIантIэм дэс хьыджэбз цIыкIур пщIыхуркъэ?

– Дауэ сымыщIыхуу Тинэ.

– Тэмэм, Тинэщ. Абы ещIэ псори. Ауэ, тхьэмыщкIэ цIыкIур ягъэшынащи, зыри кьыбжиIэркъым. Саримэ илщысщIэжын махуэ сихуат нобэ, ауэ псэууэ къэубыд, жиIэри унафэ ищIащ Инал. Иджы сщIэркъым сщIэнур.

– Си щхьэр позгъэупщIынщ сэри, Жыраслъэн ар имыIэщIагъэм. Ауэ унафэр унафэщ. Абрэдж-пащар кьытIэрыхьэмэ, и щхьэ Iэ далъэну кьыщIэкIынкъым.

– Далъэнкъым, жыпIа? Щхьэнтэм тригъэсу щигъэсынти Къазджэрий.

– Абы и унафэр Къазджэрий ирагъэщIрэ?

– Плъагъункъэ.

Елдар елъэдэкъауэри и шыр иутIыпщаш. Астемыр, абы зыкыкIэримыгъэхуу кIуэурэ, щIэупщIащ:

– ЛIо Жыраслъэн апхуэдизу кьыщIыпхузэгупыр? –

жиIэри.

Елдар кхьэм щильэгъуар ибзыщIым нэхьыфIу кьилгытэри абы тепсэлгыыхьын идакъым.

Елдар ныщхьэбэ и лIыгъэ зэхэгъэкIыпIэт. Къазджэрий кьыбгъэдыхьэри кьыжриIащ: «Умыбэлэрыгъ, Инал унафэ ищIащ, нобэ уздигъакIуэ Iуэхур зэфIэбгъэкIмэ, Абрэдж-пащар псэууэ къапшэмэ, Нашхьуэ и пIэм уиуващ, кьыу-мышэрэ – Iуэхур зэрыхьунур зыми ищIэркъым», – жиIэри. Апхуэдэу кьыбжаIауэ, Жыраслъэн уи гужыгъэжь тебгъэщэ-хэн щхьэкIэ, уеуэу букI хьунутэкъым. Ар мыхьуатэм, молэ, хьэжы здишэу Елдар абрэдж кьиубыдыну пхуэкIуэнт.

А псор къэзыгупсысар Къазджэрийт, езы Мэтхьэным Инал жиIа хуэдэу кьипсэльми. Пэжу, ар езы Инали и гум ирихьаш. Жыраслъэн псэууэ къаубыдмэ, сэбэпышхуэ хьунут, IумпIафIэ мыхьуу, жраIэр имыдэмэ, куэдрэ елIэлIэ-нутэкъым. Ауэ IумпIафIэ ящIыфмэ, абрэджым я лъапсэр бгъэгъу хьунут.

Шу гупыр зэрызехъу, шы увыІам елъэдэкъауэу, шІопщкІэ зэпрахулэкІыу жэщ гъуэгуанэр якІурт, ПсыІэ къуажэмкІэ яунэтІауэ.

ЖЭЩ ГЪУЭГУ

Къуршым уэсыр щыткІумэ е уэлбанэ ин ищхъэмкІэ кыщыхъумэ, псыхэр къиурти, Астемыр егупсысырт Бахъсэн зэпрыкІа зэрыхъунум. Псыхъуэм шу гупыр ныдыхъа нэужь, Бахъсэн кыгуэжу псы цІыкІу гуэри зэпрыкІахэщ, хъушІэу ежэх езы псышхуэжыыр, благъэ дыдэми, плъагъуртэкъым. Шухэр зыгуэру зэпрыкІми, тешанкІитІыр зэпрышыгъуейт. Псышхуэ Іуфэм щыпсэууэ есар гузавэртэкъым, рабочэ Федор ДыбкокІэ зэджэ шІалэ гуэр псыфыбзэ хъуати и щыгъыныр зыщыхыпауэ псым зэпрыкІыпІэ лыхъуэрт, нэхъ тепхъэ кыигъуэтын и гугъэу. Псым кыыхэпкІыжмэ, шІакІуэ зытриубгъуэрт.

Псы Іуфэм Іус къуажэм хъэр щыбанэрт мыувыІэжу, гъунэгъу яхуэхъу шу гупым гу кыльтатагъэнт.

Псыхъуэм псыІагъэ, щІыІэтыІэмэ кыщыпІурыуэрт. Псы гъуагъуэм зыри зэхууимыгъэхми, хъэ банэ макъым ищІыІужкІэ фочкІэ зыгуэр бжъэпэм кыщыуэу къэІуаш.

– Щывгъэт фоч гъэуэныр! – жиІэри Елдар губжъаш.

АрщхъэкІэ отрядым щыщу зыми игъэуатэкъым фоч. Елдар сымэ дэкІуейрт, къехыжырт, псытепхъэ ямыгъуэту, гу лъагъуэ зырыз ягъуэтми яфІэкІуэдыжырт. Астемыр зыщІыпІэкІэ иришэжъаш псори. Фоч зыгъэуар кърагъэщІэну зыгуэр ягъэкІуати, къэсыжаш: къуажэ гъунэгъум плъыр дэтхэм къальэгъуат Елдар и отрядри, абрэдж я гугъэри къахэуаш, къэуахэр шынэжри загъэпщкІужауэ кыщІэкІаш.

Нэхъ ищхъэрэкІэ кІуэ отрядыр зэрыкІуэ гъуэгур Астемыр имылъагъуми, зы лъагъуэ гуэр тету кыфІэщІырт. Псыхъуэр нэхъ бгъузэ щыхъум деж щынэсым, псым и макъыр нэхъ иныж хъуащи зыри зэхууигъэхыркъым.

Мазэр кыщІэкІэри, псы уэр иныр, нэри пэри ихъу, ежыху къальэгъуаш.

– Уэшх къемышхыну пІэрэ? КІэгъэпшагъэщ ищхъэрэкІэ, – жиІэрт Елдар.

– Уэшх кыызэремышхыну сщІат, Елгъэн дыкыщысам.

– СыткІэ?

– Псым и макъымкІэ. Бахъсэн и макъыр кІэщІу, ІупщІу Елгъэн деж щызэхэпхмэ, уэшхи сыти щыІэкъым, зиущэхуауэ, макъ шІагъуэ имыщІу ехмэ – уэшх къемышхыну Іэмал закъуэ иІэкъым.

Шыхэм я тхъэкІумэр зэблагъэплъырт, пырхъырт. Елдар сымэ псы Іуфэм кыІухъат аргуэру.

– ФыкъэувыІэт! – жиІэри Елдар унафэ ищІаш.

Елдаррэ Астемыррэ тІэкІу кІуэтащ иджыри, шу кѡмыр кѡызэранэкІри.

УкѣзуыІэ щхѣкІэ, жэщ кІыфІым плѣагъун шыІэтэ-кѡым. Псым ухэплѣэми, кІыфІ фІэкІа плѣагъуртэкѡым.

Астемыр шым кѣпсыхри ар Елдар иритащ, псым гъунэгъуу бгѣдыхѣри зэпрыплѣати, псым гъунэ иІзу илѣэ-гъуакѡым, уетІысѣхамэ, псым адэкІэ мэз тІэкІу иту уафэ лѣа-щІэм шыплѣагъурт.

Елдар шым кѣпсыхаш, догувэ, жиІзу гузавэрти, псын-щІэ-псынщІзу псым зэпрыкІыну арат зыхуейр. Ди занщІэр ди гъуэгъуу дыхыхѣнщи икІыфыр икІаш, имыкІыфым кѣа-гѣзэзжынщ жиІзу эми тегушхуэ щхѣкІэ, ар зэрымышхунур кѡищІэжырти, зэгупу кІыфІым хэплѣэрт.

– Сеныч уиІэ?

– Ы-ы. Мэ.

Сеныч щІигъанэр жѡым игѣзункІыфІыжурэ ерагъыу тІэкІу кѡигъэнэхуати, Елдар зыгуэрым еплѣырт. Зыкѡигъа-зэщ, зынигъазэри гу лѣзужьыр кѡыздикІ-здэкІуэр зригѣэ-лѣэгъуаш.

Абы шыгуфІыкІырт Елдар:

– Мыбдежщ зэпрыкІыпІэ хъунур, – жиІэри Елдар кѡигѣэ-зэжаш.

– Хъуну пІэрэ?

– Хъу-мышхуми аращ. КІуэи кѣеджэ. Псы Іуфэм дыІутурэ нэху кѡыттещхѣнуш.

Астемыри сенычыр щІигъанэурэ зиплѣыхѣати, пша-хъуэм трищІа гу лѣзужьыр илѣэгъуаш. Псоми ящІэрт, Бахъсэн адрыщІ мэз тІэкІу шыІэти, псым зэпрыкІыурэ пхѣэ кѣашэрт. Ныщхѣбэ лѣандэрэ Астемыррэ Елдаррэ зылѣы-хъуари арат. Псым и пІалѣэ зымышщІэ гукІэ пхухыхѣэну-тэкѡым, гу лѣзужьым кѣагѣэлѣагъуэрт абдеж икІыпІэ хъуну зэрщытыр.

Шу гупыр зэкІэлъхѣужьу икІыпІэ кѣагъуэтам деж кѣэ-саш, шыр лѣэпэрапэмэ е налымкІэ мывэм теувэмэ, мафІэр кѡышІэлѣэлъу.

Шу кѡмыр гъунэгъуу кѡигѣэуви, Астемыр унафэ ищІаш:

– ЩІакІуэ кІапэр щІэвупщІэ, шхуэмылакІэр кѣэвгѣэ-лалэ. Лѣакъуэр лѣэрыгѡым кѡифх, псыкум дынэсым. Зыры-зурэ фынакІуэ, фызэхэмышхэ Іуву. Зыр джалэм, адрейри ириудынуш, зым и шыпэр зым и шыкІэм еІусэу фыкІуэ. Псым фыхэмыплѣэ. Шыр джалэм, кѣэлѣэ, шыр езыр кѡыхэ-кІыжынщ... Зым зыр фыкІэлѣыплѣ. КѡывгурыІуа?

Астемыр жиІэнур иухаш.

– КѡыдгурыІуаш.

– АтІэ, фынакІуэ, – жиІэри Елдар япэ иту псы уэрым

хыхъаш. Елдар лъэбакъуишкІэт япэ зэритыр, итІани занщІэу псымрэ кІыфІымрэ хэкІуэдащ умылгъагъужу. Елдар и гум къэкІыжат зэгур молэм хуэлІышІэу псы кѳиуам псыхъэ-лъахуэ кѳихъыр кѳыхилъэфу зэрыщытар. Сыту куэд дэкІа абы лъандэрэ. Сарими хъыджэбз гъур цІыкІуу, щтэІэщта-блэу щытащ. Елдар шэч лъэпкъ кѳытрихъэртэкъым абы иджыпсту Саримэ кѳызэрыхуэгузавэм. Наташэ кѳыжриІат Елдар кѳыбгъэдэмыкІыу сымаджэм бгъэдэсыну. «Умы-гузавэ, абрэджми кѳелащ Саримэ», – жиІэри Наташэ Елдар и гур дахэ кѳыхуишІат. Шыр лъэпэрапэу, гузавэу, псы уэрым зыдригъэзыхауэ, зэм есу, зэм мывэм тету кІуэрт, джалэ хуэди кѳыщыхъу кѳыхэхуэу. ИтІани Елдар и гум икІыртэкъым Жыраслъэн. «Хъэм и ныбэм кѳыкІа, сэ укѳыспэщІэхуэми», – жиІэу и дзэр зэригъэшхырт Елдар.

Елдар кѳызэплъэкІмэ, зэрыгъэкІий макъ зэхех, абы фІэкІа зыри илгъагъуркъым. Сэ сыкърагъэкІыу езыхэм ягъээжа, жиІэу и гум къэкІат, арщхъэкІэ псоми ар ящІами, Астемыр ищІэн? Елдар и ужьым кІэщІу иту Астемыри кѳокІуэ.

Астемыр шы и пІалгъэ ещІэ. ШхуэмылакІэр игъэлэлауэ, шыр шыкІуэкІэ дэІэпыкъу хуэдэу, шыр псым ириуду хуежъэмэ, езыр мыдэкІэ кѳелэу и щІакІуэри зэкІуэцІишыхъауэ и куэ зэхуакум шыр дикъузэрт, шыри лІыри зы хъуа хуэдэу. ЛІым и лІыгъэм шым хуэдэу гу лъызытэ Іэщ дунейм теткъым. ЛІым и гур кІуэдауэ е гужъеяуэ шым гу лъытэмэ, езы шыри мэгужъей. Астемыр и шыр джалэ пэтрэ кѳызэфІэ-увэжамэ е фІыуэ есу къэкІуамэ, щотхъу, и пщэм толъэщІыхъ, ар шым зыхешІыкІ.

Астемыр и ужьым иту кѳокІуэ адреи псори, зым зыр тригъэгущхуэу, зэкІэлъхъэужъу кѳокІуэ. Япэ итхэр псым зэпрыкІауэ, шыхэр кІэзызу, псыр кѳапыжу зэхэтщ.

Елдар гузавэрт, нэхъыбэр ихъын и гугъэу, арщхъэкІэ хъарзынэу шухэр кѳыкІащ. Псыкум деж кѳызэрысу, хъэжымрэ кѳадымрэ зэрыс тешанкІитІыр хэнащ. Шу кѳепсыха кѳомым я шыныбэпхыр кѳыщІахри зэпащІащ, Астемыр и унафэкІэ ар тешанкІэм иращІэри лІы кѳомыр кѳызэдеІэми, тешанкІэм щІэщІа шыхэр кѳелэми – ерагъыу кѳыхалгъэфаш.

Елдар тешанкІэр кѳыщыхалгъэфыжыным пэмышлгъэу, шу гуп гъусэ ищІри ежъат, нэху кѳытешхъэнкІэ шынэрти.

Джабэ тІэкІум удэкІа нэужькІэ уэхт, уэхым ист кѳуажэр, гъэмахуэм псыпщІэ кѳомым кѳыщыхъу аргъуейм техъэгъуэ кѳыхуахъу, щІымахуэм пхъэгъэсын ямыІэу. А зы кѳуажэр нэхъ пхыдзам ящыщти, абрэджым тІысыпІэ ящІат. Езы кѳуажэм дэххэри шынэрти абрэджкІэ кѳэхашэртэкъым.

Гъуэгу лъэныкѳуитІымкІи нартыхут, ауэ ЩІыІэпс кѳуажэр цІэрыІуэ зыщІар хъарбызт. КъалэкІыхъ хъарбыз, жаІэу

абы Налшык бэзэрым кьашэр зэрапхуэрт, апхуэдизкIэ IэфIти.

Уафэр кьызэкIэщIитхьыу хуежьат, Елдар кьуажэм кьыщыблэгьам. Шым кьашIат кьуажэр зэрыгьунэгьури, нэхь псыншIэу кIуэрт, хьэ банэ макьи кьэIурт. Нэхуш адакьэри Iуэрт. Кьуажэм жыгышхуэ зырыз дэтхэр плъагьурт.

Елдар шухэр кьигьэувыIаш.

Кьуажэкум псы цIыкIу дож. Псым и Iуфэ лъэныкьуэр нэпкь лъагэу йокIуэкI, мыдрей Iуфэр псыпцIэщ, кьамыл Iувщ. Абрэджхэр зыщIэс унэр нэпкьым тетщ, щхьэгьубжэмкIэ кьыдэплэмэ, жыжьэ маплъэри, укьалъагьунуш. АтIэ дауэ щIамэ нэхьыфIт? ТешанкIэм упэплэмэ угувэнкьэ? Уафэ джабэм пшэ тIэкIу кьыхонэхукI.

Елдар гупсысэу здэщытым зэщIэдэIукIырт. Кьазджэрий, Хьэш Токьан, Балъкьыз Кушыку ещанэу кьриджаш.

– Фишхэм я лъакьуэр упщIэ пыIэкIэ фIэфпхыкIи фыкIуэ. Кьуажэ дыхьэпIэм плъыр щымысынкIэ Iэмал иIэкьым. Кьэвгьуэти, кIуапIи жапIи евмыту, кьэвубыд. Фапэмылъэщмэ, фыкьэфий. Ауэ фоч лъэпкь фымыгьауэ. ФиIэ упщIэ пыIэ?

– Кьэдгьуэтынщ.

– АтIэ, псыншIэу. Здэфшэ фызыхуей шум хуэдиз. Лей фымышэ. ИIэ.

Кьазджэрий зи цIэ ириIуа шу зытхухыр кьыхэкIри, я шы лъакьуэм упщIэ пыIэжь фIалъхьуэрэ япхаш.

Кьазджэрий дэнэ кIуэми, Балъкьызымрэ Хьэшымрэ здимышэнэу Iэмал иIэтэкьым. АлIитIыр лIы мышынэт, дэнэ бгьакIуэми, кьагьэззнутэкьым. Имам Алий и унэу абрэджыр зыщIэсыр кьэувыхьын хуейт, хьэми кхьуэми гу кьылъаамытэу. Кушыкурэ Токьанрэ ар яхузэфIэмыкIмэ, зыхузэфIэкIын щыIэтэкьым. УкьамыщIэн щхьэкIэ, плъыр щысыр кьэвгьуэтауэ лъэныкьуэ егьэзын хуейт.

– ПсыпцIэм дыхэмынащэрэт, – жиIат зыгуэрми, Хьэшым идакьым:

– Щхьэр умыгьэуэ, – жиIэри.

– ФынакIуэ.

– Кушыку, кьэувыIэт, – жиIэри Елдар Балъкьызыр кьигьэувыIаш.

– Сыт?

– ИгьащIэм шы кьэбдыгьуа?

– Уэлэхьы, джэд кьэзмыдыгьуа, шы дэнэ кьэна...

– АтIэ, мы зэм кьэдыгьу: Жыраслгьэн и шыр кьэбдыгьум, и лъакьуэр пыбупщIа хуэдэщ, кьыбгурыIуа?

– Кьыпхуэдыгьутэми. Жыраслгьэн иш кьэзыдыгьуфыр хуэмыхукьым. Ауэ... слъэкI кьэзгьэнэнкьым.

– Уэлэхьы, уи гугьэм уэри, Елдар, – жиIэри кIыфIым зы-

гуэр кыххэпсэлыкIащ, – Жырасльэн иш кьуигъэдыгъууи! Уоджэгури уэ. Нэхъапэ щIыкIэ езыр тегъэлIыкI, арыншэу а джаурым иш уригъэкIуэлэн.

Елдар ар и гуапэ хъуакъым.

– АтIэ, плъагъункъэ. ЛIо, Жырасльэн нибл иIэ, зэкъуэхуауэ ухуээнкIи мэхъу.

Балъкъызми и шыр иригъэлъу кьэпсэлыащ:

– Деплъынкъэ. Дэри лIыгъэ гуэр диIэу долъытэж, – жиIэри.

Шу гупыр ежъащ, шы лъэ макъ лъэпкъ ямышIу.

Сыт жаIами, Жырасльэн и шыр кьадыгъуфыну зыми и фIэщ пхуэщIынутэкъым.

– Жырасльэн и шыр кьэзыдыгъун дунейм тет?

– А-а, щхьэгъэпцIэжщ ар.

– Укьытримыгъэбагэм, согъэпцI.

Апхуэдэу жаIэу, шу зэхэтхэр зэпсалъэрт.

Елдар зэхихырт ар, ауэ Iуэхум щыщу кьилъытэртэкъым.

Асыхъэту тешанкIэ макъ кьэлъуащ. Ар Астемырт. Пулеметхэр иту, хъэжымрэ кьадымрэ псыф хъуауэ загъэш усу, тешанкIэр кьэсащ.

Абы фIэкIа зы дакыкыи зыпIэжъэ хъунутэкъым. КIэплъ кьыщIар нэхъри плъыжъ кьэхъуащ, мафIэшхуэ уафэ лъащIэм шащIа хуэдэу. Кьадымрэ хъэжымрэ мафIэ яIатэм, загъэгъушыжынт, ауэ абы щIэх загъэгъуш хъуну кьыщIэкIынтэкъым.

Елдаррэ Астемыррэ зэгъусэ хъужауэ ежъэжаш, отрядымрэ тешанкIэмрэ ирашажъэри. Куэд ямыкIуу псалъэмакъ кьэлъуащ. «Хэт у Iлэрэ?», – жаIэри Елдар сымэ кьэувылащ. Зи Iуэлыауэ кьэлъуар Къазджэрий сымэт. Зыгуэрхэр кьаубыдауэ аркьэнкIэ кьалъэфырт, чачэу.

– Фыхэт? – аркьэнкIэ япхахэм еупщIащ Елдар, зэрыгуфIэр белджылыуэ.

– Сыт ди лажъэр? Щхьэ лей кьыдэфхрэ? – жиIэу хъушIэрт аркьэнкIэ япхар. – Тхьэр согъэпцI, лажыи хъати диIэм. Фыджэгурэ фэ? Ы?

Къазджэрий сымэ зэщIэдыхъэшхаш.

– Чэфыр япкърыкIыжакъым а плъагъухэм.

– IэфI кьалурыхъуагъэнт. Аргуэру цырибоныхъэ кIуэуэ кьэдубыдащ, – жиIэрт Къазджэрий.

– Нэхушым деж хэт цырибон ефэр?

– АтIэ, нэхушым аркьэнкIэ лIы япхрэ? Цырибон дефэмэ, фи мылъкур итфрэ? Ы?

– Мэ, Елдар, мыри кьапытхаш, – жиIэри Къазджэрий фоч, кIэрахъуэ, кьамэ сытхэр командирым иригъэлъэгъуащ...

Къазджэрий сымэ я насып текIуат а жэщым. Жырасльэн

плъыру игъэтЫсар ефэри жеящ. А жэщым зы абрэдж гуп къакІуэу Жыраслъэн кыхуэзэн хуейуэ пэплъэрт. Плъырхэм Къазджэрий и гупыр шалъагъум, зэхэзешхъуэн ящІащ. Къазджэрий и шухэр абрэдж зыпэплъар ара я гугъэри къапешъащ, Жыраслъэн зыщІэс унэр ирагъэлъагъуну.

– Къащтэ адэ. ДыхуеинкІэ хъунщ иужькІэ... Жыраслъэн дэс къуажэм?

– Къытпоплъэ.

– ФынакІуэ! Дригъэблагъэм, деблэгъэнщ.

Елдар къызэрилъытэмкІэ, Кушыкурэ Токъанрэ Имам Алий и унэм нэсауэ щытын хуейт. Къуажэр нэхум хэплъагъуэ хъуат, унэ зырызхэм тет уэнжакъым Іугъуэ мащІэ къызриху яхэтт. Нэхъ сэтеиІуэмкІэ мэджжытыр щытт, азэн джаплэ къыгуэту, мэджжытымрэ Имамхэ я унэмрэ я кум жыг хадэм ещхъу кхъэр дэтт, сэтеиІуэ хуэдэм тету, псы Іуфэм нэхъ Іухауэ. Бжэпэм тет унэ кІыхъым кхъуэщын телът, ятІэ чырбышу зэтелът, кІэлындор Іуту. Унэм щхъэгъубжиплІ хэлъыр псыпцІэмкІэ гъэзат, кІэлындор кІыхъыр нэхъ гъуэгущуэм хуэгъэзат, пщІантІэ ину куэбжэшхуэ зыхэлъым хуэзэу.

Елдар фІыуэ ищІэрт куэбжэмкІэ удыхъэ зэрымышхунур. Унэм уекІуалІэм, узэрекІуэлІэн хуейр псыпцІэмкІэт, ари къамылым ухэту. Жыраслъэн щІэпхъуэну хуежъэми къамылымкІэт здэкІуэнури, арат Елдар нэхъ лЫ хахуэм ящыщу Токъанрэ Кушыкурэ къамылым щІыхигъэтІысхъар.

Жыраслъэн псэууэ ялэщІэмыкІыну Елдар егупсысат, ауэ къэубыда зэрыхъунур ищІэртэкъым.

Къазджэрийрэ Нащхъуэрэ ямышІэу пІэрэт Жыраслъэн къэубыдыгъуейуэ зэрыщытыр? ЯщІэрт. Абы шэч лъэпкъ хэлътэкъым.

Жыраслъэн лЫгъэ хэлът. Хэт яукІами, хэт и мылъкур трахами, хэт лей ирахами – псори хуагъэгъурт. Жыраслъэн лЫгъэ иІэ щхъэкІэ, езым фоч иЫгъыу зауэ-банэу зыми илъэгъуакъым, лей езым зриха щыІэуи ящІэртэкъым, ауэ Жыраслъэн имыщІэу, абы и Іизыныншэу зы абрэджи гъуэгутеувэртэкъым, зым и ши трахыртэкъым, зыри хъунщІэртэкъым. Жыраслъэн унафэ ищІырт къуажэр хъэбэсабэ ящІыну, лъэпкъыр ягъэкІуэдыну, ауэ езыр абы хэттэкъым.

«Езым укъелъагъу, уэ плъагъуркъым», – жаІэрт Жыраслъэн щхъэкІэ. Жыраслъэн жиным хуэдэщ, ар жиным хуэмыдэм, абрэдж-паща хъурэт, игу кыызэмыбгъащэрэт, жыІэ.

Нобэ махъсымэ шынакъ мобы щешащ е ерэн ефэу тлэгъуа къудейщ, жаІэмэ, дэни кІуэ, бгъуэтынутэкъым.

Ухуеймэ, Хъэлилхэ я къурІэнымкІэ тхъэ егъаІуэ, зыми

ищІэртэкъым Жыраслъэн ныжэбэ щыжеинур. Гъуэбжэгъуэ-

щым хуэдэш, nobэ плъэгъуамэ, пщэдей плъагъужынукъым, жаІэрти зэфІэкІырт.

Зэгур хъыбар къаІэрыхъат: «Жыраслъэн ныжэбэ мобы хуэдэм деж щыхъэшІэнуш», – жаІэри. Жыраслъэн къаубыдыну Іэджи зэхуэсат. Абрэдж-пащар унэм къыщІахун я гугъэу. Псоми я гугъэт Жыраслъэн яІэшІэмыкІыну. ПкІэунэм къильэтри хадапхэмкІэ зыгуэр жыгыщхъэм иту елъаш. «ТІэшІокІ», – жаІэри фоч зылыгъ псори щІэпхъуаш, Жыраслъэн къаубыдыну. АрщхъэкІэ дэнэт. ПкІэунэм къильэту ежьэжа хуэдэу къафІэшІар Жыраслъэнтэкъым. КъэхъуІамэ, жиІэри Жыраслъэн щиху лъагэ иным и щхъэр къыгъэщри щІакІуэ кІэрищІауэ щихущхъэр кІапсэкІэ ирипхыжаш. Къауыхъауэ кІуапІи жапІи щимылъагъум, Жыраслъэн щихур зэрэпха кІапсэр къамэкІэ зэпиупщІри, щІакІуэр жыгым ирипхъуэтщІ пкІэунэми, уэрам цІыкІумкІэ идзаш. Ар Жыраслъэн я гугъэу щыщІэпхъуэм, езы Жыраслъэн пщІантІэмкІэ дэжри, бгъуэтым къаштэ. И шым шэсри ежьэжаш.

Жыраслъэн иІэт хъыбар куэдыщэ. Арат Елдари, Астемыри, абы я гъусэхэми Жыраслъэн къаубыдыфыным шэч къыщІытрахъэр.

КХЪЭМ ЩЕКІУЭКІА ЗАУЭ

Имамхэ я унэм нэмысу Елдар отрядыр уэрам бгъузэ гуэркІэ иришажъэри жыг цІыкІу зыбжанэ зыдэт пщІантІэшхуэ гуэрымкІэ диІуэнтІаш. Зэрыджей, пхъэгулъей Іууу зэшІэкІам шухэр хигъэуэври, унафэ ищІаш:

– Къыдыхъэ мыдэкІэ... Пулеметыр зэрыт тешанкІэр уэрамым къыдэнэ... Астемыр! Уэ тешанкІэм деж къани, хъэжыр здэкІуапхъэм гъакІуэ, – жиІэри.

ИлъэситІкІэ Елдар зауэм щыІати, урысыбзэкІэ хъарзынэу командэ итырт, игъашІэм командир дунейм тетщІ, жыпІэну.

Шу зэрызехъэхэм жылэр къызэшІаІэтащ.

Хъэ къомри, къызэшІэва щхъэкІэ, уэрамым къыдэмыхъэу банэрт, джэд сытхэр щтауэ зэбгрыжырт. Къаз шыр бын къахуэзати, къазыхъу я гъусэм и пэр ишияуэ шур къыгъэшынэм фІэфІат, арщхъэкІэ икІэшІыпІэкІэ имыкІуэту хъуакъым.

ПщІантІэм къыдыхъа цІыху щыІэми, щтэри унэм щІэлъэдэжри бжэр къагъэбыдэжаш.

ТешанкІэхэм унафэшІ яхуэхъуар Астемырти, пулеметхэр Имамхэ я унэм тегъэпсауэ игъэуаш. Лыжь и гъусахэр тешанкІэм къыщикІым, гугъу дэмышху къэнакъым. Елдари абы къакІэлъыплъырт. Лыжьым и псэр хъэршым кІуэжауэ и жьэпкъыр щІэуэрт, псалъэ хужымыІэжу. Ар здэкІуэн

хуейр, кьалэн кьыпэшылъыр шыжралэкIэ, щхьэзэм хуэдэу зигъэкIэрахъуэрт. Къазджэрий сыми гъуэгуи кьыщаубыда абрэджитIыр кьахури, а тIур япэ иту, я ужьым лIыжыитIыр загъэшхышауэ иувауэ Имамхэ я унэмкIэ яутIыппащ, фочыр траубыдауэ.

Елдар, Астемыр сымэ кIэлъыплъырт зи Iэр щIыбагъымкIэ щыпха абрэджимрэ хъэжимрэ зэрыкIуэм. Пулеметыр а плIым ятеубыдат, щIэпхъуэ сыт кьахэкIмэ, занщIэу ирагъэсыкIыну. Елдар и лIыкIуэхэр гузавэу, я нэр кьыщхьэрипхъуауэ кIуэрт, зэзэмызи кьызэплъэкIыу.

Джабэ тIэкIум дэкIыу хуежъащ хъэжим и гупыр.

Нэхур щыпати, унэм щхьэгъубжэ хэлъхэр тыншу плъагъурт, арщхьэкIэ унэ кIуэцIымкIэ а щхьэгъубжэм кьылууваIауэ гу лъыптэртэкъым. Елдар гузавэрт, тIэщIэкIауэ плэрэ, жиIэу.

Елдар тепыIэжыртэкъым, мычэму адэкIэ-мыдэкIэ плъэрт, Токъанрэ Кушыкурэ сыту замыгъэхьейрэ, жиIэу абыкIи еплъэкIырт.

А тIум Жыраслъэн и шыр кьахуэдыгъуни. Къамыдыгъуми, здэкIуэм лIы хуэдэу нэсащэрэт, гу кьылъамытэу.

Имамхэ я унэм и гупэр пщIантIэ кIуэцIымкIэ гъэзат, сэтейм тету, шындэбзий лъэныкъуэм щхьэгъубжитI хэлъу уэрамымкIэ хуэгъэзат. Жыраслъэн а щхьэгъубжитIым языхэзым кьыдэлъэтынщ, жаIэу я нэр абы тенауэ плъэрт. Щхьэгъубжэ лъабжъэм деж щхьырыбей кьыщыкIырти, ар зэран мыхъуащэрэт, жаIэрт. ПщIантIэр иухмэ, кхъэр щытт, жыг Iув, кхъэ унэ сытхэр дэту, абы уфIэкIмэ, псыпцIэ Iуфэм Iутыр мэджытт, азэн джапIэ тIэкIур лъагэу Iэтауэ. Псы Iуфэр къамыл защIэу екIуэкIырт, шууэ ухыхъамэ, укьыхэмышыну. Елдар кьыпэщIэхуэмэ, абрэджим щымысхьынкIэ хъунут, и гужыгъэжыыр иджыри тIысатэкъыми, ауэ Жыраслъэн насып иIэмэ, къамылымкIэ кIуэнщи Кушыку сымэ япэщIэхуэнщ, арат Елдар и гум илъыр, арщхьэкIэ Iэуэлъауэ лъэпкъ щыIэтэкъым.

Елдар ищIэнур ищIэркъым.

Хъэжим и гупыр щхьырыбейм ноблагъэ.

Псы Iуфэ лъэныкъуэмкIэ Токъанрэ Кушыкурэ здыхэсын хуей дыдэм деж кьыхэтIысхъащ, жаIэри хъыбар къэсащ. АтIэ къэдухъуреихъащ, жиIэри Елдар и гур нэхъ зэгъа щхьэкIэ, умыгузэвэну Iэмал иIэтэкъым. Ныжэбэ лъандэрэ гугъу щIэхьар мыхъэнэншэ хъумэ, сыт жыпIэу укIуэжыну.

Елдар хуэмышэчу и кIэрахъуэр игъэуащ, кьыщIыдодзэ унэм дытеуэн, жиIэу кьыкIыу.

Щалэ зыбжани, шы зытесахэр лъэныкъуэ ирагъэзри, унащхъэ, гуэщыщхъэ сытхэм дэкIуеяуэ я фочыр Имамхэ я унэм траубыдащ, шу гупи занщIэу щIэпхъуэн хъэзыру жыг

щІагъымкІэ щІэуаш, Елдар и унафэм къыпэплъэу... Езы Елдари шым къепсыхыртэкъым, жыг Іувым къыхэплъырт.

– Нэсащ иджы, ирагъэблагъэ, – жиІэрт Къазджэрий, хъэжыр унэм бгъэдыхъэу илъэгъуати, – Жыраслъэн къыгурыІуэм фІыщ, къыгурымыІуэмэ, нобэу къыщІэкІынщ абы и анэр щыхуэдгъагъынур. Борэн махуэу къальхуагъэнщ, емынэр зи унэ ихъэныр.

– Борэным къыгъэщІар борэным ехыж, – жиІэри нэгъуэщІ зыгуэри къэпсэлъащ.

– Зыщывмыгъэгъупщэ: псэууэ къэдмыубыдыну Іэмал закъуэ илэкъым, – жиІэрт Елдар, и гъусэм зыкІи къемыплъу. – Феуэми, и лъакъуэм фІэкІа тевмыгъахуэ.

Бжыхъ джабэм кІэрытурэ Астемыр зигъэщхъауэ къэсащ, абы и ужьым кІэщІу итт хъэжыр, Сэид и лъакъуитІыр кІэзызу щІэупщІащ:

– Жыраслъэн и судыр зыщІэнур хэт – шэрихъэт судыр ара хъэмэ бэлшэвыч судыр ара? – жиІэри.

Хъэжыр кІэкуакуэ щхъэкІэ, лІыгъэ хэлъу фэ зытригъауэрт.

– Абы имыдэ судыр аращ абрэддж-пашам суд тезыщІы-хъынур. КъыбгурыІуа, хъэжы? Суд хэутэн ищІыр аращ. Щхъэ умыгъэзащІэрэ къыбжаІар? Ы? – жиІэри Елдар хъэжым хуилъащ.

– Зэхэпхакъэ, алыхъым и лІыкІуэу, алыхъым иужькІэ уэ уи лІыкІуэу згъэкІуащ, зэчыр жиІэу. Умыгузавэ. Хыбарыншэ ухъункъым.

– Лъэныкъуэ зегъэз. Шэ къыптехуэнщ.

– Лыжъым зыгуэр желэ, – жиІэри Къазджэрий аргуэру къызэпсэлъэкІащ.

Асыхъэту фочауэ макъ къэІуащ. Дауи, ар абрэдджхэр арат. Сэид и псэр хэкІауэ мыбэуэжыфу бжыхъ джабэм зыкІэридзащ.

– Уэзызыз! Къытрагъэбэгащ! – жиІэу Къазджэрий и макъ къэІуащ.

Лыжъым гъусэ хуащІа абрэджитІым я зыр, и Іэр зэрыпхауэ, щхъэ щІыбкІэ къытехуащ.

Аргуэру фоч уэри, етІуанэрей абрэдджми щІым зыхидзащ, гъуахъуэу. Ар щилъагъум, хъэжыр лъэгуажъэмыщхъэу етІысэхуауэ алыхъым елъэІуу щІидзащ, нэмэзыбзэр къыжъэдэлъэлъу.

АтІэ Жыраслъэн унэм щІэсщ, жиІэри Елдар и гур къызэрыгъуэтыжащ.

– ЩІэсщ унэм. Си Іуэхущ сІэщІэкІым, – жиІэу гуфІэрт Елдар, унэмкІэ плъэурэ.

Елдар зыщыгугъэм Іуэхур щыщыІэтэкъым. Унэм щІаубыдар Жыраслъэн и гъусэхэр арат. Езы Жыраслъэн жыг

хадэм, хадапхэ дыдэм деж ит мэкъу Іэмбатэм и лъабжъм
щІакІуэм телъу шылт, зиущэхуауэ. Япэ шу Іэуэлъауэ къызэ-
рыщырхъу, Жыраслъэн къэушаш. Унэм къыщІэукІар
къыщІыщІэукІар я абрэд-пашам гу лърамыгъатэу ІэщІа-
гъэкІыну арат, абы къищынэмыщІауэ я абрэд гъусэу шыта
лІитІыр лъжъм гъусэ хуэхъауэ щалъагъм, мыхэращ
Елдар хъыбар езыгъэщІар, жалэри гурыщхъуэ ящІати, а
лІитІыр яукІыжаш.

И гъуситІыр щаукІым, лъжъми хъэлъакъуипІу къигъэ-
зэжаш.

– СогъэщІ, Жыраслъэн щІэмысмэ! – жиІэри Елдар къэ-
гуфІэпауэ Астемыр и дамэм теуІуаш.

– УмылщІэ, деплбынкъэ...

ТешанкІэм ит пулеметыр «пІ-пІы-пІ» жиІэу лъальэу уаш,
къуажэри къыдэпсалъэу.

Ерагъуу къэсыжа лъжъри Сэиди етІысэхуауэ мэкІэзыз,
я щхъэр яубыдауэ. Хъэжыри къадыри алыхъм йолъІу,
Іуэхум хэмыкІуадэу я щхъэр хахыну. Фочауэр нэхъыбэ
хъуаш, къуажэр щэху хъуауэ Іэуэлъауэ лъэпкъ къэлуртэ-
къым, фоч уэ макъ фІэкІа.

Шыхэри я пІэм изагъэртэкъм.

Имамхэ я унэм кІэрыль ятІэр кыкІэрощэщ, сабэр
дрихуейуэ.

Хэт дэнэкІэ къиукІми щІэркъм, арщхъэкІэ шэч хэль-
къым абрэджу унэм щІаубыдам ялъэкІ къамыгъанэу
къызэрыуэм. Ягу зэбгъа лІитІыр къаукІри, нэгъуэщІхэм
къеуэу хуежъаш, щІалэ гуэр и щхъэм хуэсакъуу уэрамым
къыдэлъэдати, къеуэри къаукІаш. А зыр арат мысыхъаткІэ
Елдар и отрядым хэщІар. Имамхэ я унэм хэль щхъэгъубжэм
мыдэкІэ уеплъмэ, щхъэгъубжэлупхъуэ Іулъу плъагъурт, и
кІуэцІымкІэ чырбыш кыІулът, абы къиукІыпІэ хуэщІарэ
абрэдхэр къиукІыу. Жыг Іув зэрыт жыг хадэмкІи фоч
къыщыуэ кыпфІэщІырт, арщхъэкІэ зэхэгъэкІыгъуейт.
ПщІантІэм псэущхъэ кыдэмынэу зэбгрыжат, я щхъэр
щІахъауэ.

Фызхэм я сабий быныр зэщІэгъуагэу, тепІэнщІэлъын
тІэкІу япхъуэтауэ, цІыкІухэм щІанабзэр нэхъыбэу, хада-
пхэмкІэ икІри ищхъэрэ мэджытымкІэ кІуат, мэджытым
шэ кыщыптехуэну насыпщ, жалэу зэхэхати.

Пулеметышэр щытелъальэм, уэнжакъыр къелъэльэхаш.
Абы еуар Астемырт, езым и унэр кІэдетым къауыхъауэ езыр
уэнжакъ кІуэцІымкІэ ипщауэ унащхъэм тегъуэлъхъауэ
жэщым кІэдетыр дэкІыжыху зэрытелъар и гум къэкІыжати.

– ЛыкІуэ щІэдгъэкІуэн шылакъм. Дыщыуаш, бетэмал, –
жиІэри къэпсэлъаш Елдар. – ЗанщІэу датеуамэ, зэфІэкІат.

– ФІэкІа Іуэхуш. Сыт пщІэжын иджы. И хъэдэр арами

здэнут, зэ кытІэрыхъатэмэ.

Елдар занщІэу къэуІэбжъауэ, и щхъэм епхъуэжаш, лым и фэр шэхум хуэдэу пыкІати, лыы ткІуэпс щІэтыжкъым, жыпІэнт.

ПкІэунэм ис гуэр къэкІиящ:

– МакІуэ... тІэщІокІ, мес абрэддж-пащар. Тхъэр нахуэу согъэпщІ, ар мы-Жыраслъэнмэ! – жиІэу.

– Дэнэ шыІэ, ер зи пэм имыхъэн?

– МобыкІэ зыщІрегъэх. Плъагъуркъэ? – жиІэрт хуабжъу нэ жан зиІэ къущхъэ щІалэ гуэрым. А щІалэр плъэмэ, уэгум ит бгъэм и лъэбжъанэр илъагъурт.

– Здигъазэр дэнэкІэ?

– КхъэмкІэ.

Хъэбыж щыуатэкъым. Елдар занщІэу кыилъэгъуаш кхъэ унэ зэхуакумкІэ зиудыгъауэ зыгуэр дэкІыу. Шэч хэмылъу ар Жыраслъэнт. Токъанрэ Кушыкурэ кхъэ лъэныкъуэмкІэ ямыгъэтІысІауэ къэнатэкъым, арщхъэкІэ Елдар зыхуэшы-Іэнт абыкІэ мыжэу. Елдар дэнэ къэна, Астемыри пхуэубы-дынутэкъым, занщІэу шым зрадзри Елдари ари кхъэмкІэ щІэпхъуаш, Жыраслъэн и пэмкІэ кыпажыхъыну. Жыр-аслъэн кыпэплъэу зыгуэрхэри адэкІэ кыныщыст.

Елдар и шыр лъэри псыІэрышэм зэпрылътэтыкІаш, Асте-мыр ишри кыызэтеувылакъым.

– Си Іуэхуш Кушыку ІэщІэкІым, – жиІэрт хъэжым.

– Мес, плъагъурэ? КъызоуэкІ.

Хъэбыж тыншу илъагъурт Жыраслъэн кхъэ унэм зыкъуи-дзауэ кызырэуэр, уеблэмэ абы и кІэрахъуэм мафІэ кыилы-дыкІ хуэдэу кыфІэщІырт. Фоч уэр куэд хъуаш. Иджы пхузэ-хэгъэкІынуткъым хэт дэнэкІэ уэми. Кушыку къуэгъэнапІэм къуигъэтІысхъа щІалэхэм Жыраслъэн яукІыфынут, арщхъэ-кІэ хэт щхъэпрыукІырт, хэти абрэддж-пащам иІыгъ кІэ-рахъуэр кыІэщІиудыну и ужь итт, Жыраслъэн и гъусэу унэм щІэсхэми щІагъачэртэкъым, Іэуэлъауэ нэхъыбэ ящІу я Іэтащхъэр ІэщІагъэкІын я хысэпу.

«Жыраслъэн щхъэ лъэс? Кушыку хузэфІэкІауэ пІэрэ шыр кыидыгъун?» – жиІэу Елдар и гум къэкІаш.

Жыраслъэн лъэсу щІэпхъа щхъэкІэ, абы и шыр Кушыку кыидыгъуатэкъым. Абрэдджыр жыг хадэ Іувым кыикІуэсы-кІыну щечъам, япэ къэзылъэгъуар Кушыкут. Жыраслъэн и шым уанэ телъу быдапІэ гуэрым дэтти, ар кыыдишу щилъа-гъум, мэшэри тІэщІокІ, жиІэри Кушыку къэгузэват. Фы-мыукІ, жиІэу Елдар унафэ ткІий зэрищІам папщІэ, Кушыку дзыхъ ищІакъым абрэджым иригъапщэу еуэн, ауэ зэрышэсу, шыр щІиукІыкІаш.

Шым зритІэри бгъукІэ техуаш, Жыраслъэн къелъэри, пабжъэмкІэ жаш, яІэщІэкІын и гугъэу. Абрэджым кыгуры-

Іуат Іуэхур хьэлэч зэрыхьуар, шым кьеуар кьыздиукІамкІэ мыжэу, зигъэпщкІун и мураду кхъэмкІэ еІаш, арщхъэкІэ и нэ фІыщІитІыр абрэджим темыкІыу щІалэ бланэжью Алий кІэлъыплъырт, Жыраслъэн абы кьыхуэзэмэ, занщІэу зэкІуэщІипхэу и блэгущІэм щІилъхъэн хуэдизу кьару иІэу.

Елдар, Астемыр, Къазджэрий сымэ нэр темпыІэу уэрамым кьыдэлъэдауэ, унэм щІаубыдар кьыдэуэм сыт, жаІэу зыхуэмысакьыу жэрт. НапІэзыпІэм еуэкІыпІэм еуэкІаш шу гупыр, кІэщІу кхъэм и гупэ зыкьрагъэхуэну арат зыхуейри, здэкІуэм кьалъэгъуаш адэкІэ Кушыку сыми зэрызехъэу кьажэу, Жыраслъэн иджы кІуапІи жапІи иІэжтэкьым.

ТешанкІэм ит пулеметхэри кьэуаш, кьуажэр кьагъэпсалъэу. Шури лъэсри тегушхуауэ жэрт, кьыдэуэрэ дыкьиукІым, жаІэу мышынэу. Хадапхэ защІэкІэ кьажэри куэдт. Хъэжымрэ Сэидрэ зы нэмэзыбзэ кьагъэнэжакьым жамыІэу. Хъэжым ищІэр куэд мыхьуми, дакьи кьэс кьытригъэзэжырт.

Сэидрэ хъэжымрэ гуэныхьышхуэу кьалъытат кхъэм лъыщыбгъэжэну, фоч щыбгъэуэну, арщхъэкІэ абы и гугъу щыщІын хуейр нобэт сытми, иужькІэ мэджытым ущытепсэлъыхьыныр нэхъ тэмэму жаІэрт.

Гузэвэгъуэр кьылысащ Жыраслъэн, здэкІуэнури сытри имыщІэу. Абрэджу зэрежъэ лъандэрэ нобэ хуэдэу зэкъуэхуауэ кьахуэзатэкьым. Хэт и шым сышсэу сыщІэпхъуэн, жиІэу зиплъыхьырт, арщхъэкІэ шы кьэгъуэтыгъуейт, кьэбгъуэтми, шы жэр кьыппэщІэмыхуэм, уаІэщІэкІынутэкьым. Жыраслъэн удз Іувым и щхъэр кьыхимыгъэщу, мащэ зэхуакухэм дэпщурэ кІуэрт. Мес кхъэ унэ, мывэрэ чырбышкІэ кьэщІыхьауэ, абы и джабэ лъэныкьуэри пхыудащ, а кхъэ унэм уипщхъэмэ, быдапІэ хьунт.

Жыраслъэн Іэ лъэныкьуэмкІэ кІэрахъуэ иІыгъщ, абы нэмыщІи «маузер» кІэрахъуэжьри и джабэм гуэльщ. Абрэджыр здэпщым зэхех ар кьэзыухъуреихьахэм я макьыр. Шыр зыукІам гу лъытакьым абрэджим, абы гу лъытатэмэ, япэ иукІыну арат.

Жыраслъэн зэхех дэнэкІи цІыху макъ кьыщыІуу, атІэ дэнэ укІуэн иджы. Кхъэ унэм ипщхьи, упсэууэ заІэрумыгъэхъэ. ЗэфІэкІаш псори. «ЛІэнми лІыгъэ хэльщ» жызыІам имыщІэу жиІакьым. Зыкьом фочыр хъэзыру яІыгъыу кьокІуэ, зэбгъурыту икІи мышынэу.

– Мес!

– Къэдгъуэтащ! – жаІэу зэрогъэкІий Елдар и гупыр.

Жыраслъэн занщІэу кьыщолъэт, кІэрахъуитІри ятреубыдэри мауэ. Елдар и гупым удзым зыхадзэ, асыхъэтуи Жыраслъэн кхъэ унэм допкІэ.

«Мес» жызыІэу кІия щІалэр щетІысэхам кьэтэджыжа-

къым, лъыпсыр къыкIуэцIыжу джелаш, нэгъуэщI зыгуэрэм уIэгъэ хъуар и щIыбым илъу IуигъэзыкIыжащ, ныбафэкIэ пщыуэ.

Жыраслъэн зыдэтIысхъа кхъэ унэр къауыхъащ, илъат щIэпхъуэну, къыхуэнар нэхъ зыхузэгъуэпхэр къыхиубыдыкIыурэ хиукIыкIыну арати, зэ адэкIэ, зэ мыдэкIэ плъэуэ кхъэ унэм дэтт.

Къэзыуыхъа къомым Жыраслъэн яплъэщынутэкъым. Имамхэ я унэм къыщIэукI сыту фочауэ макъ щыIэжтэкъыми, гурыIуэгъуэт абы щIаубыда абрэдджхэм я щхьэр зэрыхалъхъар. Гъуси сыти симыIэу, си закъуэу кхъэм сыкъыдэнащ, кхъэр зэуапIэ щысхуэхъуакIи алыхъым иухауэ къыщIэкIынщ мыбы сыдэкIуэдэжыну, жиIэри Жыраслъэн и гур кIуэду хуежъащ. Асыхъэту зыгуэрэм и макъ къэIуащ:

– Жыраслъэн! Уи закъуэ сыт пщIэн? Зыкъыдэт! – жиIэри.

А къэджар хэтми къищIащ Жыраслъэн. «Дихуащ иджы лIыгъэ зэхэгъэкIыпIэ, Елдар», – жиIэри абрэджыр гъуанэм къыдэплъащ, и бийр зригъэлыагъуну, арщхъэкIэ лагъым зытIу асыхъэтым кхъэ унэ джабэм къыщыуэри, Iугъуэмрэ сабэмрэ зыри иригъэлыэгъуакъым.

Елдар сыми зэныкъуэкъурт. Елдар «сыкIуэнущ» жиIэу, Астемыр ар имыдэу.

Уеуэу быукI щымыхъукIэ, Елдар и гум къэкIащ: сыкIуэнщи, псалъэкIэ, дахэкIэ ди IэмышцIэ зыкърезгъэлыхъэнщ, жиIэу. Езы Елдар уIэгъэ хъуами, фIэмыIуэхуу ежъэнут, Астемыр игъакIуэртэкъым ахъумэ. IэщэкIэ дызэзауэмэ, къыттекIуэнукъым, лIыгъэкIэ, IэпщэцагъэкIэ зызэтпщытмэ, текIуэм деплъынщ, жиIэу арат Елдар зытрищIыхъыр.

– Щывгъэт фоч гъэуэныр. Лагъыми фымыдз! – жиIэри Елдар унафэ ищIащ.

Псори щым хъуащ асыхъэту.

– УмыкIуэ. Абы напэкIэ ущымыгугъ! – жиIэрт Астемыр, Елдар щхъэкIэ гузавэу.

– ЛIыгъэ зиIэм напи иIэщ...

Елдар фагъуэ хъуат, лъы куэди щIэкIат, и куэр щауIам занщIэу ямыпхэурэ.

– Жыраслъэн! Лъы умыгъажэ. Уи закъуэщ. ДахэкIэ зыкъыдэт. Хабзэншагъэ уэтщIэнкъым! – жиIэрт ину Елдар, – Уи хъэдэ кхъэм къыдэднэкIэ сыт уи фейдэ.

– ЕтIысэх! – жиIэри Астемыр еIащ Елдар и джанэкIэм.

– Мэ сэшхуэр, Iэщэншэу умыкIуэ, – жиIэрт Къазджэрий, Елдар Iэщэ-фащэ кIэрылгыр зыкIэрихыу удзым щыхидзам.

– Сыхуейкъым! Жыраслъэн!..

– АтIэ накIуэ. Сэри суригъусэщ, – жиIэри Астемыри и Iэщэр игъэтIылыри Елдар бгъэдэуащ.

Тпури хуэму, дзыхь ямышцIу кIуэрт.

– Жырасльэн! УлIу пащIэ птетмэ, кьакIуэ. Уи Iэщэр гьэ-тIылгIи кьыдэпсалгэ. Астемыр дэрэ ди закьуэщ. Зэхэпхрэ? ДызэгурымыIуэм, узэрегуакIуэщ, кьакIуэ. Дэри дыномыпсэлгэну Iэмал имыIэу драхулIакъым...

Жэуап лъэпкь щыIэтэкъым...

Елдаррэ Астемыррэ тIэкIу Iэнкун хьуауэ кьэувыIащ, Елдар и блыпкьыр Астемыр иыгъыу.

– Жырасльэн! – жиIэрт Астемыр, – уи лIыгъэм, тхьэ со- Iуэ, Кьэбэрдейр шыгъуазэм. Ухуеймэ, дэри кьыдэуи дыукI. ЯукIа кьомым дакьыхэжыжынкъым дэ лIитIри. Ауэ лъы щIэбгъэжэн щыIэкъым. Дызэкьуажэщ, дызэроцIыху. Дзыхь кьытхуэпщIмэ, дахэкIэ зыкьыдэт. Мэремкьан Иналрэ Мэ-тхьэн Къазджэрийрэ кьыбжаIащ хабзэм зыкьептыну. А лIитIыр Хэкум ди лIыщхьэщ, я псалгэм епщIыжынкъым. Мис, Елдар уи уIэгъэ телъщ, лъыр щIокI, итIани уи хьэдэ тлъагъуну дыщIэкьуркъым. Жырасльэн! Зэхэпхрэ дэ жытIэр? Щхьэ зыгуэр жумыIэрэ?

Кхьэ унэм щIэсыр щымт.

Елдар, пэжу, щымытыжыфу и кьарур кIуэдырт, ар-щхьэкIэ и пIэм итт, кьымыкIыу.

Астемыр аргуэру джэрт:

– Жырасльэн! ГьэтIылгI Iэщэри кьыдэкI е, нэхь лIыгъэу кьэплъытэмэ, жыIэ. Кхьэм яхь кьахьыжыркъым, жаIэ. Дэ дыкьахьакъым, дыкьэкIуащи, дыкIуэжыфынщ. ДахэкIэ дызэгурыгъаIуэ. Иналрэ Къазджэрийрэ я зэран кьокIын-къым, хабзэм кьыптрилхьэр уи хьэлъэщ.

– Жырасльэн! Хабзэншагъэ зетхьэркъым, кьыдэкI. Щхьэлмывэкьуэ тхьэмадэу удагъэхьэжынуми пщIэркъым, зыкьыдэт. Щхьэ зыгуэр жумыIэрэ? Е кьыдэкI, е кьауэ!..

Асыхьэту фоч уэ макъ кьэIуащ.

Елдаррэ Астемыррэ кьэуIэбжъауэ зэплъыжаш, хэт дэ тIум шэр зытехуар, – жаIэ хуэдэу, арщхьэкIэ зыми шэ кьате-хуатэкъым.

Псори щым хьуащ.

Астемыр кхьэ унэмкIэ лъэбакъуэ ичаш, нэгъуэщI зы-къомми я фочыр яшияуэ кьэсащ, Астемыр кхьэ унэм ежалIэ-рэ дэплъэмэ, Жырасльэн лъыр кьыкIэрыжу дэльщ.

– ПсынщIэу фыкьакIуэ! – жиIащ Астемыр.

Жырасльэн зэгупсысар хэт ищIэрэ, ауэ игъащIэм жэуап итыну и мыгугъауэ а махуэм жэуап итащ, псэууэ заIэщIимы-гъэхьэн папщIэ, езыр зэуэжаш зиукIыжыну.

Кхьэ унэм абрэджыр кьыщыдахам, и псэр хэтт, ауэ и гушхьэ дьдэм деж хуэзэу уIэгъэ ин иIэт, Саримэ телъа уIэ-гъэм нэхьрэ нэхь шынагъуэу.

Жырасльэн щхьэ щIыбкIэ телъати, ятIэмпрэ лъымрэ

хьэлэчу зэхацІэлэ, и хьэзырыпсхэр лъы зашІэт, удз гьуррэ ятІэрэ зэхэпщауэ и цейм кІэрылт. ПашІэ лъэныкъуэр нэхь мащІэми, Жыраслъэн, и нэкІу къамылыфэр фагъуэ хьуауэ иджыпсту и нэр къызэтрихынщи къоплэмэ, зэрылІы бжьы-фІэр плъагъунщ, жыпІэнт. Къылышбий и къуэм дыркъуэ къызэрытрищІэрэ, «пашІэ ныкъуэжъ» жаІэу зэгуагъэпырт. Кхъэ унэр къэзыуыхъа псори къызэхуэсауэ Жыраслъэн зрагъэлъагъум яфІэфІт.

– Мыбы и шыр лІа? – жиІэри зыгуэр щІэупщІащ.

– И фІалъэ лъакъуэр уІэгъэу аращ, – жиІэри Кушыку жэуапыр къитащ, абы ищІэ хьунт, дауи, шым еуар езыр арауэ щыщыткІэ.

– Догует! Зыгуэр жиІэрэ? – жаІэри псоми заушхуащ, Жыраслъэн къэпсалъэ я гугъэри.

– ЗэфІэкІащ, си къуэш... Арат... – жиІэри Жыраслъэн занщІэу пичыжаш.

УІэгъэр бауэкІэщІ хьуати, Елдар гузавэрт и псэр хэмыкІ щІыкІэ Налшык нэсшэсащэрэт, жиІэу. Унафэ ящІащ икІэ-щІыпІэкІэ псоми загъэхъэзырыну, шури шэсу, тешанкІэхэми загъэхъэзырыну. УІэгъэ хьуауэ унэ нэхъ гъунэгъухэм щІалъ-хъахэми гу къыхуагъуэтыжаш, мэкъу илъщ, щІакІуэ теу-бгъуэжауэ. Имамхэ я хъэжыжьыр къагъэнэну арат, и гур къыдэмыжу зэпкърыхуати. ТешанкІэфІ гуэр мэкъу изу къахури Жыраслъэн абы иралъхъащ, езы Елдари Сэиди абы бгъурысу отрядым къагъээжащ.

Елдар уІэгъэ телъыр мыин щхъэкІэ, тешанкІэр мывэкІэщхъ дзэуейми, зыхищІэрт.

ТешанкІэм щІэщІа шыр псынщІэу къакІуэрт. Елдар Жыраслъэн дежкІэ плъэмэ, гузавэрт, нимыхъэсыфынкІэ шы-нагъуэти. Сэид мычэму нэмэзыбзэ къибжырт гъумэтІымэу.

Елдар и отрядыр губгъуэм зэрихъэжу, абрэд-пашар къыщаубыда къуажэм хъыбарышхуэ къыщыІуащ, Жыр-аслъэн яукІри и хъэдэр Налшык бэзэрым къыщагъэлъэ-гъуэну яшаш, жаІэу.

Абы и пэжыпІэр зыщІэр мащІэт.

САРИМЭ ЯШЭЖ Я УНЭ.

ЕДЖАПІЭ КЪЫЗЭІУАХ

Сымаджэщым щІэлъа Саримэ хъужати, дохутырым щІэфшыж, жиІэри иІуэхуащ. Зэрыхъужам щыгуфІыкІми, Саримэ и жагъуэт Наташэ къыгъанэу зэрыщІэкІыжынур. А тІур зэсауэ я гур зэкІэрыпщІа хьуат.

Саримэ къыкІухъыну хуит щашІам, Наташэ и ужьым иту дэнэ кІуэми мэл Іэрыгъашхэм ещхъу къыкІэлъыкІухъырт.

ПщыхъэшхъэкІэ хъыджэбзитІыр сымаджэщым Наташэ и гъуэлъыпІэр зыщІэт пэшым щІэтІысхъэрти, зым жиІэр зым кыгурымыІуэми, зэпсалъэрт, жъэкІэ жаІэм нэхърэ ІэпэкІэ, нэкІэ жаІэр нэхъыбэу, дыхъэшхыу.

Щхъэгъубжэм удэплъмэ, ХъэтІохъушчокъуэ хадэр плъагъурт, дыгъэм гъуэжь ищІа каштан жыг инхэм я къудамэр унащхэм кытелъэбэрт, унэр къамыгъауэу яІыгъ хуэдэ. Саримэ кыыхуахъа хъэпшыпхэр зэтелъу а унэм щІэлът.

Саримэ техэпщІэу кыыхуахъа тыгъэхэр псори зэхэлъу Наташэ ихъумэрт. ЩэкІыпщхъэ, гуэлмэдын, дыху сабын, дыху абдж, Іупэщыхуэ – нысашІэр зыхуейр мащІэ, хэт сыт къритами зыри зэхимыгъэгъуащэу Наташэ кьищтэурэ жиІэрт: хъэпшыпхэр къэзыхъам я цІэ Наташэ ириІуэмэ, Саримэ и гур Іэджэм жэрт, куэдым егупсысырт. Хэт и гугъэнт, Саримэ уІэгъэ хъуауэ кыищаша махуэм нысашІэр псэууэ къелыну. Езы Саримэ дунейм зыкІи щыгугъыжыртэкъым, Елдар сыІуплъэжу сыІащэрэт, жиІэу а зыр арат зыщІэхъуэпсыр.

Операцэ ящІа къудейуэ, Саримэ Дисэ и макъыр зэхихат: «СыщІэвгъэхъэ. Си пхъум сыІувгъаплъэ!» – жиІэу кІийуэ. Дисэ, сыщІэвгъэхъэ, жиІэ щхъэкІэ, Саримэ деж яфІыщІэуэну щыІэр абы и закъуэтэкъым, фызыжъ къом и гъусэт: Данизэт, Уцэ жыпІэми. Сымаджэщым кыызэрыщІыхъэу, псоми, хъэдагъэ кІуа хуэдэу, гъын кыищІадзат.

– Уэуэу мыгъуэр си махуэщ, – жиІэрт Дисэ зичэтхъэжу, – си хъыджэбз цІыкІу мыгъуэм и Іэр паупщІащи, дагъэ-лъагъун ядэркъым. Сыт мыгъуэр сусыжыну! Урыс дохутырым деж щхъэ мыгъуэ къашат? Дунэхъу мыгъуэри дысхыжаш.

Фызхэр, «уэхъ» жаІэу, гъыуэ зэхэтт, дохутырыр щтауэ унэм кыищыщІэлъэдам.

Саримэ и Іи и лъакъуи паупщІатэкъым, Дисэ ар щилъагъум, и гур нэхъ зэгъауэ кІуэжаш.

Хэт нэхъри нэхъыбэрэ къэкІуар Елдарт. КъакІуэрти къэ-тІысырт, мащІэу кыпыгуфІыкІыу, жиІэ щІагъуи щымыІэу Саримэ еплъу. Езы Саримэ зыри жимыІэу къеплгырт, а тІум нэкІэ зэжраІэм хуэдиз нэгъуэщІым жъэкІэ зэжраІэфынтэкъым. Ар игу къэкІыжмэ, Саримэ иджыри кыфІыщІож и нэпсыр.

Саримэ кърата псори Іэтэу зэтелъщ, щыщІэкІыжкІэ здихъын хуейуэ.

Елдар нэхъ къэкІуэррей зэрыхъуам Саримэ гу лымытэу къэнакъым, ауэ и пщІыхъэпІэми кыыхэхуэртэкъым Елдар уІэгъэ хъуауэ дохутырым деж къакІуэу. Пэжу, Саримэ ещІэ абрэдж къиубыдыну Елдар зэрыкІуар, абрэдж-пащар уІэгъэу къашэу кызыэрыкІуэжар. Жыраслъэн фІуэ яхъумэрэ ямышъумэрэ зригъэщІэну къокІуэ жиІэрти, арат Саримэ

Жырасльѐн кѣаубыда нѣужь, Елдар и кѣулыкѣур дѣ-
кѣуеящ: Нашхѣуѣ и пѣа ирагѣѣуващ. Иджы абрѣдж-пашар
сымаджѣщым щѣамыдыгѣукѣын щхѣѣкѣѣ, кѣѣлѣыплѣын
хуейт, кѣѣрѣгѣулхѣри нѣхѣыбѣ щѣауѣ. Жырасльѐн щхѣѣхуѣу
щѣѣлѣт, сестра сытхѣр гѣуѣрыгѣуѣу бгѣѣдѣсу, кѣѣрѣгѣулхѣри
бгѣѣдѣту. Жырасльѐн щѣѣкѣуѣсыкѣыну кѣѣару иѣѣтѣкѣым, ауѣ
сымаджѣщыр кѣѣауфѣрѣзыхѣу зыкѣомым кѣѣкѣлхѣырти,
дзыхѣ лѣѣпкѣ яхуѣпщѣ хѣунутѣкѣым. Абрѣдж-пашар кѣѣау-
быда щхѣѣкѣѣ, иджыри абрѣджу щѣѣѣр машѣѣтѣкѣым,
Шѣшѣным, Мышкѣышым, Джылахѣстѣней кѣѣикѣыурѣ
щѣѣупщѣѣкѣуѣ цѣыху ямышѣыху кѣѣѣд кѣѣкѣуѣрт.

Елдар кыактуу и улагэр япхэмэ, Саримэ деж кышчы-хэрти щыст зыкьомрэ, итланэ Жырасльэн дежкэ екуэ-кырти плыэрт, кыэрэгьулхэм я кыалэныр зэрагьэзащэр зригьэлыагьуу. Зэгуэрми гурышхуэ ищлат Жырасльэн зыгуэрхэр кьещэуи, кыэрэгьулыр нэхкыбэ ищлащ. Унэ клуэщым и мызакьуэу, пщлантлэми ллитлэ щэжкэ зэгьэ-пэшауэ дигьэуващ.

Саримэ, зэ мыгъуэ сыщІэкІыжу дунейм хуиту сытехъэ-
жашэрэт, жиІэрт, сымаджэщым щІэзэшыхъати. Дунейр и
щыпэлъагъу хуэдэт, Елдар гу щимыхуауэ, Дисы Руми
хуэзэшауэ Саримэ и дуней гуфІэгъуэт. Наташэ и гъусэу ны-
дыщІэкІамэ, насыпым я насыпыжу кыльытэнут. Дохутыр
лІыжыр цыху дыщэщ, ар мыхъуатэм, Саримэ уІэгъэм
ихъат.

Шыпхъу сщІынщ Наташэ. Си шыпхъу нэхъыжьым хуэдэу слъытэнщ, жиІэрт Саримэ.

– Аружан пфЫзош, си шыпхъу Наташэ, – жиІэу Саримэ и шыпхъум ІэплІэ иришэкІырт, фЫуэ зэрилъагъур псалъэкІэ хужымыІэу.

Наташэ кыгыгурыгуэрт псори, гукIэ, псэкIэ ищIэрт Саримэ зыхуейуэ хужымыIэр.

Наташэ Іэджем егупсысырт, зэми нэшхъей дыдэ хъурт, и нэпсыр кышцІэжу. Саримэ дэнэ щичІэнт Наташэ и нэпсыр кышцІышцІэжыр, ар гыгуэ илгагъумэ, езыри гырт. Наташэ зауэм шылат и адэм и гъусэу. Зэгугэр Наташэ уІэгъэ хъуа сэлэтхэм я уІэгъэр ипхэурэ ешат, къару лъэпкъ кыыхуэ-мынэжауэ. Цыхум апхуэдиз бэлыхь щІателъыр кыыхуэ-мышцІэу и адэм хуэтхъэусыхэрт Наташи, кыжриІаш, цыхур дунейм кытехъэгъуафІэу кытехъэ щхъэкІэ, текІыжы-гъуейуэ токІыж, жиІэри. Езы Наташэ и адэри, зэрыжиІа дыдэм хуэдэу, текІыжыгъуейуэ дунейм текІыжаш. Хэт иджы Наташэ экІуэлІэну иІэр, хэт абы кыыхуейр? Мис, Саримэ шыпхъу кышцІаш, псалъэ дахэ кыжриІаш, Саримэ щІокІыж... Арат Наташэ зэгупсысыр.

Саримэ дунейм ехыжыным тІэкІу дыдэт иІэжар, Наташэ мыхъуами ехыжынуи къыщІэкІынт. Гугъу ехъами, иджы иІуэтэжаш, шыпхъу хъарзынэ кыгъуэтащи, я лъагъуныгъэр кІыхъ ухъу.

– Елдар къокІуэ, – жиІэрт Наташэ гуфІэуи, Саримэ деж щІэлъадэрт.

– Елдар! Да! – жиІэу урыс псалъэ «да» закъуэмкІэ Саримэ жиІэнур эфІигъэкІырт.

Наташэ щхъэгъубжэмкІэ дэплъырт. Пшапэр зэхэуэным нэсат, жыхъэу плъагъу къуршхэм пшэкІэ зыщІауфэжырт.

– Елдар и къэкІуэгъуэ хъуаш, – жиІэри Наташэ и шыпхъум ІэплІэ къыхуищІаш.

– Да, правда, – жиІэрт Сарими, урысыбзэ тІэкІу ищІэр Іэмал зэриІэкІэ зэригъэзахуэу.

– УкІуэжмэ, уфІэфІ? – жиІэри Наташэ аргуэру нэщхъей къэхъуауэ къеупщІаш.

Саримэ «сфІэфІщ» жиІэу зэрыжиІэн ищІэртэкъым, ищІэми, и шыпхъум и жагъуэ имыщІын щхъэкІэ, жиІэнутэкъым.

– Да. Саримэ домой, – жиІэри зэрыкІуэжыным зыкІи щымыгуфІыкІыу и псалъэр иухаш Саримэ.

Зэрыжалауи хъуаш.

ЦІыхухъу псалъэмакъ къэІуати, хъыджэбзитІри къыщылъэтащ. Плъэмэ – урыс дохутырыр, Елдар, Бэлацэ – а щыр къыщІохъэ. Бэлацэ зигъэщІэрэщІауэ зыкърех. Саримэ и фызышэ махуэм лІыжъым щыгъа цей хъарзынэр щыгъщ, и хъэзырхэр Іупэху хъужауэ, и пашІэри мафІэ бзийм хуэдэщ. Бэлацэ и ужьым Астемыр иту къокІуэ, хъурыфэ пыІэ дахэ щхъэрыгъыу. ЛІы гупыр уэршэру, нэжэгужэу къыщІыхъа къудейуэ, Саримэ плъэмэ, тобэ ярэби, Думэсари къэсаш. Думэсари зигъэщІэрэщІаш, нысашэ кІуэ хуэдэ. Думэсарэ занщІэу Саримэ зыкъридзри ІэплІэшхуэ къыхуищІауэ щытт, имыутІыпщыжу.

– Куэдщ, бгъэмэхынщ.

– Лъапэ махуэ къыхухъэжъэж, си хъыджэбз цІыкІу, – жиІэу гъырт Думэсарэ гуфІэщауэ.

«Ди Щхъэлмывэкъуи! Мыбы дэсым хуэдэ цІыху зыдэс щыІэу плэрэ», – жиІэрт Саримэ игукІэ.

ЦІыхухъуи цІыхубзи гуфІэщауэ, сыт жаІэми замыщІэжу, ІэплІэ зэхуащІу, псалъэ дахэ ээжраІэу, зэщыгуфІыкІыу, дохутырхэм ехъуэхъуу, фІыщІэшхуэ хуащІу зэхэтт.

Саримэ и гур къилъэтыным хуэдэт. КъэкІуахэм ящыурт цеимэ, хъурыфэмэ, гуарцэмэ, шымэ – дунейм дыхумэ тетт Саримэ абы пищІын. Я унэ щІэс хуэдэт Саримэ.

– Наташэ, пойдем! – жиІэри Саримэ и шыпхъум ІэплІэшхуэ хуищІаш, хъэпшыпхэр зэхуихъэсыжыным нэмыс щІыкІэ.

– Дэнэ?

Езы Сарими ишІэртэкъым а къэкІуахэм я мурадыр. Бэлацэ и пашІэр лъэныкъуитІкІэ ирикъуэкІыу къащыгуфІыкІащ хъыджэбзитІым:

– Саримэ, дыщогуфІыкІ уи узыншагъэм. Гугъу къыбдехъахэми абы нэхъ гугъуехъ тхъэм къаримыткІэ. УкъэсІэту фитоным ущизгъэтІысхъар пщІэжрэ? Ноби уизгъэтІысхъэнт, ІэплІэкІэ усхъынти, – жиІэу.

– ИбгъэтІысхъэнумэ, зи, къару уи мащІэкъым, – жиІэу гушыІэрт дохутыр лЫжьри.

– Нобэ сыт? Саримэ гъусэ иІэщ. УІэгъэм нэхъ зригъэкІуэ-кІами зыгуэрти. Нэхъ дахэж хъуащ. Уэлэхьи, куэд къытхуащам дохутырым. Тхъэм дэри худигъэщІэжыф. Зыщымыгъупщэным ящыщ тхъэм дищІ.

– Тхъэм жиІэ.

– Саримэ, Мэтхъэным и тешанкІэр къыгъэкІуащ, – жиІэри Елдари къэпсэлъащ. – Щхъэлмывэкъуэ утшэжынущ.

– Гъуэгу махуэ. Фыхуэсакъ дяпкІэ, – жиІэрт дохутырым, Астемыр дежкІэ плъэуэ.

Псори зэщІэдыхъэшхаш.

– Больше не будет, – жиІэри Астемыр дохутырым и дамэм теуІуащ.

– Не забывай Наташу! – жиІэу дохутыр дадэм Саримэ и щхъэм Іэ дилгэрт. Абы и псалъэр Елдар адыгэбзэкІэ зэри-дзэкІащ.

Саримэрэ Наташэрэ аргуэру ІэплІэ зэхуашІри, тІуми я нэпсыр къыщІэжащ. Елдар подаркэ къомыр къызэщІи-къуэри къыгъэзэжащ. Псори зэгъусэу, нэжэгужэу унэишэ ящІ хуэдэу, Саримэ я кум иту тешанкІэмкІэ кІуэри итІысхъэжащ.

Астемыр щІакІуэ щІагъым къыщІихауэ тхылъымплэ зэкІуэцІышыхъа ин Саримэ илъэгъуащ, зищІысыр сытми къыхуэмышІэу. Ар картэт. Думэсари къищтащ шакъэ иту птулъкІэ зыщыплІ, тетрадь, къэрэндащ сытми нэгъуэщІ тхылъымплэ пхъуантэ зыкъом. Ахэр Саримэ кърата подаркэу зи гугъа щыІами щыуат.

ХъэщІэхэм сэлам ирахыжу ирагъэжъэжа нэужь, дохутыр лЫжьымерэ Наташэрэ куэдрэ кІэлъыплъащ тешанкІэм.

А махуэм Щхъэлмывэкъуи Іуэху дэлът.

...Пщэдджыжьым Ерул шэсри гъуоуэ джэну ежъащ, къуажэм хыбар яхихъэр езым и фІэщыпэ мыхъужу. Илъэс плыщІкІэ Ерул гъуоуати, нобэ и кІиикІэм хуэдэу кІиякъым. ЗэІущІэм фынакІуэ жимыІэу, Ерул хыбарегъащІэ хуэдэу кІийрт. Абы едаІуэхэми къагурыІуэртэкъым Ерул жиІэр, езы лЫжьри къызэтемыувыІэу кІуэрт. Жылэм дэсыр езыр-езыру зэупщІыжырт:

– ЛІо гъуом жиІар?

– Уэлэхьи, сымышІэ. Школ сыт жыхуиІэр къызгуры-

Туакъым.

– Зэ умышлащІэт: дегъэдаІуэт.

Ерул нэхъ жыжъэ кІуауэ маджэ.

– Ей-й, жылэ махуэ хъун, фыкъэдаІуэ, Нурхъэлий и унэм школ щашІ. Зи сабий езыгъэджэnum вгъакІуэ...

Гъуом жиІэр кІыхъти, зэуэ хужыІэртэкъым. Ерул зигъэ-псэхурти, иригъэкІуэкІырт:

– Школым хъури бзыри ящтэ. Еджэну кІуэ псоми нар-тыху джэронкІэ зырыз къратынуш. Езыгъэджэnur Ботэщ Астемырщ...

Школым кІуэн хуейр зэхэгъэкІауэ щыттэкъым. ЩІалэ цІыкІуу унагъуэм сэбэп щымыхъур ара хъэмэ нэхъ щІалэтанэхэр ара, жаІэу щІэупщІэрт. Езы егъэджакІуэ дydэм дзыхъ хуащІыртэкъым, иригъэджэфыну я мыгугъэу. Пэжу жыпІэмэ, щІыр глобусым ещхъмэ, псымрэ тенджызымрэ кыыщІы-темыжыр щимыщІэкІэ, дауэт ар егъэджакІуэ зэрыхъунур.

Астемыри абы емыгупсысу къэнакъым. Елдар, кІуэи Астемыррэ уи адэмрэ къакІуэу Саримэ яшэжыну яжелэ, жиІэу Къазджэрий кыигъакІуэу кыыщІуэхум, Астемыр Налшык парт собранэм кІуэну зигъэхъэзырырт. Хъарзынэщ, Думэсарэ здэсшэнщ, сэри, глобусым теплхъэр кыытоху, щІым псыр щхъэ кыытемыжрэ, жысІэнци собранэм сыщыщІэупщІэнщ, жиІэу Астемыр и гум къэкІащ, апхуэдэ дydэуи имыщІу идакъым. Степан Ильич фІэкІа абы и тэмэмышІэр зыщІэ щІагъуэ щыІэтэкъым, езы Степан Ильичи и къалэнт егъэджакІуэм ямышІэ яригъэщІэну, сыту жыпІэмэ Налшык егъэджакІуэ курс щыІар езыгъэкІуэкІари езыгъэджари Коломеецт.

Парт собранэм кыызэрыщІадзэу, Степан Ильич щІэупщІащ: «КъызыгурымыІуэ сыт щыІэ?» – жиІэри. Астемыр иримыкуу тІэкІурэ зиІэжъащ, адреихэр зыщІэупщІэн щыІэнкІэ хъунщ, жиІэу. Зыри зыми щыщІэмыупщІэм, Астемыр зыщІэупщІэнур хъэзырт. Собранэм кърххэлІам ягъэщІэгъуащ Астемыр зыщІэупщІар, зыкъомым къемыкІуу къалгытами, Степан Ильич идакъым, бэлшэвычыр псоми щІэупщІэну хуитщ, жиІэри. Собранэм партым хэмыт активхэр кІуэмэ хъуну жиІати, Бэлаци кІуат Астемыр и гъусэу. Иджы тІуми зэхахаш Степан Ильич жиІэр.

Астемыррэ Бэлацэрэ щІэныгъэ зрагъэгъуэту собранэм щІэсыху, Думэсарэ ХъэтІохъушчокъуэ хадэм исын хуейти, блэкІ-кыыблэкІыжым еплъу щыст. Астемыр и гур мыгъуу къанэртэкъым, цІыхубзым и закъуэу зэрыщысым щхъэкІэ, итІани езыр зыщІэупщІам и жэуапыр нэгъэсауэ зримыгъащІэу хъунутэкъым. Бэлацэ ХъэтІохъушчокъуэ хадэм кІуэрэ Думэсарэ имыгъэзэшу бгъэдэсами хъунут, арщхъэкІэ зэдауэ, зэныкъуэкъу къэхъуауэ лІыжыр абы пхуэкІуэнт, и нэр

кыйжу шыст, кышыльэтын кыудейуэ. Собранэм псалъэ кыштрамытами, Бэлацэ иужькIэ Астемыр кыеныкыуэкыурт.

Ныкыуэкыуэн зыфIэфIыр а лIыжым и закыуэт сытми. Ноби мес, Степан Ильич глобус кыхьри стIолым кыытригъэуауэ псори абы бгъэдэтт, хыурейуэ кыеувэкIауэ. Глобусыр яфIэгъэщIэгъуэнщи, йопль, йоIэбыр, ягъэджэрэз. Ар щIым и сурэту жаIэ щхьэкIэ, я фIэщ мыхыупэу ауан ящI, мэгушыIэ. А собранэр щIызэхуэсари сабий мэжэщIалIэм ядэлэпыкыа зэрыхыунум тепсэлтыхыну ара щхьэкIэ, нобэ Астемыр кыахилъха Iуэхум кIэ иумытыну Iэмал иIэтэкым. Степан Ильич глобусым бгъэдэтт, Коперник щоджэнхэм зэреныкыуэкыуам ещхы, щIыр кIэрахыуэу зи фIэщ мыхыум кыеныкыуэкыуэ.

Коперник жиIар арат иджы Степан Ильич жиIэр.

Астемыр зыхуейр кыыгурыIуащ, псоми кыагурымыIуами. Псыр щIым кыыщIытемыжыр кыэпщIэн щхьэкIэ куэд зэбгъэщIэн, узэреджэн хуейр IупщIт. ПсынщIэ-псынщIэу кыызэлутхынщ ди школри, дэри деджэнщ, ди сабийри едгъэджэнщ жиIэрти арат Астемыр зытриухуар. Бэлацэ хуиту ягъэпсалъэмэ, Iэджи жиIэнт, арщхьэкIэ Степан Ильич, сабий Iуэхур нэхъапэщ, жиIэри, куэд игъэпсалъакым.

Бэлацэрэ Астемыррэ школ Iэмэпсымэр кыыздахыу хадэмкIэ кыакIуэу, Думэсарэ кыагъуэтыжу, сымаджэщымкIэ кIуэнут. Елдари Мэтхъэным и тешанкIэр кыхуауэ абы кыапэллэрт.

Бэлацэ и хабзэжыти, сымаджэщым кыэсыху Степан Ильич жиIар имыдэу ныкыуэкыуащ. Псыр щIым темышри содэ, атIэ уафэм дэбдзеджэр щхьэ адэкIэ мыкIуэу кыехуэхыжрэ, жиIэрт Бэлацэ. Iуэхухэр зэфIэкIыу тешанкIэм кыитIысхьэжа нэужькIи, Бэлацэ дэуэн кыиублэжаш, ар щIэдауэр ящыгъупщэжауэ кыфIэщIа пэтми.

– Догуэ, сэ зыгуэркIэ сыкыэбгъапщIэми, дауэ сабийм ар зэрыгурыIуэнур? Ы?

Астемыри абы егупсысырт, ауэ тэмэм дыдэу ищIэртэкым:

– ЯгурыдгъэIуэнщ зыгуэрурэ. АдыгэбзэкIэ псори гупсэху дыдэ мыхыуми, ягурыдгъэIуэнщ.

– АдыгэбзэкIи?! – жиIэри Бэлацэ дэуэнум кыеблагъэ.

ТешанкIэр, сабэр кыиIэту, псынщIэу жэрт, абы исхэм Саримэ кыеузар ящыгъупщэжауэ зэдауэрт, дунейм и зэхэлъыкIэр зэхамыгъэкIыну Iэмал имыIэ хуэдэу кыафIэщIыжауэ. Бэлацэ тешанкIэм имызагъэу теуапIэм тету кIуэрт.

– А ебгъэджэнум бзэрэ тхылърэ ящIэу шытамэ зыгуэрт. Си фIэщ хыуркым уагурыIуэну, – жиIэрт Бэлацэ, и Iэр игъэдалъэу. Астемыр ар идэртэкым:

– АдыгэбзэкIэ яжесIэнщ.

– АдыгэбзэкIэ фIыуэ ухъуанэ мэхъу. Ауэ щIэныгъэр адыгэбзэм къиубыдын си гугъэкъым. Тхыль уимыIэу дауэ зэрыхъунур? Тхыль зэхызолъхъэ жыпIэнущи, хъэрфым къаубыдын уи гугъэ ди бзэр? Уэлэхъи, къамыубыдын.

– Ари зэхэтлъхъауэ плъагъунщ, умыпIашIэ.

– Догуэ, адыгэбзэми ебгъэджэнуш. Ари босын, адыгэбзэмкIэ КъалэкIыхъым уфIэкIынукъым, абыкIэ зэфIэкIыну?

– Урысыбзи дджынщ.

– Ыхъы. Нурхъэлий АмрыкIым щыкIуам бзэ ищIатэкъыми, и Iуэхум мыхъэнэ къикIакъым. Зэрыджэдам хуэдэ къабзэу къэджэдэжаш.

– Упсэу. Аращ сэ жысIэри. Дунейр зэрызэхэлъыр ищIэу шытамэ, Нурхъэлий абы нэс кIуэрэт, щIэкIуар къехъулIэнрэ къемыхъулIэнрэ имыщIэу. Си Iуэхуш дэ едгъэджэну цIыкIуэхэм апхуэдэ делагъэ ящIэмэ. Ей, Iэзэ хъунуш ахэр, губзыгъэ хъунуш.

– Адыгэбзэр хъэрфым къаубыдыну пIэрэ?

– Къаубыдын къудей: мыхъуххэм, Елдар зэрэзгъэджам ещхъу езгъэджэнщ, – жиIэри Астемыр къэдыхъэшхаш, Елдар дежкIэ къеплъэкIри.

– Уэлэхъи, мыIей ари. И джанэр хъэрфкIэ хэдыкIауэ.

Астемыр ар фIауан хъужами, Степан Ильич къыжриIат абы и егъэджэкIэр, щIэныгъэ зиIэхэм къызэралъытэмкIэ, егъэджэкIэ хъарзынэу. Иджы нэхъыфIыжу иригъэджэнут. Тхыль иIэш, сурэт, картэ, глобус, къэрэндаш – зыхуейуэ хъуар зэхуихъесащ, Арэстоф гимназым щрагъаджэу илъэгъуам хуэдэу иригъэджэнщ. Бэлацэ зихъунщIэу къедауэми, Астемыр зэгупсысыр арат. АрщхъэкIэ Астемыр къэзыгъэгузави шыIэт: Долэт школым къакIуэ сабийм нартыху джэронкIэ зырыз яритыну къигъэгугъами, зи сабий школым зыгъэкIуэнур мащIэт. Думэсарэ дыдэ Лу мыдрисэм игъакIуэу къурIэн иригъаджэмэ, нэхъ фIэфIт.

Бэлацэ дэуэнкIэ ешыртэкъым:

– А зиунагъуэрэ, дауэ уи фIэш пщIыну ар? – жиIэрт Бэлацэ, и пашIэ плъыжъ инитIыр жъы ящIихум щIаупскIэу. – Степан Ильич жиIар аракъэ: адыгэбзэм урыс хъэрфыр яхурикъуркъым, жиIэу. Дауэ ар, Россейр лъэпкъышхуэу, ауэ щыхъукIи, я хъэрфыр ди адыгэ тIэкIум яхуримыкъуу?

Бэлацэ зыкъомкIэ акъылэгъу хуэхъурт Думэсари, ауэ Думэсарэ зыщIэкъур нэгъуэщIт: абы къызэрилъытэмкIэ, цIыкIухэр зэгъэджэн хуейр хъэрыпыбзэт, къурIэнт. «Хъэрыпыбзэр алыхъ талэм и бзэш, муслъымэн псоми ящIэн хуейш. Шэшэн, мышкыш, къумыкъухэми къащтэ, хъэрыпыбзэр къабыл ящI. Уеблэмэ Нурхъэлий зэхихауэ желэ, Тыркум нэхъыбэр хъэрыпыбзэкIэ псалъэу. Думэсарэ дэуэну хъэзырт, арщхъэкIэ Саримэ хуэсакъыу шысмэ, нэхъыфIу къилъытэрт.

Езы цыхубзитми зызэракъузылэу шысщ, загъэшэныфлэу. Думэсарэ кьыдэмылэпыкъуми, Бэлацэ игъэклуэтыгъуейт:

– Адыгэбзэклэ физхэмрэ лэхъуэхэмрэ лэшым иропсалтэ, – жиЛэрт Бэлацэ, – сэри сыкыигъэгубжымэ, Жырыкхэ я пхъур согъэшынэф. Арщхэкклэ уи псалтэр нэхъ гурылуэгъуэ хъууэ цыхум и гушлэм ентлэлуу упсэлтэн щхэкклэ, «твой матклэ» иухуу урысыбзэ тлэклэ хуумыгъэхъэжу хъуркыым. Чыржыным хэудэ хэмылтэм хъурэ? Апхуэдэщ, ушхыдэрэ урысыбзэкклэ умыхъуэнэжмэ... Хъа-хъа-хъа. Урысыбзэм щлэныгъэр кышцлэгъалтэ, кыащыккклэ лэшрыл кыибгъахъуэ хуэдэ. Атлэ хъунщ. Бзэри содэ. Догуэ, цыклуу шылэр еджэну ежьэмэ, хэт хъэмфланэмрэ гуахъуэмрэ кызыхуэнэнур? Уэ школым зыкыомыр уошэ, кьэнэжар мыдрисэм клэуэу сощл, ар дауэ? Шхэжынукхэ цыхур? Хэт кьэзылэжьынуар абы яшхынуар? Лэщ зыгъэхъун шымылэм, хадэ зыпщлэн шымылэм, хэт унэр зезыхъэнур? Уэлэхы, сэри семыджэм, сыгъашхэ, сыхуапэ. Сэра кьэрэндащклэ хьэрф кызытхъуэ шымысынуар? Сыт абы и жэуапэ Степан Ильич жиЛэр.

– Уэлэхы, емыджэу мыхъуну. Аращ Степан Ильич жиЛэр. Ауэ еджэ щхэкклэ, цыхум я бын лэщлыб ящл хъунукыым.

– Аы. Ар сигу ирохъ. Инал-щэ?

– Инали аращ.

– Си кьуэм и цлэджэгъу Мэтхээн Къазджэрий зыри жимылэу плэрэ?

– Сыту плэрэ? Кьыджелэт, – щлоупщлэ Думэсари.

– Абы жиЛэр нэхъ гъэшцлэгъуэнщ. Мыдрисэ дыхуейкыым, жи.

– Лэу! Ар дауэ!

– Мыдрисэм щадж кьурлэныр школым щаджу щлын хуейщ, жи.

– А-а, лейкыым. Хъун си гугыи.

Думэсарэ дежклэ Астемыр еплтэклырт, иужыым жиЛар Думэсари и гум зэрырихыр ищлэу. Бэлацэ и псалтэм клэ илэтэккыым.

– Елдар нэхъ пашэ хъуам ящынщ. Дауэ еплтэрэ Елдар. Ы? – Бэлацэ аргуэру щлэупщлащ.

– Елдаррэ Къазджэрийрэ зэакъылэгъущ.

Щхэлмывэкъуэ псыхъуэ кьыдэлтэдэжыху, Бэлацэрэ Астемыррэ зэныкъуэкъуащ, арщхэкклэ, узытепсэлтыхынуар куэдти, я псалтэр яухакыым.

Махуэр мэрэм махуэт, мэжджытым клуар куэд хъурт, уази ятауэ кышцлэклэнт, лыжьхэр хуабжы хэплтэу зэбгрыкыжырти. Долэт псэлпаплэ иригъэшцыр яухыпатэкыым, парад ищлын хуэдэу.

Мэжджытым кыиклыжхэм зи гугъу нэхъ ящлыр ны-

шэдибэ Ерул к̆ахилт̆х̆а х̆ыбарыр арат, нэх̆ ерышхэм жаІэрт Астемыр дунейр к̆ызэриг̆эдзэк̆Іын и гуг̆эу. Ботэх̆э жылэм ешх̆к̆ым, я ц̆ык̆Іуи я ини зэхуэдэщ, х̆интІрэх̆исэ зрамысэу яхуэшэчынук̆ым, жаІэу Іэджи х̆ушІэрт. Долэт щх̆эк̆Іэ жаІэнур ящІэртэк̆ым. Школыр фІэфІк̆ым жыбоІэри – школым к̆Іуэм нартыху ярет, диным нэх̆ зрит к̆ыпфІэщІми, ККОВ-р ІэщІыб хуэщІырк̆ым. Мэджытым ноби к̆эк̆Іуати, мэрэм к̆ак̆Іуэ Сэид дэнэ к̆эна, езы К̆ызджэрий дыдэ к̆ак̆Іуэу уаз итыну к̆ажриІащ. Ар пэжрэ щІырэ хэт ищІэрэ, итІани к̆уажэм дежк̆Іэ набдзэщ, Мэтх̆эныр к̆ахых̆эрэ ягу дахэ к̆ахуищІым.

Уэрамым дэтыр к̆епл̆ырт Бэлацэ, Астемыр сымэ Мэтх̆эным и тешанк̆Іэм исрэ Думэсарэрэ Саримэрэ зэбг̆урысу, нысашэ к̆Іуэ хуэдэу, заг̆эщІык̆ІафІэу щыблэк̆Ік̆Іэ. Саримэ нысашІэт, нэх̆ дахэжи х̆уат, к̆епл̆ым яг̆эщІаг̆уэу. Башир Мэтх̆эным и шыгухуу хуэувауэ, тешанк̆Іэм щІэщІа шитІыр иг̆эльэх̆урт, езыми тІэк̆Іу зиг̆эщІаг̆уэу, и к̆улык̆ур зэрыдэк̆Іуеяр Щх̆элмывэк̆уэ дэсым яльаг̆умэ и гуапэу.

Сарими и гур к̆ильэтырт, к̆уажэм к̆ызэрыдых̆эжар и гуапэу. Зы уни, зы уэрами, зы жыги дэттэк̆ым абы имыц̆ыхуу. МазитІ япэк̆Іэ уІэг̆э х̆уауэ Саримэ щыдашам, нобэ хуэдэу к̆ыдашэжыну хэт и гуг̆энт.

Нарт кх̆ужьеишхуэм деж к̆эсыжаш. Саримэ и нэр а

жыгышхуэм тенауэ епл̆ырт, мы г̆эм абы к̆ыпык̆Іа

щыІэтэ-к̆ым, к̆ыпык̆Іа тІэк̆Іури г̆уэӂ х̆ури

к̆ыпыщэщыжат. Мес Думэсарэхэ я унэри, абы и г̆унэг̆у дыдэщ Дисэрэ Румрэ зыщІэс бг̆эныщх̆э унэ ц̆ык̆Іури. Лу унашх̆эм тесу к̆апопл̆э.

– К̆эзанок̆уэ Жэбаг̆ы псэужащэрэт. Нэг̆уэщІ сыхуейтэк̆ым, – жиІэрт Бэлацэ, – си Іуэхут абы к̆агуримыг̆аІуэтэмэ псори. Х̆эрфым дрик̆урк̆ым, жи. Уримык̆умэ, нэх̆ыбэ щІы. Зы к̆эп из к̆ащтэ, мащІэ – к̆эпитІ к̆ащтэ. Ущысх̆эрэ мыбы? Дапщи к̆ащтэ, адыг̆эбзэк̆Іэ пхужыІэну си фІэщ х̆урк̆ым а зи ужь уитыр. Дауэ тхыл̆ымпІэ топ хуэдэу глобус тІэк̆Іум тенджызи, Кавкази, К̆эбэрдейри зэрыжаІэу зэрытехуэр? А тІэк̆Іур к̆эздыг̆умэ, зэфІэк̆Іак̆э!

Бэлацэ тх̆элганэ ищІырт, школыр к̆ызэІуахмэ, езыр дэнэ к̆эна, и унэгуащэри и к̆уитІри и г̆усэу к̆Іуэну ик̆Іи а зи щх̆эфэ иІэба к̆омым я жэуапыр к̆ыІэщІэмых̆ауэ емыт̆ысэх̆ыну.

Тешанк̆Іэ Іэуэл̆ауэр щызэхихым, Дисэ, бостей к̆Іых̆

хъужауэ, уэрамым къыдэлъэдаш, Ерули гъуоуэ джэн иухауэ къыгъээжати, къагуащаш.

Астемыр сымэ я тешанкIэр къэувыIаш.

Псалъацхъэ V

КУРГЪУОКЪУЭ ДАДЭ

Уэшх къыщIешхыр зыхуахьыр хьэнцейгуащэуи ирехъу, махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу къошх. Гъэмахуэ псом уэшхыр даубыдауэ иджы къафIыдэкIыжа хуэдэу, къуажэм пшэр щхьэщыкIыркъым. Щхьэлмывэкъуэпси къиуащ.

Уэшхыр сэбэп мыхъужынуми, цIыхур цогуфIыкI, къемышхыжыххэн я гугъэу гужьеахэр мэгуфIэж, зи мыхъуми гъэужь къэкIынщ, жаIэри. Псоми алыхъ талэм шыкур хуащI, мэжджытым кIуэри нэхъыбэ хъуащ. Мэтхьэн Къазджэрий зы къуажэм икIмэ, адреи къуажэм кIуэуэ уаз ет, зигу кIуэда муслъымэнхэм я гур дахэ яхуещI. Къазджэрий зыхуэмызапхъэ хуэмызэн щхьэкIэ, шу гуп и гъусэщ, уеblэмэ езы Елдар абы и гъусэу къуажэм щыкIуэ ухуозэ. Къэбэрдей хэкур къадым зэм и пэмкIэ, зэм и кIэмкIэ къыщыщIидзэу къызэпекIухъ.

Шэрихьэтым хущIэкъу Къазджэрий и гуапэ мэхъу къуажэ ар здэкIуэм пщIэ къыщыхуащIу, нэмысрэ хабзэрэ къыкIэлъызэрахъэу ирагъэблагъэм. Елдари и Iуэху къыгъанэркъым, Нащхъуэ жьэным ихьырти Кърым ягъэкIуауэ щыIэт, Iуэхуу щыIэр и пщэ къыдэхуати, къуажэ здэкIуэм щыщIэн игъуэтырт. Инал хущIыхьэртэкъым ЧК-м къыкIэлъыплъынуи, Къазджэрий и нэIэ абы нэхъ къытетт, езы Елдар и гуапэт Мэтхьэныр къызэрыдэлэпыкъур, Къазджэрий абы гулъытауэ Инал чэнджэщэгъу сыт ищIысымкIи хуэхъумэ фIэфIт.

Къазджэрийрэ Елдаррэ зэгъусэу Тэрч адрыщIи, Бахъсэни, Шэджеми, Дзэлыкъуи щыплъагъурт.

Уэшх къешхмэ, щIакIуэ щатIагъэу, жэщ къатехъуэм, гум илъу, тIуми еш жыхуэпIэр ящIэртэкъым, зауэр щекIуэкIым я псэукIар я гум къагъэкIыжу тIури зы щIыпIэ щызагъэртэкъым. Къуажэ здэкIуэм нэмыплъ къыщыхуамыщI дэнэ къэна, щIалэ цIыкIухэм Къазджэрий и уэрэдыр жаIэу хьэщIэм зэхрагъэхырт.

Зээмызэ Къазджэрий псоми къацIыхуу, дэни щыцIэрыIуэу, и уэрэдыр инми цIыкIуми ящIэу ирагъэблэгъамэ, сыт къыджидэу дигъэщIэну пIэрэ, дауэ и гуапэ тщIыну, жаIэу къыпекIуэкIыр куэд хъууэ илъагъурт, езыр-езыру гупсысэрт: «Ярэби, шэрихьэтыр советскэм тедгъэкIуапэ мыхъуну пIэрэ, къээзуат тщIыуэ», – жиIэрт. Ар игу къэкI цхьэкIэ, дзыхъ ищIу хужыIэртэкъым, и адэм къыжриIар и гум къэкIыжырт: «Си щIалэ, фIы зыщIэр фIы хуозэ», жиIэрти. АрщхьэкIэ Къазджэрий фIыуэ кылъытэр Инал и гум ирихьыртэкъым.

Къызджэрий и адэ Кургъуокъуэ лЫ Іушт, куэдым фЫкІэ къащІыхурт.

«Унэ нэщІыр бгъуэнщІагъши, Іэнэ нэщІыр пхъэбгъуш», — жиІэрт Кургъуокъуэ. Іуэхур къэпІэтрэ хэкум жэрдэм ямышІ-мэ, унэ нэщІ укъыщІэнащ. Нащхъуи тхъэм ещІэ унэ нэщІу къызыщІэнэнур, жъэным къелыни къемылыни. И щхъэщыр фЫщІэми, и нитІыр нащхъуэщ, тІэкІуи утхъуащ. Езы Къызджэрий сырыхуфэт и къуэшым зыкІи емышхъу. ФэкІэ и анэраами гукІэ сэращ, жиІэрт Кургъуокъуэ и къуэ нэхъыщІэ Къызджэрий щхъэкІэ. Пэжу, Къызджэрий гурыхуэт, губзыгъэт, хьэл-щэн дахэ хэлъщ, лЫ тэмакъкІыхъщ, жригъэлэфырт.

И къуитІыр и напщІэ телът езы Кургъуокъуи. Си мылъкур псыхэкІуадэ ягъэхъункъым, тхъэм жиІэм, делэкъым си къуитІыр, я щхъэ ягъэпсэужыфынуш, жиІэрт. А щІалитІым хуэдэ къабзэу и уанэш къэбыфэм ирипагэрт. А шым хуэдэш хэкум итми арат. Си къуитІыр балигъ хъурэ фыз къашэмэ, сэри мэжджыт джабэм сыкІэрысу си дуней Іыхъэр есхъэкІынщ, жиІэрт Кургъуокъуэ. Пхъу къыхуалъхуауэ щытыгъатэмэ, лъэпкъыфІ гуэрым благъэ зыхуищІынти, и пхъум кІэлъыкІуэнт, благъэр игъэблэгъэнт, арщхъэкІэ хъыджэбз къаритынуmé, алыхъым илъагъурт. ЗэримыІэри нэхъыфІмэ, хэт ищІэрэт: хъыджэбзыр унагъуэмкІэ хъэщІэм хуэдэщ, нобэ уиІэм, пщэдей яшэнуши, хамэм и лъакъуэ пщыхъэщхъэкІэ итхъэщІу ежъэжынщ.

Мэтхъэн Кургъуокъуэ губгъуэм дэкІауэ къыщыдыхъэкІэ, бжъэпэм тет унэ ІэкІуэлъахъуэр къилъагъумэ, и гур загъэрт, си унэр уэркъ унэм сыткІэ къыкІэрыхурэ, жиІэу. ЩыІэпс къуажэ псом дэтми зырызт Кургъуокъуэ и унэм хуэдэр.

И къуитІри и унэри езыр зыхуейм хуэдэ дэнэ къэна, Кургъуокъуэ и гъунэгъу Мэремкъан Къасбот хуэдэ гъунэгъуи алыхъым къузэритынт. Зы бжыхъ фІэкІа я мызэхуакуу, я бжыхъэкІапэ зэпыт хуэдэу машІэ щІауэ зэдэпсэурэ а тІур. ИтІани псалъэ гуауэ зэжраІакъым. Мэремкъан Къасбот мэлажъэ, мэшхэж, губгъуэм дэкІмэ, зэрыбынунэу макІуэри, щхъэж хузэфІэкІыр ещІэ, лэжыгъэм къыдэхуэмэ, езы Къасбот чырэ макІуэри, кърата ахъшэмкІэ пхъэбгъу, гъушІ Іунэ е цЫкІухэм щатІэгъэн къешэри къокІуэж.

А зэгъунэгъуитІыр зэгурыІуэу, зыр къельэлумэ, зэдэлэпыкъуу куэдрэ зэдэпсэун я гугъами, къехъулакъым. ЩІэщхъу бзаджэ къащыщІри, бэлыхълажъэр абы къикІащ.

Къурмэныр къэсат, игъащІэм хабзэр арати, Къасбот къурмэн иукІащ, алыхъ талэм къыбгъэдэкІа фЫщІагъэм къызэригъэлагъуэм хуэдэ къабзэу. ТЫ гъэшхам и кІуэщІыр кърихщ, пэгуным ирилъхъэри, псым ихъащ илъэсыну. Бгъуэр зэрыщыту жыгым фІэлъу къигъэнат. Унэгуащэр

пшафІэу унэм шІэст. Къасбот жьэнфэнри илгъэсщ, унэмкІи кышщІыхъэжри, Урарэ епсэлгъаш, тутын шІигъэнауэ унэм кышщІэкІыжмэ, бгъуэр зыфІэлгъа жыгым фІэлгъыжкъым.

– Уа, бгъуэр кышщІэзыхар уэра? – жиІэу фызым еупщІат Къасботи, Урарэ идакъым:

– Сэ ар си Іуэху? – жиІэри.

Къасбот адэкІэ-мыдэкІэ жаш, зиплгъыхъаш, арщхъэкІэ бгъуэр бзэхаш. Бжыхъым ежалІэри я гъунэгъум еупщІат: «ФыгушыІэ сыту бгъуэр фымыгъэпщІауэ пІэрэ?» – жиІэри. Кургуокъуэ ар и хабзэтэкъым. Къасбот кыигъээжауэ удзым хэплгъэмэ – лгъы лгъужь гуэр елгъагъу. Ар здэкІуэмкІэ кІуэурэ хадэмкІэ ихъаш, гуэщ щІыбагъымкІи екІуэкІмэ – хъэпарий МыщэжкІэ зэджэм хуэшхыр ишхауэ, къелыжар кумб къритхъауэ щІетІэ.

– А зи унагъуэбжэр хуэзыщІыжу тІысыжын хъэ! – жиІэри Къасбот жэрыгъэкІэ кыигъээжщ, унэм щІэлгъадэри фочыр кышщІихаш. Хъэпарийжъми гу лгъитат Къасбот и гум фІы зэримылгъы, ерагъкІэ зекІуэф къудейуэ щІэпхъуэри Кургуокъуэхэ я пщІантІэм дэлгъэдащ. Къасбот абы и ужьым иту жэрт. Хъэр ду щІагъым щыщІэпщхъэм, Къасботи бжыхъым кыыхичщ бжэгъуи, щІэпыджэу хуежгъаш, хъэр ду щІагъым кышщІихуу иукІыну. Хъэ пщІэу макъ щызэхихым, Кургуокъуэ унэм кышщІэкІаш:

– ЛІо а пщІэр? – жиІэри.

– Сэ хъэм и дзажэр зэхэзмыкъутэм... зэхэзмыкъутэм...

– Щыгъэт, зиунагъуэрэ. Гуэныхъщ, – жиІэрт Кургуокъуэ, и щхъэфэщым зиІэтауэ.

– Мэл псо ишхаш, емынэ уз зышхыным. КъышщІэкІ мыдэ. Бухаш уэ пшхынур!

Къасбот и щІалэ цІыкІухэм хъэр яфІэгуэныхъ хъауэ бжыхъ гъуанэм кыдэплгъырт, ящІэнур ямыщІэу, уеблэмэ нэхъышщІэ цІыкІухэр гъырт. Нэхъыжъыр Иналт, ари шынэрт и адэм зыгуэр жриІэн.

Кургуокъуэ и къуэ нэхъыжъ Нашхъуи унэм кышщІэжаш, мыдрисэм кыкІыжауэ тІэкІу шхэуэ щысти.

– Щыгъэт, гъуэгу мыгъуэм емыжъэн! Хъэр си деж хъэщІэу кэкІуэжаш. Си пщІантІэ ар щыбукІыу пхуэздэм, нобэ зи къурмэн махуэр согъэпщІ! – жиІэрт Кургуокъуэ кыызэщІэнауэ.

Ду щІагъым щІэпщхъа хъэм кыгурыІа хуэдэт Кургуокъуэ абы кызэрышхъэщыжыр – кышщІэжри Кургуокъуэ дежкІэ жаш. Къасбот бжэгъур хыфІидзэщ, фочыр кыпхъуатэри, хъэм еуаш. Хъэр пщІэууэ дэлгъейри, лгъыр кыкІуэцІыжу Кургуокъуэ и бжэ дэкІуеипІэм щІэпщхъэну елгъаш. Кургуокъуэ щІэлгъэдэжщ унэми и фочыр кышщІихаш:

– КъурІэным и хъэтыркІэ щыгъэт!

Къасбот и нэр къыщхъэрипхъуати, фочыр иузэдри, аргуэру хъэм иригъэпщаш, Кургъуокъуи и фочыр и гъунэгъум триубыдащ. НапІэзыпІэм фочитІ зэдэуаш: зы шэр хъэм техуаш, адреим Къасботыр къриудащ.

Асыхъэту жэмыхъэтым дэсыр къызэхуэсащ. Бжэ щІыхъэпІэ щІагъым зыщІэзыгуа хъэр лІаш, тутей жыг ину шы фІэдзапІэ хуэдэу пщІантІэкум дэтым Къасбот и щхъэр егъэщІауэ, фочыр ІэщІэлъу шылт, зимыгъэхъейуэ. Иджыпсту къыщылъэтынщи и сабийр зеиншэ зыщІам, и фызыр фызабэ зыгъэхъуам уз иритынщ, жыпІэнт Къасбот и щылъыкІэр плъагъумэ, арщхъэкІэ, арат абы и натІэ илъри, и гъащІэ Іыхъэр иухат. Іуэху бзаджэр къызылэщІэщІа Кургъуокъуэ и щхъэ къыфІэхуар ІиткІэ илыгъыу гъырт. Хэт пщІантІэм къыдыхъэми зыри щІэупщІэртэкъым, къэхъуар гурыІуэгъуэт. Зэгъунэгъу фызитІым хъэдагъэшхуэ ящІауэ уи щхъэфэцым зрисэрт. Инал фІэкІа Къасбот и быным зыми ищІэртэкъым къэхъуар, я адэр къэтэджыжу я унэм къэкІуэжын я гугъэу еплъырт. Ди адэм илъ зыщІэжын хуейр сэращ, жиІэрт игукІэ Инал. Тхъэм ещІэ ар балигъ щыхъунур, балигъ хъуным пэмыплъэу Кургъуокъуэ къриудынкІи хъунщ е, лІыжыр лІэмэ, и къуитІым язахъэз имыукІыу къэнэнкъым. ЩІалэ цІыкІухэр зэдэджэгъуу шытами, иджы зэбий хъуаш, зэтеплъэмэ, зэрыукІын хуейщ. Уи адэ илъ умыщІэжу дауэ бгъэгъун, къыпхуэзэм ауан уашІу, уэрэд пхуаусу уи гъащІэр мыгъуэу уагъэхъыни.

А махуэ дыдэм нэхъыжьхъэм унафэ ящІаш. Кургъуокъуэ и мылкъум щыщу Къасбот и быным иратащ шитІ, жэмищ, мэл тІоущІ, нартыху матэ плыщІ. Абы къищынэмыщІауэ Кургъуокъуэ къищэхун хуейт сабийхъэм папщІэ щэкІ арщын тІурытІ, щІымахуэр къэсми, джэдыгу цІыкІу зырызи яхуищІыну унафэ ящІат. А псор Кургъуокъуэ яхуищІмэ, лъым и уасэ яритауэ къалъытэрти, Къасбот и быным дилъ тщІэжын хуейщ, жаІэ хъунутэкъым. Кургъуокъуэ, куэд къыстывольхъэ, жиІэу псалъэ жиІакъым.

– Къыстэфлхъэ си хъэлъэщ, – арат Кургъуокъуэ жиІэфыр. Пэжым ухуеймэ, лІы зэриукІар езым апхуэдизкІэ зыхищІати, мылкъуу иІэр къуитынт.

Кургъуокъуэ нэхъ къехъэлъэкІыр мылкъуу итыр аратэкъым. ИгъащІэм и напщІэм телъу шыта унэ хъарзынэр ибгынэу нэгъуэщІ щІыпІэ Іэпхъуэн хуейти арат. ЕувалІэу езым унэр хуэкъутэнутэкъым, щІэтыншыхъат, гуфІэгъуэ щилъэгъуат, унагъуэ щыхъуати. Сщэнщи, къыщІэкІымкІэ унэ езгъэщІыжынщ, жиІэу мурад щищІым, ар зыщэхуну къыкъуэкІар урыс Степан Ильичт. Апхуэдэ гъунэгъу сыхуейкъым, жиІэу Урарэ унажэ къыщІэжар арат.

Дауэ хъуми, Кургъуокъуэ и унэр зрищэн нэгъуэщІ игъуэ-

такъым, езыми къуажэм унапІэ къыщратати, унэ имыщІу хъунутэкъым. Унэр зыщэхум ирищэри ежъжащ.

Кургъуокъуэ къуажэкІэм деж тІыса щхъэкІэ, щхъэусыгъуэ гуэр къыгъуэтырти, щІапІэжъым къакІуэрт, къэкІуамэ, и гур ныкъуэ хъуауэ игъэзэжырт. Уигу ныкъуэ мыхъууи дауэ къэнэнт, игъащІэм мэл фІимыгъэжауэ, къурмэн иукІыну мурад ищІамэ, лЫжъ гуэр къриджэрти елъэІурт, фІэгъэжыпщІэу щхъэр, тхыр, лъакъуэр иритырти, иутІыпщыжырт. Фоч и унагъуэм илъ щхъэкІэ, къиштэу бзу къиукІакъым. Кургъуокъуэ игу зыщІэмыгъу шымыІэу дунейм тетт.

Шэч къытепхъэ хъунутэкъым: Иблис къытекІуэри, Кургъуокъуэ и гъунэгъур иукІыжаш. ИукІыжари хэт? Къасботщ. ХъэщІэ дапщэрэ къыхуэкІуэми е мэл иукІами, Кургъуокъуэ къримыджауэ и ІэфракІэпэ къыгъэшыртэкъым. Ар и гум къэкІыжмэ, Кургъуокъуэ гъырт.

А зэгъунэгъуитІыр къзылыагъур къехъуапсэрт, я псэр зы чысэм илъ хуэдэщ, жаІэрти. Къасбот хъэщІапІэ кІуэну ежъмэ, Кургъуокъуэ и хъурыфэ пыІэр щхъэрыгъыу кІуэрт, щхъэл кІуэмэ, къэп сыт зэлахыу, зым имыІэр адрейм деж къыщагъуэту, къитхъ сыт жыпІэми, джыдэ къудей зэпаубыдыртэкъым.

Губжъым къыхэкІыу фочым зэ епхъуат Кургъуокъуи, еплъ къащыщІам. УнагъуитІри гъуэгу мыгъуэ ежъаш, езы Кургъуокъуэ и щхъэр здихъын ищІэртэкъым. Къасбот къыщІэна цІыкІухэри зэрыхъунур тхъэм ещІэ. Фоч уэгъуэ закъуэм бэлыхъ Іэджи къахуихъаш псоми.

Кургъуокъуэ гупсысэхуэ хэтт. ПцІы хэмылтъу хабзэр фІыуэ ищІэрт, Къасбот къыщІэна сабийхэм зэрадэІпыкъунуми шэч хэлътэкъым, ауэ ар жыжъэ плъэрт: хэт ищІэрэ нобэ щІалэу, делэу щыт цІыкІухэм, къэхъумэ, я щхъэм къыхъэнур. Ди адэ яукІащ, дилъ тщІэжын хуейщ, жаІэу зэкъуэшитІым Кургъуокъуэ и къуитІым гъуэгу кърамыт хъужыкъуэмэ, дауэ хъуну, жиІэу и гум къэкІырт. Унагъуэр пхъэ щыхуейм деж пхъэ ягъуэту, шхыни щыгъыни щимыгъащІэу Кургъуокъуэ кІэлъыплъмэ, зэкъуэшитІым фІыщІэ къыхуащІынщ, я гур нэхъ къыкІэрыпщІэнщ, арщхъэкІэ жылэм бзаджэ Іэджи дэсщ, Кургъуокъуэ, тхъэм и шыкуркІэ, жагъуэгъуншэуи щыткъым, щІалэхэм ягу къэмыкІ къагъэкІынкІэ мэхъу. Нобэ лЫжъхэм унафэ ящІамкІэ дыарэзыкъым, жаІэж хъужыкъуэм, сыт епщІэн, аргуэру езыр-езыру щІалэхэр зэрыгъэунэхъунщ. Я нэхъыжбыр Иналщ, щІалэ Іуш цІыкІуш, япэ къамэм епхъуэн хуейр араши, тхъэм ещІэ абы и щхъэм къыхъэнур, фочыфІ е къамэфІ къыпэщІэхуэмэ, и гур Іэджемэ жэнкІэ мэхъу. Нащхъуэрэ Иналрэ зы гъэм къалъхуащ, фІы дыдэуи зэрылъэгъуат нобэ къэс. Мэтхъэн Кургъуокъуэ къыгурыІуэрт лъэпкъитІым я зэбииныр щамы-

гъэтмэ, насыпыншагъэу къыхьынур, иджы абы и Іэмалыр къыхуэмыгупсысу шыст.

Илъэс пщыкІуТІым ит Инал кІэлъыплъмэ, Кургъуокъуэ и гупсысэр нэхъ куу хъурт, езы щІалэ цІыкІури, нэгъуей напІэ хъужауэ, и гум зыгуэр зэрилъыр уигъащІэу гупсысэрт. Мурад ищІам пхутемыкІыу шытт Инали, си къуитІу Нашхъуэрэ Къазджэрийрэ а щІалэм гурыІуэну уиІэ, щІакІуэ кІапэ зэдытеувэм, Иналыр пхуикІуэтынкъым, жиІэрт игукІэ Кургъуокъуэ. Зэгуэр лІыжбыр зытегузэвыхьыр и фызым жриІати, фызри къыщІитхъыу арэзы хъуаш Кургъуокъуэ жиІэмкІэ.

ПцІы хэлътэкъым, уи бийр молэуэ къуажэм е жэмыхъэ-тым пашэ яхуэхъуам ящыщмэ, е писыру тхылърэ бзэкІэ Іэзэу жылэм сэбэп яхуэхъуу шытмэ, ар уеуэу букІыныр зыми къыпхуидэнкъым. Нашхъуэ дежкІи насыпышхуэт, и адэм ещхъу вы бжъакъуэм къыдэплъу и дунейр имыхъу, щІэныгъэ зригъэгъуэтым.

Кургъуокъуэ мурад ищІат Къазджэрий мыдрисэшхуэм игъакІуэу иригъэджэну. ЩІалэ цІыкІур гурыхуэ дыдэщ, къурІэныр бетэмалу ищІэнуш, ауэрэ, тхъэм ещІэ, молэ хъумэ, ари Инал ІэщІэкІынщ, жылэр Іэжъэгъу къыхуэ-

хъунщи, ирагъэукІынкъым. Къэзакъ станицэ гъунэгъум

школ щыІэм Нашхъуэ кІуэмэ, абы и Іуэхури тэмэм хъунщ. Іаминэ и гум темыхуар зыт – щІалэ цІыкІур мыдрисэ зыщІэ-сым къыщІэпшу урыс школым дауэ ептыну, жиІэри идэртэкъым, арщхъэкІэ Кургъуокъуэ нэхьыфІыр ищІэрт: зыр молэ хъумэ, зыр писырщ, жиІэрт, тІури молэмэ, я Іуэхур тэмэм хъунукъым. Кургъуокъуэ зэрыжиІам псори къы-тенащ.

Бжыхьэр кызырэысу, Нашхъуэ станицэ школым кІуэуэ къыщІидзаш. Уэшх къешхмэ, шууэ кІуэрт, гъущэмэ, лъэст, зэзэмызэ Кургъуокъуэ и къуэм и гъусэу кІуэрти, станицэ старшынэм зыхуигъазэрт, егъэджакІуэхэм пкърыупщІы-хьырт, Бахъсэн дэт мыдрисэшхуэм Къазджэрий кІуауэ щыІэт, зэзэмызэххэ фІэкІа къэмыкІуэжу. Кургъуокъуэ хабзэ ищІэрт, Іушти, и къуитІыр гъуэгу пэжым тета зэрыхъуным и ужь итт. Инал, и къуэш цІыкІухэм нэхьыжъу яхэтти, унагъуэр и пщэм дэлът, еджэн сыт жыхуэпІэр пщІыхьэпІэу и гум къэкІыртэкъым, къэкІыпэу шытми, хэтыт ар езыгъэ-джэнур? Емыджауи, и шхын игъуэту шытащэрэт.

Кургъуокъуэ и къуитІым я гъуэгур щхъэхуэщ. Инали зыхуэзапхъэм хуэзэнщ.

НАЩХЪУЭ

Кургъуокъуэ зэрыфIэфI дьдэм хуэдэу и къуитIри еджэрт. Нашхъуэ махуэ къэс тхылъ тIэкIур и блэгущIэм щIэлъу псым зэпрыкIырти станицэм кIуэрт, япэм ауан къэзыщIу, къы-щыдыхъэшхыу щыта щIалэ цIыкIухэм иджы яхэзэгъауэ йоджэ, псыр къимыуамэ, зы махуэл имыщIу. Школыр къэбухым, писыр ухъунущ, жалащи, Нашхъуэ йогугъу. И IэпкълъэпкъкIэ Нашхъуэ и адэм зыкIи ещхъкълъым, фагъуэщ, гъурщ, и нэр куууэ исщ, тIэкIу къэгузэвамэ, и пэнцIывым пщIэнтIэпсыр къытрепхъэ, гурыхуэ дьдэуи щыткъым. Абы и къуэщ нэхъыщIэ цIыкIур IэджэкIэ нэхъ жанщ, къаруу-фIэщ, гурыхуэщ. КъурIэныр гукIэ ищIэу йоджэ, и къуитIыр зэреджэм адэ-анэр шогуфIыкI.

Къазджэрий къыжраIэр и гум иреубыдэ, зэ зэхихар щыгъупщапIэ илэкълъым, езыри йогугъу. ЩIэныгъэ зэгъэщIэ-ныр мастэкIэ псыкъуий къэптIыным хуэдэщ, жаIэу зэхехри, емышу йоджэ. Уеблэмэ и ныбжь нэмысами, нэмэзлыкълъыр къыфIехри, абы тесу къурIэн кърйшу йоджэ, щIалэ цIыкIум макъ дахэ илэщи, абы къедаIуэ фызхэр егъагъ. Къазджэрий, алыхълъым нэужькIэ, диным икIын хуэдизу зыщышынэу щыIэр уафэгъуагъуэр арат. Гъэмахуэм уафэр гъуагъуэу, щыблэр уэмэ, Къазджэрий шынауэ занщIэу нэмэзлыкълъым тетIысхъэрти, алыхълъым елъэлурт, гушIэгъу къыхуищIыну.

ЩIалэ цIыкIуитIыр еджэрт хъарзынэу, унэми сзбэп щыхъурт, арщхъэкIэ зэлIзэфызым я щIалитIыр ягъэлэжьэну я ужь иттэкълъым, иреджэ, я акъыл хагъахъуэм, нэгъуэщI дыхуейкъым, жаIэу езы тIур емышу лажьэрт, Къасбот къыщIэна бынунэм дэлэпыкъунри ящыгъупщэртэкълъым.

Рэмэзан мазэр къэсри, нэщI ихъаш. Сохъустэуэ щыIэр зэбгъурысу пщыхъэщхъэ къэс мэджытым къурIэн щеджэрт, псоми «Къулхуолэ» къалъысыну щыгугъуу. Мазэ псом къурIэныр щIаджыкIын хуейт, «Къулхуолэ» къызылтъысым тхъэлъэлъу ищIыну. Мэтхъэным и насыпыр аргуэру къикIащ, Къазджэрий «Къулхуолэ» къылысыри гуфIэу я унэ кIуэжат. А пщыхъэщхъэм гуфIэщауэ Кургъуокъуэ тIэкIуи гъащ. Хъид махуэм хуэзэу тхъэлъэлъушхуэ ищIащ, духъэшыуэ къуажэм дэсыр къызэхуишэсаш, сохъустэ мыхъу IэнэхъуэнщI къом-ри абы яхэту.

Тхъэлъэлур хъарзынэу зэфIэкIащ.

ЗытIэкIу дэкIри, Кургъуокъуэ насыпышхуэ къеуэлIащ, Iэминэи гуфIэщауэ махуэ псор гъуэу игъэкIуащ, мыдрисэм къикIыу хъыбарегъащIэ къышыхуэкIуэм, зэрыжаIэмкIэ, Кургъуокъуэ и щIалэ нэхъыщIэр Бахъсэн дэт мыдрисэшхуэм ягъэкIуэну унафэ ящIат, зэрыгурыхуэм къыхэкIкIэ. Абы къышыхуыIэн фи гугъэ, жаIэрт куэдым, а зэреджэм хуэдэу щIалэ цIыкIур еджэмэ, Кърым ямыгъакIуэу къэнэнкъым,

Бахышысэрей дэт мыдрисэшхуэм ари. Абы нэс акъылым игъэкIуа адыгэ шыIэ сытми, тобэ ирехъу, Къэзанокъуэ Жэбагы е Нэгумэ Шорэ кIуамэ тцIэркъым, ауэ иджыри къэс псэ зыIут еджакIуэ кIуакъым Бахышысэрей.

– ЩIэныгъэшхуэ игъуэтынщ, Кургъуокъуэ, уи щIалэм. Тхъэм гъащIэ кърит, тхъэм хущигъэхъэ, – жиIэрт егъэджакIуэм, джэд лыбжэм пIастэр хигъэджэразээрэ и пащIэ щIагъым щIикуэурэ ишхыу.

– Тхъэм уиуэщI. Деплъынкъэ, дыпсэумэ.

– Ар сыту насыпышхуэ езыр. Алыхъым елъагъу узэрыхьэлэлъыр, фIы уигу зэрилъыр, – ар жиIэурэ егъэджакIуэр махъсымэр ирикъухыу ефэрт.

ЗэрыжаIам хуэдэ къабзэу, илъэс фIэкIа дэмыкIыу, Къазджэрий Бахышысэрей ягъэкIуаш.

Илъэс пщыкIух хъуа къудейуэ арат щIалэр, а гъуэгу иным щытеувам. Къазджэрий щIалэ къуэгъу лъагъугъуа-фIэт, и анэм зыкъомкIэ ещхът. ЩIалэр зыщIэхъуэпс шыIэтэкъым, Къэзанокъуэ Жэбагы, е Нэгумэ Шорэ, е ЦIагъуэ Нурий Бахъсэн щезыгъэджам ещхъ хъумэ фIэкIа. Илъэс закъуэ Бахъсэн зэрыщеджам сыту фIыуэ илъэгъуа егъэджакIуэ Нурий, абы и хьэл, и щэн дауэ зыхэслъхъа хъуну, жиIэу гупсысэрт. Нурий тхыль куэд еджати, гъэщIэгъуэн куэд жиIэрт. Къазджэрий и акъыл здынэмыс нигъэсу, абы къыщымынэжу, Нурий алыфбий зригъэпэщыну хуежъат, хьэрып хьэрфхэр къигъэсэбэпу. Урыс хьэрфым нэхърэ хьэрып хьэрфыр нэхъыфI къыфIэщIырт Нурий. ЕгъэджакIуэр зэрыщыуэм гу лъымытэу, Къазджэрий ар нэхъ тэмэму къилъытэрт. Бахышысэрей кIуэным и пэкIэ Къазджэрий я унэм къэкIуэжаш, зигъэхъэзырын сыту. Езыри тIэкIу гузавэрт, сыщыIэфыну пIэрэ, жиIэу.

Зи насып къикIар Къазджэрий и закъуэтэкъым. Нащхъуэ и кIэнри къикIат. Урыс школыр къиуха нэужь, Нащхъуэ Тэрчкъалэ писыру щылэжъэну судщIапIэ гуэрым ягъэкIуаш. Кургъуокъуэ, абы текIуадэр былыму къимылъытэу, фэтэр тIэкIу кыххуишта дэнэ къэна, студент гуэрми епсэлъаш, Нащхъуэ университетым хуигъэхъэзырыну, къакIуэурэ иригъэджэну.

Нащхъуэ жыжъэ кIуэн мурад иIэт. ЗэкъуэшитIым хуэдэу еджэнкIи зи насып къикIа, къуажэм дэнэ къыщына, Къэбэрдейм щыбгъуэтынтэкъым.

Кургъуокъуэ ар алыхъым и фIыщIэу къилъытэрт. ФIы зыщIэр фIы хуозэж, жиIэрти нэмэз ищIырт. И къуэшыр Кърым кIуэуэ щызэхихым, Нащхъуи я унэ къэкIуэжаш, зэзгъэлъагъужынщ, жиIэри.

Къазджэрий щезжэну сыхъэт дыдэм Iаминэ гъыуэ къыщIидзаш, и щIалэр имылъагъужын и гугъэу. Кургъуокъуи,

гу зылъыуимыгъатэ щхьэкIэ, и нэпсым кыызэпижыхъат, итIани пхъуантэ фIыщIэжыыр кыызэтрихри, абы илъэс Iэджэ лъандэрэ дэлъа бгырыпхыр кыдихаш.

– Мыр си адэм кыыщIэнауэ щытащ, си щIалэ, – жиIэри Кургъуокъуэ дыжбын бгырыпх хъарзынэр и щIалэ нэхъыщIэм кыыхуишыащ. – Щамил деж ягъэкIуауэ щыта лIыкIуэхэм я гъусэу ди адэр Дагъыстан щыкIуам кыызди-хъауэ щытащ. Бэрэтинскэ джыназым дежи кIуэгъат иужь-ми – дэнэ кIуами мы бгырыпхыр щIэмыпхауэ кIуакъым. Уэри зыщIэпхэ, си щIалэ. Мэ.

Къазджэрий и гур кыызэфIэнащ.

– Сэри тхэ пхузоIуэ, ди адэ, узмыгъэукIытэну, – жиIэри Къазджэрий бгырыпхыр кыылихаш.

Амини Нащхъуи ар ящыгъупщэнтэкъым.

Къазджэрий езыгъэжьэну кыызэхуэсар куэд хъурт. Куэ-дым я гугъэт Кърым щIымахуэ кыыщымыхъуу, хуабэм бэуапIэ къуимыту, адреихэм ар ядэртэкъым, щIымахуэ щIыIэр къэсмэ, жыгыр къегъачэ, жаIэрти. Сохъустэр абы щIрагъэгъуэжынутэкъым, щIыIэ хъумэ, щыстIэгъэнщ, жиIэ-ри джэдыгу хъарзынэ иригъэщIаш, Iэлъэ, лъей сытхэр иIэщ. Псом хуэмыдэжу Къазджэрий и гуапэ хъуар нэгъуэщIт: игъащIэм щимытIэгъауэ иджы джанэ-гъуэншэдэж щIагъ-щIэлъ и щыпэщытIагъэт, мест зэфIэт тIэурыкIуэгъуэ хуа-щIат.

– Хэгъуэгъу жыжьэ уокIуэ, си щIалэ. Зыщхъэрыгъагъ, – жиIэри Кургъуокъуэ и хъурыфэ пыIэ дахэри щIалэм ири-тащ. – Щхъэр псэумэ, пыIэ щыщIэркъым, уи щхъэр хъумэ, делагъэ ухэмыт, Iуш цIыкIуу, дадэ цIыкIуу щыт. Нэхъы-жъым жаIэм едаIуэ. Алыхъым и нэлэ къыптетынщ, тхъэм уиуэщI. Мэл, былым кыытхуэшэ жытIуэ удгъакIуэркъым. УкIуэмэ, ущIэкIуэр уи акъыл хэбгъэхъуэну араши, егугъу, си псэ. Дэри зыгуэрурэ дыпсэунщ, узыхуэныкъуэ сыт щыIэ-мэ, къэтх. Дыкъулейсызкъым, тхъэм и шыкуркIэ, дызыхуей догъуэт. Еджэ закъуэ, уи ныбжьэгъу гъэпэж, егъэджакIуэ-хэм пщIэ яхуэщI, ягу зумыгъабгъэ. Унэ нэщIыр бгъуэн-щIагъыи, Iэнэ нэщIыр пхъэбгъущ, уи щхъэм итым, мылъкуи бгъуэтынщ.

Зы псалъэ зыщызгъэгъупщэнкъым, ди адэм жиIэр си гум изубыдэнщ, жиIуэ Къазджэрий едаIуэрт. Кургъуокъуэ жиIэр щIалэм и фIэщ хъурт. Гъуэгъу ар зэрыкIуэным щымыгъуэщэн и гугъэт, Кургъуокъуэ и псалъэр зыщымыгъэгъупщэмэ. Сыту куэдщэ кысхуищIэрэ, ярэби, жиIэрт Къазджэрий и адэм щхьэкIэ.

Уи адэр къэбгъанэу, уи анэри гъыуэ кыызэбнэкIыу, уща-лъхуа, ущапIа хэкур, къуажэр IэщIыб пщIыуэ уежьэжыныр гугъути, Къазджэрий кыышиуду къэгъыным хуэдэт, ар-

щхьэкIэ: «Уеджэмэ, муслъымэнхэм паша уахуэхъунуш», – жаIати, абы фIы кьищIыжырт щIалэм и гур. Къазджэрий жиIэрт:

– Алыхьыр зыщызгъэгъупщэнкъым, ди адэ. Щхьэхынэш жезмыгъэIэу, седжэнщ. Зы чытап семыджэу къэзгъэнэнкъым. Иблис зытезгъакIуэу зыщызгъэуэнкъым.

Кургъуокъуэ и щIалитIри еджакIуэ зэригъакIуэр зигу иримыхь Iэджи щыIэт: «ЛIо, уи къуитIри къыздэмыкIуэжын уогъакIуэ, хэт узыгъэшхэнур. Жьы мыхъун щыIэкъым, уи жьыщхьэм хэт уи гугъэ узыпIыжынур», – жаIэу. АрщхьэкIэ Кургъуокъуэ и тхьэкIумэ иригъэхьэртэкъым и гум иримыхь лъэпкъ.

– ЩхьэзыфIэфI лъэпкъщ игъащIэми.

– ЩхьэзыфIэфI къудей? Пагэ лъэпкъщ. И къуитIым я IэмышIэ Къэбэрдейр ирилъхьэн и гугъэш. Къалъымысмэ, дауэ хъуну? Ы?

Кургъуокъуэ мычэму и щIалэм ехъуэхьурт:

– Тхьэм гъуэгум я нэхьыфIым ухуишэ. БэIутIэIуншэу уздэкIуэнуми уигъакIуэ. Сыхьэт махуэ... – жиIэу.

ЩIалэр станцым щашам, Iэджэ кIэлъыкIуащ, мафIэгум зэритIысхьэр зрагъэлъагъуну.

МафIэгум итIысхьэну станцым тетхэм яфIэгъэщIэгъуэну щIалэ цIыкIумрэ Кургъуокъуэрэ къеплъырт. Зэадзэкъуэр зэхуэгумащIэу, сэлам зэрахыу куэдрэ щытащ. Къазджэрий хьэпшып куэд иIыгъти, и гъусэхэм къыдагъэпсынщIащ. Зэадзэкъуэм IэплIэ зрашэкIа нэужь, зэкъуэшитIыр зэбгъэдэувауэ тхьэм ещIэт къапсэлъыр, зэIущащэу щытащ. Къазджэрий и анэр мычэму къегъыхьрт, дауи, абы и дежкIэ тынштэкъым уи щIалэ Кърым нэс бгъэкIуэныр. ЗэрыжаIэмкIэ, Темрыкъуэ и зэманым тэтэрхэр гъэ къэс къакIуэрэ щIалэгъуалэ есыр яшэу щытащ, къуажэ къэс щIалэ, хьыджэбз кыыхабжыкIрэ ирату. Абы фыз машIэ игъэпыхьа, иджы езы Iэминэ и къуэр макIуэ, абы кыигъээзэжыни кыимыгъээзэжыни. Уае бзаджэ кыыщыхъу мыгъуэмэ, дауэ хъуну...

Къазджэрий мафIэгум итIысхьащ.

Ди псалъэр дгъэкIэшI щхьэкIэ, махуэр кIэшI пхуэщIын. Махуэм махуэ кIэлъыкIуэу, мазэм мазэ кIэлъыкIуэу мащIи кIуакъым. Кургъуокъуэ и закъуэу къэнащи, Iэ дэхьейгъуэ имыгъуэту унагъуэр зэрехьэ, уеблэмэ мэджытым шыкIуэн хуейм дежи щымыкIуэф щыIэщ. Губгъуэ, хадэ, Iэщ сыт жыпIэми, дадэм и пщэм псори къыдэхуащ.

Iэминэ, зэрыхузэфIэкIкIэ, и щхьэгъусэм доIэпыкъу, итIани псори зэгъээзэхуа хьуркъым. ЗэлIзэфызым насыпшхуэ къеуэлIа хуэдэ къащыхъуат, зы махуэ гуэр Кърым къыкIри письмо къахуэкIуати.

Нащхуэ зэзэмызэ Тэрчкьалэ кыикIыжрэ кьэкIуэжмэ, ар кьуажэ псом ягъэхьыбарырт. И ныбжьэгъухэр кыизэхуэсырти, зэм джэгу яшэрт, зэми зыгуэрым деж кIуэрти, я нэгу зрагъэужьырт, арщхьэкIэ езы Нащхуэ фIэфIтэкъым цIыхум яыхьэн. Фагъуэу, мычэму псчэуэ, Iупс бзаджи кыыжьэдэ-кIыу шытти, цIыхухэр игъэмэхъашэрт. Абы щхьэкIэ езыми гукъыдэж щIагъуэ имыIэу здэтIысым Iэдэб-Iэдэбу шыст. Ауэ хьыджэбзхэр кыыхукъуэплъырт, Нащхуэ яфIэщIалэ кьабзэу икIи яфIэдахэу. Къуощхьэхуэ кIуэуэ гъэ псом дыгъэм хэта мэлыхуэу щIалэхэм ещхь сытми Нащхуэ. И нэкIур кьабзэщ, и нитIыр мэцIу, езыр цIыху гъэсащ. Хьыджэбзхэм хьыбар зыгъэIуа яхэтт, Нащхуэ кьылтыхуа хуэдэу. Кур-гъуокъуэ зи пщIантIэ дыхьам е зи адэ епсэлъам кыыфIэ-щIырт Нащхуэ и Iуэху зэрахуэу.

– Абы сыдэкIуэуи? Алыхьым жимыIэкIэ.

– Щыгъэт, кхьыIэ.

– Тхьэ, си фIэшү жызоIэм. Шо, зэкIуэцIыгъуэжауэ, ар зэщхьыр? ЛIым гынымэрэ тутынымэрэ кыыкIэрихын хуейщ. Нащхуэ хушхьуэмэ кыыкIэрех.

ЛIыжьхэр Нащхуэ шытепсэлтыхь кьэхьурт.

– Плъагъурэ, фэрэ къупщхьэрэ фIэкIа кьэнакъым. Урыс тхылъым иукIащ щIалэр.

– Тобэ ярэби, арауэ пIэрэ?

– Iэу, зиунагъуэрэ. Умустъымэну урыс тхылъ уеджэныр сыт уи гугъэ? Хейм илъ хамэм ещIэж, жи. Инал илъ хуэмы-щIэжми, алыхьым лей игъэгъуркъым.

– Пэжынщ. Ей, лей гъуркъым.

Зэгуэр кьуажэм гъэщIэгъуэн кыышыхуаш. Къазджэрий кьэмыкIуэжауэ Кърым шыIэт. Дзэлыкъуэ зауэшхуэ кыышыхуу Щхьэлмывэкъуэ дэса Пашэ Мурат Сыбыр шагъэкIуа гъэм Къэбэрдей псом зы кьуажи шыIэу кыышIэкIынтэкъым Iуэхушхуэ кыышымыхуа. Ауэ кьэхуа псом ялейт илгъэс пщыкIух фIэкIа мыхуа щIалэтанэу Инал кьуажэм дэкIыу зэрыбзэхар.

Урарэ и сабий цIыкIухэм кьабгъэдэнауэ псэурт. Ярэби, а фызыр жейуэ е шылгъу зылгъгъуа шыIэу пIэрэ, жалэрт, фызабэ тхьэмыщIкIэм щхьэкIэ. ЩIалэ цIыкIухэр кыыдэмыIэ-пыкъуфми, Iэпыдзлгъэпыдз хьурт, езы Урарэ имышIэф Iуэху шыIэтэкъым, уеблэмэ шэмэдж иIыгъыу губгъуэм кIуэрти мэкъу еуэрт, щIалэ цIыкIухэм мэкъу Iэнэ ящтэрт. Мэзым кIуэмэ, пхьэ гулгъэ кьышэфырт. ПщыхьэщхьэкIэ жьэгум дэсу и быныр щигъашхэкIэ иушйрт.

– Вы зымыIэм шкIэ щIешIэ, жи. Ди жагъуэгъу фымы-гъэгугIэ, плъагъурэ, адэ яIэжтэкъыми, я пщIантIэр щIа-пIэж хуэдэщ, жевмыгъэIэ. Зэран фымыхуэ, щхьэж хуээфIэ-кIыр ирешIэ. Фэращ сэ сызышыгугъыр, си псэ. Алыхьым

сыщогугъ, алыхъым нэужькІэ фэраш, Инали къэкІуэжынщ, фымыгузавэ. Сэ си псэ пыту фызгъэмэжэлІэнкъым икІи фэ фхуэдэм фезгъэхъуэпсэнкъым, – жиІэу.

Зэзэмызэ нэщІикІыжым деж е кърмэныр къэсмэ, Урарэ къышашам щыгъа бостейр щитІагъэрти и закъуэ гъыуэ унэм щІэст. Зы сыхъэт пэшым щІэсамэ, бостейр зыщыхыжырти, и нитІыр плъыжъ хъуауэ и Іуэху и ужь ихъэжырт.

Урарэ и щхъэгъусэр къэтэджыжа хуэдэу гуфІэрт, Инал и хыбар щызэхихам. ЩІалэм кыйІуэтэжырт, умыгузавэ, ди анэ, сыузыншэщ. МафІэгу щызэрагъэпэщыж заводым сыщолажъэ, жиІэу. Гур къутэмэ, гъукІэм зрегъэпэщыж, ана мыгъуэ, мафІэгур дауэ зэбгъэпэщыжыну. Къауэ мыгъуэмэ, хэкІуэдакъэ, жиІэу Урарэ гузавэрт, итІани, и къуэр лажъэу и щхъэ игъэпсэуж щыхъуакІэ, лІы хъунщ жиІэрти, и гур фІы ищІыжырт. Урарэ унэми щІэмыхъэжу, пщІантІэми дэмы-хуэжу гуфІэрт, Инал лІыпІэ иувауэ Іэпкълъэпкъ быдэу, пелуаныфэ тету пщІантІэм къыдыхъэжати.

– Инал къэкІуэжаш, Инал къэкІуэжаш, – жаІэу цІыкІухэр зэрызехъэрт.

Ар зэхэзыхым игъэщІагъуэрт, Инал щхъэкІэ куэдыІуэ хыбару щыІэти, уеблэмэ зи фІэщ мыхъуу плъакІуэ къакІуэ щыІэт.

Инал къыщыкІуэжми ІэнэщІу къэкІуэжакъым, и къуэш цІыкІухэм джанапхъэ зырыз, и анэм цы ІэлъэщІышхуэрэ зы фошыгъушхъэрэ къахуихъаш.

Урарэ гуфІэшами, гузавэрт, къакІуэрэ си щІалэр ягъэтІысмэ, жиІэрти. Уеблэмэ Инал къызэрыкІуэжар зыми иримыгъашІэмэ нэхъ къиштэрт, арщхъэкІэ ар щэху пхуэщІынт. Езы Инали щІагъэтІысын лъэпкъ щыІэу къилътытэртэкъым. Степан Ильич ягъэтІысамэ, Инал и лажъэр сыт? Завод здэщыІэм Инал Іэджэ къыщыгурыІуаш, уеблэмэ Степан Ильич щІагъэтІысам гу щылъитар заводырщ.

Урарэ хуабжъу и гуапэ хъуаш, Инал тхъэмахуэ къэс лэжъапщІэ кърату жиІати. Іэуесрэ Хъэжсетрэ лІыщІэу итати, илгъэс хъурейм зы щай къахъыфакъым. КъэкІуэжмэ, унэм щІах фІэкІа зыри къыщІахъакъым, Инал и улахуэр тхъэмахуэ къэс кърат.

И къуэм щхъэкІэ фызабэр нэхъри щІэгузэвар Нащхъуэ къэкІуэжауэ зэхихати арат. Нащхъуэ писыру лажъэми, зы бэлыхъ гуэр хъуа хуэдэу жылэм къафІэщІырт. Бзэгу яхъмэ, си щІалэр ягъэтІысынщ, жиІэрт Урари гузавэрт. Нащхъуэ ар ищІэнкІи хъунут, Инал къыщышынэу. ЩІалитІыр зэхуэ-зэрэ Инал си адэм илгъэ сщІэжынуш, жиІэмэ, унагъуитІыр аргуэру зэрыгъэунэхъунщ, жаІэрт Іэджэм.

Инал къэкІуэжауэ хъыджэбз гуэрым пшынэефэ ищІати, щІалэ цІыкІу къагъакІуэри Инал ирагъэблэгъаш. Пшынэ-

ефэм Инал кІуэну кышцІэкІынтэкъым абы Нащхуэ щы-
хуэзэну ишІатэм, арщхэкІэ ар дауэ къэпщІэнт.

МалисэкІэ еджэу хъыджэбз цІыкІу гуэрым пшынэ иІэтэ-
къым пшынэуэкІэ зригъэщІэну. И ныбжэгъухэр здигъэІэ-
пыкъуурэ махъсымэ ищІщ, джэд зыкъоми иукІри, пшынэфэ
ищІаш. Хъыджэбзхэм я закъуэу къагъанэри Малисэ и адэри
и анэри я гъунэгъум деж кІуащ, щІалэгъуалэм зэран яхуэ-
мышуэну.

Шхын псори хъыджэбзым ипщэфІри щІалэхэр къригъэ-
блэгъати, гупыфІ зэхэтІысхъаш. Ху махъсымэ фо хэлъыжу,
джэд лыбжьэри зэщыщхъути, щІалэхэм я гур къэжанауэ
зэхэст, «НокІуэ!», «КъакІуэм къэсынщІ!», «Уэ мыр здэкІуэм
узрэ лажьэрэ умыгъакІуэ» жаІэу. Хъыджэбзхэри зэхэтт, дап-
щэщ дыкъагъэфэну пІэрэ, жаІэу.

Инал унэм щІыхъаш.

– Гуп махуэ апщій.

– Уэ упсэу апщій. Къеблагъэ.

Уэздыгъэж цІыкІур блэми, унэр кІыфІт, арщхэкІэ псо-
ми Инал къацІыхуащ.

– КъэтІыс.

– ИІэт, гуп махуэбжьэр къефтыт.

– МыдэкІэ кыдыхъэ.

– Хъзуэ. Дыщывмыгъауэ. Моуэ сытІысынщ.

– Тхьэр согъэпщІ, утІысым. КъакІуэ жъантІэм.

Инал кыыхузэгугуэи щыІэу кышцІэкІынти, щэхуу зэпса-
лърт: «Кхъуэлым зэгумычым, согъэпщІ», «Уа, пэжу пІэрэ?»
жаІэу.

Ахэр зэхимых хуэдэу зищІырт Инали.

СтІолым телъыр яшха нэужь, щІалэхэр хъэкъувыкъуу
къэтэджыжауэ хъыджэбзым чэзууэ бгъэдыхъэрэ ахъшэр
иратырт, ехъуэхъурт. Ахъшалъэ хъэху къэзыщтэу ахъшэ
дэзылхъа яхэтт, хэти тхылъымпІэ зытІуш кърихырти, ахъ-
шэ зэриІэр игъэлъэгъуа нэужь, абы хэпэщэщыхурэ зы
кыыхихырти, пхъэ шынакъ иным ирилхъэрт. Ахъшэ тхы-
лъымпІэ закъуэ фІэкІаи зимыІэр нэхъыбэт. Хэт сыт и гум
пыкІми Малисэ щыгуфІыкІуу иритырт. Зи жыным бэльтоку
къизыхыу бэльтоку кІапэм кІуэцІылъ ахъшэ жгъейр шы-
накъым изыдзи плъагъурт.

Инал ахъшэ щІэрыпсу сомищ кыигъэхъэзырати, щхъы-
щхъыжу и гуфІакІэм кыдыхаш. Ар къэзылъэгъуа гуэрым и
жъэм кыжбэдэхуащ:

– Инал, ар Степанрэ уэрэ ахъшэ щытевдзэу щытам кы-
пІэщІэнауэ щыта? – жиІэри.

ЩІалэхэр дыхъэшхаш.

– Уа, дэнэ кІуа а урысыр? Махуэм къурІэн еджэу, жэщым
ахъшэ ищІу. Зы махуэ закъуэ диІэжашэрэт, пшынэ кыызэ-

рытшэхун тІэкІу дгъуэтыху...

– ФынакІуэ. Дэнэ шыІэ пшынауэр?

Инал зыри жимыІэу кышІэкІащ.

Джэгум занщІэу кышІадзери, псори Іэгу еуэу иувыкІащ. Инал куэд щІауэ адыгэ джэгу илѳагъужатэкъыми, икъукІэ и гуапэу яхэтт. Къафэ шагъэтрэ удж яубламэ, Малисэ кыигъэуджын и хысэпт. ЩІалэхэр зэрызэ къафэри, пшынауэр удж еуэу хуежъащ. Инал, сыкІуэнщи Малисэ и Іэблэр субыдынщ, шыжиІэ дыдэм, зы щІалэ гуэр, цеищхъуэ шыгъыу, хъэзыр Іупэхуу яхэтти, занщІэу кІиящ:

– Гъэбэау пшынэр! Мазэр къэувыІащ! – жиІэри.

Абы кыикІыр кызыгурымыІуэр мащІэт: цІыхур блэм хуээмэ, дыгъэр къоувыІэри, зэбиитІыр зэблэкІыху и плэм итщ, жи, сыт ящІэну плэрэ жиІэу. Абы ещхъыркъабзэу зэбиитІ зиль зыщІэжын хуейр и бийм хуээмэ, мазэр къоувыІэ, гъуну плэрэ хейм иль, жиІэу.

Инал занщІэу къэуІэбжъащ. Плэмэ, Нащхъуэ шытщ, зэрыфагъуэм нэхърэ нэхъ фагъуэж хъуауэ. Езы Нащхъуэ и гугъэххакъым Инал хуээну.

Инал Іэджэрэ егупсысат, дауэ сщІыну Нащхъуэ сыхуээзэ

хъумэ, жиІэу. Ноби и нэгу щІэт хуэдэт Къасбот шаукІа махуэр, арщхъэкІэ Степан Ильич кыжриІауэ шытари шыгъупшатэкъым. «Узыфэ Іей лъэпкъым ефыкІ хуэдэщ, лъы дощІэж, жаІэу шызэрыукІкІэ. АтІэ, а лъы щІэжыныр егъэбгынауэ, лъэпкъыр узыншэ щІын хуейщ», – жиІэрт Степан Ильич.

Иджыпсту зыри имыщІэмэ, лІыгъэншафэ къраплъынщ, уеблэмэ хъыджэбз нэхъ бзаджэхэм бостейкІэ кыыхуагъэхъынкІэ хъунуц.

ЩІалэ цеищхъуэми щигъэтыртэкъым.

– Мазэр куэдрэ вгъэгувэну? – жиІэрти.

Инал гузавэркъым.

– Еуэ, дахэ, пшынэм! – жиІэри Іэгу еуэу увыжаш.

– АтІэ, ара Къасбот и къуэм и лІыгъэр здынэсыр?

– Еуэт пшынэм! – жиІэри Инал и макъым зригъэлэтащ.

Пшынауэр пшынэ еуэу хуежъати, Инал зыкІи гу зыльримыгъатэу утыкум ихъэри, хъыджэбз гуэрым и Іэблэр иІыгъыу, уджым хыхъащ. Нащхъуэ здэщытым дежкІэ шыблэкІым, нэбгъузкІэ хуеплэкІащ. А пщыхъэщхъэм а щІалитІым зызэрапщытауэ шытатэм, зи вагъуэ ижынур ІупщІт.

А жэщым зыми и вагъуэ ижакъым.

КЪАЗДЖЭРИЙ

Зи вагъуэ нэху ухуеймэ, Къазджэрий и вагъуэр нэхут.

ЕджакIуэ зэрыкIуэрэ илъэсипщI хъуауэ, Къазджэрий и пись-
мо къэкIуати, жылэм зэрагъэщIэгъуэн ящIэртэкъым. Иналрэ
Нащхъуэрэ зэхуэзэу зэрызэмызэуам тепсэлъыхъатэкъым,
Къазджэрий и письмом зэрытепсэлъыхъам хуэдэу. Кур-
гъуокъуэ письмор ихъри Налшык нэс кIуаш, абы и цIыхугъэ
гуэр дэсти иригъэджэну. Къазджэрий къитхам итыр мырат:
си еджэныр нэблэгъащ, арщхъэкIэ сынэкIуэжыным куэд
иIэщ, сыту жыпIэмэ Истамбыл Муслъымэн академием са-
гъакIуэ. Мыдрисэм нэхъыфI дыдэу щеджа зытхух къудейщ
дызэрыхъур.

Iэминэ къызэрыфIэщIымкIэ, ахърэт фIэкIа дуней Iуэху-
кIэ и къуэм хуэзэжынутэкъым. Тенджыз мыгъуэм дауэ зэ-
прыкIыну, кхъухъыр щIимылъэфэну си фIэщ хъункъым,
жиIэу гъырт. Ар къыщыхъуар Дзэлыкъуэ зауэр къызэ-
рыхъурэ нобэ илъэс мэхъу щыжаIар арат, аргуэру зы илъэс
дэкIри, Истамбыл къыкIыу тхылъ къэкIуаш.

Зы письмом нэгъуэщI къыкIэлъыкIуэрт, маркI тетым
Истамбыл пэшотыр тегъэуауэ. Абыхэм Кургъуокъуэ еплъын
фIэфIми, письмом итыр лъыжым и гум ирихъыпатэкъым.
Къазджэрий мычэму ахъшэ къыщIэлъэIурти, Кургъуокъуэ
гупсысэрт, зауэр яухмэ, бей хъуауэ къэкIуэжыну арауэ пIэрэ
си щIалэм и мурадыр, жиIэу. Iэмэпсымэ гуэрхэр къищэхуу
желэри, фабрикэ сыт зригъэпэщыну арагъэнщ, жиIэри абы
нэхъ триубыдат. Ей, си къуэр губзыгъэщ, Къэбэрдейр зы-
хуэныкъуэр ещIэ, аращ ахъшэм щIримыкъур. Кургъуокъуэ-
рэ Iэминэрэ зэбгъэдэтIысхъэрти гупсысэрт, сыт Iэмэпсымэу
пIэрэ ди щIалэр зи ужь итыр, жаIэрти, арщхъэкIэ ар зыщIэ
дунейм теттэкъым.

– Шухъэ фабричу пIэрэ? – жиIэрти Iэминэ щIэупщIэрт.

– Шухъэ фабрич уи натIэм ибукIэну? Лъахъстэн щашI
завод диIамэ, нэхъыфIт.

Къазджэрий къызэрысыжу, шухъэ фабрич къызэIуахыну
Кургъуокъуэ къыфIэщIати, теувэри мэл зыбжанэ, жэмитI,
щIакIуэфI зыхыбл ищаш, абы къыщIихар къемэщIэкIлати,
лафкIэтетым щIыхуэ къыIихаш. ЛафкIэтетым ар и фIэщ
хъуртэкъым. Тыркум щыIэ адыгэхэри си щIалэм къыдоIэ-
пыкъу, жиIэри ари къыхигъэщаш. Ахъшэ зэхуихъэса къомыр
и къуэм хуигъэхъаш.

Шэрихъэтым хуеджэну Истамбыл ягъэкIуа Къазджэрий
инженер хъуаш, жаIэу къуажэм дзэ хъуати, псоми я гуапэт.
Абы и фабричым ди насып къыдэкIуэнкIэ хъунщ, жаIэрт
нэхъыбэм, арщхъэкIэ ар зымыди щыIэт, фабрич Iугъуэм уи
нэр къимыгъаплъэмэ, пщIэнщ ар фIырэ Iейрэ, жаIэу. Кур-
гъуокъуэ фабричым дихъэхати, Нащхъуэ къэтшэжмэ нэхъы-
фIу къыщIэкIыныщ, щыжиIэ къэхъурт. А лъэхъэнэм езы На-
щхъуэ тенджыз Iуфэм Iут къалэшхуэ Одессэ жыхуаIэм кIуауэ

университетым щеджэрт. Е суду еджэмэ мынэхьыфIу пIэрэ, жиIэу Кургъуокъуэ щыгупсысэ къэхьурт. АбыкIэ Iэминэ ечэнджэша нэужь:

– КърекIуэж. Куэдщ. Дунейр къутэжыху еджэну? «КърекIуэжи зэкъуэшитIыр зэдэлэпыкъуу фабричыр яутIыпщмэ, нэхьыфIш, – жиIэри абы триубыдащ.

Iэминэи ар нэхь фIэзахуэт, ауэ гъунэгъухэм ядэртэкъым:

– УмыпIащIэ зэ. Нащхъуэ сщIэркъым, Къазджэрий уэ лIыщIэу укьищтэнкIэ хъунщ, – жаIэу.

Ар Кургъуокъуэ и гум тэхуэнт? Къэгубжьырт:

– Iэу, ар дауэ фи жьэм къыжьэдэкIа? Си къуэм сэ сигъэлажьэуи? Узыр и ныбэм исщ, абы и унафэм сыщIэту сылажьэмэ. Минрэ щIэныгъэ иIэми, си бынщ, сэ жысIэр и унафъщ.

Мэжджытым лIыжьхэр къакIуэми Къазджэрийт яхуэмыухыр.

– НэгъуэщI щIыпIэ щхъэ цы къыщыпщэхурэ? Ди цым сыт и лажьэр? – жаIэу щIэупщIи щыIэт.

Мэтхъэным цы е фэ къищэхуу ялгъэгъуати, фэ къезыщэни щыIэт, арщхъэкIэ Кургъуокъуэ идэртэкъым:

– Зэ фымыпIащIэ. Къуэщрокъуэхэ пIащIэри унакъым. И чэзу къэсмэ, плъагъункъэ, – жиIэу.

Сыт Iэмэпсымэ Къазджэрий къишэр, жаIэу псори щIэупщIэрт, ар яфIэгъэщIэгъуэну. Iэминэ и жагъуэ хьурт и къуэм щхъэкIэ жаIэр, Къазджэрий фэрэ цырэ къищэхуу ищIэнур сыт, къурIэн IэшIэлыщ, духъэшым ящыщ хъунуш. Ярэби, атIэ хъэжыщей ящIым хуэдэ шухъэ ищIыну арауэ пIэрэ? Иджы хъэжыщI кIуэр машIэтэкъым. Зауэр зэ яухынкъэ, тхъэ ямыIуамэ. Чэбэ, Мэчэ кIуэуэ ежьэжынщ.

Зы махуэ гуэр, Петроград революцэ къышыхъуаш, жаIэу къуажэм хьыбарышхуэ къэсати, зэрызехъэ ин къэхъуат, итIани Къазджэрий къэкIуэжу щызэхахым, абы нэхъри жылэр къигъэбырсеящ. Зауэр ямыухыу Тыркум укыикIыжын жыхуэпIэр гугъут. Къазджэрий тхъэм ещIэ къыдэлэпыкъуар, Щам щыIэ адыгэхэр къыдэлэпыкъуагъэнщ, арынщэу абы Iэмэпсымэ къом къишэр къыхуэщэнтэкъым. Къазджэрий гууэ къэвгъакIуэ жыхуиIам хуэдиз Кургъуокъуэ къэгъуэтыгъуафIэу къигъуэтыфынт, итIани емызэшу зэ зым елъэIум, зэ адрейм елъэIуурэ гу зыбжанэ зригъэпэщаш. Къуажэ старшынери къыдэмыIэпыкъуу къэнакъым.

Жылэм дэххэри зэдауэрт, дэнэ нэхьыфI фабричыр шыбгъэувыну, жаIэрти. Хэт къалэм, жиIэрт, хэти къуажэр фIэнэхьыфIт. Къалэм дэпщIыхъмэ, купецхэм дежкIэ нэхьыфIт, ауэ къалэм мэжджыт дэмыту Кургъуокъуэ псэуфрэ?

– КъокIуэ! – жаIэри гу къом щалъагъум, жылэр пежьаш. Япэ дьдэ ит гум Кургъуокъуэ пашIэшхуэ хъужауэ ист, и

кѳуэм бгѳэдэсу. Кѳазджѳрий щІалѳ кѳабзѳ дѳдѳт икІи бжѳы-
фІѳт, и анѳ Іѳминѳ зѳкѳомкІѳ ещхѳт. Куѳбжѳм деж кѳѳуѳауѳ
кѳаплѳѳхѳм сѳлам ярихѳурѳ, Кѳазджѳрий кѳыпыгуфІы-
кІырт. Бахѳшысѳрей щыкІуѳм и адѳм кѳритауѳ щыта бгы-
рыпхѳыр щІѳпхат, и хѳзырыпѳхѳр хужѳт, цѳищхѳуѳр Іѳпкѳ-
лѳпкѳым хуѳфІыпст, щыгѳыу кѳальхѳа хуѳдѳ.

Кургѳуокѳуѳ гум здисѳм и щхѳѳр кѳыфІѳхѳауѳ кѳакІуѳр-
ти, цѳыхѳм кѳагурыІуѳртѳкѳым ар щІѳнѳщхѳѳѳр. Уѳблѳмѳ
ягѳѳкѳуаншѳрт, нобѳ уи хѳѳтѳтыгѳуѳу унѳщхѳѳѳ хѳун. На-
сыпу щыІѳр кѳѳуѳлѳщ. Фабричѳр кѳалѳм щащІынрѳ кѳѳа-
жѳм дагѳѳуѳнрѳ ямыщІѳу зѳдауѳу кѳыщІѳкІынщ зѳадзѳ-
кѳуѳр, жалѳу нѳхѳыбѳм абы хуахѳырт. Гурыщхѳуѳ зѳращІым
Іуѳхур тѳту кѳыщІѳкІынщ, жалѳрт куѳдым.

Кѳазджѳрий куѳдрѳ щысакѳым, Іѳмѳпсымѳ кѳишар гум
ирилѳхѳѳри, НалшыккІѳ мыкІуѳу, Бахѳсѳн иунѳтѳщ. Абы
щІѳкІуар зѳми ищІѳртѳкѳым.

Кургѳуокѳуѳ хущІѳгѳуѳжат япѳ хѳыбар игѳѳІуам, аѳѳ
Іѳмал иІѳжтѳкѳым. Шухѳ зыщІ машинѳу и гугѳар нѳгѳуѳщІу
кѳыщІѳкІѳти, цѳыхѳм ар яжриІѳн укІытѳрт. Кѳазджѳрий
тхѳлѳ зѳрытрадзѳ зѳрыб кѳишѳну хѳт и гугѳѳнт, зѳрищІы-
нури сыт, и натІѳм ириукІѳну, арщхѳѳкІѳ Кѳазджѳрий ищІѳн
хуѳѳр ищІѳжырт.

Бахѳсѳн щѳджѳу щыщытам, Кѳазджѳрий фІыѳѳ илѳѳ-
гѳуѳт егѳѳджакІуѳ Нурий, абы лѳандѳрѳ илѳѳс Іѳджѳ дѳкІѳ-
ми, а лѳыр щІалѳм и гум икІѳтѳкѳым. Нурийрѳ Кѳазджѳ-
рийрѳ мычѳму тхѳлѳ зѳхуѳтхѳу щытащ, уѳблѳмѳ Нурий и
фІыгѳѳкІѳ Кѳазджѳрий Тыркѳм цѳыхугѳѳ куѳд щигѳуѳтащ.

Ботѳщ Астѳмыррѳ Нурийрѳ зѳкѳомкІѳ зѳщхѳт, тІури
щІѳныгѳѳм хущІѳкѳурт, ѳджапІѳ кѳызѳІуахѳну и ужѳ итт.
Иджѳ ѳзы Кѳазджѳрий кѳѳхѳулІѳ Нурийрѳ Астѳмыррѳ
кѳѳмыхѳулѳр, тхѳлѳ тѳджапІѳ кѳызѳІуѳх, Іѳмѳпсымѳу зѳ-
хуѳѳ псѳри хѳѳзырщ. Куѳд дѳмыкІыу Кѳѳбѳрдѳѳ хѳкум
цІѳрыІуѳ щыхѳунщ Кѳазджѳрий, абы кѳыѳдигѳѳкІѳ тхѳлѳым
ѳмыджѳ кѳѳмынѳу псѳми япѳщІѳхуѳнщ. Хѳыбар, таурыхѳ,
уѳрѳдыжѳу щыІѳ кѳѳмри зѳхуѳхѳѳсмѳ, тхѳлѳ мащІѳ кѳыѳѳ-
гѳѳкІын. Ар гурыфІыгѳуѳу иІѳт Кѳазджѳрий. Истамбыл
щыщыІѳм щыгѳуи Нурий тхѳлѳ хуѳтхѳху арат нѳхѳыбѳу
зытѳпсѳлѳыхѳыр. Тхѳлѳ тѳджапІѳ зѳбгѳѳпѳщынѳмѳ, Бахѳсѳн
щызѳбгѳѳпѳщым нѳхѳыфІт. Бахѳсѳн игѳѳщІѳм уардѳ унѳжѳу
Кѳѳбѳрдѳѳѳм яІѳт, нѳхѳ щызѳхуѳсу, унафѳ щащІу, абы ищІы-
ІужкІѳ щІѳныгѳѳм хущІѳкѳухѳр Бахѳсѳн щынѳхѳыбѳт: Фѳн-
зий Мѳжид, Елберд Хѳѳсѳн, Дым лафкІѳтѳтыр жыпІѳми
дѳІѳпыкѳуѳгѳу бгѳуѳтынѳт.

А кѳѳмыр зѳгурыІуаѳѳ кІѳзѳти тхѳлѳѳи кѳыѳдагѳѳкІыну я
мурадт. Тхѳлѳ уиІѳмѳ, ѳджапІѳ кѳызѳІупх мѳхѳу. ИгѳѳщІѳм
цѳыхѳм ямылѳѳгѳѳа ѳбгѳѳлѳагѳуныр Іуѳхушхуѳт. Умылѳѳ-

гъуа плъагъумэ, уи гъащІэм хэхъуэу жаІэ, хэкум ямылъэгъуа ялъагъумэ, хэкум и гъащІэми хэхъуэнщ. Апхуэдэ Іуэху Ботэщ Астемыр шытепсэлъыхьым, Бэлацэ идэу шытакъым, аІэ, щхьэгъэпцІэжщ ар, жиІэрти, иджы еплъ Къазджэрий хузэфІэкІым.

Къазджэрий зи ужь итыр зымыдэ иджыри щыІэт.

– КъурІэныр зэрытха зэрыбымкІэ адыгэ псалъэр тхыныр гуэныхьшхуэщ. Хьэрып зэрыбыр алыхьым къызыхуигъэщІар къурІэныр аращ. Тобэ Іистофрилэхь, ялыхь, уигу кыдымыгъабгъэ, – жаІэрт иныкъуэм.

Бэлацэ жиІа дыдэр жызыІэу тхьэ зыІуи щыІэт:

– А-а, щыгъэт. Хьэрып зэрыбым ди бзэр къищтэн уи гугъэ? – жаІэу.

Тхылъ тедзапІэ Бахъсэн къыщызэІуахмэ, Кургъуокъуэ фейдэшхуэ къыхьыну жызыІи щыІэт.

– КІэзетым зи цІэ тетынур хэт? Кургъуокъуэщ. Догуэ, кІэзетыр Россейм мыкІуэн фи гугъэ? Уэлэхьи, билэхьи, нэмысым. Къэбэрдейр губзыгъэ мэхъу, тхылъ зрагъащІэ, щІэныгъэ зиІэ къахокІ жаІэнци, гузэвэни къахэкІынщ, пщІэну шыткъым. Хэту пІэрэ щІэныгъэр къахэзылъхьэр, жаІэмэ-щэ? Мис итІанэ Кургъуокъуи къыхэщынщ. Си Іуэхуш Кургъуокъуэ бей мыхъум...

– Щыгъэт, тхьэм щхьа. ЛІо адыгэбзэр зищІысыр? КъалэкІыхьым унигъэсми аращ.

Хэт сыт жиІами къэнэжри, кІэзет зи гугъу ящІар къуажэм къэсащ. Езы Къазджэрий шууэ къэльтмакъым илъу кърихьэкІырт, мэжджыт, правленэ сытхэм ихьырти игуэшырт. Зы кІэзет кыдэкІыгъуэ зэбгрихыху, Нурий сымэ етІуанэрейр кыдагъэкІырт. Къазджэрий итхын игъуэтырт, дэнэ сыт шилъэгъуами, зэхихами икІэщІыпІэкІэ итхырти къахуеджэжырт. Ар зылъагъум фІэтельыджэт. Къеджэфми къемыджэфми кІэзетыр я унэ яхьырт, адыгэбзэ кІэзетщ, жаІэрти. Абы итым нэхьыбэр парт хьыбарт е уэрэдыжът, итІани яфІэгъэщІэгъуэнт. Езы Къазджэрий усэ итхырт, Нурий хьыбарыжькІэ Іэзэт, Елберд Хьэсэн бзэм егугъурт, букварь, бзэ хабзэ сыт хуэдэхэр зригъэзахуэу. Куэд дэмыкІыу кІэзетым и хьыбар дэни нэсащ. Къазджэрий, къуажэхэр кыщикІухькІэ, нэхъ бейхэм деж кІуэрти ахьшэ сыткІэ кыдэІэпыкъуну елъэІурт. КъыдэІэпыкъуи щыІэт, ауэ тхылъ жыхуэпІэр зи тхьэкІумэ изымыгъэхьэр нэхьыбэт.

Кургъуокъуэ и къуэ нэхьыщІэм хузэгупати, ахьшэ иритыжыртэкъым. ЛІыжьым зиущэхуауэ щыст, деплъынкъэ адэкІэ зэрыхъум, жиІэу. Къэбэрдейм паща яхуэхъун и гугъат и къуэр, иджы кІэзет, жиІэри ежъэжаш, езы дадэри жылэм ауан къащІ. Ар хэт и гум техуэн. Кургъуокъуэ мызэ-мытІэу елъагъу, мэжджытым лІыжьхэр зэхуэсмэ, шу гуэр къокІуэри

мэКий:

– КІэзети кІэзет! Бу-бу, кІэзет! КыйкІыр сыт, кІэзет? Уей, зауэ кьэхьуакІэ, тхьэ соІуэ. Урыс пащтыхьыр нэмышэ пащтыхьым епщэфылащ. Бу-бу, кІэзет! Хьыджэбз лІы иратмэ, уасэ Іамыхыну унафэ кьыдэкІащ, иІэ маржэ, феджэ кІэзетым. КІэзети кІэзет, кыйкІыр сыт, кІэзет!..

Зауэшхуэ екІуэкІ щхьэкІэ, Нурийрэ Къазджэрийрэ я Іуэху кьагъанэртэкьым. Къазджэрий еуэри Къэзан нэс

кІуэри аргуэру зэрыб зыхуэныкьуэр кьышаш, тхылтыр нэхь

ІэкІуэлъакІуэу тедза зэрыхьуным шыгъуазэ зимыщІуи кьэнакьым. ПэщІэдзэ еджапІэр зыхуей тхылтыр кьыщІыдыгъэкІыфари аращ. Зи сабий еджапІэм кьэзыгъакІуэм ахьшэ кьыІахыну арат я мурадри, егъэджапщІэу кьатым шыщ ахьшэ Къазджэрий кьыдэІэпыкьуам яритыжыну кьыгъэгугъат. Сабий куэд еджапІэм кьамыгъэкІуэн я гугъами, щыуат. Хьэрып зэрыбкІэ тха тхылткІэ цыкІухэр ирагъэджэну кьышашІэм, куэдым я сабий ирагъэтхат. Псом хуэмыдэжу куэдым я гуапэ хьуат еджапІэм географ, хьисэп сытхэм ищІыІужкІэ кьурІэн зэреджэнур.

Мэтхьэныр занщІэу цІэрыІуэ хьуаш.

Къуажэхэр зэхуэсурэ унафэ ящІырт мыдрисэ, «муслъымэн еджапІэ» кьызэІудвгъэх, жаІэу. Къазджэрий сымэ тхылъ зыбжанэ кьыдагъэкІыфа щхьэкІэ, езыгъэджэнур мащІэт. Ауэ щыхьум, егъэджакІуэ курс кьызэІухын хуейти, абыи егупсысаш. Кургъуокьуэ кьыгурыІуат и кьуэр цІэрыІуэ зэрыхьур. Уеблэмэ Кьылышбийр е Щэрданыр яцІыхуу кьыщІэкІынтэкьым, Къазджэрий хуэдэу. Гъуэгу тэмэм тету кьыщІэкІынтэ си щІалэр, жиІэри Кургъуокьуэ и кьуэм дэІэпыкьуну арэзы хьуаш.

Арат фІы пщІэмэ, фІы ухуозэ, жыхуаІэр.

УСЭМРЭ ДЖАТЭМРЭ ЗЭХУЭДЭ?

Мэтхьэным ирихьэжъа Іуэхум, кьыпхуэмыгъэувыІэжыным нэса хуэдэ, зиубгъурт, къуажэ кьэс «муслъымэн еджапІэ» кьызэІуахынуш, жаІэу езы Къазджэрий Іэ дэхьегъуэ имыхуэу тхылтым и ужь итт... Тхьэм зригъэузэщІ и Іуэхум, жаІэу Іэджи хьуахьуэрт.

ИтІани, ущыджэлэнур пщІатэм, щхьэнтэ бгъэтІылынт, жыхуаІэм хуэдэти, Къазджэрий и Іуэхум зэран кьыхуэхьунур дэнэ щищІэнт. Алыхьыр кьыдэІэпыкьу и гугъами, кьыхуэмыІэтын Іуэху и ужь итт. Езыми абы гу лъитат, арщхьэкІэ Іэмалыншэт.

Хьарбыз хадэр нэсыпауэ уэм хьэлэч ищІмэ е жыгым мыІэрысэ цынэ пытыр мыхьу щІыкІэ жьыбгъэм кьыуды-

ныщІэм, кѣсыпауэ дадэ лІаш, жызыІам хуэдэти, Мэтхѣ-
ным и щІэныгѣ Іуэхур зауэм игѣэундѣращхуэ хѣуаш. Куэд
дэмыкІыу, Советскэ власть уващ щыжаІэм, Кѣзджѣрий и
гур нэхъ кѣзызрыгѣуэтыжащ, сыту жыпІэмэ алыхъми щІыху-
ми гунэс ящыхуа Іуэхур советскэм имыдѣну зыми щІы-
хѣпІэу и гум кѣкІыртѣкъым.

Мэтхѣным и тхылъ тѣдзапІэр зѣтрамыкѣутами, ахъшэ
зыми кѣритын и гугѣтѣкъым. Тхылъ я Іуэхужт хѣкум, хѣт
советскэ, хѣти кІѣдет, жиІэу тІу зѣрыгѣхѣуащи, узѣпсѣлъѣ-
нур щІѣркъым. Ахъшэ ятмэ, дзэ зѣхуашѣсыну арщ щІатыр,
армыхъум тхылъ, еджапІэ жыхуэпІэр зыми хъымпІар
ищІыркѣым. Махъсымѣр щыжабзѣм, псым курыбѣр щІо-
тІысыкІ, абы ещхуэ хѣкур тІууэ зѣщхѣщыкІащи, тхѣм ещІэ
зауэр кѣыщаублѣн. Инѣрал Караулов, Кѣылышбий и кѣуэр,
ЩІѣжѣокѣуэр, Щѣрдан сытхѣр зы хѣуаш, абы кѣапѣуващ
Буачидзе, Киров, Шевцов, Инал, Астемыр сымэ.

ДѣнѣкІэ укІуами жаІѣр зыт, убѣлѣмэ Кѣзджѣрий езыгѣѣ-
джа ЦІагѣуэ Нурии революцѣ Іуэху фІѣкІа кІѣзетым тридзѣн
идѣртѣкъым, Фѣнзий Мѣжид Псыхуабѣ щызѣхихар щыжи-
ІѣжкІэ, уи фІѣщ хѣунтѣкъым революцѣр зыщІар езыр армы-
рауэ. Кѣзджѣрий кѣыдѣщІу щытамы, иджы Мѣжид дѣни
щыпсѣлъѣрт:

– Куэдщ пщымрѣ уѣркѣымрѣ дагѣэшѣчар. Я лѣапсѣм псы
идгѣэжыхъыжын хуейщ. Ди кІѣтІийр ди вакѣэ лѣѣпсу ди
гѣащІѣр дохъ. Уѣркѣымрѣ пщымрѣ яхуѣтщІар тхѣм насыпу
кѣыдитыж, ди щхѣэ Іуэху зѣтхуѣжым нэхъыфІщ. Сѣри машІѣ-
рѣ сѣгупсысакѣым революцѣм. Кѣѣрѣхѣэлъкъ мылѣкущ, –
жиІэу.

Мѣжид жиІѣр езым и акѣылкІэ кѣигупсысыжатѣкъым,
Псыхуабѣ щыжаІэу зѣхихат. ЩІыІѣпс кѣуажѣм щыщу
Мѣремкѣан Инал жиІѣри арат, абы Кѣзджѣрий егупсы-

сырт, фІѣгѣэщІѣгѣуѣну. Мѣжид и
закѣуѣтѣкъым революцѣм фІыкІэ
щыгугѣыр, итІани тынш дыдѣу
Кѣзджѣрий дыдѣ ищІѣртѣкъым ар
зищІысыр. А лѣѣхѣнѣм кѣриубыдѣу
и кѣуѣшым кѣитхыу тхылъ
кѣыІѣщІыхѣат Кѣзджѣрий. На-щхѣуэ
Фѣвраль революцѣм иужѣ афицар
хѣуат, прапорщик званѣр иІѣу зауэм
здѣщыІѣм кѣалѣ союз гуѣрми хѣту
поли-тикѣ Іуэху зѣрихуѣрт, революцѣм
и лѣѣныкѣуэ хѣуауэ. На-щхѣуэ
кѣѣжѣрхѣм я дежи щыІащ, Куржы
щыкІуам рево-люционерхѣм

шагушлати, езыри революционер хъуауэ кыльытэрт. А псор и къуэшым къыхуитхати, Къазджэрий гупсысэрт, здыхишынуур имыщгъу.

Революцэм кыкIыр, щхъэж и щIапIэ ису и гуащIэдэкIкIэ псэужыну аращи, хэт дэнэ кыкIами ирекIуэж, урыс ирехъу, къэжэр ирехъу, щхъэж и унэ бжэн лъакъуэщ, жызыи щыIэт, ауэ Къазджэрий ар къабыл ищIыртэкъым. Муслъымэн псори зэхуэдэщ, жиIэу къурIэным итымрэ революцэм псори зэхуигъадэу зэрыщымытымрэ зэтемыхуэу пIэрэ, жиIэу гупсысэрт. Уеблэмэ суфизмэм муслъымэнхэр зэрызэхуигъадэр я гуапэу усэ зытхыу щыта Санаирэ Румирэ ятха чытапхэр Къазджэрий кыиштауэ абы щыльыхъуэрт, революцэр зищIысыр зригъэщIэну. Руми и усэр Къазджэрий и гум ирихьырт:

Си къуэшхэм жесIэнут сигу илгыр,
Си псалъэм щIагъыбзэ хэмылгу.
АрщхъэкIэ сыпсалъэ щыхъуну
Лъэхъэнэ сыпоплъэ, сешауэ.
Тенджызыр къэкъуальэм мэутхъуэр,
Тхъурымбэм толькъуныр щIауфэ.
Уи пэжыр тенджызым щIиуфэм,
Мэкъу Iэтэм хэль мастэм ар хуэдэщ,
Шэм хуэдэу си псалъэр уэ бзымэ,
БжесIэну сэ сфIэфIыр кыбыошIэ.
И матэм кIэнфетхэр, дэ изу
Ухуэзэм бей гуэрым, къэгъазэ.
Дэм купщIэ имылтым, кыумыщтэ,
Е псалъэр купщIэншэм, жумыIэ.

Къазджэрий а усэр гукIэ ищIэрт, Истамбыл щыщыIэм Iэджэрэ къеджэу щытащ. Иджы аргуэру Руми и тхылтым йоплэ дихъэхауэ. Цыхур хуиту псэумэ, псори зэхуэдэм, кымылэжъа зымышх щымыIэм, аракъэ нэхъыфIыр. Щхъэж и диным иретыж, муслъымэным я диныр щхъэхуэщ, чыристаным я диныр апхуэдэщ, атIэ псори я алыхъым хурепщылI, бэIутIэлуншэу, хъэлэбалыкъыншэу иреспэу. Руми зытепсэлыхъри аращ. Революцэ щIащIри арагъэнщ, жери Къазджэрий абы триубыдащ.

Мэтхъэным и кIэзетыр къэльтмаккъIэ шухэм кърахъэкIырт, мэджытым яхъу.

– КIэзети кIэзет. КыкIыр сыт, кIэзет. Бум! Бум кIэзет. Муслъымэнхэм папщIэ Ленин жиIэм фыхуеймэ, Къазджэрий и кIэзетым феджэ, маржэ! – жаIэу шухэр Бахъсэн Iуфи, Шэджэми, Балъкъ псыхъуи, дэнэ щIыпIи щыплъагъурт.

А зэм фIэкIаи «Мэтхъэн кIэзет» кыдэкIыжакъым. Муслъымэнхэм папщIэ Ленин жиIар псоми яфIэгъэщIэгъуэнти, кIэзетыр зэрапхъуат, арщхъэкIэ тхыль еджэфыр мащIэт,

кІэзетыр зыІэрагъэхъэрти, я гуфІакІэм дальхъэрт, зыгуэр кърагъэджэну. Бэлшэвычхэр муслъымэным къыдошІ, жалэу арат нэхъыбэм къазэрыгурыІуэр. Мэтхъэным адыгэбзэкІэ зридзэкІат бэлшэвычхэм муслъымэнхэм папщІэ тхыль ятхауэ Ленин и Іэ зыщІэлъыр. А тхылъыр муслъымэн хэку псоми нэсауэ шытепсэлъыхъырт.

«...Іуэхушхуэ къэхъунухэм япэ къихуэу фэ зыфхудогазэ, Россеймрэ Востокомрэ ису зи гуащІэкІэ псэуж муслъымэнхэ, – жиІэу итт тхылъым адыгэбзэкІэ, – нобэ шыщІэдзауэ фи динри, фи хабзэри, фи лъэпкъ культурэм иІэ къулыкъу-щІаплэри къелусэ шымыІэу фызэрыхуейм хуэдэу шытыну фыдогъэгугъэ... зыщывмыгъэгъупщэ, фи хуитыныгъэр, адрей лъэпкъ Іэджэу къэралым исхэм я хуитыныгъэм хуэдэу, революцэми абы и къулыкъущІаплэхэми яхъумэнуш...»

Мэтхъэныр гукІи псэкІи еувэллэщ а тхылъым. Къазджэрий къызэрилъытэмкІэ, шэрихъэтри, къурІэным итри, езы дыдэм и гум илъри – псори зэтэхуэрт, иджы революцэр – Ленин Къазджэрий и гум къошхыдыкІ. Бэлшэвычхэм ящышынэу шытами, Къазджэрий иджы ящышынэжын. ДяпэкІэ зыдэІэпыкъун хуейр бэлшэвычхэр аращ, Ленин и псалъэм емыувэлІэн муслъымэн шыІэ, псори хуитщ я динми я хабзэми, я щхъэ хуитыжщ дэтхэнэ лъэпкъри.

Шу гуэри къэсри Мэтхъэным къыжриІащ: «Нащхъуэ Налшык къэкІуэжаш, укыльагъуну и гуапэш», – жиІэри. Къазджэрий тридзэри кІуаш.

МыкІуэуи хуэшэчынт. ЗэкъуэшитІыр машІэ щІа зэрызэрымыльагъурэ. ЩІалэ цІыкІуу зэбгъэдэкІами, иджы тІури лІы хъуаш. Нащхъуэ къулыкъу хъарзыни игъуэтащ, тхъэм хригъэгъахъуэ, ар мылицэм Іэтащхъэ хуэхъунщ, иджыри щІалэ фызкъэмышшэу шыт пэтми, цІыхум пщІэ къыхуашІ. ЗэкъуэшитІыр шызэхуэзэм къэзыльагъум ягъэщІагъуэрт, ІэплІэшхуэ щІызэхуамышІыр сыт, жалэу. Къазджэрий гурыщхъуэ ищІырт, Нащхъуэ бэлшэвыч дыдэ хъуауэ пІэрэ жиІэу, модрейри шынэрт, си къуэшыр бий къысхуэмышхъуну си фІэш хъуркъым, жиІэу.

ЗэкъуэшитІри зэгурыІуаш пІалъэ имыІэу къуажэмкІэ кІуэуэ я адэ и унэ дыхъэжыну.

Кургъуокъуэрэ Іэминэрэ жьы хъуат, итІани я шхын хуэмыныкъуэу, зыхуей ягъуэту псэурт. И къуитІыр зэгъусэу къыщыкІуэжым, дадэм ныш имыукІыу хъунт, мэлым я нэхъ пшэрыр гъунэгъур къишэри иригъэукІащ, жылэм нэхъыж дэс псоми еджащ. Кургъуокъуэ и дуней насыпт, и къуитІыр шызэпсалъэкІэ едаІуэмэ, зым нэхъ зыр нэхъ Іущщ, жрагъэІэрт, а тІур зэуэ дахэу псалъэрти, Нащхъуэ щІигъачэртэ-къым:

– Советыр зэуэну хуеиххэкъым. Мир жыдоІэ. Сыту жып-

Іэмэ ди жыгыр хэтсагъащІэщ, лъабжьэ игъуэтын хуейщ. ТэрчкълэкІи ЕкатерионаркІи кърекІ, жьы къепщэмэ, жыг хасагъащІэм дежкІэ фІыкъым, – жиІэу.

– ПэжкІэ пэжщ. Жыгым лъабжьэ игъуэтмэ, нэхъыфІщ, – жиІэрт Кургъуокъуи.

Къазджэрий хэт сыт жиІами едэІуаш, Лениным и Іэр зыщІэдза тхылъми и гугъу ищІаш, арщхъэкІэ зыкъомрэ гупсысэжри, хэт ищІэрэ къыщІытрихъэжар, шэч къытрихъэжри НалшыккІэ кІуэн имыдэу, еуэщ-еІэри, МэздэгукІэ кІуаш, абы Щэрдан Берд шыІэу зэхихати.

А лъэхъэнэм Къэбэрдей псом хъыбару шызэрахъэрт Щэрданхэ я мылъкур зэрапхъуэу унэр мафІэм зэрырагъэсар. ЗэрыжаІэмкІэ, езы Щэрданым дзэ зэхуишэсырт гуэншэры-къыдзэр зэбгрихуну.

Щэрданымрэ Къазджэрийрэ зэжраІар зыми ищІэртэкъым, ар зэдгъэщІэнми мыхъэнэ иІэкъым. А тІум зэжраІар, тэмэм дыдэу шымытми, зэхэтхыжауэ дощІэж. Езы Къазджэрий Инал е и къуэш Нашхъуэ хуэзэху, и гум къэкІыжырт Щэрданым жриІар.

– Зышумыгъауэ, умыделэ, Берд, – жиІэрт Къазджэрий Щэрданым бгъэдэтІысхъауэ, – шыгъэт Іуэху зи ужь уитыр. Адыгэ тІэкІур дымащІэщ, дызэзауэм, къэнэжари кІуэды-жынщ. Шы пщІэгъуалэм и джабэм цы ІэпапІэ фІыцІэу ит хуэдэщ, къэзэуат къэпІэтмэ, пэстромкІэм а тІэкІури тритхъу-жынщи, зэфІэкІаш. Лъэпкъ кІуэдыр къытхуумыгъакІуэ. Исраф дывмыгъэхъу, тенджыз Іуфэм Іуса убыххэр зэры-хъуам ещхъу. Къэбэрдейм тІууэ зауэшрэ къамэ къыхакІэ зэхыхъэжмэ, ди кІэр бжыхъым дэтхуэжащ. Дякум дэль шыІэм, шэрихъэтым къызэригъэлъагъуэмкІэ, унафэ дывгъэщІ, дымуслъымэнщ, дызэкъуэшщ.

Щэрданым ар идэртэкъым.

– Уа, Къазджэрий, шыуэр уэращ. ПашІэ гъэлыгъуэ джэгу хэлъ, жыхуаІэр пщІэркъэ? Хэт и пашІэ уигъэгъэлыгъуэн? Шэрихъэт жыбоІэ.

Хьарзынэщ. Шэрихьэтыр ддэркьэ дэ? Ауэ игъашІэм дыкьызырыгъуэгурыкІуа хабзэр лъэгущІэтын щашІкІэ, шэрихьэтым жиІэр сыт? Нобэ гуэншэрыкьыдзэ къежъам къурІэнкІэ уагурыІуэну Іэмал иІэкьым. Ди унэр зыгъэсар хэт? Ди мылькур зэрызэрапхъуар зэхэпха? Абы къурІэнкІэ уапэлъэщын? ДжатэкІэщ абы уахыхьэн зэры-хуейр. Къэрал джатэкІэ. Нобэ сэ сызыхуейр уэ пхуэдэ гъусэ-кьым, Аралным хуэдэ гъусэщ. КъыбгурыІуа?

– Захуагъэ узыхуейр, Берд?..

– Захуагъэщ, уэлэхьи. Ауэ ар уэ къызырыбгурыІуэмрэ сэ къызырызгурыІуэмрэ зэщхьэщокІ.

– АрынкІи мэхъу. Руми и усэм щыщу мы зым къедаІуэ.

– Зи, сынодаІуэ. Усэ си жагъуэкьым, семыджэ щхьэкІэ.

– Жызумым папщІэ усэ хьэлэмэт иІэщ Руми:

Уи псалъэр зыхамыщІыкІым,

БэлыхькІэ Іуэхур яух.

НэхьыфІкІэ узыщыгугьым

Гъуэгу мыгъуэм ухуеунэтІ.

Къэжэр, хьэрып, зы тырку,

Зы греки абы я гъусэт.

Сом закъуэ лІиплІым къаритри

Зыгуэрым игъэунэхъуаш.

«Энгур» къэтщэхумэ зы сомкІэ,

Псоми ди ныбэм из хьунщ,

ЖиІат къэжэрми, адрейхэм

Ар ямыдэххэу къогубжъ.

«Айнап» нэхьыфІкьэ къэтщэхум? –

Арат хьэрыным жиІар.

Щывгъэт фэ тІуми! Жызумт

ФІэзахуэу тыркур зыхуейр.

«Стафилъ» нэхьыфІкІэ, тхьэ соІуэ! –

Грекым ар жиІэу хьушІаш.

Зэгъусэу а лІиплІыр къэгубжъри

Мыхьыр яхьыхукІэ зэуаш.

ЯщІакьым лІиплІыр щызауэм:

ПлІым жаІам къыкІыр жызумт.

Уи псалъэм къыкІыр зымыщІэм,

Бэлыхь къуишІэни лъэкІынщ.

Къазджэрий къызэджа усэр Берд и гум ирихьа щхьэкІэ, идакьым, джатэр псоми къагуроІуэ, къагурымыІуэр къурІэнщ, жиІэри.

– Усэ укьыщеджэн хуейр хьыджэбз уапылъмэщ, – жиІэу Берд ауан ищІырт и ныбжьэгъур, – Залымджэрий зэхихащэрэт ар. Уэ жыпІэмрэ абы жиІэмрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакущ. Аралным щелуэж, бэлшэвычым я фэр бэрэбанэ щІауэ, а бэрэбанэм уеуэу зауэм цІыхур Іушэн хуейуэ. Гуэншэры-

кыдзэр щюпщым нэхъыфлу кыдофэ, си кьуэш. ЗэхэщыкIа, Къазджэрий? Щаклуэ кIапэ дытеувэн хуейуэ жалэ гуэншэрыкыдзэми, дытеувэнщ. Я нэвагъуэр ямылгагъужмэ, си луэхуш итIанэ. А Iэбжъанэфлейхэри ар! Алыхъыр я фIэщ хъуж уи гугъэ? ШэрихъэткIэ ахэр кыпхуегъазэуи? Щыгугъ! Сэ тхъэ пхуэсIуэнщ нахуэу, шэрихъэтыр бжэгъукIэ кьраудым ямыщIэкIэ.

– Дызэгурылуэн си гугъаш, Берд. Дызэныбжъэгъуу дызэбгъэдокIыж, дызэбийуэ тхъэм дызэхуимыгъазэкIэ, – жиIэри Мэтхъэнри кьежъэжаш. Абы иужькIэ а тIур зэи зэхуэзакъым.

Къазджэрий кызырэсыжу тхылъ кыдигъэкIаш: «ЩаклуитI зэзауэм бажэ Iэрылхъэр IэщIокI, зэкъуэшитIыр зэйжэгъум – мэунэхъу. Муслъымэнхэм, зывмыгъэунэхъу, IэщэкIэ фызэхэмыхъэ. Гукъеуэ зилэм жреIэ, дахэкIэ дызэгурылуэм, насыпщ», – жиIэу арат Къазджэрий и тхылъым итыр. Зы мэджжыти къэмынэу а тхылъым муслъымэнхэр кыщеджаш, езы Мэтхъэныр, еш жыхуалэр имыщIэу, зы кьуажэм икIым адреи кьуажэм кIуээрэ цIыхум яхэпсэлтыхьырт, муслъымэнхэр фIым хуиузэщIын и гугъэу.

Зэгуэр Мэтхъэныр Тэрч адрыщI кIуауэ мэджжытым кыщыпсалъэрт. А махуэм Джылахъстэней лъэныкьуэмкIэ красноармеецхэм шы кыщащэхурт, дзэ зэхуашэсым папщIэ. Мэджжытым жылэр щызэхуэсауэ щалъагъум, хъарзынэщ, дыщIэупщIэнщ шы кыдэзыщэнум, жалэри кIуати, а къэпсалъэу тетым и псалъэр я гум ирихъакъым. Мыр дэ кызыззэуэну зи хысэным ящыщу кыщIэкIынщ, жалэри Мэтхъэну плъагъур яубыдри, кIий-гуо щхъэкIэ къамыгъанэу, Тэрчкьалэ яшэри абы шагъэтIысащ.

Мазэ зыбжанэ дэкIауэ Инал кыищIат Мэтхъэныр ягъэтIысауэ зэрыщысри, унафэ ищIаш икIэщIыпIэкIэ къашэну. Мэтхъэным, и насыпти, абдежым Нашхъуи кьрихъэлIаш, Сонэм Iэщэ-фащэ кьришри кыикIыжа кьудейуэ.

Бэлшэвычхэм я пыхъуэпышэу зы шэшэн гуэрым и унэм щызэхуэзащ Къазджэрийрэ Иналрэ. ЩIалэ цIыкIуу зэбгъэдэкIа лIитIыр илгъэс пщыкIутIкIэ зэтемыплъауэ а махуэм зэхуэзат. Инал мыхъуатэм, Къазджэрий исыкIыну кыщIэкIынт, итIани Мэтхъэным гурыщхъуэ имыщIу кьэнакъым, езыгъэгъэтIысар Мэремкъаныр ара и гугъэу. А тIум я зэхуээкIэ хъуар, жаIар, дахэ-дахэу зыми ищIэжыртэкъым, езы тIури абы тепсэлтыхъыжу жаIа щIагъуи щыIэкъым, арщхъэкIэ а тIум я гум илгъыр IупщIт.

– Сылэху, си псэр хэкIыху, – жиIэрт Мэтхъэным, – зауэр къабыл сщIынукъым. АдыгитI щIыззэуэн щыIэкъым. ИгъащIэм дызауэ дыбанээрэ зыдухыжаш. Инал, уэ лIышхуэ ухъуаш, уцIэрылуэщ, дзэ зыбошэ, уэ кыпщыгугъыр мащIэ-

ирезыгъэлъхъэ-жын къарууи щыІэтэкъым.

А лъэхъэнэм Мэтхъэнми ищІэртэкъым и адэ-анэр уэркъ-пщыжъхэм ягъэтІысауэ зэрыщысыр.

Инал и гур къызэфІэнауэ жиІэрт:

– КъурІэн зэрыщыІэр ящІэртэкъэ пщыжъ-уэркъыжъхэм? Лажъэ зымыІэ си анэмрэ си къуэш цІыкІухэмрэ зэщІакъуэу щхъэ яукІа, банэ и пІэ банэ къокІэж жаІэу? Муслъымэн-хэтэкъэ ахэр? Дауэ абы къурІэнкІэ уазэрыгурыІуэнур?..

– Уэ пщІэуэ пІэрэ къурІэнкІэ зэджэр? – жиІэрт зэгуэпауэ Къазджэрий. – КъурІэн дэнэ къэна, урысым уахэтурэ адыгэ-бзэ пщыгъупщэжаш. ЦІыхум сыткІэ уащыщыж е пщыжъ-уэркъыжъ жыхуэпІэм яхэпщІыкІарэ?

– Сэ сымышІэм, зымышІэххэр уэращ. Сэ къурІэн сІы-гыу сапежъэм, езыхэр белкІэ къызэуэу себгъэукІыну аращ уи хысэпыр. Си къуэш нэхъыщІэ цІыкІур белкІэ яукІаш. ПщІэрэ ар? Зи, уи мыгугъэ, къурІэн сІыгыу пщыжъ-уэркъыжъ-хэм я пащхъэ сихъэнкъым, сэ сІыгынынур сэшхуэщ, си гъусэну-ри сохъустэкъым, урысщ, адыгэщ – бэлшэвыщ. КъыбгурыІуа?

– Сэри сынэкІуэнщ, Инал. Ауэ сэ сэшхуэкъым сІыгы-нур – къурІэнщ. Дахэм блэр гъуэмбым къреш, жи. ДахэкІэ сагурыІуэнщ псоми.

– АтІэ деплъынкъэ. ЯгурыІуэ. Ауэ ущІегъуэжа нэужь, зыккъысхуумыгъазэ. Упсэлъэху, усэ къахуеджэ псоми. Усэ фІуэ зэрыплъагъур сощІэ. КъедаІуэ Руми и усэ. Ар фІуэ плъагъум ящыщ усакІуэ си гугъэщ:

ЩІэныгъэ зиІэ кхъухъ щитІысхъэм,
Кхъухыпщым занщІэу еупщІаш:

– Уеджа бзэхабзэ?

«Зэи седжакъым».

– ПхуэдэлІ сыхулІэ сэри, – жиІэрт,
Кхъухыпщым гуауэ ар щыхъуами,
Игу илбыр зыми жриІакъым.

Абдеж тенджызыр къэукъубийри,
Толъкъуным кхъухыр щыхыфІидзэм,
Кхъухыпщыр гъусэм еупщІаш:

– ЕсыкІэ пщІэрэ? – жиІэу щэхуу.

Мор гужъеуэ псалъэрт: – Хъэуэ,

Сэ псым есыкІэ сщІэркъым, – жиІэу.

Ауан кхъухыпщым ар къищІаш:

– ПхуэдэлІ сыхулІэ сэри, – жиІэу.

Усэм гукІэ къеджэри, Инал и пащІэ щІагъым къыщІэ-гуфІыкІыу Мэтхъэным къеплъаш, къыгурыІуэу пІэрэ си щІагъыбзэр, жиІэу.

– ФІуэу уигу къэбгъэкІыжаш, – жиІэрт Къазджэрий,
зигъэтэмаккъІыхъу.

– Сщыгъупщакъым иджыри. Сыщеджэм усэ зэзгъашІэу

щытащ, уэ сыппеуэн си гугъэу, арщхъэкIэ дэнэт, уэ кышплъэ-щIыхъэн дунейм темыт си гугъэт, – жиIэри Инал аргуэру нэжэгужэу Мэтхъэным хуеплъэкIащ, я псалъэр яухыу...

– Аргуэру дызэпеуэн хуей мэхъу.

– ПщIэну щыткъым, Къазджэрий. Аргуэру дызэхуэзэнкIэ хъунщ. Уэ фIы уигу зэрилтым шэч кыитесхэркъым. Зы гъуэгу дытетын хуейщ. Урысхэр Iумпэм пщIыми, уи фIэщ зэрыхъун, урысхэр мыхъуатэм, куэд щIауэ ди кIэ бжыхъым дэтхуэжатэм. Шэрихъэтистхэм урысым щхъэкIэ «Иблис лъэпкъ» живоIэ. Ар къезэгърэ? Хэти кыпхуидэн?

Абы фIэкI жримыIэу Мэремкъаным иутIыпщыжаш Мэтхъэныр, дэнэ кIуэнуми хуиту. Дунейр шынагъуэт, дэни къамэ кыхакIэ цIыхухэр щызэхыхъэрт, къуажэ къэс Шкуро и дзэм щхъэпылгъэ щашIат, зэрыжаIэмкIэ, партизанхэмрэ Щэрдан Берд и дзэмрэ Бахъсэн псыхъуэ щызэзауэрт. Инал и шухэм ящыщ зыбжанэм унафэ яхуищIащ Мэтхъэным зыкъомрэ дэкIуэтэну. А шу гупым сохъустэ яхэту кышцIэкIати, Мэтхъэныр нагъэсыжыныр насыпу къа-

лбытэрт.

Я къуажэм нэсыжыным куэд иIэу, Къазджэрий зыгуэр къещыхъэкIуащ. Щэрдан Берд сымэ Къазджэрийрэ Нашхъуэрэ бэлшэвычым яыхыхъжауэ къалбытэри Кургъуокъуэ лIыжыр къаубыдри яукIащ, фызыжъри факъырэу ежьэжаш, унэр ягъэсри, Iэщхэри зэрапхъуащ. Щэрдан Берд имыхъунщIэ жылэ щымыIэу хэкум итт, батэкъутэр дэни щигъэшу. Кургъуокъуэ анэмэт хуэдэу зыгъэтIысу езыгъэукIари арат.

А псор кышцищIэм, Мэтхъэныр адэкIэ мыкIуэу къэувылащ. УздэкIуэнури дэнэт? Кургъуокъуэ зыукIыу унэр зыгъэсам дауэ укъелыну, узыукIыным я IэмышцIэ уэр-уэру дауэ зиплхъэн? АтIэ Инал деж кыигъэзэн? Къазджэрий гупсысэшхуэм хэхуащ, здэкIуэнури егъэзыпIэ ищIынури кыхуэмышцIэу. ИкIэм-икIэжым мурад ищIащ дзэ зэхуишэсу къэзэуат ищIыну. Акъылэгъу кыхсхуэхур кърекIуэ си деж, шэрихъэтым еувалIэр си гъусэщ, жиIэри. Уэркъ ирехъу, къэрэхъэлькъ ирехъу, къэзэуат зыщIыну, алыхъ талэм папщIэ зэуэнур си ныпым кышцIреувэ!

Ар щызэхахым, Мэтхъэным къыдэкIуэта сохъустэхэр занщIэу къэлгъэIуащ, дыкъэгъанэ, дуригъусэщ, жаIэри. А шу зытхухыр къанэри, адреихэм Инал деж ягъэзэжаш. Къазджэрий тхъэ яригъэIуащ псоми, лIэуэ щытми, шэрихъэтым щхъэкIэ загъэлIэну. Абдежым кышщыщIидзащ Къазджэрий дзэ зэригъэпэщын. Молэхэм ар щызэхахым, шэххэри къэсащ, уи дзэм дыыхыхъэну тфIэигъуэщ, жаIэри.

Къазджэрий хэт къакIуэми къиштэрт, зэхэгъэж имыщIу, ауэ дзэ иришажэмэ, зыгуэрым къыдэщIын хуейт: е краснэм, е белэм, арыншэу зы тхэмахуи уагъэпсэунутэкъым. Къазджэрий абы нэхъ егупсысырт, хэту пIэрэ къыстеуэнур, жиIэу.

Нэху къызэрэкIыу махуэ къэс, Мэтхэнынр зы къуажэм икIым, адреим кIуэрт.

А лъэхъэнэр Къазджэрий и гум къэкIыжат илъэситI дэкIа нэужь. Елдаррэ Мэтхэнынрэ къуажэхэр къакIухьу зэгур къыщыувыIат Джылахъстэней щыщ зы къуажэ гуэрым.

– Мыбдежщ япэ дыдэ дзэ зэзгъэпэщыну сигу къыщыкIар, – жиIэрт Мэтхэным.

– АтIэ, «Уей-уей Мэтхээн» жегбгъэIаш. Гугъу узэрехьар псапэу тхэм къуитыж. Уи уэрэдыр иджыри жаIэу зэхыбох.

Елдар а лъэхъэнэм илъэгъуа Iэджэ и гум къэкIыжауэ ар зэхуаIуэтэжу Щхьэлмывэкъуэ тIури кIуэрт. Мэтхэнынр а къуажэм къыщыувыIэнут, Елдари пIащIэрт: Щхьэлмывэкъуэ Саримэ щыIэу къыпэплъэрт.

Абы къыпэплъэр Саримэ и закъуэтэкъым.

УАЗЫШХУЭ

МазэщIэ къэунэхуа щхьэкIэ, пшэм зыри уигъэлъагъуртэкъым. Махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу уэшх къешхырт. Шууэ къэпкIухьынри тынштэкъым.

Мэтхэным мычэму къуажэхэр къикIухьырт, къакIуэ жызыIэу езыгъэблагъэу хъуам я деж кIуэуэ. Дэнэ мэжджыт кIуами, шэрихъэт жыхуаIэр ягуригъэIуэн и гугъэу, къэпсалъэрт, уаз итырт. ЦIыхухэм гъей къызэрыхъу лъандэрэ диным нэхъ зратати, Къазджэрий къыфIэщIырт шэрихъэтыр советскэм текIуэну, езыри зыщIэхъуэпсыр арати, ешыртэкъым. Муслъымэну шыIэр шэрихъэт судым фIэкIа мыкIуэмэ, мэкъумэшщIэхэр ККОВ-у молэм яIэщIэлъым нэхъ зратмэ, мэжджытым цIыхур къекIуалIэмэ, мыдрисэм сабийр щIэзмэ – аракъэ шэрихъэтыр текIуаш жыхуаIэр.

Къэзэуат советскэм щIепщIылIэн шыIэ, дахэкIэ, уазкIэ, псалъэ IэфIкIэ цIыхур узыхуейм епшалIэ мэхъу. Аращ Мэтхэным етIысэхыпIэ имыIэу мэжджытхэр къыщIикIухьыр. Къазджэрий зы махуэм къипсэлъым хуэдиз бэлшэвычипщIым къапсэлъыркъым, уеblэмэ къуажэ зэIущIэ хуэзамэ, къыщопсалъэ, фызышэ ирихъэлIамэ, нэхъыжхэм яхотIысхъэри, сыхъэт псокIэ мэхъуахъуэ.

Школрэ тхылъу ирихъэжар зэрыхуейм хуэдэу мыхъуа щхьэкIэ, иджы зыхуейр къохъулIэри, езы Мэтхэнынри те-гушхуаш, акъылэгъу къыхуэхъуу нэхъ жьакIуэ хуэзэмэ, езым хуэдэу псэлъэну адэкIэ-мыдэкIэ егъакIуэ.

Сытым гу лъитэми, Къазджэрий, зи, гу лъитэртэкъым шэрихъэтым нэхъ зыкъезытыр революцэр зымыдахэр арауэ зэрыщытым. Ар Инали Степан Ильичи къыжралат, арщхъэ-

кІэ и тхьэкІумэ иригьэхьэртэкьым.

Шэрихьэтистхэм ящыщ абрэджд хьуауэ куэдрэ ухуэзэрт, ари Іуэхум щымышу кьилгытэрт Къазджэрий. Уеблэмэ шэрихьэтист ухуэзэрт суд сытхэм зыхигьэпшэхьуауэ мылтьку зэхуэзылъэфэс е дыгьуэгьуакІуэм япыщІа, сондэдждэр. Иджыблагьэ земотделым тет Мыдымрэ нэгьуэщІ зы хьэкІэ-пыч кьомрэ, «Шэрихьэтым кьызэригьэлягьуэм хуэдэу щІыр догуэш», – жаІэри, ушаскІэ ягуэшыр зыхуейм иратри, щІы зимыІэ кьулейсыз кьомыр Хьуашэ и Іэтэу кьыдагьэхуаш. А Іуэхур Елдар кьеуэллати игьэщІагьуэрт, Мусэрэ Долэтрэ абы хэпщІа зэрыхьуар.

Мэтхьэнымрэ Елдаррэ зэгьусэу Щхьэлмывэкьуэ кІуэрт. НэщІ мазэти, уаз ятыным Мэтхьэныр едэІуэнут. Сэид я нэхь мэжджыт ин дыдэм щымолэш, жылэр абы ныщхьэбэ щызэхуэсын и гугьаш. Дэнэ щызэхуэсми, Къазджэрий кьэмыпсалъэу кьэнэнкьым, Елдари абы кІэлтыплъмэ нэхьыфІш, сыту жыпІэмэ пщІэну щыткьым кьэхьунур.

Сэид абрэджд кьаубыдыну щыкІуа махуэр иджыри и гумикІыжатэкьым, уеблэмэ а махуэм ар зы шынэкІэкІэ шынати, шыкур кьихьыжу арат, псэууэ и щхьэр кьызэрихьыжам щхьэкІэ. Алыхьым кьахуимыщІэ шыІэ, гьэмахуэр уэгьуу щытами, бжыхьэр уэлбаналэ хьуаш, удз кьокІ. Абрэдждащар кьыщаубыдым Сэид пулеметышэр кьытелъэлыамы, зыри кьыщыщІакьым. Къазджэрий ищІэрт ари, Сэид хуэзэрэ цІыхухэм яхэпсэлъыхьмэ, и гуапэт.

А лъэхьэнэм Щхьэлмывэкьуэ кьыщыхьур зыщІэ щІагьуэу щыІэтэкьым.

И льякьуи и Іи памыупщІу Саримэ сымаджэщым кьызэрыщІашыж лъандэрэ Думэсарэрэ абырэ «хьет» жрагьэІэу Нурхьэлий и унэр ятІэ зэрахьэ, бжэ-щхьэгьубжэхэр ялъэс. Пхьэбгьумрэ гьушІ Іунэмрэ гьуэтыгьуейми, Астемыр адэкІэ-мыдэкІэ кІуэурэ зыхуейр зэхуихьэсаш. Темботрэ Лурэ ялъэкІ кьамыгьанэу сэбэп хьуаш. Лу и хьэтыркІэ Тини кьакІуэурэ Іэпыдзлъэпыдз хьурт.

Хьыджэбз цІыкІур куэд щІауэ кьыкьуэкІыжыртэкьым. Пхьуантэ цІыкІур Жыраслъэн и пыхьуэпышэм шарита пщыхьэщхьэм лъандэрэ Тинэ шынауэ зигьэпщкІурт, аргуэру зыгуэр кьакІуэмэ, жиІэу. Тинэ апхуэдизкІэ шынати, Чачи зытригьаплъэртэкьым. Лу псы Іуфэм Іуту, имыщІэххэу, Тинэ шыпсыранэм кьыхэкІри кьыбгьэдыхьаш.

Щалэ цІыкІури кьэгуфІаш, Тинэ щилъагьум. А тІур зэбгьэдэсу жыг щІагьым щІэтІысхьауэ зэпсалъэрт, зэжраІэни яІэт.

– Чачэ идэркьым школым сыкІуэу, – жиІэрт Тинэ, – тхьэ, абы щхьэкІэ кьэзмыгьанэу сыкІуэнум. Астемыр сригьэджэну жиІаш. Астемыр дуней сурэт кьихьари кІартІинэри

слъэгъуаш сэ. Уэ плъэгъуа?

Лу ар имылгагъуу хъунт?

Тинэрэ Лурэ куэдрэ зэпсэлгаш. Лу и фІэшү жиІэрт Тинэ школым здишэну. Ауэ школым укІуэмэ, уи фэм зыгуэр илтын хуейтэкъэ, Тинэ хъэм щичын щыгътэкъым. Думэсарэ зыгуэр къримытыну пІэрэ, жиІэу гупсысэрт Лу.

Сабий цІыкІуитІым хыбару ящІэр эжраІа къафІэшІу заушэхужауэ щыст, арщхъэкІэ тІури зэгупсыс щыІэт. Астемыр уэзджынэ кыхбар ягъэвумэ, школым ушІыхъэу, уеджэурэ уешамэ, уэзджынэр ягъэвумэ, укышцІэкІрэ уджэгуу, ар сыту тхъэгъуэ, сыту гухэхъуэгъуэ. Астемыри сыту цІыхуфІ.

Езы Астемыр хуэшэчыртэкъым, зэзэмызэ уэзджынэр кыиштэрти игъэвурт, абы и жыгъыру макъым едаІуэу, Лу сыми ар зэхахамэ, жэрыгъэкІэ я унэ къэкІуэжырт. Уэзджынэм и хыибарт унагъуэм щыжаІэр, арщхъэкІэ Лу щІэгүзавэ гуэри щыІэт. Думэсарэ псомкІи арэзыт. Школри, тхылъри, глобусри – псори фІэкъабылт, ауэ и къуитІри школым кІуэуэ фІэфІтэкъым. Тембот ирекІуэ школым, Лу мыдрисэм сымыгъакІуэу здэнукъым, жиІэу иукъуэдият. Астемыр абы едауэрт: тІури школым кІуэн хуейщ, жиІэу. Лу кыизэрыфІэщІымкІэ, Астемыр и псалъэр текІуэн хуейт, итІани мыгузавэу къэнэнт. «Уи къуитІыр чыристан къабзэу Арысейм хэбутІыпщхъэжыну араш уэзшэр», – жиІэрт Думэсарэ. Астемыр идэртэкъым: Лу щІэныгъэншэу къэбгъанэ хъурэ, жиІэу.

Нурхъэлий и унэр хъэзыр щыхъум, Ерул шэсри гъуоуэ джаш: школыр хъэзырщ, фи сабийр къэвгъакІуэ, жиІэри. Зи сабийр къэзыгъакІуэм нарыху джэронкІэ иратыну жиІа щхъэкІэ, школым къэкІуэну зи мурадыр зырызыххэт.

Диси жиІэн игъуэтырт. Саримэ щхъэгъусэ хъарзынэ игъуэташ, жиІэу фызыжбыр зэгъэжатэкъым. И малхъэм щышынэу и гугъу имышІыж щхъэкІэ, и гъунэгъум мыхъыр иригъэхьырт. Гыбзэу Дисэ жиІэм цІыхур щышынэрт, езыми ар ищІэжырти, и жъэм кыхь кыимыгъанэу бгэрт. Пэжу, и малхъэм нэхърэ Астемыр нэхъ кышщышынэрт, хъушцІэми, гыбзэу щІагъуэ жимыІэу хъушцІэрт, шхыдэрт.

Астемыр тхылъ сытхэр иІыгъыу илгъэгъуамэ, Дисэ къригажбэрт:

– Щхъэ скІэрымыкІрэ? И адэр зыукІар сэра? Зыпхъу сиІэти стрихри лІы иритащ, къэзылхуари зыпІари езыр ара хуэдэ. Иджы уипхъу нэхъыщІэр школым нэгъакІуэ, жи. Алыхъыр си бийщ, нэгъакІуэм, лъэмбытІ закъуэ ничым. Рум и школ кІуэда. ГъакІуэ уи къуитІыр! Сыт Рум кхъуэл щІезгъэшхынур? Тфу алаурсын! Ялыхъ, зы махуэ гъащІэ кыизумыт си быныр джаур щысщІыным! Ар жиІэу Дисэ я

бжэлүпэм Іутт, Астемыр здэклүэnum кІуэху, Думэсарэ кыы-
хуэзамэ, абы еупщІырт:

– А, жин фІыщІэр зи шхьэгъусэ! Уи кыуитІыр дэнэ здэ-
бгъакІуэр: урыс школыр ара хьэмэ мыдрисэр ара? – жиІэрти.

Думэсарэ абы тепсэлъыхьыныр фІэфІ дыдэтэкъым,
итІани Дисэ пэмыпсэлъэжу хуэшэчыртэкъым.

– ЛЮ, укІийуэ уэрамым щхьэ удэт? Жылэм я сабийр
зэрыхьуу хьунщ си сабийри. Укыызэпсэлъэну ухуеймэ, кыы-
щІыхьэ, унэ сиІэщ.

– Емынэр ньщІрехьэ уи унэм! – жиІэрт Диси зигъэпщІу-
жырт, Думэсарэ ар хуэмышэчу шхыдэрт. Школыр зигу
темыхуэр Дисэ и закъуэтэми зыгуэрт.

– А Іиблис лъэпкъри ар! Дунейм и къутэжыгъуэм Іиблис
дунейм кыитехьэнуш, жыхуаІэр Астемырши, мис кыите-
хьащ. Ди сабийм кхьуэл иримыгъэшхмэ, яшхын ягъуэты-
нукъэ? Ялыхь, уолъагъу фІы зыщІэри Іей зыщІэри! – жаІэрт
нэгъуэщІ зыкъомми.

Астемыр хуэмышэчу кыыщыгубжь къэхурт. Куэбжэм
деж къэувауэ фыз хьушІэу зэхихмэ, унэм кыыщІэкІырти,
шхыдэрт:

– ФыІукІ адэ, зевгъэхь, лъэдэкъачэм кыилъхуахэ. Фэри
фылъэдэкъачэщ, фи бынри лъэдэкъачэу къэвгъэнэнуш,
алыхьым и ней зыщыхуа къом. ФыкІуэ! – жиІэу.

Зэгуэр куэбжэм деж фыз къом Іуту зэрыгъэкІийрт, уеблэ-
мэ баш зыІыгъи яхэтт. А къомым фІы ягу зэримылтыр нэры-
лъагъут, арщхьэкІэ мышынэу зауэм кыыщІэзыдзэн къа-
хэкІыртэкъым. Асыхьэтым Елдар къакІуэу щалъагъум,
кІэбгъу яшІри фызхэр зэбгрыжыжаш.

Фызхэр щызэрызехьэкІэ, Долэт и гуапэ хьурт. Езы Долэ-
ти гупсысэрт, си быныр дэнэ згъэкІуэн, – жиІэу. Кызыэри-
лътэмкІэ, школми мыдрисэми бгъакІуэ хьунут. Школми
мыдрисэми кІуэм нартыху иримытмэ, хьуну кыилътэрт.
Бетэмал! ПсэлъапІэ иригъэщІым кыитеувэрэ Долэт жылэм
къахэпсэлъыхьами, къагуригъІуэнт псори. Долэт Астемыр
деж къэкІуауэ къечэнджэщырт.

– Мэжджытым кІуэм джэронкІитІ нартыхуу кьеІытхрэ
школым кІуэм зы джэронкІэ еттмэ, фейдэ диІэнуш, Астемыр.
Дауэ уеплърэ? – жиІэрти.

– Къуатынкъым, Долэт. Уэлэхьи, къуамытын.

– КъатедудынкІэ, соІуэ. Мыдрисэми школми ягъакІуэ-
рэ – хьарзынэщ. КъеІытхынкъым икІи еттынкъым. Си
быныр аращ зэрысщІыну: тІуми згъэкІуэнуш. Шэрихьэтни
советскэми къулыкъу хурешІэ. Ы?

Долэт делагъэ жиІэм Астемыр едэІуакъым. Думэсарэ
къабгъэдэтти, щІэнакІэ хуэдэу жиІащ:

– БгъэкІуэну уи кыуэр мыдрисэм? Зэхэпхрэ Долэт жиІэр?

Шэрихьэтми советскэми кьулыкьу хурещлэ, жи!

А псалъэмакьыр зэхэзыха Лу жэщым тыншу жейкьым.

Нэху щыхуклэ Лу пщлхьэплэу ильэгъуаш уэшхышхуэ кьешхыу.

Уэшхыр апхуэдизклэ инти, уафэм уридеклуеин хуэдизт. Лу кьыфлэщлэрт уэшхыр пэгун гъуанэ гуэрым кьижу, лэпэклэ ар луикудэну хуежэмэ, псыр езым кьытриклэрт.

Пщэдджыжьым Лу кьэушауэ хэлът гупсысэу, дыгъуасэ зэхэсхар зэхэсхыпауэ плэрэ хьэмэ пщлхьэплэу слэгъуа, жи́у. Бэтокъуэ и мыдрисэм дауэ уклуэн ущымышынэу? Думэсарэ Лу и гур дахэ ищлыну жи́лэрт:

– Сыт ущлэмыклуэнур, си псэ тлэклу? Кьурлэн уеджэмэ, езы Сэид хуэдэу ефэнды ухьункьэ. Лу-ефэнды, а-а, Лу-ефэндыр ара ар? – жа́лэу.

– Сыхуэмей, уэлэхьы, зы ефэндыи зы кьурлэни, – жи́лэрт Лу, зэгуэдуду, – лло кьурлэн зэрысщлыну: зы сурэт шокьу жи́лэу иткьым. Урыс тхылъым сурэт изу итщ. Кьурлэным узэгуеуд. Нурхэлий ещху узэгуйудмэ, дауэ хьуну!

– Плэагьуркьэ абы жи́лэр? Лло сурэт зэрыпщлыну? Сурэт зыщлэм кьемэт махуэм кьедэуэжынуш: псэ щхьэ кьысхыумылхьарэ, жи́лэнурэ. Сурэт пщлы хьурэ?

– Тинэ дэрэ зэгъусэу дыклуэнуш, – жи́лэрт Лу. Думэсарэ жи́лэм пхутеклынутэжым. Щлалэ цыклым нэхь и гуапэ хьун и гугъэу кьурлэн цыклу гуэр кьыгуэтри, хьыдан кьурлэнылэи ищлаш. Астемыр пщыхьэщхьэм кьызэрысыжу, Лу хуэтхьэусыхаш. Думэсарэ аргуэру зыфлимыгьэнэн щхьэклэ, Астемыр жи́лэрт:

– Ягъэ клынкьым. Абы щхьэклэ умыгъ, Лу, клуэ Бэтокъуэ дежи, цыклухэм яжелэ псори школым клуэну. Кьыбгурылау? Уэри мыдрисэм укыиклыжмэ, уи ныбжьэгъухэр наши школым наклэуэ. Щхьэхуэу фезгъэджэнщ.

Астемыр жи́лам Лу игъэудэлужаш. Думэсарэ, ар игу иримыхьами, зыри жи́лакьым. Мыдрисэм щеджэр жэнэтым клуэуэ, школым щеджэр жыхьэнмэм клуэну Думэсарэ жи́лами, Лу арэзыт жыхьэнмэм клуэну, школым ягъаклуэ закьуэм. Иджы мыдрисэми школми клуэнщи, Лу жыхьэнмэри жэнэтри и лэрылхьэш.

– Школым наклэуэ уэ. Адэклэ кьэхьур си луэхуш, – жи́лэу Астемыр и щлалэ нэхьыщлэм щэхуу епсалъэрт.

– Жей, си щлалэ цыклу, нэху щымэ, мыдрисэм уклуэнщ, – жи́лэу Нани кьыбгъэдэст.

Лу мызэ-мытлэу зэхихат Мухьэмэд бегьымбарым жэнэтым клуэ лэагъуэр хишауи, иджы Нанэ еупщлынут, ар дауэ хишыфа, жи́лэу, арщхьэклэ ирикүртэжым. Лу школым клуэ гъуэгур хишмэ, ар луэху цыклыкьым, ауэ жыхьэнмэр абы кьыпэщытмэ, щлагъуэжым. Лу щлэупщлат а кьомым, ауэ

Нанэ дахэ-дахэу кыжриІакъым, езыри Іурихри жеижаш.

Нэху зэрыщу Лу къэушмэ – унэм шІэс псори къэтэджа дэнэ къэна, Думэсарэ чыржын игъэжъат. Шхэнури шхауэ кышцІэкІынти, Думэсарэ гъуэмылэр хъуржыным ирильхъэрт. Сэрагъэнц а гъуэмылэр зейр, жиІэу Лу шхыІэн цІагъым кышцІэплъырт.

Лу, дауи, щыуатэкъым. Махуэр уэфІт, уэшхым дыгъуасэ лъандэрэ пичауэ. Адакъэр бжэІупэм Іутт Іуэуэ. Лу и тхэкІумэм кыицырхъати, иджыпсту и гум къэкІыжаш нобэ уаз ятыну зэрыжаІар. Уеблэмэ езы Мэтхъэн Къазджэрий къэкІуэну жылэр шыгугъырт.

Ігу ирихъ иримыхъми, Лу мыдрисэм мыкІуэу хъуакъым, здэкІуами Бэтокъуэ Іейуэ зыкыыхуицІакъым, куэд лъандэрэ кыипэплъа хуэдэу зыкыыфІигъэщІащ.

Мэжджытым кыпыщІыхъа унэжъ цІыкІур арат мыдрисэр. Лу мызэ-мытІэу мыбы къэкІуат, ауэ япэм щхъэгъубжэм кыидэплъэрэ цІэпхъуэжмэ зэфІэкІырт, иджы зыбгъэсохъустэуэ мыдрисэм ущІыхъэн хуейт. Мухъэмэд бегъымбарри щеджа мыдрисэр мыпхуэдэу унэ цІыкІуу плэрэ, жиІэу Лу гупсысэрт, щхъэгъубжэ къута закъуэ фІэкІа зыхэмылъ унэжъ цІыкІум еплъу.

Щалэ цІыкІухэр къетІысэкІауэ зым жиІэр зым зэхимыху бжъэм хуэдэу кыизэщІэвэрт, псоми я дерсыр зэуэ къабжырти. Зи дерс къэзыбжым и Іэпхъуамбэ фІейр къурІэным ит сатырхэм тетурэ кІуэрти, езы къурІэн фІыщІагъэр умылъягъужу наплэкІуэцІыр фІей хъуат. Думэсарэ Лу и хъуржыным ирильхъа къурІэныр шІэрыпст.

Лу унэм кыизэрыщІыхъам зыми гу лъытакъым, езы Бэтокъуи унэм шІэту плъагъуртэкъым. Бжэ къуагъым деж вакъэ гъур зыкыом зэхэлъти, ар щилъагъум, Лу и гум къэкІыжаш мэжджытым, мыдрисэм ущыщІыхъэкІэ уи вакъэр лъыхын зэрыхуейр.

Щхъэгъубжашхъэм кхъуэщын шынакъ, кхъуэщын сэкурэ, хъуп фІыцІэ, бэлагъ сытхэр ямытхъэщІыжауэ тетти, бадзэр епщІат. Шхын ныкъуэшх тІэкІухэри гъур хъужауэ хъэкъушыкъум ярылъу плъагъурт. Хамэ къуажэм кыиІахэр мыбы щошхэ, жиІэу Лу и гум къэкІащ. Мыдрисэм шІэсым нэхъыбэр Лу ицІыхурт: мес езы Бэтокъуэ и къуэ Хъэсэн, мор – Азрэтц, жъэрыплъэ хъужауэ, абы бгъэдэсыр ХъэкІашэц, нэхъ зэуэрей хъэблэм дэскъым. «Япэ емынэпкъауэр Щэрданхэ я хакІуэм къеухуэх» жаІамэ, занщІэу йошхъэфауэ. ХъэкІашэ бгъэдэсыр Алисэхъщ, зэджэр кыгурымыІуэу зигъэшащ, и Іэпэр хъэрф къуапэм фІэнауэ имыгъакІуэ хуэдэ, зы плэм деж тетц, адэкІи мыдэкІи мыкІуэу. КъурІэныр алыхъым кышцІигъэщІар, дауи, Алисэхъ хуэдэтэкъым. Щалэ цІыкІум, адэкІэ къемыджэфу, зы псалъэ закъуэ мычэму

жиІэрт.

«Сохъустэ мыхъу ІэнэухъуэнщІ», хужаІэу пщыхъэщхъэ къэс Іэнлгэ ящІэхэлгу шхын кьыхэзых щІалэ цІыкІу зыкъоми зэхэст, я къурІэныр зэгүэхәуэ я куэщІым илгу.

ЩІалэ цІыкІу зэхэфыщІэжа къомыр, хъэкъушыкъу фІейхэр, зи лгэгу кьиудыжа унэ уфэкъар Лу щилъагъум, нэхъри щІегъуэжаш. Астемыр школ зэригъэпэщар тІошкІэ нэхъ дахэт, нэхъ нэхут. Уэзджынэ зэреуэн къудейр сыт и уасэ, блыным фІильэну сурэт къомыр нэхъыфІыжккэ? Еууей, Лу, тхъемышкІэ цІыкІу, сыту унасыпыншэт. Школым умыкІуэу мыбы щхъэ укъэукІуэт! Лу и гъын къэкІуат. Дауи, иджыпсту Астемыр сурэтхэр блыным фІелъхъэ. Темботи Сарими абы доІэпыкъу. Сыту фІыт, ярэби, Бэтокъуэ «кІуэж адэ», жиІэрэ Лу кыжрилатэмэ. Лу жэрыгъэ защІэкІэ къэкІуэжынт. Ар и гум къэкІа къудейуэ, адреи пэшым Бэтокъуэ кышщІэкІаш. ЩІалэ цІыкІухэри нэхъри кыизэщІэващ.

– А-а, Ботэщ Астемыр и къуэри укъэкІуа? Хъарзынэккэ. Думэсарэ мыхъуамэ, си Іуэхут мыдрисэм укъагъакІуэм. Аращ, алыхъым кыптрильхъэм, сыти пшэчынщ. КъурІэныр зэбгъащІэмэ, алыхъым уиуэщІынщ. Мис мыбдеж етІысэх. ИІэ.

Лу здэщысынур Бэтокъуэ иригъэлъэгъуаш, арщхъэкІэ игъэтІысакъым. ЕгъэджакІуэм нэхъыфІу илгъагъухэр нэхъ тІысыпІэфІым деж упщІэ шыхъам тесу щыст, адреихэр, я гъуэншэджыр зэгүэудыжауэ, жыхафэгум тест. Бэтокъуэ зи нэгү щІэплгэр нэхъ тІысыпІэфІым щысхэр арат, мыдрейхэм я щхъэпхэтІыгум иплгэрт.

– Мыбдежщ уздэщысынур. Ауэ зэ умытІыс. Мо кхъуэщын иныр къафщти Алисэхърэ уэрэ псы къэфхъ. ИтІанэ дерс фэстынщ, – жиІаш Бэтокъуэ. ЩІалэ цІыкІуитІым кхъуэщыныр кышщаштэм, аргуэру къеупщІаш: – Фи жэм къарэр мысымаджэу пІэрэ, Лу? – жиІэри.

– Хъэуэ. Уэлэхъи, мысымаджэ.

– Уэ дыгъуасэрэ вэсэмахуэрэ щхъэ укъэмыкІуарэ? – жиІэри Бэтокъуэ щІалэ щхъэц кІыр гуэрым еупщІаш.

ЩІалэ цІыкІур, зипІытІ-зихузу щыса нэужь, ерагъыу къэпсэлъаш:

– Вэсэмахуэ си гъуэншэджыр яжышщІати, хъуакъым, – жиІэри.

– Дыгъуасэ-щэ?

– Дыгъуасэ уи гъуэншэджри бжыхъым фІэлъати, сыкъэкІуакъым.

– Дауэ си гъуэншэджыр бжыхъым зэрыфІэлъар?

– Псыфу. ЯжышщІа хъунти, Бэтокъуи унэм щІэсщ, жыс-Іэри сыкъэкІуакъым.

– Лло, си гъуэншэджыр яжышщІауэ бжыхъым фІэлъмэ,

унэм сышцІэс уи гугъэ? А зы гъуэншэдджыр аракъым сэ сиІэр. Хэт лІэми я гъуэншэдджыр молэм къыхуонэ. Абы щхьэкІэ фыкъэкІуэн къэвмыгъанэ, – жиІэрт Бэтокъуэ сохъустэм яжриІу.

– Уэ щхьэ укъыкІэрыхуа, Молид? – жиІэри Бэтокъуэ нэгъуэщІ зыми еупщІащ.

Молид зыри жимыІэу зэІынат.

– УкъыкІэрыхыху, уи лъэдакъэм уезгъэпхъуэжынщ. КъыбгурыІуа? Иджыри къэс псыхъэ фыкІуакъэ? Плъагъурэ ахэр зэрыщхьэхынэ. Фыжэ! Лу, фи жэм къарэр сымаджэ-къым, жыпІа? Хъарзынэщ. ФыкІуэ. Фи жэм къарэр мысы-маджэм, хъарзынэщ.

Лу къыхуэщІэртэкъым Бэтокъуэ жэмым щІытрилъхъар. Бэтокъуэ Астемыр и жэмым куэд щІауэ кІэлъыплъырт, уе-блэмэ абы кІэлъыплъыр Бэтокъуэ и закъуэтэкъым, езы Сэид дыдэ Іэхъуэр къыщыдыхъэкІэ, псыІэрышэм деж щыту Іэщым щахэплъэкІэ, Астемыр и жэм къарэм и нэр тенауэ еплъырт.

Молэр жэмым щІеплъыр мырат.

ТхьэлъІушхуэ жылэм ящІынут. ДяпэкІэ узрэ нэшхъея-гъуэрэ къуажэм къыдэмыхъэн щхьэкІэ, жэм къарэ укІауэ и фэр къуажэм и хъурегъкІэ щэ къелъэфэкІын хуейт. Жэм къарэ зиІэ Ботэщ Астемыр фІэкІа жэмыхъэтым дэстэкъым. Сэид, Бэтокъуэ сымэ зэхуэсри гупсысащ, Астемыр и жэмыр дауэ къыІэщІэгъэкІа хъуну, жаІэри. Жэмым и уасэм хуэдэу тІу иратынкІи къыззтеувыІэнутэкъым, ауэ Астемыр къари-мытынкІэ шынэрт. Джэд фІыщІэ дывгъэукІ жэм фІыщІэм и пІэкІэ, жызыІаи яхэтт, арщхьэкІэ, сыт и фІыщІагъми, джэ-дыр джэдщ, жэмыр жэмщ. Бэтокъуэ чытапу иІэм иплъати, жэм фІыщІэр зэпхъуэкІ хъуну кърихакъым.

Лу къурІэн иІыгъыу мыдрисэм къэкІуауэ щилъагъум, Бэтокъуэ щІэгуфІари арат. АрщхьэкІэ абы дэнэ щищІэнт, щІалэ цІыкІур а зэм фІэкІа дунейр къутэху мыдрисэм къэ-мыкІуэну, езы Лу дыдэ пщІыхъэпІэу и гум къэкІакъым мэж-джытыр нобэ ибгынэну. Алисэхърэ абырэ кхъуэщыным бжэгъу щІэдзауэ псы къахъырт, мо хъэлъэ къахъым щІэ-уджыкІыу. Лу дуней мыгъуагъэр къылъыса и гугъэт, шым тесу щигъэхъуари, шым и щІыбым къыззэрыщыфари, хъэжы пыІэ плъыжъ щхьэрыгъыу Бот и кІыщым зэрыщыІари, Жыраслъэн и гуащэр станцым зэришэжари – лІыгъэу ищІа псори и гум къэкІыжат, уеблэмэ и нэгум Тинэ щІэтт, ауан къищІ хуэдэу, унэІуту мыдрисэм уІут, жиІэу. Лу и щхьэм мыгъуагъэ хуихъыжырт, зыхузэгъуэмып дунейм темыту.

Бэтокъуэ фэкъужьыр къэгубжъмэ, чыкІэ лъэгум зэрыщІэ-уэр жиІэу Алисэхъ къригъэжъати, Лу едэІуэн идакъым.

Псы Iуфэм кыйтехьэжа кьудейуэ, Лу и тхьэкIумэм кьи-
цырхьащ Ерул гьуоуэ зэрыджэр. Советскэр ува иужьы Ерул
гьуот, ауэ иджы ауэ гьуо кызыэрыгуэкIыу зибжыжыр-
тэкьым, атIэ «сыкъэрал гьуош», жиIэрт. Лу зэщIэдэIукIыу
едаIуэрт гьуом жиIэм:

– Ей, кьуажэ махуэ хьун, фыкъэдаIуэ, – жиIэу джэрт
Ерул, – зи сабий езыгъэджэнур хуитщI школми мыдрисэми
игъэкIуэну. Хьыджэбз цIыкIухэр школым къаштэнущи
евгъэтх. Балигъ хьуари, жьы хьуари еджэ хьунущ...

ЕтIуанэ махуэр уазышхуэ щатыну махуэт. А махуэм
Мэтхьэнымрэ Елдаррэ зэгъусэу Щхьэлмывэкъуэ къэкIуаш.
Елдар и нысащIэм деж кIуэжамэ, Къазджэрий еблагъэ
сытхэм хэмыту занщIэу мэджжытымкIэ иунэтIаш, кьуажэр
дэнэ къэна, нэгъуэщI псыхьуэ къикIауэ цIыхур къыпэплъэр-
ти. Нэмэзыр хьарзынэу екIуэкIырт, япэ итым и лъэдакъэпэм
и ужь итыр теувэртэкьым, псчэ сыти хэмыту псори хэщыкь
хьуауэ нэмэзлыкьым тетт, жьы Iей къэзыутIыпщи къахэ-
кIыртэкьым, цIыхур Iуву мэджжытым щIэгъуауэ щIэтми.
Молэм жиIа хьэрып псалъэр занщIэу япхьуатэрт нэмэз зыщI
къомми, ар жызымыIэм и махуэ мыгъуэт.

Къазджэрий нэмэз яригъэщIыну шызэхыхым, куэд щIауэ
мэджжытым къыщIэмыхьахэри къэкIуат, хэти и гуапэт
мэджжытым нэмэз щаригъэщIыр ядищIын. Мэджжытым и
хьурегькIэ фызхэмрэ хьыджэбзхэмрэ къеувэкIауэ, Мэтхьэ-
ныр тIагъуну пIэрэ, жалэу зэныкъуэкъуу, зэпIэскIуу, зэфIэ-
нэу, щэхуу зэхуилъу, зэхэтт.

Къазджэрий мухьэрэбым итт, абы и щIыбагъым Сэидрэ
Бэтокъуэрэ дэтт, нэмэзыбзэр ину жалэу.

Алыхь талэм цIыху цIыкIум къатрилъхьа бэлыхьлажэ
къомым я гугъу Мэтхьэным ищIри уаз иту щIидзаш.

– И нефI къытщыхуати, – жиIэрт Къазджэрий, – алыхь
талэр къытхуэтэмакъкIыхьащ, дызэрымусльымэныр тщы-
гъупщэж щыхьум, зыдигъэщIэжаш. ГъейкIэ дигъэунэхуати,
зигу кIуэда зырыз къытхэкIамэ, тхьэм гушIэгъу къытхуишI,
дызэрымусльымэныр дгъэгъуэщакьым. Джатэ тIыгъыу дин
дызэрытыр тхьумэу къэзэуат зэрытщIар алыхьым къабыл
ищIаш. Алыхьу дызыхуэпщылIым бэлшэвычхэм я гум
къигъэкIаш революцэ къарукIэ диныр яхьума зэрыхьунум
и ужь итыну. Алыхь талэр зыщызымыгъэгъупщэу револю-
цэм хуэлажэр муслъымэным яхуолажэ, алыхьым хуэ-
пщылIри революцэм хуэпщылIш. Тхьэм иузэщI шэрихьэт
дызыхуэпщылI муслъымэн псоми я гур зыкIэрыпщIар!

Уазым и кIэм нэсатэкьым, мэджжыт кIуэцIым бэуапIэ
шамыгъуэтыж щыхьуам, уеблэмэ цIыхухэм къэмэхыным
нэса яхэтт. Къэмэхми, зыри къыщIэкIынутэкьым, сыту
жыпIэмэ нэмэз пщIыуэ укьытехуэрэ улIэмэ, жэнэтым зан-

щІэу укІуэнущ. Уаз уедаІуэу укъытехуэу улІэныр дыщэм хуэди, жаІэрт лІыжыхэм. Жэнэтри зыгуэрт, ауэ нышэдибэ лъандэрэ псыхъуэм Іэнэр игъэувыкІауэ щытт, шхынрэ фадэрэ къагъэхъэзырауэ. Шэджагъуэ нэмэзыр яухатэмэ, Іэнэм зратынути, абы хуэпабгъэр нэхъыбэт.

Куэд щІауэ апхуэдэ тхьэлъэІуи ящІыжат?

Мэтхъэным щхъэкІэ ямыщІэни щыІэт, хэт сыт иІэми зэхалъхъэри япщэфІаш, Къазджэрий фІыуэ ягъэхъэщІэм, алыхъым фІыщІэ къахуищІын я гугъэу. Фызхэм джэд лыбжъэ ящІауэ, лыр гъэварэ бжыныху шыпс зэхащІауэ, пластэр, кхъуейр яупщІатэрт.

Бжыныху шыпсымрэ лы гъэвам и мэмрэ мэджытым щІэту нэмэз зыщІым ящІыхъэмэ, къурІэныбзэр ящыгъупщауэ я гурылупсыр къаІурыжырти, зэІурыбзаерт.

Долэт нэмэз ищІ щхъэкІэ, и гур нэгъуэщІ щІыпІэ щыІэт. Шхыныр дахэ-дахэу ягъэхъэзыращэрэт е Іэнэм ежэу ди напэ трамыхашэрэт, жиІэу гузавэрт. Пэжу, цІыхур мэжэщІалІэти, апхуэдэ шынагъуи щыІэт. Хэт джэд къритами, хэт мэл иукІын и гум пыкІами, пымыкІами, гукІэ зэригъэзахуэрт Долэт. Мэтхъэным еблэгъэн имыдэмэ, дыкьиукІакъэ, жиІэу Долэт шыгузави къэхьурт.

ЕмыблэгъэнкІи хъунщ, лІо уи гугъэр? Жэм фІыщІэ яукІын хуейти, яукІакъым. Ар къезэгърэ? ЕмыкІукъэ? Къуажэм жэм къарэ дэмытми зыгуэрт, дэтщ, пщыхъэщхъэ къэс Думэсарэ къеш, шэ къыщІэкІар Лу ешх. АрщхъэкІэ хэт упэлъэщами, Астемыр упэлъэщын, жыжъэу зригъэпсэлъэн идакъым. Езым нэхъ акъылыфІэ жылэм дэмыс и гугъэщ.

Пэжу, Астемыр и жэмым уаситІ щІатыну жаІами, къаритакъым, зы жэм сфІашхащи ирикъунщ, жиІэри. Сэид жэмитІ

къыхуищэхуну, ари идакъым, атІэ къэлэти тедзэ, Іиблис лъэпкъщ.

Долэт и ІэфракІэм едзэкъэжырт, Сэид щхъэ сыщыгугъа, щхъэ нэгъуэщІ къуажэ згъакІуэу къезмыгъэхуарэ, жиІэу. Къазджэрий ар къищІэмэ, емыкІушхуэщ, езы Долэт къуажэ советым тезыгъэувар Мэтхъэныр арауэ, дауэ иджы хъэщІэм и нэгум зэрыщІэплъэнур? Астемыр мэджытым къэкІуэххакъым, школ къызэІузох, жиІэри.

ТхьэлъэІур жэм фІыщІэншэ хъуауэ арат.

Шхынымэр Къазджэрий къыщІихъати, къыгурыІуащ цІыхур куэдрэ пІыгъ зэрымыхъунур.

– Алыхъ талэр зыщыгъупщауэ зи дуней дахэ хъуа щыІэкъым, – жиІэрт Къазджэрий, – нобэкІэ зи дуней дахэ джаурым фемыхъуапсэ. Абы жыхъэнмэр къыпэщытщ. Но-

бэкІэ уи дунейр Іейми, уи ахърэтыр дахэмэ нэхьыфІши, зыщывмыгъауэ. Дунейм Іиблису тетым тхъэм дащихъумэ...

– Іэмин!

– Къэзэуат зыщІэм тхъэм къару кърит!

– Іэмин!

– Сэдэкъэ зытым и мылькум тхъэм химыгъэщІкІэ!

– Іэмин!

Нэмэзыр яухауэ мэджытым щІэта къомыр пщІэн-тІэпсыр къапыхуу къызэрыщІэхьрт, я вакъэ лъахар ІэкІэ яІыгъыу, нэхьыбэм я вакъэр ямыгъуэтыжу зэрызекъуэрт, зым зыр еІунщІырт. Долэт и гур зэрыгъуу щыта гуэр асы-хъэту къэхъуаш, Астемыр и школыр хъэзыр хъуати, уэзджы-нэ макъ къэлурт, тхъэм ещІэ сабийхэр классым щІишэрэт е къыщІигъэкІрэт. Абы зэгуйгъэпауэ Долэт папщэрт. Мэджытым къыщІэкІа къомыр ІэнэмкІэ кІуэрт. Аргуэру «Іэнэ-ежэ» къытфІаш, жиІэрт Долэт, ищІэнур имыщІэу.

– Сыт уэзджынэ мо зэхэсхыр? – жиІэри Къазджэрий щІэупщІаш.

– Астемыр школ къызэІуех.

– Хэт и унэм?

– Нурхъэлий и унэр школ ящІакъэ...

Къазджэрий къэгубжъу дэкІыжын и гугъаш, арщхэкІэ, тІэкІу къыпыгуфІыкІыу, уэзджынэр къыщыІумкІэ плъаш, зыри жимыІэу. Нобэ школыр къызэІуамами хъунут, ауэ къыщызэІуахакІэ, сыт пщІэн?

– Елдар дэнэ кІуа? – жиІэри аргуэру щІэупщІаш Къазджэрий.

– Астемыр бгъэдэту тлъэгъуаш. Дыкъеджэн?

– Хъэуэ. ИужькІэ. Школри революцэ Іуэхум шыщщ. Сэид сымэ къагурыІуакъым Къазджэрий и гум ильыр.

ШКОЛЫМ КІУЭНУР ФЫКЪЕКІУАЛІЭ

Хэт зи гуфІэгъуэр жыпІэмэ, Лут. Зыхуея псори къе-хъулІат. Астемыр шыгъупщатэкъым Ростов шыщыІам шыгъуэ гимназием щеджэ цІыкІухэр еджэн къыщыщІадзэм деж классым зэрыщІыхъэу щытар, иджы абы ещхъу езыми ищІат.

Школым къэкІуа псори тІурытІу зэбгъуригъэуат, Лурэ Тинэрэ зэбгъурыту псом япэ итт.

Хэту пІэрэ нэгъуэщІ еджэну къэкІуар? ЯпэреитІым къа-кІэлъыкІуэр Темботрэ Аслъэнрэт, я ужь дыдэ итыр Бэлацэрэ и унэгъуашэмрэт. Школым япэ дыдэ зи лъапэ щІэзыхъар куэд хъуртэкъым, ауэ абы еплъыну къызэхуэсар мащІэт, сытми хъыджэбз цІыкІу, щІалэ цІыкІу Іеджэ бжэгъу щхъэкІэм пыст къаплъэу, арщхэкІэ, я адэ-анэм «фымыкІуэ» жаІати, дзыхь ящІыртэкъым школым зрагъэтхын. Бэлаци Астемыр акъы-лэгъу хуэхъуат, парт собранэ къэхъуми кІуэрт, зигъэбэл-

шэвычт, иджы школ кыызэІуахати, мэджытым мыкІуэу мыбы кыэкІуа дэнэ кыэна и унэгуащэ Хыанэ кыыздишащ.

– Адыгэм, ыхыы, жиІэмэ, ІуэхуфІ елыагы, – жиІэрт Бэлацэ, – уи еджакІуэр мащІэщ, куэд тхыэм ищІ, нарыху куэд бгуэшыну кыыщІэкІынкыым. УиІэІамэ, зэптын бгыэуэтынщ. Дэ дыхуейкыым.

Астемыр бжэщхыэІум кыитеуауэ уэзджынэм еуэу кыыщыщІидзэм, школым зезыгыэтхауэ щытихыр зэкІэлъхыэужыу, хыэгъуэлІыгыуэ ин хэт хуэдэу, езыхэр зэплъыжмэ я гум хэхъуэу, Нурхыэлий и унэм щІыхыащ. Астемыр уэзджынэм еуэрт, лыагэу иІэтауэ. КыакІэрыхуами, асыхыэту Сарими кыэсащ. Иджы школым япэ классым щІэсыр цІыхуибл мэхъу. Пэжу, Аслъэн мэджытым мыкІуэу хыунукыым, старшынещи, Долэт кыыхуеинкІэ хыунуш. Саримэ и ужыым иту Рум цІыкІуи кыэсащ, Елдар я гыусэу. Модэ плъэт, Елдар и ужыым щІалэ цІыкІу зыбжанэ итщ. ИІэ, Астемыр, щІэшэ а кыомыр, ирикъуну пІэрэ партэу уиІэр? ЩІалэ цІыкІухэр школымкІэ кІуэуэ щалыагыум, хыйджэбз цІыкІуитІи кыахэлыэдащ, я адэ-анэм «фымыкІуэ» жаІа пэтми. Астемыр и пащхыэм цІыкІуми инми пщыкІуплІ ист, псоми я нэр кыижу егыэджакІуэм кыеплъырт. Сыти жыІэ, иджы школым и Іуэхур куу хуат.

Нобэ мэджытым щызэхуэсат жылэм дэсри, ар зэран мыхъуу хыунт, зи ныбэ нэщІ кыомыр, зыгуэр кыитпэщІэхуэну пІэрэ, жаІэри, тхыэлъэІум щыІэщ. Армырамэ нобэ школ пщІантІэм нэхыыбэ дэтынт зэрызехъуэ. Думэсарэ бжыхыым кыыкІэрыуауэ кыаплъэрт. Астемыр уэзджынэ щеуэкІэ, гыным хуэдэу Думэсарэ и тэмакыыр щуибыдыкІырт. Астемыр куэд щІауэ зи гугъу ищІ махуэр нобэт, сыту насыпышхуэ уи нэ здэплъэм уи лъэр нэсыныр. «Гыуэгу махуэ, Астемыр, тхыэм гу щыуигъахуэ уи школми», – жиІэрт Думэсарэ игукІэ.

Мэтхыэнри куэдрэ щысакыым. Школым кыэкІуахэр иджыри зэбгыркІыжатэкыым, Кыазджэрий унэм кыыщІыхыауэ Астемыр щильэгъуам. Мэтхыэным и гыусэр Долэтт. Сэидрэ Бэтокъуэрэ иджыри Іэнэм бгыэдэст, псори мытэджыжауэ фэ фымытэдж, жиІэри кыадым унафэ кыахуищІати.

ТхыэлъэІум щашха щІагыуэ щымыІэми, Ерулрэ Исхыэкырэ школымкІэ кыэкІуат, ди Іэр теддзэжыфу хыэрф зытхух зэдгыащІэмэ, сэбэп кыытхуэхъунщ, жаІэри. Кыызэхуэса псоми глобусыр яригъэлыагыурт Астемыр. Исхыэкы егыэджакІуэм бгыэдэуауэ и Іэпхыуамбэ кыэчамкІэ глобусым епыджырт, фІэгъэщІэгъуэну икІи фІэдыхыэшхэну.

– Уа, Астемыр, уи фІэщу жыпІэрэ ар? Уэлэхыи, мыр дуней хыурейр араме, гыэпщкІу, армырмэ ядыгыунщи хыхыэжынмэ. Лло, зы хыарбыз хуэдизщ зэрыхыур. ЩІалэ цІыкІу гуэ-

рым идыгъунш. Абы нэхърэ, къаштэ къурІэни къеджэ, – жиІэрт Исхъэкъ, Астемыр игъэунэхуну, арщхъэкІэ лЫжьбым жиІам и жэуапым егъэджақІуэр нэмысу:

- Сэлам хъэлейкум, – жиІэри Къазджэрий къыщІыхъаш.
- Уалейкум сэлам. Къеблагъэ.
- Уи урокым дыщІэс хъуну?
- Ахъай хъун. ТЫс.

– ИІэ, сэр щхъэкІэ къыумыгъанэ. ЕгъэкІуэкІ. Япэрей урокыр тыншкъым. Тхъэм Іуэхур Іуэху угъурлы ищІ, къуажэм дэмыл къыдэплъхъэныр зэхэзымышщІыкІым и дежкІэ Іуэхушхуэщ. ИІэ, Астемыр. Зэгур судым укъызэрыщыпсэлтам хуэдэу псалъэ иджыри. ПщІэжрэ Сэид щыбгъэгузэвар? – жиІэрт Къазджэрий.

– Уэлэхы, пэжым. Сэ нэхъ сыгузавэрт абы щыгъуэ, арщхъэкІэ уэри хъарзынэу укърихъэлІат... ярэби, моуэ укъэуврэ псалъэ зытІуш къажепІэмэ, сыту фІыт, кхъыІэ, зыгуэр къыджелэ...

– Уэлэхы, сымышщІэ бжесІэнур. Сэ уэ зэребгъаджэм сеплъыну сыкъыщІыхъаш. Сыт вжесІэн? КъызэрысфІэщІымкІэ, мо лЫжьбым жиІар пэжщ. КъурІэнкІэ къыщІэбдзэмэ, нэхъыфІ къысфІошщІ. Урыс школым муслъымэнхэр щомэхъашэ, уэри тхылъ сыт уиІэкъым. КъурІэн къапштэрэ уакъыхуеджэм, хэт и сабийри къагъэкІуэнт. ЦыкІухэр къакІуэурэ еса нэужь, хысэп ебгъашІэми, урыс хъэрф ебгъашІэми – сыти егъашІэ. Пэж сэ жысІэр? – жиІэри Къазджэрий Исхъэкърэ Ерулрэ я дежкІэ плъаш.

– Алыхъ-алыхъ, абы нэхъ пэж щыІэ? – жиІэрт Ерули, Исхъэкъ дежкІэ еплъэкІыу.

Бэлацэ ар нэхъ тэмэму кыллытэрт, итІани зиущэхужауэ щыст.

– Хъэрыпыбзэр нэхъ ящІэнуш ди цІыкІухэм, – жиІэрт Мэтхъэным, – ди япэ итахэм хъэрып тхылъым нэхъ зратауэ щыташ. КъурІэн ебгъаджэрэ, иужькІэ географ, хысэп ебгъэдджэмэ, здэпхынуш умышщІэу щІэз хъунуш цІыхур. Ар сигу къэзыгъэкІар хэт жыпІэркъэ? Долэтщ. Зэгъусэу дыкъыздэкІуэм жиІаш. ЦІыхур мыдрисэми школми кІуэ хъунуш, жысІати, Долэт идакъым: мэджытым кІуэр зыхуейр къурІэнщ, школым кІуэр хысэпщи, Астемыр къурІэнри ещІэ, хысэп сытхэри ещІэ, ирырегъаджэ тІуми. Апхуэдэу щхъэмышхурэ, жиІэри. Хъарзынэщ, апхуэдэ школщ муслъымэныр зыхуейуэ ямыгъуэтыр. Инал идэнкъым ар, дауи, имыдэми, цІыхур зэрыхуейм хуэдэу иреджэ!

Къазджэрий Тинэрэ Лурэ закъыхуигъазэри къеупщІаш:

– Дауэ феплърэ, тІасэ? Алыхъ талэм и фІыщІагъэр зэвгъашІэмэ фыфІэфІ? – жиІэри.

Тинэ жиІэнур имышІэу Мэтхъэным еплъырт. Хъыджэбз цІыкІур апхуэдизкІэ укІытати, и цІэ дыдэр шыгъупщэжауэ къышІэкІынт. Тинэ и щхъэр къиІэтри а лІы бжыфІэ къышхъэщытым къеплъаш, абы шыгъ цей дахэр, Іэщэ-фащэ кІэрылъыр, нэгъуджэ Іулъыр фІэгъэщІэгъуэну. Лу жиІэнур и хъэзырт. Бэтокъуэ зригъаджэ къурІэным щІалэ цІыкІухэр, мышынэу шытамэ, пхуеджэрэт, хуит щІыи еплъыт, зы махуэм зэбгрыжыжыни псори. Лу и гум илъыр жиІэн дзыхъ ищІакъым.

Езы Астемыр дыдэ гупсысэрт, Къазджэрий жиІэр пэжу къилъытэжу. Лло сабийхэр зэм школым бгъакІуэу, зэм мыдрисэм бгъакІуэу къышцІепхуэкІынур? Япэ урокым къурІэн егъаджэ, иужькІэ щІэныгъэ егъащІэ. Школым щІэз хъунщ итІанэ. Астемыр ар хъуну къилъытащ, ауэ, Инал сымэ уемычэнджэшу апхуэдэу пщІымэ, фІэтэмэмтэкъым.

Дауэ хъуми, нобэ Щхъэлмывэкъуэм дежкІэ махуэшхуэт, игъащІэм щымыІа къыдэхъуаш, Астемыр и хъэтыркІэ, игъащІэм щамыта уаз щатащ.

Лу зэгупырт, мы «нэгъуджэр» щхъэ къыткІэрыхъыжъа, зэ щІэкІыжу глобусым и ужь дихъэжащэрэт, жиІэу. Тини ара хъунт и гум илъыр, арщхъэкІэ Къазджэрий щІэкІыжыну пІащІэртэкъым.

– Уэздыгъэр маблэ. Иджы фэтыджэн щыдмыгъащІэм, нэху тІагъунуш, – жиІэрт Астемыр, и псалъэм щІагъыбзэ ин хэлъу. – Дегупсысынщ, Къазджэрий. Уэ зэрыжыпІэ дыдэм ешхъу тщІынкІэ хъунщ.

Астемыр и гуапэ хъуат Мэтхъэныр школым къызэрыкІуар, къызэречэнджэщар. Долэт сымэ я гугъат Къазджэрий, школым сокІуэ шыжиІэм, шхыдэну къакІуэу, армырамэ, Іэнэм къыпэрыкІыу къэмыкІуэнкІи хъунт.

Мэтхъэныр Тинэ епсалъэу щытти, Мусэрэ Долэтрэ зэІушашэрт, жаІэр зыми зэхимыхъу. Нобэ мэжджытым цІыхуу къэкІуам и ныкъуэри щІэхуакъым. ДяпэкІи Мэтхъэныр къэкІуэнщ, абы уаз итым едэІуэну зыфІэфІ псори зыщІэхуэн мэжджыт димыІэу хъункъым, жиІэрт Мусэ. Долэти ар пэжу къилъытэрт. Ахъшэ зэхуэдвгъэхъэси мэжджыт ин едвгъэгъэщІ, азэн джапІэри ину иІэу, зэІушІэ тщІымэ, укъыщыпсэлъэн псэлъапІи къыпыту, жиІэрт Долэти, Мусэ и гум ирихъаш, сыту жыпІэмэ Долэтрэ Мусэрэ зыхэпщІауэ щыт Іуэхум, хэт ищІэрэ, зыгуэр шыгъуазэ хъу хъужыкъуэмэ, мэжджыт едгъэщІащ, жаІэ хъунут. Хылагъэ гуэр Мусэрэ Долэтри хэтти, абы и хъыбар Инал деж нэсат. Елдари абы зыкъомкІэ шыгъуазэ хъуат, арщхъэкІэ тІури пІащІэртэкъым, зыщІаІэжъэр езым ящІэж хъунт.

Долэтрэ Мусэрэ зэІушэща нэужь, мурад ящІащ я гум илъыр занщІэу Мэтхъэным жраІэну. Щыуэмэ, фыщоуэ

жиІэнщ, кѡабыл ищІрэ – хѡарзынэш, итІанэ икІэшІыпІэкІэ Іуэхум и ужь ихъэнщ.

Сыту махуэфІ, ярэби, нобэ!

Кѡазджэрий Тинэ зрыдэгущыІэр псоми яфІэгъэшІэгъуэну еплъырт. Ар умыгъэшІагъуэуи хъунт.

Мэтхъэным фІэхъэлэмэтыр школым Тинэ кѡызэрыкІуар аратэкъым, абы джанэшхуэ щыгъыр арат. Чэтэн джанэшхуэм урыс хърфу букварым иту хъуар зыгуэрэм хидыкІат. Хъыджэбз цІыкІум а джанэр хуэбыхъушхуэт икІи хуэкІыхъышхуэти, къэтэджмэ, бостейкІэр унэлъэгум трилъафэрт. Кѡазджэрий абы еплъу щІэупщІащ.

– Мыр сыт хърф? – жиІэри.

– Урыс хърфщ, Кѡазджэрий. Плъагъурэ...

– Щыгъын хадыкІмэ, хърф тращІэу хэт илъэгъуа? Нобэ фІэкІ слъэгъуакъым си гъащІэм.

Елдаррэ Саримэрэ зыри жамыІэу щыст, Астемыр жиІэм едаІуэу. А тІум, дауи, ящІэрт Тинэ и джанэр кѡыздикІар. А джанэр Елдар щыгъыу машІэрэ кѡикІухъа, дэнэ деж щетІысэхми хърфым еплъу, абы ещхъ гъуэгу сабэм трищІэу е блынджабэм тритхъэу. Иджы Думэсарэ гузавэри Елдар и джанэжьыр Тинэ иритащ, щІанэ дыдэу кѡикІухъырт хъыджэбз цІыкІуми. Езы Тини фІэфІыжът, хърф зытет бостей щыгъыу школым кІуэн, сытым хуэдэ щІалэ цІыкІухэм ар ебгъэлъагъуну, си Іуэхути псори кѡомыхъуапсэм.

Кѡазджэрий бгъэдэмыкІыжу Тинэ и джанэм зрытепсэлъыхъым хъыджэбз цІыкІур игъэукІытати, щІэпхъуэжын хъэзырт, арщхъэкІэ джанэкІэм силъахъэрэ сыджалэмэ, кѡысщыдыхъэшхынщ, жиІэрти и пІэм ист. Мэтхъэныр хърфу джанэм тетым къеджащ, еплъащ, къеплъащ. Астемыр япэ урокыр Тинэ и джанэр кѡыздикІам тримыхуэхуэ хъуакъым. Абы псори къедэІуащ яфІэгъэшІэгъуэну, уеблэмэ урокыр Кѡазджэрий и гум ирихъащ. Астемыр и гум кѡыгъэкІыжащ, Іуэхушхуэм и ужь щихъа лъэхъэнэм, хърф цІыкІухэм гу щылъатэу щытар.

ЕгъэджакІуэм жиІэм щедэІуэкІэ, Тинэ гузавэрт, си джанэр страхыжмэ, жиІэу, Елдаррэ Саримэрэ укІытэрт, щІэукІытэр тІуми ямышІэу.

А хъыбарыр Кѡазджэрий фІэтелъыджащ икІи игъэгупсысаш, иужьым, классым щІэсхэм кѡахэплъэри, а джанэмрэ классым щІэс кѡоымрэ зыгуэркІэ зэпхауэ кѡилъы-

тащ. Цыхур еджэнут, щІэныгъэм хущІэкъурт, нэхум
хыхъэм яфІэфІт, ауэ цыхур зыхущІэкъум хуэзышэн

яІэтэкъыми, мес, щхъэж къызэрыгурыІуэмкІэ, Іэмал
къегупсыс. Арат Мэтхъэныр зэгупсысыр.

– АтІэ, тхъэм фиузэщІ. Тхъэм гъуэгу дахэ фытригъэхъэ.
ИкІи фытехъэнщ. Алыхъыр зыщывмыгъэгъупщэ, – жиІэри
Мэтхъэным и псалъэр иухащ. – Уи джанэри хъарзынэщ,
хъыджэбз цыкІу. Урыс хъэрфхэр тегъэкІи, хъэрып хъэрф
хэдыкІ.

Иужбым Мэтхъэным жиІар Астемыр шэуэ тыхуащ, ар-
щхъэкІэ екІи фІыкІи псалъэ жиІакъым. Сыту щытми, Къыз-
джэрий зэран къыхуэхъуакъым, судым шыгъуи, Елдар и
фызышэм шыгъуи, сымаджэщым Саримэ шыщІэлъами
Къызджэрий мащІэрэ псалъэ дахэ жиІакъым, а къомыр
Астемыр и гум къэмыкІыжатэмэ, иджыпсту зыгуэр жимыІэу
хуэшэчынтэкъым.

Унэм къызэрыщІэкІыжу, Мэтхъэныр Мусэрэ Долэтрэ
къыпэплъэу щытти, ялушІащ. А тІум жаІэм едаІуэри,
фІышІэшхуэ яхуишІащ икІи ехъуэхъуащ, фи мурадыр му-
радыфІщ, тхъэм къывигъэхъулІэ, жиІэри, абы къышымынэу
Мэтхъэным лІитІыр кыигъэгугъащ мэджытышхуэ ящІыну
къышыщІадзэну махуэм езы Мэтхъэныр къэкІуэну.

Псори зэхуэрэзыт а махуэм.

Лу пщыхъэщхъэм щыгъуэлъыжам, дуней насыпыр
къеуэлІа хуэдэу гуфІэрти, жейм езэгъыртэкъым. Тинэ жы-
пІэнути, махуэм илъэгъуар иджыри и нэгум щІэтт. И джанэ-
шхуэр ишыхъри и пІэщхъагъым щІилъхъат, зыми имы-
дыгъун хуэдэу.

Псом нэхърэ нэхъ насыпыфІэу зызылътэтр Астемырт,
и Іупэ зэтэхъэжыртэкъым, гуфІэщауэ. ПсомкІи Думэсарэ
еупщІырт:

– Догуэ, уэзджынэм сыщеуам, дауэ къыпщыхъуат? Зэха-
мыха уи гугъэ уэзджынэ макъыр? Уэлэхъи, зэхахам. Умы-
пІащІэ, а си уэзджынэ макъыр Къэбэрдейм зэхахынщ.
Къызджэрий жиІэр пщІэрэ? КъурІэн щевгъаджэ, жи, шко-
лым.

– АтІэ хъарзынэкъэ, егъаджэ. Бэтокъуэ дей нэс сыт са-
бийр щІэбгъэкІуэнур? Уэ нэхърэ нэхъыфІу ищІэрэ Бэтокъуэ
къурІэн? Егъаджэ, берычэт бесын, къыбжаІэнщ. Хысэп
ирегъаджэ, жиІэуи зыми жиІэнкъым. Уи уэзджынэм псори
къедэІуащ я гуапэу, – жиІэрт Думэсарэ.

Астемыр зыщІэхъуэпсар къехъулІащ, къуажэм школ
уэзджынэ макъ шоІу, а макъыр игъащІэм щымыІуауэ нобэ

кыыщыІуащ.

Псалъащхьэ VI ХЬЭДАГЫТИ

Гьейм Щхьэлмывэкьуэр кьелаш, шыпсыранэ гьэва яшхми, куэнсапІэ яхьэжми, бжьын цІынэрэ шхурэ зэдашхми. УэшхкІэ щІыми зигьэнщІыжат, цІыхухэм замыгьэнщІыжа щхьэкІэ. Хэт хэунэхьухьами, Долэтрэ Мусэрэ гьаблэм фІыуэ хэкІаш.

Хэт иухами иухауэ кыыщІэкІынт гугьу зезыгьэхь мэкьумэшыщІэм гьавэ кьыхуэкІыну. Пшхын уимыІэмэ, щІым езауэ, жи. Щхьэлмывэкьуэр щІым езэуэнкІэ кьатена щыІэ-тэкьым.

Гьатхэри вэгьуэкІэуэшх хьуауэ, гьэмахуэри уэлбанэрилэти, цІыхур гуфІэрт, гугьу дызэрехьар доІуэтэж, жалэу.

Астемыр и унагьуэри кьелат, кьулейсыз хэхьухь кьахэмыкІыу. Астемыр улахуэ кьратырт, мазэ кьэс хьэжыгьэ тІэкІу кьращэрти, ар зэригьэзахуэу яшхырт, уеблэмэ гьунэгьухэм зэзэмызэ хьудыр ящІын тІэкІу щалгыси щыІэт. Щхьэлмывэкьуэ щаухуа школым хуэдэ адрей кьуажэхэми кыыщызІуахат. Школым кьурІэн шрагьэджэнрэ шрамыгьэджэнрэ абы и унафэ куэд щІауэ щІат. Налшык мазитІ курс кыыщызІуахаш, латин букварь зэрагьэпэщри, сабийр адыгэбзэкІэ ирагьэджену абы кьытенащ. Мэтхьэным зыкьыІэтат: кьэрэхьэлькьыр кьурІэн еджэну щІокьу, жиІэу, арщхьэкІэ абы и псалъэр Инал жьэдигуэжащ.

Астемыр латынур зригьэщІаш псынщІэу.

– Джэдкьурт макьщ джэджьейм зэхищІыкІыр, – жиІэрт Астемыр, школым яджын хуей бзэм тепсэлъыхьу псалъэмакь кьаІэтамэ. Абы шэч лъапкь кьытрихьэртэкьым цыкІухэр адыгэбзэкІэ егьэджен зэрыхуейм.

Япэ школ кьызІузыхам Астемыр ящышти, нэгьуэщІ кьуажэхэм кьыкІыурэ Іэджэ плъакІуэ кьакІуэрт, щІэупщІэрт, тетрадхэм еплъырт, зи сабий езыгьаджэхэм япкьрыупщІыхьырт.

Астемыр егьэджакІуэ кьудейтэкьым. ЩІы Іыхьэ кьратауэ абы телэжыхьырт, иныкьуэми Ерул кьакІуэрти кьыжриІэрт, Налшык укІуэн хуейщ, кьоджэ, жиІэу. Астемыр ОНО жыхуаІэ кьулыкьушІапІэм кІуэрт, абы орфографиие щызэхэзылъхьэ комиссэм яхэсу махуэр игьакІуэрт. МыдэкІэ нартыхур Тембот сымэ кьытхь ящІырт, хадэ пщІэгьуэр кьэсмэ, Думэсари Луи зэгьусэу кІуэрт. Лу фескІэ плъыжьыр щыщхьэритІагьы кьэхьурт.

КІуэ пэтми Тинэ Астемырхэ я унагьуэм нэхь есэрт, япэм Саримэ зэресам хуэдэу. Хьыджэбз цыкІур махуэ кьэс жыхуаІэм хуэдэу Думэсарэ деж кьакІуэрт, Чачэ абы кьыкІэ-лъыкІуэмэ, зигьэпщкІурт, кІуэжын фІэмыфІу, губгьуэм

ядыдэкІмэ, Тинэрэ Лурэ зэдэлажьэрт, Іэнэ яштэу е хадэ япщІэу. Уеблэмэ Тинэ нэхъ лэжьэрейт, Саримэ нэхърэ.

Гуэдз хыгъуэр къызырысу, Думэсарэ гъубжэ къиштэри губгъуэм кІуащ. Тембот крест ищІырт, Тинэрэ Лурэ гуэдз пхырхэр къашэрти, хъэмым деж щэдж цІыкІуу зэтралъхэрт, иужькІэ яІуэжыну. Гуэдз тІэкІур къызырырашыжыр Бэлацэ и алащэжытІыр арат, гуэдзыр зэ къахатэмэ, щхъэІуо мывэр хъэзырыпст.

Махуэм дауэ гугъу емыхъами, Думэсарэ пщыхъэщхъэм етІысэхамэ, хэт хуэжыщІэрт, хэт и гъуэншэдж лъэгуажъэм щыдэжын хутриджырт. Лурэ Тинэрэ уэздыгъэм бгъэдэсу тхылъым ит сурэтхэм еплъырт. Туми, зэзакъуэ школ кІуэгъуэр къэсашэрэт жаІэу, гъемахуэр яхуэгъэкІуэжыртэкъым. Бэлацэ школ кІуэни ибгынэну и гугъэххэтэкъым, уеблэмэ Астемыр къелъэІуащ зы тетрадрэ къэрэндащрэ къритыну, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ лыжъым и Іэпхъуамбэр дахэ-дахэу къыдэбзыртэкъыми езыр-езыру тІэкІу тхэнут, Іэпхъуамбэр еса хъун щхъэкІэ.

Гъаблэм къыдэкІуа насыпыншагъэ Іэджэ иджыри хуэзэрт, Индылыпс Іуфэ Іус лъэпкъ куэдым къахэкІат гъейм къулейсыз хэхъухъа. Бахъсэн, Шэджэм, Тэрч къыщыхъуауэ щыта уэгъум нэхърэ нэхъ уэгъу Іей Индыл Іуфэ къыщыхъуати, абы къикІыурэ мэкъэщІалІэ куэд Къэбэрдейм къакІуэрт. МэкъэщІалІэхэр Инал и унафэкІэ къуажэ къэс трагуэшауэ ягъэшхэн хуейт. Бэлацэ и унэм щІэхуэр щІишауэ щІигъэст, хузэфІэкІыр яхуищІэу. ПщыхъэщхъэкІэ псори къызэхуэсыжмэ, унэм ущетІысэхын умыгъуэту щІэзт. Езы Бэлацэ и щхъэр здихъын имыщІэу Астемыр деж къакІуэрти, уэршэру щыст. Астемыр щІэмысмэ, Бэлацэ Лурэ Тинэрэ ябгъэдэтІысхэрти, хъэрф тхынкІэ, сурэт щІынкІэ цІыкІухэм япеуэрт.

Астемыри абы къахэтІысхъэу щыщыси щыІэт.

Зыкъом щІауэ Бэлацэ къэкІуэн ибгынати, Лу сымэ хуэзэщырт, дадэ къакІуэу къыддэдэжгуашэрэт, жаІэу. Сабийхэр дэнэ къэна, езы Астемыри мызэ-мытІэу щІэупщІащ, щхъэ къэмыкІуэрэ Бэлацэ, жиІэу, щымыхъужым, егъэджакІуэр еджакІуэм деж кІуащ.

Бэлацэ джэдыгу гъурыжъ тепІауэ гъуэлъыпІэм илт, мафІэр къыщІэнауэ. ЖиІэр къыбгурымыІуэу лыжъыр Іуэщхъурт.

Унэм цІыхур щІэзти, унэр зейри хамэри пхузэхэгъэкІынутэкъым, дэнэкІэ уплъэми, хэт щылт, хэти щыст. Фыз зэщІэбэгам сабий цІыкІухэр бгъэдэлъу дурэшым дэлът, ар Индыл Іуфэ къикІа мэкъэщІалІэм щышт, сабий бгъэдэлъхэм фэрэ къупщхъэрэ фІэкІа лы лъэпкъ ятелъыжтэкъыми я лъакъуэр, я Іэр баш хужь фІэкІауэ къыпхуэщІэнтэкъым, я

жэ цыкIур зэтрах-зэтральхэрт, зыгуэр жалэн хуэдэу, ар-
щхьэкIэ апхуэдизкIэ кьарууншэти, гьыжыфьртэкьым.

– Бэлацэ, уа Бэлацэ, – жиIэри Астемыр сымаджэм бгъэ-
дэтIысхьаш.

Сымаджэм Астемыр и макьыр ерагъуу кьищIэжаш.

– А-а, уэра ар, Астемыр. Сыту фIыт, ярэби, укьызэ-
рыкIуар. Хуабжыу сыпхуейт. Хьэдрыхэ лъагъунлъагъу
укьыхуэкIуа хуэдэу си гуапэ хьуаш... – жиIэрт Бэлацэ.

– Дауэ ушыт, тхьэмыщкIэжы мыгъуэ? Мыр дауэ хьуа? –
жиIэу щIэупщIэрт Астемыр. – Дохутыр сыт жыпIа хьэмэ
Чачэ уеджа?

– А-а, шыгъэт. Дохутыри Чачи сыхуеижкьым. ЗэфIэ-
кIаш. Сыту и чэзууэ укьэкIуа, Астемыр...

Бэлацэ, и псалъэр Iэпауда хуэдэ, и бзэм пичауэ хэлът,
Астемыри, Бэлацэ зыкьищIэжыху, унафэ ищIаш: пIалъэ
имыIэу дохутырым деж кIуэну. Iэмал имыIэу кьашэ доху-
тырыр, кьэмыкIуэмэ, Инал деж кIуэ, Инал умыгъуэтмэ, Сте-
пан Ильич желэ, ауэ дохутырыр кьыумышауэ укьэмыкIуэж,
жиIэри Къазджэрий унафэ ткIий хуищIаш. ЩIалэр псын-
щIэу шэсри, НалшыккIэ иунэтIаш.

– Астемыр мыбдеж щыс? – жиIэри Бэлацэ кьызэщыуаш
аргуэру.

– Сыщысщ, Бэлацэ. УзыхуейIа?

– Си тетрадыр кьашти тхы. УрысыбзэкIэ тхы. Кьыб-
гурыIуа?

– Урысыбзэр тэмэму сщIэркьым. Дохутырыр кьэсмэ,
абы едгъэтхым хьунукъэ?

Бэлацэ аргуэру и бзэм пичаш. Зыкьомрэ щыльаш, зы
псалъи кьыхуэмыгупсысу.

– Дохутырым итхми, содэ. Дэнэ щыIэ дохутырыр? Къэ-
кIуа?

– Иджыпсту кьэсынуш.

– А-а, шы лъэ макъ зэхызох.

Астемыр дежкIэ гурыIуэгъуэт сымаджэм и Iуэхур зэры-
мышIагъуэр. И унэ кьыщIишахэм ящыщ хьыджэбз цыкIу
гуэрым уз зэрыщIалэ ефыкIырти, сымаджэщым сошэ сыт
жиIэурэ, лъыжыр кьищIэлаш. Бэлацэ зэрылъэрымышыр
ильагъу щхьэкIэ, Астемыр и фIэщ хьуртэкьым цIыху мыхъу-
жыну.

Жэщыбгым нэсауэ урыс дохутырыр кьэкIуаш, Налшык
кьикIри. Абы и псалъэмакъ щызэхихым, Бэлаци кьэгуфIауэ
тIэкIу кьэбэдзэуэжат, нэхъ кьаплъэ, нэхъ нэжэгужэ кьэхъу-
жат, арщхьэкIэ дохутырым занщIэу кьищIаш сымаджэм
хуищIэфын зэрыщымыIэр. Дадэр мафIэм ис хуэдэт, пщтыр-
ти, и гур кьеуэрэ-кьемыуэрэ жыпIэу пульсыр бгъуэтыртэ-
кьым. Дунейм Iэмалу иIэр сымаджэм и гьащIэм зы сыхьэт-

сыхьэтитІ кьыхэбгъахъуэм арати, дохутыр кьэкІуам лъэкІ кьигъэнакьым. Сымаджэр тІэкІу кьыщІидзыж хуэдэу хъуаш.

– Што есть день? – жиІэри Бэлацэ урысыбзэ зыкьищІаш, тІэкІу гушыІэм фІэфІу.

– Сыт жиІар?

– Нобэ махуэ хьэмэ жэш, жеІэри щІоупщІэ. И нэм зыри илгъагъужу кьыщІэкІынкьым, – жиІаш Астемыр.

– Нэху щаш. Уэлэхьы. Солгъагъу. Дохутыр, кьаштэ си тетрадри тхы сэ бжесІэнур.

– Ущылтым нэхьыфІш, – жиІат дохутырни, лыжбым идакьым, кьэзгъэщІэнур кьэзгъэщІаш, жиІэри.

– Сыт птхынур?

– Сэ жысІэнуш птхынур. Уэ урысыбзэкІэ тхы, псоми кьагурыІуэн хуэдэу. Си уэсэтым кьреджэ Кьэбэрдейм Іэхъуэу иси урысу иси...

Урыс дохутырым тетрадыр кьищтэри, етІысэхаш, тхэну. Астемыри абы кьыбгъэдэтІысхьаш, сымаджэм жиІэр урысыбзэкІэ зэридзэкІыну. Бэлацэ и нитІыр зэтелъу псалъэрт:

– Тхыт моуэ гупсэхуу. КьысхуэпщІэну псор кьысхуэпщІаш, Инал, жыІи кьыщІэдзэ: уэ дзэшхуэ зыбошэ, лышхуэ ухъуаш, уцІэрыІуэщ. Уи дзэм сыхэтыну си гуапэт, икьукІэ си гуапэт. Гъэмахуэ мэкъуауэгъуэм мэкъу еуэу цІыхум жьы кьыщІихум зэригуапэм хуэдэу, си гуапэт. Уи дзэм сыхэмытми, сыхэтауэ кьызолъытэ. Кьэзмылътэу шытамэ, дунейм сысхехыж дакьыкьэм деж сэ стхыр стхынтэкьым... Птха?

– Стхаш, – жиІаш дохутырым.

– Ыхьы-ы. Тхы адэкІи. Сэ сылэжъакІуэжыщ, кьэрэхьэлъкьым сашыщш. Си гъашІэр вы бжъакъуэм сьдэплъу схьаш. СщІа, злэжъа мыхьэнэ зиІэ щыІэкьым, итІани си гум илгыр пщІэмэ, си гуапэщ. Уэ пщызбзыщІын сиІэкьым. Сыту жыпІэмэ, уэри кьэрэхьэлъкьым укьыхэкІаш, удипашэщ. Кьруми пашэ яІэщ, щІыналгъэ щІыІэм икІыу щІыналгъэ хуабэм шыкІуэжкІэ, кІыфІым хэтар гъуэбжэгъуэщ нурыр щынэху щІыналгъэмкІэ кІуэну шылътэкІэ. Сэри си нэм илгъэгъуаш хъуэпсапІэ нуру гъуэбжэгъуэщ нэхур, ар щыслъэгъуар кьуршыр аракьым е мэрэм пщыхьэщхьэр аракьым, ди кьуажэр аращ, ди кьуажэ Щхьэлмывэкъуэ. Гъуэбжэгъуэщыр зэрыплгъагъур напІэзыпІэ закъуэу жаІэ, сэ слъэгъуа нурым кьуажэ псор ноби кьегъэнэху, ди гум жьы дихужын щхьэкІэ, иджыри куэд хуейщ. Ай, бетэмал! Сыту кІэщІ цІыху гъашІэр! БжэмкІэ сыкьыщІыхьэу щхьэгъубжэмкІэ сьдэкІыж хуэди. АтІэ, Инал, сэ вы е шы кьызэт жысІэу сынолгъэуркьым. Пхьэлэщи сыхуейкьым. ИгъашІэм си ІитІыр щІым хэлъу сыпсэуаш. Гъуэбжэгъуэщ слъэгъуар си гуры-

фЫгызуу дунейм сохыж. КъуитІ сиІэщи, уи анэмэтщ, тхьэм бэІутІэІуншэу дунейм тригъэт.

А тІум мылтыку тІэкІу къахуэзгъанэр езыр-езыру ягуэшыжынщ, анэжъ къанэр япІыжынщ, абыкІэ гукъеуэ лъэпкъ сиІэкъым, сэ сазэрыхуэрэзыуэ, алыхьыр арэзы къахухъу. Инал! Зы закъуэкІэ сынолъэІу. СызэрынолъэІур а зыр аращ...

Сымаджэм и псалъэр зэпигъэуаш, жиІэнур шыгъупщэжауэ къыхуэмыгъуэтыж хуэдэу. Дохутырымрэ Астемыррэ зыри жамыІэу щыст, зауцэхуауэ. Сымаджэм, тІэкІу зигъэпсэхури, къригъэжъаш:

– Си гур къэувыІэ пэтащ. КъэувыІэнкІи хъунущ. Псалъэр кІэщІ сощІ. Инал! СынолъэІу, бэлшэвыч щІэлъхьэкІэу си хьэдэр щІегъальхьэ. Музыч еуэу, Налшык шыщІалъхьэжа бэлшэвыч хьэдэхэр зэрыщІебгъэлъхьам хуэдэу. Музычауэ Щхьэлмывэкъуэ дэскъым, Налшык дэсщи, къысхуэгъакІуэ. Уу, я бжъамийхэр инрэ лыду. Къэбэрдейм бэлшэвыч хьэдэу илгыр зэхуебгъэшэсу Налшык шыщІебгъэлъхьа махуэм си нэгү щІэкІар ноби сигү икІыжыркъым. Музычри си тхьэкІумэм итщ. КъэгъакІуэ! «Хэт щІалъхьэр?» – жаІэмэ, «Бэлацэ» жаІэнщ. «Іэу. Бэлацэ бэлшэвычым ящыщ, щхьэ бэлшэвыч щІэлъхьэкІэкІэ щІалъхьэр?» «Бэлшэвычу къыщІэкІынщ, армырамэ музычауэ къакІуэрэт?» Астемыр къызжиІэу шытащ: бэлшэвычхэм шыгъын лей ящыгъкъым, дамэтелъи яІэкъым, жиІэу...

– Ари тхын хуей? – жиІэри урыс дохутырыр щІэупщІаш.

– Хьэуэ, ар умытх. Ауэ, Астемыр, уэ къысхуэпщІа къомым къахэжыжынкъым, музычауэр къэпшэну укІуэмэ, я бжъамийр гъуапльэм шыщрэ шымышрэ зэгъащІэ. Музычауэм псэур къагъэпщІэф, лІар къагъэпщІэн жыхуэпІэр зыми шыщкъым. Догүэт, дохутыр, къеджэжит птхам. Астемыр, сыт абы итхар?

Дохутырыр къызэдждэр Астемыр зэридзэкІыу псоми къеджэжаш, сымаджэри къедаІуэу.

– Догүэ, мы зыри щІыгъуж. Си хьэдэр машэм щралъхьэкІэ фоч евгъэгъауэ. Фоч ягъауэрэ сыкъэмыушым, итІанэ сыщІэфлхьэ. Налшык хьэдагъэшхуэ щашІам фІыуэ ягъэуат фоч. Фочауэр сфІэфІу шытащ игъащІэм. Музычрэ фочауэрэ, а тІум хуэдэу си гур зыгъэпыІэ сыт шыІэ, зыри шыІэкъым... Фоч уэ макъыр зэхэсхынкІи хъунщ...

Бэлацэ и псэр хэкІаш.

Щхьэлмывэкъуэ Іэтащхьэу Бэлацэ зэ хахауэ шытами, абы дищІыхьаи шыІэтэкъым, ауэ псоми къацІыхурт, лІыж гушыІэрейт, нэжэгужэт, хьэрэмыгъэншэт. Ар зэрылІар псоми ягу щІыхьэу я жагъуэ хъуаш. И гъащІэ кыигъэщІам Бэлацэ здэкІуа шыІэтэкъым, Налшык бэзэрым, щхьэлым,

мэжджытым, къяужэ правленэм фІэкІа, ауэ дунейр кыызэ-пэзыкІухьам ищІэм хуэдиз ищІэрт, куэди кыыгурыІуэрт. И ажалыр къясауэ игъащІэм зытемыхьа гъуэгу ин техьаш.

Астемыр шым зридзри Мэремкьяным деж шІэпхьуаш, лІам и уэсятыр иІыгъыу. Астемыр ищІэрт хэкІуатэмэ Инал зэрумыгъуэтыжынури, жэрыгъэкІэ жэрт, ШыхъуэфэпскІэ зэпридзу. Насып иІэти, Инали шыІэу кыщІэкІащ, щыІэ дэнэ къяна, и кабинетым щІэсщ, Къазджэрий фІэкІа и мыгъусэу.

Хэт ильэгъуа апхуэдэу нэщхъеягъуитІ зэтехуэу!

КыызэрыщІэкІымкІэ, Инал деж Къазджэрий кыщІэкІуари и къяуш Нащхъуэ лІауэ дохутырыр телеграммэ къяуати арат.

Кърым нэс къяшыжын хуейт Нащхъуэ, и хьэдэр дзэхум кыыхэщІыкІа бэным дэлъу. Къазджэрий Инал деж къясаш, Нащхъуэ мыгъуэм и уэсятыр иІыгъыу. Нащхъуэ щылІэм уэсят кыищІат, я деж яшэжу муслъымэн щІэлъхъэкІэкІэ щІалъхъэну.

Инал къягубжъауэ дунейр икъяутэрт, Нащхъуэ лІауэ телеграммэ кыыщыкІуам, Инал унафэ ищІат музыкауэр ягъэхъэзырыну, къяужэ къяс кыикІыу Налшык цІыху къякІуэну, къяулыкъяущІапІэхэм нып плъыжъым щэкІ фІыщІэ ешэкІауэ кыфІадзэну, дзэ къякІуэу хьэдэр щыщІалъхъэкІэ фоч ягъэуэну. Нащхъуэ партым хэтт, революцэми хэтат, къяулыкъяушхуэ ІэщІэлъат, ар бэлшэвыч щІэлъхъэкІэу щІэлъхъэн хуейт...

Къазджэрий идэртэкъым:

– Дунейм ехыжам и уэсятыр гъээзщІэн хуейш, – жиІэрти.

Инал нэхъеижу кыитехъат. Бэлацэ тхъэмышкІэм и уэсятыр кыыщыІэрыхьам, тетрадь напйтІыр игъэдалъэу, Нащхъуэ щхъэкІэ шхыдэрт:

– Мис, бэлшэвыч, бэлшэвыч ухуеймэ. Шэ, Астемыр, музыкауэр. Шэ! Сэ унафэ сщІауэ жыІэ. Лпыжъ тхъэмышкІэр зэрылъэІа дыдэм хуэдэу щІы.

Инал и унафэщ, жиІэу музыкауэм яжриІа щхъэкІэ, музыкауэм я фІэщ хъуртэкъым Щхъэлмывэкъяуэ кІуэн хуейуэ. Пэжу, езыхэри тІэкІу шынэрт, абрэджыр зэрыкуэдым щхъэкІэ. ЕрагъпсэрагъкІэ абыхэм ягурыІуаш.

Астемыр къяажэм кыыщыкІуэжам, хьэдагъэшхуэ ящІу жылэм фызу дэсыр зэхэтт.

Музыкауэхэр къякІуауэ музыкэ еуэу кыыщыщІадзэм, фызхэр нэхъеижу гъыуэ хуежъаш. Лпыжъ кыызэхуэсахэр пщІантІэм къяувэкІауэ зэхэтт, музыкэм едаІуэу. ИгъащІэм Щхъэлмывэкъяуэ музыкэкІэ хьэдэ щыщІалъхъатэкъым, Бэлацэ и уэсятыр, Астемыр кыызэІуиха школым хуэдэу, цІыхум къащыхъуат. Астемыр музыкауэхэм я деж щыкІуам,

и акъыл нэсат музыкауэр зэуэн хуей музыкэм. Адыгэм хьэдэ щыщІалъхьэкІэ, кхъэм псынщІэу макІуэ, урысхэр хуэмурэ зэрыкІуэм хуэмыдэу. АтІэ, абы екІужын музыки еуэн хуейт,

арщхьэкІэ музыкауэхэм я Іэтащхьэр Астемыр къеплъырт,

мыбы делагъэ жиІэм хуэдэ хэт зэхиха, жиІэу. Дуней хъурейм и кІуэцІкІэ хьэдэ щІалъхьэмэ, зэуэ музыкэр зыщ: похороннэ маршкІэ зэджэр аращ, жиІэрт музыкауэ лъыжым.

Астемыр ягурыІуэным нэсауэ, зы щІалэ гуэр дихьэхауэ и накъырэм музыкэ дахэ гуэр къыргъэкІыу илъэгъуащ. Сыту дахэ, ярэби, жиІэу Астемыр едэІуа нэужь, щІэупщІащ:

– Мор сыт музыч лъэпкъ? – жиІэри.

– Ар зэуэмкІэ хьэдэ щІалъхьэркъым, – жиІэрт музыкауэ лъыжым, – ар зэуэр «Аидэ» оперэм хэт маршыр аращ.

– Дэ щІэтлъхьэну лъыжыр зыщІэлъэІуа мыгъуэр апхуэдэ музычщ. КхъыІэ, феуэфынымэ, мо щІалэр зэуэ музычым феуэу хьэдэр кхъэм дывгъэхь, – жиІэри Астемыр щІэлъэІуащ.

АбыкІи зэгурыІуэри, музыкауэхэр зэрыкІуэну гухэр къэсаш. Елдар шу гъусэ къахуищІри, псори зэгъусэу къуажэм къэкІуащ.

Бэлацэ зэрыщІалъхьэр яфІэтелъыджэлажъэу къуажэм дэсыр къызэхуэсаш. АтІэ, хэт илъэгъуат музыкэкІэ хьэдэ щІалъхьэу! Лъыжхэр, жамыІэ щхьэкІэ, гуитІщхьитІ хъуауэ зэхэтт.

– Сыту гъэщІэгъуэн, ярэби, Бэлацэ бэлшэвычу хэт и гугъэнт! – жаІэрт языныкъуэхэм.

– Бэлшэвыч тхылъ иІыгъыу ягъуэтакъым, ауэ игукІэ бэлшэвычу къыщІэкІащ, – жаІэрт адреїхэм.

Бэлацэ зэрылъэІуауэ щытам хуэдэу ящІащ псори. Хьэдэр япэм иту, музыкауэхэр абы кІэлъыкІуэу, къызэхуэса къомри зэкІэлъхьэужь музыкауэхэм кІэлъыкІуэу кхъэм яунэтІащ. Астемыр жиІар пэжу къыщІэкІащ: хьэдэр апхуэдизкІэ псынщІэу яхьырти, музыкауэхэр похороннэ марш еуэу щытамэ, «Аидэ» жыхуаІэ оперэм хэт маршым хуэдэу лъакъуэм дэхъуну Іэмал иІэтэкъым.

«Та-та, та-та-та-та-та-та, та-та та! Та-та, та-та-та! – жаІэу музыкауэхэм я накъырэр джэрт, жылэр къагъэдалуэу. ЩІалэ цІыкІухэм къуажэ советым щІэлъ бэракъыр къахъауэ япэ иту яхьырт. Астемыр и гур хэщІауэ къару къыхуэнатэкъым. Хьэдэ щІэзылъхьэ къомым Тинэрэ Лурэ яхэтт, Бэлацэ дунейм зэрехыжар, къагурымыІуапэми, Іыхъэлейм икІауэ я жагъуэ хъуауэ.

Молэ Бэтокъуи яхэтт, здэувынур имыщІэу.

Кхъэм нэсри псори къэувылаш. Машэ къатIам хъэдэ бгъэдэлъыр шрахъэхым, Елдар кыигъэкIуа шухэм фоч щэ уэгъуэ ягъэуаш, арщхъэкIэ лIар къэхъужакъым. Хъэдэр щIалъхъаш.

ДОЛЭТ И ИУЭХУР КЪОХУЭХ

Дунейр шэрхъщи – мэкIэрахъуэ, жиIэу и псэлъафэ дыдэт игъуэ нэмысу дунейм ехыжа Бэлацэ мыгъуэм. КъекIэрэхъуэкIыурэ Долэт и Иуэхур зэIыхъауэ, абы фIэкIа, Щхъэлмывэкъуэ дэнэ къэна, хэкум хъыбар илгыжтэкъым.

Мэтхъэныр къакIуэу уазышхуэ щита махуэ лъандэрэ нобэ илгъэс мэхъу, шыжаIэ дыдэм, Долэт и Иуэхур къэкъутащ. Уаз щатари Астемыр школ къыщызэIуихари нэгъабэ нэщI мазэр арат, мы гъэ нэщI мазэм аргуэру къуажэм зэхамыха зэхыхын хуей хъуаш, нэщI къэс зыгуэр къэмышхуну Iэмал имыIэ хуэдэ.

Къуажэм гуфIэгъуэшхуэ къыщыхъун хуейт.

Мэтхъэн Къазджэрий зыщIэхъуэпсу щыта махуэр къэсэгъэнкIи хъунут. Куэд щIауэ дунейм ехыжа Кургъуокъуэ, си щIалэр хэкум пашэ хуэхъунуш, жиIэрти, нобэ бжыпэр Къазджэрий къыщылгысын махуэу къыщIэкIынт, арщхъэкIэ къэсыпауэ дадэ лIащ жаIэнтэкъым, къэхъу-къэщIэныр цIыхум ящIэу щытатэм. Къазджэрий и нэфI зыщыхуа Долэт и татуугъуэу, и хъэмтетыгъуэу зыкъомрэ щытами, нобэ къэсэхыжаш.

Хэт и фIэщ хъунт а къэхъуар къэхъуну, хэт и гугъэнт Долэт лъэпэрапэу и пэр щIивэну. Пэжу, шыр, лъакъуиплI щIэтами, мэджалэ. Мыджэлэнрэ мылгъэпэрэпэнрэ шыIэкъым, ауэ Долэт къалэщхъэгужьу псори шыгугъыу, Мусэрэ Бэтокъуэрэ хуэдэ дэлэпыкъуэгъухэр иIэу, лъэпэрэпэнкIэ дауэ хъуа? АтIэ араш, уунэхъунумэ, куэдрэ.

Прокурорым пэлъэщын шыIэкъым, жиIэу Долэт уафэм дэкIуейуэ щIыщытар цIыхум къащыгурыуар нобэт. Пэжу, гузэвэгъуэ гуэр Долэт зэрыхэхуар IупщIу кыжыхъ-нижыхъ хъуат, зэ зым кIэщIэлъадэу, зэ адрейм кIэщIэлъадэу. Абы гу лъамытэуи къэнакъым, ауэ къэхъуам и пэжыпIэр зыми ищIэртэкъым. Долэт апхуэдизкIэ кызэщIэплъауэ кыжыхъырти, кIэртIофым тебгъэтIысхъами кIэртIофыр жъэнт.

ЩIалэ цIыкIухэм, зыгуэр зэхыха къыщIэкIынти, зэрызехъэу кIуэурэ Долэтхэ я куэбжэм деж щыт кхъужьейжъым дэпщейрти, «КIыгуугу» жаIэу, зэрыгъэкIийрт.

Зы бэлыхъ гуэр кызэрыщыщIынур Долэт и псэм ищIауэ къыщIэкIынт, Мэтхъэным къэкIуэну кыигъэгугъэу къыщымыкIуэжам. Пэжу, а махуэм Къазджэрий Иуэхушхуэ и ужь иту жаIат, итIани Мэтхъэным фIэфIу щытамэ, къэкIуэнт. Мэтхъэныр къэкIуатэмэ, Долэт куэд жриIэну и хысэпт, арщхъэкIэ сыт пщIэн, къэкIуакъым.

Нобэ мэжджытышхуэ ящІынуи кыышІадзэ. АтІэ, хыбар зрагъэщІа цІыхухэр кыызэхуэмысыну жраІэмэ нэхыфІу пІэрэ, мес, гъуори хэзырщ. ИтІанэ, хамэ кыуажэ кыиКІыну кыомыр дауэ хъуну? Уеблэмэ Шэшэнми Беслъэнейми кыи-кІыу цІыху кыэкІуэн хуейщ. Долэт, мыделэмэ, а кыомым хыбар щхъэ яригъэщІа?

Мэтхъэн Къазджэрий а махуэм станции кІуауэ мафІэгуиКІэ кыашэж Нашхъуэ и хъэдэм пэплъэрт. ЦІыхуу кырихъэлІа псори Къазджэрий кыбгъэдэнэрт, абы игу дахэ ящІмэ, псалъэ гуапэ жраІэмэ, яфІэкыабылу. Къазджэрий нэххъеягъуэ хэтми, Щхъэлмывэкъуэ кІуэн зэрыхуеяр щыгъушчатэкъым. Сэид зыхуигъазэри унафэ хуишІащ Щхъэлмывэкъуэ кІуэуэ уаз итыну.

Щхъэлмывэкъуэ щызэхуэсынур зэхуэсауэ зэрызехъэрт. Сэид жиІэнуи егупсысу щытт. Езыр мыбы щыІэми игури и псэри Къазджэрий деж щыІэт, сыту жыпІэмэ Нашхъуэ зэрылІар езыи нэхъ зыхишІауэ кыышІэкІынт, Къазджэрий нэхърэ. Мэтхъэныр цІыху зэхуэсыи кыахыхъамэ, Долэт адэкІэ-мыдэкІэ кыыхэгуоукІырт.

– Тхъэр нахуэу согъэпцІ, бэлшэвыч зыхэта псыр жабзэм. Езыхэр дэнэ кыэна, я благаи я быни я мэ зыщыуа мэжджыт кыышІэбгъэхъэ хъумэ! Мэжджыт хуей ахэр сытми!

– Бэлшэвычыи зыщыуа кыышІыхъэмэ, фыщыиысхъ.

Ноби апхуэдэу зэрыгъэкІий щыІэт, ауэ зы бэлшэвыч ялыагъуртэкъым кыэкІуауэ. Джэду здэщыиыІэм дзыгъуэ щоджэгу жыхуаІэм хуэдэти, Мэсхъуд сымэ шыиэртэкъым.

Сэиди зигъэлІыхъужырт, ауэ Астемыр кыэкІуауэ илгъуатэмэ, шыиэжыиурэ зиушхужыиут. Езыри дэІэпыкыуэгъуу зыщыгугыр Мусэрэ Бэтокъуэрэрт, а тІур кыэкІуауэ илгъагъуртэкъым. А тІури зэпыту укІуэ, Долэт дэнэ кІуа, щхъэ зигъэпщкІужа? ЗэрыжаІэмкІэ, Долэт а махуэ дыдэм прокурорыи ириджауэ кыэтт, турыхыишхуэм кырихъэлІэжыиурэ кырииыхъэлІэжыиурэ зыи ишІэртэкъым. Ягъэ кІынкъым, кІуамэ кыэкІуэжыиш, прокурорыиурэ Долэтрэ зэлупэфІэгъущ, жиІэу Сэид езыр-езыру и гур дахэ ишІыжырт.

«ВыгуиКІэ кыуршыи ушхъэдэхыиш, прокурорыи уфІэмыкІыурэ», – жаІэрт Іуэхум нэхъ хэзышІыкІыи. МащІэ-мащІэурэ жылэр кыызэхуэсырт, нэмэз щашІыиур мэжджыт здэщытыи хуей шІыпІэр арати, кыуажэм алэрыбгъуу, арджэну, ушІэу дэлыр кыызэхуахъэсри яубгъуаш. Турыхъ щашІыиу махуэм милиционер Къазджэрий, Бэлацэ и кыуэр, кыакІуэри Долэт сымэ прокурорыи деж ишат. Долэт и закыуэтэкъым, Мусэ, Бэтокъуэ жыпІэи зыкыом шІыгъут.

Ахэр кыэкІуэжмэ, жыпІэу уапэплгъэ хъунутэкъым, нэмэзыи и шІыгъуэр кыэсат. Сэид и дыжыи сыхъэтышхуэр

кърихурэ тІэу-щэ еплъаш, сыхъэтым кыгъэлъагъуэр и фІэщ мыхъу хуэдэ, уафэмкІэ дэплъейрт.

Махуэр уэфІт, цІыхур Іууу зэхэтт, дэнэ кыкІынури къэ-кІуагъэнт. Хамэ къуажэ кыкІа молэ, хъэжы сыт хуэдэхэм я щхъэ мыгъуагъэ хуахыж хуэдэт: Щхъэлмывэкъуэ щашІа гуфІэгъуэм хуэдэ ди къуажэ щекІуэкІынкІэ щхъэ мыхъурэ, жаІэу. А кызэхуэса къомым уахэплъэмэ, Гъуумар зІушІэ зэхуишсэмэ, къекІуалІэр зэрыхуэпам ещхъу, иджыри цІыху-хэр хуэпат: хэт цей зэфІэтхъа щыгът, упщІэ пыІэшхуэр щхъэрыкъуат, я лъакъуэм гуэншэрыкъ гъур фІэлъу, хэти къэптал пцІанэт, ауэ псоми къамэ якІэрыщІат, лыжыхэм мыжурэ фІэлъу баш ялыгът.

Хъэжыцей зІлэми щимытІагъэу къэнакъым. Нэмэз зы-щІыным андез яштэрт, зи андез къутар Щхъэлмывэкъуэпс нэс кІуэрти щІэрыщІэу андез иштауэ къэкІуэжырти цІыху зэхэтым къахэувэжырт, фыз, сабий сытхэр нэхъ пэлэщІэу зэхэтт, турыхышхуэм еплъыну, уазым едэлъуэну. ГукІэ къэ-кІуа куэди щыІэти, выгухэр псыхъуэм къыданат.

Нэмэз щашІынур щІыпІэ дахэт, къуажэм ику дыдэм хуээрт, бжъэпэт, ижырабгъумкІэ уплъэмэ, къуршхэр плъа-гъурт, нэпкъым уехмэ, псы ежэхырт къабзэ дыдэу, псыхъуэм мывэ хужь дэзу дэлът, псы Іуфэм кІарц зырыз, дзэл жыг инхэр Іутт.

Сэид унафэ ищІати, кызэхуэса къомыр зэхэуаш, щхъэж нэхъ увыпІэфІ зэриубыдыным щІэкъуу.

А махуэм куэдым я гум къэкІыжат щІымахуэ махуэм Нурхъэлий Хъэлилхэ я къурІэнымкІэ тхъэ щрагъэлъуэгъар.

Сэидт абы щыгъуи молэуэ шытар.

Нобэ Сэид уаз итыным и пэкІэ Ибрахым бегъымбарым и хыбар жиІэну мурад ищІат. А хыбарыр цІыхум я гум щІыхъэрт, игъагъи куэд къахэкІырт.

Нэмэзыр кІэщІу яухри, Сэид уаз итыну цІыхум закъы-хуигъэзат.

– АтІэ, фыкъэдалуэ, муслъымэнхэ, – жиІэрт Сэид, и ма-къыр икІауэ, – фІы зыщІэр фІы хуозэж. Ибрахым бегъым-барым къурмэн къэс щэ бжыгъэкІэ къурмэн иукІырти, адрей бегъымбархэм ягъэщІагъуэрт: «Уа, Ибрахым, мыпхуэдиз Іэщ букІыныр сытым кыыхэкІрэ?» – жаІэрти. «Алыхьым куэд хузошІэ, жысІэфынукъым, мэл дапщэ къурмэну сукІми сфІэмашІэщ. Сэ къуэ сиІэкъым, сиІэнуми алыхьым илъа-гъурт. Къуэ сиІами, алыхъ талэм къурмэн хуэсщІыну тІэу сеплътынтэкъым», – жиІэри Ибрахым жэуап итащ. Ибра-хым и псалъэр алыхьым деж нэсати, къуэ кыыхуалъхуаш. Сэ алыхьым и нэфІ кыщысщыхуакІэ, къурмэн сукІым сы-къыщымынэу, мэджыт хуэзмышІмэ, жиІэри и мылъкум щымысхыжу, и къарум емыблэжу мэджыт ищІу щІидзаш.

Блынхэр зэтрильхьэу и щхьэр щилэтым, дапщэрэ щхьэ трильхьэми кьохуэхыж. Езыр ешыркьым, зэрытрильхьэу – кьохуэхыж. ПщилыхьэпІэу Ибрахьым илгьэгъуаш алыхьым и нэфІ зыщыхуа гуэрым кыжриІэу: «Уи мэджытым и щхьэр тезэгъэнукьым, кьуэ уиІамэ, уи кьуэр алыхьым кьурмэн хуэпщІыну жыпІащи, уи псалгьэр бгъээщІэху», – жиІэри. Ибрахьым и щІалэ Исмэхьил илгьэсиблым ит щІалэ кьабзэ цыкІут. И анэм зыри жрымыІэу, щІалэ цыкІур дишащ, зы сэ жанрэ кІапсэ лэрыгъурэ зыдыхьри.

Адэм дежкІэ ІэфІкьэ сабийр, Ибрахьым и гум кы- щІитхьми, дауэ ищІынт, и щхьэр кыфІэхуауэ кІуэрт, щІалэ цыкІур джэгурт, хьэндывабгъуэ ещэрт, мывэкІэщхь хуээм идзырт, и зэш тригъэуну яшэ хуэдэ, и адэм кІэлъыкІуэу кІуэрт. Абдеж, кыыздикІари кыыздыхуари ямыщІэу, Иблис кыыкьуэкІащ, щІалэ цыкІум бгъэдэлгъадэри, еупщІащ: «Уздашэр пщІэрэ?» – жиІэри. «Дэнэ?» «Уи адэм кьурмэн уищІыну мэл укІыпІэм уешэ, зыгъэпщкІуи щІэпхьуэ». «Си адэм сэ сыфІигъэжуи?» – жиІэри щІалэ цыкІум и фІэщ ар дэнэ щыхьунт, идакьым. Щымыхьум, Иблис Ибрахьым и фызым деж кьэсри хуэтхьэусыхащ, арщхьэкІэ щІалэ цыкІум щхьэкІэ и анэри гузэвакьым, «Кьэзылгъуар езыр арщ, и кьуэм езыр хуитыжщ», – жиІэри. Иблис нэгъуэщІ сурэт зищІри щІалэ цыкІум деж кьэсыжащи, йоІушащ: «Умыделэ, плъагъурэ уи адэм сэ иІыгъымрэ кІапсэмрэ? УфІигъэжынущ, щІэпхьуэ», – жиІэу. «Щхьэ укьыскІэрыхьыжъа?» – жиІэри щІалэ цыкІум мывэ хьурей иІыгъымкІэ кьеуэри Иблис и нэ лъэныкьуэр кьрихуащ.

Мы зэр арат игъащІэм пэж шыжысІари, си нэр кьрахуащ, сэ абы фІэкІ жысІэмэ, си нэ кьэнэжари кьырыху, жиІэри Иблис ежъэжащ. Ауэрэ Ибрахьым и кьуэр кьурмэн фІэгъэжыпІэм нишэсри, жриІащ: «Си щІалэ, пэжыр бжесІэн хуейщ. Мыбы укьыщІэсшар нэгъуэщІкьым, алыхь талэр кьэзгъэгугъат кьурмэну си кьуэр хуэзукІынуи, укьэсшащ». «АтІэ, хьарзынэкьэ, ди адэ, алыхь талэм кьурмэн ухуащІын нэхь дахэ сыт щыІэ? Ауэ си Іэмрэ си лгъакьуэмрэ фІыуэ пхы, псэр ІэфІщ, хэт ищІэрэ, солгъэкьуауэмэ, зозгъэуІэжынкІэ хьунщ. ИтІанэ, сыщыфІэбгъэжкІэ, си нэгу укьыщІэмыплгъэ». ЩІалэ цыкІум зэрыжиІам хуэдэу ищІщ Ибрахьыми и кьуэр нэкІу- кІэ щІым трильхьауэ щэ еІэгъуэ сэкІэ и кьурмакьейм еІащ, арщхьэкІэ сэм пиупщІакьым. Щымыхьум, кьэгубжьри, сэр хыфІидзащ. Мывэм техуа сэм зытехуар тІууэ зэгуйгъэхури щІым зыхисащ. «Уэ фІэгъэж жоІэ, алыхьым фІэзгъэжу идэр- кьым», – жиІэри сэр кьэпсэлгъащ. Асыхьэту плгъэмэ – мелы- Іыч гуэрым мэлгъащхэ жэнэтым кьришри кьишащ: «Мэ, уи кьуэм и пІэкІэ мы мэлыр фІэгъэж. Алыхьым и фІэщ хьуащ уи кьуэр кьурмэн зэрыхуэпщІыну», – жиІэри.

Жыжъэ щыт цыхубзхэр гырт, нэмэз зышI цыхухуэ кьомми яхэтт зи нэпс шIэзылъэщIыкI. Сэид и тэмакьым нэхъ зригъэIэту уазыр итырт:

– Догуэ, ноби щымыIэу пIэрэ Иблис? ЩыIэщ, Иблис кызырыгуэкI щыIэкьым, мэджыт фымыкIуэ, нэмэз фымышI, жызыIэу ди ужь итхэр. Зыщывмыгъэгъупщэ ар, Иблис зытевмыгъакIуэ. Нобэ кърагъэжэну мэджытым фхузэфIэкIыр хэфлъхъэ. Алых талэм ахърэтым кывитыжынщ. Алыхыр фигу ивгъэлъ. Ивмыгъэлъмэ, мес, Бэлацэжым хуэдэу, гъуаплъэ бжамийкIэ музыч кыпхуеуэу кхъэм уахьынщ...

Сэид и уазым зригъэукъуэдиину мурад щышI дыдэм, цыхухэр зэлущащэу и тхъэкIумэ кьицырхъащ: «Иналрэ Елдаррэ къэсаш», «Долэт сымэ гукIэ къашэжаш», – жалэу. Сэид шынэжауэ уаз итынур щыгъупщэжаш, и нитIыр упIэрапIэу, гъумэтIымэ фIэкIа псалъэ дахэ-дахэу хужымыIэу нэбгъузкIэ зеплъыхъ.

Сэид мыгузэвапIэр иIэт?

Елдар шуэу къэсри, шы зытесым къепсыхаш. Нэхъ гъунэгъу зыкьищIри, псоми зэхахын хуэдэу, жиIаш: «Уа, жылэ, нэмэзыр фухамэ, Мэремкъаныр кыивэпсэлъэнущи, Долэт иригъэщIа мо псэлъапIэмкIэ фынакIуэмэ нэхъыфIт. Фэ фызэрыт щыпIэм мэджыт шащIынущи, дэ жытIэну псори щыжыпIэ хъунукьым».

Долэт иригъэщIа псэлъапIэр гъунэгъу дыдэт, езы Долэти гурыфIыгуэу иIэт: си псэлъапIэр яухаши, парад сшIынщи зы жэмышъэтым зы жэмышъэтыр и ужь иту, зы мэджытым зы мэджытыр кIэлъыкIуэу блэзгъэкIынщ, жиIэу. Советскэм унафэ кыдигъэкIыр мыбы сытету жылэм яжесIэнщ, жиIэу Долэт зыщыгугъа лъагапIэм деж Инал щытт, шу гупыфIи щIыбагъым кыдэту.

Махуэр хуабэми, Инал хъурыфэ пыIэ щхъэрыкъуат, шыхуэу шIакIуэфIи щыгът. Зыри жамыIэу цыхухэр сабырхэу зэхэтт. Инал епсалъэу щытыр Астемырт, Елдар шухэм яхэтт. Долэт, Мусэ, Бэтокъуэ, Мэхъуд сымэ лъэныкъуэегъэз защIат.

Жылэр зэхэтт, къэхъуар ямышIэу, зэрыгъэкIий сытхэр шIэх увыIакьым. Цыхубзхэр турыхьым еплъыну къэкIуа-ми, Мэремкъаныр шалъагъум, кIуэжакьым. Инали и гуапэт зэлущIэм цыхубз кьомыр кызырырихъэлIар.

– ИIэт, Елдар, къажелIэт жылэм дыкышIэкIуа Iуэхур, – жиIэри Инал Елдар дежкIэ еплъэкIаш, – фыкъекъу модрейхэми!

Асыхъэту Елдаррэ Астемыррэ псэлъапIэм дэкIуеящ, абы ирихъэлIэу зэгурым Нурхъэлий шагъэтIысам зыщIэса гуэщыжьым и бжэр кыIуахри Долэт, Бэтокъуэ, Мусэ, Мэхъуд кышIашаш, я фэр пыкIауэ, гужъеуэ. А дакыкьэм

Бот, ЛутІэ сымэ шаукІа махуэр Іэджэм я гум кьэкІыжаш.

– Куэдш. Щрет абдеж псоми ялѡагъуу, – жиІэри Инал аргуэру унафэ ишІаш, – жыІэ Елдар. ПсэлѡапІэр езыгъэщІам ауэ иригъэщІакъым. Къэпсалѡэ...

Жылэм я тхьэкІумэр тегъэхуауэ къэдаІуэрт. Долэт сымэ епэзэхуы щытт.

КъызэрыщІэкІымкІэ, Долэт сымэ я Іуэхум зыгуэрхэр кьэхэшат, псори хэлущІыІу хуат. Япэм Долэт ищІэм кІэлъыплъурэ и гугъу ямышІа щхьэкІэ, иджы щІыкІэлъыплъыжын щыІэтэкъым. Долэт ІэщІэщІыхьаш, жаІэу хьыбар щыІар нахуэ хуащ, захуэри къуаншэри зэхэкІауэ, Долэт сымэ мысэу къанэри, хейр хэкІаш. Зи щхьэ щымыІэжым хэта псэр къэзыщэхуу щыта Чичиковым ещхьыркъабзэу къыщІэкІаш Долэт. Хэт и фІэщ хьунт, илъэсищэ дэкІа нэужь, Чичиковым ещхь Къэбэрдей хэку къыщагъуэтыну?

Уи фІэщ хьуми мыхьуми араш!

Чичиковрэ Долэтрэ! А тІур зы лъэпкъыу къыщІэкІаш, ягу илъыр зыуэ.

Земотделым щІэгъэкъуэн щызиІэщ, жиІэурэ Долэт езым имей щІы ищэм, ахьшэр и жыным ирилъхьэу щытащ. Абы къыдэІэпыкъуа зыбжани шэрихьэт отделым щылажъэу щытащ. Къуажэм игъащІэм дэмысам е лІэуэ зэгъэжам и унэцІэр списокэм иратхэрти, щІы ират хуэдэу ятхырт, зи щхьэ щымыІэм ирата щІыр езым зыхуейм иращэрт. Апхуэдэу ушаскІэ ягуэшым нэхьыбэр ячат. Зи щхьэ щымыІэм хабжат Нурхьэлий, делэу гъуэгужьым тетми. Къуажэм тхыль зыщІэ щыдэмыскІэ, списокэр тэмэму тхарэ мытхарэ хэт зэхигъэкІын, езы Долэт дыдэ тхыль ищІэртэкъым, списокэм имытын хуей иту ебгъэлъагъумэ, «Писырым итхыр сэ сщІэрэ?» – жиІэнурэ ежъэжынут.

Іуэхур къэзыщІэ щымыІэу екІуэкІынт, ТхьэмщІыгъуныбэм псори къыщІимыгъэщамэ. Сондэджэрщ, цІыхугъэ куэд иІэщи, щІы зэтщэн къытхуигъуэтынщ, жаІэри Мэсхьуду плъагъур зыхагъэхьати, я Іуэхур зэІигъэхьаш. ТхьэмщІыгъуныбэ жаІэу ауан ящІыр Мэрят хуеплъэкІыу и гъащІэм псэуати, иджы, Мэряти щыгъупщэжу, мылъку зэхуилъэфэсыну мурад ишІа хьунт. ЩІы иратар имывэ щІыкІэ зым иритащ, ар зритам ивэу гъавэ трисэжауэ, Мэсхьуд нэгъуэщІ кьишэри гъавэ зытеса щІыр етІуанэм ирищаш, ари фІэмащІэ хьури, нартыхур ин щыхьум, ещанэм ирищэжаш. Нартыху дэчыжыгъуэр къэсри, щыми гурыщхуэ ящІ хуат: си нартыхур ядыгъу, жаІэу. Зым зыр кІэлъыплъыжурэ щыри зэхуэзэри, зэзэуаш. Абы бэлыхь къимыкІыу къэнэнт, зы нартыху къэзыщэхуа лІищыр ежъаш Мэсхьуд къагъуэтыну, модрейри, а хьыбарыр зэхихати, макІуэ мэлъей, ежъэжаш. Елдар деж Іуэхур нэсри, Мэсхьуду плъагъур къыщаубыдым,

тІэкІу-тІэкІуурэ псори кыыщІэшащ...

Елдар жиІэр цІыхум я фІэщ мыхъуу кыызэщІэват.

– Лы зыукІари судым егъэпсалъэ. Вгъэпсалъэ Долэт!

– Пэжщ, – жиІэрт Инал, – ирепсалъэ Долэти. Хэт ищІэрэ, щІы тральхьагъэнкІэ хъунщ.

Долэт шынэри мыпсэлъэжыф хъуат, арщхьэкІэ псэлъапІэ иригъэщІам кыйтеувэу кэпсэлъэну и нэ кыыхуикІырт. ДокІуэд мыгъуэри, Нахъуэ, жызыІам хуэдэу, Долэт и гур кІуэдат, итІани, жылэ зэхуэсам зэ къахэплъэмэ, и къуаншагъэр кІуэдын кыыфІэщІырт.

Долэт, зиумысыжын фІэкІа, жиІэн шыІэтэкъым.

Зиумысыжыным и пІэкІэ, Долэт Советскэм фІыуэ хуищІар ягу кыигъэкІыжыну щІидзащ. Къуажэм фызу дэсым псыкъуий къахуригъэтІат, Щхьэлмывэкъуэпс е мэгъуж, е мэутхъуэ, жиІэри, иджы абы кыыщыщІидзащ. Революцэ жыхуаІэр цІыхум къащыгурымыІуэм къагурызыгъэІуар езыр арауэ жиІэрт. Къулейсызу жылэм дэсыр къулей зыщІыну и ужь итар хэт? Ари езыр арауэ жиІэрт. Къуажэм бразнычышхуэ кыидэхъуам е хьэщІэ лъапІэ къэкІуамэ, «Ура» жыІэкІэ цІыхум езыгъэщІари, дауи, Долэтт, абы ищІыІужкІэ «Къэрал пхъуантэр» къэзыгъуэтыжар хэт? Ари Долэтщ.

Ерул даІуэ-даІуээрэ, хуэмышэчыжу къэкІиящ:

– Пхъуантэ нэщІыр уи натІэм ибукІэну, лІо зэрыпщІыну, ІункІыбзэІухыр имыІэжмэ? – жиІэри. – Уэлэхьи, къуажэр зэрыбгъэуна щымыІэ. Уэ ухэмыуныкІамэ...

Ерул къэрал къулыкъу и ІэмышІэ илъу кыыфІэщІырт, гъуоуэ зэрыджэм щхьэкІэ. Советскэр си жьэмкІэ къэрэхьэлъкъым йопсалъэ, жиІэрти зигъэщІагъуэрт.

Долэт кыызэрыкІауэ и псалъэм зригъэукъуэдийрт. ПсэлъапІэ щІригъэщІар нобэ хуэдэ зы махуэти, псэлъэнкІэ зигъэнщІыртэкъым.

– Уи къуаншагъэм и гугъу щІы!

– УщІагъэтІысар жыІэ!

– Щэрданхэ я ушаскІэр зэптар хэт?

Ахэр жаІэу жылэр зэрыгъэкІийрт.

Долэт псэлъапІэ иригъэщІам тепсэлъыхьырт аргуэру, ар иухри, школым кІуэ сабийм нарыху джэронкІэ зырыз яриту зэрыщытам нэсащ. Абы щхьэщыкІауэ Индыл кыикІыу къэкІуа мжэщІалІэм яхуищІар кыибжырти, Инал хуэшэчакъым:

– Куэдщ кыувар! Щыгъэт! – жиІэу. – Иджы етІуанэу содаІуэ уэ жыпІэми, купщІэншэщ уи псалъэр. Сыту тІэкІу умыукІытэрэ. Уэ къэбвым къедэІуэну кыызэхуэса уи гугъэ мы къэрэхьэлъкъыр? – Инал занщІэу псэлъапІэм дэкІуейри, Долэт лъэныкъуэкІэ ирикъуэкІа нэужь, и псалъэр иригъэ-

жъэжаш: – ФыкъэдаIуэ, къэрэхьэлькъ!

Инал лъэбакъуэ щичкIэ, лъагапIэм теIулIа пхъэбгъухэр скъыскъырт.

– Советскэм тхъэмадэу игъэува Инал федаIуэт! – жиIэри Астемыри къэджащ, цIыхухэр сабырмэ фIэфIу.

Астемыр нэщхъейт а махуэм, щIэнэщхъейр езым фIэкIа зыми ищIэртэкъым: дауэ хъуми, Долэт къуажэ Iэтащхъэ фщIы жызыIэу езыгъэщIар Астемырт. Иджы псоми ящыгъушщэжами, езым щыгъушщатэкъым. Елдари зыри жиIатэкъым абы щыгъуэ.

Инал хуэмурэ, ину, псалъэр топышэ зырызым хуэдэу кыжьхэдэхурт.

– Уэ къуажэ! Уэ жылэ! Жылэ махуэ фыхъуну сывохъуэхъу. Совет властыр къэрэхьэлькъ власту дгъэуващи, къэрэхьэлькъым джанэ яхуэхъун хуейщ, унэ яхуэхъун хуейщ, насып хэкIыпIэ яхуэхъун хуейщ...

– Тхъэм уиузэщI, тхъэм гъуэгу тэмэм утригъэт, – жаIэу лIыжьхэр хъуахъуэрт.

– Щхъэлмывэкъуэ сэ хамэу сыкъыдыхъауэ слъытэркъым, – жиIэрт Инал. – ЩIыIэпс къуажэм сащыщми, ди благъэ Iэджэ фи къуажэм дэсщ. Си анэ шыпхъу Iузизэ зымыщIыху щIагъуэ дэсу къыщIэкIынкъым. Инус хъэжым игъэмэхаш, къыгурымыIуэныгъэм кыххэкIыу...

– Тхъэм и ахърэт дахэ ищI.

– Абы нэхъ фызыфI дэсатэкъым жылэм.

Ар жаIэу зыкъом зэуэ къэпсэлъащ.

– А лъэхъэнэм Ботэщ Астемыр и хъыбар зэхэтхыу щытащ. Хэкур зыщыгугъыу, цIыхур фIым хуэзышэнуну зи мурад лIыщ, жаIэу...

– Тхъэ дыгъэIэ, пэжым. Ботэщхэ я лъэпкъыр Iуш лъэпкъщ.

– Ботэщ Астемыр фIэкIа Инус хъэжым и залымыгъэм пэувыну зылI фи къуажэм къыдэкIа? КъыдэкIакъым. И делагъэм кыххэкIыу Инус хъэжым и унагъуэбжэр хуищIыжаш. Пэжу, абы и къуэш Нурхъэлий унэр къылъысат, насып щигъуэтакъым армыхъумэ. Иджы «Щахъ-бэзэр» жаIэу Налшык къыдэнэжаш, сыщымыуэм.

– Пэжщ, Инал. Алыхъым къиужэгъужам ящыщщ.

– Улажъэу умышхэжу, насып бгъуэтынукъым, – жиIэрт адэкIэ Инал, – уи ИтIым къамылэжъа ущымыгугъ. Нурхъэлий къимылэжъакIэ унэн и гугъащ – хъуакъым, Инус хъэжыри абы щыгугъат – къехъулIакъым. Аращ я унагъуэбжэр щIыхуащIыжар! Ботэщ Астемыр езым бгъэдэмыль зыбгъэдилъхъркъым, къимылэжъа ишхъркъым. Къуажэм лажъэу шхэжыр абы и закъуэкъым. Мес, Ерул! ИгъащIэм и бгырыпх щикъуэзэу мэлэсэу. Бэлацэ тхъэмышкIэр апхуэдэт, Исхъэки

араш. Ботэщ Астемыр и фЫгьэкІэ фи кьуажэм школ кьышчызэІуахаш. И хьер фылъагьу! Уэздыгьэ щІэвгьэнар тхьэм куэдрэ, игьашІэкІэ игьаблэ!

– Тхьэм уиузэщІ!

– Насып защІэ ухьу!

– Бэлацэ лЫжь угьурлыуэ дэсат жылэм. Абы и уэсятыр псоми ящІэ. ИгьашІэм партым хьыхауэ зилгытэжри, бэлшэвыч щІэлъхьэкІэу си хьэдэр щІэфлъхьэ, жиІэри уэсят кьыщІауэ шытащ. Япэ дыдэ хьуэпсэгьуэ нурым тепсэлъыхьар хэт? Октябрь революцэшхуэм и нурыр гьуэбжэгьуэщым и нур дахэм езыгьэщхьар хэт? Дунейм ехыжа а лЫжьбыр араш. Нобэ гьуэбжэгьуэщыр кьэунэхуаш. ИгьашІэм цІыхур зыщІэхьуэпсу шыта нурыр фолъагьу. Гьуэбжэгьуэщыр плъагьурэ уигу илгыр жыпІэмэ, уи мурадыр кьохьулІэ жалэрти, жыфІэ иджы фигу илгыр. Революцэшхуэм и нурыр щІэлыдар кьэрэхьэлъкьым фи мурадыр жывигьэІэу кьывигьэхьулІэну араши, жыфІэ, кьэрэхьэлъкь! ЖыфІэ, фи мурадыр кьывэхьулІэнуш.

– Тхьэм уи тетыгьуэр кІыхь ищІ.

– Уи мурадыр тхьэм кьуигьэхьулІэ.

Арат жалэр, зэ зымкІэ, зэ нэгьуэщІыпІэкІэ кьыхэгуюу-кІуу.

– Ди гуашІэкІэ, ди пщІэнтІэпскІэ кьэдлэжьа ттырахыу шыщыта зэманым яхуэддакьым, – жиІэу Инал и псалъэм кьыпищэрт, – атІэ, ди унэ кьакІуэрэ, лъыкІэ, пскІэ кьэтхьа ди насыпым кьедыгьуэІауэ яхуэддэн? Яхуэддэнкьым, кьэрэхьэлъкь! Ди нэм нэху илъэгьуар ягьэункІыфІу ддэнкьым. Бэлацэ дунейм щехыжым зи гугьу ищІа нурыр дгьэблэнщ, Астемыр кьызэІуиха школым уэзджынэ макъ кьыщыІур дяпэкІи дгьэІунш. Бэлацэ игьашІэм хьэрф кьримытхьами, и жьыщхьэ школым щІыхьэу тетрадь зэхицІалэу шытами, итІани а лЫжьым кьыгурыІуаш, Истамбыл мыдрисэшхуэ кьышчызэІуахам кьыгурыІуэм нэхьрэ нэхьыбэ. Мэтхьэн Къазджэрий фІэфІыр ирешІэ, и кьуэшым нэхьрэ нэхьыфІ хьуну кьышІэкІынкьым ари! Кьэрэхьэлъкьыр Къазджэрий здэкІуэм кІуэнукьым. Щремыуэ Мэтхьэнри. Бэлацэ и уэсятым кьегьэлъагьуэ ар. Кьэрэхьэлъкьыр бэлшэвычыр здэкІуэм макІуэ.

Нобэ жысІэм едэІуэну кьызэхуэсакьым кьызэхуэсар. Мэжджытышхуэ кьрагьэжьэну араш кьышІызэхуэсар. Фи мэжджытри фи динри революцэм кьарууэ иІэмкІэ ихьумэнуш, ар ффІэкьабылу щытмэ, ар ффІэнасыпу щытмэ. Ауэ мо фэ кьывэфыгьуэжауэ мо дурэшым дэтым, мо фэ кьывэдыгьуэжахэм, фи мылкъукІэ псэуну зи гугьауэ нобэ хабзэм етшэлІам фІым фыхуашэну фыщымыгугь. Нэмэз фыхуейми

фшЫ, нэщІ фисынуми фис – зыми фи гугъу кыищІыну хуиткыым. Бэлшэвычыр шы лъэщми, хьэпІацІэ Іэджэм зыкыкІэ-раукІэ. А хьэпІацІэ кьомыр кІэрыдгъэщэщынщ зыкыэмынэу. Шэрихьэт дыухуамэ, шэрихьэтыр контрреволюционерхэм Іэщэ яхуэхъуну аракъым. Зи хьэмтетыгъуэм и бзууэ Іэджэ кыитхэтщ иджыри, ауэ псыр зэ жэбзэнщ, дэ дызылбахъэ псори зыІэщІэдгъэхьэнщ. Дзыгъуэ гъуанэ дихьа кьэдгъэнэнкыым. Ар кыидэхъулІэн щхьэкІэ, бэлшэвычхэмрэ кьэрэхьэлъкыымрэ зэкъуэтын хуейщ, щІэгъэкъуэн дызэхуэхъун хуейщ.

Инал зэ кыызэтеувыІати, псори щымт. Зыми зымыгъэхьейуэ Мэремкъаным кьедаІуэрт. Цыхубз кьомми заушэхуауэ щытт, хэт и сабий щІиупскІэу, хэти хьэщыкъ хъуауэ. Инал, ІэштІымкІэ теуІуэщ убыдыпІэми, аргуэру псалъэу щІидзэжащ:

– Кьэрэхьэлъкъ! Шэрихьэтым нобэ щыщІэдзауэ сеныкъуэкъунуш, зэвгъащІэ. Куэдщ дэ шэрихьэтым дыкыызэригъэпцІар, ирикъунщ шэрихьэтым ди псыр кыызэригъэутхъуар. Шэрихьэтыр щхьэгъэпцІэжщ. Ар хьэкъкІэ фи фІэщ фшЫ. Шэрихьэт джанэ пщыгъыу адреЙ лъэпкъхэм уахыхьэ хъунукъым, дэ адреЙ лъэпкъхэм дахэмыту, урыс лъэпкъым дримыгъусэу насыпи гъащІи диІэнукукыым. Шэрихьэтым хуейр хэт? Мес абы хуейр! Феплъ! Мусэ, Долэт, Бэтокъуэ, Сзид, Мэсхьуд! Араш шэрихьэтым хуейри, идот! И хьер яулбагъу!

Долэт фІыщІэ хуэдмышцІу къанэркъым. Долэт мыхъуатэм дэ кыищІэдгъэща Іуэхур нобэкІэ кыищІэдгъэщыну кыищІэкІынтэкъым. Долэт и закъуэкъым, къуажэ щІагъуэ щыІэкъым Долэт хуэдэ зыдэмыс. Астемыр мыбдеж щытщ. Ари щыгъуазэш.

Нобэ Мэтхъэныр кърихьэлІамэ, си гуапэт. Шэрихьэт отделым бзаджагъэ щызэрахьэм и щхьэр Къазджэрий тримычмэ, ар тезычын кьэдгъуэтынщ.

Ноби ди нэм илъэгъуаш гъуэбжэгъуэщыр, нэр зыгъаплъэ нэхуу революцэм щІигъэнар долъагъу. Ар зылъагъум и мурадыр къехъулІэнуши, нобэ мыбы кърихьэлІам сывохъуэхъу фи мураду гум илгыр кыивэхъулІэну!

– Инал Іэгу фыхуеуэ! – жиІэри Астемыр джащ. Цыху зэхэт псори куэдрэ Іэгу еуэу зэхэташ, Инал псэлъапІэм кьехуу цыхубзхэм я деж кІуэуэ абыхэм епсалъэу яхэувэхукІэ.

Цыхубзхэм Инал зыхуейр къагурымыІуэу икІуэтырт, Инал дэнэкІэ игъазэми, гъуэгу кьрату. Инал и ужьым Астемыррэ Елдаррэ итт. Инал цыхубзхэм захуигъазэри щІэупщІащ:

– Дауэ феплърэ цыхубзхэр? – жиІэри.

Зыми зыри жиІэртэкъым. Иужьым, ІэлъэщІ фІыщІэшхуэ зытель гуэр къэпсэлъащ:

– Сыт мыгъуэр жытІэн, дуней нэху? Нобэ фыщІызэхуэсар фыз Іуэху? Фыз акъылкІэ къэралыр псэуа хъунукъым, къурмэн сызыхуэхъун. ЖыпІэр тхъэм къабыл ищІ, – жиІэри.

– Куэд жызыІэр бзэ дыджщи, зи бзэ ІэфІыр мыпсалъэ, жыхуаІэр цІыхубзщ, тІасэ, – жиІэри Дисэ и щхъэ дзасэр къыдигъэжаш. Данизэти, Инал зыкъригъэлыагъумэ и гуапэу, нэхъ утыкум кыххэри къэпсалъаш:

– А игъуэ нэмысу дунейм ехыжа си Лъэпщыжъ мыгъуэ, – жиІэу, – Инал нобэ жиІар зэхэпхатэм, уи насыпышхуэти.

Инал имыщІэ щыІэткъым. Данизэт зыхуэдэр имыщІэми, ЛъэпщкІэ зэджэу щытар зэры-Ботыр ищІэрт. Фызым и гур дахэ ищІыну жиІаш:

– Бот хуэдэу зауэм хэкІуэда псоми я хъэдэр Налшык щызэхуэтшэсыжурэ, абы щыщІыдолхъэ. Ди къуэшхэр къытхуэгъэхъужынкъым, ауэ абы къащІэнар зыщыдгъэгъуощэнкъым. ИІэт, цІыхубзхэр фыкъэпсалъэт. Ягъэ кІынкъым.

Долэт, фыщыщІэупщІэн хуеймрэ фыщыпсалъэн хуеймрэ зэхэвмыгъэгъуашэ, жиІэу цІыхур иуцийуэ щытати, иджы упсалъэн хуейрэ ущІэупщІэн хуейрэ зыми имыщІэу псори щымт.

– Алыхъ, дыпсалъэным. ЛІо, ди жъэм хъэкъурт жъэдэлъкъым, сыткъым, – жиІэри Данизэт нэхъ къыдэкІуэтащ. – ЦІыхухъуу вытІошыщІэ вым и бжъакъуэм фІзыльхъэфым зегъзакъылыфІэ, батэр игъэша и гугъэу. Дэ ди лажьэр сыт?

– Уи бжъакъуэм, симылІауэ, зыгуэрым вытІошыщІэ къыфІидзащэрэт, – жиІат Думэсари, псори дыхъэшхаш.

– Саримэ фхэткъэ? – жиІэри Инал щІэупщІаш. – Дэнэ щыІэ Саримэ? Елдар!

Елдар зиплтыхъ хуэдэу зищІаш, арщхъэкІэ Инал абыкІэ къыпхуэгъэпщІэнт. Елдар дежкІэ бакъуэри:

– Ныщхъэбэ си дежкІэ ныщІыхъэ! – жиІаш.

Дыгъэм зригъэзыхауэ, цІыхухэр зэбгрыкІыжу хуежъаш, жыжъэ кыкІахэм я выгухэр щІашІэжу, я шым уанэ тральхъэжу щхъэж и унэкІэ кІуэжынурэ нобэ яльэгъуар, зэхахар яІуэтэжынут.

Исхъэкъ и щхъэр игъэкІэрахъуэрт:

– Тхъэ дыгъэІэ, зы тхъэкІумэм шэрихъэтыр къипсалъэм, Советскэр адреим къипсалъэурэ, дызэдэІуэнур дымышІэу щхъэзэ дыхъуным нэсатэм, – жиІэу.

– Мэтхъэным сыту пІэрэ иращІэнур? – жиІэу гузавэрт хъэжы гуэр.

– Тыркум кІуэжынщ.
– ЛІо Тыркум щицІэнур? Щхьэ гьэва хуагьэтІыльа уи гугьэ? – жаІэрти адреїхэм ядэртэкьым.

– Уэлэхьы, Инал ар жиІа щхьэкІэ, Къазджэрий пхуимы-утІыпщын. Къазджэрий Советскэм дежкІэ къупщхьэщ. Лым къупщхьэ хэмылгэм, сыт и мыхьэнэ? – жиІэрти япэ къэ-псэлъа хьэжым Къазджэрий пцІэшхуэ хуищІырт.

НэгъуэщІхэр зэуэршэрыІэрт:

– СогъэпцІ, зы жэщым измыгъэсыкІтэм ІэбжъанэфІей къомыр, сыхуитащэрэт зы махуэ, си Іуэхут нэгъабэ лІам ялгъэщІэзмыгъэхьэжтэм.

– Долэт ядэкІуэу.

– Япэ иту.

– Ди лгъыр ирафынущ, ялгъэкІмэ. А Муси?! Хьэм нэхь укІытэ иІэщ абы нэхьрэ.

– Напэ зимыІэм кІапэр ехь.

– Напэ зимыІэм джажэпкъ ещІ.

– Си Іуэхуш, иджы Долэт джажэпкъ имыщІым.

– А-а, ерышт а джаурыр, – жиІэрт Ерул Долэт щхьэкІэ, – жьым тесу псым епыджырт.

ЦІыхухэр зэдауэу, зэхуилгъу, зэныкъуэкъуу зэбгрыкІы-жырт. Астемыр и гум къэкІыжащ адэ япэм тешанкэкІэ Степан Ильич сымэ и гъусэу къыщыдэлгъэдэжам цІыхуу зэ-рызехьар. Хэт башкІэ, хэт къамэ къыхакІэ зэуэнут. Нобэ цІыхум куэд къагурыІуащ. Инал и псалгъэр ягъэхьыбарынут куэдрэ, Долэт сымэ цІыхур къагъапцІэу зэрыщытар хьэкькІэ я фІэщ хьуат, уеблэмэ езы Долэт и щхьэ зэрыхихын зы пса-лгъи жиІэфакьым. Иджы къыпхуэгъэпцІэнукьым цІыхур, Іуш хьуащ, жиІэрт игукІэ Астемыр. Гъуэбжэгъуэщыр къэлы-дащи, псоми нэху ялгъагъу. Ауэрэ Инал къыбгъэдыхьэри:

– НакІуэ, Астемыр, уи школыр дыгъэлгъагъу, – жиІащ.

– НакІуэ.

Иналрэ Астемыррэ зэгъусэу школымкІэ яунэтІащ.

ЖЫРАСЛЪЭН ТХЪЭЛЪЭІУ ЕЩІ

Зы гъэщІэгъуэным нэхь гъэщІэгъуэныж къыкІэлгъы-кІуэрт.

Жыраслгъэн къэкІуэжауэ хьыбарыр я фІэщ мыхьуми пэжт. Езыр дэнэ къэна, мэкъугум тесу дашыжауэ щыта гуа-щэри къэкІуэжащи, я унэ абджыпсым щІэсщ.

Хьэблэ псор къыкІэлгъыпгъырт Жыраслгъэн, шу къыды-хьэ-дэкІыжми, шызакъуэгукІэ зыгуэр къашами, Къазджэрий е Елдар къэкІуаами – псори ялгъагъурт. Жыраслгъэн деж Степан Ильич къыщыкІуэ къэхьурт. Гуащэр зэзэмызэххэ фІэкІа уэрамым къыдыхьэртэкьым, я гъунэгъу сытхэми якІэ-лгъыкІуэн фІэфІтэкьым итІани, гъушІ куэбжэ зиІэр гъушІ мастэ щошІэ, зыгуэрым хуэныкъуэ хьумэ, гъунэгъум зыгуэр

игъакІуэ фІэкІа, езым и щхъэ ирипэсу пхуэкІуэнутэкъым.

Ауэрэ хэлущыІу хъуаш Жыраслъэн уІэгъэ хъуауэ кыызэрыкІуэжари, и гуашэм хуиІуэхуу кыызэришэжари, абы иужькІэ гуашэм тхьэлъэІу ещІ, жаІэу Щхьэлмывэкъуэм ари зэхахаш.

Гуашэм тхьэлъэІу шІищыІни шыІэт. Инал имыдэу куэд-рэ зрилъэфыхьами, Къазджэрий и лъэлукІэ Жыраслъэн къаутыпщыжаш. Абрэдж-паща жыхуаІэу зи цІэ ираІуэр, цыІхум я щхьэфэцыр зыгъэтэджу шытар хуит ящІыжаш.

Инал Іуэхур фІэмыкъабыл дыдэми, абрэдж Іэтащхьэр къиутыпщмэ, Жыраслъэн абрэджым яхуитха тхылъыр нэхъ я фІэш хъунци, къэкІуэжын шынэу щІэтхэр я унагъуэ къекІуэлІэжынщ, жиІэри Къазджэрий кыызэрелъэІуар хуищІаш. Езы Мэтхъэнми жиІэр арат: Жыраслъэн и унэм щІэсу абрэджым ялъагъумэ, ди гугъу къащІынкъым, абы и гугъу шамьщІкІэ, жаІэнци я Іэщэр ягъэтІылынщ. Арати, Къазджэрий шэсу уват, Жыраслъэн щІэмыпхъуэжыну.

Пэжу, хьыбар къэІуу хуежъаш, мо къуажэм дэкІауэ шыта абрэджхэм ящыщ къэкІуэжаш, модэ лшиц я унэ кыихъэжауэ мэлажъэ, сыт жаІэу. Къазджэрий апхуэдэ хьыбархэр зэхуихъэсырт, Жыраслъэн кыызэрыригъэутыпщыжар фІэллыгъэу. Къадым кыгурыІуэрт ар Жыраслъэн хуеинкІэ зэрыхъунур. Езы Жыраслъэни абы кыыхуимыщІэн, дауи, шыІэтэкъым, абы хуищІа Іуэхутхьэбзэр хуищІауэ.

И унафэр ящІыху, Жыраслъэн зыкъомрэ щІэсаш нэщІ хъуа Нащхъуэ и фэтэрым, иужьым, Жыраслъэн и унэми зыри щІэстэкъым, Елдар абы кыызэрышІэкІыжрэ куэд щІати, унэр зейм иратыжаш. Апхуэдэу и Іуэхур кыщыщІидзыжым, Жыраслъэн и гуашэм деж иІуэхуаш, мырашмораш, къэгъэзэж, жиІэри. Гуашэри, ар и къэкІуэжыкІэу, къэкІуэжаш.

Жыраслъэни мурад ищІат, абрэджыныр шигъэтын дэнэ къэна, адрей абрэджхэм я унэ итІысхъэжыну яжриІэну, сыту жыпІэмэ уабрэджу советскэм уеныкъуэкъуныр бгым джэдыкІэкІэ уеуэ хуэдэу къилъытат. Хабзэм зетын хуейщ, жиІэрт Жыраслъэн, мэзым шхын щхьэкІэ улІэу ушІэткІэ, зыри къэпхьынуэкъым, псыхэкІуадэу укІуэдзын фІэкІа.

Абрэдж-пащар яубыдами, абрэджхэм я Іуэху мыІей хуэдэу кыфІагъэщІыну арат е нэгъуэщІт, КъалэкІыхьым деж мафІэгур абрэджхэм къагъэувыІэри яхъунщІаш. Жыраслъэн зэрыхуигъэфашэмкІэ, ар Къагъырмэсым и гупыр арат. МафІэгур дэгъэзеигъуэ гуэрым щыдэкІым, шухэр мэзым кыыхэжри машинистыр яукІаш, мафІэгур кыщыувыІэм, абы ису хъуар яхъунщІаш. Къэжэр дипломат гуэрхэр исти, ари ямышъунщІэу къэнакъым. Бакуу кыикІыу Мэзкуу кІуэ мафІэгур губгъуэм кыинат.

Абрэджхэм хьэпшыпыфI яIэрыхьат. Къагъырмэсым иджы и гугъэ хьунт лIыгъэкIэ Жыраслъэн къыкIэрымышуу.

Къэжэр дипломатхэр зэрахъунщIам къэралым деж Iуэхушхуэ къыщикIынкIэ хьунути, Жыраслъэн хуабжыу сэбэп хьуащ. Мусэрэ Долэтрэ шэрихьэтым хуащIам нэхэрэ нэхъыбэ хуищIащ Жыраслъэн къэралым. Еуэщ-еIэри Къагъырмэсым деж иIуэхуащ къэжэр дипломатым къытрахар иратыжыну. Абрэдж-пащам и унафэр модрейми игъэ-защIэри, Iуэхур зэфIэкIащ, кIокъмакъ кыймыкIыу. Жыраслъэн сэбэп хьуныр абдеж щиухакъым, абрэджу губгъуэм итым тхылъ яхуитхаш, вгъэтIылъ Iэщэр, фи унэ фыкъе-кIуэлIэжи, фи цхьэ вгъэпсэу, Советскэм зыри къывищIэну-къым, дахэкIэ щывгъэзмэ, жиIэри.

Абы иужькIэ Жыраслъэн и унэр иратыжаш.

Гуащэм деж зыгъэзэжын зымыдэр Тинэт, абы акъылэгъуу иIэт Лу. Тинэ хуабжыу щышынэрт Абрэдж-пащам, нэхъеижу зыщышынэр гуащэр арат. Жыраслъэн къыщаубы-дынум Лу сэбэп зэрыхъуар езым имыщIэжми, щIалэ цIыкIум илбагъу хьуртэкъым абрэджыр. Иджы а цIыкIуитIыр зэ-акъылэгъут, Тинэ гуащэм зыхуимыгъазэу и закъуэу къи-кIухьырт.

Жыраслъэн къэрэгъул и гъусэу хьэмэм, сымаджэщ сыт хуэдэхэм яшэу щыщытам, Астемыр Лу дэщIыгъуу къалэм кIуат. ЩIалэ цIыкIум Налшык и щыпэлъагъут сытми, мызэ-мытIэу джэдыкIэ е бжын цIынэ ихьурэ бэзэрым кIуат. Иджыри Думэсарэ джэдитI кърымыту щIалэ цIыкIур къи-утIыпщакъым. Лу джэдыр бэзэрым къызэрихьэсу ишаш, ахьшэ мащIи къыщIихакъым. АпэсиплIрэ шаитIрэ къраташ. Астемыр ахьшэр щилъытэм Лу еплъати, ахьшэ жьгъейуэ тху илбэгъуащ, плIыр нэхъ ину, зыр нэхъ цIыкIуу, а псор зэ-хэплъхьэжмэ, дапщэ хьуми Лу ищIэртэкъым.

Джэд къыщритым, Думэсарэ жиIат: пщэмэ, щIакхъуэ къэщэху, жиIэри. Иджы Лу гурыфIыгъуэу иIэр арат: урыс щIакхъуэ щабэ къищэхуу ишхыну. ЩIалэ цIыкIур абы нэхъ зэхъуапсэ щыIэтэкъым.

ЩIакхъуэ шапIэмкIэ кIуэщ зэадзэкъуэри, щIакхъуэ джэронкIэ ныкъуэ къащэхуащ. Астемыри Луи еплъырт, лафкIэтетым щIакхъуэшхуэ уцэрэфыжауэ къищтэу зэрызэ-гуигъэжым, абы и ныкъуэм щыщ къызэрыпиупщIыжым. Лу и ахьшэр ирикъуу щытатэм, я нэхъ мащIэр арауэ, щIакхъуэ ныкъуэ къищэхунт. Лу щIакхъуэ джэронкIэ ныкъуэ къылъы-сауэ и адэм и гъусэу бэзэрымкIэ пхыкIырт, Щхьэлмывэкъуэ къыкIа гу лъыхъуэну.

Бэзэрыр Iувт, гури, шури, лъэсри куэдт, Iэджэм фоч яIыгът, урыси, адыги, къущхьи, асэтини – узыхуэмызэ щыIэ-тэкъым, псоми зыгуэр ящэрт е къащэхурт. Зыщэу къэзы-

щэхури мащІэтэкъым. Абдеж бээрым зы лЫ гуэр къыпхы-
кЫрти, псори къэувыІэурэ абы еплъу, зыгуэр щэхуу жаІэу
Лу гу лытащ. ЛЫ бжыфІэ къакІуэм щхьэщэ хуэзыщІи
плъагъурт:

– Сэлам хълейкум, Жыраслъэн! – щыжаІэм, Лу занщІэу
къыгурыІуащ а лЫ бжыфІэр хэтми.

Жыраслъэн нэжэгужэт.

– Уалейкум сэлам. Дауэ екІуэкІрэ сатур?

– Хьарзынэщ, сыт ухуэдэ?

– Алыхьым узэрелъэІунщ.

Астемыр, Жыраслъэн къакІуэу щилъагъум, къызэте-
увыІащ. Жыраслъэн къаплъэри, Астемыр къыщилъагъум,
нэщхь ищІ хуэдэу къыбгъэдыхьащ:

– Іуэху фІэхъу апщій, Астемыр!

– Уэ уи Іуэху фІы ирикІуэ, Жыраслъэн. Дауэ ущыт, тхьэм
жиІэм? Уэлэхь, си гуапэм узэрыслъэгъуар.

– Тхьэр фІыкІэ къыпщІэупщІэ. Хьарзынэщ, – жиІэрт
Жыраслъэн. – Уи хьыбар зэхызох. Уи Іуэху Іейкъым, тхьэм
и шыкуркІэ. Сэри сызэрыплъагъуш. Хабзэм зестати, сыщІе-
гъуэжакъым мысыхьэткІэ. Дыщызэхуэзар пщІэж хьунщ.
Зыщыгъэгъупщэ. А махуэм си пІэм уитамэ, уэри арат пщІэ-
нур. Хьа-хьа-хьа-хьа! Тхьэ, пэжкъэ?

– Гужыгъэж сигу пхуилькъым. Сэ си Іуэхур щхьэхуэщ,
сабий езгъэджену си борщщ.

– СощІэ. Уэ ебгъаджэр сабий къудейкъым. Сэри сынэ-
кІуэнкІэ хьунуш уи школым.

– Уэлэхь, дэгъуэм, накІуэ.

Астемыр зэпиплъыхьырт абрэдж-пащар, Налшык
реальнэ училищэм Жыраслъэн псалъищ фІэкІа щыжымы-
Іами, иджыри къэс цІыхум ягу къинат. Жыраслъэн щІалэ
цІыкІум къеплъри:

– Ууей? – жиІэу, щІэупщІащ.

Лу, апхуэдизкІэ шынати, и щІакхъуэ Іыхьэр ІэщІэху пэ-
тащ. ЩІалэ цІыкІур фІэхьэлэмэту зэплъыр Жыраслъэн и
пащІэр арат: зы лъэныкъуэр инт, тІы бжъакъуэм хуэдэу
утІэрэзат, адреј лъэныкъуэр бзум пахъукІа хуэдэт. Астемыр
Лу и пщампІэр иІыгъуу Жыраслъэн нэхъ гъунэгъуу бгъэди-
гъэкІуэтащ:

– Сысейщ. Йоджэ, – жиІэри.

– Іэу, ахьырзэмани атІэ ар! Мэ, тІыкІуэ, браныч.
Плъагъурэ шы сурэту ящІар. И щхьэмкІэ къыщыщІэдзи
шхы, – жиІэри Жыраслъэн щІалэ цІыкІум къыІэщІилъхьащ
браныч зыкъом.

– Сыхуейкъым, – жиІэрт Лу, Жыраслъэн щышынэу.

Абдеж къэрэгъулитІ Жыраслъэн и ужьым иту къыщІэ-
кІати, зым: «НакІуэ, куэдщ узэрыгувар», – щыжиІэм,

Жырасльэн ІукІыжын хуей хуаш.

– Дызэхуээнщ иджыри, тхэм жиІэмэ, – жиІэри.

Жырасльэн зэрыхуэар, абы дильэгъуар иІуэтэжыну Лу куэдрэ хурикъунут. Япэрауэ, Тинэ жриІащ псори, зы псалъэ димыгъэхуу. И ныбжьэгъу цІыкІухэм ар къыщащІэм, Лу лІы хуауэ къалъытащ. Лу шынауэ зэрыщыта закъуэм фІэкІа жимыІэжа къэнакъым.

Абы иужькІэ, Жырасльэн тхэльгъІу ещІ жаІэри, хэблэми къуажэми дэз хуаш. Астемыри Думэсари Жырасльэн къелгъІуауэ тхэльгъІум кІуэнут. ЗэрыжаІэмкІэ, Налшык къыкІынут хэщІэшхуэ, дауи, Елдар хэту. Лу Тинэ деж нэсри хыбар иригъэщІа щхьэкІэ, хыджэбз цІыкІум идакъым гуащэр зыщІэс унэм щІыхьэн. ЩхьэгъубжэмкІэ дыдэплъынщ, дыщІэмыхьэу, жиІат Лу Тинэ жриІэуи, ари хуа-къым. Думэсарэрэ Астемыррэ щыгъын нэхьыфІыІуэ яІэмэ пхуантэм къыдалгъауэ ялгъэщІырт, загъэкъабзэрт. А Іур тхэльгъІум хэтынут.

Іуэху фІэхъу апщий, ЩІэджыкІакІуэ!

Ди тхылъым и кІэм дыноблагъэ. Бэлацэ тхэмыщкІэр щІэтлхьэжри абы и хыбарыр духащ... Иджыпсту Лу цІыкІу сэлам етхыжынщи, ари къэдгъэнэнщ. Лу иджыри дуней мащІэ илгагъунукъым, Іэджэми хэтынщ, Іэджэм я унэ щхьэгъубжэкІи дэплъынщ. Нобэ Жырасльэн и тхэльгъІум щилгагъунум нэхрэ нэхьыбэ дунейм щилгагъунуш, ар дэ дымышцІэми... узыншэу, Лу! Уэ щІалэ цІыкІур псыр къыщи-уа махуэм укъальхуаш, гъащІэ кІыхь ухъу, дяпэкІэ дызэхуэзэмэ, дызэрыщІыхунщ, нэмыплъ зэттынкъым. Еджэ, уи адэм щІигъэна уэздыгъэр фэтыджэн шумыгъащІэ.

Узыншэу, Лу!

Адыгэ хабзэр Жырасльэн имыщІэм, хэт зыщІэр?

Бысымыр тхэмадэу мыгІысми, сонэ хабзэр нэхь къищтэ хуэдэу, Жырасльэн зигъэтхэмадэу шыст. СтІолым бгъэдэ-сыр Мэтхьэн Къазджэрий, Ботэщ Астемыр, Пашэ Елдар, щхьэлтет Іэдэм – арат. ХьэщІэ куэд къригъэблэгъэн дзыхь ищІакъым, пэжыр жыщІэм, Елдар идакъым, куэд къапшэмэ, узыхуэмей Іэджи къэкІуэнщ, жиІэри. Елдар ищІэу къыщІэкІынт зыгуэр, Жырасльэни куэдрэ ныкъуэкъуакъым. Сэид къэкІуэн хуеят, ауэ турыхьышхуэм иужькІэ сымаджэ хуауэ хэлът. Ибрахым и хыбарыр зэрыжиІэжыну а зэр арагъэнт. Сэид турыхь щригъэщІыи зытеса алэрыбгъу-шхуэр Жырасльэн и унэм къыщІахати, иджы алэрыбгъу дахэр зыфІэлъам деж фІэлъу плъагъурт.

Гуащэм, и хабзэжъти, хэщІэм сэлам къарихри, псалъэ жимыІэу зигъэкІуэдыжащи, шхын сыт зыпщэфІу щІэс Думэсарэ йоуэршэрылІэ. Уэршэруи жиІэ щыІэкъым, зы мазэм зы псалъэ жегІэ. МыдэкІэ Жырасльэн и зэманыгъуэр

и гум кьэкIыжауэ хьыбар телъыджэу жиIэм удехьэх. ХьэшIэхэр зэм мэдыхьэшх, я ныбэр яIыгъыу, зэм щэху мэхьу, Жыраслъэн и псалъэмакъ фIэкIа зыхыумыхыу, зэми уэрэд жаIэ.

Жыраслъэн и земаныгъуэм щыгъуэ нэжэгужэу зэрыщытам хуэдэт ноби, ауэ щыгъынкIэ япэм зихуапэу зэрыщытам хуэдэу хуэпатэкъым. Къыщаубыдым щыгъуэ щыгъа цеищхьуэм щыдэжын щыдэжауэ щыгът, Iупэхуу шыта хьэзырхэм я ныкъуэр къэчауэ, зи къуапэ къытеудай яхэтт. Жыраслъэн и щхьэцыр тхьууэ хуежъат, ауэ, и щхьэр къабзэу иупсырти, щIалафэ тетт, щхьэц тхьуар умылъагъуу.

Зэм махъсымэ шынакъым из ищIу хьэщIэр иригъафэу, цырибон нэхъ къыхэзыхми цырибон хутригъэуэу, мычэму гушыIэу, хьэщIэхэр псалъэмэ, едалуэу, Жыраслъэн гупыр

щигъэст. Уа, Къагъырмаэсым хьэпшыпыр къэжэр дипломат-

хэм дауэ иребгъэтыжа, жаIэу щIэупщIэIамэ, Жыраслъэн гушыIэрти жэуапыр имыту зыщхьэщигъэкIырт.

– Абы ухэмыт, Елдар! – жиIэрт Жыраслъэн. – Дуней щэхур уэ уошIэ, сэ зы щэху гуэр сиIэ хьункъэ? Мыдэ, джэдым хэлэбэ. Мыпхуэдэ джэд лыбжъэ инэралым хутрагъэуэм и арат. Нобэ инэрал шыIэжкъым. ИIэ, фыхэлэбэ, тхьэм щхьа. Къагъырмаэсыр ерыщщ. Сэр фIэкIа ар зэдалуэ шыIэкъым. Абы и гугъу щытщIыни дихуэнщ...

Гуп зэхэсыр мыгупышхуэми, я гур къэжанауэ гушыIэрт. Жыраслъэн и унэр Елдар иубыдауэ шытами, Жыраслъэн и унэр къылыбмысыжу идакъым, жаIэу дыхьэшхырт.

– АтIэ, зиунагъуэрэ, ар хьунт. Хамэхьэ къыхьэри унэхьэр ирихуаш, жыхуаIэм хуэдэу, си унэр степхыу. Уэлэхьы, Елдаррэ дэрэ дыщIызэбиин сымылъагъу. Пэжкъэ, Елдар? – жиIэрт Жыраслъэн, гушыIэрэ и фIэщу жиIэрэ умыщIэу.

Жыраслъэн гушыIэми, уэрэд жиIэми, нэжэгужэу хьэщIэм закъыфIигъэщIми, и гур зыгуэркIэ гьурт, гузэвэгъуэ гуэр и гум илът, арщхьэкIэ гу зальтригъатэртэкъым. Шхын псом ящхьэр арати, Думэсарэ щхьэ лъэныкъуэр къыхьри къытрилъхьаш. Жыраслъэн еплът, щхьэм и ижырабгъу лъэныкъуэр арарэ армырарэ зэхигъэкIри, щхьэм и унафэр ищIыну и ужь ихьаш.

Щхьэм и къутэкIэ Жыраслъэн, дауи, ищIэрт.

ТхьэкIумэр сэ цыкIумкIэ къыпигъэхури, ар зыми хуимыший щIыкIэ, жиIаш:

– Мыр зыхуэфашэр нэхьыщIэ дыдэу щхьэгъэрыт диIатэмэт. Iэнэм бгъэдэсым нэхьыщIэ Iыхьэ зыхуэфашэ бгъэдэскъым. ИтIани тхьэкIумэр Елдар хузогъэфашэ. Уи тхьэ-

күмэр жану, ди жагъуэгъум жаІэр зэхэпхыу, нэхъыжьхэм кыбжаІэр уигу ибубыдэу тхэм уишІ. Мыбдеж щысым уэ нэхъышІэ яхэткъым, итІани уи Іуэху лъагэш, къулыкъушхуэ уиІэш, и хьер улъагъу, – жиІэри тхэкүмэр Елдар иритащ. – Уи тхэкүмэр гъэжан!

Елдари итІкІэ къэІэбэри тхэкүмэр Іихаш.

Мэтхъэным и закъуэтэкъым Жыраслъэн тхэлъэу щІи-щІар кызыгурыІуэр, Жыраслъэн хуит ящІамэ, абы пІалъэ гуэр зэриІэр ищІэжырт. Мэремкъаным утыпщыгъуафІэу абрэд-пашар иутІыпщынт, иутІыпщами, къэвубыди и щхьэр пывуд, жиІэнкІи тІэу еплъынутэкъым. АтІэ, нобэ Жыраслъэн и хъэшІэхэри Инал дзыхъ зыхуищІыпэм ящыщ-къым, Елдар закъуэ фІэкІа. ИужькІэ зыгуэр къэхъужыкъуэмэ, Жыраслъэн зыщыгугъыу щыІэр ахэрат.

Мэтхъэнми абы гу лъымытэу къэнэнт?

ЩХЪЭГЪУБЖЭМ ЗЫГУЭР КЪОУІУ

Жыраслъэн кърixa сэр ирилъхъэжаш, щхьэр ІэкІэ кьутэн хуейти.

– Мыр зылъысыр уэра си гугъэш, – жиІэри мэлым и пэр, жьафэ сытхэр дэкІуэу, Астемыр хуишиящ.

Астемыр зы Іэгум адреј Іэгур илъу къэІэбэри и Іыхъэ кылыгысар Іихаш.

Щхьэр зэхуэдитІу иубыдщ, Іэпхъуамбэшхуэр зэпыщІы-кІыпІэм деж хуигъазэри, зэхуэдитІу щхьэр зэпищІыкІащ.

Жыраслъэн и Іэпхъуамбэм къару хэлът иджыри.

Елдар къэтэдждри лъэІуащ:

– Зы псалъэ жысІэнут, – жиІэри.

– ЖыІэ. Уэлэхы, дедэІуэнмэ.

– Дахэу псэлъэнкІэ кыптекІуэн щыІэу сщІэркъым, Жыраслъэн, итІани мы зыр жызгъэлэ. НетІэ ущыпсалъэм уи псалъэм кыдэкІуэу жыпІащ: «Уи щІыхъ жыгыр фІыуэ къокІ, абы и жьауэм сэри сыщІэтамэ, си гуапэт», – жыпІэри. Уи жыгри гъуакъым, Жыраслъэн, тхэм имыгъэгъукІэ. Уи жыгми жьауэ ищІу шытыгъаш игъашІэми, атІэ иджыри щхьэ ищІынкІэ мыхъурэ уи жыгым жьауэ? Япэм ныбжьыр щІыбагъымкІэ бдзыуэ шытамэ, иджы зыкъэгъази ныбжьыр нэгъуэщІ щІыпІэкІэ дзы.

– КъызгурыІуэркъым.

– КъэдаІуэ мыдэ. Мэтхъэн Къазджэрий Жыраслъэн щхьэкІэ шэсыпІэ щхьэ иувэн хуей? Езы Жыраслъэн Мэтхъэным и хъумакІуэ щхьэ мыхъурэ? Уи дежкІэ къулыкъу хъунукъэ ар? Къазджэрий и хъумакІуэу ув. ПщІэжрэ, зауэм и пэ кызжепІауэ щытати: «НакІуэ зауэм, лыгъэ зепхъэ-нум», – жыпІэри. Иджы сэ бжызолэ: «НакІуэ зауэм», – жызолэри, Іэщэ ухуей? Узот. КъызэрыслъытэмкІи Къазджэрий нэхъ пхъумэн щыІэкъым, къадыщ, шэрихъэт-паша хужаІэ.

Абрэд-пашам шэрихьэт-пашар ихумэныр сыт хуэдэ езыр? А кьулыкьур уи дежкIэ бзаджэкьым, мызэкIэ зэбгьээзэгь хьунуш. Мэтхэным уэ нэхь дзыхь зыхуишI хьумакиуэ кьы-хуэдгьуэтыфыну кьышIэкIынкьым.

– А-ы-ы! – жиIэнт дауи Бэлацэ мыгьуэм, – жиIэу кьэ-псэлъаш Астемыр. – Уэлэхьи, хьунум ар.

Кьазджэрий екIи фIыкIи псалъэ жиIэртэкьым.

Жыраслээн гупсысэрт. ИгьашIэм ишIэн хуейр напIэ-зыпIэм кьышIэрти, шIэпхьуэн хуеймэ, шIэпхьуэрт, зэуэн хуеймэ, зауэрт, иджы хэгупсысыхьу шыст. Пэжым ухуеймэ, Елдар жиIэр хьунут, кьулыкьу хьарзынэуи кьыфIэщIырт.

Псоми жалэрт: Жыраслээн, арэзы хьу, жалэу.

Иэнэм бгьэдэсхэр кьызырыIэташ. Жыраслээн, кьыпы-гугфIыкIыу, и пашIэ лъэныкьуэ нэхь кIагуэр дригьэпкIеяш:

– Кьадым и хьумакиуэр хьумакиуэ шIагьуэу кьышIэ-кIынкьым, иджыри кьэс Iэнкуну шысмэ, – жиIэри.

Шхьэ лъэныкьуэ игуэшын имыухар кьыштэжри, Жы-раслээн кьыпишаш:

– А жыпIэр сигу ирохь, Елдар. Берычэт бесын, дзыхь кьызырысхуэпшIымкIэ. Мы шхьэм кIэ еттын хуейт. Уэ акьыл узэриIэр кьэбгьэлъэгьуаш нышхьэбэ. Инал имышIэу узыбгьуригьэувакьым. Тхьэм хэзыгьэхьуэным ящыш уишI. Уэлэхьи, уэбилэхьи, сэри укьэзмыгьэпшIэн. ИгьашIэм шэч кьысхуашIу сыпсэуаш. Дыгьужьым ишхари имышхари тралхьэ, жыхуаIэм хуэдэу. Зи дзыхь кьыззыгьэзым и хьэр псафэ сшэнуш. Берычэт бесын, си кьуэш. УнэхьышIэми, унэхь делэкьым. Кьазджэрий, игьашIэм ди хабзэш, зу-мыусыгьуэджэу мыр сIых.

Ар жиIэри Жыраслээн мэлышхьэ иIыгьым Iэпхьуамбэр хиIури мэлынэр кьригьэпкIауэ кьадым ириташ. Кьаз-джэрий кьэтэджди шхьэщэ кьыхуишIш, итIкIэ кьэлэбэри, фIышIэ ин ишIу, нэр, налкьутналмэс кьыIих хуэдэу, Iихаш. Жыраслээн гуп хэтIысхьамэ, нэр кьылъамыгьэсу кьанэр-тэкьым, уеблэмэ абы нэхьрэ нэхь зызыгьэуэркь шысми, Жыраслээн нэр кьратырт. Нэм хуэдэу ялъагьум нэр ират, жи. Гуп хэсмэ, ар зыхуагьэфашэр Жыраслээнт, иджы езым и IэкIэ нэр кьадым ирет, кьадыр уэркь лъэпкьыу шымытми, лIыгьэу зэрихьа шымыIэми. Жыраслээн жиIаш Елдар жри-Iэну зыхуеяр. Арат нэр шритым кьригьэкIар. Кьадыр, ар кьыгурыIуати, кьэтэджащ псэлэну.

– ИкьукIэ си гуапэ хьуаш нобэ зэхэсар. Псалъэ кьабзэ, псалъэ узыншэ жыпIаш, Елдар. Сыпхуэарэзыш. Уэри, Жыраслээн, сызэрыпшыгугьауэ укьышIэкIащ. Напэ уиIэш, хабзэ пхэлъш. Уэ укьызбгьэдэту уи нэлэ кьыстетмэ, абы нэхь насып ин сыту сшIын. Уэ нэхьрэ нэхь сызышыгугьын лIы дэнэ кьикIын. Дызэгьусэу, зым Iэпыхур зым кьийэту, ди

адэжъ я хабзэ дымыгъэкIуэдэу дыпсэунщ, Жыраслъэн. Тхъу къысщыпхуа хуэдэу, си гуапэ хъуаш нобэ псалъэмакъ жыпIар. Дунейр иджыри зэIубз хъуакъым. ЦIыхум гупсысэ иIэн хуейщ. Пэжщ Елдар жиIэр, икъукIэ захуэщ. КъурIэным итщ, алыхъым къымыгъэщIа къэхъуркъым, жиIэу. АтIэ, Советскэри алыхъым къигъэхъуаш, алыхъым къигъэхъуар дэ тхуэкъутэн! Совет властыр алыхъ Iэмыру щыщыткIэ, абы ухуэпщылIу, къулыкъу хуэпщIэнри дурыщ. Уэлэхъи, талэхъи, сэ Инал семызэуэну, къэзэуат есщIылIэнуи сыхэмыт. ДахэкIэ хъэр псафэ пхуишэнущ хэти. ДахэкIэ дызэгурывгъаIуэ. Инал сигу зэрэбгъи щылэкъым. Инал и адэр си адэм щиукIам, силъ сымыщIэжу здэнукъым жиIэу, е сэ, е Нашхъуэ – тIум языхэз – диукIми хъунут. Ауэ, сыт къемызэгъыу ищIа жыплэмэ, Инал къемызэгъыу си къуэш Нашхъуэ хуэмыфащэ хужилаш, муслъымэн хабзэм тету сыщIэфлхъэ, жиIэу уэсят къищIати...

– Тобэ ярэби. Iам тепсэлъыхъын дауэ лъэкIа! – жиIэри къадым и псалъэр Жыраслъэн зэпиудаш.

– Революцэм фIы Iэджэ къыхигурыIукIами, Инал адыгэ хабзэр IэщIыб ищI хъуаш. Революцэ жыхуаIэр сыт? Хуитыныгъэ, захуэныгъэ къуиту арщ. Шэрихъэтым къуитыр сыт? Ари аращ: хуитыныгъэ, захуэныгъэ. Уи напэм къызэрихъэкIэ псэу. IIо Инал шэрихъэтым щIыхуилъыр, и гум темыхуэр сыт? Долэт сымэ къуажэр къагъэпщIамэ, шэрихъэтыр ара зи лажъэр? Долэт сымэ, псы фIейр къэбгъэкъуалъэмэ тхъурымбэ къытрищIэм хуэдэщи, бжэмышхкIэ къытехуэу икIутын хуейщ. Абы бэракъ епткIэ яхуэIыгъын... Бэракъ иIыгъынщ Жыраслъэн! Шэрихъэтым пэжкIэ бгъэдэтыр – цIыхум пэжкIэ ябгъэдэтщ, цIыхум пэжкIэ ябгъэдэтыр – шэрихъэтым пэжкIэ бгъэдэтщ. НобэкIэ цIыхум къагурымыIуэ Iэджи щылэщ, ауэ пщэдей къагурыIуэнщ, фымыплэщIэ. Хъэлывэ зышхым ещIэ хупщIынэр къызыхашщIыкIымрэ хъэлывэдэлъхъэ ящIымрэ...

Къазджэрий и псалъэр щихым, фадэбжъэ къиIэтри, фIыуэ хигъэщIу ефаш. Абы ирихъэлIэу Думэсарэ аргуэру шхын къыщIихъащ, арщхъэкIэ псоми загъэнщIат, жэщри хэкIуэтат.

Къазджэрий псалъэ гуапэ яжриIэжащ псоми, Жыраслъэни, Думэсари. Гуашэм дежкIэ зыщIигъахуэри, абы и Iэр иубыдыжаш.

– Си хъумакиIуэр пхъумэн уимыIэу ныщхъэбэ укъонэ. ИужькIэ дызэхуэзэнщ. Уи тхъэлъэIур тхъэлъэIу махуэ хъуауэ тхъэм къыщIигъэкI, – жиIэрт Къазджэрий шым щышэсыжым, – хъуэхъуу жытIари тхъэм къабыл ищI. НакIуэ, Зубер! Апщэ Зубер и шу гъусэхэм ящыщ зыт.

– Елдар, дяпэкIэ Жыраслъэн уи лэжъакиIуэм ящыщ

хьунуш. Апхуэдэ гьусэ алыхьым кьузэритын. Пэжкьэ, Жырасльэн?

– Зи, кьыстэфльхьэр си хьэлъэщ. Сэ кьулыкьу зэхэгъэж сщІыркьым. Узыншэу.

Жэщ кІыфІым шы лъэ макьыр мащІэ-мащІэурэ хэкІуэдэжаш. Жэщыр хэкІуэтат, кьурш лъэныкьуэмкІэ уафэр нэхъ шыкьабзэт, абыкІэ кьикІ жьыбгъэ щІыІэ кьепщэрти жыг хадэм тхьэмпэр кьыпигъэщэщырт.

ХьэщІэ кьэнахэр аргуэру тІысыжаш, куэдри щымысыфу, хэт щхьэукьуэу, хэт и псалъэр кІащхьэ хьуауэ щыс щхьэкІэ, кьэтэджу кІуэжын я гум кьихьэртэкьым. Жырасльэн хэплъэрт, Елдар кьыжриам егупсысу.

Фадэбжьэр аргуэру кьалэтащ, арщхьэкІэ псоми я Іупэ хащІэри, ягъэувыжаш, Жырасльэн и зэманьгъуэм жэщищплІыкІэ кьэмытэджу гуп щахэс щыІэт, иджы зы жэщ закьуэр кьехьэлъэкІ зэрыхьуам гу лъитэжаш. ХьэщІэхэм закьримыгъащІэми, гупсысэшхуэ хэтт а лІыр, сыту жыпІэмэ Мэтхьэным хьумакІуэ ухуэхьумэ, Советскэм кьулыкьу хуэпщІэу арщ, Елдар и Іумэтхэм уащыщу. УмыкІуэщи, дэнэ пхьын уи щхьэр, дауэ псэуа ухьун? Аргуэру абрэджу уежъэжын? Абрэдджхэм я Іуэхури щІагъуэкьым, уи дунейр абрэдж защІэу уагъэхьын, арыншэми махуэ кьэс хэт кьокІуэж, хэти кьаубыд. Елдар деж кьулыкьу щипщІэу абрэдж-пашам кьыхуадэну пІэрэ? Кьагьырмэсыр бзаджэщ...

Гур зэрыгъум дыгъур кьрокІуэ, жыхуалэм хуэдэу, зыгуэр щхьэгъубжэм кьеуІуащ.

Жырасльэн кьыгурыІуащ кьеуІум и кьеуІукІэр.

– Зыгуэр кьеуІурэ? – жиІэри Елдар щІэупщІащ, и Іэр кІэрахьуальэм телъу.

– Думэсарэрэ Дисэрэ щІэс? – жиІэу зыгуэр щІэупщІати, Астемыр жиІащ:

– Дисэ кІуэжа си гугъэщ, ауэ Думэсарэ кІуэжын хуейкьым.

– Сыплъэнщ сэ иджыпсту. Дисэ, щхьэлтетым деж зыгуэр щхьэкІэ згъэкІуати, кьигъээзжамэ арагъэнщ, – жиІэри Жырасльэн кьэтэджаш.

Гупыр кьызэхинэри Жырасльэн унэм кьыщІэкІащ, зиплгыхьмэ, зыри ильагьуркьым, уэздыгъэ нэхум хэтащи, хэт ар, жиІэу щІэупщІэни фІэфІкьым. Зыгуэр кьызэрыкІуар ІупщІт, ауэ кьэкІуар хэтми ищІэртэкьым.

ТІэкІу нэхъ ильагъу щыхьум, блынджабэм деж зыкІэриудыгъуауэ зыгуэр щыту гу лъитащ. Жырасльэн, кьамэ Іэпщэм и Іэр телъу фІыщІагъэ ильагъумкІэ зы лъэбакьуэ ичри, хуэм цІыкІуу щІэупщІащ:

– Ухэт уэ? Неблагъэ.

– Еблагъэ куэд ухьу. ХьэщІэ узэрищІасэр сощІэ, ауэ уэ

нобэ ебгъэблагъэм сэ сашыщу кыщцІэкІынкъым, – жиІэри къэкІуар къэпсэлъащ, дыхъэшх нэпцІ зищІу.

– Ухэт?

– СыкъэщцІыхужыркъэ?

И псэлъэкІэмкІэ, и дыхъэшхыкІэмкІэ Жыраслъэн кыщцІыхужащ къэкІуар. Нэхуш хъэщцІэми и башлъыкъыр щитІатэм, шэч хэлътэкъым – ар Залымджэрийт. Аралп Залымджэрий! Жыраслъэн щцІыхъэпІэу и гум къэкІынтэкъым Аралпыр къэкІуэну.

– Уэра? Упсэу?

– Фи кхъэ унэм си хъэдэр щІэплъхъамэ щцІэжыркъэ? Кхъэ унэм зи хъэдэ щІалъхъэн хуея шыІэт, ауэ ари псэуш, сэри сыпсэуш, – жиІэри Аралпыр Жыраслъэн кыбгъэдэкІуатэмэ, и нэкІур фагъуэщ, хъэдэм хуэдэуи зэхэгъуаш, кхъэм кыкІыжа хуэдэу фІэкІа кыпхуэщцІэнукукъым, уеблэмэ Жыраслъэн къэуІэбжъат, хъэдэу пІэрэ сызэпсалъэр, жиІэу.

– Уи хъэдэр щІалъхъауэ шытакъэ? Щхъэр пымытами, хъэдэр...

– Си пкъыр щІалъхъауэ шытащ. Ауэ си щхъэр зэрыплъагъуш. Лымы и щхъэм пкъы къегъуэт, – жиІэри Аралпым аргуэру дыхъэшх нэпцІ зищІащ. – Куэдщ, аракъым сэ сыкъыщцІэкІуар, Іуэху сиІэш, уэри, мес, хъэщцІэ кыппоплъэ. Жэщ ныкъуэм уи деж сыкъэкІуамэ, сыкъыщцІэкІуа шыІэш.

– ЖыІэ. НакІуэ модкІэ. Дызэхахынщ.

Жыраслъэнрэ Аралпымрэ лъэныкъуэегъэз защІырт. Хэт и фІэш пхуэщцІынт Аралпыр псэууэ. Брамътэ къуажэм абы и хъэдэр шыщІалъхъауэ шытащ, уеблэмэ Налшык цІыху щІагъуэ кыдэнатэкъым абы мыкІуа, Аралп Залымджэрий и хъэдэр къашэжащ, и щхъэр ягъуэтыжакъым, жаІэу псоми ягъэхъыбарырт. Иджы Залымджэрий, хъэдэм хуэдэу гъуами, псэуш, Іэщэ-фащэкІэ зэгъэпэщащ, маузерыжьри и джабэм гуэлыщ.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, сыпсэу уи гугъакъым.

– Уи хъэдэр зэрыщІалъхъар сощІэр. Кхъэм яхъ къахыжрэ?

– Сэри си гугъакъым кхъэм яхъ къахыжу. Ауэ къахыж, – жиІэрт Аралпым, и псалъэм щІагъыбзэ хэлъу. – ЧК-м ягъэтІыса къэкІуэжрэ? Уэ дауэ укъэкІуэжа? Дапщэ?

– Сыт дапщэр?

– Уи щхъэ уасэу лІы дапщэкІэ укъэхэша? А тхылъыж цІыкІу нытхуебгъэхъам Іэ зэрыщІэбдзар арауэ пІэрэ хуит ущІащІар? Гъуанэдэууэ укъыдэууэ щІэбдзащ. «Зиль зыщІэж» отрядкІэ зэджэу шытар зэбгрыжыжащ. Уэркъ защІэу «Бегъымбар бын» зи цІэ отрядыр ПсыжыкІэ кІуаш, адэкІэ Тыркум нэсын я гугъэу. «Тэрч» гупри мышкышым я деж кІуэжащ, къэнэжахэри, Къагъырмэсыр къалъыхъуэри,

мэзым щІэтщ, сымаджэмрэ уІэгъэ хъуамрэ здэтхьыну
тщІэркъым. Ди Іуэху хъарзынэ? Уи зэрэнщ ар. Ауэ уи мы-
гугъэ зыми дыщымышу. Иджыри ди къару илъщ. Дэ
тхузэфІэкІыр куэд дэмыкІыу плъагъунщ, наклъэ къуршым-
кІэ... Жыраслъэн, сэ уи деж сыкъагъэкІуащ. КъыбгурыІуа?
КъыдэпщІар пхудогъэгъу, нэгъэзэж...

Залымджэрий щыпсалгъэкІэ, Жыраслъэн и Іэм еплъырт,
къамэр кърипхъуэтым, жиІэу.

– ЖыплъэнуІа? Хъэмэ аргуэру тхыль нытхуэптхыну? Пэжу
бэлшэвычхэр уи ІупэфІэгъу хъуащ, уадофэ, уадошхэ. Къыз-
джэрий уи хъэщІэщи, а зыр фІыщ. Ари куэдрэ къыфхэтыну
фи мыгугъэ. Абы дыщыхуеини дихуэнщ. Ара уи уэркъ
псалъэр зэрыбгъэпэжыр? Абрэдж-паща! Елдар иджыри къэс
ищІэ си гугъэкъым Саримэ зыуІэгъар? Ы? Ар едгъащІэмэ,
къыпхуигъэгъуну пІэрэ?..

– ЗэтепІэ уи жьэр, – жиІэри Жыраслъэн щэхуу къэпсэ-
лъащ, – уэракъэ лажъэ зимыІэ цІыхубзыр зыуІар? Щауэр
щрашыжкІэ къытезгъэбэгэнщ, жыплати! Щхъэ ушына? Ел-
дар гъусэ куэдыІуэ иІэт, пэжу, ара? Гъуанэдэууэ ууэныр нэ-
хъыфІщ, дауи, къэрабгъэ! Ар пхуэзгъэгъуну уи мыгугъэ.
Иджыри дызэхуэзэнщ. УмыплэщІэ.

Аралпыр хущІегъуэжауэ къыщІэкІынт Саримэ и Іуэху
къызэригъэхъеям. МымашІэу шынэжауэ, жиІэнур къыхуэ-
мыгъуэту щытт. Жыраслъэн мафІэу къызэщІэнат, и къамэм
епхъуэн къудейуэ.

– Алыхъ талэр ди щыхъэтщ... Жыраслъэн, умытэмакъ-
кІэщІ. Аракъым Іуэхур. Сэ лІыкІуэу сыкъыпхуагъэкІуащ,
дызгъэпсалъэ. «Си унэ», «си жьэгу», жыплэу куэд къыу-
мыбж. Унэ уиІэжу сщІэркъым сэ. Нобэ мыбы ущІэсмэ, пщэ-

дей!.. Уи унэр зратар
пхуэзукІыни...

– Хэт?

– Елдар. Ухуеймэ, Инал
дэзгъэкІуэнщ. Хъэуэ жыплэрэ,
уэ укІ. Мэремкъаныр
лъэныкъуэегъэз пщІыныр
гугъуххэ-къым. Уеблэмэ и

унэм мафІэ ебдз мэхъу. Ар къемызэгърэ, гъуэгум зыгуэр
къыщегъауэ е гын егъэшхи гъалІэ. Ари мыхъурэ, езым
зиукІыжа хуэдэу щІы. Іэмалу щыІэр мащІэ. Мэтхъэнхэрэ
Мэремкъанхэрэ зэбийщ, зиль мышІэжа яку дэльщ. Ухуеймэ,
ар къэгъэсэбэп. ПхуэзфІэкІын? Ы? Мэрем-къаныр уукІрэ
унытхыхъэжмэ, ІэплІэкІэ узэрахъэнщ. Бэлшэ-вычхэм

ГунэфІэгъу захуэпщІауэ щІыщытыр гурыІуэгъуэ хъунущ

итІанэ. Догъуэ, бэлшэвычхэм куэдрэ уагъэпсэун уи гугъэ? Уэр щхъэкІэ шэсыпІэ иувар хэт? Къазджэрийкъэ? Къазджэрий и адэр зэраукІар хэт и лажэ? Кургъуокъуэ шагъэтІысыну жэщым щхъэ щІэмыпхъуэжыфарэ? Хэту пІэрэт лыжбыр зыщыгугъа хакІуэр зыдыгъуар? Уи къамэм уемыІэ! Си закъуэ уи мыгугъэ мыбдеж щытыр... ДэнэкІи зыгъазэ, ди щхъэ пызымылъэн щыІэкъым, Жыраслъэн. – Аралпыр мащІэу щыфийм, хадэ кІуэцІымкІэ зыгуэр къэфи-ижащ. ГурыІуэгъуэт, Залымджэрий гъусэ иІэт.

– Дыгъэух ди псалъэр, Жыраслъэн, Іуэхушхуэ къытпэщытщ. Нытхыхъж, ущІегъуэжынкъым. – Аралпым, псчэр къысхыхъати, и жъэм бащлъыкъ кІапэр Іуилъхъауэ зигъэщхъат. ТІэкІу дэкІри, аргуэру псэлъэн щІидзэжащ:

– Пщэдей щхъэлтет Іэдэм деж зыгуэр къэкІуэнурэ къеупщІынущ: «Хъэжыгъэ уиІэу пІэрэ?» – жиІэнурэ. ІэнэщІу кІуэж хъунукъым ар, Жыраслъэн, дызэвмыгъэныкъуэкъу. ФІы хэпхынкъым, абрэдж-паща. Бжъэпщыр мылажъэм, бжъэр йожэри яукІ, Жыраслъэн, утщхъэщымыкІ, дыкъыу-мыбгынэ. Егупсыс...

Унэм зыгуэр къыщІэкІ фІэщІри, Аралпыр джэдум хуэдэу пабжъэм хэлъэдащ.

– Зэпыту укІуэ! – жиІэри Жыраслъэн кІэлъыжат, арщхъэкІэ кІэщІу къигъэзэжащ. – Фи ней, Аралп! Фи нэфІ сыхуейкъым. Аращ яжепІэнур укъэзыгъэкІуам.

ЩхъэгъубжэмкІэ Жыраслъэн дэплъати, Елдар симэ тэджыжат, Астемыри щІэкІыжынут. Іэдэм и закъуэ щхъэукъуэу щыст, кІуэжын и мыхъисэпу.

Жыраслъэн дэкІуеипІэм щыдэкІуеижым, хадэ лъэныкъуэмкІэ къыщыІуащ шы лъэ макъ. Аралпыр ежъэжауэ къыщІэкІынт. Жыраслъэн къызэрилътэmkІэ, шухэр плІы хуэдиз хъурт.

Гузэвэгъуэр щхъэщыкІа хуэдэ, Жыраслъэн зыкІи узыхимыгъэгъуазэу нэжэгужэу унэм къыщІыхъэжащ, уэрэд жиІэу: Унагъуэу дысхыуахъуэм

Фызибгъум шатэр зэІащІэу,
ФызипщІым джэдыр яфыщІу,
Я чейр зэгуэзыудыр я фадэу,
Я адэ унэр выжъ укІыпІэу,
Іэнэр зыкъутэр я шхыну,
Я ныш зыукІыр ямышІэу,
Я дуней гъащІэр ирехъ.

Тхъэмадэм нэжэгужэу къыщигъэзэжым, хъэщІэхэри къызэтеувыІэжащ.

– Лю, щхъэ фыпІэщІа? Къэхъауа щыІэкъым, фытІыс.

Фишхэри щытщ. ФетЫсэх! – жиІэрт Жыраслгэн, арщхьэкІэ хьэщІэхэм щІэмыкІыжу ядактым.

ТхьэлгэІур зэфІэкІаш.

МАФИЭГУ

МафІэгу жаІэмэ, ар кызытекІам хэт егупсыса? Гур зищІысыр цІыхум ящІэрти, мафІэгури гуш, ауэ мафІэм зэрехуэ жаІэри мафІэгу фІащаш. ЦыкІухэм, тхылъ еджэн щІадзаши, я акбыл здынэмыс щыІэ? Астемыр мафІэгур кызытекІам езыггэгупсысари ахэр арат. Дерсыр яухыу заггэпсэхуну цыкІухэр классым кышщІэкІам, зыкыомыр зэдауэу зэхэуаш, мафІэгум вы е шы щІэмыщІауэ дауэ кІуэрэ, жаІэу. Хэт тхьэ иІуэрт, Іэдэм и щхьэлыр псым зэриггэкІэрахьуэм хуэдэу, мафІэм еггэкІэрахьуэ мафІэгу шэрхьыр, жиІэу. АбыкІэ псори акбылэггэу хьунт? Хьуактым. Собэм и лгакгэуэр кышщІэчи шэрхь щІэггэувэт, си Іуэхуш емыжгэм. Абы псори еувэлІэну кышщІэкІынт, арщхьэкІэ машинэм нэхь хэзыщІыкІ Тембот идактым, нтІэ, гуэдз зэраІуэ паровикыжгьыр щхьэ емыжгэрэ, жиІэри.

Псори гупсысаш.

Тембот зэрытекІуам кыиггэгущуауэ кыжиІэжаш Бэлацэ тхьэмыщІкІэр щыпсэум, Лу и ггусэу вокзалым кІуауэ

зэрыщытар. Абы щыггэуэ мафІэгур ггунэггубзэу илгэггэуат.

Астемыр цыкІухэм жаІэр иггэщІаггэуэрт. ЩІэныггэм я нэр кыхуокІ, жиІэрт игукІэ.

ЩІалэ цыкІухэр щІэныггэ Іуэхум апхуэдизкІэ кыизэщІиггэплгати, зэпщэфыкгэуэу хуежгаш. Астемыр ар щІлгэггум хьушщІэ хуэдэу зищІаш. АрщхьэкІэ абыкІэ Іуэхур зэфІэкІактым. ЦыкІухэр зэрытІысыжу, пэцІурэ цыкІу гуэр натІэц кІыхь хгужауэ яхэсти, еггэджакІуэм кгеупщІаш:

– МафІэгур зезыхуэр сыт, Астемыр? – жиІэри.

Астемыр кгэмыгузавэу хьунт. МафІэгур зэрызэхэлгьыр еггэджакІуэм имышщІэу зыми и гуггэххэнтэктым. Астемыр хэкІыпІэ кыиггэуэташ:

– Ди планым итщ, экскурс Налшык дыкІуэу мафІэгум деплгыну, – жиІэри.

Модрей цыкІухэр зыхуеиххэр арати, гуфІаш, мафІэгу тлгэггунуш, жаІэри.

Пэжу жыпІэмэ, езы Астемыр махуэ кгэс жыхуаІэм хуэдэу кгалэм макІуэ, латин алфавитыщІэ зэхэзылгхьэ комиссэм яхэсши. Иджыри куэдрэ кІуэну кышщІэкІынтщ, сыту жыпІэмэ комиссэм хэтхэр зэгурыІуэрктым: языныкгэуэм урыс алфавитыр нэхьыфІш, жаІэ, шэрихьэтлгхэм ар ядэрктым, хгэрып алфавитыр ди дежкІэ нэхь шэрыуэщ, жаІэри. Иджы

лъяныкъяуитIым жаIэри зымыдэм латин алфавитыр кыяхах. А комиссэм Астемыр шыкIуэкIэ, вокзалымкIэ теххэрэ начальным елъяIуми хъунуш, цIыкIухэр къасшэмэ, мафIэгум и зэхэлъыкIэр кыджелэ, жиIэу.

А лъяхъэнэм КъалэкIыхым кыикI мафIэгур Налшык кыызэрыкIуэр тхэмахуэм тIэути, ари зумыгъащIэу хъунутэкъым.

– Школьники сразу все хотят знать. Просят очень. Покажи, пожалуйста, паровоз, – жиIэрт Астемыр, начальным деж щIыхъауэ.

– Зи, ушыхуей махуэм къашэ, – жиIэрт модрейми, къэгугIауэ, псэлъэн зэримыжагъуэр уигъащIэу, – си щхъэкIэ фэзгъэлыагъункъэ. Машинисту илъяс тIошкIэ сыщыташ. Зауэм шыгъуэ бронепоезд зесхуаш. МафIэгури! Е-ей, ар зэрызэхэлъым нэхъ гъэщIэгъуэн сыт шыIэ? МафIэм псыр кыигъавэрэ, абы бахъэ кыыхихум поршеныр зэригъакIуэу, поршеным шэрхъыр игъэкIэрахъуэу... ЫI? МафIэгур кыышыкIуэр блыщхъэрщ, фыкърихъэлIэ закъуэмэ, адрейхэр сэ си Iуэхуш.

Апхуэдэу Iуэхур зэфIэкIыну хэт и гугъэнт. Астемыр гугIэу къалэмкIэ иунэтIаш. МафIэм псыр кыигъавэрэ бахъэ кърихуу, бахъэм шэрхъыр игъэкIэрахъуэу. Ари Астемыр имыщIэу кыищIаш, а тIэкIур сабийм яжриIауэ шытамэ, ирикъунут, арщхъэкIэ умыщIэр гугъукъэ. МафIэгур кыышыкIуэр блыщхъэ махуэраши хъарзынэш, Налшык бэзэрым къакIуэ гум цIыкIухэр кыыздишэнш.

ПСИТИР ЛЪЭНЫКЪУЭ ЗЫРЫЗКИЭ МАЖЭ

Дунейм кыышыхъум щIэ щIэткъым, Iуэхур зэрыхъунур хэт ищIэн.

ЩIымахуэпэ мазэу жэщыбгым деж аргуэру Жыраслъэн и щхъэгъубжэм зыгуэр къеуIуаш. Абы къеуIуар щхъэлтет Iэдэмт. Залымджэрий кыиIуэхуат, зи гугъу пхуэсщIа Iуэхур къэхъеяши, Жыраслъэн, Бэтэгъэ къуажэм укъямысыну Iэмал иIэкъым, жиIэри. А къуажэр зыдэс псыхъуэм Совет властыр щакъутэри шэрихъэт власть шагъэуават.

А къомыр зэхэзыщIыхъар Аралпыр арат. Залымджэрий и гъусэр къущхъэ шэрихъэтист Чабдарт. Жыраслъэн ди пашэ ирехъу, жаIэу кыпэплъэр зэрыхъур зы шууищтэкъым. Советскэм Iэтащхъэу игъэува илъяпкыыр хэт яукIат, хэти япхри ягъэтIылъыжат.

А жэщым Инал жеякъым.

Шуйскэм и унэ зэтету шытам пэшитI щиIыгът Инал, а пэшитIым цIыхур щIэгуат, щIакIуэ ящыгъыу, Iэщэ-фащэкIэ хуэщIауэ. Уэрамым адэкIэ-мыдэкIэ шыр дэшт, уанэ ятелъу, цIыхур апхуэдизкIэ куэдти, аргуэру зауэ къэхъауэ пIэрэ, жыпIэнт.

Инал спортзал ишIа пэшым шIэсыр шIэхуэжыртэкъым, хэт хьэфэ топым тесу мэшхьэукъуэ, хэт и шIакIуэ псыIэр уэрдыхъум фIидзаш, хэт Инал физкультурэ шишIкIэ зытеувэ уэншэкужъым тегъуэльхъауэ мэпырхъ. Зи гуэншэрыкъ гъуа-нэ гуэри дурэшым дэсу зызэфIихаши и вакъэм шабий гъушэ ирекуэ.

Инал Елдаррэ Къазджэрийрэ япоплъэ, унафэ ешI, зыр адэ-кIэ егъакIуэ, адреир егъэшэсри хьыбарегъашIэ кIуэну жреIэ.

Зы сыхьэт ныкъуэ закъуэм къызэхуэсат а къомыр. Сыхьэт ныкъуэ япэ шу гупыфI Инал и унэм къежалIэри, еша-елIауэ, я шым тхъурымбэр къапыхуу къэсати, гужьейуэ къыжралаш: абрэджым ди псыхъуэр къашташ, Залымджэрий къущхъэ шэрихьэтистхэр къыгухъауэ батэкъутэр къы-тхуагъакIуэ, жиIэри.

ПцIы хэлътэкъым, Iуэхур зэIыхьат. Къущхъэ шу къэкIуа-хэр гузавэрт, дынэмысыжурэ ди цIыхур хьэлэч яшIмэ, жаIу. Председатель ирехъу, нэгъуэщI ирехъу, Советскэм и мэ зышчыуа къапэщIэхуэм, якI. Мэтхьэн Къазджэрий хэкум Iэташхъэ щыхъауэ, шэрихьэт власть фIэкIа Советскэр щы-

мыIэжыну жаIэ. Нэху
зэрышу, Бэтэгъэ къуажэ
схуодышхуэ щызэхуэсынурэ
абрэджу хъуар Налшык

къэкIуэнущ, жаIу шу къэкIуахэр Инал хуэтхьэусыхэрт.

– Мэтхьэныр хэкум тет щашIынуи? – жиIэу шIэупщIэрт Инал, къыжралэр и фIэщ мыхъуу.

– Араш, Инал. Хэкур Къазджэрий и IэмыщIэ иралъхъэ. Шэрихьэт власту.

Къэхъуа псом яшхьэт къэхъуар.

Илъэсищэ зи ныбжь хъуа лIыжыу Бэтэгъэ Советым тетым деж Залымджэрий къэкIуат. Мо лIыжы дьдэр, председа-телыр арауэ и мыгугъэххэу, Залымджэрий шIэупщIаш: «Дэнэ щыIэ председателыр?» – жиIэри. Модрейми, мы-гужьейуэ, абрэджыр кыгъэпцIаш: «Председателыр щыIэ-къым, ухуеймэ, сыкIуэнщи кыпхуэсшэнщ», – жиIэри. «Ахъай дыхуей. ПсынщIэу къэгъэс», – щыжиIэм лIыжъым, и къуэми, я унэкъуэщ шIалэми, зыбгъупщI гъусэ ишIщ, шы зырыз къахуигъуэтри, нэгъуэщIым ямышIэ лъагъуэкIэ аузым къыдэкIри Налшык шхъэхъу къэсаш.

ЛIыжъым абрэджыр къызэригъэпцIар яфIэгъэщIэгъуэну псори шIэупщIэрт, и шу гъусэри езыри зрагъэлыагъурт, абрэдджхэр зыхуэдэр, я пашэр зыхуэдэр зрагъашIэрт.

Къущхъэ шухэм лъей гъуабжэ, кIэрэхъ ялбыгът, я джэ-

дыгум фэ тэджырымэ кыкІэрихырт, ушцІэ бгырыпх ящІэ-
пхам пІэтІронтащ кІэрыщІат.

Мэтхэнырмэ Елдаррэ, Жырасльэн я гыусэу, Инал деж
щыщІыхьам, занщІэу гу лъатащ кыущхьэм зыгуэр кыызэ-
рыщыхьуам. Езы кыущхьэ щІалэхэр зэдауэрт, председателу
щыта Къэзмай лЫжьым и пІэкІэ шэрихьэтист Чабдар
хахыну пІэрэ, жаІэу. Чабдар Мусэрэ Долэтрэ ещхьт.

– Мэл зиІэу зы цІыху аузым дэскьым, – жаІэрт кыущхьэ
щІалэхэм, – Чабдар и мэл зымыгъэху. Мэл гуартэ зиІэ псо-
ми Чабдар и мэл, я нэхь мащІэр арамэ, мэл пщІырыпщІ
ягъэху. Езы Чабдар зы мэли игъэхуркьым, тхэмышкІэу
закыфІегъэщІ. Абы мэл уиІэр зэхуэпхусами...

– Уи гугыи уэ... пхуэбжынтэкьым.

– Куэдщ. СоцІыху фи Чабдари, – жиІэрт Инал, – тхьэ-
гъэпщІ гуэрщ.

Абдежым Мэтхэныр, Елдар, Жырасльэн сымэ зэгъусэу
кыщІыхьаш.

– А, Къазджэрий! Мэтхээн! ПащтыхьыщІэ. Хэкум и тет!
КыщІыхьэ, – жиІэу Инал Къазджэрий кыпешьящ, ауан
ищІу. Модрейри ней-нейуэ еплъырт, ар зыхуихьынур имы-
щІэу.

Жырасльэн лъэныкыуэ зригъэзащ.

Мэтхээн жаІэу щызэхахым, кыущхьэхэм ину зэпсалъэу,
зэрыгъэкІийуэ кыщІадзащ, Мэтхэныр зэи ялъэгъуатэ-
кьыми, иджы зыхуагъэщІагъуэрт, шэрихьэтистхэм властыр
зыІэщІалъхьэнур мыра, жаІэу. Кыущхьэ щІалэхэм зэхат
абрэджим я уэрэдыр:

Ди бэракъыр жьым зэрихьэу

Шэрихьэтыр догъэув.

Кытпэувым и пэр щІивэу

Мэтхээн и шэр кытехуэнщ.

А уэрэдыр Жырасльэн куэд щІауэ зэхихат, шэрихьэт
полькум жаІэу щытат.

Къэзмай лЫжыр тепыІэртэкьым, дынэмысурэ абрэд-
джым ящІэнур ящІэнщ, жиІэу гузавэрт.

Инал зы дакыкыэкІэ унэм щІэкІати, лЫжьым бжэр Іуи-
хауэ унафэ ищІырт:

– Нэху мыщ щІыкІэ дегъажьэ, Инал. Гъуэгу кІэщІкІэ фы-
сшэнщ. Къару сиІатэмэ, Аралпыр зэкІуэцІыпхауэ кыф-
хуэсхьынт. ИІэ, дыбгъэпІащІэ, – лЫжыр щыпсалъэкІэ
«в»-м и пІэкІэ «б» жиІэрт.

АрщхьэкІэ лЫжьым жиІэр Инал фІэІуэхутэкьым.

Инал кыщІэлъадэри стІолым телъ картэ иным еплъу
уаш. Ар зыхуейр псалыщу кыагуригъэІуаш. Къазджэрий
и фэр пыкІат. Абы и гум кыэкІыжауэ кыщІэкІынт, илъэс
зыбжанэкІэ зэхуэмызауэ Иналрэ Къазджэрийрэ япэ дыдэ

шызэхуэзам, Къазджэрий и гугъат Инал къеуэу къиукIыну. АрщхэкIэ, Инал и адэм илть ищIэжын и мыгугъэххэу, Руми и усэхэм шыщ Мэтхэным къыхуеджат. Хэт и фIэщ хьунт Инал усэ зригъашIэу, арщхэкIэ Къазджэрий къыгурыIуат Мэремкъаныр абы къызэрыфIэщIым зэрыхуэмыдэр.

А лъэхъэнэм Мэтхэным и гугъат Иналрэ абырэ зы гъуэгу техэ хьуну, я мурадыр зы хьуну, пситI зэхэлъадэу зы зэрыхуэм хуэдэу. АрщхэкIэ нобэ IупщI дьдэ хъуат а тIур зэакъылэгъу зэрыхыхьунур. Инал и нитIым Iугъуэ къыщIихым Мэтхэныр къигъэгузавэрт.

– Араш-тIэ, – жиIэри Инал ину шэтащ. – КъыбгурыIуа, Къазджэрий, Iуэхур зыIутыр?

Инал, щхьэц лъэпкъ темыту и щхьэр джафэти, и пыIэр къыщхьэрыкъуат. ПыIэ лъахъшэ тIэкIум и щIагъым нэ жанитI къыщIэплъу Къазджэрий къеплъащ, фагъуэ хъуа и Iупэхэр тIэкIу кIэзызырт. Инал къызэрыгубжъам шэч хэлъ-тэкъым, ауэ зигъэтэмакъкIыхьырт. Къазджэрий къэпщIэн-тIауэ и хъурыфэ пыIэр щхьэрихауэ и натIэм тельэщIыхуэ щытт.

Инал хъущIэрт:

– ЛIо, зыри жыпIэркъыми, Мэтхээн? Абрэдж паштыхъ ухъуащ? Уи паштыхыгъуэр щхьэ умыубыдрэ? Елдар, кIуэи яжеIэ уи чекистхэм. ФынакIуэ! Дэнэ шыIэ абрэдж-пашауэ щытар? – жиIэу.

– Жыраслъэн мис. Ари нэкIуэнуш, – жиIаш Къазджэрий, – зыгуэр къыбжиIэнут абы.

– ЖреIэ-тIэ. Елдар, Степан Ильич сэ жесIаш; си пIэкIэ араш къанэр. – Инал Мэтхэным гъунэгъу дьдэу къыбгъэдэувэри еупщIаш: – Догъуэ, Мэтхээн, тхьэусыхэн шыбгъэтынукъэ? Аргуэру Мэзкуу птхаш: «Мэремкъаным дунейм дытреху, къурIэныр мэджыт пкIэунэм дэдзеижын хуейш, жеIэ», – жыпIэри. Ара? Сагъэльэгъуащ а уэ птхар, Мэзкуу сыщыкIуам. Сыту пIэрэ иджы Мэзкуу шыжаIэну, къуршым Совет властыр щакъутэри, Мэтхэныр паштыху ягъэуащ, жаIэу зэхэхмэ? Сыт хуэдэ усэ иджы бусыну? ЖыIэт!

– УсэкIэ ауан сыкъыщIэпщIын слъагъуркъым, – жиIэрт Къазджэрий гъумэтIымэу, и бгырыпх мывэупщIэмкIэ джэгуу.

Мэтхэным дежкIи гурыIуэгъуэт абрэдджхэр абы къызэрыхурикъуар, фIы къыхуащIэ я гугъами, Аралным и гупым Къазджэрий и пыIэкур къраудат. Жыраслъэн учредительнэ собранэм шыжиIамрэ иджы Аралным кърищIамрэ зэхуэдэ-тэкъым. Мэтхэным ищIэну, имыщIэу гузавэрт. Япэм Мэтхэным и гугъат Инал къылгагъу мыхъуу, шэрихьэтри, къурIэни, мэджыт Iуэхури – Къазджэрий и нэм хуихуэ, и псэм хуихуэ фIыуэ илгагъу псори – Инал хьымпIар имыщIу зэрыщытым зэгурымыIуэныгъэ псори кыхуэ. Мэтхэным

и гугъэт Иналрэ абырэ шызэгурьІуэн махуэ къэхъуну, арщхьэкІэ узыщыгугъын лъэпкъ нобэ шыІэтэкъым. Япэм Къазджэрий зэрымыарэзы псори Мэзкуу итхыу шытащ, иджы ущІэтхэни шыІэу игъуэтыжакъым, шэч хэмылъу, Кремлыр Инал и лъэныкъуэт.

Инал и стІолым телът иджыри кІэзет. Зы къулыкъу-щІапІэ Налшык дэткъым паек зрамыт, мылици, здрав-отдели, ЧК-и, облисполком сыти къащтэ, ауэ шэрихьэт отдел ирехъу, шэрихьэт суд ирехъу, тІуми зы паек ирату кІэзетым иткъым. Шхын щхьэкІэ дагъэлІэну арагъэнщ, жиІэри Къазджэрий къэгубжъат, ауэ нобэ жыпІэІа хъуну-тэкъым. Шэрихьэтистхэм я Іуэхур куу хъуат, хъумпІэцІэ-джым и кІуэдыжыгъуэм дамэ къытокІэ жыхуалэр арати, шэрихьэтым и кІуэдыжыгъуэр къэсагъэнщ, Мэтхъэным пацтыхыгъуэ къыщыхуагъэхьэзыракІэ.

– Нобэ усэ зэрыт тхылъыр зэтепІауэ джатэр къихын хуейщ, – жиІэрт Инал, – шэрихьэтым нобэ къэс дилъахъуэ екІуэкІами, зэрыдгъэкІэсам щхьэкІэ уанэгур тфІаубыдыну и ужь итщ. Фыщымыгугъ, Мэтхъэн, уанэгум, шыпхэр къыфлгысынкъым, уанэгу дэнэ къэна! КъурІэныр школым щІэдмыхъуэ хъунукъым жыфІэрти, къурІэн дэнэ къэна, фи мэ зыщыуа щІедгъэхъенукъым. Фи мэ зыщыуа ари. Шэри-хьэтыр муслъымэным ейщ, Советым хабзэу иІэр псоми я зэхуэдэщ, жыфІэми къывэхъулІэнукъым. Си дежкІэ муслъы-мэн шыІэкъым, джаур шыІэкъым – псори си зэхуэдэщ, псори си къуэшщ, лажъуэ шхэжмэ. Пшыжъ-уэркъыжъхэм я щІыр яхуэдгуэшрэ, «ФыкІуэ, фыІэпхъуи фытетІысхьэ, фы-телэжыыхь», – жытІэмэ, фэ вдэркъым: «Іэу, уи адэжъхэм я хьэдэр шыщІэплъхьар дауэ убгынэн?» – жывоІэри. Псори псощ, къушхьэмрэ адыгэмрэ зэгухъэн щхьэ фымыдэрэ? Зэхэпхрэ къушхьэ псалъэмакъыр? «Адыгэмрэ къушхьэмрэ зэзэгъынукъым, зэгуэвмыгъэхьэ», жыфІэу аратэкъэ дызэв-гъэдэІуар? АтІэ къушхьэр, «ФыкъыддэІэпыкъу» жаІэу, ди деж щхьэ къэкІуа? Фи деж, шэрихьэтистхэм фи деж, сыту нэмыкІуарэ?

– ЛІо си деж къыщІэкІуэнур? Сычекакъым сыткъым, – жиІэу ткІыбжъу псалъэрт Мэтхъэныр.

– АтІэ, фынакІуэ, фыхьэзырым. Къеджэт мыдэ къушхьэ лІыжъым. Къэзмай! КъакІуи дегъэгупсыс дызэрыкІуэным. КъакІуэт уэри, Жыраслъэн. ЕдаІуэ Къэзмай жиІэм. Инал ар жиІэурэ псори стІолым иришэлІауэ картэм еплъырт. Жыраслъэн картэм зыри химыщІыкІми, фІэхьэлэмэту тхы-лътымпІэ зэхэтхыхьа иным къеджэ хуэдэу щытт.

Инал фІэгъэщІэгъуэнт Жыраслъэн картэм зэрыдихьэхар, а лІыр тутнакъым къызэрыщІигъэкІыжам хущІегъуэж хуэдэу къыфІэщІами, Жыраслъэн и нэІум ущІэплъэм куэдкІэ

нэхь арэзы укыищырт, Мэтхэным нэхьрэ.

Къущхэ лыжъ Къэзмай, картэм щхэщытми, щхэ-гъубжэмкIэ дэплъу, и Iэр зэм бжэмкIэ, зэми нэгъуэщI щы-плэкIэ ишийурэ жиIэрт гъуэгу зэрыкIуэн хуейр.

Жыраслээн даIуэрт и тхэкIумэр тегъэхуауэ.

Жэщыбг хуат, ауэ нэху щыным иджыри сыхэтихым щигъу хуонт иIэр. УэфIу шытамэ, шыфI утесу, Бэтэгъэ сыхэтищкIэ унэсынут, ауэ иджы жэщу, уэтIпсытIу, шу лъагъуэкIэ укIуэу гъуэгум узэрытетынур зыхуэдизыр пщIэ-нутэкъым.

Мэтхэным къызэрилъытэмкIэ, нэху щыным нэмысу Инал и мурадым улъэлэсынущ, тIэкIу уеплэщIэкI закъуэм. Инал и мурадыр гурыуэгъуэт, председателыр яшэ хуэдэу, зы шу гуп кIуэнщ абрэдджхэр зыщIэс унэми я пашэмрэ шэ-рихъэтист Чабдаррэ яубыдынщ, мыдрей шу къомыр Къэз-май здишэмкIэ кIуэнщи, абрэджым ятеуэнщ.

– Залымджэрий и щхэр пымыту зэрыщIалъхьам хуэдэу абрэдж къомыр щIэтлхээнщ, я Iэтащхэр къытIэщIыхьа нэужь, – жиIэрт Инал.

Жыраслээн даIуэу щытт, Инал жиIэр хуабжъу игу ири-хьауэ.

– Зы жызгъэIэт, Инал.

– ЖыIэ.

– Ущоуэ, – жиIэрт Жыраслээн, – Залымджэрий яукIа-къым. Псэущ. Бэтэгъэ дэт абрэдж къомыр нобэ абы зышар хэт уи гугъэ? Аралпыр аращ.

Жыраслээн жиIэр псоми телъыджэ къащыхъуащ.

– А гъуамэм деж фыщIэкIуэн щыIэкъым. Абы узэрыхуэ-зэнур пщIэну щыткъым. Мыпхуэдэу дывгъэщI.

– Дауэ?

– Аралпым деж сэ сывгъакIуэ. Ар сэ къыспоплъэ, абрэд-жым сахыхъэжын и гугъэу, – жиIэу Жыраслээн къыщы-псалъэм, псори зэплъыжащ. Залымджэрий псэущ щыжиIэм, цIыхум апхуэдизу ягъэщIэгъуатэкъым, иджыпсту Жыра-слээн жиIар зэрагъэщIэгъуам хуэдэу.

– УдогъакIуэ, итIанэ-щэ? – жиIэри Елдар щIэупщIащ. – Аралпыр букIуу абрэджым уахыхъэжынуи?

– Хъэуэ. Аралпыр сукIынщи, Щхэлмывэкъуэ дэт си унэм сикIуэжынщ, – жиIащ Жыраслээн, мащIи-куэда къэ-мытэмаккIэщIу.

Инал гупсысэрт, пэжу пIэрэ мыбы жиIэр хъэмэ псори дыкыигъапщIэу ежъэжыну ара? Ауэ ар пэжрэ пщIырэ дауэ зэхэбгъэкIынт?

Зыми зыри жиIакъым. Инал псори еплъырт, абы зэрищIу ирехъу, жаIэу.

Куэдрэ зыпIэжъэ хъунутэкъым.

Унэм и хъуреягкІэ шу куэд зэхэтт, шы пырхъ макъ, командирхэм командэ ятыр зэхэпхырт. Инал ищІэрт зауэм уІуту япэ уи гум къэкІар псынщІэу бгъэзащІэм, бийм узэрытекІуэнур. Иджыпсту Жыраслъэн жиІам шэч кытримыхъэу игъэунэхуну мурад ищІащ. СтІолым кыбгъэдэкІри:

– Хъунщ, Жыраслъэн. ЩІэ узэригугъэу. Гурыщхъуэ лъэпкъ пхузиІэкъым, – жиІащ. – Сыт узыхуейуэ щыІэр?

– Зы шыфІ.

– Уэттынщ шыфІ. ИтІанэ-щэ? Іэщэу узыхуейр сыт хуэдэ: фоч, кІэрахъуэ, бомбэ?

– ЛитІ гъусэ кысхуэфщІ, мышынэн хуэдэу, Аралпми кымыщІыхуу. Бомбэ сыхуейкъым. Адыгэм дежкІэ бомбэр Іэрыхуэ хъуркъым. Зы маузер кызэфт, хъунумэ. – Жыраслъэн щыпсалъэкІэ, и нитІыр кылыдыкІырт, абы и фІэшчу мурад бэлыхъ гуэр зэрищІар уигъащІэу.

Инал Елдар еплъырт, Елдар кыгурыІуащ Инал жиІэну зыхуейр.

Псори щым хъуат.

Елдар и маузерыр зыпщІэхихри Жыраслъэн хуишиащ.

– Мэ, Жыраслъэн. Сэ нэгъуэщІ сиІэш, – жиІэри.

– Нобэ Іэщэ мащІэ кытпэщІэхуэнкъым, – жиІэри Жыраслъэн куэд лъандэрэ зыхуэпабгъэу щыта маузерыжьыр зыпщІэхилъхъащ. Инал шэч лъэпкъ кытрихъэртэкъым Жыраслъэн жиІар зэрыпэжым. Ар еупщІащ:

– ЛитІ жыпІащи, Кушыкурэ Жэмалрэ узот, – жиІащ Елдар. – А тІур уэ пщІыху си гугъэш, ауэ Аралпым кыицІыхуркъым.

Елдар гузавэрт, Жыраслъэн тІэшІэкІрэ Аралпри дымыгъуэтым, жиІэу. АрщхъэкІэ а мурадымкІэ абрэдджхэр аузым даубыдэнут, кыдэкІыпІэ псоми ІутІысхъэнурэ. Жыраслъэн

кыигъэпщІэж хъуми, яІэщІэкІыну кыщІэкІынтэкъым, зауэр кІыхьІыхъ хъун фІэкІа.

– АтІэ, фынакІуэ, – жиІащ Инал икІи, езыр япэ иту, бжэмкІэ кІуащ псори. – Аралпыр къэбубыдмэ, уи маузерыжьыр музейм еттыжинщи, абы щІрелъ. Уи маузерым и закъуэ абы щІэтлхъэнур? Елдар и чэтэн джанэжъри, Къазджэрий адэ щІэину кыыхуэна бгырыпхри щІэтлхъэнщ. ИІэ, фышэс псынщІэу. Къазджэрий, уэ дэрэ бгым дыдэкІынщ. Жыраслъэн укыигъанэу щежъэкІэ, сэ хъумахІуэ сыпхуэхъунщ. Жыраслъэн, бгы фэкъум и лъабжъэм дыщІэтынщ уэ дыппэплъэу. Ауэ, уи псэр пытыххэу щытмэ, ныбапхъэкІэ укъэпщами, бгы фэкъум деж уи щхъэр къэпхьынщ. КъыбгурыІуа?

Инал къэувыІэри Жыраслъэн зыгуэр жриІащ, модрейми

щхьэшэ ищІаш, псалъэ жимыІэу.

Инал Кушыку зыхуигъазэри абыи зыгуэр щэхуу жриІаш. Жыраслъэн кыизэплъэкІри: «Къызреуи среукІ», – жиІаш Кушыку щхьэкІэ.

Псоми къагурыІуаш, ар щІыжиІэр Жыраслъэн дыкъи-гъапІэ хъужыкъуэмэ, жаІэри дзыхъ кыисхуащІыщэркъым, жиІэу арат.

– КъызгурыІуаш, псори къызгуроІуэ, – жиІэрт Жыраслъэн, – сэ къызгурымыІуэр зыщ.

– Сыт?

– Дауэ уи адэ зыукІауэ уи бийр нобэ зэрыпхъумэнур? – жиІэри щэхуу Жыраслъэн еупщІаш Инал, хуэгущхуэ хуэдэу.

Инал къеплъри, зыри жиІакъым. Мы тІум щэху дэнэ къраха, жиІэу Къазджэрий къакІэлъыплъырт.

– Абы и гугъу иужькІэ тщІынщ, – жиІэри Инал и шыр здэщытымкІэ игъэзаш.

Елдар дээр иришажьэри ежъаш, аузым къыдэкІыпІэу иІэр иубыдыну. Жыраслъэн абы и гъусэ щхьэкІэ, адэкІэ кІуэн хуейт. Абрэдджхэр ныбгъуэхъашым ираубыдэну арат я мурадыр.

– УзыщІэупщІэн щыІэ? – жиІэри Елдар еупщІаш Жыраслъэн.

Жыраслъэн зыри жиІакъым.

– АтІэ, неуэ.

– Астемыр дыхуейкъэ, Инал?

– Сыту тщІыну? ЕгъэджакІуэщи, ирырегъаджэ адэ, – жиІаш Инал. – Абы къытхуищІэнур къытхуещІэ, школ хъарзынэ кыизэІуихаш.

Шу къомыр зэхэзэрыхъа хуэдэт, ауэ заукъуэдияуэ, щхьэж и увыпІэ игъуэтыжынут. Инал сымэ, я Іэщэ-фащэр зэгъэкІуауэ, яшхэр ихъу-илъу, ежъаш.

– Уэлэхъи, дэри дымылъэкъышхуэ, – жиІэрт Къэзмай, – зы вым гур бгым дишыфынукъым дэшыгъуафІэу. Уэ дзэ зыбошэ, Инал. Уи дзэм дыхэтыну дэри ди гуапэт.

Къущхъэ лІыжъ Къэзмай Бэлацэ тхъемыщкІэм жиІауэ щыта дыдэр жиІэрт.

Шу къомыр жэщ кІыфІым хуэгъэпщкІу къудейт.

* * *

Нэхульэ къищІу хуежъат, Иналрэ Къэзмайрэ шу гуп я гъусэм ищІыІужькІэ къущхъэ дадэм и къуиплІыр я гъусэу ауз дыхъэпІэм щынэсам. ЛІыжъым, дауи, ищІыхурт гъуэгур. Егъэзыхыгъуэ бэлыхъти, къуэм удэплъэмэ, зыри плъагъуртэкъым, ауэ Къэзмай псом япэ иту кІуэрт и шыр триутІыпщхъауэ, абы и ужьым мыдрейхэри итт.

ШхуэІу жыгъыру макъ мащІэу къэлурт.

Егъэзыхыгъуэр кІуэ пэтми нэхъ задэ хъурт, шыр хуэса-

кыу ехырт. Зы льякыуэр ирихьэхмэ, адреир абы кІэлы-
хьырт, и фІалтэ льякыуитІыр зытетым кІэбдз льякыуэри
тригъэувэрт. ЛьякыуиплІри зы теуапІэ тІэкІум тригъэува
нэужь, аргуэру и фІалтэ льякыуитІыр гъуэрыгъуэу ири-
хьэхырт.

Шухэм шым здызрагъэщІымкІэ зрагъэщІырт, шы зы-
тесым нэгъуэщІкІэ дэмыІэпыкыуфу.

Зыми зы псалтэ жиІэртэкъым.

Псори зэщІэдэІукІырт, псоми заплтыхьырт.

Иналрэ Къазджэрийрэ, къамыщІыхун щхьэкІэ, я щхьэр
башлтыхьэкІэ фІэпыхькІат, я нэм фІэкІа къэмыплъэу. Къэз-
май хуэмурэ ехырт псоми япэ иту. Нэху шыуэ хуежыаш,
арщхьэкІэ шыр бгъэушыну Іэмал закыуэ иІэтэкъым. Шухэр
ешат, егъэзыхыгъуэхэм кІэ имыІэ хуэдэу. Япэ итым и шыр
псынщІэу ежыаш, къуэм дыхьати. Щыхухэм я гур тІэкІу
нэхьыфІ къэхьуаш, егъэзыхыгъуэ задэр иухати. Къэзмай
гъуэщакъым икІи шыуакъым, здэкІуэну я гутъа дыдэм нэ-
саш. Къушхьэ лІыжыыр илъэсищэкІэ шыпсэуа аузым
лъягъуэ имыщІыху зэрыщымыІэр псоми я фІэш хьуат.

Бэтэгъэ къуажэр аузым дэст, унэ зырызу адэкІэ-мыдэкІэ
дэпхьауэ. Къэзмай и унэм Аралпыр щІэст, председателир
къысхуашэмэ, щхьэпрезгъэдзынщ, жиІэу пэплъэу. Абы и гум
къэкІыххэртэкъым щхьэпрагъэдзынур езыр арауэ.

Инал, Къэзмай, Мэтхъэныр хуэмурэ здэкІуэм заплтыхь-
ырт, зэщІэдэІукІырт, арщхьэкІэ псым и макъ фІэкІа зыри
зэхахыртэкъым, хьэ банэ макъи шыІэтэкъым.

Къуэм дыхьа нэужь, сэтей гуэрым дэкІри заплтыхьаш,
нэхь ищхьэрэкІэ шу зырызхэм къажыхьырт. Шэч хэлътэ-
къым ахэр абрэджем зэрыщыщым. Жыг Іув итхэр хьэ-
щхьэтеуэм кыигъэшат, пхьэхьым хуэдэу.

– ДыкъэбгъэубыІэт, – жиІаш Къэзмай, «в»-м и пІэкІэ «б»
жиІэу. ЛІыжыыр я унэмкІэ плъэрт, арщхьэкІэ Іэуэльауэ
щыІэтэкъым, шызекІуэІауэ лъягъуртэкъым. Мэтхъэным и
фэр пыкІауэ зиплтыхьырт, абрэдджхэр зыдэс къуажэм къызэ-
рыдыхьам игъэшынауэ, арщхьэкІэ ар сыт щхьэкІэ шынэн
хуейт, къэкІуамэ, къыздэкІуар и пащтыхьыгъуэт, гъуэгу псо-
ми зы псалтэ жиІакъым.

Инал зыри жиІэртэкъым. Шу гупыр гъуэгум дэхри
зыщІэтыну жыхуаІа бгъуэнщІагъымкІэ ягъэзаш. Гъуэгур
зэвти, Иналрэ Къазджэрийрэ зэбгъурыту здэкІуэм, я лъэры-
гъыр зэжьэхуэрт. Инал Іэджэм егупсысырт, зэм Жыра-
слъэн, зэми Мэтхъэным, зэм абрэдж къомыр дауэ къэшэ-
лІэжа хьуну, жиІэу.

ДурэшплІэрэшхэм дэт унэхэм Іугъуэ къриху хьуаш,
шухэр зыщІэт бгъуэнщІагъым пэгъунэгъуу унэ шыІэкъым,
нэхь ищхьэрэкІэ уплъэм – пшагъуэ тІэкІу телъщ.

– Фочауэ лъэпкъ къэлуакъым, – жиІэри Мэтхэныр

къэпсэлъаш.

– Къэлуами хэт ищІэрэ? ЗэхэдмыхагъэнкІи хъунщ. Псым и макъыр инщ, – жиІэрт Инали. – Деплъынкъэ. Жыраслъэн дыккыгъуэтын хуейщ.

Иналрэ Къазджэрийрэ, ахэр жаІэу зэпсалъэ щхъэкІэ, я гум илъу зэгупсысыр нэгъуэщІт.

ЗытІэкІу дэкІри, Къазджэрий аргуэру щІэупщІаш:

– Догуэ, Инал. Псоми паек яхуэбгуэшащ, шэрихъэт отделыр щхъэ дыхэбна? Шхын щхъэкІэ дыбгъэлІэну мурад щІа? – жиІэри.

– Лло уэ паек зэрыпщІынур?

– Іэу!

– Уэлэхы, пэжым. Мэзкуу удгъэкІуэну аращ ди мурадыр. Къэбэрдейм уралІыкІуэу. Парт комитетыр абыкІэ дызегурылуаш. Абы шыбгъуэтынщ пшхын.

– Сэ фыккызымыупщІуи? – жиІэри Къазджэрий зигъэгусащ.

– Сыт дыныщІоупщІынур? Бдэнукъэ? Хъэмэ нобэ хуэдэу уи цІэкІэ шэрихъэт власть адэкІэ-мыдэкІэ шагъэуу хэкум уисыну ара узыхуейр? Ухуэмеймэ, яхыхъэж дыккызыхуэкІуам...

Мэтхэныр къэгубжъаш.

– Степан Ильичрэ уэрэ фызэхуэдэщ. Дэнэ хэку фыщыІэми фодэ. Ауэ сэ си хэку схуэбгынэнукъым, – жиІаш Къазджэрий, – уэ урыс бгъуэтым, зыри ухуеиххэкъым.

– Щыгъэт, Къазджэрий. Къыумыгъэхъей аргуэру. ФІы щІэпхынкъым. Урысым щхъэ уатрилъхъа, къуашІар сыт? – Инал псэлъэну къызэтричырт, – Степан Ильич уи нэм бжэгъуу къыщІоуэ. Абы къытхуищІар уфІэмащІэ, гугъу мащІэ зыккыддригъэхъа? ФІым дыхуиузэщІу къытхэткъэ. Бэлацэ тхъэмыщІкІэм «гъуэбжэгъуэщым и нур» жыхуиІэу зыщыгуфІыкІар хэкум ялбагъурэт, Степан Ильич мыхъуамэ? Щыгъэт, Къазджэрий. ДахэкІэ щыгъэт. Мэлэч и тІыгъэ жыхуаІэ нэпкъым деж зы бгы щІагъым пситІ къыщІэжрэ лъэныкъуэ зырызкІэ зэрыжэм гу лъыпта?

– Зыр Бэтэгъэпс хъужыр аракъэ? Адрейр – Щхъэлмывэкъуэпсщ. Зэ мыхъуу, тІэу мыхъуу, Іэджэрэ слъэгъуаш.

– АтІэ, абы дыхуэдэщ. Зы лъэпкъым дыккыалъхуами, уэ дэрэ ди гъуэгу зырызщ. Дунейр къутэху ди гъуэгу зы хъунукъым. Япэм си гугъами, нобэ си гугъэжкъым.

– Зы мывэ закъуэщ а псыр тІу зыщІыр. Ар Іупх хъунукъэ?

– Зы мывэ закъуэу щылъыр къурш псо мэхъу. Іух, пху-Іухым.

ИщхъэрэкІэ Іэуэлъауэ гуэр къэлури, Иналрэ Къаз-

джэрийрэ я псалъэр зэпагъэуаш. Къэзмай хуэмышэчу тІэкІу зиплгъыхыну еукІыпІэм нэс кІуати, гүфІэу кыгъэзэжауэ къэкІуэжу арат. Лыжым и шыр кыгъэушу къажэрт.

Лыжыыр шым къеуэрт, псынщІэ-псынщІэу Инал кыхуэпІащІэу. БгъуэнщІагъым щІэтхэри кыщІэкІауэ ищхъэрэкІэ плъэрт.

БЭТЭГЪЭ

Бэтэгъэ къуажэр зыубыда абрэджым я Іуэхур зэрымышхунур къущхъэ лыжым дежкІэ ІупщІт, итІани умыгузавэу хъунт. «Хъэргъэшыргъэм хей Іэджи хэмынэщхъеихъу хъурэ», – жиІэу Къэзмай и гур зыгуэрым хуэгъурт. Гузэвгъуэ Іэджэ и гум къэкІми, кыщыщІыну псор дэнэ щищІэнт. Гур зэрыгъум дыгъур кърокІуэ, жи. Къэхъунури къэхъуаш, ауэ лыжыыр гүхэ къэхъуакъым. И нитІым нэпсыр щІэз хъуами, зегъэбыдэ. «Ай, бетэмал, ай, алыхъ сакълэсын», – жиІэу и щхъэр егъэкІэрахъуэ. ТхъемыщкІэм кыщыщІар щІэпхъаджэ инщ: и щІалэхэм я нэхъыщІэр абрэджхэм япэщІэхуати, япхри ягъэтІылыжауэ мэджыт бжэлупэм деж щылыщ, къэзуат зыщІыну зи хысэпхэм ар фІагъэжу щІалэм и лъымкІэ андез ящтэну. «БэлшэвычылыкІэ андез пщтэмэ, уи гуэныхъ кыпхуогъу», – жызылахэр ирегуфІэ иджы.

Апхуэдэ бэлыхълажъэ гуэр кыиззрыхъунур Къазджэрий и псэм ищІати, арагъэнт абы Инал кыщІигъэпІащІэр. Арыншэми езы Инали темпыпІэжу пІащІэрт.

Жыраслъэн имыщІэххэу Аралпыр зыщІэс унэм щІыхъэу а тІур щызэхуэзам, Жыраслъэнрэ Аралпымрэ зэпсэлъэнт? ЗанщІэу зыкызэкъуахри тІури кІэрахъуэкІэ зыр зым еуаш. Жыраслъэн нэхъ шэрыуэу кыщІэкІынти, Аралпыр зэ уэгъуэу иукІащ, езыри уІэгъэ хъэлъэ хъуауэ, тхъэм ещІэ, псэу е лІа. Къэзмай хыбару кыхъар а зыр аратэкъым, арщхъэкІэ хыбар зэбгъащІэу бгы нэпкъым утеткІэ сыт и мыхъэнэ, Инал занщІэу унафэ ищІащ, аузым дыхъэну. Къэзмай зыхуейри арат. Жэмалрэ Кушыкурэ Жыраслъэн и гъусати, иджы Кушыку илгъэгъуар жиІэжырт, гъуэгум тегу здэкІуэм. Абы зэрыжиІэмкІэ, абрэдджхэм ящІэрт Жыраслъэн къэкІуэн зэрыхуейри, кыпэплгъэу ауз дыхъэпІэм Іутхэт.

– Аралпым деж дыкІуэ я гугъат, армыхъумэ си Іуэхут уаІэщІэкІмэ. Согъэпці, укърамыгъэпсыхтэм.

– Дэнэ Аралпым фыщыхуэзар? – жиІэри Инал щІэупщІащ, Кушыку и псалъэр кІэщІ иригъэщІым фІэфІу.

– Къэзмай и унэм. Ар абы щІэсу кыщытщІэм, дэри занщІэу дыкІуаш. Дынэсым – абрэджыр унэм щІэзщ, къэрэгъулыр бжэлупэм Іусщ. Жыраслъэн занщІэу унэмкІэ иунэтІащ, Жэмал и гъусэу. Сэ бжэлупэм деж шыр слыгъыу

сыкынгъэнаш. Фочауэ кышаублам, абрэдджхэр хъэ бжы-
дзэу зэбгрылтш, щхъэж и занщІэр и гъуэгууи – бгъуэтмэ
къаштэ. Насып диІэти, абрэджым я нэхъыбитІыр мэджыт
пщІантІэм щызэхуашэсат, нэмэз ирагъэшІыну, Аралпым и
гъусэ тІэкІум фІэкІа къэмынэу. Фоч уэ макъыр щызэхыхым,
мэджытым дэт къомри кызэшІэващ, езыр-езыру зэрыгъэ-
шынэжауэ. Жыраслэн зыкыищІэжауэ дыкыищІылабгъум,
унафэ ищІаш: «ИкІэшІыпІэкІэ Инал хъыбар евгъашІэ.
ПсынщІэу», – жиІэри. Къэзмай и благъэ гуэрым жриІаш
уІэгъэр икІэшІыпІэкІэ ягъэпщІуу кІэлъыплъыну. Дэри ди
къарум кызэрихыкІэ уи деж дыкъэкІуаш.

– Нэвгъэуш, маржэ. ДывгъэплащІэ. Ай, алыхъ сакъ-
ласын. Ай, ананы саттыгъын, – жиІэу гузавэрт Къэзмай.

Иналрэ Къазджэрийрэ зэкІэлъхъэужьу бгым ущу ехырт.
Инал и гъусэр мащІэуэт абрэджым уатеуэн хуэдэу, ауэ езы
абрэдджхэр зэрыгъэштэжауэ щызэрызехъэкІэ, ятеуар зыхуэ-
дизыр ящІэххэнутэкъым. УатемыкІуэххэми, уеплъу дауэ
фІебгъэгъэжынт къушхъэ щІалэ хъарзынэр. Арат Инал зэ-
гупсысыр.

Куэд дэмыкІыу пшагъуэр нэхъ кІащхъэ хъуаш. Бэтэгъэ
къуажэр гъунэгъу тІэкІут, унэ щхъэхуэхэр аузым Іуву дэтт.

Нэхуш хъуа щхъэкІэ, уэнжакъхэм Іугъуэ щІагъуэ къари-
хуртэкъым, лІыжъ, фыз, сабий зырыз зыщІыпІэкІэ кы-
къуэжми, асыхъэту загъэпщІужырт, ауэ къуажэм хъэуэ
дэтыр фоч уэ макъым кызэшІигъэхъеуэ иджыри къэс увы-
Іэжатэкъым.

Къуажэр а жэщым жеиххатэкъым. МэджытымкІэ
уплъэмэ, цІыху Іув зэхэту плъагъурт. Инал занщІэу абыкІэ
иунэтІаш. Шу гуп яхуэкІуэр шалъагъум, мэджыт пщІан-
тІэм дэтхэр зэбгрыжу хуежъаш, Инал и унафэкІэ фочгъауэр
жэрыжэм тету шаублэм, абрэддж къэнахэри кызэпхыукІыу
кърагъэжъат, ауэ асыхъэту пачри, я Іэтащхъэр мо здамы-
Іэжым, щхъэж зыхуэза шым зридзурэ щІэпхъуэжырт, ищхъэ-
рэкІэ яунэтІауэ.

Иналрэ Къазджэрийрэ, нэхъри тегушхуауэ, я щІакІуэ
фІыщІэр жьым щІиІэтэу, я шым я къарум кызэрихыкІэ жэрт,
зэзэмызэ кІэрахъуэ ягъауэу.

Мэджытым дэжа абрэдджхэр къуажэм дэбзэхыкІащ, дзэ
къатеуа я гугъэу, арщхъэкІэ Инал гъусэу иІэр шу пщыкІутІ
хъуми арат. Къуажэм цІыхухъуу дэсыр мэджытым щызэ-
хуэсати, иджы абы я щхъэр здахъын ямышщІэу зэхэтт, лъэ-
ныкъуэегъэз защІауэ.

Инал кызэрысу кІияш:

– Къэрэхъэлькъыр фымышынэ!

Абы жиІар Къэзмай къушхъэбзэкІэ зэридзэкІ хуэдэу
зыгуэрым жриІэрт, езым куэд зэрыщІигъур ІупщІу...

– Фымышынэж, си к'уэшхэ. Аралным и унаг'уэбжэр хуедг'эщ'ащ. Дэнэ щыІэ ди Ах'я? – жиІэрт л'ыж'ым и нит'ыр к'ыхуу.

Я председател'ыр к'ыщац'Іыхужым, к'уэщ'хэ к'омым я гур к'ызэрыг'уэтыжащ. Инал к'эк'Іуауэ к'ыщац'Іэм, гуф'Іэу к'еж'ящ.

Инал шым к'епсыхри, мэджыт пщ'Іант'Іэм к'ыдых'ящ. Кушыку пц'Іы иупсатэк'ым, абы зэрыжиІа дыдэм хуэдэу, пщ'Іант'Іэкум щ'Іалэ гуэр пхауэ ил'ът, абы пэмыжыж'эу г'уапл'э таси Іубауэ щыл'ът. Щ'Іалэм и л'ыр а тасым ира-г'элыэдэн я гуг'ят абрэджхэм, арщ'хэк'Іэ к'айх'улак'ым. Щ'Іак'Іуэ зык'юми убг'уауэ зэбг'урыл'ът, нэмэзлык'ь пап-щ'Іэу хуаг'эх'эзырауэ.

Мэджытым щызэхуэса к'омыр Аралным пэпл'эрт, щ'Іалэм и к'урмак'ейр абы зэпиупщ'Іын хуейти, езы Арал-пыр «председател'ыр к'ак'Іуэм», жиІэу абы пэпл'эжырт. К'уажем дэс зыбжани Аралным и дзэм хаг'эх'эну к'ызэ-хуаш'эсауэ пщ'Іант'Іэм дэтт, ахэм хуагуэшыну Іэщ'эхэри Іэтэу зэтэл'ът...

Нэхушым фочауэ к'эІуу щызэхахым, к'эх'уар зыми ищ'Іэртэк'ым, Аралным зыгуэрым и нэваг'уэр ириг'э-л'яг'ужащи аращ, жаІэу гупыр зэхэтт, арщ'хэк'Іэ х'ыбар к'эсащ: «Жырасл'ээн дзэ к'ишэри к'эк'Іуащ, Залымджэрий яук'лащ, к'уажэр л'яабжэк'Іэ ирахынуш», – жаІэри. А х'ыбарыр арат абрэджыр зыг'эшынэу щ'Іэзыг'эпх'уар.

Молэм к'Іэбг'уу зищ'Іри мак'Іуэ-мэл'ей, тасри к'амэри хыф'идзэри щ'Іэпх'уэжащ, модрей к'омыр пхуэубыдыжынт, еж'эжащ, щ'Іалэ ф'Іаг'эжынур ящыг'уупщ'эжауэ. Елдар ищ'х'эрэк'Іэ ауз дых'эп'Іэм к'ыІутт, абрэджым я нэх'ыби-т'ыр адэк'Іэ-мыдэк'Іэ мывэ к'уаг'ым к'уэст, бг'уэнщ'Іаг'ым щ'Іэст, зыл'І к'ыдамыг'эх'эн я гуг'эу. Бэтэг'э к'уажем к'ышых'уар абрэджым к'ыщац'Іэм, щ'х'эж и щ'х'э зэри-х'умэжынум егупсыс х'уащ: Аралпыр ямыІэжмэ, Жыра-сл'ээн к'ахых'эжынк'Іэ гуг'арэ, иджы Жырасл'ээн бэлш'э-вычидзэ зэриш'э х'уамэ, абрэджым я к'Іэр бжых'ым дахуэ-жауэ арат к'ик'Іыр.

Мыдэк'Іэ Бэтэг'э к'уажем Инал шищ'Іэнур ищ'Іэрт. К'эзмай гуф'Іэрт, и щ'Іалэ нэх'ыщ'Іэр пэзууэ ил'яг'ужати. Абрэджхэм к'ащ'Іэна Іэщ'э к'омыр: к'амэ, сэшхуэ, фоч, к'Іэрах'уэ сытхэр Иналрэ К'эзмайрэ зыхуаг'эф'ащэм ира-тырт. Іэщ'э зыІэщ'Іых'эм и дуней гуф'Іэг'уэт, щ'Іалэг'уалэр к'ызэхуэсат, арщ'х'эк'Іэ Іэщ'э зэтыпх'эр К'эзмай ищ'Іэрт, щ'Іалэхэм яритын имыдэу л'ыж'хэм шарити к'эх'урт.

А к'омыр к'ышых'уа Бэтэг'эм Жырасл'ээн уІэг'э х'э-л'эу дэл'ът. К'эзджэрий абы и деж к'Іуэнурэ хуш'х'уэ хуэл'ых'уэнут, арщ'х'эк'Іэ Инал ф'Іэл'ык'Іырт.

Инал Бэтэггэм куэдрэ шыгувэну и гуггэххатэкьым: аб-рэджджэпхуэжахэр ищхьэрэжэ ежэхаши, шэч хэлькьым нэхьыбэ хуауэ кызыраггээжынум. Абы и отрядым аузыр ялыгыш, кьаггээжыкьуэ хьумэ, Бэтэггэ кьуажэм кьыди-мыггэхьэн хуэдэу увьлэплэфл аузым и зэвыплэ гуэрым деж шиубыдмэ, гьусэу илэм флэкла имьлэми, Инал лгэкьлгунуш дивизэ псо зэтрилыггэн. Адэклэ Елдар кьеуэу, мыдэклэ Инал кьымыггакьуэу абрэджджэ кьомыр аузым даубыдэмэ, мыхьыр ираггэхьынш. Арат Инал зэгупсысри, унафэ ищлэш иклэ-щлэплэклэ заггэхьэзырыну, шы зилэр шэсу, лгэсри зэры-лгэсу ежэну.

Аузым и зэвыплэр псыкьелгэм дежт, бгы нэпкьитлгыр лгэагэу иклэ зэггунэггупсу. Гэтащхьэ зымылгэж абрэджджэ кьомым мыхьыр шраггэхьынур абдежыр арат. Кьазджэрий шыныбэпхыр щикьуэуэу щытт. Инал ар щилгэаггум, бггээ-дыхьаш:

– Уэ мыбы кьани нэхьыфлш. Кьуэ Жыраслгэн зыщлэлг унэм. Дауэ щыт Жыраслгэн? Гьусэ гуэри здэпшамэ нэхь тэмэмынт, – жилэри. Езы Кьазджэрий ар и жаггэуэтэкьым, сыту жыплэмэ ищлэнур имьшлэу, зыхэзаггэ лгэхуи щымылэу, а зэрызехьэм яхэщхьэрыуа хуэдэу яхэтт.

– Зы гьуси сыхуейкьым. Сыту сщлгын, – жилаш Кьаз-джэрий, – Жыраслгэн улггэу кьэдгганэу дауэ хьун?

Шэ кьытехуэрэ кьиукьламэ, нэхь и гуапэ хьун хуэдэт Кьазджэрий и щытыклэмклэ. Кьуажэ кьыздэклгум абы и хьыбар зэхахат, арщхьэклэ нэмыс лей кьыхуашлгу ялгитакьым, уеблэмэ псори Инал епщлгэуэ, сыт кьыджилгэу диггэ-щлэну плэрэ, жалэу кьажыхьырт, Кьазджэрий гу кьылгэа-мытэу и щхьэм мыггэаггэ хуихьыжырт. Абы инэмышлгж-клэ Кьазджэрий зэгупсыср машлэт: Реальнэ училишэм щызэхуэсу щызэныкьуэкьуа махуэм лгандэрэ Инал шэри-хьэтыр лгэныкьуэггээ ищлгуну и ужь итш, Степан Ильичи абы и лгэныкьуэш. Абрэджджэ кьомым псыхьуэр яубыду, шэрихьэт власть яггэууу, езы Кьазджэрий тету зэраггэувар хэт кьыхуэзыггэггунур? Иджыпсту Инал зыкьримыггаш-щлэми, Кьазджэрий ещлэ Инал и гум флгэ зэримылгыр. Кьушхьэми шэрихьэт жыхуэллэм хашлгыл щылгэу кьыщлэ-клгнкьым.

Жыраслгэн зыщлэлг унэм цлгхур лгзт. Кьазджэрий шым кьепсыхри унэмклэ щиггээм, щлалэ гуэр кьыбггэдэлгадэри шы лгмплэр иубыдаш. Унэм щлгхьэмэ – клгфлш. Кьаз-джэрий лгнкуну тлэклгурэ щыташ зыри имьлгэаггэуу.

Жыраслгэн хьэдэм хуэдэу фаггэуу упщлэм телгьт, лларэ псэурэ умьщлэну. Щлглэпс кьуажэм ар кьыщаубыдым кхьэлгггунэм дэлгаш нобэ зэрыщылг дьдэм хуэдэу, ауэ Кьаз-джэрий дэнэ ар шищлэнт, щымыламэ. Аралпым и хьэдэри

унэм кышцІахьар хэт ишІэрэт? И нэжыгыр шэм ирихауэ щылгыщ, щІакІуэ тепІауэ.

Жыраслээн зышцІэлъ унэм абрэдджхэр шІэсауэ кышцІэ-кІынт – Іэнэ зытІуш ягъэуэват, Іэнэм шхын телът, ерэн шынакыи тетт. Тхьэм ешІэ, Аралпым и гъусэхэр ешхэ-ефэу мы унэм шІэса. Абрэдджхэм хыфІадза Іэщэ-фаши дурэшым дэлгыщ. ЦІыхубз шынахэр унэ щІыбагъым дэтщ, унэм щІы-хьэн дзыхъ ямышцІу. Къазджэрий лъэгуажьемыщхьэу уври, и щхьэр уІэгъэм ирихьэлІэри, едэІуаш, Жыраслээн и гур кьеуэрэ кьемыуэрэ зригъэщІэну, Жыраслээн псэут. «УІэгъэудз», – жиІэри Къазджэрий щІэупщІаш. Къушхьэ кыи-зэхуэса кьомым зыщІыпІэкІэ щІалэ ягъэкІуаш.

Къазджэрий Іэзэт, уІэгъэ игъэхъужыфу. Хуэсакъыурэ Къазджэрий уІэгъэр итІэщІырт, шэр зытехуар кышцІи-гъэшу. Жыраслээн хуэм дыдэу гурымырт. «Ей, тхьемыщ-кІэжъ мыгъуэ, «Щхьэлмывэкъуэ дэт си унэр кыизегъэтыж», жыпІати, иджы ухуеижи-ухуэмеижи уи унэм», – жиІэу гупсысэрт Къазджэрий. Хушхьуэ къэзыхьынуми кыи-хьаш, Жыраслээн и уІэгъэр тІэкІу кьатхьэщІш, удз гуэрхэр траль-хьэри япхэжаш. Жыраслээн зымышцІэжу щылыми, нэхъ тыншу бауэ хьуаш. «Уи ажал къэсауэ кышцІэкІынкъым уэ-лым. Тобэ ирехъу, Щхьэлмывэкъуэ дэт уи абджыпс унэри кьуатыжынкІэ хьунщ, – жиІэрт Къазджэрий игукІэ. – Жыраслээн кьуажэм мэкІуэж, сэ си щхьэр дэнэ схьын? Шэрихьэтым кІэ зэригъуэтар ІупщІш, си кьадыгъэри сухаш, ауэ екІуэлІапІэ схуэхъунур дэнэ?..» Абы жэуап щыхуимы-гъуэтым: «Алыхьым и Іэмырщ, алыхъ талэм жиІар хьунщ, абы и унафэм дэ сыт хэтлхьэжын?» – жиІэри къэхъуа-къэщІа псори алыхьым хуи-хьаш, нэгъуэщІ зыхуи-хьын имы-щІэу. Мэтхьэныр гупсысэшхуэ хэхуауэ щыт пэтми, кьыпэ-щытыр нэхъ иныжт, сыту жыпІэмэ хэкур ибгынэу Мэзкуу кІуэныр абы дежкІэ бэлыхьышхуэт. Къазджэрий зэпсалгы кьепсалгы щымыІэу унэм куэдрэ шІэсауэ, бжэщхьэлум кыи-щэбэкъуэжам, кьулгышыкъу хьуауэ махуэм зиужьат. Уэнжа-кыуу плъагъум Іугъуэ кьарихурт, пшагъуэри текІат. ЩІалэ цІыкІухэр зэрызехьэу уэрамым дэтт, жэщым къэхъуа кьомым зыкІи нэщхьей имыщІауэ.

– Уэлэхьи, Къазджэрий, дигъэгужэвам мыбы, – жиІэри Хьэбыж кьэпсэлгаш, кьадым и шыр иІыгъыу. Абы и закъуэ-тэкьым, Бэлацэ тхьэмышцІэм и кьуэ нэхъыжьири и гъусэт.

– Дауэ ущыт, тхьэм жиІэм? – жиІэри Бэлацэ и кьуэри Къазджэрий кьеупщІаш.

– Хьарзынэщ. ЛЮ, щхьэ фыщыт мыбдеж?

– Къазджэрий фыкІэлгыплъ, жиІэри Инал дыкыигъэнащ.

– Уи шыр дохьумэ.

А щІалитІыри Инал и унафэкІэ кьэнат: Къазджэрий зы-

гуэр кышыщыкыуэм, жиІэри. Къазджэрий абы егупсы-
сырт: «Мыр щхъэ кысхуэгузавэрэ, бийуэ сыкылытэмэ», –
жиІэу. Езы Инал аузым и звыпІэр иубыдауэ Іуст, абрэджим
кІуапІи жапІи ярымты. Къэзмай лЫжъри мывэм тест, и
щхъэм бжъэ еуа хуэдэу. ЛЫжъым хуабжъу и жагъуэ хъуат
Инал здишэн зэрымдар. «УщІалэжкъым, къуажэм кыдэни
унафэ щІы», – жиІэри Инал идакъым Къэзмай здишэн.
Иджы лЫжъым унафэ ищІынури имыщІэжу щысщ, Арал-
ным сэбэп хуэхъуамрэ хуэмыхъуамрэ зэхигъэкІынри и
щхъэм кымыхъуэ.

– Пшапэр зэхэмыуэу Инал къэсыжынщ, абрэдж къомыр
чачэу кыильэфынщи, – жиІэрт Къазджэрий, лЫжъым и гур
дахэ ищІын и хысэпу.

– Зы махуэм абы уапэлъэщуй? Уапэлъэщынкъым. Бза-
джэщ абрэджыр, – идэртэкъым Къэзмай.

ЛЫжъым жиІэр, дауи, нэхъ пэжт, абрэдж къомыр, мафІэ
яшха хуэдэ, къэубыдыгъуейт, псэууэ зыми зыкъуигъэубы-
дынутэкъым. Къуршым лъагъуэу иІэр ящІэрт.

– Сыт жыпІэр, тхъэр согъэпщІ, махуэпс ирагъафэм, –
жиІэрт Бэлацэ и къуэм, къадым дежкІэ еплъэкІыурэ. Езы
къадыр абы егупсысыртэкъым, абы и гур нэгъуэщІым жат.

– КхъыІэ, щыгъэт.

– Плъагъуни абрэджим я къэзэуатыр нобэ ямыухмэ, –
жиІэу гушыІэрт Бэлацэ и къуэр. – Гуэщхужь и Іэлэхумэр
кърамыгъэбжмэ, си Іуэхущ нобэ. Елдар адэкІэ къеуэу, мыдэ-
кІэ Инал узыр яритмэ, хъэдагъэ кІуэн...

– Уи адэм и псэлъэкІэу уопсалъэ уэ щІалэр, – Бэлацэ и
къуэм еплъу жиІаш Мэтхъэным.

– Си адэр пщІыхурэт уэ? – жиІэри модрейри занщІэу
щІэупщІаш.

– Дауэ сымыщІыхуу, зиунагъуэрэ? – жиІэрт Мэтхъэным. –
Тхъэм и ахърэт дахэ ищІ. «Хъуэпсэгъуэ нурыр солъагъу,
гъуэбжэгъуэщыр армырауэ пІэрэ?» жиІэрейт тхъэмышкІэм.

Абдеж щыуат уи адэр. Хъуэпсэгъуэ нурыр шэрихъэтыр арат,

алыхъ талэм и унафэр арат. Ей, Бэлацэж тхъэмышкІэ,
щыуар уи закъуэкъым, щІыгуэ птелъыр тхъэм жэнэт пщІашцэ
ищІ. Ди цейкІэмкІэ хэт и фІей илъэщІыну уи гугъэ? Ауэ алы-
хъым псори зэхигъэкІынщ, псоми унафэ яхуищІынщ. ФІы
зыщІар фІы хуэзэнщи, Іей зыщІар Іей хуэзэнщ. Пэжкъэ,
Къэзмай? – жиІэри Къазджэрий къущхъэ лЫжъым зыхуигъэ-
защ.

Къэзмай зыри жимыІэу зыкъомрэ гупсысаш, иужым и
щхъэр кыІэтри жиІаш:

– Пэжу кышцІэкІынщ, кьады. Пэжыр уэ умышцІэмэ, хэт зыщІэр?! Шыдым уанэ шымыІэми едэ, цІыхум и псэр гугъу езыгъэхьыр фІэфІкьым. Нобэ ди псэр гугъу езыгъэхьыр уо-
лѳагъу. Къэрэхьэлъкъ властыр зымыдэм къэрэхьэлъкъри
идэнкьым. Дэ кытхуэмейм, дэри сыткІэ дыхуей?

Къазджэрий зыри жимыІэу гупсысэрт. Лыжьым жиІэр
и гум ириху шымытми, апхуэдэу кышцІэкІынщ къэхьуа-
къэщІар цІыхум къазэрыгурыІуэр. ИщхьэрэкІэ кыкІыу
зауэм и макъыр кьэІурт, шэч хэлътэкьым Елдаррэ Иналрэ
зэуэныр зэраублам, ауэ зы махуэм и кІуэцІкІэ абрэдж кьо-
мыр зэтраукІэну зыми и фІэщ хьуатэкьым.

– Къемызэгъыу сэ зы солъытэ, – жиІэрт Къээмай.

– Сыт?

– Адыгэмрэ кьущхьэмрэ зэпэІэщІэу мэпсэу. Адыгэм Со-
ветскэр загъэщхьэхуэу яхьумэ, кьущхьэм я щхьэ закъуэ- я
лѳакъуитІщ. Ар къезэгърэ? ЗэгъунэгъуитІыр экІэлъымы-
кІуэмэ, зэрымышцІэмэ нэхьыфІ? Зым абрэджыр кытеуэмэ,
мыдрейр дэІэпыкъун хуейщ. Гъунэгъурэ гъуэншэдждрэ, жи.
Ауэ нэхьыфІыр сыт? Дызэгъуэвгъэхьэ, зы хэку дывгъэщІ,
нэхь быдэ дыхъунщ, Степан Ильич сыхуэзэмэ, ар жезмыІэну
Іэмал иІэкьым...

– Нахуэу согъэпцІ, мыпэжмэ, – жиІэрт Бэлацэ и кьуэми, –
зы Іэм нэхьрэ ІитІыр нэхь лъэщкьэ.

– Ар хъунут, – жиІэрт Хьэбыжи, – шэрихьэт бжэныр ди
бжыхьым кърамыпхатэм. ЦІыхур гуитІщхьитІ мэхьу, зэувэ-
лІэнур ямышцІэу.

– Гум витІ щІэпщІэмэ, нэхь тыншу макІуэ. Вищ щІэпщІэ
хъунукьым. АтІэ, адыгэмрэ кьущхьэмрэ Советскэ выгур
яшэфынщ, шэрихьэтывым хуей шыІэми зыхуэзапхьэ хуэ-
зэнщ, – жиІэрт Къээмай лыжьми, щІалэхэм къагъэхьей
псалъэмакьым кыпищэу.

– Уэлэхьы, шэрихьэтыр Гуэщхужь и Іэлэхумэ хъун си
гугъэм, – гушыІэрт Хьэбыж, – хьа-хьа-хьа.

– Гум вы щІэпщІэу Инал идэрэ? – жиІэри Бэлацэ и кьуэр
аргуэру къэпсэлъащ. – Бэлшэвычышым хуэдэш шыІэкьым,
жи.

ЩІалэхэм жаІэм едаІуэурэ, Къээмай зиплгъыхьырт. Ды-
гъэр кьыдэкІуэтеяуэ уэс зытель бгыщхьэхэр кыигъэнэхурт,
нэр ягъэджылу, уафэми зиукъэбзырт, уафэ лъащІэ ин кьи-
щІауэ. Уэгум иту бгъащхьуэ гуэрми кьеуфэрэзыхь. Кьущхьэ
Лыжьым бгъэр кыщилѳагъум, Инал дежкІэ и гур жаш,
дунейри уэфІ зэрыхужым нэхьыфІэ кьищІу.

ИУЖЬРЕЙ ТХЪЭГЪУШ

Кьущхьэ Лыжьыр зэгупсысым куэд лъандэрэ егупсы-
сырт Инали Степан Ильичи. Уеблэмэ Астемыри дунейм
ехыжа Бэлаци абы егупсысат, «пэж зигу илгъыр зэрощІэ»

жыхуаІэм хуэдэу. Зыми шэч кытрихьэртэкъым я гум илъым я лъэр зэрынэсынуми, сыту жыпІэмэ псори зэгупсысыр зыт – хэкур нэхъ гъуэгу тэмэм теува зэрыхъунур арат.

Ди тхылъым и кІэм дынэблэгъащ. ЩІэджыкІакІуэр гугъу едгъэхьами кытхурегъэгъу, дигу здынэмыса шыІэн-кІи мэхъу, хэкум и кьекІуэкІыкІар птхыну ухуежъэмэ, гугъуш, итІани а лъэхъэнэм ирихьэлІуэ Іуэхугъуэ шыІахэм я нэхъышхьэр кыжытІа ди гугъэш.

ЖытІэну къэнэжари зытІэкІуш.

Къущхьэ лІыжъым зэрыжиІам хуэдэу, Инал куэдрэ елІэ-лакъым абрэджим. Ныбгъуэхъышым ираубыда къомым хьэлэчыр халъхьащ, гузэвэгъуэр къащылъысым, абрэдджхэри зэгурымыІуэжу хьэргъэшыргъэ зэрыгъэхъури, я унагъуэ-бжэр икІэшІыпІэкІэ щыхуащІыжар абдей дыдэрщ. Махуэ зы-тІу дэкІрэ Налшык бэзэрышхуэ щызэхуэсауэ абрэдж къо-мыр къахуну арат.

Бэзэр махуэм Астемыр еджакІуэ цІыкІухэр къишэу къалэм кьэкІуэн хуейт, мафІэгур зрагъэлъагъуну, сыту жыпІэмэ мафІэгур дахэ-дахэу зылъэгъуа Темботрэ Лурэ фІэкІа яхэт-тэкъым, а тІуми «куф-цыф», «куф-цыф» жаІэу хуежъэмэ, псо-ри дыхъэшх фІэкІа зыри къагурыІуэртэкъым. ЕджакІуэ цІыкІухэр бэзэракІуэм гукІэ здашэну Астемыр ягурыІуат. МафІэгур КъалэкІыхьым кыкІыу блышхьэ махуэр арат кышщыкІуэри, экскурсыр а махуэм хуагъэзат.

А хыбарыр Чачэ зэрызэхихыу, хьэблэм яыхьащ, «Асте-мыр сабий къомыр мафІэгум иридзэнурэ Арысей иригъэ-шэнуши, фымыбэлэрыгъ», жиІэри. Чачэ жиІэр зи фІэш хьур зырызыххэт, Астемыр щызэхихым, дыхъэшхаш, «губзы-гъэжкъым фызыжъыр», жиІэри. Щыхум яхуэмыухыу ягъэ-хыбарыр сыт жыпІэмэ, Бэтэгъэ кышщыхъуар арат. Абрэд-джым я кІэр къуальхъэжауэ зи фІэш мыхъуи шыІэт. Инал бэзэр махуэм абрэдджхэр Налшык кышщІригъэхунум зыгуэр хэмылъу аратэкъым, цІыхум я нэкІэ ялъагъур я жьэкІэ яІуэ-тэжынкъэ!

Бэтэгъэ къуажэм зэуакІуэ кІуахэм Астемыр яхэтатэ-къыми, пІащІэрт Степан Ильич зыхуигъазэу Іуэхум и пэжы-пІэр зригъэшІэну, сыту жыпІэмэ Астемыр школыр кыгъа-

нэу зыщІыпІи кІуэ хъуакъым.

Зэзэмызэ Ерул къакІуэмэ, хыбар

кыихьым кІэи пэи иІэтэкъым. Езы лІыжъми хы-барыр кызыпкърихыр Чачэти, абы жиІэм щыхъэтитІ хуейт.

Блышхьэр кышщысым, Налшык кІуэну зи мурада псоми загъэхъэзырат бэзэрым: хьэжыгъэ зыщэнуми, лы зыщэнуми, дагъэ зиІэми. БэзэракІуэр куэдти, Астемыр дежкІэ хьарзы-

нэт, еджакIуэ цIыкIухэр зышэнур г'юнэжщ: хэт к'эпым тесу, хэти мэк'угум тесу щырыщ-плIырыплIурэ гум ятригуашэ х'уноуш. Г'уэугум здытетым Бэтэг'э к'ыкIыжу красноармеец отряд ял'эг'уати, тх'э яIуэрт Аралпыр к'аубыдауэ к'ашэу. Арщх'экIэ абы и пэжыпIэри псынщIэу к'ашIащ. Щх'элмы-вэк'уэ х'ыбару дэлът Долэт к'аутIыпщыжауэ. Чачэ сымэ жаIэрт Долэт хейуэ хэкIауэ, председателу яг'эувыжыну. Псал'эмак'ыу щыIэм хэт кIэ иритынт, х'ыбарыр куэдыщэт, уеблэмэ Иналрэ К'ызджэрийрэ зэак'ылэг'у х'уауэ жаIэрт. Ар куэдым я гуапэт, «дунейр зэIубз х'ужынщ иджы», жаIэу. Бэзэр махуэм нэмэз пщэдджыж'у Ерул к'эсат Астемыр деж. Темботрэ Лурэ к'этэджатэк'ым, г'уом и мак'ыр щызэхах-хам:

– Уа, сыту фыжеифрэ апхуэдизрэ?

– Но к'эх'уар? К'еблаг'э, Ерул. ЦIывым яг'эщта танэу щх'э к'эбжых'р? – жиIэу гушыIэрт Астемыр, тасым щх'э-щыту зыздитх'эщIым.

– Сэ сызыг'эщтар цIыв сытми? Дунейр х'эрийкурийщ, зиунаг'уэрэ. Ар дауэ?

– Сыт к'эх'уар?

– К'эх'уар пщIэрк'э? К'ылащх'э щх'эг'уэж'у дызы-щыгуг'ыр уэраи!

– Тх'э соIуэ, сымыщIэу.

– Х'уну пIэрэ иджы? – жиIэрт тIэкIу зиг'эфэрыщIу. – Советскэр ди щIыбым ил'у к'этх'ыжащ жыфIэу к'ыщы-джефIэм, ди гуг'аш Советскэм гу щытхуэну. Иджы кIуэды-жауэ к'ыщIокI.

– Сыт мыбы жиIэр?

Абдежым Ерул шх'эдэ хуэдэу зищIынуэрэ Астемыр к'ы-г'эгубж'ынут, арщх'экIэ Думэсарэ пщэфIапIэмкIэ щIэст пщафIэу. Лы г'эж'ам и мэр пщэфIапIэм к'ыщIих'ырт, мырамысэ зэIуд мак'ыи к'элурт. Шхын х'арзынэм и мэр лIыж'ым к'ыщыщIих'эм, и гурыIупсыр к'ажэри, нэх' шабэ х'уащ, к'эзг'эгубж'рэ сыдихуж нэх'рэ лы г'эж'ар саг'эшхмэ нэх'ыфIщ, жыхуиIэ щIыкIэу.

– Уэлэх'и, арам-тIэ. К'ызэрызащамкIэ узоц'эж.

– Хэт ар жызыIар?

– Хэт, жи! Жылэм. Г'уоуэ жылэм ушыдэткIэ, Совет унэм ушыIуткIэ, х'ыбар зэх'умых'у х'урэ? Уэ к'алэм уокIуэ, ауэ х'эрф Iуэху фIэкIа пщIэрк'ым. Дэ к'эрал Iуэху к'ыдо-уалIэ. ПщIэжрэ К'ызджэрий ди к'уажэм к'экIуауэ «сабийр х'эрып тх'ыль ег'эджен хуейщ», щыжиIар? Нобэ хуэдэу сощIэж сэ. – Ерул нэх' щэху зищIауэ к'ыпищэрт: Тыркур б'ым к'ыщх'эдэхауэ жаIэ. Советскэр к'елын уи гуг'э? ЫI? Тыркур к'эрал л'эщщ, к'ытщIамыг'эныжащэрэт школ, тх'ыль жыхуэпIэр. Зэхэпха уэрэд:

КІапсэ кІапэр къябгъялалэм,
КІэпсэмолыр лъяльэжынщ... – жаІэу.

– Ар зэхэсхакъым, ауэ «джэдым зэрыфІагъяжыну сэр къяеульэпхъэщ», жаІэу зэхэсхаш. КъяыбгурыІауа, Ерул? – жиІэри Астемыр зэрызилъэщІа напэІэлыэщІыр гъушІІ Іунэм фІидзаш. Думэсари пщэфІапІэм къянщІэпсэлъыкІыу къяпсэлыаш:

– Зауэри узри зэхуэдэщ, тІасэ. Зэ къяежакъэ, и пІалъэ имыкІауэ увыІэнукъым. И пІалъэ щикІынури алых талэм фІэкІа зыщІэ шыІэкъым. ФыкъякІуэ, федзакъэ, хъэзыр хъуаш, – жиІэри.

Ерул хъушІэныр пичаш.

Темботрэ Лурэ жъэгум дэст, шхэуэ. ЕджакІуэ цІыкІухэр къалэм кІуэуэ щызэхихым, Ерул абы тепсэлъыхъмэ нэхъыфІу кыилъытащ, «ЛІо хъыбар мыфэмыцкІэ Астемыр кыищІэзгъэгубжъыр?» жиІэу. ГъушІІ гъуэгур Налшык кыизэрашэрэ куэд щІатэкъым, мафІэгу жыхуэпІэм Ерул зыц хищІыкІыртэкъым, хэбгъэзыхъмэ, Ерул яхэту станцым кІуэнт.

– Уа, шыуан къявэм е мафІэ зэрылъ собэм шэрхъ щІэбгъэувэм, мафІэгум ещхъу кІуэну пІэрэ? – жиІэри Ерул щІэупщІаш.

Жъэгум дэс щІалэ цІыкІуитІыр, ар щызэхахым, кыищидри дыхъэшхаш. Лу дыхъэшхыщати, и тэмакъым, мырамыси сыти, зыгуэр тенауэ, мапсчэ.

ЩІэджыкІакІуэм и жагъуэ си гугъэкъым Лу аргуэру дакъыкъэ закъяуэкІэ дызэрыхуээжар. Астемыр и унэм дэ щытлъягъуар мащІэкъым, абы и щхъэгъубжэм дыккыдэплъурэ дунейм куэдрэ дытеплъащи, а унагъуэм я гугъу тщІыху, я жъэгу пащхъэм дыдэса хуэдэу кыитцохъу.

Лу псчэныр иухри, Ерул зыщІэупщІам и жэуапыр итащ:

– Шыуаныр паровоз сытми? МафІэгур зезыхуэр мафІэ илъщи аращ, шыуаным мафІэ иплъхъэ хъурэ? – жиІэри.

– Уэ пщІэнщ, нэ фІыщІэ. Плъагъурэ ар? – жиІэу шхыдэ нэпщІ зищІаш Ерул.

– СощІэ, тхъэ, – жиІэрт Лу, – мафІэгур шежъэм деж, «куфцыф» жиІэу ежъэмэ «кІыкъэ-тІыкъэ» жиІэу макІуэ.

– Щыгъэт уэри! – жиІэри Думэсарэ сабийм и псалъэр пригъэчаш.

– ИІэт иджы, фынакІуэт, – жиІэри Астемыр къятэджащ.

Ар я къяежэкІэу Астемыр сымэ нышэдибэ къяежъат...

УкІуэ пэтми, шууэ узыхуээр нэхъыбэ хъурт. Аргуэру сыту пІэрэ къяхъуар, жаІэу бээрэкІуэм заплъыхъырт, иныкъяуэми къягъээжмэ нэхъ яфІэкъабылт, сыту жыпІэмэ, пщІэну шыткъым зэрыхъунур, шу къомыр абрэджу кыищІэкІрэ бээрыр яхъунщІэу кыищІадзэмэ, уи мылъку тІэкІур хэкІуэдакъэ. Уеблэмэ зи гум нэхъ шыфІ щІэщІахэм ягъээжу

хуежъаш, шхъэусыгъуэ гуэрхэр ящIурэ.

ЦIыхур шынэщати дзыхъмышI хъуат.

Налшык къалэ нэблэгъауэ, Щхъэлмывэкъуэ икIыу кIуэ гу къомыр зы шу гупышхуэ хуэзащ. Шухэм ящхъэрыгъ пыIэ къуацэм плъыжъ хэлът, партизанхэм я пыIэм хэлъу щытам хуэдэу, фочхэр ящIэхэлът, зауэм макIуэ жыпIэну. Шу гупым япэ дыдэ иту кIуэр къапIэри Астемыр къицIыхуаш:

– Гъуэгужъ апщий, Астемыр, – жиIэри.

– Уэ упсэу апщий.

– Дэнэ пшэрэ сабий къомыр, нартыхум тесу?

– Станцым. МафIэгум деплтынуш. Школыр зэрышколу докIуэ. Хэт ищIэрэ, мафIэгу зыщIын къахэкIынкIэ хъунщ а цыкIухэм. Фэ Джылахъстэней нэс фыкыкIа? – жиIэу щIэупщIащ Астемыр.

– НтIэ. Дыкъэгузэващ, «Инал властыр IэщIах», жаIэу зэхэтхати. Бэтэгъэм зыкъаIэтауэ жаIэ.

– ЛIо, Бэтэгъэ фыкIуэну?

– Уэлэхь, тIэу демыплтыну. ДыкIуэн хуеймэ, дыкIуэнщ. Деплъу властыр Тыркум едгъэкъутэн?..

– Ей, фыздэкIуэн щыIэжкъым, си къуэш, Инал къызырыкIуэжрэ машIэ щIа? – жиIэри нэгъуэщI шу ямыцIыху гуэри къэпсэлъащ. – Хэт фэ къывэлъэIуар, «фыкыакIуэ», жиIэу.

– АтIэ, къыдэлъэIуху, дыщысын хуея? Фызышэ уи гугъэ дыкыыздэкIуар? Фызышэ мыкIуэнуми, нысащIэм и хъэтыркIэ шым уанэ тралъхъэ, – жиIэри джылахъстэней шум идакъым.

– НысащIэри хъумэн хуейш, ар зыгуэрым къытрахамэ. Ауэ къуатын уи гугъэ. Уэлэхь, езы къадым къуимытыну, къытепхыну ухуежъами, – жиIащ Астемыр.

– АтIэ, Iуэхум и пэжыпIэр хэт зыщIэр? – жиIэри джылахъстэнейр аргуэру щIэупщIащ. – Инал къыгъээжамэ, хъарзынэщ. Дэнэ дыщыхуээзну пIэрэ?

– Инал ухуеймэ, къэбгъуэтынкIэ, соIуэ. Модэ плъэт! – жиIэри зи закъуэу къакIуэ шум щIопщыкъур къалэмкIэ ишиящ.

Псори плъащ шум и щIопщыр здишиямкIэ.

КъалэмкIэ кыкIыу тешанкIэ къакIуэрт. ТешанкIэм Мэремкъанымрэ Степан Илычрэ ист, хъэпшыпхэри илът, Елдар шуэу къакIуэрт, шу гуп и ужь иту. Мэтхъэным и тешанкIэр Къэбэрдей псом яцIыхурт, Астемыр ар щилъагъум къымыцIыхужу хъунт. Инал сымэ станцымкIэ кIуэрт. «Сыту хъарзынэу дахуэза, ярэби», – жиIэу гуфIэрт Астемыр. Вокзалым къэсахэти, Щхъэлмывэкъуэ кыкI гу къомыр къэуыIэри еджакIуэ цыкIухэр кърагъэкIащ. Куэд дэмыкIыу Астемыр къищIащ Инал Мэзкуу зэрыкIуэр. Абы и гъусэу

Мэтхээнри Къэбэрдей-Балъкъэрым и лЫкІуэу Мэзкуу дэсыну ягъакІуэрт, а тІум Степан Ильич ядэкІуатэрт. «Хэкур зэрыщытыр, ар зыхуэныкъуэр Лениным езмыгъэщІауэ къэзгъэзэжынкъым», – игукІэ жиІэрт Инал.

Инал сымэ станцымкІэ кІуэуэ щалъагъум, шу куэдым – Джылахъстэней къыкІами, Каменност къыкІами, Инал здэкІуэмкІэ яунэтІащ, дэкІуатэмэ я гуапэу. Станцым деж бэзэрым кІуэ гу зыбжани къыщыгувыІащ, я бэзэр Іуэху къагъэнауэ. Сабий къомым яхэту Астемыр здэкІуэм, Инал къыбгъэдыхъащ:

– Мыр лІо, Астемыр? Уузыншэм! Сабий къомри щхъэ пщІыгъу? – жиІэри.

– Дыкъэсащ дэ дыздэкІуэм, Инал. Экскурс дыкъэкІуащ.

– Дауэ щыт уи школыр? Мы цЫкІухэр ара ебгъаджэр?

– Аращ, Инал. Сыт хуэдэу гурыхуэ ахэр.

– Іуэ, гъэщІэгъуэныр жыІаи.

Абдеж Елдари къэсащ:

– Сэлам, Астемыр. Дауэ щыт Думэсарэ? Мыдэ мыхэр, Лу, Тембот. Уи отрядыр къепшэжъаи уэри! – жиІуэ.

Степан Ильич къабгъэдыхъащ. Псори нэжэгужэу зэпсалъэрт, Астемыр къиша цЫкІу къомыр къаувыхъауэ зэпсалъэрт, псоми яфІэфІт цЫкІухэм дэгушыІэн. Инал ядэгушыІэрт, еупщІырт, иуцийрт, «феджэ, маржэ», жиІэу тригъэгушхуэрт.

Астемыррэ Степан Ильичрэ зэпсалъэрт, школыр зыхуэныкъуэм, Бэтэгъэ къуажэм къыщыхъуам тепсэлтыхъу. Ауэрэ станцым деж гу къэкІуалІэр нэхъыбэ хъурт, уеблэмэ бэзэр дыдэ къызІауахаш, щхъэж къишар ящэу. Мэл, джэд, хъэжыгъэ, дагъэ, фэ, тхъу, кхъуей, джэш – сыт ухуейми бгъуэтынут.

Цыхухэр зэрыгъэкІийуэ я бэзэр Іуэху и ужь итт.

– Ей, щэ дагъэ хуейр хэт? ФыкъакІуэ, маржэ, тІэкІуш къэнэжар. ИІэт, фщэхут, бэлшэвычым жьэрымэ яхуэвгъэу! – жиІэу зы ерыщ гуэр кІийрт.

– Уэ пхуагъэуащэрэт жьэрымэ, емынэр зи унэ ихъэн. Шэрихъэтым щхъэ хуумыгъэурэ жьэрымэ, – жиІэри зы шу гуэр къыжъэхэлъащ дагъэ зышэм.

Хъэжыгъэ къэзышами жиІэн игъуэтырт.

– Хъэжыгъэ, хъэжыгъэ! Шэрихъэтыр Советскэмрэ зы унэм щІэсщ. Шэрихъэтыр зыщІэсыр Советскэм игъэсынущ, Советскэр зыщІэсыр шэрихъэтым игъэсмэ, хъэжыгъэншэу фыкъэнэнщ, – жиІэурэ жьэрэІурэ гуэрым хъэжыгъэр ишэчырт.

– Уа, мы шэрихъэтыр къэзыхъам ямыхъыжмэ, тхъэр согъэпщІ, Дзыгъуэнэ и кхъуэщыну яІэщІэмыкъутэм, – жиІэу, къэп къэптал зыщыгъ гуэрым адакъэ ищэрт.

Лыжь кІэнтІыІушэ гуэрым Инал зыхригъэхыну шхыдэрт:

– «Урысымрэ адыгэмрэ кхъузанэ хьэху зэлахыу дыхъунш», – жиІат Дэмэлей. Дыхуэзакъэ иджы. Инал, тхьэм ещІэ, кхъузанэхьэ кІуэрэ, еупщІыт, – жиІэу.

– Урысым къыдатыр кхъузанэ сытми, тхьэмадэ? Щхьэ зыщыбгъауэрэ? МафІэгу къэзышар хэт? – жиІэу зи пыІэм щэкІ пльыж хэль лІы гуэр къэпсэлъаш. – Къущхьэри ди гъунэгъуу дэнэ къэна, къыдгуэту пльагъунш, умышІащІэ...

– Ар Мэтхьэным идэрэ?

МафІэгур станцым кытехъауэ здытетым мафІэгу ныбэф цІыкІу кыпагъэувэри, тхьэгъуш макъи къэІуаш. МафІэгум итІысхьэну зи мурада псори вокзалымкІэ еІащ. Астемыр сабий къомыр Ерул кыыхуигъанэри, Инал сымэ я гъусэу якІэлъыкІуаш. Ерул сабий къомыр занщІэу мафІэгум иришэлІащ.

Инал и гъуэмыли е тхылъ сыт зыдэль пхъуантэ иІыгъами и гъусэхэм Іахри мафІэгум иральхьати, езыр Степан Иљич бгъэдэту вагоным деж щытт. А тІум жалэнур мащІэтэкъым: Степан Иљич и цІыхугъэу Мэзкуу дэс къомым Инал захуигъэзэну жиІэрт кыдзІэпыкъуну, Іуэхуу щІэкІуэр кыдагъэпсынщІэну шыгугъырт, псом я адресри итхри иритат, щылажъэ къулыкъушІаплэм нэгъунэ.

МафІэгур текІыным къэнэжар зытІэкІут, итІани Мэтхьэныр къэсатэкъым. ДызэгурыІуаш, дызэпсэлъаш, щІегъуэжыну Іэмал иІэкъым, жиІэу арат Инал и гум къэкІыр, ауэ Степан Иљич зыгуэркІэ гурыщхъуэ ищІырт, жиІэн иримыкуми. ТІуми зэрызэпсалъэм хуэдэурэ заплъыхь, къадыр дэнэкІэ кыккъуэкІыну, жалэу. Елдар и шыр хьэзырыпсщ, Инал е Степан Иљич жиІэ закъуэмэ, шэсу къадыр кыщІэмыкІуэр зригъэщІэн къудейуэ, арщхьэкІэ «кІуэ» жиІэу зыми жиІэркъым.

Станцым тет цІыхухэри щІоупщІэ: «Къадыр Инал и гъусэу Мэзкуу кІуэуэ жалат, щхьэ дымыльагъурэ ар?» – жалэу. Абы и жэуапыр зыщІэ щІагъуэ щыІэтэкъыми, щхьэж и щхьэ къихьэр жиІэрт. «БэтэгъэкІэ икІрэ занщІэу кІуамэ пщІэрэ?» – жиІэрт зым. «Іэу, зиунагъуэрэ, Бэтэгъэ уикІыу дауэ Мэзкуу узэрыкІуэнур?» – жиІэу нэгъуэщІ зыгуэри дауэрт. «Уа, Истамбыл мыкІуауэ пІэрэ атІэ?» – жиІэри цІыхум ягу къэмыкІ къэзыгъэкІаи яхэтт. Джылахьстэней партизаным ар игу техникунт:

– Истамбыл нэс зэрыкІуэн ахьшэ дэнэ къриха абы? – жиІэри идакъым.

Абы и жэуапыр хьэжыгъэ зыщэу бэзэрым тетым ищІэу кыщІэкІынти, кыжъэдэлъэтащ:

– Сэид-щэ? Мэжджыт ахьшэм хреІэбэ. Ари алыхь Іуэхуш, мэжджытым хуэдэу.

Хьэжыгъэ зыщэм зыгуэр имыщІэу жиІатэкъым. Къадыр

Бэтэгээ кыызэрикІыжу Сэид деж нэсри, жэщым нэху шыху бгъэдэсаш, шэрихьэтыр кыызэрыкьутам тепсэлъыхьу. Абы Іэмал иІэу кьашыхуэмыгъуэтым, кьадым мурад ищІаш ИстамбылкІеІэну. Сэиди ар нэхъ фІэкьабылт, Мэзкуу кІуэным нэхьрэ. А тІум я щхьэр Мусэ ирамыхьэлІэуи хьуакьым, сыту жыпІэмэ кьадыр ахьшэ куэд хуейт, мэджыт ахьшэр кьанэ щымыІэу зэщІикъуэу ежъжмэ кьезэгъыу кьилъы-тэртэкьым. Мусэ а Іуэхум хэлІыфІыхьыну кьыгъэгугъаш, аргуэру мэджытым щхьэкІэ ахьшэ кьыхэтхынщи и ныкьуэр гъуэгу уасэу уэттынщ, жиІэрт.

Арати, Мусэ и унафэкІэ нобэ бээрэм тет кьомым щыщу зыбжанэр кьэкІуат. Зыгуэр хьэрыгъэт фщІэи икІэщІыпІэкІэ ахьшэ кьыхэфлхьэ, мэджытым хэтлхьэн пхьэр кьэтщэхунуши, жиІэри Мусэ яжриІаш нэхъ зыщыгугъ хьунухэм.

Тхьэгъушым ещанэу еуаш.

– АтІэ, гъуэгу махуэ. ТокІ мафІэгур, итІысхьэ, – жиІэри станцым и начальныкыр Инал кьыбгъэдыхьаш.

– Сыхьэтым я нэхьыфІым тхьэм ухуишэ, – Астемыр гуп зэхэтым кьахопсэлъыкІ, Инал дежкІэ плъэуэ, – школ Іуэхум зиубгъуну Мэзкуу елъэІу.

– Зэ иумыгъажьэ, кьадыр кьэсакьым, – жиІэри Инал мафІэгум итІысхьэн идакьым.

– Дыпэвгъаплъэ дакьыкьэ зытхух. Зыгуэрым игъэгубамы тщІэркьым, – жиІэрт Степан Ильичи.

Асыхьэту шу гуэр кьажэу ялъэгъуаш. Плъэмэ – Къазджэрийщ. Кьадыр шым кьельэтэхри, Инал сымэ кьабгъэдэлъэдащ, хьэпшыпи сыти имыІыгъыу.

– ИгъашІэми дыбогъэгувэ. ИІэ, итІысхьэ, – жиІэри Инал хьушІаш.

– Фызгъэгубамэ, фызгъэгувэжыркьым.

– Дэнэ щыІэ уи хьэпшыпри? – жиІэри Степан Ильич щІэупшІаш, кьадым и мурадым гу лытауэ.

– Хьэпшыпи сиІэкьым, Степан Ильич. СыкьэмыкІуэххэну си гугъаш, ауэ укІытэм зезгъэхьу сыкьэкІуаши, сыкьыщІэкІуар вжызоІэ: Мэзкуу сыкІуэркьым. Си Мэзкуу кІуэдакьым. Гъуэгу хэшыным Мэзкуу уишэркьым, – жиІэрт кьадым, Инал и псалъэм кыызэригъэгубжам гу лыштэу. – КІуэ, Инал. Советскэм и кьуэпсыр кьыздикІыр Мэзкууши, гъуэгу махуэ...

– Уэ дэнэкІэ зебгъэхьын, кьады? Шэрихьэт кьуэпсыр кьыщежъэмкІэ?

– Зэ утемылгъадэ, Къазджэрий. УотэмакькІэщІ уэри, Инал, – жиІэри Степан Ильич нэхъ бгъэдэкІуэтащ кьадым, – кьуаншэри захуэри щызэхэкІынур Мэзкуущ. Унафэ щІам Іуэхур тегъэт. УщІегъуэжынкьым. Дунейм лъэпкьыу тетым уэчылу яІэр Ленинци, кьокьуэншэкІа щыІэмэ, уи

тхьэусыхафэр ехьэлІэ.

– Ей-и, Степан Ильич. Си тхьэусыхафэ Мэзкуу схьы-
нукъым. ЗэгъашІэ.

– Дэнэ-тІэ? – жиІэри Инал къызэтричу щІэупщІаш. –
Советскэмрэ шэрихьэтымрэ зы гум щІэщІа витІым хуэдэщ
жыпІэрти, щхьэ щІэптІыкІа уи выр? Мес Советскэм и выр,
щІэгъэувэ бжьым уиври. – Инал мафІэгумкІэ и Іэр ишиящ.

– Си Іуэхущ хущхьуэхэлъхьэ пщІыну щыщ бгъуэтыж-
мэ, – жиІэри Елдар дыхьэшхаш, арщхьэкІэ Инал сымэ я
дыхьэшхын къакІуэрэт, я фІэщу зэдауэрт.

– Уа, сэ жысІэнур щхьэ жызвмыгъэІэрэ?

– ЖыІэ.

– Бэтэгъэ сыкъызэрикІыжрэ сызэгупсысыр аращ.
Иджыпстутэкъым си щхьэ кыщихьар, – жиІэрт Къазджэрий
и нэгъуджэр пэпкъым темызэгъэу. – ИстамбылкІэ согъазэ.
СыкІуэнурэ сыплъэнущ. Хэт ищІэрэ, ди акъыл здынэмыс
щытлѳагъунуми тщІэркъым. Ди хэкум шэрихьэт жыгыр
щыхэгъэкІэгъуеймэ, абы куэд лъандэрэ щыхэкІащи, зэдгъэ-
щІэнщ и Іэмалыр.

А щІагъыбзэр Инал кыгурыІуауэ къедаІуэрт:

– Уи жыгыр гъатхэ пасэм кыгъэпщІа жыгым хуэдэщ,
кыбгурыІуэркъым армыхьумэ. Гъатхэ бжэгъум щІэт псыр
иухыху тхьэмпэ кыпокІэ, иухакъэ – лъабжъэ иІэу псы щи-
мыгъуэткІэ – мэгъуж. Ауэ зэгъашІэ, къады, Тыркум зыкъом-
рэ ущыІэри тхыль зэрытрадзэ машынэ къэпшаш, сэбэп
хьуакъым...

– ЩІэмыхьуар дэ тхыль дызыхуэныкъуэу дызыхуей

тхылъыр Къазджэрий тридзэм хуэдэтэкъыми
араш, – жиІэри Инал и псалъэр Астемыр
къызэпиудащ.

– Ари пэжщ. Зэ умыпІащІэ, Астемыр. Сэ
сызытепсэ-лъыхъыр аракъым, – жиІэу
щІигъэхуабжьэрт Инал. – Ис-тамбыл укІуэнщ,
узыхэмытын ухэтынщи, ущІегъуэжынкІэ,
уэбилэхыи, уэталэхыи. Хъэкъыу зыпхыгъэкІ...

Степан Ильич и фІэщ хъуаш къадыр Мэзкуу
зэры-мыкІуэнур. Инал мафІэгумкІэ еІаш
итІысхъэну, ауэ Степан Ильич и псалъэм
къигъэувыІащ.

– Зы къурш лъабжьэм къыщІэж пситІыр
лъэныкъуэ зырызкІэ ирежэ, зэхэбгъэлъадэ мэхъу,
ар тІууэ зыгуэш мы-вэр Іупхмэ, жыпІати, мывэр
зыми Іуихакъым, – жиІэу Степан Ильич

къригъэжъа псалъэм Инал къыпидзаш:

– Іуимых дэнэ къэна, пситІым язым я
къуэпсыр мэгъу, адреір кІуэ пэтми нэхъ ин мэхъу,
Степан Ильич. Мынэры-лъагъуу пІэрэ ар?

– Куэдщ, зумыгъэгувэ. НэмыкІуэнумэ –
хэдгъэзыхъыр-къым. ЗэрегуакІуэщ.
Зыпумыгъаплъэ мафІэгур, – жиІэри Степан

Ильич иубыдыжаш Инал и Іэр. – Гъуэгу махуэ!

– Гъуэгу махуэ, Инал, – жиІэри, Къазджэрий,
Мэремкъа-ным и Іэм фІэкІа имыубыдыжу,

кІэщІу къигъазэри, и шыр здэщытымкІэ
кІуэжаш, станцым тет цІыху къомыр кІэ-
лъыплъу.

Къадыр шэсри лъэхъуфІкІэ щыІукІыжым
зыгуэрым и жьэм къыжъэдэхуаш:

– И закъуэпцІийщ, Жыраслъэни
кыхъумэжыркъым, – жиІэу.

– Алыхъым къехъумэ, нэгъуэщІ хъумакІуэ
хуей? – жиІэри Ерули къэпсэлъаш.

И лъакъуэ лъэныкъуэр мафІэгу дэкІуеипІэм
тригъэувауэ Инал и гъуситІым закъыхуигъазэри
жиІащ къадым кІэ-лъыплъмэ нэхъыфІу. Степан

Ильичрэ Елдаррэ я гум илъ ды-дэр арати,
псынщІэу зэгурыІуаш. МафІэгур ежъащ, кІуэ
пэтми нэхъ псынщІэ хъууэ.

Іэ лъэныкъуэмкІэ убыдыпІэр иІыгъыу
здэкІуэм Инал къыпыгуфІыкІыу къаплъэрт,
станцым къытена къомым я Іэр ящІырт, я пыІэр
яІэтауэ щІаупскІэрт.

Станцым тет бэзэракІуэми шу къомми я Іуэхур

Иналт, абы дэкІуатэу, ирагъэжъэу арат.
Къазджэрий и Іумэтхэр къэкІуатэкъым, е
Къазджэрий зэремыжъэр ящІэрэт, е нэ-гъуэщІт –
шэрихъэтист плъагъуртэкъым.

Ерул я пашэу сабийхэр нэхъ жыжъэу кІуати,
сабий къо-мым деж мафІэгур къызэрысу, хэт
шынэри къыІужащ, хэ-ти абы дэжэмэ,
лІыгъэшхуэу къылъытауэ гъушІ гъуэгум бгъурыту
щІэпхъуаш. Ерул шынауэ жиІэнур имыщІэу мэ-

гузавэ, мафІэгур щыкІиям дэгу ищІауэ, иджы,
«сабийр сфІеукІ» жиІэу гужъеящи, мафІэгур
здэкІуэмкІэ мажэ, къэ-зылъагъур игъэдыхъэшхыу.
Лу псом япэ иту жэри къэувы-Іэжаш, и нитІыр
къыхуу. Иджы псоми ящІэ мафІэгум лъэсу

узэрытемыжынур. ИтІани Лу апхуэдизкІэ
гуфІэщати, Бэ-лацэ тхъэмышкІэм хъуэпсэгъуэ
нурыр щилъэгъуа махуэм гуфІауэ
къыщІэкІынтэкъым апхуэдэу.

П С А Л Ъ А Щ Х Ъ Э Х Э Р

Х Ъ У Э П С Э Г Ъ У Э Н У Р

ІыхьитІу зэхэлъ роман
ЯПЭ ІЫХЪЭ

П с а л ь а щ х ь э I

Щхьэлмывэкъуэпс, Щхьэлмывэкъуэ къуажэ	3
ЗызышыIэфымрэ зызымышыIэфымрэ я хьыбар	10
Хьэсэпэхьумэ Астемыр	15
Iуизэ тхьэмышкIэм и хьыбар	18
Нэхьыжь унафэ	28

П с а л ь а щ х ь э II

ЗэIущIэ. Уэркь шыдыгъу	32
Астемыррэ Елдаррэ псалъэмакь къаIэт	40
КхьуейплгыжькIэрыщIэ	43
Аралпым зегъэбэлыхь	49
Джэгу. Жыраслъэнрэ Елдаррэ	53

П с а л ь а щ х ь э III

Астемыр начальным иреджэ	58
Къылышбийрэ Жыраслъэнрэ	61
Къылышбий и къуэмрэ Астемыррэ	64
Дзэ дашамрэ зигу хэщIамрэ	70

П с а л ь а щ х ь э IV

Елдар и гум щIыхьар	73
Махуэ шынагъуэ	78
Жэщ шынагъуэ	83

П с а л ь а щ х ь э V

Нурхьэлий	88
Хьэлилхэ я къурIэн	93
Лыгъэ зэхэгъэкIыпIэ	99
ШыхьуэщIэ	106
Госпиталым	111
Шэрджэс дадэ	118
Мусэ ищIэнур ещIэ	124
Астемыр къегъээж	127
Хьыбарышхуэ	131
Степан Ильич IункIыбзэкIэ Iээщ	135
ЩIэпхьаджэ	140

П с а л ь а щ х ь э VI

Хьэрф цIыкIухэмрэ Iуэхушхуэмрэ	144
«Къэрал пхуантэ»	147
Шыщэху	151
ЗэрыгъэдэIуахэр	155
Зи Iуэху ефIакIуэ	160